VATROSLAV JAGIĆ

DJELA

IV.

JUGOSLAVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI
I UMJETNOSTI

DJELA VATROSLAVA JAGIĆA

IV.

Urednik

akademik PETAR SKOK

JUGOSLAVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI

VATROSLAV JAGIĆ

ČLANCI IZ »KNJIŽEVNIKA«

III. (1866)

HISTORIJA KNJIŽEVNOSTI

NARODA HRVATSKOGA I SRBSKOGA

Priredio

Dr. SLAVKO JEŽIĆ

ZAGREB 1953

A

O pokretanju »Književnika« piše Jagić u svom memoarskom članku U opoziciji radi ortografije *(Obzor 1910.): »Inicijativom biskupa Štrosmajera bješe Rački postao nadzornikom škola. U školskom vijeću, osnovanom tada po uzoru bečkog, kojemu je on predsjedao, zapade mene kao najmlađeg mjesto tajnika i pismovođe. Ove nas prilike zbližiše. Kada on god. 1863. nagovori Štrosmajera, da izdašnom subvencijom novčanom omogući izdanje naučnog časopisa, koji je imao biti kao pretečom radnje u akademiji i dokazom naše zrelosti za takav učevni zavod – to je bio poznati »Književnik« – zapade meni, da budem redaktorom za jezik i literaturu. Dogovarajući se o načinu izdanja, ja lako uputim Račkoga, da se već jednom otresemo onog vječitog napadanja Kurelčeva na zagrebačke* ahavce, *da izbacimo ono »h« gdje ga ne treba. Tako mi i uradismo. »Književnik« poče izlaziti – horribile dictu – bez ah. Možda bi bilo pametnije, da smo to izveli istiha. Ali mlada glava nema mira. Ja sam mislio, da mi valja topovima komparativne gramatike, pozajmiv po gdjekoje tane čak iz sanskritskog jezika, rasprskati ono jadno slovo ‚h'«.*

Tako je bio u »Književnik« uveden »novi« pravopis: bez è (ili à) pred r, bez ě, i bez toliko napadanog h u genitivu množine, što se sve još pisalo u službenom školskom pravopisu, kojim je bila štampana na pr. Jagićeva Gramatika (1864.), a i Priměri (1864. i 1866.) »Moj je položaj postao i smiješan i lažljiv. Kao profesor imao sam dužnost, da u službenim aktima u školi i izvan škole pišem službenom školskom ortografijom, dok je sva odrasla mladež dobro znala, da ja tog načina pisanja ne odobravam, da u Književniku ustajem protiv njega« (Jagić, l. c.)

U spomenutom članku u »Obzoru« veli Jagić, da je Ueber jednoga dana, »kad je prva godina Književnika bila na izmaku«, došao k njemu u stan, da intervenira radi ortografije Književnika. Međutim u »Spomenima« (koji su pisani oko osam godina kasnije) datira on tu intervenciju za godinu dana kasnije; tu piše ovako:

»Direktor Ueber, rodom Bakranin, bio inače uman čovjek, ali u pitanju ortografije vrlo konzervativan. Njemu nikako nije išlo u glavu, zašto mi mlađa generacija oko Književnika otstupamo od tradicija zagrebačke škole te uvodimo srpsku novotariju bez h u genitivu množine kod imenica. Zato kad se spremasmo k izdanju posljednje godine, t. j. III. knjige Književnika navali na me, da od treće godine napred predemo nazad k staroj (ě, èr, – ah) ortografiji. Kad ne htedoh na to pristati, obrati moju pažnju na položaj profesora kao činovnika, koji ima slušati određenja svoje više vlasti, u danom slučaju ukaza čak kao na želju kancelara Mažuranića, da dođe do ortografskog jedinstva.« U »Obzoru« je stvar prikazana još dramatskije: »Pominjala se želja kancelara, da treba da se ujedinimo, a kad sam se stao opirati, da bi Književnik, kao malo raspro-stranjeni stručni organ, imao biti posljednji, od kojega se smije tražiti takova žrtva, kad sam pokazivao na Šuleka kao sasvim nezavisna književnika, koji bi imao prvi da učini tu žrtvu, podiže se moj gost sa stolice, ustavismo se među vratima, povisi svoj umiljati glas te mi priprijeti ozbiljnim posljedicama; pala čak riječ, da bih radi neposlušnosti mogao izgubiti službu! Moje opravdanje, da se u službenim poslovima držim propisane ortografije, ne pomože ništa: rastadosmo se, ostavši svaki kod svog mišljenja, a ja usto pod osjećajem, da sam pao u nemilost kod »visoke vlade«.

U »Obzoru« pripovijeda Jagić, što se zbilo dalje. Kako mu je majka bila bolesna, morala je na operaciju u Graz. Jagić ju je posjetio u Grazu, a onda je na par dana skoknuo u Beč. Tu je zamolio, da bude primljen od kancelara, premda nije bio unaprijed prijavljen. Mažuranić ga je primio vrlo ljubazno i »tu zasja preda mnom, malim i skromnim čovjekom, puna dostojanstva ličnost Ivana Mažuranića: svi zvanični poslovi umnog državnika ne mogoše zatajiti velikog hrvatskog pjesnika i pisca. Ostavi za čas po strani svoje kancelarstvo, i ne mareći za izvještaje referenata, što su bili na redu, te se od čuda prebirali, on se pusti s mladim profesorom u duge razgovore o hrvatskom jeziku, o potrebi paziti na njegovu čistoću i pravilnost, pozivajući se i opet na primjer Francuza. O svemu bilo razgovora, samo o prijetnjama radi Književnika i njegove ortografije – ni riječi. Možete si misliti, kako je meni odlanulo. Sav preobražen odoh iz duge, milostive audiencije, koja je trajala puna dva sata. Ne znam više, da li sam govorio o tome štogod direktoru Ueberu. Svakako naši odnosi postaše opet iskreni i srdačni ... To vam je historija jedne ortografske bure u čaši vode.«

Sad se još radi samo o tome, kad se to zbilo? Da li iza prvoga godišta »Književnika« (krajem 1864., odn. početkom 1865.), kako Jagić piše u »Obzoru«, ili godinu dana kasnije, kako piše u »Spomenima«? Jagić navodi u »Spomenima« (str. 50) kao godinu smrti majčine 1865. A zna se, da je iza izbora u Hrvatskoj g. 1865., kod kojih je austrofilska samostalna stranka (njoj su pripadali Mažuranić i Kukuljević) ostala u manjini, Ivan Mažuranić ponudio svoju ostavku već 10. srpnja 1865., a odstupio je 1. studenoga 1865. Prema tomu, na početku III. godine Književnika – koncem 1865. ili početkom 1866. – nije više niti živjela Jagićeva majka, niti je već bio kancelarom Ivan Mažuranić. Ispravno je dakle ono datiranje u »Obzoru«, a ne ono u »Spomenima«, i intervencija Ueberova zbog ortografije u »Književniku« učinjena je nakon I. godine izlaženja toga lista, t. j. na izmaku godine 1864. ili početkom g. 1865. –

God. 1866. – kad je »Književnik« stupio u treću godinu izlaženja – kraljevim otpisom od 2. siječnja budu konačno poslana hrvatskom saboru potpuno promijenjena pravila Jugoslavenske akademije, što ih je sabor bio poslao vladi na potvrdu 29. srpnja 1861. Po ovim pravilima nije Akademija onako od državne vlasti neovisno društvo, kao što je bila Matica i Društvo za povjesnicu jugoslavensku. Nova su pravila bila kopija pravilâ bečke akademije, koja je živjela samo iz državnoga proračuna. Sabor, međutim, prihvati i ta pravila brzo, samo da bi se jednom već Akademija otvorila. Na to kralj potvrdi pravila 4. ožujka 1866.

Prema pravilima predloži sabor kralju 12. ožujka 1866. prvih 16 pravih članova na potvrdu; 9. svibnja bude 14 od njih potvrđeno. Ti prvi akademici jesu: dr. Janez Bleiweis, Mirko Bogović, Vatroslav Jagić, Ivan Kukuljević Sakcinski, Šime Ljubić, Antun Mažuranić, dr. Pavao Muhić, dr. Franjo Rački, dr. Jovan Subotić, dr. Josip Schlosser, Bogoslav Šulek, Josip Torbar, Adolfo Ueber i Živko Vukasović. Osam od njih bili su suradnici »Književnika«. Nisu bili potvrđeni: Petar Preradović (vojno lice) i Đuro Daničić (zaonda još strani državljanin).

Nastade pitanje, imaju li ova četrnaestorica ona prava, koja po pravilima pripadaju šesnaestorici? Hrvatska dvorska kancelarija dozvoli otpisom od 15. lipnja, da se ova četrnaestorica konstituiraju. Do 26. srpnja oni sastave poslovni red, koji bude toga dana u sjednici primljen, a isto tako bude predsjednikom Akademije izabran tajnim glasanjem Rački, a pokroviteljem per acclamationem Strossmayer.

Rački je odmah nakon toga nakanio da obustavi »Književnik«, vjerujući, da će sada početi radom Akademija, koja je i onako, prema planu osnivačâ, trebala da izdaje svoj časopis. (To je kasnije i ostvareno izdavanjem Rada Jugoslavenske akademije). Ali Strossmayer ga u pismu od 3. septembra 1866. opominje: »Molim Vas, odustajte od namjere obustaviti „Književnika“. Ako ikada, a ono u današnjih nevoljnih okolnostih, nužna nam je ustrajnost i nepomičnost. Čim na nas više navaljuju, tim više treba da sila naša i odvažnost naša poraste.« (Šišić, Koresp. Rački-Strossmayer I. 1928., str. 35.)

Međutim se dva akademika, potvrđena 9. svibnja, odrekoše svoje časti: Antun Mažuranić 17. srpnja, a Kukuljević 24. srpnja. Nato dvorska kancelarija donese 17. kolovoza odluku, da se ne može ni poslovni red potvrditi, ni izbor pokrovitelja i predsjednika podnijeti kralju na potpis, dok sabor ne predloži onaj broj akademika, koji fali do 16, dakle sada već četiri. Trebalo je čekati saziv sabora. I sabor 4. prosinca 1866. predloži nova četiri akademika: Đuru Daničića, Matiju Mesića, dr. Mirka Šuhaja i Ljudevita Vukotinovića. (Daničić i Mesić bili su suradnici »Književnika«); oni budu potvrđeni 1. siječnja 1867., a 17. siječnja potvrđen je i poslovni red. Ali istom 10. travnja 1867. budu potvrđeni Strossmayer za pokrovitelja, a Rački za predsjednika Akademije. Istoga dana otpušten

je Rački iz službe i prestaje biti zemaljski školski nadzornik. Toga dana pišu novine: »Budući predsjednik akademije mora u Zagrebu stanovati, a Rački lišen službe neće moći ostati u Zagrebu; tim je opet sretno odgođeno djelovanje jugoslavenske akademije« (c. p. T. Smičiklas, Život i rad dra. F. Račkoga, p. 54.).

Ali Strossmayer piše Račkomu: »Brat brata ostaviti neće. Sve što sad imate [imao je kao nadzornik godišnjih 2400 for.] ja vam garantujem, dok vam se mjesto ne nađe. Dopadne li mene što takoga, mi ćemo zajedno živjeti, što imamo rad jedan s drugim podieliti. Nipošto se nedricajte predsjedništva akademije« (ib.). I tako Rački ostade u Zagrebu kao predsjednik Jugoslavenske akademije i narodni zastupnik. (Rački je postao kanonikom lektorom u Đakovu 1876., a 1877. kanonikom u Zagrebu).

Akademija je imala tri razreda: historičko-filologički, filozofičko-juridički i matematičko-prirodoslovni. U prva dva razreda bilo je po 5 članova, a u trećemu 6. Pojedini razredi držali su svoje posebne sjednice već i prije prve svečane sjednice (održane dne 28. srpnja 1867.). Sjednicu razreda historičko-filologičkoga od 5. lipnja 1867. otvorio je razredni predstojnik Rački, ujedno i predsjednik Akademije, govorom, u kojem reče, »da dalje odgode, pokle su glavne zapreke uklonjene, nebi (Akademija) mogla opravdati pred narodom, koji željan ozbiljne nauke izčekuje ovaj zavod od šest godina ... Prema tomu zaključila je akademija da se i prije svečane skupštine drže razredne sjednice, a da ove otvori prvi razred, komu je u smislu čl. 3 pravilâ gojiti jugoslavensko jezikoslovlje i književnost, za tim poviest sa njezinimi pomoćnimi znanostmi u obće, a osobito poviest i starine Jugoslavena. Za prvo pako čitanje u ovom razredu izabra akademija razpravu iz poviesti jugoslavenske književnosti.«

Poslije govora Račkoga čitao je pravi član V. Jagić raspravu »o paralelah i izvorih naših narodnih pjesama i pripoviedaka«, »javivši – kako piše u zapisniku – da je to izvadak iz njegove historije književnosti hrvatskoga i srbskoga naroda, koja se sada tiska«. (V. Rad, knj. I/1867., osobito Izvješće tajnikovo, str. 54-62, i Izvode iz zapisnika J. A., str. 264-276).

Historija književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga, *iz koje je spomenuti izvadak čitan i koja je štampana troškom Akademije 1867. prva je kritička povijest naše književnosti. Pisana je na principu komparativnom i historijsko-genetičkom. »Zadatak je ove knjige – kaže Jagić u uvodu – da pripovieda o duševnom životu naroda hrvatskoga i srbskoga, kako se je počamši od prvih vremena sve do danas poglavito u književnosti pokazivao, koja ako i nije jedina, ali je svakako najznamenitija strana narodnje eksistencije. Ali kako se u jednoga čovjeka hoće mnogo pripave, dok uzvriedi pisati knjigu, tako se i čitavi narodi dugo pripravljaju do života književnoga: zato poviest književnosti negovori samo o pojedinih knjigah, već treba da uzme na um svekolike uvjete, o kojih visi razvitak, cvjetanje i propast književnosti, treba da iz cjelokupnoga života narodnjega crpe onaj plemeniti nagon duha ljudskoga, koji se očituje u radnji književnoj. I ova će knjiga tim pravcem poći, koliko joj dopušta*

tiesni prostor djela, koje je ponajviše mladeži namienjeno, za tim današnje stanje ove još posvem neobradjene nauke« (Hist. knjiž. str. 2–3).

Ovu historiju književnosti ocjenjuje akademik P. Skok ovako: »Iz nje izlazi veliki dar Jagićev za sinteze i veliko poznavanje rukopisa, što je naročito važno za književnost ćirilo-metodijsku, koja se ne može studirati bez filološko-kritičkog interesovanja. Naročito treba istaći i njegovu analizu kulture starih Slavena, koju je Jagić dao na osnovu lingvističke analize. Na osnovu ove analize Jagić je ispravno označio razliku između Slavena i Germana. Slavenska je prethistorijska civilizacija poljoprivredna, a germanska ratna i lovačka. Kad se ima u vidu ova Jagićeva analiza, onda se razumije, zašto Slaveni na Balkanu ne prodiru odmah u grčke i romanske gradove na obali, nego se zadovoljavaju koloniziranjem okoline tih gradova. Isto je tako vrlo lijepo prikazao razvitak Ćirilometodijske literature u Bugarskoj, pa prijenos te literature s jedne strane iz Bugarske u hrvatske i srpske zemlje, a s druge u Rusiju. Ovaj dio mogao je Jagić učiniti samo na osnovu istraživanja i proučavanja rukopisa. Jednako je uspio i njegov prikaz hrvatskih i srpskih pravnih dokumenata, njihova stila i t. d.

Ako uporedim ovaj Jagićev prikaz naše srednjovjekovne književnosti s Gaston Parisovim prikazom starofrancuske književnosti, koji je izašao 21 godinu kasnije (1888), i s novijom Carl Voretzschovim njemačkim prikazom te književnosti (prevedenim sada i na engleski), onda moram priznati, da je njegov prikaz, što se tiče sinteze i prikazivanja književnosti u vezi s kulturnom historijom, kud i kamo interesantniji od ova dva, uza sve što ova dva prikazuju mnogo raznolikiju i bogatiju srednjovjekovnu književnost« (Skok o. c., Rad 278, str. 13.).

Spomenuto je, kako je prvo naučno predavanje u Akademiji bilo izvadak iz ove knjige. Daničić je u svom tajničkom izvješću na prvoj svečanoj sjednici Akademije, dne 28. srpnja 1867., davši kratku analizu Jagićeva predavanja, rekao: »Premda ova razprava nije mogla prelaziti preko granica, koje joj je postavilo cielo djelo, kojemu je ona samo mali dio, ipak je njom postavljen u našoj književnosti prvi tvrd temelj sravnjivanju naših narodnih pjesama i pripoviedaka s pjesmami i pripoviedkami ostalih evropskih i azijatskih naroda, a tim i pravomu poznavanju i dostojnomu ocjenjivanju naše narodne poezije, – i to je učinjeno učenošću i dubokom i prostranom tako da ovaj trud g. Jagića podiže našu književnost u svojoj struci na visinu evropskih književnosti« (Rad I, str. 57–58).

O Jagićevoj knjizi veli i A. Belić u Stanojevićevoj Narodnoj enciklopediji: »Već u početku svoje naučne karijere izradio je Jagić djelo o našoj staroj književnosti (Historija književnosti naroda hrv. i srp., 1867.), koje još nije u potpunosti zamijenjeno novim.«

Zanimljivo je, da je knjiga već godine 1871. izišla u ruskom prijevodu Memnona Petrovića Petrovskoga (koji nije označen kao prevodilac na naslovnom listu), u izdanju kazanskoga sveučilišta, i to prije Jagićeva dolaska u Odesu.

Dr. Slavko Ježić

ČLANCI IZ »KNJIŽEVNIKA« III. (1866)

STARINE I NJIHOVO ZNAMENOVANJE

s obzirom na ono, što je u zagrebačkom narodnom muzeju.

Odpokle sam u Zagrebu, uviek sam rado dolazio u naš narodni muzej, te mi je i sada milo, kad mogu u časovih, koji su mi prosti od zvanja školskoga i književne radnje, da se na koji trenutak ondje zabavim. Mene je, kao što valjda svakoga, tečaj nauke dovoljno o tom osvjedočio, koliko su važni i za znanstveni napredak naroda potrebiti ovakovi zavodi, koje samo *prosvićeni* narodi stvaraju, jer samo u njih taj smisao imade. Dakako u jednakoj mjeri, u kojoj raste njihova važnost, množe se i zahtjevi, što se na njih stavljaju: u jednakoj mjeri uvidja se žalibog i siromaštvo našega muzeja.

Meni nebi ni malo težko bilo dokazati, da mnogi od onieh ljudi, koji su se do sada hvale vriednim načinom starali za naš muzej, niesu ipak pravo shvaćali zadatka ovoga zavoda. Nekoji na priliku htjedoše od njega da učine puku zbirku prirodopisnu; drugi misliše, da ovamo curiosa spadaju; a skoro nikomu nepade na um, da od našega muzeja uznastoji stvoriti živu sliku svega prirodnog i duševnog života naše zemlje, pa da ga uredi prema tomu, da bude uspješnom podlogom naše znanstvene radnje. Ovo je načelo istom u najnovije doba priznano, zašto se veli, da će od sada muzej stojati u uzkom spojenju s akademijom znanosti i umjetnosti. Nadati se je dakle, da će do skora i ovdje prestati diletantizam i mjesto nereda zavladati red.

Nijedan odsjek našega muzeja nije onako kukavno zastupljen, kao što odsjek *arheologijski,* u kojem bi imale na ogled stojati starine naše zemlje, t. j. starinski svjedoci života i obrazovanja onieh naroda, koji su od negda pak do danas ovuda obitavali. Držim, da se takove starine u nas još premalo ciene, pak se i neopominjem, da je o tom predmetu u našoj književnosti mnogo pisano. Niti u organu društva »za jugoslavensku povjestnicu i *starine*«, u Arkivu, neima mnogo valjana o starinah; barem u muzeju čuvanih stvari nije ondje još nitko opisao, ili pozornosti domaćih ljudi na njih svratio; samo neke komade pripominje

tudjemu svietu *Em. von Graffenried.*[1] To su, scienim, dovoljni razlozi, zašto sam naumio ovdje da o tom predmetu nekoliko rieči napišem; ali već u napried izpoviedam, da je to samo nuzgredice moje zanimanje, na koliko stoji u svezi sa sravnjujućim jezikoslovjem. Ja sam rad ovim razlaganjem potaknuti gdjekoga, koji ima zgode i prilike, da tomu predmetu dalju brigu posveti; što bi po mojem uvjerenju osobito dolikovalo gg. zemaljskim posjednikom, županijskim častnikom, župnikom i učiteljem. Kamo sreće, da oni u svojih područjih paze na takove stvari, da ih čuvaju od propasti i grabljivih ruka tudjinskih.[2]

Ciela je istina, da čovjek što se dublje upusti u nauku, to većma osjeća, kako je slabo i ograničeno znanje ljudsko, i kako malo razumijemo od svega onoga, što smo radi znati i razumjeti. Kada s najvećom pomnjom posaberemo sva *pismena* svjedočanstva, koja se protežu na narodnju prošlost, brzo ćemo uvidjeti, da ipak u njih neima svega, da o mnogih odnošajih života posvem šute. Pismena svjedočanstva razjašnjuju istom veoma neznatnu česticu od cielosti narodnoga bića, koje se proteže ne preko stotina već preko tisuća godina.

Pismena viest predpostavlja u svakom slučaju dvoje: ponajprije da je narodom već poznata vještina pisanja; zatim koji narod i nebi sam po sebi pismen bio, da dodje barem u dotak s razvijenijimi susjedi, koji će nešto o njegovoj prošlosti zabilježiti. Jedno i drugo dodje prilično kasno u sviet. Na priliku da uzmemo samo narode slovjenske, u historiji ovoga svieta neima njim traga niti preko sebe niti preko inih čak do poslije rođenja Hristova, akoprem zato sada više nikomu nepada na um, da se posumnja o njihovu boravljenju u Evropi već mnogo viekova prije toga doba. Istinabog kod mnogih naroda čini se, da je to nešto drugčije; ali konačno izilaze i oni na isto. Jer ako se i nemože zanijekati, da se u starih Grka – davnijih naroda i nespominjuć – čitavu tisuću godina ranije otvori knjiga života, a ono ima izpred ove jedne još i druga, i treća itd. tisuća, gdje itako o njihovu životu neimamo nikakvih pismenih svjedočanstva. I tu se dakle, ali ranije, razdvaja prošlost narodnja u jednu historijsku, a drugu predhistorijsku dobu.

Ali kamo toliki viekovi narodnjeg života? jeda li su spomenu ljudskomu cjelovito propali i izgubili se? Ili da isto pitanje drugima riečima stavim: Neostavljaju li narodi nikakvih inače tragova nakon sebe, koji

[1] U djelu: Archiv für Kunde österr. Geschichtsquellen. B. XXIX. str. 305 i 331. Ovdje se doduše neveli, da se one starine u našem muzeju nahode, ali to bih rekao sudeći po opisu.

[2] Da bi se u narodu probudila sviest za znamenovanje starina, ima drugdje taj liepi običaj, te se pišu lako razumljive knjižice, koje se na trošak zemaljski ili kojega društva bilo badava bilo za lak novac diele medju puk. Ovako izdade već g. 1837. društvo »für nordische Alterthumskunde« liepu knjižicu: Leitfaden zur nordischen Alterthumskunde. Wocel u Pragu napisa g. 1845. sličnu knjigu: Grundzüge der böhmischen Alterthumskunde. – Ruska *akademija* dade god. 1861. prevesti iz danskoga na ruski jezik opis kopenhagenskoga muzeja od glasovitoga starinara *Worsaae*, pod naslovom: Сѣверныя древности королевскаго Музея въ Копенгагенѣ. – Prošle godine izadje u Beču prilična knjižica: Leitfaden zur Kunde des heidnischen Alterthums mit Beziehung auf die österreichischen Länder, od bečkoga čuvara *Sackena*.

bi nadmašivali dobu viesti pismenih, koji bi drugojačije ali ipak razgovietno za njih svjedočili i najpoznijemu potomstvu?

Dugo vrijeme bješe narodnja prošlost izučana iz samih knjiga, a mimo svih ostalih spomena prelažaše se bez zanimanja. To bijahu vremena, kada se čovjek jošter nije dovoljno obazreo po ovom svietu, niti je valjano proučio sve uvjete života ljudskoga, niti upoznao njihova upliva i sveze sa samim sobom; u obće kada je malo znao o prirodi a još manje o stanovištu svojem u prirodi. Ali božanska iskra uma ljudskoga ide i preko ovieh tiesnih granica svimi putevi i sredstvi za napredkom – za istinom. Snagom svojom duševnom izmjeri čovjek daleke puteve tjelesa nebeskih, obadje sve krajeve svieta, prodre duboko u tajne zemaljske: riečju što je nad zemljom, na njoj i u njoj posta predmetom ljudskog iztraživanja, a najskoli sam život čovječji.

Od ovoga vremena oživje čitava narav iznova, narodi već izdavna mrtvi ustaju iz svojih grobova, naš pogled dopire do same kolievke čovječanstva.

A koji su putevi, što nas dovode u onu tamu dalekih, predhistorijskih vremena, koja li svjetila, što ih toliko obasjavaju?

Ja sam već nekoliko puti uvažavao *jezik*[1] kao jedno takovo sredstvo, koje nas može dovesti daleko onkraj sviju historijskih uspomena. Ovdje ću još i to da primjetim, da pitajući o medjusobnoj suvislosti i genetskoj srodnosti naroda valja se najvećma držati *razradbe po jeziku.* Najglasovitiji narodoslovci[2] vole načelo ovo nego li *prirodoslovno,* najme razredbu po ustroju tjelesnom, osobito po *lubanji.* Ipak da budem pravedan, reći ću, da ima slučajeva, kamo više nedopire trag jezika, već ostaju samo neki znaci prirodoslovni;[3] prvenstvo dakle načela jezikoslovnoga razumije se samo ondje, gdje su oba gledišta na izbor stavljena, a gdje toga neima, zadovoljit ćemo se s oniem, što jest.

Uzevši dakle, da nam se narod i jezikom i ustrojem tjelesnim na prispodobu nudja, to ćemo svakako jezik odabrati za temelj iztraživanja,[4] te istom prema njemu gledati na ostale znake. U izvode pak jezikoslovne pouzdat ćemo se redovito tim većma, počem ima mnogo dokaza u svietu,

[1] Sr. Knjiž. II. sv. 4. str. 530 i slied.

[2] Waitz Anthropologie I. str. 281 razlaže potanko i uzroke prvenstva jezikoslovnoga.

[3] Na primjer iz tako zvane *kamene dobe,* o kojoj ću niže govoriti, neima ni kakvih jezičnih ostanaka, ali ima ostanaka čovječjega *tiela,* imenito i nekoliko *lubanja.* Sr. *Sacken* Leitfaden zur Kunde der heidn. Alterth. 37. *C. Vogt* Vorlesungen über den Menschen II. str. 3 i slied.

[4] Vriedno je čuti rieči *Schleicherove* u razpravici: Über die Bedeutung der Sprache für die Naturgeschichte des Menschen, str. 17: Nach unserer Ansicht ist also für den Menschen die äusserlich wahrnehmbare Bildung des Hirn- und Gesichtsschädels und des Körpers überhaupt weniger wesentlich, als jene nicht minder materielle aber unendlich feinere körperliche Beschaffenheit, deren Symptom die Sprache ist. Das natürliche System der Sprache ist nach meinem Dafürhalten zugleich das natürliche System der Menschheit..... Die Thiere mag man nach ihrer morphologischen Bildung anordnen: für den Menschen erscheint uns die äussere Gestalt gewissermassen als ein nunmehr überwundenes, als ein für sein eigentliches wahres Wesen mehr oder minder bedeutungsloses Moment. Den Menschen zu classificieren bedürfen wir, so bedünkt uns, *feinerer, höherer, dem Menschen ausschliesslich eigenthümlicher Kriterien.* Diese finden wir in der *Sprache.*

da uplivom izmienjena podneblja, preinačena života i razvijenije kulture narodi prije, lakše i jače odstupaju od svojega tjelesnoga lika, nego li od jezika. Antropologija navodi rado za primjer današnjega Madjara i Turčina, koji se oplemeniše dvojakim uplivom, nešto od obrazovanijeg života nešto od miešanja s nadvladanim narodom slovjenskim, pak jim uza sve to osta jezik nenarušen, karaktera ural-altajskoga. To je dakle krjepak dokaz o većem postojanstvu ustroja jezičnoga, nego li tjelesnoga. U obće danas se dovoljno znade, da narodi jezika tako lako neostavljaju, van ako će s njim i sami posvema se raztočiti.

Jezik je dakle vele važno i najpoglavitije pomagalo za razaznati narodnju srodnost. Ali kojim načinom može nam on razlog dati i o predhistorijskom stanju narodâ?

Današnji jezikoslovci udariše pri tom sasvim oniem istim pravcem iztraživanja, kojim znanosti prirodne: smatrajući jezik svojstvenom imovinom čovječjom, naravi ustrojne, koji žive i koji se mienja po stalnih zakonih, što su iznad samovolje pojedinca čovjeka. Preko ovih zakona podje im za rukom, da pronadju izmedju više jezika odnošaje srodstvene, da ih napokon svedu na jedan izvor. Geolog, posakupiv sve ostanke organskoga života (bilja i životinjstva), koji se nalaze u raznih nasadih kore zemaljske, umije prilično vjerno sastaviti sliku života pojedinih zemaljskih tvorba. Jednako će i jezikoslovac, porazabrav iz onieh jezika, kojih je srodnost dokazana, sve rieči, što su već od iskona stalna imovina sviju članova čitavoga poriekla, prilično lako sastaviti sliku duševnoga i kulturnoga stanja onieh naroda, kojim su ove rieči već onda pripadale, kada su još u zajednici živjeli, kada su nekim načinom prvodobnu tvorbu sačinjavali.

U tom se i sastoji prava dražest znanstvenoga jezikoslovja, osobito kada se onako shvati, kao što reče J. Grimm: jezikoslovje, kaže, za kojim ja idem, nemogaše me nikada tako zadovoljiti, da nebih vazda volje imao da od rieči priedjem na stvari; nehtjedoh kuće samo da gradim, već da u njih i stanujem.

Jeziku sa strane idu *narodne priče i pjesme*, koje će moći, kad ih se dovoljan broj izporedi, bitno popuniti izvode jezikoslovne. Uz komparativnu filologiju već se polaže temelj komparativnoj mitologiji, premda se ovaj ogranak znanstvenog iztraživanja imade boriti s neizmjernimi zaprjekami i poteškoćami, dok dodje do sigurnih rezultata. O komparativnoj jurisprudenciji, koja takodjer ovamo spada, govori sprieda liepa razprava od dra. Bogišića. Kako narod naš još i danas mnogo priča, i po onih krajevih, kud se narodna pjesma sve slabije odziva, mora se doista jako žaliti, što neimamo marljivijih sabirača toga neprecienjenoga blaga. U sabiranju pripoviedaka nije još ni valjan početak učinjen, a upravo od njih smijemo se nadati velikim koristim za razjašnjenje naše prošlosti.

Jezik i pripoviedke – to su dva pojava čovječjega života, što s narodom žive i umiru; da u najgorem slučaju može se pomisliti i ta nezgoda te će zbilja nestati svi trazi ovoga dvôga. Ta bi se nezgoda snašla, kada

bi narod propao prije, nego li se je sam dovio do vještine pisanja, niti je nakon sebe ostavio književnih spomena, pa kada nisu ni drugi ništa o njem zabilježili. Žalibog još su zbilja i danas u golemoj većini onakovi narodi, koji neumiju čitati ni pisati; a poviest nas uči, da ih je mnogo propalo tako da neostaviše nakon sebe ništa do li pukih nekoliko imena vlastitih, upisanih u knjige starih povjestnika.

Valja nam se dakle još i dalje obazreti za novimi sredstvi, koja su podobna odastrieti koprenu s tajnosti davnih vremena. Svaki je narod tielom svojim i potrebami prirodnimi privezan za ovu zemlju; na njoj rodi se čovjek, po njoj koračaše stopa ustalaca i skitnica, u njoj leže i napokon njegovi ostanci tjelesni. Po zemlji kao i pod zemljom treba još da ištemo stare stope čovječanstva, pa da zavirnemo makar u samu utrobu zemaljsku, u hladan grob, koji krije ostanke nekošnjega života, bilo od samoga tiela čovječjega, bilo od orudja i spravâ, koje su čovjeku u raznih poslovih od potrebe bile, pak se čas slučajno sačuvale, čas ga kao milo i drago u grob spratile.

Uzmite ma koji prediel Evrope, skoro sa svakim skopčana je uspomena raznih naroda, za koje već iz historije znamo, da su zasebice onuda živjeli. Neće li nas dakle bar ona ljubav, koju osjećamo prema mjestu rodjenja svoga, ona sladost, kojom izušćujemo milo ime domovine, potaknuti na potraživanje uspomena, što ih u svom krilu nosi? A možemo li reći, da si domovinu dobro poznamo, ako tu bitnu sastojinu njezine slike s uma smetnemo? Spremni li smo razdirati utrobu zemaljsku, da zadovoljimo pohlepnoj želji za dobitkom, a da nebudemo jednako voljni posabirati ostanke sviju onih naroda, kojim je ista ova zemlja prije nas i naših otaca život pružala? Zaglibiti se u sadašnjost na toliko, da nepreostane narodu ni malo vremena niti smisla te bi se i prošlosti opominjao – to je vazda bio i bit će znak surovosti.

U novije doba našega stoljeća, gdje se sustavno razviše razni pravci znanosti prirodnih, kao: geognozija, geologija, paleontologija itd. probudi se medju obrazovanimi narodi evropejskimi takodjer volja i smisao za paleontologiju čovjeka, to će reći za praviekove njegova boravljenja na zemlji. Toj nauci najviše je do danas doprineo evropejski sjever, zašto je onamo najkasnije doprla pismenost, a najviše se sačuvalo svakojakih uspomena starinskoga, poganskoga, svieta. Osobito udaraju u oči *stari grobovi* (mogile), kojih se onuda nebrojena množina vidja, imenito uz obalu baltskoga mora, u Daniji i Sveciji. U niih nadjoše čas kostiju mrtvih tjelesa, čas praha i pepela od spaljenih mrtvaca, uz to još svakojakoga orudja i uresa. Skorom opaziše tu razliku, da se u nekojih nalazi samo predmeta vele prosto iz *kamena, kostiju i rogova* izradjenih; u drugih da već ima i kovnih stvari, nego samo iz *bakrâ* ili *mjedi* livenih, zatim uresa od *zlata;* u trećih istom da pridolazi i stvari od *željeza* radjenih. Uzevši k tomu, kako se je istodobno razprostrlo već i znanje zemljopisno, to se je iskustvom doznalo, da još i sada ima tako zvanih divljih naroda, koje Evropljani zatekoše pri prvom dolazku stranom na tako nizkom stupnju života, da još nisu poznavali nikakvih kovova, stranom na nešto višem, da su upotrebljavali orudje od bakra

i urese od zlata, ali nigdje željeza – te je lako bilo doći na tu misao, da i ovi grobovi evropejskoga sjevera pripadaju raznim stupnjevom ljudske kulture.

Ali da se ovi jedincati domišljaji uzmogu spraviti pod neki sustav, nebijaše dovoljno samo znatno mnoštvo odkrivenih starina, nego je valjalo dobro motriti i na potanke okolnosti, u kojih se starine nalaze pri prvom odkrivenju, jer se u tom sastoje odlučni momenti za riešenje njihova znamenovanja. Ove okolnosti izkazaše se tečajem iztraživanja toli važne, da mnoge i mnoge starine bez njih gube svu vriednost.

Zato podižem i ja umah ovdje glas svoj te silno opominjem svakoga, koji bi ili nahvalice išao za starinami ili slučajno gdje što našao, neka ga nemrzi oprezno postupati i na svaku malenkost paziti, kako i gdje, na kojem mjestu i kakovu je položaju štogod našao. Kako će se čitatelj i sam osvjedočiti, imam dovoljno razloga, zašto to pravilo na sav glas preporučam; u nas su do sada protiv njega grdno griešili.

Nigdje u Evropi niesu do danas starine toli pomnjivo iztražene, koli u Šveciji, Danskoj i Meklenburgu; a u njihov krasni primjer ugledaše se takodjer ostale prosviećene države, kao Britanija, Švajcarska, Francuska, Germanija i Amerika. U Kopenhagenu, kaže Schiefner, ima ogroman muzej tamozemnih starina; prelazeć kroz njegove mnogobrojne dvorane, gdje se čuvaju sva moguća orudja i sprave, počamši s najstarijimi vremeni a zaključujuć s umjetninami srednjega vieka, prenosi se posjetitelj i nehotice u davne, minule viekove te u nekoliko časova obadje svu poviest onih strana.[1]

Komu nepada pri tom na um, da je i naša domovina od najstarijih do naših vremena mnogo stanovnika izmienila, koji su veoma različiti bili izmedju sebe po obrazovanosti i načinu života: jedna je doba tračko-ilirska, druga celtska, zatim su naselbe grčke i gospodstvo rimsko, iza njega sliede prielazno narodi sredovječni pod gospodstvom bizantskim, i tada istom plemena slovjenska, napokon Hrvati i Srbi. A gdje nam je slika i prilika tih promjena na licu naše zemlje? Razgrabiše je žalibog skoro sasvim naši susjedi, koji su mogućniji i prosviećeniji od nas, te umiju starine više štovati nego li mi. Ipak nije još ni danas prekasno, da se osviestimo, pak da nedamo, da nam naše dragocjene uspomene tudjinci na očigled otimlju, ili da se barbarski utamanjuju. Sva dojakošnja sredstva, da se predusreti tomu narodnomu kvaru, bijahu ništava i nedostatna; a jako se bojim, da bi i zemaljski propisi slabo koristili, već kao svagdje, tako držim da bi i tu bolje djelovala dobra *uputa*, nego li ma najstroža *zapovied*.

Po onakvih dakle pomno i obzirno sastavljenih zbirkah, kako rekoh da ih ima u Danskoj, Švedskoj i Meklenburgu, dokazaše učenjaci[2] da se svakolika kultura čovječanstva, gledeć na njezin hod i napredak, može zgodno porazdieliti *u tri dobe: u kamenu, mjedenu i željeznu.* Ovi izrazi neimaju ovdje nikakva simbolskoga značenja, kao što navikosmo

[1] О собираніи доисторическихъ древностеи въ Росіи для этнографическаго музея; u zapiskah imperatorskoj akademiji nauk, u I. 1. 118.

[2] I to je rezultat danskih starinara, kao što su Thomsen, Worsaae itd.

čitati ih kod pjesnika, kad govore o starih zlatnih itd. vremenih: ovdje označuju one tri rieči zbilja tri različita stepena u razvoju čovječanstva, pokle je dokazano, da iznajprije ljudi niesu umjeli ništa iz ruda liti niti kovati, već su orudje izradjivali iz *drva, kostiju i kamena;* zatim je polaganim prielazom nastupilo doba *mjedeno,* kadno čovjek upozna *bakar, mjed i zlato* – prvo i drugo za orudje, treće za urese – ali napokon dodje i preote malo gospodstvo *željeza.*

Da nebi tko ovieh rieči krivo tumačio, moram najprije pripomenuti, da se ovdje govori samo o čovječanstvu u obćenito, a da se nemisli posebice na ovaj, onaj li narod. To je već sasvim drugo pitanje, u kakovu odnošaju stoje poznati današnji ili nekošnji narodi evropejski prema oniem trima dobama. Sada više neima doista nikakve sumnje, da je negda boravio u Evropi, imenito pri baltskom moru, neki narod (ili njih više) tako nizke obrazovanosti, da nije drugačijeg orudja poznavao van od kamena, kosti i drva, niti drugačijeg uresa, van od jantara; ali jeda je taj nerazvijeni narod bio upravo indoevropejskog poriekla, ili nije, to se nemože istom odrješitošću niti uztvrditi niti uznijekati. Vjerojatnije jest svakako, da to *nije* bio narod indoevropejski.

A zašto? Jer po onome, kako si valja predstavljati da je negda živio pranarod indoevropejski, dade se velikom vjerojatnošću izvoditi, da je već u Aziji, u pradomovini svojoj, umjeo izradjivati orudje od mjedi, a urese od zlata, da je već tada prevalio dobu kamenitu, niti je putno pomisliti, da bi poslije tu vještinu zaboravio bio.

Evo ovdje pruža nam se zgoda, da uporavimo posljedak iztraživanja jezikoslovnih.

U sanskritu ima za jednu rudu rieč ‚ajas', kojoj očevidno odgovara u latinskom ‚aes' (m. ais), u gotskom ‚aiz' i staronjem. ‚êr'. Ove rieči podudaraju se tako medju sobom, da se o nijednoj nemože posumnjati, jeda bi bila uzajmita. Smijemo dakle izreći, da su stari Indijci, Baktrani (jer i u njih ima ‚ajanh'), Itali, Celti i Germani već od iskona, onamo u azijskoj pradomovini, upotrebljavali neku rudu po imenu: ‚ajas'. Ta rieč znači doista u sanskritu po običnom tumačenju: željezo, ali je jako vjerojatna domisao M. Müllerova,[1] na koju nas napućuje takodjer znamenovanje latinskoga ‚aes' i germanskoga ‚aiz', da su prvobitno i u Indiji pod riečju ‚ajas' razumievali u obće rudu, ili kov par excellence, t. j. bakar. Tako se isto ima uzeti i zendski ‚ajanh', što Justi prevadja najprije s riečju ‚Metall', zatim ‚Eisen, eisernes Gefäss'.[2] Ako je to istina, tada bismo imali već u sanskritskom i zendskom jeziku izravno svjedočanstvo, da ona ista rieč, što je odprije značila samo u obće kov (a taj bješe upravo bakar ili mjed), priedje kasnije u posebno značenje onoga kova, koji je čitavim životom ljudskim obladao, a to je željezo. Ova domnjeva može se potvrditi i drugim liepim primjerom, ako smijemo uzporediti χαλκός i ‚želězo', što barem glasovni zakoni čini se da dopuštaju. Grčki χαλκός znači ponajprije onaj jedan kov, koje je čo-

[1] Vorlesungen II. str. 220.

[2] Justi Handbuch der Zend-Sprache 28.

vjeku služio za sve potrebe života, dakle bakar ili mjed, zašto željeza ni bilo nije:[1] po tomu bi dakle i slovjenska rieč ‚željezo', ako je ikada u savezu stojala s χαλκός, imala najprije značiti u obće kov ili aes t. j. prema okolnostim vremena: bakar, a tekar kasnije prieći u uže znamenovanje, koje je i danas s istom rieči spojeno. Za dokaz ovakova prielaza u znamenovanju može se navesti mnogo sličnih slučajeva: n. pr. slov. rieč ‚ruda' znači u esthenskom, lappskom i finskom jeziku, kamo se je po svoj prilici kao tudjinka uvukla, upravo posebnu rudu: željezo; Grimm sluti, da je gotski ‚eisarn' t. j. eisen: željezo, izvedeno od ‚aiz', što znači ‚aes';[2] M. Müller pripovieda,[3] da su Meksikanci izprva mjed zvali: ‚tepuztli', a kasnije upoznav se nakon dolazka Španjolaca sa željezom, da im znači ‚tepuztli' željezo, dapače i u obće rudu, a za pobliže označenje da se dodadu rieči crn i crven. A nije li se nešto slična dogodilo u našoj rieči ‚gvozd'? odakle gvozditi, zagvozditi, zagvozda i – ‚gvoždje'. U tih rieči nebijaše prvobitno nikakva potrebita dodatka od željeza, pa je ipak u novijem hrvatskom jeziku ‚gvoždje' postalo upravo sinonim starije i valjanije rieči ‚željezo'.

Iz svega toga dade se ov čas barem toliko zaključiti, da su Indoevropljani već negda u Aziji, dok još zajedno življahu, svakako poznavali barem jednu vrst metalla, koja je čovječanstvu potrebita i koristna bila za razno orudje. Toga se mnienja drže danas malo ne svi znamenitiji starinari, povjestnici i jezikoslovci: n. pr. Mommsen,[4] Grimm,[5] Schleicher[6] itd.

Znamenito je doista, kako se prije pomenute rieči kreću samo u užem krugu ovih triju značenja: kov ili ruda, bakar ili mjed, i željezo; ovih granica neprekoračuju nigdje. Grimmovo poredjivanje grčke rieči σίδηρος s njemačkom ‚silber' ili slovjenskom ‚srebro', moramo sasvim odrješito zabaciti. Nego ima jošter jedna ruda, koja već vanjskim sjajem brzo udara u oči, te su jamačno znali za nju Indoevropljani, dok su još u zadruzi živjeli: to je *zlato.* Ovaj je metall dobio svoje ime od žarkosvietle boje,[7] od koriena ‚ghr', koji znači lucere, splendere. Taj korien razgranao se je u litvo-slovj. jezicih na više grana, kano u: ‚gr' odakle: grêti, u ‚žr', odatle: žar, u ‚zr', odatle: zrêti, zorja; u ‚žl', odatle: žlt (žut), i ‚zl' odatle – *zla-to.* Rieč *zlato* postade dometkom *to* od koriena ‚zl' onako, kao ‚blato' od koriena ‚bl', ili ‚dlato' (mi kažemo: dlieto) od koriena ‚dl'. – Od istoga koriena posta gotski: ‚gulth' (gold), grčki χρυσός

[1] Hesiod Op. et D. 150:

Τοῖς δ' ἦν χάλκεια μὲν τείχεα, χάλκεοι δέ τε οἶκοι,
Χαλκῷ δ' εἰργάζοντο· μέλας δ' οὐκ ἔσκε σίδηρος.

[2] Schleicheru čini se vjerojatnije, da je ‚eisarn' uzajmito iz celtskoga; ali u našem slučaju nečini to nikakve razlike, jer staroirski ‚iarn': željezo, stoji i tako u savezu s ‚ajas' i ‚aes'. Записки имп. Акад. наукъ Том. 8 str. 45.

[3] Vorlesungen II. str. 218.

[4] Röm. Geschichte I. 17 (III. izd.).

[5] Gesch. d. deutsch. spr. 9 (II. izd.).

[6] U razpravi: Краткіи очеркъ доисторическои жизни сѣверо-восточнаго отдѣла индо-германскихъ языковъ.

[7] Sr. mnogo sličnih primjera u Zeitschrift für Völkerpsych. I. 510.

(m. χρυ-τιος), i sanskritski ‚hiranam' (m. gharanam, to je od istoga koriena ali s drugim dometkom). Slovjenskomu zla-to, ako neuzmemo u obzir različitost sufixa: *ta* i *na* ili *ana,* vrlo je na blizu zendska rieč: ‚zar-anja', bliže svakako od sanskritskoga ‚hiranjam'. – Ove su si rieči tako očevidno srodne i skroz jednako sagradjene, da im se mora izvor tražiti u onoj zajednici sviju indoevropejskih naroda, koju smatramo kolievkom čitavoga poriekla. Dakle ne samo, što je metall u obće, nego i što je zlato, znadoše narodi indoevropejski još prije svoga razlazka kao narodne osebine. Po tome i znaci kamene dobe, koja je u Evropi sudeći po kamenih starinah, trajala nebrojene viekove, nespadaju na narode indoevropejske, već na neki stariji odsjek vremena na narode pred-arijske, koje su Indoevropljani putujuć u Evropu već našli ovdje kao autochtone.

Sada se samo pita, kojemu od indoevropejskih naroda pripadaju silni ostanci mjedene dobe, koji se izkapaju po sjevernoj i srednjoj Evropi? jeda li samo jednomu ili redom svima? pa ako i svima ukupno, to možebiti ipak najpoglavitije jednomu. Misliti se može na Celte, Germane i Slovjene; po srednjoj Evropi takodjer na upliv naselbina grčkih i rimskih, i na upliv trgovačkih saveza s ovimi narodi, zatim još na Etrurane il pače Feničane. Dok se ovo pitanje nerieši, ostaje svakolika mjedena doba srednje i sjeverne Evrope bez prava znamenovanja: mi se divimo bogatstvu i ljepoti njezinih starina, ali neznamo za sigurno kazati, čije je to djelo, čija li ga ruka izradjivala. Vriedni starinar češki Wocel preporuča punim pravom i ovdje kao najsigurniji put, koji k svrsi vodi, *način sravnjujući* iztraživanja te sjeća na sjajne posljedke, koje već do danas postigoše one nauke, koje se drže sravnjujućega pravca, kao: jezikoslovje, anatomija itd. Ovaj je način osobito potrebit oniem krajevom, koji kako znamo iz historije, izmieniše zasebice više stanovnika, što se tiče n. pr. takodjer naše domovine, dà većega diela austrijske cesarevine.

Čini se, da većina današnjih starinara prijanja za tu misao, da su ostanci mjedene dobe u sjevernoj i srednjoj Evropi ponajviše *celtskoga* izvora. Ovo se mnienje upire zbilja o dva vele znamenita razloga: jedno je karakter starina samih, u čemu se čudnovato slažu; drugo je poznato iz poviesti silno raširenje naroda celtskih po čitavoj skoro srednjoj i sjevernoj Evropi, dok ih neiztisnuše iz mnogih krajeva nadomičući se Germani i Slovjeni.[1]

Konačna rješitba ovoga pitanja ustanovit će podjedno i dobu, u koju se od prilike imadu uvrstiti pomenute mjedene starine, jer iz historije znademo, dokle su u kojih predielih stanovali Celti, kada li nadošli onamo Germani ili Slovinjani.

Nego pri tom još mi valja doskočiti krivu mnienju, kao da bi se one tri dobe mogle strogo jedna od druge odieliti. To neodgovara nikako samoj naravi čovječjoj, da će ljudi u jedan mah pomotnuti staru na-

[1] Sr. Wocel Archaeolog. Parallelen I. str. 735 u Sitzungsberichte der kais. Akad. d. Wiss. phil.-hist. Cl. B. XI.; i Sacken Heidn. Alterth. str. 131.

vadu i stari način života, čim se upoznaše s nekom, makar i puno boljom novinom. Zato bi posvem krivo bili misliti, da svaka starina kamene dobe izključuje porabu kovova. Tomu se i protive toliki slučaji, gdje su na istome mjestu izkopali uz kameno orudje takodjer starine mjedene, ili komade željezne uz većinu orudja mjedenoga. Ta u obće ove tri periode kulture čovječanske niti niesu svuda u svietu jednako trajale. Kada Evropljani dodjoše u 16. i 17. stoljeću po prvi put medju tako zvane divlje narode američke i polinežke, zatekoše ih na jako nejednakom stupnju kulture. Jedni niesu skoro još ni znali, što su rude; drugi izradjivahu orudje iz sirova bakra, a urese iz zlata; kod trećih nadje se već i mjedi iliti bronca; istom veoma riedki umješe liti i kovati željezo.[1] Ove vjerodostojnimi svjedoci dokazane razlikosti svakako su vrlo znamenito pomagalo kod tumačenja evropejskih starina; zašto nam nekim načinom pred oči stavljaju žive primjere, kako je mogao negda i u Evropi živjeti onaj narod (jedan ili njih više), kojemu se do danas uspomena sačuvala tek u grobu i u zemlji. I zbilja nadjoše već dosta analogija medju starinami kamenimi ili mjedenimi, koje su poizkopane u Evropi, i medju orudjem divljih naroda, koje oni još i sada upotrebljuju.

Iz poviesti znade se, da se kod Grka Homerove dobe puno više spominje χαλκός, nego li σίδηρος. Već tada imadjahu Grci svoje zlatare (χρυσοχοός) i mjedare (χαλκεύς), ali ni glasa željezaru. Homerovo doba naroda grčkoga stavlja Grote[2] na izmak razdoblja mjedenoga. Rimljani počeše prilično kasno izradjivati željezo; još u XII. zakonskih tablica, gdje se spominje starih osam ciehova, neima željezara, nego samo zlatar i mjedar, a tomu dodaje Mommsen[3] liepu opazku, kako je i poslije zahtievao (ritual) obrednik rimski, da budu sveti plug i nož svećenički iz bakra. Ipak bjehu ovi evropejski južnjaci već onda u kulturi daleko napredniji od sjevernih evropejskih naroda, niti se smije zanijekati, da su tečajem viekova mnogostrano utjecali u razvitak evropejskoga sjevera; samo što bi pretjerano bilo tvrditi, da su srednjoevropejske mjedene starine sve same uvezene tvorevine etrurske ili feničke, pak tomu se i protive najznamenitiji arheolozi, kao: Thomsen, Worsaae, Schreiber, Troyon, Franks, Lisch, Wocel, Sacken itd.

Nas napose tiče se ovdje još jedno pitanje, na koje smo radi odgovor čuti, najme: kada su *slovjenski* narodi naučili izradjivati metalle? i može li se iztaknuti nekoja granica toga vremena? I ovdje dozvat ćemo u pomoć ne samo historiju, već i filologiju. Kao narod arijskoga poriekla učestvuju Slovjeni jamačno već od izhoda u onu obrazovanost, koje su svi Indoevropljani jednaki dielnici. Rezultati jezikoslovni vode nas na tu misao, da su se narodi germano-slovjenski ponajranije odružili od cieloga arijskoga čvora ter pošli posebnom stazom samosvojna života;

[1] Kovnoga orudja nenadjoše Evropljani u sjevernih stranah sjeverne Amerike (Waitz Anthrop. III. 97), ali ga vidjahu oko New-Yorka, Virginije, Caroline i Floride i to bješe čist bakar (Waitz l. c. 73). Na višem stupnju kulture bjehu stanovnici sjeverozapadne obale i oregonskoga kraja (Waitz l. c. 326), a na najvišem Mehikanci (Waitz IV. 104).

[2] Grote-ove grčke poviesti njemački prievod od Th. Fischera Tom. I. str. 100, op. 4.

[3] Mommsen röm. Gesch. I. 179 (III. izd.).

samo se još u tome neslažu svi filolozi, nije li ih na tom putu još nekoji narod donekle popratio, zašto neki misle, da se je najprije čitava evropejska svojta arijskih naroda odkinula od svojte azijatske, a kod evropejskog odiela napose ima ih, koji opet protiv javnoga mnienja drže za Itale, da su oduže boravili u zadruzi sa sjevernimi narodi.[1] Iz naše sfere primjera moglo bi se za dokaz toga navesti, što se u rieči za zlato čudno slažu Latini (aurum) i Litvani (aukšas). Bilo tomu, kako mu drago, posebnu i užu zadrugu sjevernoevropejskih naroda (Germana, Litvana i Slovjena) karakteriše osobito rieč ‚srebro', u kojoj se slažu Germani, Litvani i Slovjeni s jedne, a Grci, Itali i Celti s druge strane. Jedni vele toj rudi: srebro (slov.), sidabras (litv.), silubr (got), a drugi: argýrion (gr.), argentum (lat.), airgjod (irski). I arheologija uči, da su narodi istom nakon mjedi i zlata počeli upotrebljavati srebro. Napokon, kažu rezultati jezikoslovni, odciepiše se takodjer Germani kao samosvojna narodna osebina, te ostaše sami Litvani i Slovjeni u jednoj zadruzi: ovu zadnju predhistorijsku dobu označuje, držim, najbolje upravo rieč (i stvar) *željezo,* u kojoj se jedini Litvani i Slovjeni slažu. Slovjenskomu ‚želězo' odgovara litvanski ‚geležis', a letski ‚dzelze', a to su rieči takova obličja, da se nesmije ni pomisliti na zajam iz slovjenštine; jer inače nebi u litvanskom počimala rieč sa *g* već sa *ž*. Obadvie dakle rieči obranjene su zakoni glasovnimi[2] od sumnje, jeda bi bile uzajmite.

Po toj dakle analizi jezikoslovnoj moradoše Slovjeni bivši još u zadruzi s Litvani kao litvo-slovjenski narod, poznavati sve poglavitije rude, najme: zlato, srebro i željezo; tim većma valja ovaj izvod za ono doba, kada se napokon nadjoše sami za sebe, odruženi i od istih Litvanaca, kao jedan narod slovjenski, s razlikami dakako narječnimi, koje su tada već nosile u sebi zametak današnjih slov. plemena. Pak i to potvrdjuje najboljma njihov jezik, koji premda se kako je poznato, dieli u više narječja, ipak su rieči: *zlato, srebro, olovo, želězo, měd, kovati* itd. zajednička imovina sviju Slovinjana još od onoga vremena, dok su svi skupa živjeli u pradomovini evropejskoj, onkraj karpatskih gora, dakle prije razlaska u današnje, zapadne i južne, krajeve.[3] Poznato jest, da su se Slovjeni u V. stoljeću posl. Iskr. počeli kretati prema zapadu i jugu; dakle već pred taj rok pada ono stanje njihove obrazovanosti, kada su umjeli izradjivati iz gori pomenutih ruda i orudje za svagdanje potrebe života, i razne urese za nakit tiela.

[1] Lottner Ueber die Stellung der Italer innerhalb des indoeuropäischen Stammes u Zeitschrift für vergl. Sprachforschung VII. str. 168.

[2] Litvanski bo jezik razlikuje se od slovjenskoga osobito po tom, što neima nekih zakona glasovnih, koji su naskroz obladali u slovjenštini. Simo spada imenito prieglas suglasa grlenih *g, k, h* iza mekih samoglasa u nebne *ž, č, š,* o čemu litvanština ništa nezna. Zato slov. ‚žlt': žut, glasi u litv. ‚geltas', slov. ‚želąd' litv. ‚gile', slov. ‚žrny' (žrvan) litv. ‚girnos', slov. ‚živ' litv. ‚givas' itd. Dosljedno prema tomu i slov. ‚želžzo' a litv. ‚geležis'. Letsko narječje stoji već na pola puta prema slovjenštini sr. Bielenstein I. §. 60 i 61.

[3] Ovaj je dokaz već mnogo puti uporavljen; najposlije čini mi se opet od *Wocela.* (Sr. u österr. Wochenschrift 1865 str. 353: über den Culturzustand der Slaven zur Zeit ihres ursprünglichen Gesammtverbandes.)

Nakon ovih obćenitih razmatranja hoću da pripoviedam nešto u kratko o dobi kamenoj i dobi mjedenoj, donoseći za razjašnjenje što više dokaza iz naše domovine, iz našeg muzeja: svega niesam naumio opisati, a pravo govoreć nebih niti mogao to učiniti, jer mi manjkaju tomu potrebita sredstva.[1]

Kamena doba. Tako zovu onaj stupanj u razvoju čovječanstva, kada je čovječji život još posvema prost bio i njegovo stanje jako surovo; ljudi življahu ponajvećma od lova na divlje zvjerove i ribe. Prema okolnostim nebijaše upravo izključen niti užitak zemaljskih plodova, ali ih sasvim jednostavno dobavljahu. Orudje, za život potrebito, sastojaše se od drva, kostiju i kamenja: nezgrapno oklesan kamen, šiljat rog, skala od kosti i prut od drva – to bjehu sva sredstva, kojimi odpoče čovjek prvo, veoma kukavno, gospodovanje nad prirodom. Ali da se i uz ta ograničena pomagala lako obavljahu mnogi, raznovrstni poslovi, dokazuju nam slični prizori iz života divljih naroda. U Americi n. pr. pripoviedaju da ima divljaka, koji drugojačega oružja nepoznadu, van gori pomenuto; uz to imade u kući neotesanih klupa, drvenih pladnjeva i zdjela, pletenih košara, kožnatih torba i zemljanih lonaca. Zemljano posudje izradjuju prostom rukom i opaljuju na otvorenoj vatri. Iz štetina i kosti prave igle za švalo. Kuću grade od drva, poutaknuv naokrug u zemlju ovisokih prutova, koji se pri vrhuncu privinu i svežu, tako da čitava gradja naliči na čunj ili stog siena. To se još s vana i s nutra prekrije kožami i gunjevi. Samo s jedne strane ima pri zemlji tolika rupa, da se može unići i izaći.[2] Mi neimamo ni malo razloga posumnjati, jeda su i evropejski stanovnici kamene dobe ovako od prilike živjeli; dapače neki tragovi svjedoče, da su ljudi one dobe u Evropi dielomice stanovali još u špiljah i pećinah, ili bi izrili duplja u zemlju te ih obložili kamenjem i omazali blatom.[3]

Trajanje ove dobe, koju kamenom prozvaše, nemože se ni iz daleka opredieliti. Glavnu rieč smije o tom povesti geologija, koja priznaje, da su svi do danas odkriveni ostanci života čovječjega, kao čovječje kosti i surovo orudje od kamena, istom iz četvrte, tako zvane postpliocenske dobe; nego ona pravda učenih geologa o diluviju ili aluviju, koju je već Književnik spomenuo,[4] rekao bih, da se sve većma nagiblje na stranu diluvija, i to će mnienje, čini se, doskora obćenitu pobjedu održati, jer je trudbom francuskih i engleskih učenjaka izašlo na vidjelo toliko nedvojbenih slučajeva, da se niti najsilovitijim izvraćanjem nije lako oteti istini.[5]

[1] Ja sam umah iz prvine osjećao, da takovoj razpravi, kao što je ova ovdje, trebaju *drvorezi.* Nemogav ih ipak dobiti iz Beča, kamo sam se na nekoga nakladatelja obratio bio, prilažem ovoj razpravi jednu tablicu u kamen urezanih likova.

[2] Taj opis valja imenito za divljake u Novoj Englezkoj; sr. Waitz, Anthropologie III. str. 89 i slied.

[3] *Lisch,* Jahrbücher für Mecklenburg. Gesch. u. Alterth. XX. 276, XXI. 228. Slično je s tim, što se pripovieda o Eskimo-narodu oko Princ-regenten-baja; Waitz l. c. 306.

[4] Književnik I. str. 390 i slied., u članku: Geologičke crtice od J. Torbara.

[5] sr. *Sacken,* Leitf. des Heidn. Alterth. 33–35; *Dieſenbach,* Vorschule der Völkerkunde 184–192; *C. Vogt,* Vorlesungen über den Menschen II. 1–80.

K onim slučajevom ostanaka čovječjega kostura i kamenih starina, koji su izbrojeni u Književniku I. str. 392 kao odkriće u takozvanih špiljah košćenicah, može se dodati, da su nekoja mjesta i opet pomno izpitana, a nekoja se iznova pridružila, tako da su sada mnogi učenjaci o tom podpuno osvjedočeni, koji su se prije protivili, kao n. pr. C. Vogt i Rigollot.

Najviše kameninâ nadjoše u dolini *Somskoj* (kod Abbevilla), a C. Vogt netaji, da je ovdje napokon i špekulacija preotela mah te su u novije doba stanovnici onoga mjesta, samo da zadovolje nalogi znanstvenih i neznanstvenih putnika, počeli upravo zanat tjerati s prievarom, i tako je čitavo mjesto izašlo na zločest glas. Orudje, što je ovdje izkopano, jest *nezgrapno zaoštren kremen,* nalik stranom na *noževe* ili *treske* (splitter, eclats), stranom na *sjekirice* jajasta obličja (eiförmige steinäxte); ima jim po 5–7″ dužine i 3–4″ širine.[1]

U Francuskoj u departement-u Ariège blizu Pirineja, imadu dvie sa čovječjih ostanaka i kamenih starina znamenite špilje-košćenice. U špilji kod *Lherma* nadjoše uz ostanke čovječjeg kostura: jedan kameniti nož, cjevanicu kost ili golien od medvjeda spiljara, koja je za rezanje priredjena bila, tri provrtane čeljusti od istovrsnog medvjeda i zašiljen parožak od jelena; napokon do dvadeset prepolovljenih medvjedjih čeljusti, priredjenih za orudje kao motiku. U špilji kod *Lombriva* odkrivene su uz kosti čovječje, koje su pomiešane s kostima mesožderâ i biljožderâ, i to smedjih medvjeda, turova, sobova, jelena, konja, još ovakve umjetnine: pasji zubi-očnjaci, koji su pri korienu provrtani. To isto od prilike opetuje se u špilji kod *Aurignac*-a u južnoj Francuskoj, u špiljah belgijskih kod *Lutiha,* u Engleskoj kod *Brixhama,* u *Brasiliji* itd.

Znamenito mjesto kremenog orudja ima takodjer u danskih i šlezviških *tresetnjačah* (torfmoor), zašto su ondje dokazane tri razne vegetacije: dvie predhistorijske i jedna historijska. Najstarije predhistorijske dobe jest vegetacija *borova,* koja u ovom tresetu sačinjava najniži sloj; za njom sliedjaše viekovanje *hrastovo,* i to je srednji sloj treseta; napokon dolazi doba *bukova.* Vriedno je dakle spomenuti, da se samo u najnižem sloju uz treset borov nahodi kamenih starina, ostanaka života čovječjega iz kamene dobe; u srednjem pako, t. j. hrastovom nasadu može se već naći i mjedenih predmeta, dočim gospodstvo željeza vlada istom u gornjem i najnovijem nasadu. Razdoblje pojedinih slojeva nadmašuje po računu geologâ čitave tisuće godina.[2]

Nego govoreći o kamenoj dobi nevalja misliti, kao da bi čovječanstvo kroza sve viekove toga odsjeka stojalo na istom i jednako nizkom stupnju kulture, a da nije ni malo napredovalo. Toj pomisli, koja je već a priori skroz nevjerojatna, protive se takodjer same starine, zašto su jedne, kako već rekoh, skroz neizradjene i neugladjene, druge pak pomnije, s većom okretnošću i vještinom izdjelane, ter mnogoličnije.

[1] sr. Vogt Vorles. II. 53–55, s drvorezi u Sackena Leitfad. 27–28.

[2] sr. Charles Lyell »The Antiquity of Man«, kod Maxa Müllera Vorles. II, 213.

Ovaj se napredak najbolje vidi na poganskih grobovih sjeverne Evrope, na tako zvanih *mogilah*. Ima ih više vrsti, pak se razlikuju što po samoj gradji, što po sadržaju onih starina, koje se u njih nahode.[1] Ovamo spadaju samo one mogile, u kojih nenadjoše ništa iz kova izradjena, već sve sam kamen, ili posudje zemljano. Najstarije mogile, kako ih opisuju starinari, jesu pravi kamenjaci bez humova (tumulus) t. j. kameniti stubovi vire iznad zemlje po 3–5 stopa, a pokriveni su golemimi pločami. Nekoč mišljahu, da su to poganski žrtvenici, jer naliče zbilja na kamenite stolove. Niemci zovu ih ‚hünen-gräber', te je u narodu vjera, da su ovo spomenici nekog oriaškog polubožańskog naroda. Ovih mogila ima u sjevernoj Germaniji sve do Turinžke i Šlezke, u Šlezwigu, Jütlandu, na Fünenu i Seelandu, u Šonenu i Vestgotlandiji, u Holandezkoj, Angliji, Škociji i Irskoj, u sjevernoj i zapadnoj Francuskoj, u Španiji i Portugalu. U Danskoj zovu ih: steendysser, u Angliji: cromlechs, u Francuskoj: pierres plates ili grottes aux fées.

Velezaslužni starinar meklenburški *Lisch* opisuje na obširno dvie takve mogile, što su pod njegovom pazkom god. 1860 otvorene u Altsammitu, te se odlikuju veličinom čitave grobnice. Svaka od ovih mogila sastoji se iz golemih granitnih stupova, oko 6′ visokih, 5–6′ širokih i 3′ debelih; po 4 stupa stoje poredice sa svake strane, po jedan u pročelju i jedan u začelju. Osam onih postraničnih kamena (stećaka) pokriveno je golemimi pločami, ovdje ima ih četiri (a kadšto je po jedna samo ili dvie). Buduć da oni četverouglo namješteni stećci niesu jedan tik do drugoga, zato su na dnu dire izpunjene omanjimi pločami tako, da je s nutrnje strane čitav prostor na 2 stope visine dobro obložen kamenom, pak za veću sigurnost još i s vana zatrpan zemljom i kamenjem. Ovako naliči nutrnji prostor na kamenu raku, koja je ovdje do 18′ duga i 8′ široka (drugdje je drugačije); nego ovdje je taj prostor pretinjen manjimi crvenimi pločicami u komore ili pretince, koje na poprieko koje na uzduž, u kojih su sahranjena tjelesa mrtvaca, stranom ležećki, stranom stojećki. Svaka ova komorica izmazana je na dnu ilovačom i posipana raztučenim i razpaljenim kremenom, te si moramo misliti, da je ovdje valjda prije gorjela žrtva, nego li je mrtvo tielo položeno i sahranjeno. Komorica ima prema veličini groba sad jedna (tad je mogila grob od jednog čovjeka), sad više ih, do 6–8 itd. Čim bješe mrtvac u grob položen, a do nogu mu metnute one stvari, što se danas izkapaju pod imenom kamenih starina, kao kameniti klinovi, striele i zemljano posudje, zasipaše ga svega pieskom i zatrpaše zgora još kamenjem.[2] Ovakova grobnica, kamenita raka, leži kadšto na umjetno podignutom ili od prirode uzvišenom humu, koji se odugo pruža, te je n. pr. po 150–180′ dug i 20–30′ širok, a obložen je stećci, granitnimi stupovi, kojih ima po 50–80–100 i prieko.[3] Najgolemije su one ploče, kojimi su stupovi,

[1] O mogilah njemačke zemlje razpravlja sustavno: Weinhold. Die heidnische Todtenbestattung in Deutschland u Sitzungsber. der Akad. d. Wissensch. phil.-hist. Cl. XXIX. str. 119 i slied.

[2] Lisch, Jahrbücher B. XXVI. god. 1861 str. 115–126.

[3] Lisch, Jahrb. XXIV. g. 1859.

stećci, od grobnice nadkriveni; njihova težina ima po koji put preko 2 do 3 stotine centi. U Luneburškoj kod Südbostela ima jedan takov kamen, koji je 367 centi težak;[1] a na priliku samo proračunana je težina jednog kamenjaka kod Ulzena u Hanoverskoj, gdje ima 14 stećaka i 6 pokrovnih kamena, na 143130 funti.[2]

Ove su mogile dvojako znamenite: što se ovamo mrtvaci niesu *spaljivali*, već skoro beziznimice *sahranjivali*, i što se u njih nenahodi nigdje ni traga kovinam, nego su sve stvari, koje uz mrtvaca leže, samo od *kamena*, kao klinovi, kladiva, dlieta, ili od *roga* i *kosti*, napokon posude od *zemlje*.

Kod trupova opaziše, da nekoji niesu u grobu ležali, već sjedjeli ili čučali. Za znamenovanje toga običaja nezna se pravo, ali se znade, da su tako činili a čine i još mnogi narodi kod ukapanja mrtvaca. Waitz,[3] koji to tumači iz puke štednje prostora, pripovieda, da tog običaja ima ne samo u Americi, nego i u Africi; a tako isto da je našao Troyon[4] u grobovih waadtlandskih.

Što mrtvačkih tjelesâ niesu palili već zakapali, tim je pružena zgoda, da se sačuva po koji ostanak od samog čovječjeg tiela; a to je danas jako važno, zašto se misli, da se po gradji čovječjih lubanja mogu razabrati genetička snošenja izmedju raznih naroda. U tu je svrhu zbilja izpitano već jako mnogo lubanja, pak se ov čas smije barem to reći, da se lubanje, koje su u špiljah košćenicah i mogilah nadjene, sve u tome slažu, što im je prednja strana jako nerazvijena, čelo nizko i plosno, oči i obrve vele izbuljene, dočim je naprotiv zadnja čest lubanje obilno razvita i zatiljak čvrst. Anatomi dokazuju, da su to poznati biljezi lubanje nerazvijenih naroda, i tiem potvrdjuju već gori pomenuto mnienje, da stanovnici evropejski kamene dobe niesu bili Indoevropljani, već nekakov predarijski narod.[5]

Kamene stvari, što se u tih mogilah vidjaju, te su jamačno po poganskom običaju navlaš u grob ukopane, budi da mrtvacu na obranu služe, budi s kojeg inog religioznog uzroka, koji je nam nepoznat, niesu ni malo različite od gori pomenutog kamenog orudja, samo da se opaža veći napredak i veća vještina u izradjivanju. Klinovi kremeniti ovdje su nešto tanji, ali široki, izbrušena reza; čini se, da su ih u drveni prociep zakvačivali i kao sjekirice (ili praće) upotrebljavali. Glavica ovieh klinova jest obično osječena, kadšto i oblasta. Čim je klin uzak, zovu ga dlietom; pak i njih ima u mogilah. Još niesu riedki kopljani šiljci od kremena.

[1] Klemm, Handbuch der germ. Alterthumskunde 105 (kod Weinholda).

[2] Estorff, Heidnische Alterth. der Gegend von Uelzen 121 (kod Weinholda).

[3] Waitz, Antrop. III. 200, II. 196.

[4] Jahrb. für Mecklenb. XII. (1847) str. 395.

[5] sr. Zur Kenntniss der ältesten Rassenschädel od dra. *Schaffhausena* u Jahrb. für Mecklenb. Alterth. XXIV. (1859) str. 167. U toj razpravici izpituje se jedna lubanja iz Neanderthalske pećine, zatim dvie iz mogila Meklenburških. Sr. takodjer: Объ одномъ мнимо-вендскомъ черепѣ въ Мекленбургѣ od K. M. Baera u Zapiskah imperatorsk. Akad. Nauk Tom V. knj. I. str. 34. Najtočnije govori o tih lubanjah C. Vogt u Vorlesungen II. 157–193; ali upravo iz njegova razlaganja vidi se, da za sada još nemogu lubanje ništa dokazati.

Zemljane posude niesu ovdje imale tog opredieljenja, da čuvaju pepeo ili kosti, čim se niesu tjelesa sažigala, nego može biti, da su u tome mrtvacu jelo i pilo pružali. Dokazano jest, da su ove posude prostom rukom pravljene i na otvorenoj vatri paljene;[1] a po formi naliče na kondier ili tikvicu, krušku i kruglju, kadšto s posve malimi ručicami; najviše jesu malene, nizka trbuha, grlić im je visok i širok, nekoje su sasvim kao čaše. Ukrašene su često kratkimi crticami ili ljuskami, i taj je ukras mnogo krat zamazan vapnom.[2]

Uz ove starine iz grobova izvadjene, nahodi se čas ovdje čas ondje i drugih kojekakvih predmeta iz kamena; gdjekoji su osobito vješto izradjeni i izgladjeni, te se čini da spadaju već na izmak ove dobe. To su na priliku

tociljii od pješćenjaka kamena (crvene boje), ploče tanke i četverougle, kadšto izdubene poput elipse usljed brušenja;

kladiva (čekići), kojih ima dvie vrsti: jedni su probušeni, i to ili u sredini, ili prema kraju; drugi ili niesu probušeni ili istom navrtani. Ovo orudje obično nije iz kremena, jer je pretvrd, već od drugih vrsti, kano od zmijevca (serpentina). Poradi mnogojake službe, koju je taj komad orudja činio, zovu ga neki takodjer sjekirom (streitaxt), osobito gdje je šiljata obličja, oveći te sa strane probušen.

Osim toga ima još kamenih mačeva, ivera, na polumjesec naličnih noževa, pila i jajastih komada za trenje itd. Nekoji granitni komadi, izdubeni prema jednoj strani, nalik su na presječene naćve te ih jedni drže, da su služili kao brusovi, dočim drugi misle, da su to bili žrvnji, odakle bi se, ako je istina, dale izvoditi važne posljedice o načinu života onog vremena.

Kamenih starina, kao što su gori pomenute, medju kojimi ima i vele ugladjenih primjeraka, nahodi se ne samo po sjevernoj Njemačkoj i Danskoj, nego takodjer po ostaloj Evropi kao i izvan nje kod svakojakih naroda. Spomenut ću, jer se naše braće tiče, da se osobitom, hvale vriednom brigom, staraju za starine svoje zemlje Česi: kod njihova českoga muzeja ima poseban arheologijski odsjek, koji izdaje vriedan časopis: památky archeologické a místopisné (do sada dvanaest tečaja). Po opisu arheologijske zbirke českoga muzeja od god. 1856. bješe za onda u muzeju preko stotinu komada: kamenih sjekirica, kladiva, klinova[3] itd.

U našem narodnom muzeju ima u obće jako malo starina prema onomu, koliko je trojedna kraljevina bogata na starih uspomenah negdanjega života; ali tomu se nije ništa čuditi, zašto se nije za tu stvar sustavno nitko brinuo, već ako je tko što dragovoljno i ob svojem trošku ovamo poslao. Pak i one starine, koje su ovdje ondje odkrivene, nisu do sada još žalibog skoro nikoga potakle, da takovim stvarim dalje traga ište. I tu si je najviše zasluga stekao pokojni Mijat Sabljar, samo

[1] Lisch Jahrb. X. (1845) str. 239.
[2] Lisch Jahrb. XII. (1847) str. 402.
[3] Archeologické sbírky Musea království Českého. Dilu II. sešit 4. str. 165.

šteta što njegovih točnih opisa nije časomice prijavljivao učenomu svijetu organ društva za »jugoslavenske« starine – to jest Arkiv.

Da dakle ja ovdje uz kamenu dobu pripomenem, što u zagrebačkom muzeju imade, brzo ću izbrojiti sve kamene stvari. Do sele imamo *samo pet* komada kamenih starina, i to: jedan kremeniti klin, koji pokloni J. Knežić g. 1854 a našao da je (ili dobio) u Holštajnu kod sela Šenfelda; zatim jednu sjekiricu iz zmijevca, 4″ 2‴ dugačku, 1″ 7‴ široku, probušenu prema glavi, a nadjenu u Štajerskoj, i jedan posve okrugao kladivac, upravo kroz sredinu probušen, od syenita: u promjeru škulja iznosi 10‴. I taj komad nadjen je u Štajerskoj. Ove dvie posljednje starine pokloni muzeju gradjanski ljekar Gjula Hegedüš. – Ova su tri komada zato po nas manje važna, što niesu u našoj domovini izkopana.

Nasuprot u Hrvatskoj nadjoše, dakle u strogom smislu spada medju domaće starine, kladivo ili sjekirica, oblo-šiljata, iz zmijevca, 4″ 1‴ duga, 2″ 6‴ široka, kod brida 1″ 4‴ debela, a kod držka mnogo tanja. Škulja ima u promjeru 9‴. Ovaj čekić nadjoše na *Viničnom*, u župi Visočkoj, županiji Križevačkoj; pokloni ga narodnomu muzeju pokojni župnik visočki Vernak. Žalibože nigdje nije nabliže zapisano, kako i kojom je prigodom taj komad našast.

Najljepši je komad kamene dobe u našem muzeju: *sjekira* od zmijevca kamena (serpentina), 8″ duga, 2″ 3‴ široka pri rezu, a 1″ 9‴ na drugoj strani; kod uha debela je 2″ 6‴, te uho ima u promjeru 11‴. Važe 3 funta 2 lota. Za taj liepo ugladjeni komad doznao sam ovieh dana od vjerodostojnih svjedoka, da su ga našli blizu sela *Vidovca* pod gorom zagrebačkom. Pobliže okolnosti niesu ni tu poznate, ali neki vele, da bi se onamo moglo naći više takovih starina.

Smiešno bi bilo, tko bi htio da već iz ova dva[1] komada izvodi ikakva zaključenja gledeć na etnografiju ili kulturnu historiju naših zemalja; samo ću toliko reći, da prema liepo izradjenomu obličju ovih starina moglo bi biti, da spadaju u ono poznije doba, kada je već bakar i mjed ušao u život ali tako, da je uz to i kamenito orudje pridržalo svoju praktičnu vriednost.

Ovoga razgleda po prvoj dobi u kulturi čovječjoj nemogu završiti a da nepripomenem toli važnih *nadvodnih gradjevina* (pfahlbauten), po kojih se zadnji desetak godina znatno razširio naš vidik u davnu predhistorijsku prošlost, i mnogo objasnio naš pojam o tadanjem životu čovječjem.

Godine 1854 zimi, kada je voda jezera curiškoga u Švajcarskoj jako nizko opala, opaziše netom pri obali jedne i druge strane množinu stupova, kako su iznad vode provirili. Protražujuć izbliže nadjoše u dnu izmedju njih mnogo ostanaka životinjskih kostiju i komada orudja te ostalih sprava, koje za izvjestno pokazuju, da su nad onimi stupovi negda sagradjene bile kućerine od drva i blata. Broj ovih stupova, koji

[1] Em. Graffenried opisuje još jedan čekić (gdje je sada?) ovako: ‚*Grebengrad*. Ovdje u okolici nadjena je liepa sjekirica od serpentina, 3″ 3‴ duga, 2″ 5‴ široka (pri rezu) s 11‴ promjera u škulji. Dobro je izgladjena, i modro-zelene svietle boje.' Archiv für Kunde österr. Geschichtsquellen. XXIX. B. str. 307.

su već sasma prhki od truhlosti, nadmašuje kadšto čitave tisuće, dà na nekom mjestu u pfäffikon-jezeru broje ih do 100000! Ova su mjesta redovito po 100–300 koračaja odaljena od obale, gdje se ona polagano u dubinu spušta, a nepropada strmenito u ponor; još se je i na to gledalo, da budu mjesta prisojna, zaklonita od bure.

Stupovi zabijeni su baš u prvobitno dno jezera, iznad kojega je narastao od svakojakih odpadina i otrebina čovječjega života nov nasad truhleži i izgorjelina, koji je nekoje od onih stupova sasvim prekrio, a samo nekoji ga nadvisuju. Kasnije, kad su već razoreni (ponajvećma *spaljeni*) oni drveni stanovi i ljudi prestali ovuda obitavati, zamuljen je i taj kulturni nasad iznovice muljem, pieskom ili tresetom.

Pomenuti kulturni nasad svakako je najvažniji pri čitavom pojavljenju nadvodnih gradjevina. Iz ostanaka, koje ovdje nadjoše, može se razabrati, ne samo kakove su bile one kućerine, nego takodjer kako je od prilike narod u njih živio, čime se bavio, na kojem li stupnju stojao razvoja životnoga. Po onom, što se do danas znade, protumačiše starinari, da nadvodne gradje nespadaju na skroz u jednu dobu (n. pr. kamenitu), nego jedne da su starije, a druge mladje; mnoge nisu nikako iz kamene dobe, jer nadjoše u kulturnom nasadu mjedenih (riedko i željeznih) stvari.

Navesti ću jedan primjer, kako je izračunana velika starina nadvodnih gradjevina kod *Robenhausena*. Bečki profesor Kner putova god. 1864 u Švajcarsku, da na svoje oči vidi i prouči ona znamenita odkrića; o Robenhausenu pripovieda, da se ondje stupovi nadvodnih stanova prostiru preko 3–4 jutra, ali da danas nisu više po prvobitnom stanju svome u jezeru, nego izvan njega u tresetu, u što se je tečajem vremena pretvorilo dno jezera s južne strane. Ali upravo to i jest važno, da se izračuna viek onih kolaca. Svakako najme mora se uzeti, da su i ovdje gradjevine sagradjene bile nad jezerom, a kolci zabijeni u jezero; ono doba dakle prostiraše se jezero dalje, nego li danas. Dokazano je pako, da je u vrieme Rimljana jezero imalo već skoro one iste obale, koje i danas, i da Rimljani niti znali nisu ni za kakva nadvodna sela, jer bi to inače jamačno spomenuli bili; napokon zaslužni starinar švajcarski dr. Keller pronašao je, da su već Rimljani gradeć neku cestu vadili iz dna jezera od razorenih nadvodnih sela kamenito orudje (klinove i sjekirice), što su negda oni stanovnici za svojeg života upotrebljavali.[1]

Dakle mnogo viekova prije rodjenja Hristova življahu stanovnici onih kućerina, kojih se ostanci vidjahu u tih stupovih robenhausenskoga treseta.

Pokle je u švajcarskih jezerih na mnogo mjesta odkriveno znamenitih uspomena starodavnoga života ljudskoga, podjoše učeni ljudi i drugdje tražiti, nebi li što slična našli. I zbilja do danas ima već mnogo sličnih odkrića oko jezera evropejskih, što ipak nije ovdje moj zadatak, da na obširno pripoviedam. Samo ću spomenuti, da u austrijanskoj cesarevini do sada znadu za nadvodne gradjevine u Lago di Garda kod

[1] sr. Kner, u Sitzungsberichte Math.-naturwiss. Classe, Erste Abth. L. 4. str. 335.

Peschiere,[1] ali se Kner nada, da će im ući u trag još u jezerih esterajhskih; možda ima što i u Koruškoj.[2] Nasuprot dr. Unger neima mnogo nade,[3] da će se štogodj naći u jezerih ugarskih.

A zašto htjedoše ljudi, da ostave liepe doline i prijazne brežuljke pa da podju nad vodu stanovati? Nije li to jako čudnovato? Doista morao je neki važni razlog tomu biti, ali mi ga za izvjestno neznamo, nego samo nagadjamo. Neki slute,[4] da je taj način stanovanja smjerao na obranbu od divljih zvieri i neprijateljskih navala; drugi drže,[5] da su to zahtjevala snošenja trgovačka, jer da nije narodom bilo drugojakoga pristupa nego po vodi, i da se je u nadvodnih zgradah samo časomice stanovalo, u doba medjusobnoga trgovanja, te su to bili kao hambari, magaze i skladišta za robu.

Bilo ovako il onako, za sada valja nam se zadovoljiti tim, što znamo, da se je taj običaj na mnogo mjesta držao i u historijsko, nam poznato, doba. Otac historije pripovieda (V. 16), kako je Darijev vodj Megabazos, osvajajući narode evropske Tracije došô do Peonjana, te je one, koji su na kopnu stanovali, brzo uprepastio i svladao, al mu nepodje tako za rukom, da i one pridobije, koji su stanovali na jezeru praziadskom. Njihove stanove opisuje ovako: „U sred jezera stoje na visokih stupovih balvani poredjeni jedan do drugoga; do njih ima s kopna uzak pristup po jednome mostu. One stupove, koji su ispod balvana, spuštahu izprva svi gradjani zajednički u jezero, ali kasnije uzakoniše ovako: koliko bi se god puti tko ženio, za svaku ženu zabija po tri stupa, koji se sa gore Orbela dobavljaju; a svatko ima više žena. Stanuju pak ovako: Na balvanih ima svatko po jednu kolibu, u kojoj žive, a kroz podinu ovieh balvana vode po jedna vratašca dolje u jezero. Nejaku dječicu privezuju užetom za nogu, bojeći se da im se u vodu neskovrljaju. Konje i marvu pasu ribami.“

Učeni starinari dokučuju istom sada pravi smisao ovoga opisa nakon znamenitih odkrića nadvodnoga obitavanja po Švajcarskoj. Danas dakle neima više o tom sumnje, da su nekako u jedno doba na više mjesta po Evropi ljudi onako stanovali, kako starac Herodot pripovieda, da je u 5. vieku prije rodjenja Hristova vidio u Traciji. Dà, koliko se danaske poznaje sviet i ljudi, slobodno je reći, da takova običaja svuda imade: putopisci pripoviedaju o tom s raznih strana svieta. Na priliku divlji narodi afrički grade kuće na stupovih, jeda bi se obranili od zvjerova;[6] to isto čine i Malajci,[7] koji na otocih stanuju, te koji put kuće na plavih grade, koje ih po riekah nose.

[1] sr. Der Pfahlbau im Garda-See od Sackena, u Sitzungsberichte XLVIII. str. 298. Spomena je vriedno, da ta gradjevina spada u *mjedenu* dobu, jer su u kulturnom nasadu našli mnogo mjedenih starina.
[2] sr. Archiv für vaterländ. Gesch. u Topographie für Kärnthen IX. (1864) Klagenfurt str. 129.
[3] Sitzungsberichte L. 5. 507.
[4] Sacken n. n. m. str. 61.
[5] C. Vogt Vorlesungen II. 136.
[6] sr. Waitz, Anthropologie II. 387, 435.
[7] Waitz I. c. V. 121, 131, 184.

Kada dakle po tih prispodobah sudeći neima ništa čudnovata u samoj stvari, nego je u mnogu ruku raztumačuju istovjetni primjeri, to su i ostale kombinacije učenih starinara dostojne svega uvaženja i podpune vjere.

Mjedena doba. Mnogi starinari drže, da je nakon gospodstva kamene dobe iznajprije zavladala doba *bakrena* i tada istom *mjedena;* ali većina ih misli, držim, razložitije, da se taj red nemože za sve krajeve svieta jednako dokazati.[1] Na priliku u Evropi pojavlja se umah iza kamenite dobe toliko mnoštvo starina mjedenih te bi jako težko bilo uvrstiti u sredinu medju njih trajno gospodstvo čistoga bakra, što se je po svoj prilici dogodilo u Americi. O Evropi dakle reći ćemo, da umah poslije kamene dobe sliedi doba *mjedi,* smjese kovne od *bakra i cina;*[2] ali i to se razumije tako, da je oduže vremena još svejednako trajalo doba prielazno, kada se uzporeda upotrebljavao bakar ili mjed i orudje od kamena. Jeda li pako ovaj prielaz kulture ljudske s kamena na kovove i u kakvoj svezi stoji s nadošlicami arijskimi (narodi indoevropejskimi), to se danas nemože pravo razabrati.

Novije vrieme ide poglavito za tim, da razaznade, komu li pripada onaj silni broj bronca (mjedenih kovina), što se dnevice izkapaju po sjevernoj i srednjoj Evropi, te se u mnogu ruku razlikuju od onieh starina, koje su nedvojbeno rimske. To bi i bilo vriedno znati osobito radi onih zemalja, gdje su se i prije i za rimskoga gospodstva skitali kojekakvi narodi barbarski.

Tomu za volju poredjuju medju sobom mjedene starine raznih evropejskih zemalja, to po materiji to po obličju.

Iztražujući materiju doziva se u pomoć *analiza lučbena,* da protumači sastavine starih bronca. I zbilja starinari se nadaju, da će lučba mnogo doprinieti konačnoj rješidbi toga važnoga pitanja. Nego do sada jedva što pravo i počeše oviem načinom izpitivati starine.[3] Kao najglavniji posljedak dojakošnjih analiza priobćit ću ova načela: Stare bronce sjeverno- i srednjo-evropske, čim su starije, tim su bliže *čistomu bakru,* kojega ima redovito do 90% i prieko; ostalo je sve *cin,* i to po 5% do 10%. Neima pako nikakve primjese od *olova, cinka, željeza, srebra.* Ovake starine, ako niesu rimske, što se može ponešto opredieliti po geografijskom položaju, prisvajaju starinari (barem većina ih) *celtskomu* narodu. Po *olovu,* ako je primiešan bakru i cinu, slute na nešto pozniju dobu, kada je uz mjed gospodovalo već i željezo: u ostalom takove

[1] Sr. o tom pitanju Sitzungsber. der phil.-hist. Classe XLIX. str. 133.

[2] Bakar biva, kad mu se primieša cin, svjetlije boje, gušći i krući, te jasnije zvuči, a jače odoljuje uzduhu i vlazi. Hünefeld Metall. Denkmäl. 9. Samo iz tudjega spominjanja (kod Maxa Müllera) poznato mi je djelo: les Métaux l' Antiquité. Paris 1863, od francuskog akademika J. P. Rossignol-a.

[3] Sr. o tome: Chemische Analysen antiker Metalle aus heidnischen Gräbern; razprava je štampana u Jahrbücher für Mecklenburg. Gesch. u. Alterth. IX. str. 317. Wocel Archaeolog. Parallelen u Sitzungsberichte XI. str. 711 i XVI. str. 169; Wocel u Památky II. 289. Schrötter: die chem. Bestandtheile der Bronzen von Hallstatt u Sitzungsberichte XXXVII. 189. Ostale analize i dotične knjige naći će čitatelj napomenute u ovih razpravah.

starine, drži se, da su dosta riedke. Primjesa *cinka* dokazuje već očevidno, da je starina kasnije dobe, to jest da nespada više u pravo mjedeno doba, nego čak u posljednje viekove života poganskoga i u srednji viek; to bi dakle prema položenju zemljopisnome bile starine germanske ili slovjenske. Nego ako je bronca rimska[1] ima već od prije, najme od konca republike, skoro svagda i primiešana *cinka.*

Uzmemo li prema ovim načelom sravnjivati kovine sjeverne i srednje Evrope, makar baš jako odalečene bile, naći će se ipak, da se za čudo slažu i u kvalitativnom i u kvantitativnom razmjerju. Prvi razred t. j. sastavinu bakra i cina, diele opet u 4 vrsti; prva vrst ima čist bakar, druga vrst do 95% bakra, treća vrst do 90% bakra, četvrta do 85% bakra; ostali su dielovi cina.

Drugi razred t. j. kada je i olovo primiešano, sastoji se obično iz 80% bakra, po 12% cina, a do 6% olova.

Treći razred, t. j. kada je primiešan cinak, ima do 70% bakra (najmanje), a do 30% cinka (to je najviše); u tu smjesu dolazi još u raznoj mjeri cina (do 1–2%) i olova (po 0·5–1%).

Na primjer kod starina keltskih iz Hallstatta dokazuje analiza lučbena oko 89–92% bakra, a 6–9% cina; prema tomu spadaju one u 3. vrst prvoga razreda iliti već na izmak celtske dobe, i to se posvema podudara s oniem, što se inače pripovieda o tih starinah.[2]

I u našem muzeju ima mjedenih starina rimskih i nerimskih; ja bih najvolio da mogu čitatelju za potvrdu gore rečenih pravila navesti odavle nekoliko analiza lučbenih, ali još ih nije nitko lučbeno izpitao. Nego naš profesor lučbe Žulić obeća, da će se do skora toga posla latiti, te je već do sada podvrgao analizi nekoliko komada, koji spadaju k starinam mjedenim, što su iskopane u Grobniku. Njegova analiza glasi ovako:

a)		*b)*	
bakar:	65·700,	bakar:	88·503,
cink:	29·447,	cin:	11·153,
željezo:	4·853.	željezo:	0·220,
		kobalt:	0·124.

Po ovoj analizi[3] vidi se, da je u *a)* sasvim drugačija smjesa kovna, nego li u *b).* Kako to, ako su ove stvari na istom mjestu izkopane? Na to ja neznam drugačije odgovoriti, van što se vidi, da je onaj pod *a)* analizovani komad od obične kopče rimske (fibula), kakovih u zagr. muzeju dovoljan broj imade; nasuprot ono pod *b)* jest komadićak ba-

[1] Niti u rimskom bakru najstarije epoke neima drugačije primjese, van nešto cina; to je dakle redovit kov prave mjedene dobe po čitavoj Evropi; ali u novce miešahu Rimljani veoma rado i *olova.* Istom od vremena carskih prinadodje u rimski bakar (i za novce) obično miešanje sa cinkom – tako zvani mesing. Sr. Mommsen Röm. Münzwesen 191, 170, 676, 762.

[2] Die Gräber bei Hallstatt von Jos. Gaisberger, Linz 1848, gdje se dokazuje, da su mjedene starine hallstattske od naroda celtskoga.

[3] Analiza sub *b)* jako si je srodna s nekojimi hallstattskimi u tom, što ima tragova kobalta ovdje kao i ondje. Takovih primjera navodi se više kod Schöttera l. cit. str. 181.

krene zavojke (spirale), kakovih se izkapa jako mnogo po srednjoj i sjevernoj Evropi. S analizom pod *b)* slaže se takodjer komadićak puceta, koje je, čini mi se, na nekom uresu visjelo.[1]

Čini se dakle, da su u Grobniku izkopane dvojake starine; rimske (na što nas vode suzne bočice i još neke stvari) i nerimske. Nego to će se istom onda moći kazati, kada se svi komadi pomno izpitaju.

K ovomu, što sam u kratko rekao o važnosti analiza lučbenih, valja pripomenuti i to, da je još svakako potrebit drugi važni, neposredniji kriterij za razaznavanje starina, t. j. *obilježje vanjsko.* Veli se doduše, da je rimske bronce lako razaznati po bogato i liepo razvijenoj umjetnosti; ali novije doba pruža nam dovoljnih dokaza, da se i sjeverne, bez sumnje *nerimske*, starine ističu jednako plemenitim obličjem, da su i one s umjetnoga gledišta osobita uvaženja dostojne. Zato se i vraćaju starinari sve jednako na tu misao, da ima po svoj prilici neka starinska sveza medju mjedenom epokom južnoevropejskom i medju istovrstnimi starinami srednje i sjeverne Evrope.[2] Jer je vele čudnovato, da se od sjevera do juga, od zapada do istoka, skoro svuda po Evropi opetuju neki karakteristični likovi.

Mjesto što bih na dugo izbrajao sva ona geografska[3] imena, gdje su do u najnovije vrieme našli traga starinam mjedenim u pećinah, grobovih, riekah itd., – što bi mi jedva i moguće bilo učiniti poradi velike množine – ograničujem se na našu domovinu, trojednu kraljevinu, koja je i onako to domaćemu to stranomu svietu sa svojih starina još posvem terra incognita.

Kao što je različita prošlost onieh zemalja, koje sačinjavaju današnju trojednu kraljevinu, onako su različite i starine, što se ovuda nalaze. Dalmacija podpade već u drugom vieku prije Iskr. pod vlast rimsku,[4] Panonija istom za doba Augustovo;[5] dakle je rimsko gospodstvo starije u današnjoj Dalmaciji, nego li u Hrvatskoj i Slavoniji, po tom mogu i starine rimske, govoreć a priori, starije biti u Dalmaciji, nego li u Hrvatskoj i Slavoniji, kuda nedospje obrazovanost Rimljana prije doba careva rimskih. Da to na jednom primjeru pokažemo, spomenut ću rim-

[1] Ovaj ures, liepom patinom obučen, naliči veoma mnogo na sliku pod brojem 39. u knjizi: Leitfaden str. 99.

[2] Sr. iznovice Sacken u Sitzungsberichte XLIX., str. 114 u razpravi: »Die Funde an der langen Wand bei Wiener-Neustadt«: Aber weitere Funde in Italien, besonders in etruskischen Gräbern, welche dieselben oder wenigstens sehr ähnliche Gegenstände enthalten, weisen unläugbar auf eine Abhängigkeit unserer heimischen Bronzen von diesen und lassen den Zusammenhang mit ihnen, besonders durch die Gemeinsamkeit des Stiles, wenigstens in seinen Elementen nicht verkennen ...

[3] O austrijanskoj arheologijskoj topografiji ima prilično temeljitih izvještaja u »Archiv für Kunde österr. Geschichtsquellen«, što od Seidla što od Kennera (do sele izadje osam izvještaja). Po onom sastavljen je kratak priegled u Sacken: Leitfaden str. 123–125. U austrijanskih zemljah veliko je bogatstvo mjedenih starina, samo što niesu sve zemlje jednako izpitane. Vriedno bi bilo, da se s vremenom prigotovi poseban zemljovid arheolog. topografije.

[4] Mommsen röm. Gesch. II. str. 163, 167.

[5] Dio Cass. LIV., 28, 31, 34, 36; LV., 2. sr. Giesebrecht, Gesch. d. deutschen Kaiserzeit str. 15. Tomek, Geschichte Oesterreichs str. 23.

ske novce, o kojih Mommsen izriekom veli, da jih iz dobe republikanske u posavskoj Panoniji neima.[1]

Narodi, koji su ovuda stanovali i rimskomu se gospodstvu odupirali, bjehu srodni medju sobom, zašto su prvobitno svi spadali na jedno, silno razgranjeno tračko-ilirsko pleme; ali je ovo pleme mjestimice jako izmiešano bilo narodi celtskimi, kao na pr. stanovnici hrvatskoga primorja do Rieke i Senja, tako zvani Japidi, a još većma stanovnici turske Hrvatske, Bosne i Srbije do Morave, na sjeveru do Save i Kupe, kojih središtem bješe čvrsti grad Siscija. Ovo je pravi celtski narod, po imenu Skordiski; o njihovoj divljoj hrabrosti i okrutnosti pripoviedaju strašnih stvari. Arheologu je važno znati, što povjestnici pripoviedaju, da su n. pr. Japidi način vojevanja i oružje imali od Celta;[2] jer će se on toga opominjati, kada mu dodju pred oči neke mjedene starine, koje su nadjene u današnjem hrvatskom primorju i Lici, medju kojimi i onako imadu takodjer mjedene otke (haches gaulois). O pravih Dalmatih drže medjutim povjestnici protivno, da niesu bili pomiešani sa Celti.

Starine današnje Dalmacije, čini se, da su malo ne izključivo *rimske*, i to: ostanci rimskih gradjevina, zatim posude zemljane i staklene, komadi uresa il orudja od mjedi i željeza. Najbogatije jest okružje Splitsko, zemljište stare Salone s ruševinami palače cara Dukljanina. Za taj prediel ima golemih zasluga dr. *Carrara.* Uspjeh njegova izkapanja, koje vodjaše djelomice ob trošku c. bečke akademije, priobćen je do god. 1850 u posebnoj knjizi: ‚Topografia e scavi di Salona', povrh toga u priegledu kod Seidla u ‚Archivu':[3] Kod izkapanja idjaše se poglavito za tim, da se razkriju nekoji graditeljski spomenici i da se što sigurnije ustanovi stara rimska topografija. Carrarino iztraživanje obsiže čitavo okružje od Splita prema Sinju, Čitluku, Gardumu; poimence još ova mjesta: Dragović, Danilo, Garjak, Košule, Sitno, Trilj, Vrljika itd. Uza Carraru iztraživaše mnogo ob istom predmetu takodjer dr. *Lanza;*[4] njihovi rezultati niesu svagdje u suglasju. Nego starina nadjoše još i na inih mjestih[5] to na kopnu, to na otocih, kao: Visu, Hvaru itd.

U Hrvatskoj i Slavoniji ima takodjer podosta mjesta, koja su pod onim istim ili drugim imenom već od rimskih vremena dobro poznata, kao: Sisak, Mitrovica, Osiek, Vinkovci itd. Naravski, da se je oko njih

[1] Röm. Münzwesen 694.

[2] Mommsen röm. Gesch. II. 167.

[3] Archiv für Kunde österr. Geschichtsquellen Jahrg. 1849. II. str. 194; Jahrg. 1851. VI. 246. Sravni takodjer u hrvatskom ‚Arkivu za jugoslav. povjestnicu i starine' II. 2. str. 325, ili u njemačkoj knjizi: Fr. Petter, Dalmatien in seinen verschiedenen Beziehungen. Gotha 1857 I. i II.

[4] sr. poglavito: »Monumenti Salonitani inediti« u Denkschrift. d. Acad. d. Wiss. phil.-hist. Cl. B. VII. (g. 1856). Od prije već izadje i od J. Arnetha: Reisebemerkungen u B. I. str. 300 i slied. – Sva ova djela bave se poglavito sa starinami Solinskimi.

[5] sr. u Archiv für österr. Geschichtsquellen XIII. 140–143, XXIX. 337, XXXIII. 133–146. Gledaj takodjer u našem ‚Arkivu': Starodalmatinsko pěnezoslovje od S. Ljubića, II. 1. 169; opis Lovreća, VI. 208; opis okolice Makarske i Sinjske, VII. 96 i 140.

U zagr. muzeju imade iz Dalmacije: zemljani lončić, zdjelica i malen zaklopac iz Solina; lončić i suzna bočica iz Visa; etrurska posuda iz Visa; opeke iz Solina; kameni kip (liepi ženski trup od mramora, bez glave) iz Nina; napokon 4 rimske bakr. kopče i jedna kostena igla iz Solina, i zavojčica mjedene žice iz Nina.

već odavna sastajala pažnja domaćih i stranih arheologa: dovoljno je, da pripomenem ime slavnoga Katančića. Nego ono bijahu samo nadpisi, na koje su svraćali svoju pozornost starinari, kao što je naš Katančić: zatim spomenici graditeljstveni i ponešto novci; naprotiv za onakve starinske predmete, koji su čovjeku potrebiti u raznih prigodah njegova domaćega i ratnoga života, kao: oružje, orudje, uresi itd. – za to se je mnogo manje ili skoro ništa marilo, jer se nije pravo ni uvidjalo, čemu bi to bilo.

Ja sam ovdje sastavio u priegledu što podpuniji mjestopis hrvatskih starina: ujedno sam u kratko naznačio, gdje su što našli.

U županiji *Varaždinskoj: Varaždin,*[1] *Petrianec,*[2] *Toplice,*[3] *Vinica,*[4] *Radoboj,*[5] *Lobor.*[6]

[1] Nadjoše novaca panonskih: Seidl Chronik I. 27. [2] g. 1805 izkopane su ovdje dragocjene starine rimske, koje su sada u Beču; narukvice i rukobrani sr. Sacken u. Kenner. die Sammlungen des k. k. Münz- und Antiken-Cabinetes str. 342, 346, 347. U toj okolici moglo bi se još i sada štogod naći. [3] Ovo je mjesto bogato na starinah rimskih, sr. A. Rakovec, Die Schwefeltherme Toplice (1863) str. 117. [4] rimski nadpis, odkriven od Kukuljevića, Archiv für österr. Gesch. XXIV. 377. [5] znamenite mogile, o kojih će biti niže govor, sr. Sitzungsb. 1851, VI. 293 i Archiv, XXIX. 307. [6] kameniti spomenik rimski, relief sa tri kipa, sada u zagreb. muzeju, Archiv XXIX. 307.

U županiji *Zagrebačkoj: Trnava,*[7] *Kostelj,*[8] *Repišće,*[9] *Degoj,*[10] *Sisak.*[11]

[7] tragovi rimsk. vodovoda, opeke i jedna svjetiljka; odkrio Kukuljević. Archiv XXIV. 376. [8] dvie mjedene narukvice: gdje su? neznam. Archiv, XXIX. 305. Ovaj je Kostelj kod Krašića; ali u zagorskom Kostelu piše Sabljar, da je nadjena mjedena karika (valjda narukvica), koja je sada u zagr. muzeju. [9] blizu Jaske; ovdje nadjoše rimske opeke, crni lončić, zdjelicu, mrtvačku svetiljku, a Sabljar govori u svojih bilježkah još o nekakvih grobovih. [10] g. 1857 izvadiše iz Kupe zlatnu rimsku kopču na obluk načinjenu (bügelhafte); sada je u bečkom kabinetu, kupljena za 56 for. Archiv XXIX. 306. [11] u Sisku izkopano je nebrojeno čislo starina, žalibog veća ih je čest ili umah razlupana ili zametnuta i uzidana u nove zgrade. Što je važnije i dragocjenije, ode ponajviše u tudje ruke; u zagr. muzeju neima sada ništa osobita van nekoje posude zemljane nekoliko kopča rimskih, igle i praporci, mrtvačke svetiljke, staklene bočice, opeke i komadi mozaika. Spomena je vriedna takodjer jedna mjedena otka (palstab), samo što neima više obličja starinskoga, jer je netko ostrugao s nje patinu. Dietrichova zbirka, koja je nedavno za naš muzej nabavljena, nije jošter otvorena niti u red stavljena. U njoj bilo bi po iskazu dosta anticaglia od mjedi, srebra; zatim opeka i mozaika, kamena mramornih, a najviše novaca (do 400 rimskih, počamši od Augusta sve do Justiniana). Znamenit imao bi biti jedan novac celtski. Sr. još Seidl chronik I. 29, III. 39; Archiv XXIX. 306; Münz- u Antiken-Kab. 334.

U županiji *Riečkoj: Rieka-Trsat,*[12] *Grobnik.*[13]

[12] Stari novci, koje je Sabljar ovuda nalazio i u muzej pripošiljao, sada su u muz. zbirci; sr. takodjer Archiv XXIX. 308, gdje se poimence navadjaju srebrni novci *rimske republike*, koji su nadjeni kod razvaljivanja jedne pećine: sada su u Senju. [13] Ovdje su našli prije nekoliko godina u grobu (?) uz dva mrtvačka kostura: 2 liepo na točak radjene mjedene tave s držali, nekoliko suznih bočica, dvie zemljane zdjelice, tri kopče i komade nekog uresa. Ovamo čini se, da spadaju oni komadi starina, što im je sprieda priobćena analiza lučbena. Zasebice, na drugom mjestu, nadjena je već prije jedna kopča sa zavojitim perom. Grobničke kopče niesu obične troglave rimske, niti im se trn vrti oko poprječne osi, već je sve na obluk iz jednoga komada izradjeno, nalik kopčam hallstadtskim.*a)* Napokon ima odavle još nekoliko zrna jantarovih.

a) sr. u Gaisbergera Tab. V. lik 6 i 7; Sacken Leitfaden str. 99, lik 37.

U županiji *Požeškoj: Brestovac,*[14] i selišta *Treštanovci*[15] *i Ratelovci* (? Bratuljevci ?).

[14] Ovdje je god. 1821 nadjen dragocjen zlatni ures, koji je sada u Beču; sr. Sammlungen des Münz- u. Antiken-Kab. str. 346. [15] O razvalinah rimskih na ovome mjestu govori Pavić u Arkivu II. 2. 340, ali su ondje mjesta valjda pogrješno štampana.

U županiji *Virovitičkoj: Osiek, Selce*[16] *kod Djakova.*

[13] g. 1858 otvoriše ovdje tri groba rimska, u dva nadjoše čovječje kosture; uz to bijahu: jedna srebrna rimska kopča, željezni svietnjak, dva novca od Konst. Velikoga, jedan od Liciniana, i jedan željezni lončić. Starine i nekoliko opeka prispjelo je u narodni muzej. – O staroj Mursi, današnjem Osieku, gledaj Progr. Os. gimn. od g. 1859.

U *Sriemu* osobito je na glasu *Mitrovica.*[17]

[17] Opis Sriema sr. u našem Arkivu II. 2. 407, III. 314 i IV. 201. O Mitrovici napose još Sitzungsber. XL. 354, ondje je od Arnetha nekoliko nadpisa priobćeno.

U vojničkoj *Hrvatskoj* odlikuje se starinami osobito *Lika*, gdje je mnogo iztraživao pokojni Sabljar. Spomena su vriedna ova mjesta: *Bag,*[18] *Bilaj,*[19] *Brušane,*[20] *Čemernica,*[21] *Kula,*[22] *Lapac,*[23] *Lovinac,*[24] *Mazin,*[25] *Sv. Michail,*[26] *Mutilić,*[27] *Popina*[28] velika i mala, *Suvaja,*[29] *Svračkovo Selo,*[30] *Tolić,*[31] *Trnovac,*[32] *Udbina,*[33] *Zvonigrad.*[34] Obćeniti karakter ličkih starina nije rimski, već barbarski.

[18] Ovdje je prije više godina izkopana žara (jedna ili više njih?), i u njoj: mjedena kopča,*b)* kliešte; nekoliko suznih bočica, dvie su nešto znamenitije poradi toga, što su svana zavojito omotane kao tankom žutom niti,*c)* i 4 komada staklenih mrndjela. [19] Dva bakrena kotača od zavojite mjedene žice; to je nekakov ures za prsi, nalik na slične urese u celtskih grobovih srednje i sjeverne Evrope; u sredini izmedju zavojaka visi saponac s 4 rupice. [20] medju stienami nadjoše bakrena kliešta, zatim kopču, kao one u broju 13. sr. Archiv XXIX. 332. [21] Odavle došao je u naš muzej jedan celt (mjedena otka), poklonio ga Sabljar; gdje je uprav nadjen, neznam. [22] u našem muzeju ima znamenita, ukusno izradjena, kopča od mjedi;*d)* u Archiv XXIX. 331 spominje se okrugla ploča od vapnenjaka s kozom u reliefu; još prije nadjoše ovdje znamenite novce, sr. Mommsen Röm. Münzwesen 694, op. 94. [23] odavle su u muzeju tri znamenite kopče: jedna nalik na okrug, druga je slična br. 20; ovdje nadjoše takodjer maleni cornu copiae s emaljom. [24] mjedeni šiljak od koplja; nekoliko (8) mjedenih karika, koje čini se da su služile kao rukobran, sr. Archiv XXIX. 331: napokon velika zavojka od jake mjedene žice, koja je valjda na ruku navlačena bila, prema ramenu ima 4″ 6‴ u promjeru, a prema ruci 3″ 4‴, sastoji se od 41 zavoja. [25] narukvica od žute mjedi. [26] kliešta od mjedi. [27] žara, u kojoj da je bila bakrena igla i mrndjela od stakla. [28] u grobu na prsima jednoga mrtvaca našast je u Velikoj Popini upravo onakov ures od dvie plosne zavojke iz mjedene žice, kakovih nadjoše više u celtskih grobovih hallstadtskih,*e)* sr. Archiv XXIX. 331. [29] mjedeni šiljak od koplja, sr. pod br. 24, u narod. muzeju. [30] kopča, u komadih, i bakrena igla. [31] Seidl, Chronik I. 29. [32] na groblju izkopano je više komada plosnatih zavojaka; to su jamačno ostanci od poznatih uresa sa zavojkami, kakovih se mnogo izkapa u poganskih grobovih srednje i sjeverne Evrope.*f)* [33] U nekom vrtu nadjoše: bakrenu iglu, narukvicu od tanke

b) Ova kopča naliči sasvim na onu, što je u Sedmogradskoj našasta, sr. Archiv XXIX. str. 321, samo što je naša od žute mjedi.

c) sr. Arneth Archaeol. Analect. Sitzungsb. XL. 708, lik 5.

d) nalik na onu, koja je nadjena u Štajerskoj, i naslikana Archiv XXIX. str. 220, lik 11.

e) našemu uresu naliči sasvim onaj u Gaisbergera (die Gräber bei Hallstatt), Tab. II. lik 3; ili još bliže u Sackena (Funde an der langen Wand) XLIX. str. 122, lik 7.

f) sr. u Gaisbergera Tab. III. lik 9, 10.

žice, dvie na okrug uvinute igle, svaka je s jednoga kraja debela i šuplja, s drugoga tanka i oštra; napokon malenu cievčicu od zavojite plosnate žice (1″ 7‴ duga, 0″ 3‴ u promjerju), koja takodjer sjeća na slične komade inih poganskih grobova.*g)* [34] u našem muzeju ima 11 komada bakrenih putaca (knöpfe), kojim sličnih izkopaše i u Grobniku.

U *ogulinskoj* i *otočkoj* pukovniji vojničke Hrvatske imadu ova mjesta sa starinami, na koliko se do danas znade: *Drežnik,*[35] *Kosinj,*[36] *Rudopolje,*[37] *Senj,*[38] *Sveti Gjure*[39] i *Starigrad*[40] kod Senja, *Stinica,*[41] *Vitalj.*[42]

[35] Starine drežničke spadaju medju najzanimljivije, koje su do sada odkrivene u Hrvatskoj. God. 1853. nadjoše pastiri u nekoj pećini uz Koranu sliedeće stvari, koje se sada čuvaju u zagrebačkom muzeju kao poklon regimente: jedna, neobično velika *kopča*, pravljena od mjedi, obična nerimskog obličja; zatim *igla* oduga kao ražanj, s jedne strane šiljata, s druge pri kraju s plosnom oblom glavom; dvie kratke *igle za ures* s razporenom jabučicom, iznad koje imade malen prstenak;*h) zavojka* od krupne žice tako dugačka, da preko lakta ruke siže, te se i zbilja navlačila na ruku kao štit od udarca mača (sr. pod br. 24); mjedena *karika* kao narukvica; dvi *cievčice* od plosne, zavojite žice (sr. pod br. 24.); plosni *kotač* od tanke zavojite žice (sr. pod br. 32.); *ures* od 5 zavojito sastavljenih kolutića, jedan u drugome, a povrh toga ima na jednom još malen prstenak;*i)* napokon jedan *srpi)* i tri mjedene *otke* (celti, hache gaulois). S ovim ovdje neslaže se posvema opis od Em. Graffenrieda u Archivu XXIX. 333; može biti, da niesu sve stvari dospjele u naš muzej. [36] Seidl Chron. II. 32. [37] Archiv XXIX. 332. [38] Archiv XXIX. 334, XXXIII. 124: na tim mjestima spominju se rimski novci i tragovi rimskieh grobova. [39] Iz tog mjesta stiže u naš muzej više rimskih stvari, kao: obične vrsti kopča, malen mjedeni praporac, komadi mjedene posude, valjda od tavice, i želud od mjedi; *zavojit prsten*, bakren putac, komad ključa. [40] mjedene igle. [41] Archiv XXXIII. 271: posuda od pješčena kamena s nekimi starinami u njoj. [42] Archiv XXIV. 403; nešto ima u našem muzeju (komadi mjedenog uresa).

U vojničkoj Slavoniji naći će se starina, osobito rimskieh, oko *Gradiške, Oriovca, Vinkovaca, Zemuna* itd.

Nemislim, da bih oviem ovdje izbrojio bio sva naša mjesta, gdje su igda naišli na tragove kojekakvih rimskih ili nerimskih starina; ali je već i to prilično mnogo te pokazuje dovoljno, da je naša zemlja veoma bogata starinami. Sasviem tiem, ako izuzmete kop Solinsku, nije ni na jednom mjestu nahvalice izkapano, već što je ljude sreća namjerila no ovo il ono; pak još i to valja uglaviti, da nam nije bilo niti državnih niti društvenih novaca, da se ovakve starine traže ili odkupljuju, nego je sve to sastavila dobra volja pojedinih narodnjaka. Zato se ponajviše niti nezna pravi razlog ovieh starina, niti su izbliže opisane, kako ih je tko našao i na kojem upravo mjestu.

Zato ja i niesam ovdje jošter razlikovao, što bi iz koje dobe bilo, niti su odieljene starine po vrstah, nego je za sada pomiešano jedno s drugiem, rimsko s nerimskiem, mjedeno s kameniem i s gradjevniem u obće. Svatko će rado priznati, da je prva i najpreča dužnost, da se u obće saznade, gdje se od prilike mogu u nas naći starine; a kakove su, o tom neće težko biti da se i kasnije govori, kad ih se više iznadje i pojedince izpita.

g) sr. u Gaisbergera Tab. IX., lik 2; u Sackena (d. Funde an d. langen Wand bei Wiener-Neustadt) Sitzungsberichte XLIX. str. 119, lik 4, str. 125, lik 11.

h) naslikana jedna kod Graffenrieda u Archivu XXIX. 333.

i) slična uresa ima u Hessen-Darmstadtu, sr. Dorow Opferplätze 2, 88 (u Weinholda str. 180).

j) jedini komad ove vrsti u nas, ali se posve slaže s običnimi mjedenimi srpovi, od kojih ima mnogo komada iz Hallstatta (Gaisberger die Gräber bei Hallstatt, Tab. VII. lik 5 i 6; naš srp naliči na lik 6), zatim nekoliko odlomaka izvadjenih iz korita rieke Dunava (sr. Achtzent. Ber. u. d. Museum Francisco-Carolinum Linz 1858, str. 170–171). Ne izdavna nadjoše jedan takov srp u Koruškoj, u glanskoj dolini kod Zweikirchena (sr. Archiv für Kärnthen, Klagenfurt 1864, str. 123).

Za sada kazat ću ipak toliko, da skoro svi starinari drže kao najpoglavitiji znak pravog mjedenoga doba neko mjedeno orudje, nalik na sjekirice, tako zvane *otke* (streitmeissel, celt, hache gaulois); da misli se još i to, da je ovo orudje valjda podjedno i dokaz *nerimskoga* izvora dotičnih starina. Jer premda se u novije doba nahodi pogdjekud i u Italiji ovakih stvari, čini se ipak, da to biva veoma riedko, izuzam može biti gornju Italiju,[1] koja je i onako celtska te nemože narušiti pravila. Nemislim, da je samo onako bez značenja, što i u nas imade veoma malo i riedko mjedenih otaka; već se i to posvema podudara s glavniem pravilom, po kojemu su mjedene i ostale starine naše domovine većinom rimske. Tim važnije jesu one *tri otke* (celti), koje su pomenuti pastiri našli u pećini Drežničkoj, a sada su u zagrebačkom muzeju; na njihovu obličju neima ništa osobita, po čemu bi se išta razlikovale od običnih celta srednje i sjeverne Evrope. Povrh toga našla se u Lici (u Čemernici, u satniji Srbskoj) još jedna mjedena otka, nešto veća od Drežničkih; a u opisu muzejalnih starina pripominje se takodjer mjedena otka iz *Opatovca* (onkraj Križevaca, u križevačkoj pukovniji), ali se sada više nemože naći. Šteta, što se nezna, odakle dodje u naš muzej onaj pod brojem 7. upisani komad mjedene otke; zašto je ovo mnogo vriedna, zelenom patinom skroz i skroz pokrivena, da upravo izjedena starina one vrsti, koju ‚palstab' zovu starinari.

Mjedene otke izradjene su očevidno po prvobitnom ogledu negdanjih kamenitih sjekirica, samo što su nešto prikladnije udešene za drvenu držalicu, koja se čas zgora utiče u šuplju glavu, čas medju uvinuta plosna uha kao prociep. Prema tomu i razlikuju sjeverni starinari dvojake otke; one prve zovu *celti*, ove potonje *palstabi*.

Mnogo se je već razmišljalo o tome, zašto su stari narodi upotrebljavali celte i palstabe; napokon dodjoše na tu misao, da ih valjda niti niesu samo za jedan posao upotrebljavali, već svakojako i za poslove kućevne, domaće, a po svoj prilici i u ratu protiv neprijatelja[2] itd.

Kod ostalieh mjedenih starina karakterisano je ono, što najradje dolazi a čini se, da i nije rimskog izvora, jedniem znamenitim obličjem, koje se svejednako povraća u najrazličitijih stvarih: to je *obličje zavojito*. Zavojaka ima svakojakih: ima ih plosnih, a to su kao kotačići od tanke žice za ures na prsima ili za kopče; ima ih i od krupnije žice

[1] Na primjer kod nadvodnih gradja jezera Gardskoga u gornjoj Italiji nadjoše mnogo bronca, medju kojimi i palstaba, striela, srpova itd. sr. Sacken: der Pfahlbau im Garda-See str. 312 i slied.

[2] sr. Wocel archeolog. Parall. str. 722, opazka 1., gdje se na obširno pripovieda, što je tko mislio o toj starini; zatim ima posebno djelo: Schreiber, die ehernen Streitkeile in Deutschland, Freiburg 1842.

razvučenih kao valjak, koji se može nataći na ruku; napokon su od te forme načinjene raznolike narukvice, ogrlice i prsteni.[1]

Pomenute vrsti starina nahode se danas najradje u *grobovih*, najme uz truplje sahranjenih mrtvaca, ili uz kosti i pepeo spaljenih tjelesa. Po tomu lako je doći na to pitanje, neima li i u nas starih, poganskih grobova, kadno ima, kako vidjesmo, starina, koje se većinom iz grobova dobavljaju. Nam bi trebalo pomnijih opisa, gdje i kako je što u našoj domovini, nego li što ih sada imamo, da uzmožemo na ovo pitanje onako odgovoriti, kako bi koristno bilo po znanost arheologijsku. Pokojni Sabljar, koji se je najvećma bavio skupljanjem ovakih stvari, pripominje doista uz neke starine, ali samo u kratko, da su nadjene – u *grobu;* ali kakovi bi ovi grobovi bili, toga neznamo. Tako se veli za onaj mjedeni ures od dviju zavojaka, koji sam spomenuo pod br. 28, da je bio u *grobu*, na prsima jednoga mrtvaca; tomu dodaje sam Sabljar na drugom mjestu, da je taj ures izkopan „u tamošnjim *mogilama.*" Jednako se kaže za mjedene zavojke, što su spomenute pod br. 32, da su ih našli „u starom *groblju*" u selu Trnovcu,[2] pak i ono, što je nadjeno na Udbini, pod br. 33, veli se da je bilo „u jednom *grobu.*" Mjedene zavojke i karike, što su iz Lovinca dospjele u naš muzej, nadjene su takodjer „u jednom *grobu* na desnoj ruci mrtvačkoj" i „sa desnog lakta jednog u Lovincu izkopanog čovjeka." Napokon glasi opis mjesta, gdje su našli starine grobničke, takodjer ovako: „da su bile u jednoj *luknji* (!) kod dviju skupa ležećih okostnica." Evo dakle već u tome dovoljan broj starina, izvadjenih iz grobova; ali ovieh nije nitko potanje opisao, da bismo pravo znali, kakovi bijahu, i što se sve u njih nalažaše.

Inače spadaju mjedene starine u onu vrst grobova, gdje se nad sahranjenim ili spaljenim mrtvacem uzdiže nasap zemlje kao grob (tumulus), pak to i jesu u užem značenju prave *mogile* ili *gomile.*[3] A da takovieh i ovuda imade, rekao bih sudeći po onome, što Sabljar u svojih bilježkah pripovieda, gdje veli, da se takovih brežuljaka nahodi kod male Popine i jedan od njih da je baš ogroman, zatim kod Mekinjara i više Podlapča; a na drugom mjestu spominje, da se „od Svračkova sela povrh brda do

[1] Bei den Bronzealterthümern spielt die Schneckenwindung eine hervorragende Rolle, sowohl neben den concentrischen Kreisen als Ornament, als auch als Schmuckgegenstand, aus rundem oder prismatischem Draht gefertigt. So sind Fibeln aus zwei Disken von Spiralen bestehend sehr häufig, besonders in Süd-Deutschland, der Schweiz und Italien... Eine nicht minder ausgebreitete Verwendung fand das Spiralgewinde zu *Armbändern:* sie kommen mit 2–20 Windungen bis zu 1¼ Fuss Länge fast in allen Ländern von Italien bis nach Dänemark und Russland vor, besonders häufig in Ungarn. Sacken: Die Funde an der langen Wand bei Wiener-Neustadt str 128–129.

[2] Jedna bilježka kod Sabljara kaže, da se ovdje kod crkve *kopaju* stvari mjedene, željezne, zemljane, staklene, zatim zrna od jantara i stakla. Ovdje bi dakle vriedno bilo, da se i dalje traži.

[3] U Arkivu za povjestn. jugosl. VI. 321 kaže se, da po Makarskom okružju u Dalmaciji narod ove brežuljke zbilja zove: *gomile i gomilice.* O mogilah (njem. hügelgräber) i njihovih vrstih govori na obširno Weinhold, Sitzungsber. XXIX. B. u razpravi: ‚die heidnische Todtenbestattung in Deutschland str. 134. Neki zovu ih čunjasti grobovi (kegelgräber), jer onaj nasap zemlje naliči na čunj (kegel). U tih grobovih ima čas nespaljenih (sahranjenih), čas spaljenih mrtvaca; mjestimice skupa jedno i drugo kao u Hallstattu.

Podlapča nalazi mnogo malih mogila, u kojih ima ljudskih kostiju." Najobširnija bilježka o gradini Oblaju kod Dolnjega Lapca glasi rieč po rieč ovako: „Kod Dolnjega Lapca ima u jednoj ravnici osamljeno dugoljasto brdo *Oblaj* zvano, na komu se vidi trag od negdašnjega grada. U ravnici na podnožju toga brda u oranici *kažu* da ima svodasta raka: u jednome takovom svodu nadjena je posuda od crnkaste zemlje, i nalazi se kod tamošnjeg trgovca gosp. Jove Omćikusa, koji se bavi skupljanjem starinskih novaca. U toj posudi bješe zemlje, nekoliko stvari od mjedi i štokakva staklena zrnca. Znamenito je, da se u toj okolici svaki čas nadju starorimski novci." Iz svieh ovieh bilježčica, koje je pokojni Sabljar pripadom posakupio i upisao u svoje knjižice, vidi se samo toliko, da su ovo neizvjestni glasovi, koji tek nešto malo veće vriede nego li da rečem ništa: jedan pripovieda za drugiem, a nitko se nije sam osvjedočio ob istini onoga, što se pripovieda. Zato neima od ovakih kratkih viesti skoro nikakve koristi, ako nećemo da uzmemo za korist to, što bismo i preko ovieh nesigurnieh izvještaja barem lako mogli doći do onoga, čega sad još nikako neimamo i neznamo. Ali tomu poslu trebao bi vješt starinar, koji bi opreznim postupanjem umjeo uvažiti sve one okolnosti, na koje se svraća današnja arheologija u izpitivanju starina i riešavanju njihove znamenitosti. Za dokaz, kako nevješta ruka lako može pokvariti posao, navesti ću samo jedan primjer iz naše domovine, najme *mogile Radobojske.* Neki A. Morlot putujući godine 1850. u geologijskom poslu po hrv. Zagorju naidje kod Radoboja na mogile, kojih bješe na broju 11; skoro nijedan humić nije viši od 5–6 stopa, a u promjerju imadu po 45–50 stopa širine i više; zato i jest lako mimo njih proći, a da ih čovjek ni neopazi. Pošav pomenuti Morlot svojim putem napried, ostavi domaćiem ljudma, da gomile razkopaju i potraže, jeda li bi se u njih našlo što znamenito. To je i učinjeno, ali žalibog rekao bih, da nije onom vještinom, koja bi tomu trebala; zato je iza prvoga traženja valjalo još nekoliko puti taj posao nastaviti, nu kako se veli i u samom izvještaju o prvom prekapanju, nije bila niti ona jedna gomila, koju počeše sustavno iztraživati, do kraja prekopana, niti je drugieh itko pomno izpitivao, van što je tu i tamo po koja gomila izprerovljena bila.[1] Stvari, koje ovdje nadjoše prije g. 1860., niesu baš ni malo znamenite: nešto prhkih kostiju, svakojakih criepova, traga od pepela i nekoliko modrih mrndjela (djindjuha, glasperlen); od kovova nadjoše: komadić prosta željeza i kao što Sabljar veli, jedan željezni *celt,* ali ni traga bronci. Kud su te stvari dospjele, to ja neznam; u narodnom muzeju neima ništa, do li jedna modra mrndjela. Tako se dogodi, da je istom god. 1860. iznova ove gomile razkapao neki *Graffenried,* pak, jer je vještije kop započeo, zato je i više stvari izneo na vidjelo. Tako se pripovieda,[2] da je u jednoj mogili našao mnogo *posuda, kremenkamena* i tragova spaljenih tjelesa; u drugoj stajaše u sredini *žara* (urne) i jedno zrno od jantara; u trećoj komadi *posuda* i jedan

[1] sr. Sitzungsberichte VI. B. g. 1851, str. 293, i Archiv VI. 1851, str. 236.

[2] Archiv XXIX. str. 307.

kremenkamen. To sve ode dakako u strani sviet, ali budimo pravedni te recimo kako je istina, da s krivnjom našom, zašto se niesmo bolje brinuli za ono, što je desetak godina stojalo nepropitano, pokle se je već doznalo, da su ovdje prave mogile, u kojih bi se moglo bilo i vriednijih starina naći, nego li se upravo našlo. U ostalom spadaju mogile Radobojske svakako već u posljednje viekove poganskoga života, u dobu *željeznu*, kao što svjedoči ono željezno dlieto (ili celt), koje su iz jedne mogile izkopali.

A tko zna, koliko starina i povrh toga, što sam ja ovdje napomenuo, sakriva naša domovina u svojem krilu? kad ćemo za njih doznati? Kad se srećom i slučajem tkogodj na nešto namjeri. Pak i onda još niesmo sigurni, da će ono, što se nadje, upravo u naš muzej doći, zašto neima u svakoga čovjeka toliko domorodne sviesti, da će si za dužnost smatrati, da najprije misli na umnoženje domaćih znanstvenih zavoda. Tu bi valjalo, da se patriotizmu i dobroj volji priteče u pomoć posebnim *društvom arheologijskim*, koje će se svakojako morati ustrojiti, a ja bih rekao, da bi mu najzgodnije mjesto bilo u jugoslav. akademiji kao *pododsjek* historičko-jezikoslovnoga razreda.

Dok se to nezbude, zadatak je ove razpravice, kao što sam rekao na početku tako i svršujem, da svrati pozornost našeg občinstva i na ono, što već imamo u zagrebačkom muzeju, i na ono, što bismo, sudeć po dosadanjem, barem mogli imati.

Izjašnjenje priložene tablice:

Broj 1–8.: starine *Drežničke*, o kojih bješe govor u opazci 35.
Broj 9–10.: mjedeni uresi iz *Grobnika*, o kojih je spomen u opazci 13.
Broj 11–12.: dva zrna jantarova takodjer iz *Grobnika;* sr. istu opazku.
Broj 13.: mjedena kopča iz *Kule;* gledaj opazku 22.
Broj 14.: jedna od triju kopča iz *Dolnjega Lapca*, pomenutih u opazci 23.
Broj 15.: iz sv. *Mihaila* u Lici mjedena igla; gled. op. 26.
Broj 16.: ures iz *Velike Popine*, spominje se u opazci 28.
Broj 17.: mjedena otka, o kojoj je govor na str. 71 i 72; odakle je, nezna se.
Broj 18.: modra mrndjela (glasperle) iz mogile *Radobojske*, sravni str. 74.

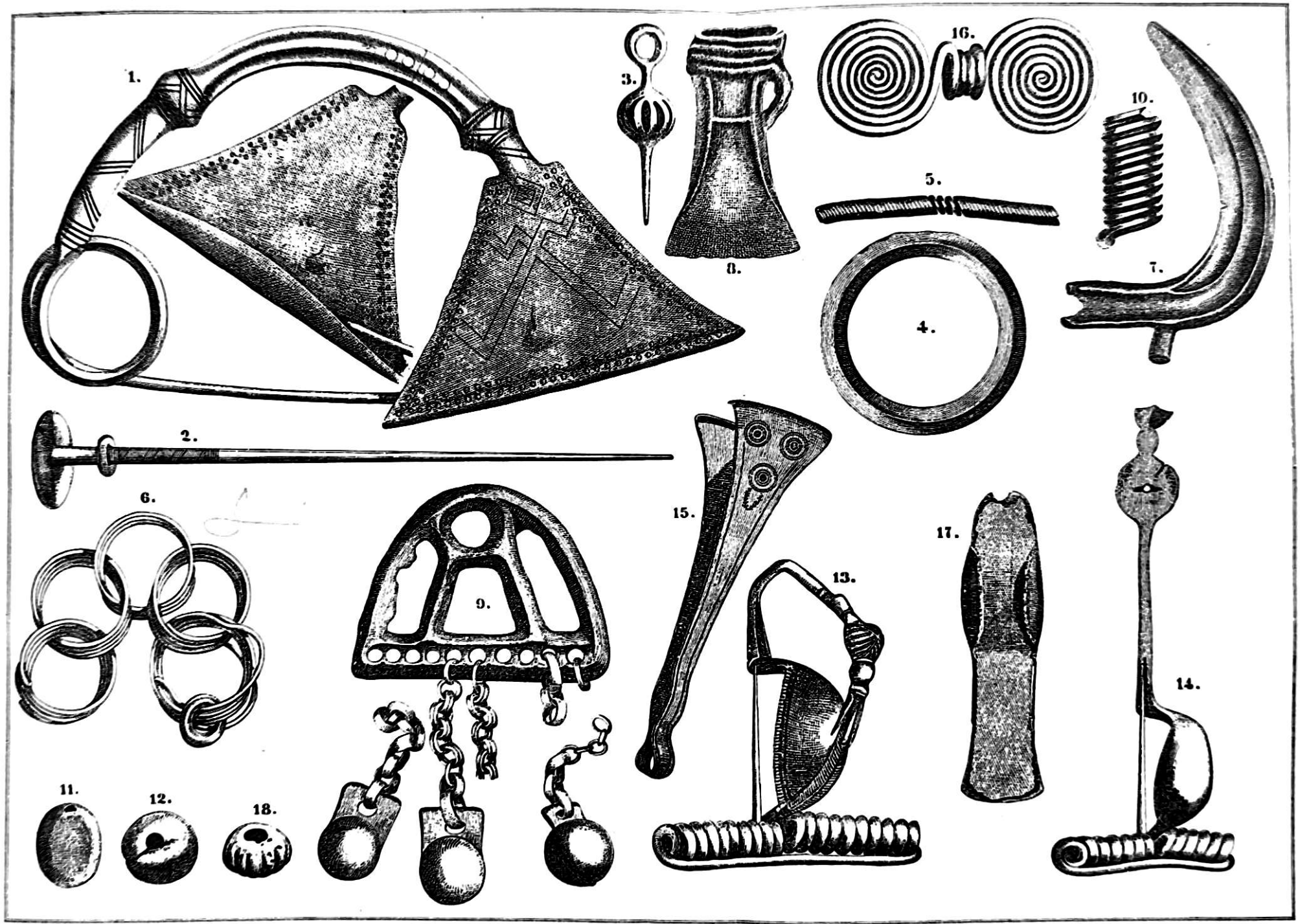

Iz litografičkog zavoda Draš. Albrechta u Zagrebu

Antiquitates aheneae, in Croatia repertae, quae nunc in Museo Zagrabiensi conservantur, numeris 1 8. 10. 16. 17. signatae in dimidiam partem verae magnitudinis reductae sunt.

ADRIANSKOGA MORA SIRENA

ILITI

OBSIDA SIGETSKA

Hrvatski epos XVII. vieka

UVOD

U predjašnjoj raspravi[1] iztumačio nam je g. dr. Iveković razmjerje Zrinijade hrvatske od grofa *Petra* Zrinskoga prema Zrinijadi magjarskoj od grofa *Nikole* Zrinskoga. On dokaza svjedočanstvom iz samih rieči Petrovih, a još većma sravnjivanjem jednoga i drugoga eposa, da je djelo hrvatsko zbilja prevedeno sa magjarskoga jezika, samo što je prema potrebam čitatelja hrvatskih u mnogom izmienjeno i preinačeno; uz to je čas nešto izostavljeno, čas nešto dodano. Uzevši na okup sve razlikosti, koje su ondje pomnjivo izkazane, može se punim pravom reći, da uz Zrinijadu magjarsku imade zbilja ne samo po jeziku već s neke ruke i po stvari takodjer Zrinijada hrvatska.

Pjesnici magjarske i hrvatske Zrinijade rodjena su braća; a ipak nijesu više u tom složni, da istomu narodu služe, da se jednako ponose slavom hrvatskog imena i one zemlje, koja ih je rodila. Nikola bijaše mišljenjem i osjećanjem više Magjar nego li Hrvat; zato i pjeva pjesmu magjarsku[2]: Petar opominje se jošter živo hrvatskoga poriekla; zato mu je na srcu takodjer slava naroda hrvatskoga, a na ustima pjesma hrvatska.

[1] Prije Jagićeve rasprave štampana je u »Književniku« rasprava dr. Franje Ivekovića: *Hrvatska Zrinijada prema magjarskoj* (Književnik III, 1866, str. 319–335), na koju se Jagić poziva. *Nap. priredivača.*

[2] I Nikola se opominje doduše, da potječe iz hrvatskoga roda, ali mu je slava hrv. jezika i književnosti ostala po svoj prilici nepoznata; a kako se o sjaju ugarskoga dvora sunčao, bješe mu takodjer magjarski jezik bliži srcu, nego li djedovski hrvatski. U nekom latinskom pismu od g. 1658., upravljenom na Ivana Ručića natuca nešto o tom, kao da mu se po Hrvatskoj koješta prigovara; ondje dolazi ova znamenita izrjeka: *Ego mihi conscius aliter sum; etenim non degenerem me Croatam et quidem Zrinium esse escio.* Čini se, da se smisao ove izrjeke proteže ili na junačtvo ili na vjeru, jer je sprieda rekao: *Togatorum* illorum censorum judicium facile fero ... Ovo je isto pismo još po tome znamenito, što je on upleo medju latinski tekst ove hrvatske rieči: *ar guszto krat Goszpodin Bogh da nam szę turszke szramote nagledati.* Odavle se vidi, da je Nikola doduše i hrvatski govorio, ali tek u privatnih prilikah, onako na primjer kao što još dan današnji mnoga hrvatska gospoda samo sa slugami u kući ili pak od nevolje hrvatski govore! Gore pomenuto latinsko pismo štampano je u: Győri Történelmi és Régészeti füzetek. II., 3. str. 194.

Po tom ima epos Petrov nešto drugačiju i veću vriednost, nego li kao puki prievod sa magjarštine: njegova je pjesma smjera hrvatskoga, namienjena narodu hrvatskomu, da sačuva u narodnoj pameti uspomenu na neumrloga bana hrvatskoga i junaka sigetskoga. To nam kaže sam pjesnik u predgovoru, koji rieč po rieč ovako glasi:

»Plemenito i dobro rojenim, svake hvale i časti dostojnim, virnim i vridnim junakom, *vse horvacke i primorske krajine* hrabrenim vitezovom: pozdravljenje.«

»Nisam hotil uzmanjkati, dila vojničkoga bana nigdašnjega Zrinskoga Miklouša *iz ugrskoga na hrvacki naš* jezik stumačiti, starijih mojih u svakom kripostnom činu pute naslidujući; ne štimajući zato, da bi se tim takmac momu bratu Zrinskomu Miklošu, takajše banu hrvackomu, učinil, koj skoznovitim trudom i marljivom pomnjom iz vnogih kronik, tuliko vugrskih, diačkih, kuliko i latinskih, izibranom svojom pametjom, na vugrski jezik istu historiju vnogimi odičenu peldami i nauki spravil je i popisal. Pače niti se trsim š njim skupa poredice cilj pisnikov izgoditi, nego za njim vpućujem i ravnam delo moje, kô ako prem je malo, ali velikoga i slavnoga spomenutja budući, naklanjam Vam, hrabreni vitezovi, domoslavni Hrvacke i Primorske krajine branitelji i čuvari. A to iz trih zrokov. Prvi: da svit vidi, kakove sini i viteze ov naš orsag zdrži, rédi i poštuje, *premda od vnogih zapušćeni i skoro za nemar vrženi jesmo*. Drugi: da se mi u ova slavna dila kako u zrcalo nagljedajući poznati moremo, kim i kakovim načinom nastojat imamo, polak doma našega i polak vernosti Gospodina žitak naš, krv našu, nešparati izlijati. Treti zato: da se sa mnom diše i raduju ostanki onih, kojim pridji z banom Zrinskim Miklošem hrabreno, čestito i vridno večnu krunu u nebesih zadobiše, svagda na najveće precinivši istinsku rič onu: Dulce pro patria mori. Zato Vas prosim vitezovi, vsih zajedno prijaznostjom objimljući, da ovo moje popisanje zo dobro primete, uzdržite i naslidujte; ter ako bi se koja u njemu riči ili versa falinga nahodila, ne slova nego činjenja, ne verse nego moje hotenje i ljubljeno spoznanje procinite: pisah jer ova, ne kako dijak, nego kako krajinski Vaš tovariš, koj jur po veće puti srićno, pošteno i stalno po krajini s vami skupa prohodil sam, vnogu ljubav pokrajinsku meni od Vas iskazanu občutivši i spoznavši. Koje radi ni samo ovo pismo, rižme ili verse, Vama prikažujem, nego i krv, tilo i žitak moj, suprot vere kršćanske neprijatelju istočnomu od sada u napridak obećujem, želeći Vas tulikimi srićami od Boga okinčenih, kulikimi nebo zvizdami, more ribami, z listi gore i lugi jesu odičeni.«

Ovaj se predgovor čita pred hrvatskom pjesmom mjesto onoga, koji Nikola napisa pred Zrinijadu magjarsku. Magjarskoga predgovora nehtjede Petar prevesti; a to pravo i učini, jer je ovaj hrvatski za nas puno vrjedniji, nego li onaj magjarski; pače tko bi ih sravnio, lako će i to naći, da je Petar mnogo ljepše izrekao svoju namjeru, koja mu bješe pred očima prevodeći djelo bratovo sa magjarštine, nego li je ono, što Nikola kaže u svojem predgovoru. Petar je kao pjesnik posve iskren i skroman, neće da se s bratom takmi o prvenstvo slave pjesničke – u

predgovoru Nikolinu ima neka bahatost, koja nam nemože biti nikako po ćudi –; ali zato ima u predgovoru Petrovu, čega u Nikole nećeš naći, najme *tendencija narodna*. Komu li neće ugoditi ona tri ondje spomenuta razloga Petrova, kadno veli: nijesmo niti mi Hrvati posljednji, i u nas ima slavnih sinova, ma baš tudjinstvo za Hrvate slabo marilo (Petrova žalba smjera prije svega na *Niemce);* za tim gdje želi, da se i potomci ugledaju u junačtvo neumrloga Nikole sigetskoga (da Petar u 19. stoljeću živi, nebi od svoga naroda tražio samo junačtva na ratištu, već i junačtva na polju znanja i umjenja!); napokon gdje hoće da ovom pjesmom utješi one, kojih su djedovi slavno poginuli uz bana Nikolu kod Sigeta – pa ovu je utjehu upravo i samomu sebi namienio. Da, ako je slava junaka sigetskoga uviek živjela u uspomeni svieh naroda, koji se umiju uznieti do štovanja velikih uzora krjeposti ljudske, a ono treba nada sve, da živi i da se štuje u nas, koji smo jamačno više nego li mnogi drugi narodi, utjehe i pouzdanja potrebni: tražimo to u spomenu slavnih dogodjaja naše prošlosti, kako nas svjetuje u svojem predgovoru[1] Petar Zrinski!

Rekoh, da smo vlastni epos hrvatski za nešto veće smatrati, nego li za cigli prievod s magjarskoga jezika. Sva je prilika, da je Petar u tom poslu zbilja onako postupao, kako se pripovieda u predjašnjoj razpravi; po onom dakle ovo njegovo djelo niti nije upravo samo prievod, već parafraza prevoda iliti imitacija izvornika, koja na mnogo mjesta i svojim putem ide. Ali dakako hrvatska Zrinijada nije onoliko izvorna prema magjarskoj, koliko n. pr. Eneida prema epopejam homerskim, koliko oslobodjeni Jerusolim prema Eneidi, i koliko Gundulićev Osman prema Tassovu Jerusolimu: što se god ima pohvaliti ili pokuditi u hrvat-

[1] Ne samo u predgovoru, već po čitavoj pjesmi spominje Petar Zrinski s ponosom pradjeda svoga kao *bana hrvatskoga*, a njegove vitezove kao na glasu junake *hrvatske*. Osim običnih mjesta, kano 2, 61; 3, 77; 6, 78, 84; 7, 10, 74; 8, 92; 12, 70; 15, 59, 106, 115, izriekom vriedni su da se napomenu ovi dokazi:

»Dobri Zrinski bane, *obrambo hrvatska*«
(9, 111)

Deli Vid plače, a zašto?
jer vidim (kaže) da j' opast *hrvatskomu domu.*
(9, 112)

Na drugom se mjestu veli, da će slava Radivoja i Juranića dotle trajati:
Dokle se v zemaljskoj vojski ljudi črede,
Sprot veri kršćanskoj i pogani rede;
Hrvatska sprot Turskoj dokle sablja grede
(9, 103)

Radovan odvraća udarac sablje turačke uz ovaj ponositi uzklik:
Ja sam pak *Hrvatom*, nî mi tajno ime
(10, 28).

I sam ban pozdravlja svoje vitezove ovako:
Vitezi kršćanski, kruno človičanska,
Glavari viteški, *obrambo hrvatska*
(4, 35); a

kad su jednom skupljeni u bana na gostbi:
Davori zibrani, *hrvatski djačihu*
(4, 43) i t. d.

skoj Zrinijadi sa strane pjesničke, sa vriednosti nutrnje, to neide našemu pjesniku ni u pokor ni u pohvalu, već je svojina izvornika magjarskoga. Ako što o tom rečem, učinit ću kritici magjarskoj za volju, da se vidi, u koliko možemo pristati uz njihov sud. Nego pjesnik se može i po prievodu suditi: a u tom spada grof Petar Zrinski pred naše sudište.

I. SADRŽAJ

Hrvatska se Zrinijada dieli u 15. pjevanja ili kako ih sam Petar nazva, u 15. »dielova«. Uvod u »hištoriju« ima 6. kitica, a njegov početak jako nas sjeća na ona uvodna 4. stiha nevirgilijeva; samo što se ovdje pjesnik poziva na svoje ljubavne, a Virgilij na svoje seljanske pjesme. Sravni

Ille ego, qui quondam gracili modulatus avena
carmen, et egressus silvis vicina coegi
ut quamvis avido parerent arva colono,
gratum opus agricolis, *at nunc horrentia Martis*
Arma virumque cano... sa početkom Zrinijade:

Ovo ja ki prvo u mojoj mladosti
Nastojah marljivo v ljubave kriposti,
Suprot stah batrivo vsakoj okornosti,
Sad ću spivat pravo Marča batrivosti.

Mjesto kojegod muze iliti vile zove se u pomoć djevica bogorodica,[1] da pjesnik uzvriedi pjevati o junaku, koji slavno proli krv svoju za vjeru Isusovu, te se invokacija završuje ovom kiticom:

Daj ime ki i sad njegovo nosimo,
Z istoka na zapad skoro pronosimo,
Poganski srd i jad slavno obnosimo,
Sluge tvoga nikad glasa ne vgasimo.

—

Diel prvi. Bog pogleda s neba te vidje, kako se izopačiše Ugri; medju njimi neima više sloge ni poslušnosti, niti štovanja božjega, oni ugreznuše u težke griehe i bezakonja. Ljutit doziva preda se arandjela Mi-

[1] Zazivanje bogorodice sjeća na invokaciju Tassovu. Sravni:

Muza ka venčena nisi lovorikom
Nit kitja zelena nikakovom dikom,
Nego si krunjena slavnih dobrot žitkom
Zvrh zraka sunčena svitlostjom velikom

sa ovimi stihovi Tassovimi:

O Musa, tu, che di caduchi allori
Non circondi la fronte in Elicona,
Ma su nel cielo infra i beati cori
Hai di stelle immortali aurea corona.

haila, te mu se tuži kako su Ugri nezahvalni, što ih je svakim dobrom blagoslovio, udielio im zemlju, koja mliekom i medom teče, te ih obdario svimi darovi tiela i duše. Šalje ga dakle, da sadje u pakao, da najljuću furiju, Alektu, razdrieši i potjera u Carigrad caru turskomu, eda bi ga potakla na rat protiv naroda i zemlje ugarske, koja će strašne jade pretrpjeti, dok se pokaje za griehe (1–23). Bez odmora sletje andjeo u pakao, skide sto lanaca s Alekte te je odpravi da otruje srce Sulejmanovo. Furija[1] preobrazi se na Sulejmanova otca, starca Selima, prikaza se sinu u snu, kori ga s njegove lienosti i neodvažnosti. zašto neće da upotrebi neslogu kršćansku na svoju korist (24–46).

Sulejman prenuv se iza sna, skupi oko sebe vezire na divan, pripovjedi im svoj čudni sanak, podkriepi ga glasom, koji mu je stigao iz Budima od Arslan-bega, gdje se živahno opisuju jadi i kukavština kršćanska te se predlaže rat protiv kršćana (47–66). Za tim sliedi opis vojske, kako se na poziv Sulejmanov zgrnula iza svieh krajeva njegova carstva. Prvi su Tatari krimski, kojih glava bijaše mladi vitez Deliman (na drugom se mjestu zove takodjer Krim-beg), sin chana prekopitanskoga (70):

Kako poplav hitra, vojska mu j' batriva,
Štimal bi, da z vedra naglu smrt doziva;
Svak s konjem kot z jidra oružan dospiva,
Nit ga vod al vitra sila ne zdrživa.

Taj Deliman bješe nekoč u Galati ugledao krasnu kćer carevu Kumillu:[2] (72–74)

Koje vlasi lipši tako ga svezaše,
Da srce odprivši v nju stavit željaše;
Oči neg uprivši takov pogljed daše,
Da vsom moćom padši, prez nje vmrit htijaše.
K tomu se povrne, da pred vojskom pride,
Brže Kumilline da ga oči vide;
Tim toga mu svane, da se vkanjen najde,
Jer v ljubav Rustane Kumilla odajde.
Nepokojan veće, turobne mu oči,
Prestat nigdir neće, pune suze toči;
Srce mu trepeće, v čemeru se moči,
Nego da ne steče, u dne i u noći.

[Za ovimi stihovi sliedi onaj izvorni umetak od hrvatskoga pjesnika, – refleksija o ženskoj ljubavi – koji je sprieda štampan, a neima ga u magjarskom izvorniku (75–80)].

Druga je vojska arapska u »pet strašnih šeregov«, sa pet vodja: Amirašen vitez na konju Karabullu, Olinde, Hamvivan sin velikoga kralja sirskoga Menetana, silni Demirhan i brat mu rodjeni Alderan. (81–89).

[1] Alekto i njezina slika uzeta je iz Eneide Virgilijeve VII. 324 i slied. Još je bliže našemu prizor Tassov u IX. pjevanju, gdje se Alekto upravo u slici starca prikazuje caru Solimanu.

[2] Ona kći careva, koja je za Rustema pošla, zvaše se, kako Hammer piše, Mihrmah.

Treći su Mameluci, za vezira bi jim dan Kair beg[1] (90–92). Četvrti Čirkasi s vodjom Aigaš-pašom (93–94). Peti Zagatari, Tatari iz daleke Scitije.

Ovi v takvo misto nisu se ganuli
Ko nisu vse čisto v harač obrnuli,
Ali z puna pusto zavsim ne rinuli
V kim godir su listo jednuč osvanuli.
Jošće proti Turkom kad su vojevali
Malo da ih končom nisu izkončali;
Neg da našim grihom još su je pušćali,
I božjom kaštigom zvrh nas prepušćali. (96–98)

Scite jašu u četiri odjela, a bješe ih dvanaest tisuća. (99–102). Ali i osim njih turska je vojska nebrojena, jer svaki neprijatelj kršćanstva rado pristaje za vojskom Solimanovom; čak iza Inda rieke pridružuje se sin Atapalika kralja silnomu caru turskomu: (106–107)

Joh! kamo oblak ta hoće se spusćati,
Al koju stran svita misli zalijati,
Oh! kako srdita Boga će sproznati,
Komu će strahota ova dodijati!
Kot nebo oblaki vsu zemlju pokrihu,
Šeregi veliki za vsih stran dospihu;
Još z Azije Turki ti se ne brojihu,
Nit Evrope puki, ki tu dovrvihu. (Konac)

—

Diel drugi. Medjutim skupi Arslan beg, vezir budimski, bez znanja careva vojsku proti gradu Paloti, u kojem zapoviedaše Thury (Turri), te podsjede grad lumbardami. Turry provali iz potaje noćju na turski tabor, razbi Kurt-agu s množinom Turaka, te se sretno vrati u grad. – Arslan, ljutit, što mu je pao Kurt-aga i množina njegovih janičara, ponovi sutra dan juriš, ali mu i opet loša sreća bila; s još većim kvarom bude suzbijen. Pjesnik ga opisuje kao pomamna, pijana turčina:

Skače srdit k zidom, psuje kapitana,
Šišmišom, govedom i tatom izvana;
Ali mu lumbardom bi odpoved dana,
Od Turria k vudom konjskim naravnana.
Da ga janičari skoro ne zgrabiše,
I njega puškari z lumbarde probiše;
Zato norac stari jedva ušal biše:
Takovi se dari pijancu deliše.
Ki će vojsku redit, vsak se čuvaj vina,
Kom se more opit bud dugo pitvina,
Ako si pogubit ne misli imena,
Vojska ku smi vodit, da ni izgubljena.

Arslan pijan biše od vina maslaka,
Kad škodom spoznaše Turria junaka,
Kurt-agu zgubiše, zaspana divjaka,
Zla kušat moraše i sam vsakojaka.

[1] Chairbeg se spominje kao namjestnik Egipatski ono doba, kada je Sulejman stupio na priestol; imadjaše *mameluškoga* sultana udovicu za ženu, a umrie još god. 1523.!

Jošte punih deset dana podsjedaše Arslan beg s jednakim neuspjehom grad Palotu, dokle napokon uplašen, što je čuo, da se više kršćana gradu primiče, pobježe natrag u Budim.[1] (1–30).

Bješe deveti dan mjeseca Ivanšćaka,[2] kadno je car Soliman krenuo iz Carigrada; on

Jaše veseloga konja harapina,
Ne b' malar lipljega zmalal to j' istina,
Stupa je lahkoga, kot po vodi pina,
Pruza nog frižkoga, ključeć do kolina:
Pukle mu v stavici oble krvne oči,
Po suhoj glavici kička mu se toči,
Već krat mu s plamici z nosa sapa skoči,
Kot Neptunu v rici kad pine protoči.
K zemlji j' prignul glavu, visoka je vrata,
Redku tanku grivu vitar mu zahvata,
Prs' ima razpravu redi elefanta.
Nogu jelenovu, kopito do stanka.
Pokorno pod carom i tiho koraće,
Al kad car strimenom malo kreće jače,
Ravno se kot vitrom bistri sokol zmače,
Al kot med dvom rukom viverica skače.
U sedlu veliki sidjaše car ravno,
Na glavi mu tanki tumban staše spravno,
Dvoji ž njega struki svijahu se slavno;
Bled v obraz, čvrst v ruki, brade side davno.
Po plećih mu shaja vsa hazdija zlata,
Iz kaftana halja lipa dugovata,
Visi misir-sablja z pasa do podplata,
Grku j' zneta bila cesaru iz vrata.
Z vridnostjom obi dvi progljeda na strani
S pogljedi skrbljivi lahko vsakim znani,
V srcu ognji živi strilom su opravni,
Ki kršćanskoj krvi k škode budu dani.[3] (32–38)

Cara okružuje množina vojske sprieda i straga, i sva za rat potrebita sprava; na dvie milje pred njim idu šesdeset na broju hodža, koji novce diele ubogim, da se mole bogu za spas i pobjedu carevu. (39–43) Pjesnik upotrebljuje tu zgodu, da pokle je opisao vanjsku sjajnost carevu, naslika i sliku njegove duše; jer nahodi, da ima u njega ipak mnogih krjeposti:

Reć ću po prilike, bar me posluhnite,
Ako ravno vojske od cara su zbite,
Listor mu poganske čast vire uzmite,
Bolje ćudi turske nigdir ne vidite.
Vsako pero piše prez dvojnosti ova,
Zmed pogan ne biše na svitu takova,
Pameti najlipše ruka junakova
Ka vnogih pobiše i z vnogim harcova.

[1] Dogodjaj istinit, sr. kod Mesića Živ. Zrinjskoga str. 227.
[2] Obično se uzima 1. Svibanj, sr. Mesić, str. 228, Hammer III., 438.
[3] Ovaj se opis neosniva na historičkoj istini, jer se zna, da se je ovaj put Sultan na kolih vozio, budući slab što od starosti što od kostobolje. sr. Hammer, 439.

Junačtvo, razumnost, staše v njem jednako,
Vojništva marljivost znašaše ga jako;
Da bi ga nestalnost ne ladala tako,
Vsud bi mu pohvalnost jer bi dobil vsako.
Ali kada sina Mustafu zadavi,
Zrok se zločna čina očito objavi,
Za to ga rodbina već kot prij ne slavi,
Na to ga rumena njegva Roža spravi.
Kako z drugim gdano ni se ž njim igrala
Srića, ak ga j' ravno kadgod kaštigala,
Vojsku gubeć krvno dugo odbižala,
V red ju j' njegva spravno spet mudrost dozvala.
On kot prut ne biše, staše kot pećina,
Slap ga ne splašiše nit morska pučina
Ako kad zlomiše jakost kaurina,
Ništ' ga ne napriše takova novina.
Ta poglavar britak dojde v strane naše,
Strašan kot zal oblak vojskom se črnjaše,
Ki akprem rasutak neg Ugrom jahaše,
Svitu za dospitak zadosti bijaše. (44–50)

Putujući Sulejman dodje do Biograda. Odavle posla berglerbega Petrafa, stričića svoga, (Pertewpašu), na grad Gjulu, kojim je zapoviedao Kerečenji Laslo, te ga sramotno izdao u ruke turske; ali niti njega neminu zaslužena plaća za opako izdajstvo. Sa tri kitice liepo se tumači nevjera turska i ludost onieh, koji vjeruju Turčinu. (51–59)

U to doba bješe slavni ban hrvatski, grof Nikola Zrinski zapovjednikom (kapitanom) Sigeta grada, jednako na glasu sa hrabrosti i junačtva, kao i sa velike pobožnosti. Da nam pjesnik njegovu krjepost što življe predoči, pjeva u epizodi neku prigodu, kako se ban Zrinski pred propelom molio bogu velikomu, a bog mu se prikaza, te mu obreče rajsko naselje uz mučeničku krunu. (60–88, konac). Ovako nas je pjesnik izbliže upoznao s obedvie glavne osobe čitavoga eposa, sa carem Sulejmanom i s banom Zrinskim. Svakomu je pridodan i kratak opis njegove ćudi i njegova mišljenja.

—

Diel treći. Sulejman je na putu k Jegru gradu. Na Dunavu zapovieda, da sagrade mostove, da može vojska prieći preko rieke. Ali nenadan dogodjaj osujeti njegove namjere. Mjesto nerazumnoga Arslana bješe Mustafa Sokolović[1] povišen na vezirstvo budimsko, – Kitica 6–11. refleksije pjesnikove o nesmotrenosti Arslanovoj – a na Mustafino mjesto u Bosnu poslan Mehmet Guilirpaša (Kilardžibaša).[2] Digav se on iz Sulejmanova tabora put Bosne, dodje s dvie tisuće konjika pod Šiklošgrad te se ovdje utabori u ravnici izpred grada, da prenoći. (1–14) Badava bi opominjanje Skenderbega, koji mu je iz grada na pozdrave izašao, da se čuva bana Zrinskoga, što u susjednom gradu Sigetu sjedi

[1] Historički; bijaše nećak velikoga vezira.

[2] I to je historički; Istvánfi kaže: Mustaphae vero successorem in Bosnensi praefectura, Mehemetem, Dispensatorem suum, quem barbari Quilergibassam vocant, constituit.

te dan i noć na neprijatelja vreba; badava bi svjetovanje, da se barem ljudi zaklone u tvrdi Šikloš, ako već i ostane ostalo blago na polju: Mehmet se svim razlogom Skenderbegovim uzprotivi, jer, kaže (14–24):

Kim glasom al dikom bih ja v Bosnu došal,
Da b' kot slepić mrakom od tud za strah prošal:
Lud bih pod noć vojskom mojom kudgod zašal,
Zbivši tabor mukom mista si ne našal.
Vidiš i kako me nebo batrivije
Pun oblak z vodome listor da ne lije,
Nit je noćas vrime da četnik četuje,
Još manje z vojskome da glavar putuje.
A što mi svom hvalom spominaš Zrinskoga,
Još i pod Stambulom čuhnuo ga vrloga:
Bože da b' me glavom htil tako srićnoga,
Na medanu ovom da b' kušal onoga.
Spoznasmo njegovu već krat nepokojnost
S kom vsu moć carovu dopelja v zlovoljnost;
Često mu nad glavu car hti spustit zmožnost,
Neg mu jur gotovu zdrža zrokov množnost.
Al se jednuč hoće i on prehititi,
Kot lisac v pustoće šegav uhititi,
Ah! moje nesriće, neću ga viditi
Noćas, nit se v pleće njegovo hititi. (25–29).

Skenderbeg osta dakle kod Mehmeta pod šatorom na večeri. Ovdje provodiše časove jeduć i pijuć, sve do gluho doba noći; onaj isti momak turski, što im je kod večere služio, pjevaše poslije pjesmu o – *sreći* (30–44). U to se vrieme približavaše već i Zrinski sa 800 konjanika i 1000 pješaka, što ih je u Sigetu po izboru skupio i kratkim govorom ohrabrene poveo proti neprijatelju: dan i noć bez odmora putujući padoše pred zoru u dolinu Sigetsku (45–55):

U jednom dumboko jarku tabor staše,
Gradovnom jednako mejom se sklapljaše;
Z druge strane pako k Sigetu gljedaše,
U vsem frtalj lahko milje obstiraše. (56)

Ovim jarkom potihoma vodjaše ban hrvatski vojsku, ogibljuć se pomno svakoj straži, dok iznenada počmu Turci od njihovih mačeva padati kao snoplje: tako se istom uz kriku i viku prenuše vodje iza sna, imenito i sam Mehmet paša. U toj sječi i pokolju odlikova se sin pašin Rizman, te ubi Andriju Franka i Jurja Čilaga, obori s konja Soljmoša, a spremaše se već i na Domjana Tolnaja, Sarkanj-Jurja, i mlada Jurčića, nego s protivne mu strane dojuri na susret vitez Farkašić, koji je upravo posjekao Butal-agu, Jusup Oda-pašu, Kurtašu i Hasan-ahmeta. U to smotriv veliku pogibelj, navali sam ban Zrinski. Od njegove silne desnice izgiboše i sin (Rizman) i otac (Mehmet), koji je sinu u pomoć pritekao.[1] Turci ustrašeni nagnuše u divljem neredu bježati, ali jih zaustavi pećujski Beg Ibrahim govorom punim korbe i poruga: on ubi Silu

[1] Junačtvo mladjahnoga Rizmana opominje nas na Lausa u Eneidi, kojega zajedno s otcem stiže onaki udes, kao i ovdje otca Mehmeta. Sr. Eneida X. knjiga pod konac.

Marka, Tot Benka, i kukavnoga Čeri Pavla, koji se je uzaludo molio, da mu život oprosti. Iznova se ukaza Petar Farkašić na mejdanu s više Turaka, svim redom poodsjeca glave, dok se napokon namjeri na hrabroga Rahmata. Silovito se tučiše oba viteza i oba padoše jednim zamjenitim udarcem, ali Farkašić osta samo ranjen, Rahmat pako mrtav.

Kot kad javor mali zelenjem okinčen,
V gore se provali prik jelvom pritišćen,
S konja se obali Farkašić odičen,
A ta Rahmat zali zvrh njega kot smućen.
Na Farkašić Petra ravno pal bijaše,
Na tloh kot od vetra šiba se lamljaše;
Proklinajuć z nedra dušu van spuščaše,
Oholo si jetra ov negda hranjaše. (57–118)

Jošter jedini Alajbeg stoji na bojištu, a da nije posvema klonuo duhom: ali i njemu posluži loša sreća, jer se mora predati živ u ruke bana Zrinskoga[1] (119–127, konac). Štujući ban hrabrost u protivnika Alajbega, pokle bi već uhvaćen, poštova veoma i sama sebe: tako se krvavi prizor svršuje blago.

—

Diel četvrti. Iz dogodjaja, pripoviedana na koncu trećega pjevanja, izvodi pjesnik liep nauk o nestalnosti sreće: kako upravo pogibe Mehmed, onako će do mala i Zrinski. To je izrečeno u ovih devet kitica:

Na 'vem svitu živuć dokle človek bludi,
Blaženstvo ziskujuć trsi se i trudi,
A sriću igrajuć ne zna i ne sudi,
Ka već krat med kažuć pelinom ga nudi.
Kojega gusto krat nesrića obajde,
Kad tad ćeš zagljedat da ga tužna najde;
Čim sriće kolovrat na više odajde,
S tim veće rezikat s človikom izajde.
Človika rasutku veseli se srića,
Zbog koga mu diku redi nebom splića;
V najvećem reziku izpliva nesrića,
V činu človičansku tim se rok zaplića.
Tako sreća biva s pridavkom nesrića
I z nesriće zbiva pomanjkana srića;
Kot ki haljan spliva, teži mu obuća,
I kašnje dospiva gdi j' pokoja kuća.
Prilike z daleka ni mi triba dati,
Prem da ih od veka kot vlas morem zbrati;
Vsaki će z rasutka Mehmet-paše znati,
Ča častjom dočeka čim li sriću splati.
Blažen će bit prozvan ki ne prevraća,
Nego čeka spravan kud srića obraća;
V zlu dobru vsaki dan lahko se on plaća,
Koga razum stalan k vrimenu privraća.

[1] Kako historija pripovieda o tom porazu, gl. u Mesića, str. 229. Naročito valja spomenuti, da kod Šikloša nije Zrinskoga ni bilo.

Ovo sad Zrinskomu dobra sreća služi,
Ali se i njemu na skorom prituži;
Danas v harcu svomu prem da Turke ruži,
Vred se još mrtvomu glava s kolcem združi.
Veseliš se Zrinski, željno Turke sičeš,
Projt će al' v čas kratki nad čim se sad smiješ;
Konac vse već težki s tim si povekšuješ,
Bolje b' da Mehmetski žitak ne ubiješ.
Al meni ni vridno govoriti toga,
Ki mu držim davno dušu bit kod Boga;
Zna v Sigetu čudno konac žitka svoga,
S kim ze mito slavno od Boga zmožnoga. (1–9)

Ovo pjesničko razmišljanje o sreći i nesreći završuje pjesnik jednom kiticom, koju na sebe sama proteže, pjevajući ovako:

I mene z vrimenom srića k igri steže
Negda pak žuhčinom pak slastjom priteže;
Sad se igra sa mnom sad mi stavi mreže,
Zato ju nestalnom poznam mutnjom brže. (11)

Upravo sviće zora, čuje se glasan zvuk trubalja; vodja saziva vojsku na okup, da se zahvali Bogu na izvojevanoj pobjedi. Zatim sahranjuju mrtve junake, a Farkašića težko ranjena meću na nosila, te ga nose tiho pred vojskom, koja se vraća kući, natovarena prebogatim plienom. Opis vraćajuće se vojske 22–31. Došavši sretno kući u Siget, zahvališe se i opet u hramu božjemu na pobjedi, a trupove nekh odličnijih junaka položiše pred crkvom na odar, oko kojega se izkupila sva kolika vojska, te će ban hrvatski suznim očima reći ove rieči: (35–38)

Vitezi kršćanski, kruno človičanska,
Glavari vitežki obrambo hrvacka,
Virom mučenički rad hiže, ostanka,
Proliste človečki krvcu prez prestanka.
Kojim blagoslovom hoću vas dičiti?
Kom ričom al slovom smit ću vas kinčiti?
Kršćanskim razlogom htiste se zručiti,
Krvnim težkim plovom dušom se lučiti.
Rad bih meju vami iz srca ležati,
Lipi vaši najmi s vami uživati,
V desnoj božjoj s palmi jer ćete sidati,
Gdi žalost s tugami neće vas zjidati.
Al Bog more biti, ki vas vesel vidi,
Htil me j' zahraniti da mi svit zavidi;
Pak po dičnoj smrti da vas duh moj slidi,
V tron vekovečnosti gdi sam s vami sidi.

Nakon toga govora razpušta vodja vojsku a kapetane zove sebi na gostbu, kod koje se desi i sin mu Jurica,[1] pa mu otac govori ove rieči:

Nastoj služit Bogu, Jurica sinak moj,
Na moju gljej nogu ki imih ljuti boj:
Stupin mojih v tragu tvrdo ti vazda stoj,
Jer ti j' v trudu vnogu pušćati žitak tvoj. (40)

[1] To je izkićenje pjesničko, kao što i sve, što se o sinu Jurici govori, kojega u Sigetu nije bilo.

Kod gostbe sjedi i uhvaćeni Alajbeg, i njemu ponudiše sluge „kupe zlatnokrove" rujna vinca, ali je Turčin sjetan neveseo; dok kršćanski junaci, pokle im se „moždjani od vina stopihu" svaki sebe i svoja junačka djela *hrvatskom* pjesmom hvali (hrvački djačihu), sjedi Alajbeg pun velje žalosti. Zrinski ga tješi blagim riečima, te mu i slobodu obećaje, ako mu uzmože oprostiti sužanjstva turskoga vojvodu Radovana. (41–55)

Medjuto se širi glas o pobjedi bana Zrinskoga i doprie čak do cara; ali paše neće crnu glasu da vjeruju, dok nestiže turski bjegunac Jslan upravo iz Sikloša te potvrdi žalostnu istinu. (56–67). Sada sazva Sulejman vieće i odluči mjesto Jegra krenuti od osvete proti Sigetu gradu: mostove podunavske obrnite, kaže, simo; kadiašćer-hodža neka prikaže žrtvu od tisuću ovaca, i njimi da se orlovi hrane. I zbilja na poklane ovce prispje mnoštvo orlova, piljuga i kanjaca, ali se dogodi čudo, koje na zlo sluti (68–73):

Ovde ću veliko čudo povidati
Jedan oral kako črn poče letati;
K vragu bi ga lahko mogal spodabljati,
Jer se j' velik tako i škur znal skazati.
S kreljuti j' britak bil kot ki britvom gane,
Trikrat je obletil te ovce poklane;
Najzad se j' k tlu spustil razrenuć kavrane,
I ke j' tu nahodil srake, kanje, vrane.
Kad je ptice zignal jur vse do jedine,
Šetajuć je zgljedal te vnoge mrcine;
Niti je privonjal k odurnoj jistvine,
Neg se j' v oblak dvigal med škure višine. (74–76)

Ovo čudo tumači hodža na zlo, ali car nevjeruje njegovu tumačenju, već mu se još i ruga. Nov se znak nesreće dogodi sutra pred zoru: dva biesna konja trče kroz šatore te čine mnogo štete:

Po šatorih ričuć drče simo tamo,
Konopce obgrizuć trzaju vsakamo;
Vnogoga potlačuć ki biži ovamo,
Vas tabor obtičuć jednu uru samo.
Komu trbuh nogom, komu glavu tlače,
Izružiše rugom šatorske polače;
Ki skuči pod prugom, ki potučen jauče,
Ki kaursku kričom čalariju zače. (87–88)

Iznenada puče strašan glas, da je sam ban Zrinski bahnuo u tabor: sav se tabor uzruja, velika zavlada smetnja i zabuna; poplašeni trče ljudi i konji. Turci se kolju sami medju sobom. Aigas-paša juriša na Martuzana, misleći da je Zrinski, te ga najposlije uhvati i svezana vodi pred cara, gdje sa sramotom izadje na vidjelo, da to nije bio Zrinski, kao što se mislilo, već Turčin (89–108, konac). – Tim se svršuje prva strana eposa: to su priprave na obsadu Sigeta i juriš.

—

Diel peti. Počima pjesničkim razmatranjem, koje je izvorno, te već napried štampano. (1–6).

Zrinskomu stižu sveudilj glasovi, da će car podsjesti i jurišati Siget. On se toga ni malo neboji, već kao obziran vojevoda nastoji, da se poganinu junački opre. (7–11). Zatim doziva preda se glavare i kapetane, viteze i junake, te im pripovieda ozbiljno ali neustrašeno, da znadu što ih čeka: On im dokazuje, da tko se u boga uzda, netreba mu se strašiti sile neprijateljske; opominje ih, neka mu budu vazda vjerni, a od nevjere odvraća ih primjerima, kako Turci nagradjuju izdajice. (12–44). Krjepki govor završuje ban svečanom zakletvom, da će vazda sve do posljednjega hipa svog života s njimi biti, na što svi redom trgoše britke sablje te se zaklinju, da će i oni njemu uviek vjerni ostati: prvi Farkašić, za njim Novaković Ivan, Dandović Istvan Oršić, Sečedi Mate, Gašpar Alapić, Andrijan Radovan, Stipan Golemi, Bata Petar, Patačić Petar, Papratović Farkaš, Kobač Miko, Musejević, Medvej, Bik Andraš, Bartol Geréci, Jurinac Lovrinac, Ostroni Petar, Radivoj, Ivan Bajoni, Andraš Gusić, i napokon silni Deli Vid, kojega nam pjesnik u ovakoj slici pred oči dovodi (45–68):

Nut i Deli Vida biča prestrašnoga
Nut triska prez reda tabora turskoga;
Poznat ga je vreda s prohoda zmožnoga,
S pol treto sto zada šerega vrloga.
Spodobit je njega malo k oroslanu,
Jer ga ni bližnjega Marču nezdržanu;
Oko spušća toga oganj, smrt i ranu,
Lanča mu se duga vliče na ramenu.
Na njem bi pancirska košulja od svile,
Njustna kapa stika čez pleća mu vdilje;
Na njoj krila žihka sokola se bile,
Buzdohana teška ruke su mu vile.
Do zemlje mu vise na petah ostrozi,
Polag bedra mu se demeckinja vozi;
Spod ovoga vise kot spod šćita vnozi,
Jak, hitar spozna se, srdit, kad se grozi.
Razumnosti veće jur ne more biti,
Ča godar on hoće vridno j' učiniti;
Jer se nigdar ne će na 'no potegnuti
Koje nebi viće moglo potvrditi. (69–73)

Svi dakle ovi prisegoše svečano, da će do smrti vjerno stajati uz bana Zrinskoga. Vodja ogleda tvrdinje gradske, te ih opravlja sviem, što je potrebito, da uztraje ma i poduže obsjedanje. (74–82). A kad je već sve liepo uredjeno bilo, sjede pisati knjigu poslanicu kralju ugarskomu, koju je pjesnik ovako izkitio:

Jur su dva tajedna zmožni gospodine,
Da se s carom silna vojska na me rine,
I da j' to istina, guste su novine,
Zato ti dajem na znanje do istine:
Čim morem ter znajem, jur sam vas pripravan,
Z vitezi, oružjem, dosti dobro spravan;
Marljiv zagroženjem, batrivostjom stalan,
Sričom i življenjem v božje ruke zdavan.

Nemrem pisat bolja zmožnu kralju momu,
Neg da j' vse ča valja v gradu Sigeckomu;
Ako j' listor volja Božja spravna k tomu,
Vred Siget proslavlja Ban imenu tvomu.
Potribe u gradu spravne su tvrdomu,
Sprot žeje i gladu i žitku tesnomu;
Vsi to dobro znadu da j' v mistu ovomu,
Čim znam vrnut škodu i kvare vsakomu.
Al se bojim, druga bude svrha grada,
Tere i tvoj sluga da pogine tada,
Cara silenoga sila pride kada,
S popela grackoga, da vsim konac poda.
Neg svitli kralj zmožni da v zdravju ostane,
Ak se prem nasloni smrt med Sigećane;
Prosim, moji sini da se srićno hrane,
I po mojoj sini tvom milošćom brane.
Prošćenje ću vzeti od tebe na vike,
Jer te već videti, nebu mi prilike;
Bog kraljestvu daj ti sriće vse velike,
Za vsim pako dojti u nebeske dike. (83–90).

Ovaj list predaje otac sinu Jurici, te se s njim ovako za uviek, kako sluti, oprašta:

Nigdar već sinko moj ne budem te vidil,
Jer v milošći božjoj to sam sad izvidil,
Da pri uri skradnjoj kod mene si sidil;
Ufam sam u čin tvoj, da me budeš slidil.
Ovo vsa ladanja otac ti j' ostavil,
Sabljom ti j' imanja ka imaš dobavil;
S tulka pristojanja buš li Boga slavil?
Boj se njega znanja ki te j' srićom spravil.
Gospodinom sam te včinil da prebivaš,
Grade tere kmete spravih da uživaš;
Ak si ravno dite, vsemu zapovidaš,
Neg samo dobrote neću da zabljivaš.
Uči[1] se viteške od mene stalnosti,
Uči se krajinske preskrbne vernosti;
Pogljej na velike pomnje i kriposti,
Gljej vnoge prilike v kih je sriće dosti.
Ne drž se tamnosti, gljej drugih dobrote,
Jer v vsakoj ludosti puno je sramote;
U kratkoj mladosti ne zbiraj lipote,
Sveta himbenosti nestalne slipose.
Ja vsa zla otajna i dobra razvideć,
Stalna i nestalna oduril sam sideć;
Što mi je svit z davna dal, opet zavideć
Obima rukama nazad vuče grabeć.
Ne najdoh pristanka kadi bih počinul,
Nit stalna počinka ki bi mi ne zbignul;
Kadgodar sam z lahka na svit oči dvignul,
Tad od zla vsakaka k zemlji sam je prignul.

[1] Sravni u Virgilija En. XII. 435:
Disce, puer, virtutem ex me verumque laborem,
Fortunam ex aliis....
sis memor et te animo repetentem exempla tuorum
et pater Aeneas et avunculus excitet Hector.

Samo kad sam k tebi Bože vsemogući,
Zdvignul u potrebi moji oči vrući,
Vse mi spunjeno bi v boju, v polju, v kući,
Spoznah to u sebi v milošće živući.
Sinko služi Boga, njegve pute brodi,
Ki buduć Bog vsega človikom se rodi;
Da te ruka njega sagdi srićno vodi,
A tvoja zmožnoga Turka da oškodi.
Na guste obrati spomeni se moje,
Kot mlad oral leti da činjenje tvoje;
Mene ne odjati, neg s poganom boje
Drž, da vsak smi reti: dite Banovo je.
A ja od sadane v nebu ću moliti,
Da Bog neprestane pomoć ti deliti;
I da mu vsudane budeš znal služiti,
Pak v nebeskem stane da nam se j' viditi.
Ti ov moj list sada hoćeš odnest kralju,
Neka se za goda na vojsku spravljaju;
V čem da zmisle vreda orsag ostavljaju,
Jer se jur kod grada sultanski valjaju.

Sin mu odgovara:

Što to otac tvrdi, nemilostiv hoće?
Banu Zrinski mladi odgovarat poče;
Odagnati kadi otac sina doče,
Ter da ga ne vidi vik vikoma veće?
Orlov sin čestiti reče, ne ću biti,
Neg se još v mladosti moram zneveriti;
Tako prija smrti veliš mi otiti,
Nač me učiš sam ti to ne smim činiti.
Ku god sriću žitka Bog odluči tebi,
Vridno j' da ju dočka i moj žitak sebi,
Sramotno skrit sinka ni ti u potrebi,
Liplja j' nami dika skupnim v lipom nebi.
To li j' stat viteštvom kako učiš mene,
Da v harcu najprvom strah mene odrene?
Tvojega li smihom gdo sina spomene?
Ah ne daj Bog vikom da se tako krene.
Z ocem ada svomu daj sinu umriti
Il po meču momu sad ću krv proliti;
Bolje se je tvomu imenu zatriti,
Neg listor jednomu v njem špotom živiti.

Ali otac odvraća:

Poče otac reti z razuma staroga:
O dite mudrosti i htinja vrloga,
Kuliko jesi ti srca užganoga,
Tuliko t' je biti triba vgašenoga.
Sladko je misliti dobiti poštenje,
Al misal sliditi vred zna ukanjenje;
Mučno j' v boju najti častno uzvišenje.
Srićû potvrditi lip glas i rojenje.
Uzeti človiku nigdor smrt ne more,
A živuću diku vsaki mu premore;
Zato da priliku Bog, komu vsa dvore,
Da srićan u žitku muti se kot more.

Unesla te j' sada batrivost velika,
Kako kad se lada severom trstika,
Al će te još negda bit radost tulika,
Kot iz cvita kada žarki duh protika.
Cvitje pred vrimenom ni dobro trgati,
Niti se zelenom rožom oblagati,
Nego jur rumenom, kad počne dišati,
Ter dragim plemenom može naslajati.
S prilikom se j' svomu koncu približati,
Nit si hvaljen v tomu d'oć sad smrt kušati,
Kad tak mlad nikomu ne znaš pomagati,
Neg kada vsakomu budeš služit znati.
Božja je, naša nî duša, ku imamo,
Ž njom pečat slobodni, to znaj, da nimamo;
Budeš još potribni, mi to dobro znamo,
Potrenoj krajini ku teško čuvamo.
Mene j' žitak dano ovdi dokončati,
Jer božje otajno mora obastati;
Tu mi se j' potribno silom harcovati,
Ti ćeš me pak slavno znat naslidovati (91–115, konac).

—

Diel šesti. U to doba dospje Sulejman k Haršanju.[1] Odavle izasla poslanike u Siget k banu Zrinskomu: jedan se zvaše Halul-beg, koji „gluboko razuman, sladko govoraše, človičtvom spodoban lipo se držaše„; drugi bješe strašni Demirhan, kojega je car turski kao za strah upotrebljavao radi divlje ćudi i naravi.[2] Govor Halul-begov sastavljen je velikom vještinom govorničkom, pa i kao tendenciozan zaslužuje, da se ovdje preštampa:

O ti, reče, zvezdo v Isusovem boje!
Kapitan i čudo v tom junačkom broje;
Nisi tu za ludo, vire ti je moje,
Kako kaže čredo vsih, ki te nastoje.
Koji orsag tvoje jur ne zna viteštvo,
Koji kraj svita je ki ne ču junaštvo?
Ki jazik ne prije tvoje slavno banstvo?
Ki lip glas ne poje ili poglavarstvo?
Kudagod svitlina ishodi sunčena
Ali j' zadnjim tmina zapadom skupljena;
Kud je mora črna pučina stavljena:
Vsud je Bane dična čut tvoga imena.
Vsud ti j' delo čudom velikim čujeno,
I pred Sulimanom vele pohvaljeno,
Junačtvom, viteštvom slavno, odičeno,
Za vsim, neg ni virom zmožno uzvišeno.
Za zrok nas obiju simo j' car odlučil,
Vsu prijazan svoju po nas ti j' poručil,
Da b' razumnost svoju ku imaš razlučil,
Spodobnu nut prošnju ovu ti j' naručil.
Najprvo Siget grad da mu v ruke podaš,
Tvrdovrat kot do sad da se ne okidaš;
Jer sam prez moći jad zaman nazvišćivaš,
Tvrd odlučak nazad ako odpovidaš.

[1] sr. Mesić, 237.

[2] Ovaj je prizor naličan poslaničtvu egipatskoga kralja na Gotfrida u Tassovu Jerusolimu II. 58 i slied. I ondje su dva poslanika, jedno je Alet, drugo Argant; i ondje se jedan ističe sladkom riečju, drugi divljom ćudi itd.

Nemogućna takoj da se ne povidaš,
I da Siget ni tvoj, ludo ne spominaš;
Zna jere glavar moj da ga ti užívaš,
Iz njega činiš boj i v njem zapovidaš.
Ne prosi car grada tvoga za bogatstvo,
Koga se povida zvrh zemlje mogućstvo;
On kupac ne gljeda kamenja blaženstvo,
Ki veći del lada svita i gospostvo.
Al nas rok odluke, da znaš, drugam vodi,
Kim od božje ruke milošća ishodi:
Do zlate jabuke moć nas višnja brodi,
Jer misec sve trake kako sunce plodi.
Zato se je sada veliki car zdvignul.
Vnožinu naroda voljom božjom dvignul:
Nemoj da b' se ada sprot bogu potegnul,
Slavnom moćom kada božanstvenom krenul.
Velika razumnost biše v Kazul-paše,
V dobi se pod zmožnost silnu caru daše;
Jer njega mogućnost vele dobro znaše,
Persije dostojnost drugač ne ladaše.
Jošće razumnije držim Lužitane,
Z kih sprot caru nije koji vojsku gane,
Francoze vsak znaje da su mu od strane,
A sprot ovim tvoje kamo moći kane?
Zato dobro sebe iz nevolje čini,
Većega od tebe srditost ne primi;
Zruči grad v potrebe z riči poniznimi,
Da ga j' držat trebe ufanje odrini.
Vsaki človik kripost u napridak meće,
I tvoja pokornost zaman biti ne će;
Štogod srca željnost tvoga poželit će,
Veruj, da ti milost careva dat hoće.
Još ako ć' bogastva od cara iskati,
Ćić tvoga človičtva i kotar držati,
Dat će t' bogme banstva v kem ćeš se prozvati,
Obilno gospostva ko ćeš uživati.
Jošće i Siget grad prikazat će tebi,
Ako ga tako rad želil budeš sebi;
U njem za smrt i glad sam će imat skrbi,
Ostavit te nikad ne će u potrebi.
Veruj, da ti ne će to biti skraćeno;
Samo da mu j' veće carstvo odičeno,
Ljuctvo njegvo hoće da j' vnutar pušćeno,
Onako pak bit će vse tebi zručeno.
Ako li inako misliš učiniti,
Grad z ljuctvom vsakako na niš će ti priti,
I sam žitak teško morat ćeš zgubiti,
Ki bi mogal lahko u slavi živiti.
Lip glas ki procvita kot sunce u letu,
Ime ko prolita po širokom svetu,
Popel srid Sigeta zatrt će ti v cvetu,
Ne će ti bit mita ni tvomu ditetu.
More bit, da je ki, koji te batrivi,
Dajuć pred te sladki dobar glas vik živi;
Al ćeš poznat taki, da je človik krivi
U nevoljah prhki, v nevire najprvi.

To su samim medom povlečene riči;
Kada nigdor u tom viteštvo ne diči,
Šakom ljudi jednom ki će suprot teći
Sto tisuć šeregom i kih ni moć zreći?
Ali te prisega more bit zdržava
Cesara nimškoga, ka se kod vas dava;
Znaj, da te od toga sam bog razvezava,
Nemogućnost svoga kada oprošćava.
Ako se pak ufaš bane v pomoć nimšku,
Da od nje prijimaš tvoju sriću Zrinsku:
Veruj Nimcu, da znaš, kako suncu zimsku,
Od njega moć imaš kad primeš smrt tminsku.
Još i sam to bolje moreš razumiti,
Da bi te rad gljublje pod zemljom viditi,
Neg da živa sablje moraju sliditi:
Take j' Nimac volje tebi ugoditi.
Malo j' ki prijazan jur Nimšku ne spozna,
Ugrom je protivan i kruto dotožna;
Hrvat ki j' već viran tomu j' već nazlobna,
Vnoga j' za to vsak dan vsud prilika složna.
Nimcu li veruješ ti razumni bane?
Od njega ščekuješ pomoći poslane?
Ki, s kimi vojuješ, želi zakopane,
Prij' neg ku ziskuješ u pomoć se gane.
Prijaznosti Nimške gdo b' ne znal poznati,
Kako z Ugri zlizke znadu baratati,
Katane ugrske za ništar držati:
Hiljade znam istinske na to pelde dati.
Al po ričah tvojih neka t' Nimac pride:
Na nogah rakovih znaš li da on ide?
Potle duša vas vsih z mrtvih tel izide,
Siget grad ruk svojih već Nimci ne vide.
Jednom da ti ričom povim gospodine,
Včinil si na kratkom vnoga do istine,
Naš tabor pred tobom malo da ne zgine,
Ti s' dal konču gradom, ti potre zidine.
Veruj ričam mojem i nu posluhni me,
Jur je na največem mistu tvoje ime;
Pred vsakim obličjem častno j' tvoje sime,
Jur ni više ob čem da je dvigne vrime.
Listor ob tom budi da se ne poskali,
Da te ne oškodi kakov vihar zali;
Z visoka kadgodi srića što obali,
Na ništar dohodi kot iskra med vali.
Zato biži i ti pred sriće skušnjani,
Glas ne zlomi da ti vratnimi žilami;
Triba se j' ugnuti dalje pred vojskami,
Koje se minjati v hip znadu srićami.
Takovo ufanje nimaj u pameti,
Da kih malo zbranje razbijal si v četi,
I sad predobiš je kad su skupa speti,
Bog obećal kim je stati u Sigeti.
To ti car poruča po kih dob te ljubi,
Zrinskomu naruča da svoj glas ne zgubi;
Ovo se sam spušća već z milion ljudi,
Da vas kotar skonča, ak ban rič pohudi. (10—43.)

Jednako liepo, ali mnogo u kraće i odrješitije odgovara ban:

Dobri posle v kratkom mudro si se javil,
Srditom i mehkom vse ričom opravil;
V posalastvu carskom ljubav si postavil,
Mene car bude s kom i vse moje slavil.
Čudim se jer nigdar nisam mislil toga,
Da b' svoju milost car stavil pred Zrinskoga,
Naškodil sam mu ar z hotenja pravoga
Gdi sam mogal vsigdar z srca veseloga.
Prijazni na kratkom tako odpovidam,
Da je nigdar s Turkom podiliti ne dam,
Dokle god kaurom vse škode ne predam;
Jer škodu z bratinstvom nikakor stat ne znam.
Ako pak prijaznu moju tak car želi,
Dobro j' neg da vrnu što su nam uzeli
Njegvi rukû silnû; potle Zrinski veli,
Da car, Turci, banu budu prijatelji.
Gdi me pak imenom Siget prosiš grada,
Dobri posle, u tom znaš što ću t' reć sada:
Da j' vsih mojih željom najzadnja navada,
Trpit dobro vsim zlom jednako i glada,
Da pri bogu za to milošću dobimo,
Ne marimo ako i žitak zgubimo,
Himbeno gospostvo i vse ča držimo
Svita poglavarstvo ko vred ide mimo.
Bar nas z ovim neka car ništar ne gladi,
Jer nas veće svecka niš dika ne sladi,
Ne ćemo dobićka himbenosti radi,
Želeć slavna veka i stari i mladi.
Ako ne veruje, neka simo zvadi
Silu, kom šetuje, neka nas ogradi,
Što se god zla čuje, prijet ćemo radi,
A on ča ščekuje, poznat hoće tadi.
Ako nam Bog pošlje za grihe meč britak,
Ter nas caru odslje poda za dobitak,
Z drage ćemo volje toj smrti dat žitak,
Al će i vam poslje dodijat rasutak.
Zavidit ne ćemo lip vaš žitak ni mi,
Kad Siget zminimo s kraji nebeskimi;
Z svita preminemo ranami telnimi,
I plaću primemo z glasi vekvečnimi.
Zato moreš otit k caru ričmi timi,
Da j' slobodan slidit put silami svimi;
Dobro će jur vidit, što more s malimi
Zrinski ban mu škodit junaci svojimi. (46—56).

Što je gladkih i sladkih rieči u Halul-bega, toliko je pa još i više divljega gnjeva u Demirhana, koji razpaljen ovim nenadanim odgovorom prieti banu ratom, što mu ga kaže u njedrih nosi. Neustrašenu ipak i na sve zlo pripravnu navješćuje, kako se je sam Sulejman glavom sa silnom vojskom digao proti Sigetu i da je već na domaku. (57–61). Čuvši Sulejman za tvrdoglavost bana Zrinskoga, zapovjedi Sokoloviću, da izašalje Osmanpašu i Alikurt-bega,[1] neka podsjedu grad i caru mjesto za tabor prilično odaberu. Ova dvojica podjoše umah sa deset tisuća vojske i mno-

[1] Sr. kod Ištvanfia: Asiaticorum equitum magistrum cum suis copiis et Aliportugum .... praemisit. Po tom se vidi, da je Alikurtbeg samo pogrješno m. Aliportug.

štvom janičara: a kad se već dokučili Sigetu, izasla im Zrinski odabranu četu konjanika na susret, da uhode tursku vojsku. (62–71). Prema tomu što je doznao, odluči ban jošter nezatvarati grada, već ih pričekati izvan grada na junačkom mejdanu. – Refleksije pjesnikove o lakomosti turskoj u tri kitice. (73–75). – Jedva što Turci padoše pred Siget te se posadiše na dva mjesta, eto im i Zrinskoga bana na pozdrav; iznenada se pomolio na nekom brežuljku, koji se dizaše medju gradom i turskom vojskom. Prvi bješe ga ugledao turski derviš, te

Bižte, kaur, kriči al ne kriči dugo,
Jer se Dando zbuči nad njega kot jugo;
Ne moguć pobići buhac prije vnogo,
Drugim naglo mruči nit povida drugo.
Krik, vik i drčanje po taboru strane,
Niki lovi konje jošće neuzdane,
A nikoji svoje jašu nesedlane;
Nut čudno zburkanje ko zmiša pogane!
Vnogi u berege sramotno se hrane,
Viditi je vnoge ki pobignut kane;
Još i paši noge bihu trepetane,
Misleć za šerege i njih kapitane.
Gljedaj božje danje nevirni človiče,
Ko daje na znanje nebesko skrovišće,
Ki zavsim voljan je jer vsa stvori z nišće,
Zna poslat skončanje na lava kot pišće.
Kako kad ki mravom srd probudi kada,
Velikom naglostjom mišaju se tada,
Vnoga pod brimenom obtršena pada;
Ravno Turci takvom bihu redu sada. (79—83).

U krvavoj sječi pade od ruke banove Rahmad, Haraman, Jusuf, Asaguš, Halul, Dedo, Turlak i mnogi drugi. Uz Zrinskoga hrabro se drže Deli Vid, Radovan i Novak Stipan. Ali-kurt nemože sa svojimi janičari pravo u pomoć, jer ga rastavlja od drugova Almaš, koji kad je htio pregaziti, doletje preda nj ban hrvatski te mu slomi vrat. Deli Vida zanese junačtvo čak on kraj rieke medju janičare, i tu dodje do mejdana medju njim i harapinom Hamvivanom, koji nemogaše odoljeti vitezu kršćanskomu. Deli Vid probode ga lančom preko hrbta u trbuh. (84–108).

Tad srdit skočivši Deli-Vid na njega,
Lanču izmaknuvši gaziti poče ga;
Vnoga zgovorivši Turci začuše ga,
Gdi Harapa duši, vide srditoga:
Ovo Siget, koga iskali ste sabljom,
Darovat ću vam ga s Panonijom zemljom,
Al ću prvo toga da se smiriš suljom,
Gnjezda harapskoga šćene črnim žriljom.
Kakono oroslan na dobitku svomu
Šeće se obrtan u srcu jadnomu,
Sad zgleda kot lačan, sad stuplja k mrtvomu,
Veseli se vmackan u plovu krvnomu:
Tako nad Turčinom i Deli Vid staše,
Desnica mu lančom kot hrastom svijaše,
A on kot pećinom z duga se vijaše,
Gdi b' još koga tragom zapazil gljedaše. (109–112).

Nu dok Deli Vid svlači ubijenoga turčina, doviknu Ali-kamber turskim četam, grdeći ih, što podnose tolike sramote, a Hamvivana žali opominjući se, kako ga je otac njegovoj obrani povjerio. I tako dotrčaše Turci te obkoliše Vida; nego on stoji nepomičan kao stiena medju valovi:

Tu Vid kot pećina med valovi staše,
Krupovit kot stina oblak razganjaše;
Silna mu godina jur šćit spunjavaše,
Strilom, lančom črna kad ga pokrivaše.
Kamber zadnjim krikom k Vidu je pristupil,
Svojim gospodarom da b' se ne razlučil;
Nemiloma čidom vrh Vida je lupil,
Al se j' ta nad Vidom udarac rastupil.
Kurt-aga pak rani Deli Vida sabljom,
Glavu mu očrni krvcom kruto malom;
Ibraim raščini meč na šćitu vrlom,
Ali-Kurt mu vkani bok kopjenim hrlom.
Još i Kamber srdit maše sabljom k njemu,
Poče Vidu zvonit po šćitu čvrstomu;
Ov lanču jadovit odhiti k prvomu,
Jer povoljno činit ne hti Vidu svomu.
Kamber odskočil je i lanča je pala,
Zizim-agi vse je prsa razmetala;
Duša mu se j' prije zrakom zamotala,
Neg bi rekal, ki je s kim se j' smrt zastala.
Kad prije Zizime smrtnu strašnu ranu,
Deli Vid nad njime britku sablju zmaknu;
Ter Kurt-agi ž njome glavinu odkinu,
Pak mahom jednome Kambera prekinu.
V Kambru j' stalnost bila kod gospodna svoga,
Da j' dušu spustila za pogana toga;
Zvrh glave j' imila već vernost neg boga,
Ni majka rodila u njoj spodobnoga. (126–132).

Tako si Deli Vid kroza sve neprijatelje sabljom put prokrčio, došav pako do Almaša, baci se u nj, prepliva ga i sretno se vrati k svojim.[1] (133 do 138, konac).

—

Diel sedmi. Ovomu je pjevanju početak, koji se često čita u epopejah:

Kad bi se jur zrakom zora zabilila,
I vse po širokom svitu prosvitlila,
Slavić ptica j' sladkom glasom zazvonila,
Vsih v gradu Sigeckom pojuć obradila.
Glas prileti nagal v tabor Sulimanu,
Da j' Zrinski ban zavdal smrt agi Osmanu,
Da j' žitak dokonjal mladu Hamvivanu,
I zmožnu duh zignal paši Murtuzanu.

Začuv Demirhan za smrt mlada Hamvivana, tuži se i plače te nagoni Sulejmana, da čas prije krene s čitavom vojskom put Sigeta. Zrinski se

[1] Ovo je pjesnički izkićena i umnožena pripoviest one bitke, o kojoj i historija govori, da se zametnula između pomenute dvojice predaslanih vodja turskih i posade sigetske. Sr. n. p. Istvánfi str. 312 a.

upravo bavio razgledanjem tvrdinja i bašta gradskih, kad se njegovim očima prikaza iz daleka silna vojska Sulejmanova;

Ravno bašte Zrinski Sigecke razgljeda,
Kada prah veliki z daleka zagljeda,
S kim se zrak nebeski vas pomiša vreda,
Ali čim bi teški, procinit mu ne da.
Videć tad po malom carovu vnožinu,
Kot gustih pod nebom oblakov škurinu,
Ki skrit znadu sobom nebesku visinu,
Giblju se nad zemljom ka Mikuli Zrinu.
Zvrh vojske se dimi i tmine svijahu,
Kamenja pod njimi i peski škripljahu;
Kako kada v zimi u najvećem strahu,
Stoji buk med vsimi ki totu vrvljahu.
Na kopjih pisane zastave drhtiše,
Štimal bi ognjene da meče nosiše;
Puze na vse strane na konjih i piše,
Samo da z neba ne kot ptice letiše.
Okol grada strašan tabor položiše,
Kot Dunaj jadovan kad ledi sklopiše;
Šatori za vsih stran čudno se biliše,
Uz njih car obrtan i batriv odviše. (1–19).

U znak radosti, što je Sulejman stigao pred Siget, zagrmi po čitavom taboru turskom do tri puta: Alah Hu, silni topovi zatitnjiše a janičari metaše iz dugih pušaka. Zrinski zapovjedi, da se nepozvanim gostom odzdravi iz golemoga topa, koji prozvaše „Vuk veliki".[1] Čontoš-Pál opali top, a on zavali mnogo Turaka na zemljicu crnu, ter prouzroči silnu mješavinu:

Veseli se Čontoš ova razgljedajuć,
Z baštije turskih os zove ponudkujuć:
Uzmite da pod nos *bilikum* popijuć,
Ki ga ni popil još, dam mu ga nalijuć.
Iz grada vam dojt hte ove napojnice,
Da je sprobavite čez plućne mešnice;
Niti v grad pridete dokle te zdravice
Čisto ne spijete za Zrinskoga srce. (20–27).

I po drugi put drmnu ‚Veliki Vuk', ali trećega hitca nehtjedoše pričekati Turci, već se povukoše u tabor. Ali i kršćane snadje velika nesreća, jer im pogibe[2] Petar Farkašić, nemogav rana preboljeti, pa samo to žali, što neumire kao junak na razbojištu, već bolan u postelji. (28–39). Tužno narjekuje Zrinski i oplakuje svoga hrabroga junaka (41–52). – Jedva Turci pravo obastrieše grad, već provaljuje ban, da se po prvi put ogleda s neprijateljem na mejdanu junačkom. Najbliže do grada stajaše Ali-kurt: na-nj udari Stipan Golemi te počini veliko poklaće; jednako se odlikova hrabri Radivoj i Juranić (53–72). Ban obali Rustanova brata Arslana; i Abaza-Sandžaku bješe loša sreća, što se protiv bana digao; tako padoše

[1] I ove momente našega eposa potvrdjuju Budina, Istvánfi i turski izvori kod Hammera kao historične i istinite.

[2] Istvánfi kaže: Eodem die, quo arx obsideri coepta est, Petrus Farcassitius Zrinii legatus, diuturno morbo oppressus, magno cum omnium dolore e vivis excessit.

od njegove silne desnice još i mnogi drugi (Mustafa, Husein, Gjafer) (73–83). Uz bana se hrabro drži Deli Vid i drugi junaci. Eno juriša divlji Demirhan, njegova je žestina Deli Vidu namienjena: kud godj prolazi, sve kolje i sieče oko sebe; u tamburaša Ištvana vidje turski barjak, koji mu je Juranić dao na ostavu; on mu ga ote te i sama njega probode. Ovako si krvavim tragom prokrči put do Vida. Već se iz daleka dozivlju oba protivnika, niti ruke šire niti lica ljube, već se grdnim riečima ruže; a kad na dohvat sablje dodjoše, zameće se bojak ljuti: njihova hrabrost i snaga prilično su jednake, nikako nemože jedan drugomu odoljeti; već je Zrinski prikupio sve svoje čete, jer je dan nagnuo k večeru, a oni se još uviek biju, napokon i ostavljaju neodlučan mejdan, ali se zaklinju,[1] da će se opet sastati. (84–122).

—

Diel osmi. Čudnovat je uvod ovoga pjevanja. Zora u slici mladjahne, u bielo zavijene vile, jaše širokim svietom te donosi svjetlo medju ljude; a kad se primakla Sigetu, uplaši je strašna vojska turska, koja se oko toga grada skupila, te žali lijepu Ugarsku zemlju:

Ovo kola svoje spušćala j' van zora
Gingave nje konje tiha ravna žnora;
Vsak se zmed njih maje kot z daleka gora,
Z nosa, z ust, smrt ognje spušćaju od zgora.
Sama j' bil nosila paćolat na glavi,
V liščih se j' svitila gibljuć kot u plavi;
Košulja joj bila pancirska vrat slavi,
Dvi j' čide imila kimi ruke bavi.
Kaplja konju vsaka ka z nosa padaše,
Gusta, hladna, friška rosa se činjaše;
Pred njom tmina mraka kot vitar bižaše;
Okol nje z daleka nebo se svitljaše.
Mladim licem vsake stvorenja nadeli,
Obraz zemlji majke lipom duhom celi;
Svoga u popivke slavića veseli,
Vod ponavlja vrutke i lugove beli.
Al kada dospiše v Sigecku krajinu,
Onda u misal se dvojeću porinu;
Gdi mrtvih vijaše velu tel množinu,
Ka vonjbom punjaše nebesku višinu.
Pr'obrativši lice vsa se j' prominila
I kako z božice vila učinila;
Obraz divojčice k sebi je primila
Z usti skrbno srce tako svidočila:
Bože čija j' ruka ovo učinila
Zmaj li je ovdika, smrt li je hodila;
Mozibit se j' britka Pitona zbudila,
Slavnu je Ugrom ka zemlju pogubila.
Ako je, to hoću iz neba stupiti,
Tere ov čas pojt ću pozoja pobiti:
Njegov jad i zloću z Ugrov obaliti,
I zvrh njih goruću srdu odvratiti.

[1] Ovaj prekinuti i opet nastavljeni dvoboj medju Deli Vidom i Demirhanom sjeća ponešto na Tassove prizore o dvoboju medju Argandom i Tankredom od 6. pjevanja napried.

Ali mi se tamo vidi tabor biti,
Koji misli kamo, ne znam, se vputiti;
Jedno štimam samo, da će vse potriti,
Ovamo onamo vse skupa podriti.
Ah! pogan nevirni, vidim te z daleka,
Već neg jad čemerni mrzim te jalnika;
Ah! pse malovridni, da b' mi moć tulika,
Vred bi tvoji željni svojega odvitka.
Al njim zlo dodijaj jer veseli nisu,
Čujem gdi joh i jaj k nebu kričali su;
Ne daj bože, ne daj moć, pogani jer su,
Ugrom je skončat daj tvoji dragi ki su.
Blagoslovljen bane koji si je ranil,
Turke od vse strane da s' verno obšanil,
I tak domovine prose da b' jih branil,
Za glas i krajine da b' žitak ne shranil. (1–12).

Medju tim muče Sulejmana težke brige, te se već i boji za pobjedu: zato skuplja stare i mlade oko sebe u ratno vieće, kojemu je na čelo stavio Sokolovića, zapovjediv, da preko njega svaki od viećnika napiše, što o tom obsjedanju misli. (13–34). Prvi u vieću svjetuje Rustan, zet carev: On opisuje nesmotrenost tursku, što zamisliše, da će samo na prosto obkolivši grad zauzeti ga; izbraja, koliko je već vojske izginulo kao osveta one nesmotrenosti, te predlaže, da se sav grad šancima sapne, gradski nasipi da se razruše, a jarci od vode osuše. (35–51). Protivno govori Deliman. On se smije tomu, što bi Turci imali pušku i sablju zamieniti motikom:

Lopata, motika nî ladanje naše,
Neg sablja, stril, puška, tim nam srce maše;
Sada je prilika, veziri i paše,
Najliplja od vîka ku nam sriće daše.
Najprij' tê ovako Turci grad zrušiti,
Prahom, žveplom lahko Siget poprašiti;
Glas nam hoće tako ime pronositi,
Nemojmo inako vrime potrošiti.
Kud je put v Siget znan ni pitat potriba,
Jer ako z njega ban, ja za njim kot riba;
Vidi gdo v njem izvan da Deliman zgiba,
Z motikom da ga van i z lopatom zgriba. (52–62).

I Demirhan pristaje posve uz to umovanje, rugajući se jednako savjetu Rustanovu, na što ovaj ljutito izilazi iz šatora. (63–70). Za tim progovara Petraf. On kori neslogu, što se porodila medju vitezovi, dokazujuć primjerima, kako su najsilniji vladari i države propale radi nesloge; slaže se Rustanom i onimi, koji misle, da bi ipak valjalo šance podići, jer

Vim hižu drevodel suprot vuku spravi,
Pred dažjem kuću j' zdel i čoban na travi;
A šanc bi car ne smel pred steklimi lavi,
Znaduć neprijatelj da je blizu pravi!
Mala je sramota gdi j' vela potreba,
Skrbet cić života kad človik pogiba;
Pače bi rugota da gda mu glas zgiba,
Ako si i plota na pomoć ne giba.
Vse doslje vojevat Zrinskim hodili smo,
Kad je on htil, sedlat konje morali smo,
Nad malih vnogo krat larmali se jesmo,
Na mal bubanj kot rat tabor zdignuli smo. (71–84).

I zbilja napokon pristaše svi na predlog Rustanov. U to vrieme dolazi ljutiti Deliman k caru na divan te ga moli, da mu dozvoli da skupi šest turskih po izbor junaka, pa da izazovu šest kršćanskih vitezova sa samošestim banom na mejdan: on sam da će hrvatskomu banu glavu odrubiti, te je caru pred noge staviti. (85–96). Ali Sulejman neprima toga predloga, već ublažuje žestinu Delimanovu, te ga uvjerava, da će već njegovu hrabrost drugojačije upotrebiti:

Al priliku tomu drugu j' triba iskat,
Sad ćemo Zrinskomu moć i jakost stiskat;
V zidine sad tê mu nut lumbarde triskat,
U času malomu topi tê se bliskat.
Ako bi ne mogli Sigetu škoditi,
A tebi pustili viteštvo skusiti,
Mi bimo morali špot i rugu čuti,
Da smo takvih dali vitezov zgubiti.
Sinko moj čestiti ljubim te zadosti,
Htij ada zvaliti od mene dvojnosti;
Ja ću te jur znati k vrimenu privesti,
Ufaj na me neg ti del tve batrivosti. (97–108, konac).

—

Diel deveti. Ovo pjevanje počima uvodom, koji se s neke strane proteže i opet na samoga pjesnika:

Kamo se otiskoh od pera lahkoga,
Ter nauk ne primoh Ikara padnoga?
Nespravan se dvigoh prik mora silnoga,
Da pišem stvar vse sploh činjenja čudnoga,
V stališu neg mirnom hištorija grede,
Jer Marč z Muzom v jednom redko mestu sede;
Apolo s potorom ne zna imat črede,
V larmi rižma pismom ne će pojt u rede.
Kad ću pisat miran u najvećoj šali,
Bubanj Marčov strašan misal mi provali,
Ovo j' Turčin spravan došal da dom pali;
Ada suprotivan valja da b' mu stali.
Ali i to nisam prez uma učinil,
Kad moju dužnost sam z dostojnostjom sprimil;
Darom ki mi bog sam poda, nis' se linil,
Slidit moje jesam pridje se posilil. (1–4).

Ali-kurt se trudi i žuri, dan i noć diže s tri strane šance;[1] već dva dana neizadje nitko iz Sigeta. Deli Vid navaljuje na Zrinskoga s molbami, da mu bude slobodno provaliti. Ban pripovieda Vidu, kako bez prestanka razmišlja o načinu, kojim bi što većega kvara zadao Turčinu, te mu najposlije odkriva želju svoju, da bi cesara izviestio o sigetskoj nevolji. (5–12). Divni junak Deli Vid, kako je spreman slušati svaku odluku banovu, tako mu se i tu nudja, da će preko tabora neprijateljskoga prodrieti i cesaru javiti njihovu nevolju; ali ga ban nepušta od sebe, jer mu ga treba u gradu. (13–17). U to vrieme stoje na straži od gradskih bedema, koje ne-

[1] Sr. o tih radnjah Mesić, str. 251. I Budina kaže: Aliportuk aggerem jacere munitionemque nocturno tempore infra arcem interiorem, propre regium hortum, recte in ipsa palude seu fossa arcis moliri, eoque maiora tormenta statuere pergit.

prestano biju lumbarde i topovi, dva mlada viteza: Radivoj i Juranić, razgovarajući se o nevolji, koja je pritisla bana Zrinskoga i čitav grad Sigetski. Dogovore se, da će se ponuditi banu, eda bi njima dozvolio, da provale noćju kroz tabor turski, pa da ponesu cesaru viest, kako su Turci obsjeli Siget. (18–33). Došavši k banu, nadju ga sama s Vidom, gdje se upravo o tom dogovaraju. Čuvši njihovu odvažnu ponudu, prima ban ganut do suza obećanje. (34–54). I zbilja oba mladienca otiskoše se sretno kroz tabor čak do careva šatora; ali ih ondje snadje skrajna nevolja i napokon junačka smrt. (55–130, konac). Prekrasna ova epizoda izradjena je po liepoj priči u Virgilijevoj Enejidi o Euryalu i Nisu.[1]

—

Diel deseti. Nestalnost sreće opisuje pjesnik u 6 uvodnih kitica, hoteći njimi izreći, da je i Sigetu sreća ledja dala te bjegati stala. Ali ban hrvatski neklone duhom. Već dva diela grada drže Turci u svojim rukama, sada i opet počima nov juriš: Deliman navaljuje s janičarima spaholjani, uza nj Tatari, Arnauti, Čirkasi, Karamani, Aigaši u veliku broju, i Zagatari s ljutimi Arapi. U gradu na sred pijace stoji ban te razredjuje svoju odabranu šaku vitezova po gradskih bedemih: na henjenskoj bašti stoji Rado Andrijan i Bat Petar, naprotiv Aigaš-paše stavlja se Deli Vid, do njega Novaković:

Šanc hemjavom turskom vas se prosipaše,
U konju trojanskom tulko ih ne staše;
Pik, bat, čulumakom sablju vsak imaše,
A ki godar s puškom naglu smrt nosaše.
Do kolin sišahu jur vode v hendeku,
Ke Turci spušćahu da brže isteku,
I još nametahu halug po bereku,
Da im ne pačahu kad k jagmi poteku.
Demirhan put dardom pred njimi kazaše,
Perjem za klobukom sokola mahaše;
Prsi kako šćitom oklopom čuvaše,
Smrt nosaše s trakom kudgod se spušćaše.
Batriv pred vsemi se prvi v grabu spusti,
Kraj sebe pušćaše mrtvih tel zadosti;
Globuši ga griše ak su ravno gusti,
Ki vnogih ubiše pred njegvimi usti.
On rukom, on okom, on vidjenim hodom,
On odprtim grlom batrivi vsih sobom;
Kada dospi bukom k razvaljenim zidom,
Radovana sabljom zagljeda pred redom.
Kako pozoj ljuti kad vidi dobitak,
Krvno grlo spusti na človički žitak,
Stekle si čeljusti lamlje za napitak,
Jad z sebe zrinuti misleć za dospitak:
Ravno stuplja tako Demirhan nemilo,
Od jada, veliko v kem ni bisid bilo,
Neg mrmljajuć gorko čini dardom dilo,
Ko j' Grgura priko Pokia probilo. (7—23).

[1] Historički se potvrdjuje, da je u to doba zbilja šiljao Zrinski glasove caru Maximilijanu o svom stanju, sr. Mesić 253. Ono je drugo pjesnički domišljeno. Osobito valja znati, da je Lovro Juranić doživio čak posljednju provalu iz Sigeta, kadno je pred banom kraljevsku zastavu nosio.

Najbjesnji je sa strane turske Demirhan, a sa strane kršćanske Radovan; onaj pokla množinu kršćana, ovaj isto toliko pa još i više Turaka:

Na pol mrtav niki vapi tovariša,
A niki plač gorki črnom krvjom miša;
Od meča, od puški ni krič se ne sliša,
Z duga b' rekal vsaki da se nebo zviša.
Na pol živ još buduć med mrtvaci leži
Vitez Slamenović komu noga teži,
Od kolina viseć k nebu mu krič beži,
Pušku proklinajuć koju Turčin drži.
Al tatarski aga k njemu dospil gda bi,
S tâl Tatara toga za skut halje zgrabi,
A ruka mu druga v prsa dardu zabi,
K sebi tak mrtvoga dovuć ne pozabi.
I na Demirhana trudnu jakost mače,
Al da b' triba, ne zna, imat ruke jače;
Tu Demirhan, kot zna, šćitom lasno zače,
Buhce zdržat zvana ke hitro odmače. (24—35).

Upravo je divlji Demirhan nesretniku Slamenoviću glavu odsjekao, kad mu se dokuči junačina Radovan, te podjoše obojica na strašan i krvav mejdan, koji pjesnik vrlo živo opisuje, izkitiv opis s više znamenitih prispodoba, kano ti:

Kako kada diši medvid z driva meda,
Na bukvu stupivši pada ž nje kot z leda,
Z nohtmi ju objamši grize zubi spreda;
Koru obelivši koren joj razjeda;
Ravno ta dva tako viteza činiše,
Sami na se vsako nagnut zlo želiše,
Jur Demirhan kako i povodnja biše,
Radovan nikako al zmanjkat ne htiše. (36—42).

Radovan neuzmože održati mejdana, jer je snaga Demirhanova mnogo jača bila: on pade.

Čestiti vojvoda pokri zemlju črnu,
Ter Harapa grda doli sobom zvrnu;
Na pol mrtav vreda zubi k njemu trgnu,
Grizeći ga preda Bogu dušu vernu.
Pod vitezi zemlja j' dvimi zaječala,
Kot z visoka kada j' hrasta kita pala:
Verovat je komaj kad su se metala,
Da se zemlja tih kraj ni ž njimi raspala.
Biše stvar prečudna ka totu pripade,
Za spominak vridna da se mlajim dade:
Jer kot vez bršljana kad zide popade,
Tak kripost Radina s Harapom se najde.
Kad Demirhan zmožni na noge se stavi,
Kot vihar vetreni na druge se spravi;
Vsi bihu pripravni da se ga vsak zbavi,
Jer v rukah kvar strašni i smrt ljutu bavi.
V bašti Radu tilom vitezi pustiše,
Kot jarebi širom plahi odletiše;
Al z Dandom Vugrinom sto sabalj prispiše,
Ke pomoćom vridnom bižeće šćitiše.

Juriš i sječa traje sve jednako: Bata Petra zanese prekomjerna odvažnost te otvori stražnja vrata sigetska i navali na Delimana. Njemu nenahudi doduše ništa, ali kršćanski junaci poklaše mnogo drugih Turaka, kao Murtuzana, Šabana, Esvena, Pehlivana i Bećira. Medju to dotrče i Deliman do vrata, gdje se njemu pred nogama sruši od Ali-kurtina topa neka drvena kula, s kojom pogibe mnogo kršćanskih branitelja, a dvojicu, Svilojevića i Klisurića, što htjedoše umaći, ubi okrutni Deliman. (49–74). Taj čas otvoriše s nerazuma Miloš Badanković i Hrvojić i opet vrata: Turci navališe silom ulaziti, te medju njimi i sam Deliman; a kad je Hrvoić vrata zaklopio, nadje se Deliman zatvorenim. On se ipak toga ništa neuplaši, već sasieče Badankovića i Hrvojića, te doprie u biesnoj vatri čak do sred pijace sigetske, gdje mu izletješe na susret Alapić i Stipan:

Stoprv onda Del'man s pametom se stane,
Vidi, da mu ta dan već dobra ne svane;
Kakono zvir gladan kad med lovce stane,
Korakom zmed njih v stran, ne bigom se gane.
V krvavu oružju stuplja tatar k vratom,
Za vsih stran mu uju oružjem nad vratom;
Svi ga sprovajaju sabljom, puškom, batom,
Oganj, krop vlivaju nad njegovim hrptom.
Ter jošće i već krat vrnul se bijaše,
Sram ga be, da hrbat kaurom kazaše;
Da ide na obrat mislom se boraše,
Najzad srdit do vrat i gizdav idjaše.
Tu z gvoždja katanac vrata pritvaraše,
S kim Deliman lanac šakom razbijaše;
Na sindjiru prostac još dvignjen bijaše,
Skoči kot nestorac, graba preplavaše. (75—91).

Tako bezprimjerna odvažnost spasi Delimana. Već sa svih strana nose Turci skale, a janičari sa svojih nasipa strielaju silno, tako da se na bašti nitko ni pomoliti nesmije. Istina Čontoš Pál odbija dugimi lumbardami neprijatelja, što ga većma može i umije, ipak se grad nahodi u skrajnoj pogibelji. (92–96). U toj nevolji pregnu ban glavom još jedan put provaliti iz grada medju Turke: i ta provala uspje, jer se njegovoj gigantskoj sili nemogaše nitko, pa ni sam Demirhan, postojano oduprieti. I taj put opisuje pjesnik njegovo držanje upravo s oduševljenjem. (97–116, konac).

—

Diel jedanaesti. Deliman vrativ se sretno u turski tabor, stidi se svoga uzmicanja, a Rustan njegov protivnik ruga mu se još većma, pa zato ga Deliman strašno posieče,[1] tako da je na mjestu mrtav ostao (1–10).

Munjaja s prahom v dnu ni nagla onako,
Grom ni lumbarda v snu strahovita tako,
Srce v Tatarinu naglo pljahnu kako,
Kad v jadu zamahnu sabljom kruto jako.

[1] Sve, što se god govori o Rustanu, zetu carevu, za kojega je pošla bila Mihrmah, i o njegovu neprijateljstvu sa sinom krimskoga chana Delimanom, mora se smatrati pjesničkim anachronizmom u toliku, što je Rustan već god. 1561. naravskom smrću umro. Nije li pjesnik kojemu drugomu prizoru samo ova imena nadjenuo, toga ja neznam.

Već Rustan od njega kasno se j' uklonil,
Na treti mah koga udilj je razdvojil;
Stojeć kod mrtvoga i ovo govoril:
Evo ti Krim-bega ki ti j' šalu podnil. (11—12).

U turskom taboru nastaje velika smutnja i zabuna; i Sulejman se prepada, a još veći gnjev uzpaljuje u njegovu srcu Kapidži-paša. U to dolazi pred cara Demirhan, te brani svoga prijatelja i blaži srdčbu Sulejmanovu, ali badava, jer ga umiriti nemože. (13–26). Nu i Deliman isto je tako u ljutini neobuzdan pa nimalo uplašen od groznoga čina, što ga počini; tek blagim riečim prijatelja Halul-Ajgaša za volju odluči za neko vrieme, da ukloni još veće zlo, odaljiti se izpred očiju carevih. (27 do 40)[1]

Demirhan se sjeća zadane rieči, da će izaći Vidu na mejdan, a to neda mira njegovu poštenju junačkomu, dok rieči neodrži. On šalje slugu svoga Šahmana k Deli Vidu, te ga izaziva izpred grada na mejdan. Vid neodbija ponude, već je s dopuštenjem vodje svoga, bana Zrinskoga, pripravan izaći. Sam ban prati vjerna druga i prijatelja te najsilnijega junaka sigetskoga do skrajnih gradskih vrata, a dvie stotine sabalja kršćanskih sliedi ga čak do izpred vrata, da se nebi dogodila kakva turska prievara.

Kakono pučinom kad galija šumi.
Jadreć velim vetrom spred slapi se dimi;
Tak Vid batrivostjom šetuje pred timi,
Sam dvojim kreljutom odičen med njimi.
Od turske pak strane Demirhan jadovit,
Kot lav kad se gane človiku naškodit,
Tisuće ih dvigne sobom, da j' strahovit,
I z dvajset sto hline Amirašen srdit. (41—63).

Turski car gledat će taj prizor s nekog obližnjega brda. Junaci se pozdravljaju, ne kao braća draga, već kao kleti dušmani.

Rvu se kot lava dva strašna, nemila,
Da neba dva takva još nisu vidila;
Vridna j' moć njihova da j' hvalu dostigla,
Srca junačkoga ka ni prepustila.
Demirhanu z usti živi plamen ide,
Željan krvi piti prija neg otide;
Vidu te strašnosti ništar se ne vide,
Jer ga batrivosti od mladosti stide.
Ter nut kako se je Harapin nategnul,
Kot strašilo dvoje u višak se j' stegnul;
Žestoko oružje z visoka j' zategnul,
Ž njim sve moći svoje na Vidu protegnul.
Deli Vida šišak kako grom raspori,
Viteški zatiljak strašnim mahom podri;
I skoro k črnoj tak zemlji ga obori,
Mlahavost na žitak žestoko pritvori.

[1] Ako se i neslažu u motivih, ipak su si u izvedenju veoma srodni ovaj prizor ovdje, i onaj u Tassa (5, 29. i slied.), kako je Rinaldo probo Genanda, te toga radi odpravljen u progonstvo. Pače kitica 23—24 očevidno je izradjena po Tassu 5, 36, i kitica 25—26 po Tassu 6, 37.

Turci se vesele i kričeć jednako,
Smrt videti žele Vida ne inako;
Z druge strane žale naši kruto jako,
Bolja srića ale priskoči nekako.
Deli Vid se dvignu i vsu kripost skupi,
Tere po Turčinu šćit prosikuć lupi,
S tim mahom poganu vas se bok rastupi,
Još kad drugoč mahnu vaš šišak rastrupi.
Ponavlja udarci ta Deli Vid ljuti,
Harapskoj već ruci ne da počinuti;
Vsi se buče Turci svak se totu smuti,
Videć v čudnom harci Harapa ginuti.
Skradnja tvoja ura jur biše prispila,
Kljeta Turska vira, da b' stalnija bila;
Il joj se j' prevara davno v rič zabila,
Kak je z novom stara knjiga svedočila. (64—80).

Kad se Demirhan već jedva mogao na nogah držati, potaknu Amirašen Turke, da navale na kršćane i da ih sasieku; ali kako se na konju karabulu primakao Vidu, spopade ga ovaj britkom sabljom te mu odrubi glavu. Sad već nemože ni sam Demirhan, da obustavi razjarenu tursku vojsku, odasvud navale na onu šaku kršćana, što su bili pred gradskim vratima, i silna se krv proli.

Vid kako ptić z lahka na karbula skoči,
Misleć, zmed njih vanka da k družbi doskoči;
Al se vsud kot rika mišana krv toči,
Turska i kaurska da izreć ni moći. (81—90).

Videći Zrinski nevjeru tursku, poleti i on s pet stotina svojih vojnika iz grada Deli Vidu u pomoć; pred njegovim strašnim mačem padaju Turci na kupove, a on ih bije i sieče, žaleći za svojim prijateljem, koji se je u onoj vrevi daleko umiešao medju Turke. (91–106).

—

Diel dvanaesti.

Deliman veće prost neg samodrug bludi,
Misleć skradnjih kripost muči svoje vudi,
Nestance ga žalost vnogim slapom trudi,
Ali mu j' batrivost jednaka povsudi.

Njega vidje Kupido te koreći sam sebe sa svoje nemoći, rani ga najoštrijom strielom. I tako jače no igda prije stade Deliman uzdisati za Kumillom; jače no igda prije tjera ga želja za njom i njezinom ljepotom.

O! kuliko puti on čas, onu uru,
Deliman mahniti zdvignu oči zgoru;
Kumillu vapiti poče po vsu zoru,
Nujû se obkiti od čemera gorû.
Slavića v zelenu ak čuje spivati,
Žalost si nesmernu ćuti ponavljati;
V nebesku vedrinu kad će pogljedati,
Lipost Kumillinu tu misli imati.

Na vode tekuće ako gdi prispiše,
Suzami je veće svojimi nališe;
Vidi čim trepeće hladom listje lipše,
Nepokoj mu leće zvrh srca tim više.
Kumilla, Kumilla va sebi govori,
Zašto mi me mila nesrićom umori;
Nezgovorna sila ka mi v srcu gori,
Zač mi moga tila zavsim ne otvori?
Zač se ne vmehčuješ od plača ti moga
Nit za potok haješ prolitja suznoga,
Zdravija postaješ gljedeć nevoljnoga,
Tere ne poznaješ trpljenja tužnoga.
Vsa vedrena lipost i žarkost sunčena
Prez tebe je tamnost meni odurena,
Protulitja radost nasladnost vrimena,
Listor veću žalost daje mi čemerna.
Tvoji oči čvrsti negda me raduju,
Negda turobnosti moje ponovljuju;
Vas sam u dvojnosti, kad me ukanjuju
Drage tve milosti ke me oduruju.
Krvjom mozi biti vtepene mi ruke
Rustan bega hte ti misli zavdat žuhke;
Pače već radosti imaš v toj prilike,
Da te htih izvesti z Rustanove muke.
Ovo grem k tebi rad, fanti se nad manom,
Sama tvom rukom sad razluči me sa mnom,
Ako t' je moći kad bit nemilosrdnom
Lipotom kom si nad svega svita krunom. (1—18).

Ovako uzdišući, jaše nezna kud kamo, ali ga Kupido vodi upravo put Biograda, gdje se desila Kumilla. I ona trpi ljubavne muke i ona se tuži te žali, što je protiv svoje volje imala biti nesudjenom ljubom Rustanovom. Stara baka, njezina dvorkinja, tješi je i nagovara, da duže nesakriva plam ljubavi, koji joj srce razgara; te ona piše Delimanu listak knjige biele:

Hoćeš se čuditi batrivosti mojoj,
Delimane zlati, najmre ovakovoj,
Ali suprot stati ne smim volji božjoj,
Podložna ću biti naredbi njegovoj.
Bog ti j' dal da ladaš u svitu nad vsimi,
Na kem zapovidaš svimi uzmožnimi;
Batrivost ku znašaš znana hudo nî mi,
Ovo i mne imaš, za roba me primi.
Buduć da skazuješ neg onim zmožnosti,
Suprot kih vojuješ veloj okornosti,
Ufam se, kad čuješ moje pokornosti,
Da konče zakriješ nemilosrdnosti.
Cić Rustana volju ak me oduruješ,
Za ljubav njegovu ter me odhićuješ,
Prosim sablju tvoju da me ne miluješ,
Žitak i krv moju da prolit šetuješ. (19–38).

Deliman, primiv pismo, odgovara u kratko, da će doći, vidjeti je i dragovoljno joj dvoriti. On hiti u njezin naručaj, neznajući što ga čeka:

Šetuje Deliman, ne zna se mutiti,
Gre ljubavom užgan Kumillu viditi,
Vas hitar, vas željan rad tamo zletiti,
Gdi zna, da dočekan iz srca će biti.
Bože, skrovni kako človečji su čini,
V kih ufanje plitko vnogoga prehini,
Not Deliman kako brz je v toj hitrini,
A nima na žuhko svršenje spomini.
Da vam sriće gredu, oba sad mislite,
V ku al mrižu sedu, skoro obćutite;
Kako tanko predu Parke, ne mislite,
Kad nesrića preju vkine, ne skrbite.
Kak se hrast udaje Bakuševu listju,
Kako na stup zmije oholo se viju,
I kakono drivje bršljani obzimlju,
Još se ta dva bolje feniza prijimlju. (39–44).

U taboru turskom nema medjutim nikakva reda, jer je mnogo vezira i paša poizginulo od ruke kršćanske. Pojavlja se pače nezadovoljstvo i nestrpljivost; neki Deriel tuži se očito na sultana Šulejmana, da neštedi svojih junaka, da neima s njimi pomilovanja, da ih čak goni od sebe, kao što je odagnao Delimana. Njegov buntovni govor primit bi s velikim, jednoglasnim odobravanjem te zaključeno, da Deriel s deset tisuća vojnika podje po Delimana. (44–57). Car se ljuti i jedi, ali nemože obustaviti njihove volje; pristaje dakle, makar nerado, i sam u to, da se natrag pozove Deliman, te u to ime posla k njemu Terhat-bega. U Delimana raste oholost, što se pred njim i sam car ponizio; on je nauman vratiti se u tabor, ali mu neda Kumilla, koja ga vele rječito ovako zaklinje i odgovara:

Zašto se hoćeš ti u tabor spravljati,
Jedan korak pojti k grobu približati;
Tam li misliš projti glas zadobivati,
Gdi će zeta znati car požalovati.
Sad morem viditi da si kot ptić lagak,
Da se daš vkaniti na bišć i na zanak;
Sirena pojuć ti vred zavdaje sanak,
V morskoj dubokosti ka ti spravlja konak.
Car gubi sad vojsku, Turke će zatriti,
Pak hoće Tatarsku nestalnost kriviti;
V pogibel viteško tvu glavu će diti,
Čalariju carsku zvrh tebe odkriti.
Teška gospodina ni dobro srditi,
Od njegva kolina dalje se j' nositi;
Jer on nigdar ne zna veliko trpiti,
Vabi, muti z vana, ni se ž njim viriti.
Znam, da se nesrićne niš moći ne strašiš,
Nje pute nestalne tražit se ne plašiš;
Al na tužnu mene zač konče ne misliš?
S kom tako v nesmerne pogibeli prešiš.

Najbolje veliš da ljubiš me na svitu,
Posvedoči sada da me neć' ubitu;
U tom drži vsagda tvoju misal svitu,
Da prez tebe pada moja lipost v cvitu.
Sada znam da sprave nisi za volj mene
Stočil Rustanove krvćice črljene;
Još su ti obrve moje odurene,
Želiš, da se z ove duh Kumille zrene.
Ak si nemil tako ter ćeš krvi piti,
Moreš moje lahko prsa otvoriti,
Ne žejaj tuliko, hte te nasititi,
Bolje mi inako ne mreš ugoditi.
Da ti gljedam rane ja po tvojoj smrti,
Moreš li v tom stalne tvoje misli trti?
Da se ada v mene već duša ne krti,
Bolje ti j' s prvine Kumillu zatrti. (58–82).

Deliman je u velikoj skrbi, šta će učiniti; ipak čast preotima mah nad ljubavju: Kumilla moli se bogu, da njezinu ljubazniku sreću podieli te kreću oboje na put.

Po tom se ganuše Deliman s Kumillom,
Pred njih povrviše Turci srcem milom;
I kada jur biše pri bunaru vrilom,
Skupa odsidiše junak z dragom vilom.
Kumillu Deliman zače batriviti,
Ali bi vse zaman kad ne mre hasniti;
Kako topol jedan počne v zimi gnjiti,
Nje obraz žalostan plačem je grubiti.
Deliman somaka na sablji imaše,
Iz njega napitka Kumilla željaše;
Ž njim zajeti vrutka k bunaru gredjaše,
Konac svoga žitka nevoljna ne znaše.
Jer pozoja negda on rasikal biše,
Kaplja krvi onda v somak prilitiše;
On takve nikada smrti ne znadiše,
Zato nečist vsagda pri sablji nosiše.
Kumilla ne znadeć otrov je izpila,
Po svem tilu vrveć vred ju j' obćutila;
Tužnim telom drhteć dušu j' izpustila,
Zgodi joj se ne hteć kako j' i želila.
Što včini Deliman kada to zagljeda,
Sam ni izreć zmožan Merkuriuš reda,
Udilj Tatar jadan tako se zlu preda,
Kako da bi smaman i pun vsega zgleda.
Odhiti oružje i halje razdrapi,
Od korenja drivje vsakojačko šćapi;
Ruči tere psuje, simo tamo tlapi,
Što vidi al čuje, naopako vapi.
Dve noći i dva dni po lugu je hodil,
Još v pamet zlosrićni jedva se j' pribrodil;
Spet oružje shrani i svitom se j' odil,
Da b' kršćanske sini tim veće oškodil. (83–105).

——

Diel trinaesti. Deli Vid šali se medju Turci, ali je smjelost njegova prevelika te će i njemu doći sudjeni čas. (1–5). On imadjaše u Sigetu ženu, negda Turkinju Hajkunu, sada kršćanku Julijanku, koja težko uzdišući za svojim hrabrim vojnom, uzjaše vitežki konja te izleti iz grada prema turskom taboru. Putem srete nekoga Arapina, koji je upravo pošao da caru javi, kako je sagledao u taboru Deli Vida, prerušena u turskom odielu. Čuvši to junakinja kršćanska, posieče sabljom Arapina te se maši na konja,da odleti. Al joj loša sreća bila, jer je Turci obkoliše i zaustaviše. Srećom nadje se pri tom prizoru sam Deli Vid, koji upoznav svoju ženu, vara Turčina, da je to njegov sluga te ga ište natrag. Kadija pred koga dodjoše, nevjeruje već mu se hoće svjedočanstva. Tada Vid uzpaljen trže sablju te dohvaćaj i sieci sve na okolo, a ljubu uhvati pod ruku i na konja karabula; i tako pobježe skupa s njom sretno u Siget.

Tu Karabul nogom zemlje ne dotiče,
Neg kot pero strilom letećom utiče;
Proletit bi valom mogal morske siče,
Tako se kopitom lagahno odmiče.
Prelipim dobićkom Turci ga gljedaju,
Da biži Sigeckom vsi putom poznaju;
Zaman velom bukom Turci ga tiraju,
Jer za njim kot tankom za maglom ostaju.
Veseli v Siget ga junaci čekahu,
Jer ga za mrtvoga istinom držahu;
Viče radi njega većekrat činjahu
Kod bana dobroga i tanač držahu. (6–30).

S tolika neuspjeha i nesreće opet se smuti, ražalosti Sulejman, te saziva vezire u vieće. Prvi sjedi Deliman u divanu; uza nj Ali-beg, koji kaže da se skoro boji istinu govoriti, opominjući se zle kobi, koja je snašla Rustana: on svjetuje da se Siget ostavi. (31–49). Njemu odgovara Deliman:

Ali-beže tvoje zinu na me usta,
Hteći da me odje tva sramota pusta;
Al nebo ne čuje što pas lajuć ljusta,
Ki sprot vetru pljuje na bradu mu hljusta.
V harac greš najzad lin a prvi u divan,
Nit mariš da b' carin glas na prvo dîvan,
Vsaki slavan naš čin po tebi j' zadivan,
Ti s' kot Kožakarin svitlobom zakrivan.
Da jur kad Deliman sramom je pogibal,
Ter ga j' car Suliman očima dostigal,
Je l' tad sablju uman Ali-beg podigal,
Pod Sigetom vridan na kaure sigal?
Nî me tako molil bratom Hrvojiću
Nit me j' tako ljubil vitez Badnjeviću,
I drugi, ki sam smil vnogu skratit sriću,
Kih sam v črnu zvalil zemlju u nesriću.
Al se mozi biti hoćeš tim znašati,
Tvoje bojaznosti veći dil skrivati?
Ne moj se za to ti od mene bojati,
Jer v nevridnoj nohti ne ću krvi prati.

Moreš još nevridan po meni obstati,
Prem da bi dostojan kot hrast obtesati,
Hoću zato ov dan drugač svetovati,
Ne dajmo si divan ovak špotovati.
Neka gole sablje čini car znositi,
Žestok jad do volje vsima obznaniti,
Na dom da pošalje vsakoga ubiti,
Ki se v Siget vadlje oganj lîni niti.
Ja hoću pred vsima na to delo iti,
Pred vsih vas očima zide razoriti;
Da sto Zrinskih prema vidim meni ziti,
Na sramotu njima pred njih ću stupiti. (50–57).

Na taj predlog svi junaci nikom ponikoše te jedan za drugim iz šatora umakoše.

Demirhana ljuti i boli tim jako, što nije Deli Vidu zadane vjere održao; ide k caru te mu tuži svoju sramotu i moli ga, nebi li smio i opet zvati Vida. Ali mu sultan odvraća, da sad već neima druge, nego jurišati na razvaljeni grad. Ljutito ostavlja ga Demirhan. Sulejman je u velikoj neprilici, iznova zove sebi šest izkušanih i najvjernijih savjetnika:

Prvi tako svit da Sulimanu caru:
Još jednuč za sada da vsi Siget taru,
Ruke naše tada jeda ga zataru;
Ako osta, onda ugnimo se kvaru.
Drugi reče samo: nî nam ovdi biti,
Neg dvajset činimo tisuć ostaviti;
Pišce zapovijmo i kojnike bditi,
Da zakrate simo pomoć dohoditi.
Treti se sta redom svitnik govoriti:
Da Ali-kurt vojskom gre Siget paliti
Hendek do tal vodom najprij isušiti,
Halugom i svakom vunom napuniti.
Što misli četrti do istine povi,
Kako ki otiti k domu se gotovi;
Ne mojmo gubiti tu dni vitezovi,
Da nas ne preprati jesen, daž, krupovi.
Ta peti svetova da k gradu Pećuju
Zbranih tisuća dva kojnikov šetuju;
Sigecka zastava kud gre da skoznuju,
Da nas spod nje znova škode ne popljuju.
Zavsim pojti domom svet daje i šesti,
Vnogim to uzrokom hiti doprnesti;
I jur sam car va tom skoro rič namesti,
Al nut z Ali-kurtom duša se razmesti. (58–80).

Dok se najme ovako viećalo na divanu carskom, razhiti glavu Alikurtovu sigetska lumbarda, a car izgubi najboljega svojega topdžiju. Sad je pak Sulejman do kraja klonuo duhom i svu nadu izgubio, da će išta opraviti pod Sigetom, dok ga brani junačka mišica bana Zrinskoga; ali gle, čudne sreće, nenadana zgoda povrati u nj staru hrabrost: doletje

golub-listonoša,[1] a Turci ga uhvatiše i pročitaše ovo pismo, upravljeno na kralja ugarskoga:

Ako pitaš, kak smo: kak najbližnji k smrti,
Nit se već ufamo da se ki van skrti;
Još pet sto ležimo ranami priprti,
Živit ne moremo svud silom obstrti.
Ali ni poganski ne mogu se hvalit,
Kim šesti del vojski činismo pognjavit,
Vezire mrtvački i paše povalit,
I vas tabor turski nemirom zabavit.
Još dva dni imamo na svitu živiti,
V kih tê zubi, znamo, zvrhu nas brusiti;
Vse što vridni jesmo, hoćemo včiniti,
Delom se hoćemo svitu obznaniti.
Ognjem nas vsud misle najveće obajti,
Kadi i odakle ne moremo najti;
Misal nam je ale v polje na smrt zajti,
Prij' neg damo mile žitke v dim razajti.
Za pomoć nam ada već ne moj misliti,
U koj nije hajda jer smo vistoviti;
Al v Turčinu vimda moreš kvar včiniti,
Ak ćeš za njim vreda vojsku napustiti.
Ki be kadi zmožan, toga smo ubili,
Al veće razuman, glavom rastavili;
Sam car ter Kajmekan ti su se shranili:
Deliman Demirhan jesu obnorili.
Tisuć dvakrat dvajset jur leže zagnjiti,
A na jagmu deset krat su smili priti;
Veće ti za Siget ne ćemo pisati,
Neg ti Bog vnogo let daj glavu kruniti. (81–96).

Razabrav car turski sadržaj toga pisma, zapovjedi da se čine priprave za posljednji juriš. (97–100, konac).

—

Diel četrnaesti. Ovomu pjevanju stavlja pjesnik ovaki zaglavak:

Ovo sada dična shaja zvezda Zrinska,
Ovo tramontana jaka pokrajinska;
Ovo j' pisam ravna moja rič slovinska,
Dugo od nje tmina ostani maglinska.
Onomu plavčica ne mre se vtopiti,
Kojega desnica zna timun voditi;
S kim busul, urica virno zna živiti,
Pred takvim danica ne će se zgubiti.
I moj magnet davno jur mi porat kaže,
Ki me silna srićno prik mora dovaže;
Prijatelji virno jur mi stane snaže,
U kih se pošteno vsak vridan pomaže.
Prijatelje ne znam i ne vidim druge,
Nego kim se klanjam ja i moje sluge;
Za sad na stran divam razgovore duge,
Jere se pozivam na Sigecke tuge. (1–4).

[1] Sličan je prizor u Tassa XVIII., 49.

U carevu taboru ima neki vrač, egipćanin rodom, po imenu Alderan.[1] U njega bijaše vlast nad svimi paklenimi dusi kao i nebeskimi elementi. Podje dakle k caru te mu ponudi svoju službu, da će pobuniti sav pakao protiv kršćana i sasvim satrti silu sigetsku. (5–11). Kad car u to privolje, ode on mrmljajući u dubravu te zakla dvanaest kršćanskih sinova, i njihovom krvlju sred nekakva dva u piesak upisana okruga stade zaklinjati duhove podzemnoga svieta, da ga slušaju. (12–19). Kad su svi na posluh pripravni bili, poče im se najprije podrugivati što su se zastidjeli slabašna krsta i od njega kao svu moć izgubili, pa zatim ih pozva, da pokažu snagu svoju kod Sigeta i da ga sumporom, vatrom, trjeskom u prah i pepeo obrate. Jedva što on to izreče, i već leti mnoštvo vragova te se skupljaju nad Sigetom. Napokon zapovjedi i Hazret-Aliu da na svom konju izjaše iz zemlje. Konjanik dolazi blieda lica i namrštena čela, jer ga veljih muka stoji izaći na ovaj sviet, te žalostnim glasom pripovieda, kako sigetskim kršćanom Alkoran ništa nahuditi nemože, jer ih štiti viši i mogućniji bog, koji će i Sulejmana skorom smrću kazniti, da osveti nedužno prolivenu krv sigetskih junaka. S ovim navieštenjem vraća se Ali natrag u pakao. (20–58). Medjutim biesne furije s ognjanimi zubljami te zapaljuju Siget; jaki jug-vjetar podpiruje još većma vatru. Sigećani priskaču k baštam, ali nemogu ob'rvati vatre. (59–65). U toj strašnoj stisci neostavlja sve jednako bana hrvatskoga krjepost srca i postojanstvo duše: on tješi i hrabri svoje vitezove. S protivne strane nasrću kao pomamni Deliman i okrutni Demirhan, koji bez prestanka za Deli-Vidom viče i smrću mu se grozi. Deli-Vid nemože tolika rugla podnieti, ako prem mu srce plače, što mora sada, kad je u najvećoj stisci, ostaviti vodju svoga, bana Zrinskoga. (66–82). Otiskoše se oba suparnika na neki brežuljak, i ondje pade na mejdanu junačkom najprije Demirhan, a nad njim izdaše duh svoj Deli-Vid. (83–105).

—

Diel petnaesti. Kada ban vidje neuklonivu smrt pred očima, dozva k sebi odabranu četu kršćanskih vitezova, pohvali divnom ozbiljnošću njihovu dosadanju hrabrost i postojanost, ali jim odkri podjedno odluku svoju, za koju misli da je takodjer volja božja, da zorom sutrašnjega dana svi koliko ih ima izadju iz grada, da se pokažu neprijatelju, tko su. Svi su junaci spremni umrieti za čast i vjeru Isusovu te se veselo pripravljaju za smrt kao za pir. (1–11). Ban udje u riznicu, obuče se u sjajne odore, pripasa britku sablju, turi za pas sto ugarskih dukata kao mito za ubojicu, a sve ostale dragocjenosti dade spaliti. (12–16). U taj čas sjedi bog na svom priestolu, okružen svimi nebeskimi silami i zborovi:[2] (18–21).

Ravno božja milost v stolici sidjaše,
S ke svita mlahavost pomnjivo gljedaše;
Dika, vridnost, zmožnost okolo nje staše,
A stol se kot svitlost sunčena svitljaše.

[1] Alderan je kopija Tassova Ismena. Osobito si naliče prizor taj, gdje Alderan pred Solimana dohodi, i onaj Tassov u II. pjev., gdje Ismen Aladinu svoju pomoć nudja.
[2] Sjeća nas na pojavljenje boga u Tassovom IX. pjev. kit. 56.

Ljubav, srića, pokoj tiho naklonjeni,
Pod njim k službi vsakoj stoje pripravljeni;
Vre mu hvala takoj kot vrutki vodeni,
I dari kim ni broj kupno razloženi.
Vnogi spasenici i blažene duše
Hvaleći ga slatki dvižu glas na više
Pisnik, kralj židovski, svojom arfom zdiše,
Lipi zbor kraljevski ž njim spiva to lipše.
Nebeska zgovora zvrh glasa svakoga
Eho odgovara iz vrha rajskoga;
Svet, svet, svet od zgora, višnji bog od boga,
Puna su cesara nebo zemlja toga. (17–21).

Svi se nebešćani skupiše, a bog im govori o nevolji i stisci sigetskih mučenika, kojim valja priteći u pomoć; nalaže arkandjelu Gabrijlu i drugim krjepostim nebeskim, da podju razganjat vragove a duše hrabrih vitezova kršćanskih da preda nj donesu i u rajskih dvorovih nastane. Zbor nebeskih andjela ode pred Siget, gdje se Gabrijl prikaza Zrinskomu u slici liepo obučena junaka te mu pruži zelen vienac slave, a još sjajniji kaže, da ga na nebu čeka; arkandjel pako Mihail ruži vragove, koji su pod Siget sjeli bili, te ih tjera natrag u pakao. (22–53).

Kot vihar vetreni k zraku se motahu,
Zmed oblakov tamni nevoljno jaukahu,
Kako vrane črni kad silu vijahu,
Ter noćni kavrani svi skupa kričahu.
Dobićak su v samom našli Alderanu,
I z njega dušinom obložili ranu;
Pri telu zlosretnom od svih stran se stanu,
Život mu objednom odnesu poganu.
Grad Siget vrazi tak tužni ostaviše,
Prem da se još danak zabilil ne biše;
Al ravno svitat zrak bilom zorom htiše,
I danica svoj trak podignuti više. (22–53).

Čitava je zora svanula, sabra ban oko sebe svojih posljednjih pet stotina vjernih vitezova, te polaganim korakom kao neustrašeni lavovi izadjoše iz grada. (54–77).

Tu vitez z junakom čudno se zastaju,
Sablja sabljom teškom čvrsto udaraju;
Krič plačom, prah vikom, v nebo se zdvigaju,
Kopja dardom žihkom prestrašno sklapljaju.
Kot kad oganj suva kad trstinom plazi,
I kako smrt živa ban po Turcih gazi;
Kakono plav spliva kada vitrom lazi,
Tako ban krv zliva kih pred sobom razi.
Ovdi potepeni vnogi Turci bihu,
I vnogi ranjeni smrtjom se mutihu;
Mahometa jedni i Alu vapihu,
Krvjom oškropljeni črnu zemlju krihu.
Ovdi se barjaki pod nogami pletu,
Ovdi vnogi Turki spod konjih se metu;
Drug na druga paki meće nogu spetu,
A spod kopit niki rene dušu kljetu.

Vnogi na pol mrtav tovariša zgriza,
Ko pijavka uprav znoj mu iz ran liza;
Z boka se vnogim krv z dušinom otiza,
A vnogim z vust mlahav žitak se obriza.
Ljudi i oružje jur u vrpi leže,
Kršćanin oboje oči k nebu steže,
Turčin lica svoje ka zemlji poteže,
Od kojega božje sve milošće bože.
Već vsud v krvavih ban potokih prohaja,
Odiću za vsih stran z oružjem napaja;
Z daleka Deliman okom ga pogaja,
Strašljiv i zlovoljan kot mu vid ne taja. (54–77).

Nitko nemože u toj posljednjoj borbi odoljeti sili banovoj; i golemi Deliman pada od njegove junačke desnice. Preko kupova mrtvih ili izranjenih Turaka prokrči si Zrinski put do samoga cara; ali je caru sreća poslužila te dok se neki Arapin podmetnuo pod sablju banovu, izmače on na konju, odletje u svoj šator te ondje izriga crnu dušu. Posljednji put okreće se ban k svojoj već jako razriedjenoj četi, pominje im boga i slavu vjere Isusove, za koju je sladko umrieti.

Al Turci z duga je nevirni obstrihu,
Blizu k njim na polje iziti ne smihu;
Neg zvrh njih naboje puškene pospihu,
S kimi verne božje totu umorihu.
Olovenim zrnom bana pogodihu,
Kraj oka pod čelom priko ga probihu;
Slavni udi z banom zemljicu prikrihu,
I dušica tilom tu se razdilihu.
Prelipim šeregom angeli dospihu,
Slavom bogoljubnom Trojicu hvalihu;
Pak čistu med sobom tu dušu družihu,
Od zemlje skupa ž njom v nebo proletihu.
Gabriel Zrinskoga a ostali druge,
Pred zmožnoga boga postaviše sluge;
Z grla pak glasnoga popivkinje duge
Počehu cić toga da su jur zvan tuge.
Duše božastvene i sva moć nebeska,
Te viteze verne ljubljeno dočeka,
Pred bogom se klone, ki hoti od veka
V dike vekivečne uzvišit človeka.
Po takovoj diki prolitja krvnoga,
Pusti žitak Zrinski srid druma slavnoga;
Stup, šćit, ban hrvacki grada sigeckoga,
Glavar i strah turski prvi vika svoga.
Ovdi već pisati i pero dospiva,
Gdi oko zvirati suzami prispiva,
Zrinskoga plakati srce prisiljiva,
Milo spominati i mrtva i živa.
Vetar tira oblak, vode dvižu slapi,
Droban otca momak u materi vapi;
Bula kida pletak, z vlasi lica drapi,
Tak Tatar, tak Turak, Kaur i Harapi.
Ti bože u svemu popivkinju ovu
Primi po krvnomu ku popisah slovu,
Na boju, na domu, vode, kopnu, stovu,
Diku, čast virnomu i staru i novu,
Provdilji Zrinskomu i rodu njegovu.

—

Iz ovoga se sadržaja vidi, da Zrinijada spada u onu vrst pravih velikih epopeja, kakovu je Virgilij spjevao po uzoru pjesama homerovih, a Torquato Tasso i drugi velikani pjesnički ponajviše po uzoru Virgilijevu. Da je Nikola Zrinski, na kojega se jedinoga ovdje obaziremo, jer je magjarski izvornik njegov, odlučno i očevidno prianjao uz Tassa, toga neniječe nijedan povjestnik književnosti magjarske. Ali se mora i to reći, da je pjesnik, ma i nemislili na poštovanje roda, koje ga je napućivalo da taj predmet odabere, svakako već sa samih estetičkih razloga sretan bio u izboru predmeta za svoju epopeju.

Tko uzporedi Zrinijadu s eposom Gundulićevim pak ih prispodobi njihovu zajedničkomu izvoru i uzoru, epopeji Tassovoj, priznat će doista, ako je ikoliko pravedan, da je predmet eposa Nikolina mnogo uzvišeniji i zgodniji za velepjesan, nego li je predmet Gundulićev. Vojna Sulejmanova na Ugarsku, kako nas i poviest uči, nebijaše jedinomu Siget-gradu namienjena, već da čitavu ugarsku i hrvatsku kraljevinu skuči pod jaram turski. Samo divno i nečuveno junačtvo hrvatskih vitezova mogaše pomrsiti smjelu osnovu sultanovu, obustaviti ga i sve mu sile skršiti pod zidinami malenoga grada Sigeta. Po tom dobiva obsada sigetska općenitije značenje, jer se je ondje odlučivalo za čitavu Ugarsku i Hrvatsku. Zato je i pjesnik pravo imao, što je taj historički dogodjaj uzvisio do važnosti Homerske Troje ili Tassova Jerusolima, pak mu je i pošlo za rukom, da od svojega djela učini nešto veće nego li prostu pjesan historičku. Neima dakle sumnje, da se Zrinijada u mnogo uzvišenijoj sferi kreće, nego li Gundulićev Osman. Jer kad će se predmet historičke dobe da uzvisi do pravoga eposa, treba da je izvadjen iz vrlo ozbiljnih i odlučnih trenutaka vremena, koji duboko zasiecaju u narodni život, tako da se usljed tih dogodjaja ili čitav narod preporadja i pomladjuje ili mu je strašnim udarcem cjelovita propast namienjena. Pa tako i jest zbilja u Zrinijadi. Viek je Sulejmanov još sve jednako viek čile, mladjahne snage života osmanlijskoga u Europi (epski viek); a u Sigetu skupio se cviet junačke snage naroda hrvatskoga i magjarskoga. Ovaj dakle sam po sebi znameniti dogodjaj još je pjesnik tim na više digao i za epos upriličio, što nam umah iz početka predstavlja vojni pohod Turaka kao od boga poslanu kaznu božju, da osveti griehe naroda ugarskoga. Gdje su tako uzvišeni, da reknem nebeski motivi, ondje se smiju i u sam tečaj pripoviesti miešati više (nebeske i paklene) sile, te je podpuno opravdana tako zvana *mašinerija*, to će reći ona *čudesa*, koja se u toj pjesmi zgadjaju i u tečaj stvari utječu.

U Gundulićevu Osmanu neima svega toga: njegov je predmet manje zgodan i priličan za pravu epopeju; on ga nemogaše i nesmijaše uzdići do ovako velika značenja, već mu bješe ostati u sferi historičkoj, koju je samo razširio i izkitio vrlo nježnom idilikom, tako da čitavo njegovo djelo većma naliči na veliku idilsku pjesan nego li na pravi epos.

Kretanje i sukobi raznih naroda u gomilah – to je općeniti, vječiti predmet velikih epopeja: to je i u Zrinijadi vrlo dobro izvedeno, ali u Osmanu ima toga jako malo, jer je predmet, kako rekoh, drugačije naravi. Slike raznolikih strasti i krjeposti ljudskih, koje se u takovih sukobih očituju,

donosi nam epos pred oči; pojedini junak, ako se baš i ističe većom silom i hrabrošću, stoji ipak s idejom cielosti u najvećem skladu; on je samo izborit zastupnik nastojanja i poruk teženja cielosti. Epski junaci nestoje s udesom u borbi, već su pod njim i u njegovoj službi: epos mimoilazi svaku katastrofu. Zrinski, koliko je god njegov udes tragičan, postaje epskim junakom, kad se s uma metne njegov svršetak. Jedan magjarski povjestnik (Toldy) hvali veoma pjesnika Zrinijade magjarske u tom, što je u prkos historičkoj istini, epopeju tiem završio, da Sulejman pade od ruke bana Zrinskoga; jer, kaže, da bi naravska smrt Sulejmanova bila hors d' oeuvre, pokle nestoji ni u kakvoj uzročnoj svezi s ostalimi dogodjaji. Meni se nasuprot čini, da je hrvatski pjesnk (Petar Zrinski) dobro uradio, što se je toga okanio; jer ja nenalazim, da bi bilo u ideji ove epopeje, kao što Toldy veli, da je k izpunjenju misije Zrinskove potrebito, da upravo od njegove ruke pogine Sulejman. Meni se čini, da je misija Zrinskova po ideji epopeje samo ta, da junački brani grad i da prije žrtvuje svoj život, nego li bi ga predao; a da na posliedak neće odoljeti sili turskoj, to je u samom djelu više puti izrečeno kao neko više odredjenje, protiv kojega se junak nesmije opirati. Pak u obće u eposu nepada sva važnost na katastrofu, kao u tragediji.

O valjanu izboru predmeta vise i mnoge druge krjeposti ovoga djela, kano: veće jedinstvo i veća suvislost pojedinih dielova epopeje. Ja nemogu da nerečem, da i u tom Zrinijada prednjači Gundulićevu Osmanu, a to sve samo zato, što je Gundulić, neimajući elemenata za epopeju u predmetu samom po sebi, u glavnoj stvari i njezinu poglavitom zastupniku Osmanu, morao i predaleko zalaziti, te nit pripoviesti onako razpredati, da u Osmanu ima premnogo opisa i postranih situacija, a premalo od glavnoga čina. Zato je i priegled u Zrinijadi lakši i razgovietniji, nego li u Osmanu; nigdje se neodaljujemo u toliko od glavne stvari, da bi se moglo na nju zaboraviti, što bi čovjek smio reći, da se je dogodilo caru Osmanu u prvoj polovici Gundulićeva eposa.

Sretnim je putem udario pjesnik Zrinijade takodjer u izboru *epizoda*, kojih niti ima premnogo niti smetaju glavnoj pripoviesti, a upletene su, kako se iz sadržaja vidi, upravo na onaka mjesta, gdje je trebalo malena odmora, da duša čitatelja neizadje iz onoga blagoga mira, koji joj dolikuje u eposu. Gundulić je u epizodah prekrasan ali se smije reći i prekomjeran; njegove epizode potamnjuju krasotom i sjajem skoro posvema glavnu pripoviest, privlače na se preveliku pomnju, jer su i suviše dražestne, tako da se čitatelj prerado oko njih bavi pa za ostalo i nemari mnogo.

Najveća je pak vrlina Zrinijade u *risanju karaktera*. Vidi se, da je u Nikole Zrinskoga bilo ne samo puno poznavanja života ljudskoga sa sviju njegovih dobrih i zlih strana, da je bilo puno sladkih i gorkih izkustva, puno prevarenih nada i slabo pritajena gnjeva, nego i ćud i narav raznih naroda, običaje i navade vremena, umio je on živo, vjerno i istinski naslikati. Tomu se dakako hoće toli fantazije pjesničke, koje Zrinskomu zanijekati nemožemo, koli zrelosti duševne, kakovoj se je punim pravom nadati u visoko postavljena dostojanstvenika i mnogo izkušana vojskovodje. Njegove slike nijesu samo pjesnički liepe i zanimljive, već i

istinske, pravomu stanju tadašnjega vremena primjerene. Karakteri kršćanskih i turskih junaka, koje je pjesnik iztaknuo, tako su vješto sagradjeni i dosljedno provedeni, da je svakomu svoj oseban, od svieh drugih različit oblik zapao, a svi su ukupno toli krasno u eposu poredjeni i razmješteni, da jedan drugoga ni malo nezasjenjuje, već kao na dobro udešenoj slici dolaze svi kolici onako u skladu pred oči, kako i koliko je koji zaslužio prema svojoj važnosti.

Svestrano je razvijen i na prvom mjestu postavljen ban hrvatski Zrinski. Gdje se on ukazuje, sve se pred njim uklanja što od štovanja što od straha; bilo u mirnom zboru medju drugovi, bilo u vrevi bojnoj, svagdje nadvisuje lik njegov sve ostale i snagom tjelesnom i veličinom duševnom. On je duša i oko vojske kršćanske; njegova rieč svakomu je sveta, za svakoga puna utjehe. Bio ma kolik, ma kako hrabar i silan, neima u njega ništa surova, ništa grozna, ništa divljega: on je *brižljiv otac*, – to dokazuje prizor medju otcem i sinom; on je *iskren prijatelj* – to svjedoči tužno narjekovanje za vrlim Farkašićem i težko rastajanje s hrabrim Deli Vidom; on je *gostoljubiv Hrvat*, – to dokazuje viteško postupanje s uhvaćenim Alaj-begom; on je *vjeran podložnik*, – to se vidi iz onoga prizora, gdje ga Turčin na nevjeru nagovara; on je napokon *zahvalan sin domovine i pobožan kršćanin*, – to nam kaže njegova velika bol nad „potrenom krajinom" a nepromjenita odanost u volju božju. Drugi se junaci kršćanski kreću oko njega kao zviezde oko svoga sunca.

S protivne strane zauzima dakako prvo mjesto car Sulejman. Nego starost i s njom skopčana nemoć tjelesna, a i ljutina srca radi nenadane zaprjeke, na koju je pod Sigetom nagazio, obustavljaju njegovu običnu radinost. Kako se izprva veselo spremao na tu veliku vojnu, tako kasnije zlovoljan i namrgodjen ljubi samoću pod svojim šatorom: kao da vidimo, kako duh njegov svakim danom sve većma pada i klone. To je i uzrok, što u turskom taboru neima sloge, neima jedinstva. Magjarskomu se historiku čini, da je baš u tom pjesnik pogriešio, što nije i s turske strane nekoga zastupnika jedne misli i jedne volje izturio. I zbilja jako je čudnovato, što poznati poturica, odmetnik našega naroda, Mehmet Sokolović, u Zrinijadi baš nikakve znamenitosti neima! Njega je očevidno pjesnik navlaš prezreo i ponizio.

Još napokon da spomenem, kako je Zrinijada u razmjerju prema Gundulićevu Osmanu objektivna, i s manje individualnih, subjektivnih refleksija prepletena. Po tom nije u Zrinijadi ni pripoviest onoliko puti prekidana, koliko u Gundulića, gdje da tako rečem, upravo pliva na uzdisajih i refleksijah pjesničkih. I tu je po mojem osvjedočenju Gundulić pretjerao imitaciju Tassovu. Nego kako se čitatelj iz prve razprave opominje (gled. str. 328–331), upleo je Petar Zrinski u hrvatski epos mnogo originalnih kitica, koje su ponajviše pjesničke refleksije tako, da je subjektivni elemenat puno jače zastupan u eposu hrvatskom, nego li u magjarskom. Što li mogaše Petra sklonuti na tu promjenu? To se za izvjestno baš nezna, ali ja mislim, da nijesam daleko od istine, ako reknem, da je on to učinio po primjeru naših dalmatinskih pjesnika.

—

Kako se je čitatelj i sam uvjerio iz odlomaka Petrova eposa, spjevana je ta pjesma u dvanaestercih; ovo je pjesničko mjerilo u našoj književnosti dobro poznato te osobito u starije doba jako mnogo upotrebljavano: naš ga jezik može lahko podnositi.[1] Ali dvie su stvari, koje u Sireni to mjerilo jako nagrdjuju: obedvie stoje u *sroku* iliti *rimi*. U našoj pjesmi sriču se treća i šesta stopa svakoga stiha; ali kako? ne medju sobom, što i nije obično, nego s dotičnimi stopami, t. j. s trećom i šestom, *svih ostalih* stihova jedne kitice, tako da u kitici neimaju nego samo dva različita sroka, i to svaki po četiri puta. Jer kako su kitice četverostihe, a svaka od njih srokom u dvie pole prepolovljena, tako se po četiri puta sriču treće i po četiri puta šeste slovke.

Petar Zrinski učini zlo, što se je na taki srok vezao;[2] on učini zlo već i toga radi, što se ovako neugodna monotonija provlači kroz kiticu, a još je i gore po-nj, koji je kako se iz čitave pjesme vidi stihove sa srokovi jako trudno gradio. Loš je pjesnik, koji mora sroku žrtvovati ne samo neka pravila deklinacije ili konjugacije, već upravo sve zakone i čitav organizam jezika.

Takovih primjera mogao bih vam po našoj Sireni ubrati čitave rukovjeti. Tko će na priliku reći, da su miloglasne ove dvie kitice:

Iz tri sto Jančarov dvajset ušlo *biše*
Ki Arslanu takov pajdaš razglasiše:
On zdvojiti gotov zadrgnut se *htiše*,
Z dvi tisuć kot vukov srdit dole*tiše*.
Kad ljuti Demirhan ovo začul *biše*,
Srce mu čemeran vele jad ra*niše*:
Kako prezpametan halju si de*riše*,
Da zato Hamvivan već ne oži*više*.

Ovakih kitica, koje po četiri puta na *iše* svršuju, što nije ni malo ugodno, ima u Sireni vrlo mnogo. Nego naš se pjesnik nije ni drugačijih nepodoba pobojao, samo da bi mu srok dobro zašao. Eno n. pr.

Zrok njega *srdoste* lahko bih povidal;
Jer kada j' v *zmožnoste* car vojske podigal,
Pod Egar v *tvrdoste* svojoj se j' uzdvigal,
Na Dunaju *moste* spričit zapovidal.

Da genitiv *srdoste* i lokal *zmožnoste*, *tvrdoste*, nijesu po nikojoj slovnici, po nikojem narječju našega jezika, već da su to prave nagrde i nakaze samovolje pjesničke – toga mislim da mi netreba izriekom pripominjati.

[1] Doista je ovo mjerilo prikladnije za epos nego li osmerac, koji se je kasnije u Dubrovniku uvukao u naše epsko pjesništvo. Najbolje je dakako slieditи ugled pjesništva narodnoga, kao što današnji pjesnici i čine, te pjevati u desetercih. Dvanaesterac mogao bi možebiti dobro poslužiti u drami tek onda, kada treba nešto s patosom govoriti. U 5. knjizi Vukovih Narod. pjesama *narjekuje* kneginja Darinka u dvanaestercih.

[2] Kako je u predjašnjoj razpravi napomenuto, Petar htjede u tom i samoga Nikolu nadkriliti, jer on u izvorniku magjarskom upotrebljava srokove samo na kraju stiha. I to je već kazano, da niti onaj rukopisni tekst, što je u c. bečkoj dvorskoj knjižnici, neima u sredini srokova. Kamo sreće, da je na tome i ostalo!

Ovako ćete naći u Sireni: do pol *noće* radi *reče* (3, 31); *stvarah* (od: stvar) radi *stranah; pametom* radi *hametom*, čak *v snome* (m. u snu) poradi sroka sa *sa mnome* 9, 121. Naći ćete da u jednoj kitici imadu po dva puta ovaka četiri sroka:

— — zgibeć, — — videći,
— — pudeć — — poseći,
— — slideć — — vičeći,
— — bližćeć — — meči (3, 85), itd.

Druga je nepodobština Petrovih stihova, što je upotrebljavao takodjer jednoslovčan (mužki) srok, neimajući na pameti, da je narav našega jezika drugačija nego li jezika magjarskoga. Naš jezik nagiba težinom slovaka i naglasom sve više i više prema početku rieči; posljednja je slovka riedko duga, te u štokavštini nije nigda naglašena. Po tom se dakle sricanje posljednjih slovaka, ako neobseže dvie već jednu slovku, gubi u nas posvema te i neosjećamo, da ima srok. Na primjer u kitici:

Vitezi kršćanski kruno človičanska,
Glavari viteški obrambo hrvacka,
Virom mučeniki rad hiže obstanka,
Proliste človečki krvcu prez prestanka.

osjećamo srok tek kod dvoslovčanoga sricanja, u riečih: obstanka – prestanka, nasuprot ga neumijemo razabrati u: kršćan*ski* – vitež*ki* – mučeni*čki* – človeč*ki*.

Drugačije je ondje, gdje se sriču jednoslovčanice rieči; u takovih se kiticah osjeća srok i u našem jeziku:[1]

Nastoj služit Bogu Jurica sinak *moj*,
Na moju glej nogu ki imih ljuti *boj;*
Stupin mojih v tragu tvrdo ti vazda *stoj*,
Jer ti j' v trudu vnogu pušćati žitak *tvoj*.

Nu i povrh toga dvôga još se nikako nemože reći, da bi stihovi Petrove Sirene gladki i čitki bili; do toga manjka našemu pjesniku jako mnogo. On ne samo da nije okretan u gradjenju stihova, već niti pjesničkoga jezika nepojmi; on nerazumije upravo ništa o tom, što će reći ugladjenost i tančina u jeziku. Čini se zbilja, da je njemu samo još jako malo u pameti ostalo od onoga bogatstva i one vitkosti, koje toliko ima u starijem našem jeziku, kojom toli slavno obiluju pjesnici dalmatinski. Tko je pri-

[1] Buduć da je u *slovenskom* jeziku naglas jako često čak na posljednjoj slovci, to nije nikakvo čudo, što imadu i mužkih srokova. N. pr. u Prešernovoj pjesmici:

Kak bledi moje lice,
Kak umira luč oči,
Kak teko iz njih solzice,
Ki ljubezen jih rodi.

Naš Stanko Vraz nemogav odoljeti muzikalnomu milinju da mu se kojiput izmiene u pjesmi srokovi muški sa ženskimi, prekorači čak granice naglasa štokavskoga, kao n. pr. kad u pjesmi: »Liepa Anka« sriče: san — tanàn, glas obràz, vodopàd — hlad, sled — poglèd. Ovako nastojanje nije ipak ni pošto pohvale vriedno.

vikao slasti i milinju našega jezika čitajuć pjesnike vieka Gundulićeva, kad uzme čitati sirenu od Petra Zrinskoga, neće mu doista ni s koje ruke zadovoljiti: u njegovu jeziku neće naći nikakova uznosa iznad svakidašnjosti, ima pače i rieči, koje pjesmi nikako nedolikuju; n. pr. samo da čujete ovu kiticu (7, 100):

Ali gdogod si ti, za te malo marim,
Pod ov meč ti j' dojti, da te *izmesarim*,
Za krvave kosti Turske *izhaharim*,
Neg me htij čekati da ti gospodarim — ili 9, 36:

Daj s tvoga dopustka sriću da skusimo,
Prik tabora turska da *pete brusimo* — ili 9, 105:

Tad se je na naglom iz stolca oboril,
Gre bisidit z Banom kot da bi *obnoril* itd.

U toj je pjesmi, kao riedko gdje u našoj književnosti, jezik mješovit i šarovit: niti je prava štokavština niti čakavština, nego jedno i drugo, a k tomu još ima primiešanih tragova kajkavskoga narječja. Jednom rieči, jezik Sirene Petrove živa je slika i prilika nemile sudbine, koja je progonila slavnu porodicu knezova Zrinskih. Već u trećem koljenu od pradjeda najme do praunuka, življahu Zrinski ponajviše medju medjumurskimi kajkavci u Čakovcu gradu; kako se je ovuda sasvim drugačijim narječjem govorilo, nego li onkraj Kupe ili Une medju čistim narodom hrvatskim, pomuti se bistro vrelo njihova govora te stadoše zanositi kajkavski, ali tako da je ipak prvobitni tip – narječje čakavsko – jošter i kod Petra Zrinskoga jači i pretežniji. U obće se može reći, da je u jeziku sirene jadranskoga mora većina obilježja fonetičkoga čakavska, a manjina kajkavska, ali u riečih, u leksikonu, zauzima kajkavština mnoga mjesta; u sireni se dakle ističe čakavština većma sa fonetičke, kajkavština sa leksikalne strane. Taj se pako pojav i u pojedinca čovjeka, kao što je Petar Zrinski, vrlo lahko tumači po općenitih zakonih, kako se jedno narječje mieša s drugim.

Štovanje prema starini našega jezika nuka me, da se upustim u pobliže razmatranje Sirene sa strane jezične. Kako mi je ta zadaća uviek mila i draga, još mi je milija, kad se sjetim, da imam u ruci plod pera *Zrinskoga* – a ovoga se imena godine 1866 s ponosom sjećamo.

Da od onih rieči počmem, koje se najznamenitijim obilježjem našega trojega narječja smatraju, jer su jim ime nadjenule, to je spomena vriedno, da Petar Zrinski nigdje neupotrebljava *kaj*, već svagdje ili *što* ili *ča;* ova pako dva oblika *(što* i *ča)* služe mu mješovito i bez razlike jedan pored drugoga. N. pr. Bože tužnih kripost – *što* sam sagrišila 12, 92; *što* j' zla mogla gode – to je učinila 10, 6; s kim *ča* j' tisuć ljudi – gdo bi izgovoril 10, 8; gljedajte *ča* iz vas – lupeži včiniše 3, 63; neg *ča* ptič moguć je kljunom vode znesti. Ovako je zasebice u dva stiha: *Što* ti je prudilo – Il *ča* ti j' hasnilo (9, 69). – Osobito je rado pokraćeni oblik čь uz predloge, kano *za-č* (3, 22), *na-č* god (3, 84). – Za нѣшто i ништо ostaje ili *ništo* ili *niš* (m. ništ), mjesto da bude *nič* ili *neč*.[1] Sr. *ništo ča* v mladosti – pa-

[1] Ipak ima i za *neč* primjera: ima *neč* u svojoj divojka naravi (1, 76); ti ki s' *neč* Turaka smil te dni pobiti (6, 58).

meti imiše (3, 65); *niš* ju već nekruni – ni veće veseli 10, 2; napokon i *ništar*, kao najkrepči oblik, n. pr. 8, 41, i u sastavinah: u ništar, za ništar, *pod* ništar itd.

Čudno je, kako naš pjesnik neima *kaj*, kad mu je, reć bi, osobito omilio kajkavski oblik *gdo* (m. кто) mjesto čak. i štok. *tko*. N. pr. Prevelikim čudom – *gdo* b' nam se ne čudil. Ali kurta smihom – *gdo* bi ne osudil (8, 43); *nigdo* ih ne tira – nit bantuje spreda (4, 31); da *nigdor* s Turčinom ne govori z grada (5, 79). Uz to ima samo riedko, *tko* i *nitko*, n. pr. veće ti ni dara – *nitkore* ne nosi, *nitko* ne dohaja (3, 11); nit zna *tko* kvar poda (9, 89). – Da bi se od кто došlo na *gdo*, trebalo je dakako ponajprije *t* zamieniti u *d*, jer se tada *k* izpred *d* sam od sebe upodobljuje u *g*. Ali zašto priedje *t* u *d*, na to je mnogo težje odgovoriti. Kako su oba suglasna *t* i *d* istoga organizma, samo što je *t* niem a *d* zvučan, čini se da u nekoliko slučajeva narječje kajkavsko voli suglase zvučne mjesto niemih. Ja mislim najme, da se našemu primjeru smiju uzporediti ovaki pojavi, kao: *drčati* kajk. prema običnomu trčati: zato kon trag turski – *drčat* su vpućene (3, 67); ili kao što je u kajk. narječju obično, da se pred samoglasima i pred *v, l, r, m, n, j*, predlog *s* (sa, съ) izgovara kao *z*, n. pr. kot *z-visoka* kada – poruši se skala (3, 84.); smih i špot vsakomu – *zvrh* nas bismo dali (4, 69.); *z-onim* se hoćemo – poganom rvati (5, 20); *z-neba, z-jednim* mahom, *ž-njim* itd. Ovamo spada i rieč *nazoči* (n. pr. 2, 7; pobit se željaše – *nazoči* s Turčinom), gdje se očevidno osim predloga *na*, još i predlog *s* (съ) sadrži. Sr. Drugu j' barjak zručil – da se z Vidom *zoči* (7, 91): štok. *suoči;* to isto ima u rieči *zutra* (n. pr. 4, 85) m. običnoga štok. *sutra* itd. Kako navedeni primjeri svjedoče, u tom je pjesnik Sirene kajkavac, premda inače uviek piše: *što* i *ča*.

Gospodstvo samoglasa *a* – taj bitni znak našega jezika – nemogaše kajkavština niti u Sireni zatrti, niti mu išta nahuditi. Samo se nekako krišom uvukao *meč* m. *mač* (n. pr. 3, 62: dakle i vi *meče* – držte spravno svoje: 5, 59: sto ran mu je britak – *meč* v lice položil itd.); inače vlada posvuda *a*, gdje mu je mjesta budi po korienu budi po zamjeni poluglasnoj. Pače pravi su pravcati čakavizmi kada čitamo: *zalim* bludnikom, moći *zale* itd.; *pravadan* (11, 58: neg se v pamet sada – *pravadnu* obrati), *malin* (m. mlin, kajk. melin) 6, 76; ili: za *manom* (3, 79), od *mane* (9, 15), pred *manom* (9, 123), nad *manom* (12, 18) itd.; isto tako, kada se starobug. nazal ѧ nezamjenjuje običnim *e* već čakavskim *a*, što biva u rieči *jazik* prema ꙗзыкъ, m. jezik: *jaziki* vam samo – viteštvo govore (6, 117); u rieči *podjati prema* подъꙗти neima mnogo dokaza, jer se sriče sa *dokončati* (5, 40). Sr. takodjer 12, 39: *prijala* (приꙗла), ali u sroku sa *štimala;* nespada simo rieč *nadra* (6, 59: evo ja u *nadrih* – mir i vojsku imam), jer odgovara starobg. нѣдра ili ꙗдра; pak je i to, kao što se zna, upravo kajkavski oblik rieči. Uz to ima ipak i *nidra:* z pomagrani puniš – *nidra*, skut i ruke (3, 41); i *nedra* (3, 118). – Napokon ću napomenuti, da se u Sireni uviek čita *mlahav* i *mlahavost* m. običnoga *mlohav, mlohavost*, i da se kajkavski *ar* mieša sa *jer*.

Drugih osobina iz života samoglasa neima mnogo: napomenuti se može rieči: *polača* (m. palača) i *popel* 5, 87, 16, 28; 14, 40. (m. pepel) kao znak

starine; *u* m. *i* u rieči *veruga* (14, 60), ili *u* mjesto *o* u rieči: *tulik – kulik* kao osobitost narječja kajkavskoga, n. pr. štimal bi borovja – da vidiš *tuliko:* janičarov roja – vrveći *kuliko* (2, 39) cf. 4, 70. Ovako ima *u* m. *o* još u rieči *jednuč* (n. pr. 2, 66 itd.) i *mumak* (3, 32). Nego instrum. na *um* (m. *om)* dolazi u Sireni sasvim riedko: spačno govorenje – *z nečistoćum* bludnost (Uvod, 4.) cf. 3, 1.

Nosnim samoglasnicima i neima traga osim u *brenčati* (jer v Zrinskom srditost – *brenči* kako v osi 8, 34), i *dumbok*[1] (u jednom *dumboko* jarku tabor staše 3, 56). Manje ima dokaza u *dotožan* (дотѫжьнъ) 6, 34. poradi četveroga sroka: dotožna – spozna – nazlobna – složna. Uz *nut* ima *not* 12, 42, što je prema stbg. нѫ и ти, sr. *nuti* čuda majko (12, 22).

Već je kod samoglasa *a* rečeno, da je on redovit zamjenik stbg. poluglasa; dakle da stoji ondje, gdje bi po kajkavskom narječju mjesto poluglasa stajao samoglas *e*. Nego kao spomena vriedne čakavizme navesti ću oblike: *zignati* i *zibrati* (6, 86–87), što je mjesto *izagnati, izabrati*, kajk. *zegnati, zebrati*. Ovdje je poluglas zamienjen samoglasom *i*; to je ona ista zamjena, kao u *vsigdar* (prema *vsagdar* i *vsegdar*) 6, 47. – Poznata je kao riječ čakavska: *kadi* (prema stbg. кѫдѣ), m. običnoga *gdi – gdje:* ki be *kadi* zmožan toga smo ubili 13, 95 itd. U Sireni ima jedno uz drugo. Slični su čakavizmi: *odname, izname* itd.

Samoglasi *l* i *r* pisani su po tadanjem načinu pisanja kao *al* i *ar*: što ako i nevalja, ipak je shodnije prema organizmu čakavštine i štokavštine, nego li današnji, oficijalni, bezjački običaj pisanja *er*, koji u Sireni samo kadšto dolazi. Nego samoglasu *l* ima traga još samo u jedinoj rieči *plt* (palt): 2, 87; 7, 57; 10, 9; 12, 93. Mjesto тлъмачь, što je na našku *tumač*, ima u Petra Zrinskoga: *tolmač* (13, 89), *tolnač* (3, 24) i *tanač* (13, 30): jedno i drugo povratilo se pokvareno u domovinu iz magjarske tudjine; dokaz da se čak pojedine riječi, koje bi se inače reklo, da su mrtve, izranjene kući vraćaju, kamo li nebi *živi ljudi!* – Od rieči, koje samoglasom *r* počimaju, spomena su vriedne *rt* (art) 3, 81; i *rvati* (arvati) 4, 79; 5, 20: ovaj je posljednji oblik s toga znamenit, što se vidi, da onda još nijesu ovake rieči s aspiracijom izgovarali, kao danas: *hrvati, hrdja* itd. mjesto pravilnijega: *rvati, rdja*. Mjesto običnoga *trh* ima magjarski oblik *tereh*, poznat još i danas u kajkavštini, 7, 82. – Mjesto *crkva* dolazi čakavski oblik rieči: *crikav* (5, 36).

Dvoglas ѣ zamjenjuje pjesnik Sirene čas samoglasom *i* čas samoglasom *e*: ipak ima ikavštine više nego li ekavštine. Razlike nepravi on nigdje nikakve; ako ga netjera srok na odlučan izbor, to je posve slučajan. Evo nekoliko primjera ikavskih: idu kon *brig* jedan (1, 50), i Turria odnest – glavu obita si (2, 4. m. obećaje si), strbg. обѣтоу ть си, sr. i ja *obićem* ti 7, 115.; *grih* drži Turčin to, da *rič* obdržuje (2, 57); na Ugre Suliman – tiho će *dolisti* (2, 86); kad su *tila kot* snet – turačka ležala (3,

[1] Ovaj nosni oblik *dumbok* živi još i danas kod naših čakavaca po Dalmaciji. U Istri ima i *gunbok* (tako u nekoj narodnoj pjesmi, priobćenoj od g. Volčića: na sred polja najde *gumboku* jamčicu itd.); tako sam našao u istarskih pjesmah takodjer: *dunbrava* (zelena je mala *dunbrava*) itd.

60); z kršćanskih čekahu – *til* se nasititi (4, 84). Ovo se mješovito zamjenjivanje proteže čak na dočetke padežnih oblika u deklinaciji, n. pr. u rieči ženskih svršuje se dativ – lokal čas na *i* čas na *e*, kano ti: ki kršćanskoj krvi – k *škode* budu dani (2, 38), Patratović niki – Farkaš k *škode* hitar (5, 61.), itd.

Jako je često, pače redovito *odbačen* samoglas *i* kod predloga *iz*, kao i *u* kod predloga *uz* – i to je, kako se znade, ponajvećma obično u kajkavskom narječju. N. pr. Nis' li ja iz zemlje – stvoreni od tebe, Grišan *zišal* moje matere – **z**-*utrobe*? (2, 69.); ki zavsim voljan je – jer vsa stvori **z**-*nišće* (6, 82), **z**-*otprtih* prs vrutkom – črljenu krv bljuje (7, 76); ter tako kadgodar – čuše ga *zdišuća* (7, 40), v suhom Egiptome – *zmožan* sam se *zglasil* (8, 18); gole sablje v ruke – batrivi *zimahu* (5, 45); tako ima: *zrok* m. **u***zrok* itd. Nevalja ovamo pribrojiti oblik *šal*, mjesto današnjega *išal*; jer je ono prvo starije i pravilnije, od koriena *šьd* (sravni tomu korien *hod*), a tomu drugomu priliepio se *i* po analogiji sa *iti* – *i*dem: n. pr. z deset tisuć *šal je* (6, 69), i Lošonci je *šal* – Temišvar podati (5, 40); sr. kano da b' *šli* na trg (4, 25), da j' četiri *nadšal* – jedan Turčin naše (3, 23). – Kao što u današnjem jeziku ima **i***šao* m. *šao*, tako opet nevoli kajkavština prosta glagola *pasti*, već samo **o***pasti* i **o***padati*. U tom je P. Zrinski takodjer kajkavac n. pr. 3, 8: gluboko *opasti* itd.

Ima takodjer primjera *izbačena* iz sredine samoglasa, kano ti: *nemre* m. *nemore:* katanam njegovim – *nemre* ubižati (3, 19; 5, 85; sr. 12, 27) – tako se i govori obično u kajkavaca –; *'njegva* itd. m. *njegova, dalko, zdalka* m. *daleko* itd., *va-nem* boju (5, 30) i *na-no* (5, 73) stoji mjesto: *va onem, na ono;* sr. *na-vem* svitu (4, 1), *va-vo* sužanjstvo (4, 47). – U današnjem kajkavskom obliku *snoćka* izbačen je *i*, koji se u Sireni jošter čita, ovako: *sinoćka:* ki sinoćka dušak – vnogi va se stoči (2, 12). Ovako posta od *hote* (3. osoba množine, stbg. хотѧть) ne samo *hъte* (n. pr. 12, 61), već i *te*: vsu muku prošastu zabit *te* radujuć (1, 20), da *te* bit, ni dvojna, Ugri predobljeni (1, 61), jer kot vrazi stekli Banu *nete* falit (8, 48); a mjesto *da hoćeš* ima čak: *dôć:* štimaš li da sam klop – *dôć'* me s puške bobom (3, 115). Napokon je spomena vriedan stegnuti oblik glagola *bojati* se u *bati*, što nas sjeća na narječje slovensko i česko: nemojte se *bati* 14, 66; kauri te se ar zdavna nisu *bali* 14, 45.

I kod samostavnih imena na *nije* izbačen je *i* kroza sve padeže, ali se *j* nesastavlja s predjašnjim suglasom u jedan glas, kao danas; dakle prema starobugarskomu *tije, dije, lije, nije* ostaje u Petra Zrinskoga još uviek *tje* (тје), *dje* (дје), *lje* (лје), *nje* (нје), gdje se u izgovoru oba glasa razgovietno čuju. N. pr. zato *bratio* (izgovori bratjo; братјо) moja (3, 50); pre *prolitia* kazuj (izg. prolitja: пролитја) 5, 25; neg mu zrak posudi *milosardia* (izg. милосрдја) tvoga 2, 68; tu z *guozdia* katanac vrata pritvaraše (10, 91), izg. z гвоздја, a ne гвожђа. Zato valja i rieči: zlamenie (10, 9), ladanie, imanie, sztanie, vfanie (6, 74) izgovoriti ovako: зламенје, ладанје, иманје, станје, уфанје. Zrinski da razluči дј od ђ, тј od ћ, нј od њ, лј od љ, uzima za posljednju sastavinu *y* te piše *dy, ny, ly*; ali za ћ uviek *ch*, premda bi mogao bio i tu *ty* pridržati te bi još

sve jednako njegovo pisanje mudrije bilo, nego li je naše nevaljalo i tobožnjom etimologijom zagovarano pisanje: *platja* (m. plaća), *kretje* (m. kreće) itd.

Da priedjemo na suglase, to mi je za veliko čudo, kako Petar Zrinski, koji se još mnogo opominje svoga pravoga narječja čakavskoga, nepravi više razlike medju *ć* i *č*, koju upravo Čakavci najtanahnije osjećaju. U štampanoj je Sireni skoro uviek *ch*, bila to krivnja tadanjeg nesavršenoga načina pisanja, bio koji god drugi uzrok. Sravni n. pr. u sroku ove rieči: *doszkochi, rasztochi, pomochi* (9, 70), ili: *hoche, poche, doche, veche* (5, 103) itd. Mislim, da nijesam pogriešio, što sam u današnjoj štampi povratio *ć* uz *č* onamo, gdje mu je mjesto; ta i u knjizi nekoliko je puti, da se *ć* od *č* razluči, štampano *chy* za *ć*: *chyutite* 15, 25; *szuichyami* 15, 35; *chyudi* 1, 79, itd.

Mjesto *dj* (ђ) čita se u Sireni **j**, kao što je pravilo narječja čakavskoga. Zna se doduše, da i kajkavac često izgovara **j** mjesto *dj*; ali ja ću navesti nekoliko takih primjera, gdje kajkavština nikako neupotrebljava samo *j*, kano: *možjane*[1] oblada da su vret počeli (3, 116); al pak belodano – za *dažjem*[2] vrnula (3, 37); obedvie ove rieči izgovara kajkavac sa *dj*: *moždjani, deždj;* sr. još *tuj* m. *tudj: tuja* ladanja zadobih 8, 17. Obični su ovaki primjeri: *meja, žeja, raje* (m. radje), *zvijeno* (m. izvidjeno), *mlaji* (m. mladji), *reje* (m. redje), itd. Mjesto onoga, što mi danaske još krivo pišemo *nužda*, ima u Sireni pravilan čakavskoga izgovora oblik *nuja*, štokavski bi bilo *nudja;* i mi ćemo, držim, lako priviknuti tomu obliku, ako nam rieči u jeziku treba. Sr. zašto bi človečtvo zato *nujom* davil (4, 48); *nujû* se obkiti od čemera gorû (12, 10).

Jezik sirene jadranskoga mora podnosi po svojoj starijoj naravi *šć*, gdje bismo danas izgovarali *št* kano: *šćit* (15, 115 itd.), *zašćititi* (13, 2), *šćititi* (12, 97), *šćap* (8, 101), *višć*, (vješt 9, 14); *šćene* 6, 110; tako i *nišće* mjesto *ništa*, n. pr. kad zavsim na *nišće*[3] Ugrina stavimo (1, 58); jer vsa stvori z *nišće* (6, 82); vsi vi zato *nišće* nehtite marati (14, 66). Latinskomu viscus odgovara: *bišć* (12, 75), a mjesto *šćrba* čita se upravo *črba* (13, 67).

U rieči, koje počimaju suglasima *čr*, a štokavština ih zamjenjuje sa *cr*, piše Petar Zrinski po starom običaju *čr*, kano ti: *črn, črljen*. N. pr. v zoru ravno kad se *črna* zemlja hladi (2, 66); jedan oral *črn* poče letati (4, 74); varaždinsko i sad polje se *črljeni* (5, 26); *črljenu* krv bljuje (7, 76). itd.

Mjesto *mnogo, množtvo* itd. dolazi u Sireni po kajkavskom narječju uviek: *vnogo, vnožina* itd. Mjesto predloga *kroz* uviek *čez* t. j. *črez* sa izbačenim *r*: *čez* plućne mešnice (7, 27).

Predlog *k* prelazi kadšto disimilacijom u *h*, kano: **h**-*kotarom* (4, 63), **h**-*kvaru* (8, 89), **h**-*koncu* (12, 73), **h**-*kozam* (9, 68), **h**-*konaku* (14, 11). Kao što je ovdje *k* pred *k* preglasio u *h*, onako biva i u pridjeva *žukak*, koji u Sireni ipak još i u tom starohrv. obliku dolazi (12, 28); kajkavac kaže *žuhek* i *žuhkek*, Slovenac *žolhek* itd. Tako ima još u Sireni pravilan

[1] U čakavca Ivaniševića: Da gorčije tebe izrani, kost probivši do *možjani*.
[2] U Ivaniševića: vij ruke pravedne pricinom krvju *dažjeći*.
[3] U Ivaniševića: *Nišće, nišće* nije u meni: Liše griha, Bože, moje.

oblik *lagak* (kot ptić lagak 12, 75) mjesto novijega, manje pravilnoga *lahak*. Nego inače dolaze obedvie rieči i s *h*, kao *žuhki* (m. žukki) 1, 90 lahko itd. Sirena piše *nohat, nohti* (n. pr. 13, 54), i to je izgovor kajkavski.

Ovdje ću napomenuti još dvie tri rieči, koje danas nemaju *h* na svom mjestu, ali se u Sireni pravilno pišu. Jedno *zaman* ili *zavman* (ova su dva oblika Sireni poznata), a nekoji krivo pišu *zahman*, što je tek disimilacijom postalo iz: *za-vъ-manъ*. Sa *zav-man* m. *za-man* sravni *za-v-da* m. *za-da* (2, 6), *za-v-jeti* m. *zajeti*, premda dolazi i ovo posljednje n. pr. 12, 100; drugo je *ufati* i *ufanje* itd. gdje neima razloga da se piše *uhvati* itd., čim je rieč postala od upъvati, te je *pv* u izgovoru prešlo u *f*; zatim je glagol *venuti* (n. pr. 10, 77: Nerazumnu dika i zelena *vene*), gdje takodjer neki krivo pišu *vehnuti*. – Nasuprot je *h* suvišan u *izhustiti* (1, 16), jer se pravilno kaže *ustiti*, a što je *hći* m. *kći* bilo bi strogo po korienu *dći*, a po izgovoru: *ći* (12, 30).

Mjesto *raz-ženu* ili *raždenu* ima u Sireni razrenu: najzad se *j'* k tlu spustil *razrenuć* kavrane (4, 75); tako je 7, 116: dokle vas zmed zida vanka *nezrenemo* (m. ne-iz-*ženemo*). – Petar je Zrinski i u tom kajkavac, što skoro nigda nepiše *možem* itd. već vaviek *morem* itd. (sa *r*).

Štokavskoj rieči *ipak* odgovara kajkavska *vendar*, koja je složena od tri diela najme: *věmь-da-že*. I tu je jezik Sirene jošter osjećao posebne dielove, jer se čita 15, 71: Al mu ruku *vimda* odsiče z glavinom, cf. 3, 22. Ali i prosti glagol *vim* ili *vem* dobro je poznat u tom značenju. N. pr. Musulmane Scita *vim* razbi Tamberlan (1, 99); *vim* ga rod kršćanski zbog glasa poštuje (8, 39). – Ovako je razgovietna takodjer rieč *vadlje*, koja uz *udilj* dolazi, te odgovara stbg. въ длѣ, lat. continuo, naški: umah ili mahom; današnji čakavac izgovara tu rieč tako, da se *d* niti nečuje; najme:*valje*. N. pr. *Vadlje* ta kus sablje – Alaj-Beg odhiti (3, 124); s kih bi razoriti Siget mogal *vadlje* (6, 66); Tursku krikne *vadlje* buljuku nemirom (6, 113).

Grleni suglasi *k, g, h* stranom se drže onih zakona, koji za njih valjaju, kada stoje pred samoglasima *i* i *e*, stranom se nedrže. U tom se pojavu, kako znamo, daleko razilaze narječje čakavsko i štokavsko od kajkavskoga, a jezik Petra Zrinskoga mieša jedno s drugim bez razloga. Sr. na primjer 1, 107.

Kot nebo *oblaki* vsu zemlju pokrihu,
Šeregi veliki za vsih stran dospihu,
Još z Azije *Turki* ti se ne brojihu,
Nit Europe *puki* ki tu dovrvihu.

Ovako takodjer: Jer Gjulu izdaše turskoj *ruki* va zlo (2, 65); Budinci bihu tad kod *prahi* vatreni (5, 26); kot *snigi* pod ognjem (7, 42).

Nasuprot ima i ovakovih primjera:

Z dvi tisuć *kojnici* tu se j' Mehmed dvignul,
V malo dan z *vojnici* pod Šiklouš segnul,
Ondi j' u ravnici odprtoj počinul,
Svilnimi *pramici* šatore razdvignul (3, 14).

Ovako još: što more z malimi, Zrinski ban mu škodit *junaci* svojimi (6, 56); ili:

Od'vud paša: hoj vi vsakimi *jazici*,
Kriči, Sultanovi vi ste *nevernici*,
Kad nam sad gotovi niste *pomoćnici*
Niste Turci pravi neg ste *prerotnici* (6, 94).

Odbačenu ili *dodanu* suglasu neima mnogo primjera. Kao najvažnije spomena je vriedno, da u Sireni po kajkavskom narječju odpada *v* pred *l* kod rieči *vladati*, te se piše *ladati:* da ja *ladam* ljudstvom to j' s pameti vaše (1, 51); kako kad se *lada* severom trstika (5, 111); dobra bana strašne skrbi misal *lada* (9, 19); jer Turci dvojega varaša *ladahu* (10, 10) itd. Isti je slučaj kod glagola *uzeti*, po kajkavskom *vzeti*, mjesto čega redovito stoji *zeti:* dušu ti vsakako *zet* ću skoro k sebi (2, 84); jer on silom *zeše* tvrd i lip grad krupski (3, 4); dobri ban najzaja od slug *ze* prošćenje (4, 39); črna *ze* mrtvoga Hamvivana jama (8, 20); tko oružjem čudnim *preze* vas najjače (14, 33); lastovic niti je ke b' mu tek *prezele* (1, 85). – Mjesto *ptić* dolazi i *tić* (3, 44). Što je danas *dignuti, dizati* itd. to se piše u starijem jeziku uviek *dvignuti, dvizati* itd., pa tako i u Sireni; ali što je u štokavštini *žderati*, u tom je kajkavsko narječje vazda prosto umetka *d* te se kaže: *žrêti žerem;* n. pr. *žeru*, štuju z lahka (1, 64) čita se u Sireni uz: *poždru* (5, 50). Nasuprot voli kajkavac *spameten* mjesto štok. *pametan*, n. pr. znaj ako *spametno* to ne proštima se (1, 32); *spametno* spetiti (5, 4) itd.

Rieč *vas* (вьсь: omnis) kao i sve, što je odavle izvedeno, voli Sirena pisati starijim redom suglasa *vs*, nego li novijim *sv*, dakle: *vsi, vsaki, vsigdar, povsuda* itd., pak se i ovdje kadšto *v* odbacuje, te ima u Sireni onako, kako današnji kajkavac izgovara, *sagda* (1, 78), *sagdi* (5, 99). Ali za premetnuće suglasa ima primjer u rieči *kojnik* (m. *konjik*), koja se uviek samo u tom obliku čita.

—

Prelazeći na oblike imena samostavnih i pridjevnih u deklinaciji, valja mi reći, da sam nevjerujući u jezik pjesnikov, sumnjivo izbjegavao sve, što je čudnovato u srokū, jer sam mislio, da je valjda istom sroka radi onako i napisano. Nego i povrh toga ostaje dovoljno čudnih stvari, tako da je čovjek skoro u neprilici, bi li sve ono tek ličnimi pogrješkami našega pjesnika smatrao.

U nominativu jednine nije ništa čudnovato, samo da ga pjesnik rado upotrebljava takodjer mjesto vokativa, kano: Ah *pogan* nevirni, uz: ah *pse* malovridni (8, 10); ipak živi još i vokativ, kojega, kako se znade, današnja kajkavština više neima, n. pr. *sinu* (7, 4); *pse* (8, 10); *junače* (12, 64), *rožo* (9, 66), *kruno* človičanska *obrambo* hrvacka (4, 35) itd.

U dativu jednine svršuju ženske rieči kadšto na *e*, prema stbg. ѣ kano: jere človik k božjoj *prilike* stvoreni (7, 45), k *škode* hitar (5, 61), *Kumille* Deliman potiho govori (12, 84); kot *munjaje* svetlog špica se po blisnu (11, 69). – Ovako ima čak: k *jakoste* (5, 8).

U instrumentalu jednine izilaze kod Petra Zrinskoga ponajviše sve rieči bez razlike na *om*, kano: z *morom* (3, 10; 4, 63; 8, 28, nijedno nije u sroku); da biži sigeckom vsi *putom* poznaju (13, 29); *pogibelom* (9, 84), *pametom* (8, 35, 91; 14, 5), *ričom* (2, 59; 8, 47; 14, 44); *mislom* (2, 21; 8, 24), *ljubavom* (9, 46), *mudrostom* (8, 53), *moćom* (7, 112), *pomoćom* (9, 12). U treće deklinacije dolazi redovito *j* pred *om*, kano: z *vridnostjom* (2, 38), *krvjom* (5, 37), *naglostjom* (3, 84), *virnostjom* (5, 81), *dostojnostjom* (5, 82) itd. Nekoliko primjera na *jum* već sam napried spomenuo, kano *nestalnostjum* (3, 5). – Riedki su primjeri instrumentala na *u*, što je prema stbg. ѹ kano: *brzinû* (6, 104; 11, 44, oba puta u sroku), *mojû rukû* (8, 95), *vernostû* (13, 6 u sroku), *spisanû kečû* (u sroku: trepeću) (5, 56); *sričû* (5, 109); *z-danicû* (12, 2 u sroku), *strašnû sabljû* (11, 86, u sroku sr. 12, 38, gdje nije u sroku); *nujû* 12, 10 (bez sroka); *z-meštriju* (9, 14, bez sroka) *rukû silnû* (6, 49).

U lokalu jednine dolaze isti oblici kao u dativu, dakle n. pr. v *časte* (3, 6, bez sroka), u črnoj *tme* (7, 121), v *gore* (3, 117); na *nebi i sveti* da ćeš kuntent biti (2, 88). Kakovih se čak nepodobština naš pjesnik neplaši, kad mu valja srok naći, dokazuje čudni lokal: v *snome* (9, 121)!

U množini voli današnja štokavština kod mnogih mužkih rieči prirastak slovčani na *ov* ili *ev*. Koliko su nam narječja našeg jezika poznata, znamo da toga u kajkavštini, izuzamši genitiv množine na *ov* ili *ev*, inače nigdje neima, a i u čakavštini, t. j. u starijem hrvatskom jeziku u obće, nije taj pojav običan niti ga ima mnogo. Naš pjesnik udara i tu sredinom, te ako i nije takove oblike posvema izključio, ipak ih je vrlo riedko upotrebio. N. pr. *vitezovi, lugove* (8, 4), *glasove* (11, 45).

Nominativ množine, koji u ostalom neima nikakvih osebina, izilazi kadšto sroku za volju i kod onih ženskih rieči na *i* gdje je današnji obični svršetak na *e*, kano: *ribi* (10, 4). – Što je 5, 72 nominativ *ostrozi*, to čini se da dohodi od *ostrog*, mjesto običnijega: *ostroga*.

Genitiv množine nezna u Sireni jošter ništa za onaj *h*, za koji bi se danas mnogi od nas do zadnje kapi razuma svojega borio. Sravni na primjer: šaka *ljudi* 11, 82; *riči* tih 6, 57; 9, 33 itd. U prvoj i drugoj deklinaciji vlada stariji genitiv, n. pr. od *kônj* (4, 107); *z-nohat* (12, 25); *kopaj* (od *kopje* 3, 121); *sat* (od *sto*) 7, 60; samo kadšto i to kao za nevolju pojavlja se i današnji oblik n. pr. *kojnika (5, 54), Turaka – junaka* (6, 58), sr. 11, 83. – Nego i kod ovih rieči (prve i druge deklinacije) ima dosta genitiva na *i;* ponajviše sroku za volju: prez *mosti* (8, 46) radi *tamnosti;* prez *uzroki* (9, 10), radi *veliki;* dvih *vojvodi* (9, 102) radi *hodi;* ar mu dosti *dêci* (5, 64, nominativ je *dêtec)* radi: geréci, itd. Od neobične rieči *tlo* ima genitiv množine *tal: z-tal* tatara toga za skut halje zgrabi (10, 34), hendek do *tal* vodom najprij isušiti (13, 77). – Pogrješan je genitiv: z *misal* mojih (9, 33).

U dativu množine dohode uz pravilne oblike, kojih je većina, još kojekakvi nepodobni pojavi, kano: *stvaram* (4, 12), *ričam* (od rič-rieč), čega mnogo ima n. pr. 6, 39; 12, 57; 14, 33; *očem* (7, 42), stoji u sroku, ali *tisućem* (5, 59) nije u sroku. Prema *vratom* (6, 7) i *prsom* (12, 6), što je starije, ima 4, 57: k *vuham*. Kajkavac niti neima, kako znamo, drugačijega dativa množine u srednjih rieči van na *am*, štokavac voli na *ima* ili *im*, a ono, što mi pišemo, na *om (em)*, tako je riedko i zastaralo da bi vriedno bilo, da naš gramatički areopag o tom padežu što nova odluči ako li neće da ga živi jezik i tu preteče, kao što ga je već kojegdje pretekao.

Akusativ množine dosta je obično, da u našega pjesnika svršuje na *i* i kod onih rieči, gdje obično danas izlazi na *e*, kano: *mosti* (4, 71), *šeregi* (8, 40), *posli* (8, 41), *čini* (9, 10), *zubi* (1, 54; 10, 46; 13, 92), *odmetniki* (15, 39) itd.

Instrumental množine mieša dočetak padežni na *i* s dočetkom na *mi*, te piše u Sireni ovako: *kipmi konjmi* (14, 32), z *valmi* (6, 99), *darmi* (9, 53), *rogmi* (4, 122), *nohtmi* (10, 41), uz z *riči* poniznimi (6, 22) *stvari* (12, 31), *oči* (9, 119), *ljudi* (2, 42) itd.

Lokal je množine i opet svakojako pomiešan, kao što će dokazati ovi primjeri: po *ričah* (6, 37), v *mislah* (9, 10, 39; 13, 69), v *oklopah* (5, 56), dolazi od: oklop, i; *zatim v oblakeh* (14, 43), u *šeregeh* (7, 21). Osobito je znamenit lokal: na *tloh* (3, 118; 9, 70; 13, 17), koji bi čovjek lako piscu u grieh upisao, da se nevraća tri puta, a nije mu za nevolju. U jednoj istarskoj pjesmi iz zbirke Volčićeve čitam takodjer: *tloh:*

> Kada te ja vidin va bilem berhanu,
> Srce mi j' veselo, da te vidin zdravu;
> te tvoje nožice ke po *tloh* trepeću,
> ko zlato kamenje od sebe odmeću

U dvojini sačuvaše se tek obični oblici, kano: dv*a* lav*a* strašn*a* (11, 73), dv*a* tajedn*a* (5, 83), z *očiju* (1, 25; 11, 38), nas *obiju* (6, 14), *brzima nogama* (6, 64), *samima očima* (1, 77) itd. Uz *oči* ima čak i zaime dvojinu, ovako: *moji* oči (5, 98), *tvoji* (12, 16).

U zaiménâ neima mnogo osobitih oblika; a što i jest neobično ili nepravilno, stoji ponajviše sroku za volju. N. pr. *s tobû* (7, 97) i *s manû* (11, 68) stoje radi sroka. Zaimena *moj, tvoj, svoj* i *koji* dolaze u čakavštini i kajkavštini uviek u skraćenu obliku, gdje se god što skratiti može; toga se drži i naš pjesnik, n. pr. na *mê* delo skrovno (1, 22). Pamti ove lokale: v *kim* godar (sc. mestu) 1, 97, po *kim* 13, 14; v *kem* 10, 23; 11, 1; 11, 34, 39; na *kem* 12, 36. Tako 5, 30: va *'nem* polju, 5, 78: v *vsakem* kutu. Ovoga se oblika na *em* (t. j. stbg. ѣмь) drže takodjer pridjevi, čemu ima u Sireni dosta primjera: pak v *nebeskem* stane – da nam se viditi (5, 101); u red ga je stavil-po *lipem* načinu (7, 110); gdi v *poganskem* rodu (15, 31); v *prostranem* (14, 13), po *malem* vrimenu (1, 68); v *Isusovem* boje (6, 10); od *drugem* (10, 36); v *drugem* mahu (13, 26). Mjesto toga čita se 1, 56: na *malim*, ali je u sroku. – Riedko je, da Sirena piše oblike pridjevne na *em, eh* itd. m. *im, ih*, n. pr. cić *hudeh* (1, 21), *mirnem* tragom (13, 47).

Narječje se kajkavsko slaže u tom sa slovenštinom, što je izgubilo nominalnu deklinaciju imena pridjevnih, premda nije onako cjelovito, kako slovenština. U Sireni ima još dosta nominalnih oblika, samo što ih pjesnik nije upotrebljavao, gdje im je mjesta, već kako je stih donosio ili

da mu je trebala kraća rieč. Evo nekoliko primjera: *težka* gospodina (12, 77); *tanka* stvora (3, 34), razuma *priprosta* (3, 51), zraka *sunčena* (3, 7); mora *črna* (6, 12); *užganu* plamenu (12, 59), pri šatoru *šaru* (8, 89). Da ovi primjeri, ma kako pravilni bili sami sobom, nijesu ipak potekli iz sviesti pjesnikove za pravilnost jezičnu, dokazat će se oviem: I-Jurčića *mlaja* (3, 72), *mnoga* Turčina (11, 102), *stojeća-gledeća* (u sroku), *junačka* (7, 25), *poganska* psa (3, 53) od *sigecka* zida (8, 32); osobito pako: zbog oružja *naša* (11, 17), *vsu* svitu (5, 34), do *treta* (trećega) tabora (9, 67). Držim da su navedeni primjeri dovoljni, da potresu pouzdanjem, koje bi itko stavljao u jezik našega pjesnika. Ipak moram iz deklinacije imena pridjevnih spomenuti nešto, čega do sada nijesam znao da ima u starijem hrvatskom jeziku. U nekoliko slovjenskih narječja zamjenjuje se nominativ i akuzativ množ. srednj. spola *oblikom ženskoga spola*, kano: u narječju slovenskom (Mikl. Form. §. 315), u bugarskom (§. 378), u maloruskom (§. 547), u ruskom (§. 630), u poljskom (§. 829), u gornjem i dolnjem lužičko-srbskom; dakle u kratko svagdje, izuzamši narječje hrvatsko-srbsko i česko. To je znamenit pojav u životu slovjenskih narječja, pa mu ima traga eno i u jeziku Petra Zrinskoga, kao što će dokazati ovi primjeri: moreš *moje* lahko – *prsa* otvoriti (12, 81). Alibeže *tvoje*-zinu na me *usta* (13, 50), ovo *kola svoje-spušćala* j' van zora (8, 1), Zizimagi *vse je-prsa* razmetala (6, 130), mladim liščem *vsake*-stvorenja nadeli (8, 4); a on usta *slavne*-odpre slastjom meda (6, 45), častneje bi *stare-vrimena* neprojti, neg da te prevare ke (sc. vremena) imaju dojti (3, 9), Alajbegu *nove*-poštenja deliše (4, 41), da ne poznah *krvne-njegve lišca* lahko (9, 114), ov *Sigecke* j' odprl-nazanuda vrata (10, 55) itd. – Ja nedvojim, da će se takih primjera u našem jeziku i više naći, kada se više jezičnih starina izpita.

Komparativ je u Sireni pravilan, najme na *ji* ili *iji*; starijega oblika, t. j. na *ši, eši*, koji je u kajkavskom narječju zagospodio, neima ovdje skoro nimalo; čak mjesto *ljepši* voli naš pjesnik: *liplji*: kruna *liplja* (2, 84), *liplje* (3, 6) *najlipja* (8, 60); ipak i: *najlipše* (5, 4). Od *dug* glasi komparativ: *duglji* (8, 91; 9, 31; 13, 47); mjesto *radji* ima po zakonih pjesnikova jezika *raji, raja*, n. pr. *raja* bih se dala s Prometeom driti (12, 95); mjesto *raje* ima skraćen oblik raj: raj bi bil orsagu 8, 53. – Samo u sroku čita se komparativ *mlajši* (5, 90, prema: *objamši*); i *rajši* (bez sroka) 13, 65. – Pamti još i ove (kajkavske) oblike: *častneje* (3, 9), *drugačeje* (13, 62).

Glagol. Sudeći po onom, kako je Petar Zrinski postupao s oblicima imena samostavnih i pridjevnih, može se već u napried slutiti, da će se i u glagola naći mnogo starina ili samovolje i bezakonja; uza sve to razkapajući po njegovu jeziku, namjerih se i ovdje na gdjekoje biserzrno, bilo kao vriedan ostanak jezične starine, bilo inače kao riedkost narječna. Ipak je primjera vriednih spomena sa starinske pravilnosti mnogo manje nego li onih, gdje se zgražamo nad okrutnim propadanjem zakona gramatičkih.

Medju ostanke iz starine pribrojit ćeš *infinitive*: *vreći* (stbg. врѣшти, врѣгж, danas: *vrći-vržem*), kano: z mrižom lovca *vreći* (3, 86), mislimo

se *vreći* (8, 79), na zemlju se *vreći* (10, 39). Ovako ima i: *odvreći* (1, 13), *prevreć* (13, 1). Prema tomu valjalo bi da je i *vleći*, pa ipak ima: *vuć* (5, 75), i *zvući* (2, 18) uz participij: *povlečen* (6, 30) i uz prezens: *dovleče* (1, 29), *vliče* (5, 14, 70) i *vuče* (2, 40; 5, 96). Kajkavac drži se kroza svu konjugaciju oblika: vleči-vlečem. – Spomena je vriedan oblik: *pluti* (14, 90), kao i *pluli* (2, 17), što je pravilno gradjeno prema плоути-пловѫ. – Pravilan je takodjer infinitiv *žiti* (3, 99), a riedak bez predloga oblik *niti* (нѣти m. нести) 13, 56. – Ako pravo razumijem 11, 4: misli, što će *bliti* Rustan beg oholi, to je *bliti* skraćeno od *blejati* (balare).

U *sadanjem* vremenu ima ovakih spomena vriednih oblika: *znajem* (5, 84; 12, 40) oba dva puta u sroku; isto tako 6, 21: *znaje*. Dva su čakavizma: *zname* (4, 90) i *odname* (8, 15) prema stbg. възъньметъ i отъньметъ, gdje je po zakonu hrv. jezika poluglas ь prešao u *a*. – Što se glagol *vrěti* (врѣти, врить) u 3. osobi mn. svršuje na *u*: *vru* (1, 43), to nije ništa neobična, čim se još do danas sačuvao participij-pridjev: *vrući, a, e*; ali u Sireni čita se takodjer 3. osoba jednine *zavre* (6, 57; 7, 12), samo što je to u sroku te nedokazuje mnogo. – Sliedeć ikavce skraćuje Sirena *smijem* (смѣѭ, смѣюеши) u *smim* (1, 60; 2, 24), ali zato 3, 26 razvlači oblik: *batrivije*, sroka radi mjesto *batrivi* (incitat) i *žalije* (m. *žali*) 10, 64. – Prve osobe: *molju* (9, 20) i *privolju* (11, 46) stoje samo u sroku; inače voli naš pjesnik prvu osobu skroz na *m*, čak u *morem* i *možem* m. *mogu*, kao što ima kajkavac *hočem* (m. *hoću*).

Više ima osebina u participiju sadanjega vremena. U Sireni ima mu mnogo primjera, jer je naš pjesnik i mjesto pridjeva rado upotrebljavao participije. Ali s jedne strane nemari on ništa za samoglas, koji je pred participijalnim svršetkom *ći*, s druge strane se neobazire ni malo na razliku glagola perfektivnih od imperfektivnih; po tom su u njega oblici participija sad. vremena veoma neobični i nepravilni. Evo primjera za jedno i drugo. 10, 24: *padeći*, 12, 102: *neznadeć*, 2, 9: *ziduć*, 8, 85: *dobeći*, 1, 23: *zvidući*, 2, 89: *rasteć*, 12, 6: *vržeći; prosikući* (3, 105; 11, 78), *prisegući* (2, 18); *mreći* (2, 15) uz *mrući* (1, 1); *zgibeć* (3, 87); *razrenuć* (4, 75); *obazreći* (7, 57), *bižuća* (3, 36), *potlačuć* (4, 87), *tražuć* (9, 76), *svršeć* (5, 75), *udreći* (3, 88; 4, 96); *kažeć* (5, 115), *hrčeć* (2, 10), *rveć* se (8, 14; 10, 39) itd. Skraćen je oblik *steć-steći* (m. stojeći) 3, 73; 5, 48; isto tako *vonjući* (m. vonjajući) 1, 1; a 10, 81: *smêć* (m. smijuć).

Ali niti ovaj participij nije toliko grozovit, koliko oba prošla vremena: *aorist* i *imperfekt*, u kojih nezna naš pjesnik ni za kakva pravila, već mu je sve jedno, kako bilo da bilo: oblici na *aše, iše, ahu, ihu* miešaju se bez reda i razloga, kako je gdje trebalo sroku ili broju slovaka za volju. Ovaj je pojav psihologički znamenit, a nije baš ni u historiji našega jezika preziranja dostojan. Nam valja uviek u pameti držati, što sam ono gori spomenuo, kako je Petar Zrinski, izgovorom *čakavac*, odrastao i čitav skoro viek proživio medju *kajkavci*, u kojih se upravo to doba prosto vrieme prošlo, imperfekt i aorist, sve to više gubilo i propadalo.

Već su odavna protumačeni, kako valja, starohrv. oblici: *berih, zovih, kladih* itd.; rečeno je, da se ti oblici osnivaju na skraćenju samoglasnom, kojemu u staroj hrvaštini (čakavštini) mnogo primjera ima po čitavom

polju jezičnom. Ovim se načinom razumije, kako postadoše i u Sireni sliedeći primjeri: *ploviše* (9, 115), *neznadiše* (12, 101), *dadiše* (6, 105), *zoviše* (1, 69, 94); *neznadihu* (9, 56), *gredihu* (9, 34), *drihu* (4, 73). Ako se *ploviše* osniva na stbg. obliku пловѣаше, ili *gredihu* na гр дѣахѫ, to je i *pogrnuhu* (1, 96) kao da bi bilo stbg. погрънѣахѫ; isto tako: *sediše* (3, 35), *bdiše* (7, 54), *letihu* (11, 72), *curiše* (8, 58) itd. A zatim može se u obće reći, da je u Sireni bez razlike perfektivnih i imperfektivnih glagola, svagdje skoro 3. osoba jednine na *aše* ili *iše*, a 3. osoba množine na *ahu* ili *ihu*. Evo nekoliko primjera: jer on silom *zeše* (t. j. uzeše) 3, 4; (Juranić) *speše* oči svoje (t. j. uzpeše) 9, 18; Radovan *zapriše* (10, 25); Demirhan-*prispiše*, vojnik *doletiše* (7, 87); on *činiše, lomiše* (5, 53); slap ga *nesplašiše, zlomiše* (2, 49); on *složiše, dijačiše* (3, 35), *posadiše* (4, 35), *posadiše* (4, 42), *zapaziše-skaziše* (11, 93), *nosiše* (12, 101). U svih je ovih primjerih, koji se mogu pomnožiti bez kraja i konca, naglas na predpošljednoj slovci, te se izgovara: doletìše, činìše, lomìše, nosìše itd. Redji su primjeri na *aše*, ovako: Arslan *spoznaše* (2, 26), bog mu pamet *zmotaše* (3, 2) itd. Da bude mjera puna, evo još i 3. osobe množine: *počehu* (1, 42), *začehu* (3, 119), *zastrihu* (4, 73), *odtrihu* (7, 12), *dospihu* (2, 30), *zvrvihu* (9, 56), *skrbihu, utišihu, pretrpihu, nesmihu* (4, 108); *valihu* (6, 77), *pogodihu, odilihu* (7, 121), *točihu* (2, 15), *obhodihu, ostavihu* (9, 75), *govorihu* (9, 34); ili na *ahu*, što je takodjer redje: *ostahu, nepodahu* (4, 105), *postahu* (7, 59), *zmišahu* (10, 31), *dokončahu* (2, 30), *opahu, dopahu* (7, 65) itd.

Kao osobinu druge vrsti pripominjem 3, 27: još i pod Stambolom *čuhmo* ga vrloga, a 7, 23: koga Vuk veliki *prozvahoše* negda.

U staroj bugarštini drži imperativ (zapovjedni način) posve vjerno svoj znak *i*, bilo očito bilo spojeno s osnovnim samoglasom u и ili ѣ; nego u daljem razvitku jezičnom, kako je naglas silno padao na predjašnju slovku, oslabi taj samoglas *i* ili posve u ništar ili ako vas je volja u poluglas ъ. Evo tomu primjera iz Sirene: *pomoz* (5, 44), *prisez* (7, 115), *nehod* (3, 52), pače *hić* u 1, 27 *hić* hudobo ružna (t. j. hiti, žuri se); *privež* (m. priveži) 1, 35 itd.

Napose još vriedni su spomena neki oblici glagola *biti-budem*. Tako je u Sireni dobro poznat skraćeni oblik: *bum* (kud se *bum* davil 9, 80; po kim *bum* čestiti 13, 14 itd.), *buš* (tak nada mnom negda - *buš* se veselila 12, 89), *bu* (v Egri *bu* pristolje 4, 81; erbinstvo *bu* tamo 7, 50; moja t' *bu* desnica 7, 78; malo je *bu* gristi 7, 79; sr. 8, 19, 74, 89; 11, 4, 95 itd.), *bumo* (kad *bumo* dočkati 7, 115). – U prošlom vremenu dolaze takodjer samo kraći oblici *beh* i *bih* itd. mjesto *bijah, bejah* ili *bjah*, n. pr. totu *be* nestalo (1, 44), ne *be*, ki mrtvomu dušicu pokripi (11, 92). Spomena je vriedan aorist: *bimo* (mi bimo morali špot i rugu čuti 8, 107). – Kod sastavljenika kao da se je posve zaboravilo, kakovi su oblici prostoga glagola; odatle dolazi participij *dobeć* (8, 85) i *zabljen* (4, 59, 10, 86) itd.

Kako u oblicih, tako ima i u riečih koje šta, te je vriedno da se iz te stare knjige izvadi i u uspomeni našoj obnovi. U tom kratkom leksikalnom priegledu naći ćete i takih rieči, kojih nije do sada ubilježio nijedan

rječnik; to je ponajviše jezičko blago, koje još i danas živi medju hrvatskimi kajkavci; pače u Sireni sastavljen je, kako već rekoh, troji leksikon u jedno, a kad naš jezik uzima valjanih idiotikona, lako će se odavle odabrati, što kojemu narječju pripada. Riečim kajkavskim dodat ću (k), riečim čakavskim (č), hoteći tim samo naznačiti ono narječje, u kojem rieč svakako živi; ali zato neću da rečem, da je u onom drugom kraju neima.

ada uz *anda*; ovaj drugi oblik dolazi samo 13, 46. I u drugih kajkavaca starije dobe (n. pr. u Petretića) vlada oblik *ada*. Što je *ada*, što li *anda*? Ako je *ada* sastavljeno iz *a* i *da*, što može biti da jest tako, ali se za pravo nezna, (znamenito, što stare knjige pišu vaviek *adda*, izg. *ăda*), to se *anda* mora tako tumačiti, da je *n* budi onako umetnut kako u »božanstvo« m. »božastvo«, budi da je to ostatak onoga pronominalnoga elementa, koji se u raznih oblicih ukazuje, kao нъ, но, не, нѫ, ili u *ano, aneb, nebon* itd. Nu neću da zašutim još i tu misao, koja mi se po glavi vrze. *Anda* jako sjeća na »slavonsko« *indi*, što je opet vrlo blizu i talj. rieči *indi* i turskoj *imdi*, koja od prilike isto znači; ali ja bih predje mislio, da je *indi* tursko, nego li taljansko. Tko nebi htio vjerovati, da se i takove riečce rado iz tudjine uvlače, eno mu: *dakle* i *dake*, što ja držim za talj. *da che*; eno mu *ma* i *makar* (takodjer taljansko), *tutako* (tuttoche), *medjer* (tursko), *tek, teke* i *tekar* (tursko), *čak, jok*, (turskо) itd.

Bojnik 1, 68; 3, 46 (č). – *brana*: Turčin, čoban, brana najveć počivahu (9, 55); znači valjda isto, što obrana t. j. straže, branište. – *brav*: već neg v brigeh bravi, ali snopi v polju (1, 96); ovdje je općenita značenja (č). – *brknuti:* oštrom kosom kot kad kosac travu brknu (9, 94); Belost. ima samo berknut, berknutje, a znači mu: projicere, dakle isto što obaliti; poznat je danas glag. brkati, pobrkati. – *broditi* u čudnom skladanju: sinko služi boga, njegve pute brodi (5, 99); do zlate jabuke moć nas višnja brodi (6, 18). – *buhac, bušiti* (udarac, udariti), sr. 1, 43; 7, 94; 6, 79; 10, 28, (k). – *buk:* stoji buk med vsimi, ki totu vrvljahu 7, 17; kao bučanje; sr. s tih riči na naglom šereg *izbuči se* (6, 60). – *brž* i *bržda* (fortasse) sr. s tih riči na naglom šereg *izbuči se* (6, 60). – *brž* i *bržda* (fortasse) 4, 10; 8, 67; 11, 10; 12, 3. (k). – *bzikaljka*: ognjene bzikaljke meju sobom 5, 76; Belost. tumači ovu rieč latinskom siringa, siphon, ili na drugom mjestu hrvatskom: šprihaljka; Murko razlaže još bolje i glagol *bzikati*, koji još danas medju kajkavci živi, te znači onaj zvuk *bzi*, koji se čuje kada se turi jezik medju zube, a zatim kada se na silu tjera voda iz kakve cievi, n. pr. štrcalice. Čudnovat je oblik u Stullievu rječniku, najme: bižikalika!

Čepêti, čepim 12, 19; glagol u Slovenaca i naših kajkavaca dobro poznat; znači isto, što čučati; sastavlj. *počenuti* (m. po-čep-nuti). S tim je jamačno u savezu i glag. čepati, počepati, očepati ili očepiti itd. – *človečtvo* znači u Sireni isto, što lat. humanitas; po tom je rieč i načinjena 4, 47; 6, 4, 24; 9, 15. – Prema rieči *čredo* (6, 10; 9, 2) ima takodjer glagol *črediti se*: drugi u radoste z dundarom se črede 4, 28; dokle se v zemaljskoj vojski ljudi črede 9, 103 (k).

Dar, sastavljeno od *da-že*; čestica koju Belost. tumači drugom, danas već slabo poznatom riečju *leprav*, t. j. saltem, tantummodo, dumtaxat; znači ponajviše današnje *čak* ili *pače*, ili latinsko *usque*: Vnogo v sebi misleć dar mu lice blidi (8, 14); ki čredo zganjaju, dar vse stado puka (9, 58); biju se dar dimom, oganj z sabalj vije (11, 71) itd. – *davor*: davori zibrani (4, 43) zovu se hrv. junaci. – *dijačiti* (pjevati) 3, 35; 4, 43; ova je rieč osobito dobro poznata kod ugrskih Hrvata. – *ditac*: vse spravnih ditac (3, 46), znači: mladienac; još i danas dobro poznata rieč osobito po Medjumurju: *dêtec*. – *dokonjati*: 1, 15; 6, 44; 7, 2; 8, 35; običniji je oblik: *dokončati*. – *dopustak*: daj s tvoga dopustka da sriću skušamo 9, 36; m. dopuštenje. – *dospitak:* svitu za dospitak zadosti bijaše (2, 50); znači: kraj i konac. – *dotegnuti*: Ali-kurt k pomoći rad bi bil dotegnul (6, 95): sjeća na slov. utegniti, kajk. *vtegnuti*, što znači: imati vremena, dospjeti. – *drgnuti*: Na Vida vojvodu drči, da ga drgne (6, 124): znači pravo latinski *stringere*, a zatim prema savezu: ubosti ili udaviti; poznat je sastavljeni glagol *zadrgnuti*; u českom jez. ima *drhati* s istim značenjem. – *dvojna* i *dvojnost*: da tê bit, nî dvojna, Ugri predobljeni (1, 61); vsako pero piše prez dvojnosti ova (2, 45), sr. 9, 26; 12, 16 itd. (k).

Gledati se: čuvati se; sr. *gljej* se psa stekloga (1, 80). – *gnjizdac*: ovo ljudi šaka u gnjizdac zavita (14, 38); to valjda nije ništa drugo, van maleno gniezdo: gniezdašce? – *greznuti*: v blato j' greznul (6, 95). – *grudan*: za njim telom grudan gre Štipan Golemi (5, 60): znači *krupan*, golem itd.; dohodi od *gruda*; ali da je od грѫдь, značilo bi: *širokih prsiju* (homeričko: Λάσιον στῆθος!). – *grubiti* (foedare, deformem reddere), rieč starohrvatska: nje obraz žalostan plačem je grubiti (12, 99); sr. ak sunce *pogrubi* greduć u slipotu, spet kad rano shodi, prosvitli rugotu (7, 47); ili *zgrubiti*: Murtuzana zgrubi velo sramoćenje (4, 106). – *grustan*: vsim vam žitke grustne do mala spominam (6, 61); rieč u kajk. poznata, znači: molestus, nauseolus; sr. glagol. *grusti* mi se t. j. gadi mi se; štok. ima *grsti* mi se, *grstiv* itd. sr. 8, 74; bude mu se zmožnost al vred *prigrustila*.

Haljan: kot ki haljan spliva, teži mu obuća (4, 4); to će reći: obučen u *haljine*! – *hiša*: sultanovoj hiše (8, 30), stoji istina samo u sroku, dočim je 8, 82: *hiža*, ali zna se, da Slovenci i naš stariji jezik imadu takodjer hiša. – *hit* obično je ženskog spola, ali Sirena ima 7, 93: kako pušken hit. – *hitnjost*: ali jur v hitnjosti vse biše smućeno (11, 88). – *hlinuti*: (Demirhan) tisuće ih dvigne sobom, da j' strahovit, i z dvajset sto *hline* Amirašen srdit (11, 63); *hlinuti* stoji mjesto *hlipnuti*, a to je drugi oblik od glagola *hlepêti, hlipati* itd. Glavno značenje ovoga glagola jest: težiti, željeti, ići za čim; najbliže našemu obliku dolazi sastavljenik *nahlipnuti*, koji se čita u Belostenca pod riečju: aggredior. – *hljustati* i *ljustati*: Al nebo nečuje, što pas lajuć *ljusta*; ki sprot vetru pljuje, na bradu mu *hljusta* (13, 50). Ovo je mjesto jako tamno. Smisao je u obće razgovietan, ali su nerazumljivi zlosretni glagoli *ljustati* i *hljustati*. Poznato je iz rječnika, da hljustati znači mandere, t. j. žvakati, ali to značenje ovamo nepristaje. Nego ovdje nam pritječe u pomoć jezik poljski svojim glagolom: *chlustać*, koji Linde opisuje evo ovako: pluszczyć, plusnąć t. j. pljuskati, dakle sasvim zgodno prema našem mjestu, kojemu je u 2. stihu

taj smisao, da »tko proti vjetru pljuje, na bradu mu pljuska iliti pada«. Čini se da ovamo spada Belostenčev: *hlastati* jezikom t. j. tlapiti, pa se tako istom tumači i od hljustati obično značenje t. j. žvakati. U českom ima takodjer glagol *chlostám* i *chlástám*, što znači po Jungmanu: schmisse geben, schlagen, hauen. Ali što će reći onaj prvi glagol *ljustati*? – *hodataj*: v mudrost, v čast, v hodataj rasteć vnogo vrime (2, 89); obično znači ova rieč: posrednik, molitelj; ali ovdje mora da je značenje abstraktno, kao: *proštenje, blagoslov*. – *horugva*: svijaju horugvi 1, 96; poznata starinska rieč, koju je Sirena sa jadranskoga mora dobavila. – *hrlo kopjeno* (6, 128), znači doista: *rt* od kopja; u Belost. ima *hrlec* (dakle ista rieč, samo s drugačijim dočetkom) pak znači: rostrum porci! – *hromeći strah* (10, 105), jamačno rieč izvedena od *hrom* ili *hromiti*.

Izbiti se: Da se v Arabije ta karabul, vele, skroz vetrov izbije iz kobile bele (1, 85); znači dakle ono, što obični glagol: *izleći se*. – *izhustiti*: ka j' najljuća dole furiju izhusti (1, 16); manje je razumljivo ovo mjesto: Da b' Deliman ludi prvić ljubav pustil, bil bi meju ljudi vridniji glas *zhustil* (1, 79), znači valjda, što latinski: *excitare*. – *izmesariti*: pod ov meč ti j' dojti, da te izmesarim (7, 100). – *izvedati*: rekuć joj cić glasov da povsud izveda (6, 70); običniji je kajkavski oblik: *zvedati* ili *zezvedati* (explorare). – *izviskati*: I Ban med ovimi kako to izviska (6, 99); sastavljenik od *iz* i *viskati*, što znači: jubilare exsultare; i u českom ima: vyskati.

Jadovit i *jadovan* (1, 28; 3, 104; 5, 58); obedvie rieči bolje poznate u kajkavštini, nego li u ostalih narječjih. – *jagnjed*: 10, 98, populus nigra. – *jalan*, n. pr. jalni ov svit (7, 41); izišla si jalna med nas van lisica (7, 78) – znači ovdje: lažljiv, himben; sr. *jaliti se*: milost da b' ti dana, ž njom bi se neg jalil (3, 105), t. j. ti je nebi za istinu kao milost uzeo, već bi se pretvarao, i hinio hrabrost. Isto je tako, 8, 10: već neg jad čemerni mrzim te *jalnika* t. j. himbenika, varalicu. – *jareb:* kot jarebi širom plahi odletiše (10, 50); perdix. – *jednostručice*: sto lanci zvezana jednostručice (1, 25). – *jelva*: abies, 3, 117. – *jeti*, glagol koji više nedolazi obično prost, stbg. ѩти; jur su se vsudane jeli k zlu spuščati (1, 63); dobru grofu jel je ključeć govoriti (3, 124); praznu je postelj mil suzami (13, 8). – *jid* (m. jed): izhodeću z jidi vsagdanju nesložnost (1, 2); neg da mu od jidi mozg nepada (4, 45).

Kahnuti: zmače se mah sabljom, ter ga u bok švagne, kud mu rana krvjom priko svite kahne (14, 96); neznači li ovdje *kahnuti* isto, što *kihnuti*, tad ja drugoga značenja neznam. Istina osobito baš liepo nije reći, da je »rana krvlju kahnula (kihnula)«; ali u našega »pjesnika« ima još i gorih stvari. – *kanja* znači milvus t. j. jastrieb: piljug, kanj množnosti da mista nimihu (4, 73). – *kara* (karanje, karba) 11, 24. – *kâs: kâsom* (13, 12). – *kička* (kajk. običnije: *kečka*): po suhoj glavici kička mu se toči (2, 33). – *kinuti* (sc. dardu) na Vida (11, 70): t. j. baciti. – *kladati*: od ovoga mnogo upotrebljavanog glagola navodim iz Sirene ove primjere: da tabor ne *klada* vojska u čišćine (3, 21); povij da k medanu Vid se prvi klada (11, 55), zvana odzgor komu jesu nadpis klali (13, 89). – *ključiti*: ključeć do kolina (2, 32); govor je o konju, znači ‚curvare', t. j. konj

uzvija nogu do koljena. – *klop* (3, 115) znači isto, što *krpelj*, rieč je slovensko-hrvatska, lat. ricinus, njem. schaflaus. – *kmet* znači po slovenskom što seljak: razumi med kmete došastje Mehmeta (3, 45). – *kob* i *kobiti* se (3, 44; 4, 51; 6, 90): U viteštvu momu nigdar se nis kobil; čim se j' najveć kobil misec za nesreću – jedno i drugo mjesto znače očevidno: dičiti se, gloriari. – *kolovrat* sriće 4, 2; u Gundulića je »kolo od sreće«. – *kon* (stbg. конь) današnji predlog *kod*: zato kon trag turski drčat su vpućene (3, 67); hodeć kon piški trag (4, 25); trinajst sto konj spravno *kon* sebe imaše (4, 95). U prva dva primjera znači *za*, u trećem *kod*. – *konča*: ti s' dal končU gradom (6, 38); malo da ih končom nisu izkončali (1, 98). Uz to ima *konče*, što je u kajkavaca običnije *končemar*, te znači *saltem*, tamen; n. pr. konče se učiti jur po škodi znajmo (8, 49); da konče zakriješ nemilosrdnosti (12, 37). Ja držim da su *konče* i *konči* starinski lokali. – *krakoriti*: kot kokoš krakori (7, 101); Belost. ima pod riečju ‚gallina' samostavno ime: *krakorenje*. – *krtiti*: da se ada v mene već duša ne krti (12, 82): da se u meni više duša *ne muči, ne svija*; lat. torqueo; odatle: nit se već ufamo, da se ki van *skrti* (etorqueo), 13, 90. – *krup* (grȁd, tuča): vitar, snig, krup, vode, lišca mi ne ruži (3, 42); da nas ne preprati jesen, daž, krupovi. Sr. takodjer *krupovit* oblak (6, 126). – *krupeljika* 10, 106: nekakva trava.

Lasniti se: gdi se god veliki šereg Turak lasni (6, 84); ja mislim, da je to mjesto *lastniti* t. j. *lastnovati*, lat. otiari, naški: bezposličiti, dangubiti. – *lecati se*: nis hijenom, da bi me se lecala (2, 4): u stbg. лѧшти сѧ, лѧчѫ сѧ, i лѧцати сѧ. Rieč je ova kod kajkavaca dobro poznata i znači: »trzati se od straha.« – *ličati*: zač bi se o srića na te potešćaval, kad mi s tobom liča vse, što sam ziskaval (3, 36); ovaj je glagol meni nerazumljiv; svakako stoji u savezu s onim, što je u sastavljeniku: *obličati*, a ovdje znači valjda: liča mi, kao: ‚dobiva mi lik' t. j. ide mi za rukom. Na drugom mjestu ima *obličiti* (13, 49), a znači: prigovarati, suzbijati, kao i u starobug. j. – *lig*: Danda strah obhodi, *lig* da ga ne zgubi (10, 96); ova riečca znači *samo* kao i *neg*, a sastavljena je iz лѣ i же, pa kao što неже priedje u *nego* i *neg*, onako i лѣже u *lêgo* i *lêg*. Ja mislim, da je ova riečca *lêg* i *lig* sadržana takodjer u poznatom obliku *lêstor* ili *lîstor*; držim najme, da je *lêstor* postalo od *lêg-to-r*. Za dokaz, da i *g* pred *t* prehodi u *s*, navesti ću rieč *žest* (od koriena: *žeg*) i *prstъ* (od koriena *prh*). U Sireni ima *listo* (1, 97) i *listor* (5, 85, 107; 11, 26). – *lêšćati se*: *lêšćim se:* lišći se od šćita (4, 22). – *ljuljan:* afiuma ljuljna jako se napije (2, 21): znači pun ljulja, zatim: omamljiv, vrtoglav.

Majati: Vsak se zmed njih maje kot z daleka gora (razumieva se o konjih), 8, 1; znači: svaki konj kima glavom i prši grivami, jer »majati se, majem se« znači: tresti se, labefactari. Sr. u lir. pjesmi: kak se suha pliva prema vitru *maje*. – *mahat, a, o*: k jarbolu mahatom (10, 53) znači: omašan, velik. – *manen*: manen golom sabljom izteče (2, 13), vsaki j' manen hitil bižat na te riči (4, 91); niki počinjahu maneno bižati (7, 29); znači: lud, fatuus. – *medven* (1, 78). – *mešina* (10, 29). – *mešnice* (plućne) 7, 27. – *mirovan* 2, 10; 3, 16. – *mišac* (m. današnjega: *mišica*): konja jakih mišac (3, 46). – *mlaka* 1, 68. – *mlat*: daske, sidra, mlate (2,

41); znači jamačno, što ‚proštac' ili ‚kolac'. – *mozibiti* (m. današnjega možebiti ili morebiti) 6, 85; 8, 7; 12, 55 itd. (k). – *morija*, z-Sigetske morije brž se spozabismo (4, 10). – *mrtelan* (m. umrli) 5, 14; 7, 49). (k). – *muditi* se (9, 5). (k). – *múka* (5, 76); u kajkavaca samo još na voću: môka. – *munjaja* (11, 11; 10, 61 itd.); ovako dolazi u Sireni uviek. – *mutnja* (4, 11), obično danas: smutnja. – *muž* (u značenju seljak) 8, 65.

Nad-ići: da j' četiri nadšal jedan turčin naše (3, 23). – *namagnuti*: Vizirom namagne (1, 65). – *namira:* u prvu namiru (11, 42) t. j. bei der ersten begegnung. – *naprieti* i *napirati*: niš' ga ne napriše takova novina (2, 49) t. j. ništa ga ne uzbuni ili još bolje: *neuzoholi*; na Siget napira (14, 73) t. j. navaljuje. – *napojnica* (7, 27) t. j. nazdravica čaša; – *nasladnostiv* (čudna rieč!): čim ti ričom dvore nasladnostivije (2, 59) t. j. čim ti se sladjim riečima udvaraju. – *naslajati* t. j. nasladjivati (5, 112). – *nastoriti* (od *nastor* = omraza, progon) znači: progoniti: vse suprotivnosti tu bana nastore (14, 65); odatle: *nastorljiv*: ljuctvo meju sobom jako nastorljivo (omraženo, mrzko) 1, 65. Odakle dohodi *nastor*? Jeda li je *nastor* onako gradjena rieč, kao: prostor, zastor itd.? – *navrći*: navrže strah u Goliata 3, 114. – *nazanuda*: vru mu jetra žuhkom krvom nazanuda (1, 43); koga j' spet zmutila ljudem nazanuda (10, 1); ov sigecke j' odprl nazanuda vrata (10, 55). – *nečist* kao ime samostavno: zato nečist vsagda pri sablji nosiše (12, 101); ima tomu primjera i u Stullia. – *nelomit*: utvrjenje nelomito (10, 44): infragilis. – *nemiloma*: 4, 73; 6, 127; 7, 98, znači isto, što: nemilo, nemilice. Sravni jednako gradjene rieči: *nestanoma*: od tud nestanoma tužni človik gori (1, 77); nestanoma u tom misal svoju trudi (2, 2); mjesto toga ima 4, 79: *nestance*; zatim: *hotenoma*, ki si hotenoma vas razum pokvari (2, 25). – *nemutljiv:* pošlje nemutljivo (2, 25) t. j. bez oklievanja. – *neraše* u stihu: gdi godi vijaše oružje pripravno, onamo idjaše, ćuteć vrime smrtno jadovit neraše (10, 71); ako to nije štamparska pogrješka m. *noraše*, što bi bilo od slov. glagola ‚noriti = mergere' ili od njem. »noreti, norim« (narr werden), tada se mora misliti na stbg. glagol нрѣти, нрѣ, нриши, koji u intenzivnoj formi glasi нирати, нирѣ, нирѣши, a znači: se immergere. Premda ovo značenje sasvim pristaje u naš stih, ipak je čudnovato, da glagol neglasi ‚nirati', imperf. ‚niraše', već ‚nerati' imperf. ‚neraše'; u kajkavaca (kod Habdelića, Belostenca) ima samo glagol: noriti, i sastavljenik: *pondirati, pondreti, pondrt*, pače ptica ‚mergus' zove se u Belost. *pondurek* (oblici znameniti poradi umetnutoga *d*!). – *nesmira*, malo nas z medana ujde zpod nesmire (4, 66), na tvoju nesmiru (14, 80), znači: immanitas, crudelitas, (od не i съмѣра); odatle pridjevno ime: *nesmeran*: viteže nesmerni (11, 33), što je već uzeto u pohvalnom značenju, kao: fortis, audax, saevus; još se dalje razvilo značenje u 4, 33: za dare *nesmerne*, gdje bi po svoj prilici bolje bilo čitati: nezmerne (t. j. neizmjerne). – *nesrićnak* 7, 35, m. nesrićnjak ili nesritnjak. – *nestorac*: skoči kot nestorac (10, 91); ja mislim, da nije ništa drugo, nego li premetnuta rieč: *nerostac* (verres). – *nesvet*: tulko bitje v nesvet Ugre je pomelo (2, 54), tad mu gre u nesvet vas čin (3, 1), da najveć z nesveta zgubismo se

sami. Znači defectus consilii, desperatio, amentia, ineptia – *novica* (neuigkeit) 14, 37, slovenska rieč. – *nutiti se*: sam se na smrt nuti 9, 97, isto, što nuditi.

Občinjati: vnogih ver načine misleć občinjati (1, 63). – *obikivati:* razumih, što t' se obikuje (13, 69), t. j. što je tvoja navada, što se tebi dopada – *objednom* (umah) 9, 13. – *obklasti se* oklopami t. j. odjenuti se, obložiti se (10, 83). – *obličaj* (1, 75). – *obočitati* (10, 98) znači: očitovati, fateri – *obraditi* (m. obradovati) 7, 1. – *obrat:* na guste obrati spomeni se moje (5, 99), t. j. sjećaj se moje okretnosti, obrtnosti, zato ima i pridjev: *obrtan* (dexter, industrius), kano: spravan, delinski, obrtan (1, 82), šeće se obrtan (6, 111), car obrtan i batriv (7, 19). – *odbavljati:* žitak odbavljati (život provoditi) 7, 46. – *odjatiti:* mene ne odjati (5, 100); ja mislim da znači: neodmetni se od mene, kao što ptica neide od svoga jata. – *odklopiti* (otvoriti) 11, 15. – *odmudak*, kao i zamudak; ne daše odmudke (1, 67). – *odpoved* (odgovor) 2, 21. – *odvećevati:* odvećuje smihom (t. j. odgovara) 3, 24. – *okidati se:* tvrdovrat kot do sad da se ne okidaš (6, 15), t. j. da se neupropašćuješ – *opadac:* od strašna opadca umrihu (10, 68). – *operni:* monarke operni (8, 73), viteže operni (9, 95), junače operni (12, 64). Ova rieč dolazi od: oprieti se, te znači isto, što oporan, dakle: durus, pertinax, obstinatus. – *osišati:* kako travica osiša v puščini 7, 43; prosti glagol *sišati:* do kolin sišahu jur vode v hendeku (10, 18); obadva su glagola srednje vrsti tako, da je od съхнѫти intenzivni oblik: сышати, nu u stbg. dolazi samo: oy-сыхати i исыхати. – *ošaliti:* oštrom čidom vrat mu ošali (3, 69), smrt će ošalit (3, 107), smrt britka nekoga ošali (7, 24). U českom znači: ošaliti = decipere, ovdje znači još i više najme: udariti percutere; već u Belostenca ima glagol: šaliti u značenju vexare. – *oškoditi:* tvoja ruka Turčina da oškodi (5, 99). – *otipati* kaurskim sabljam (3, 16), znači valjda isto, što u sloven. j., najme: betasten, befühlen; prema tomu: na oprezu biti, uklanjati se, kao što sliepac traži da napipa gdje je što. – *ozdrilje:* pak ga za ozdrilje Deli Vid popade (14, 99), običnija je rieč požirak; strogo znači u slov. ožrelje ochsenwamme, palear. Sr. 6, 10: šćene črnim *žriljom*, valjda m. žrilom, prema današnjemu: ždrielo, faux.

Padni Ikar (9, 1), caducus. – *pàriti* se (glava od vina) 2, 25 – *pahnuti* bana v šišak pahnu 3, 88; vrst udarca; kajkavac veli pehnuti – *piljug* (4, 73), što *kanja*, t. j. vrst jastrieba. – *piše*, znači pješice, 2, 67; 7, 18; 11, 61. – *pitvina* (prema jestvina) 2, 24. – *plava:* plave potrene v dubini (1, 55); običniji je oblik *plav*, i. – *plov:* krvnim težkim plovom (4, 36); kot u plov 10, 26. – *pletak:* bulla kida pletak (15, 117), znači jamačno: pletena kita, vlasi. – *pljahnuti:* Srce v Tatarinu naglo pljahnu (11, 11): uzkipjeti. – *podbiti:* nit se komu daše u pogibelj podbit (1, 100), subigere. – *poddubsti:* Car poda se poddube vode, gore, zide (2, 31). – *podsesti* i *podsedba:* Palotu će podsest (2, 4); deset dan v podsedbi potrošil je (2, 28). – *podjeti:* poduzeti, skrb velu podjamši (3, 13). – *pohrupati:* dvojim Harap mahom Vidov šćit pohrupa (7, 105). Belost. ima pod riečju allido ove glagole: hitam, *hrupam*, lupam; dakle pohrupati znači što i polupati. – *pohuditi:* rieč pohuditi (6, 43). – *pomikati:* ov strah, kvar, smrt, jadan v šakah je pomikal 10, 66. – *pominati* (razgovarati se) 3, 30: hoćeš sa mnom pomi-

nati; sr. lipa ga j' *pomina* ričom ustavila (13, 13), t. j. lip pomin = liep govor, liepo spomenuće. – *pomnjuj* (9, 59) kao imperativ dohodi od pomnjevati, ali obično je samo: *pomniti* (pamtiti) u Belost. – *poplav*, i: 1, 70. – *posal*, znači što današnja rieč: poslanik (5, 7; 6, 4 itd.) – *posiliti* se: slidit moje pridje jesam se posilil (9, 4); t. j. požuriti se – *poskaliti* se (6, 40): što i oskaliti se t. j. zabosti skalu u tielo, a skala je njem. splitter, premda obično znači: felsen; n. pr. kot z visoka kada poruši se *skala* (3, 84). – *potič:* Iskat ću te potič (9, 80), znači cursim, kao što je u štok. potoč. – *potočiti* glavu po tloh (9, 70), devolvere, in orbem s. gyrum agitare. – *potor* (8, 13; 9, 2), strages. – *potruniti:* vnožinu j' živih Turak potrunil (10, 52). – *povodnik*, rieč i danas dobro poznata; ali je spominjem, da se vidi, kako je i Zrinskomu poznata: uze zmed povodnikov konja jakih mišac (3, 46). – *prahački:* meštrije prahačke (5, 77); znači pulvergeräthe. – *prece:* da b' vse tursko sime prece skupa došlo (1, 48), k njemu j' došal prece (3, 15), tare bašte prece patarin prehudi (9, 5), pancir zmakne prece (13, 9); znači vehementer, fortiter. Čini se, da je to lokal od прѣкъ. – *predavac*, znači izdajica (3, 18). – *pregriha* 3, 5; 7, 80. – *prehiniti*, ufanje mnoga prehini 12, 42. – *prerotnik:* Niste Turci pravi, neg ste prerotnici (6, 94): perjurus. – *preša:* Z mrtva tela zide na prešu dušina (10, 29); sr. s kom tako v nesmerne pogibeli prešiš (12, 78); znači žuriti se, hìtiti. – *priča:* dozvavši Arhangela k priče (1, 6), Radivoju v priču da odgovorenja (9, 23), nigdor k njemu nesmi z oružjem na priču (11, 103); znači najobćenitije lat. causa, a prema tomu u prvom primjeru: preda se (coram se, ante ora), kao što u slov. priča znači: gegenwart, a pričen: gegenwärtig; u drugom i trećem primjeru ima se drugačije prevesti. – *prija*, to je u Sirene redovit oblik m. pridje ili prije (stbg. прѣжде). – *prihodnica:* znači čaša dobrodošlica (4, 48). – *prikljeti* se: smim vam se – *prihodnica:* znači čaša dobrodošlica (4, 48). – *prikljeti* se: smim vam se priključeti v jedinoga boga (1, 60), i kajkavac kaže: ja sam te preklel. – *priklopiti:* kigod nezna uzdu sriće priklopiti (9, 8). – *priličje:* v njih Haprapi pridu u priličju vragov (1, 81). – *pripovedati:* valjda zabraniti (kajk. veli: prepovedati) 1, 1. – *privonjati:* niti je privonjal k odurnoj jistvine (4, 76); kajkavac rekao bi: *privohnul*. – *protikati:* da slap rike krvne med njimi protika (1, 66). – *prug:* ki skuči pod prugom (sc. nogu konjskih) 4, 88; al mu do sad još nenajdoh pruga (13, 23); ovdje znači isto, što ruski прыгъ t. j. saltus, ili na drugom m. trag. Uz to ima 2, 32, gdje se opisuje konj Sulejmanov, ovako: *pruza* nog frižkoga, a to ili je slično rieči: prug, pa da znači: pruga frižkoga t. j. da konj frižko noge pruža; ili to stoji u savezu s riečju prusiti, prusac, što znači njem. trab, im trabe laufen? – *puškar:* I njega puškari z lumbarde probiše (2, 23). – *putnica* noga (11, 44), kao što se kaže: čovjek putnik, tako i ovdje: putnica noga. –

Raba: primi rabu tvoju, ka j' zaprta v teli 2, 79. – *rasprava:* prs ima raspravu redi Elefanta (2, 34); znači jamačno: širina; glag. *raspraviti* se: Turci v taboru su se raspravili 3, 55, što znači: sich breit machen. – *rasipanje*, (2, 3), *rasutnost* (2, 4), *rasutak* (2, 50). – *rasedati* se: što j' god kadi bilo, pred njim se raseda 6, 62; srce plemenito, što ti se raseda (9, 107); to znači: uklanjati se, klonuti. – *rastrupiti:* još kad drugoč mahnu, vas šišak rastrupi (11, 78): znači što lat. glag. detruncare ili distruncare. –

rastvor: do plamna rastvora 1, 24; to je podzemni sviet. – *razluskati* glavu (6, 99), znači što i smrviti. – *razrobiti* tabor (2, 14). – *razumstvo* 9. 69. – *reda:* sam ni izreć zmožan Merkuriuš reda (12, 107); običnije u obliku *vreda:* zabra vojsku vreda (2, 5), ban mu na to odgovori vreda (9, 107); sravni takodjer: gdi potok gre, *prevreda* dospihu (9, 75). Ima i kraći oblik *vred* (връдъ) 1, 57, 75. Ove je rieči znamenovanje poznato; znači mox, cito, umah. Drugo znači *redi* (lokal рѧдѣ), najme, ‚jednako kao' perinde ac: redi elefanta (2, 34); *red* kadiašćerom, t. j. jednako kao kadiašćeru (9, 72). – *renuti:* vojske silne k njemu renu (1, 68); konji tere osli renu se za njimi (2, 42). – *ripčiti:* govorit od njega da se niš ripči (13, 49)? – *ročna:* ni nam ročna na čelu pisana (12, 87); dolazi od *rok,* te se razumieva ročna ura (smrtna ura). – *rota:* Mahumedu roti proroku dajući (2, 18); znači ‚kletva, prisega'. – *ruga, e:* 8, 38, 107: špot i rugu čuti.

Samodrug (11, 40; 12, 1). – *sed:* pokojom ter sedom (8, 51); sessio. – *sedina:* canities 1, 56. – *siča* morska (13, 28), valjda morski put t. j. onaj pravac, kojim ladja more sieče. – *sinja* sunčana: med tim sunčena sinja vpada u more (4, 86). – *skadanj:* idu kon brig jedan ne dugo za skadnje (1, 50); znači li skadanj što kajk. škedenj? (njem. rieč: stadel-štagel). – *skaziti* (pokvariti) car svoju rič skaziše (11, 93); rana, ka mu glavu skaza (4, 20) stoji u sroku, a valjalo bi da je skazi. – *skoznovat* (9, 76) (vigilans, attentus), u kajk. poznate su rieči: skozen, skoznovati. – *skračati:* abbreviare (3, 1; 3, 66). – *skrižati:* hajdučki ples sabljami skrižihu (4, 43); bi od nas skrižan do volje sabljami (5, 29). – *skrovnica:* posalastva verna skrovnica (11, 44), occultatrix. – *skruniti* (kajk. mjesto skvrniti): boga da ne skruni neprijatelj pusti 2, 75. – *skučati;* kralj je plačuć skučal (6, 120, ululare. – *sladiti,* već nas niš dika nesladi (6, 52), a *sladati:* da orle slada (4, 72), znači delectare. – *slobodstvo* (4, 47) libertas, libera voluntas. – *slepić,* da b' kot slepić mrakom v Bosnu došal (3, 25), vespertilio? – *služica* službenik (2, 65). – *smaman* (pomaman) 12, 103. – *smast;* ako kako strilom smast ne priskoči mu (3, 113); ja mislim, da je to rieč sastavljena od съ мьсть, dakle što bi bilo stbg. съмьсть, a znači: kazna, muka, osveta, što je u vin. zak. *maščenje.* – *smućna* (m. smutnja): smućna se velika po taboru zdvignu (13, 18). – *spametiti:* opametiti, 9, 71; 12, 72. – *speti: speta* m. opet (опѧть) 7, 48; 9, 129; ima čak i *sospet:* sospet u grad zdravi ter se k nam vratite (9, 42), gdje je predlog dva puta stavljen. – *spetiti:* spametno spetiti nad naglo činjenje (5, 4): Belost. tumači spečujem coerceo, refreno; i spečujem se: cohibeo me; ali ovdje taj glagol toga neznači, nego spametno spetiti se odgovara lat. prudens ili prudenter versari, gr. τυγχάνειν. Samost. ime *spećenje* t. j. pripećenje znači to isto 5, 3; 11, 87. – *spodobnost* 1, 88; *spodabljati* 4, 73. – *spoganjati* t. j. predbacivati, 3, 96; 8, 26. – *sploh:* pišem stvar sve sploh (9, 1), slov. rieč. – *splićati* (valjda od splesti) 4, 2. – *spričiti:* moste spričit zapovidal (3, 3). – *sprozvati* se, buduć da se sprozvah z njih nedostojnosti (1, 15), recordari? – *spuškati;* spuška (topovi) celo mesto: beschiessen (2, 54). – *srd* kao mužkoga i ženskoga spola 1, 27; 2, 75; *srdost* (2, 65), *srdoća* (2, 73), *srdstvo* (1, 19). – *stanak* (habitatio, domus) 2, 3; zavdat rodu, zidu, stanku rasipanja. Nego 2, 34 opisujuć konja kaže se: nogu ima jelenovu, kopito *do stanka;* što

to znači? – *stanom:* u kom je mestu bil stanom t. j. uviek, stalno; (m. stanoma gled. nestanoma) 5, 10. – *stavica:* pukle mu v stavici oble krvne oči (2, 33), govor je o konju, što znači? – *stav* (ili *stava?*): čim Laušu stave ma sablja razčini (1, 55), što znači? – *steći* (1, 74 itd.) i *stekli* poznate su kajk. rieči, m. biesan i pobiesniti. – *stelja:* dvajset i šest v stelju zastav zakopala (3, 49); sr. 9, 57, dojdoše k stelje, v koj su Turci spali, t. j. lagerstätte, ruheplatz; da zgiba u steli (postelji) 7, 3; v stelju spati 12, 26; konj z ždribetom u steli (7, 96), valjda u štali? – *stenac:* kot stenac v školju stanovitu (3, 121). – *sten:* v krvi kot sten šumi (11, 103). – *ston:* kad se za ston jedan š njim rvali jesu (1, 101), tumači sam pjesnik riečima skala, pristanišće. U českom znači ston: stamm, klotz, pflock; dakle u znamenovanju prenesenom na kamen, bilo bi: felsen. S druge strane sjeća nas ston sa značenjem: pristanišće, na poznatu rieč: *zaton.* – *stov:* na boju, na domu, vode, kopnu stovu (15, 115)? – *straźac* 3, 57 itd. – slamni *strop:* (3, 115) culmen, fastigium. – *strup:* strupom se i jadom nakiti; znači u stbg. vulnus, u slov. otrov pa to je i ovdje. – *struk:* dvoji z njega (sr. turbana) struki svijahu se slavno (2, 36). – *stulica:* tad stulice bile jednu v luk slagaše (9, 85), i u pjesmi, ‚plač aripane': al stulice oštre strile vpremi v srce z tula mile. Što znači ta rieč, kad nije niti striela niti tulac? – *stup:* konj je stupa lahkoga (2, 36), njem. tritt. – *stupina* (ili *stupinja*): stupin mojih v tragu tvrdo ti vazda stoj (4, 40); tovariša hteći stupinje iskati (9, 83). Ovako su još gradjene rieči: *popivkinja,* z grla glavnoga popivkinje duge (15, 113; 118); *teginja:* jedva mu teginju tila konj nosaše (13, 12). – *stupljati* (intenzivni glagol od stupiti) 5, 65; 6, 111; 10, 23; sr. *lamljati* (od lomiti) 3, 118; 7, 108; *ogibljati* se (3, 57), *pogubljati* (8, 40), *pozavljati* (od zvati) 12, 88; *nazavljati* 7, 99; *tapljati* (od topiti), da v krv sablju taplja 10, 16. Ima ipak i: *zazavati* 13, 4. – *stvor:* glavu tanka stvora 3, 34 (kopf feiner bildung). – *suhota* 3, 40; *sukrv* 1, 25; *sulja:* uznoseći sulju (1, 96), da se smiriš suljom (6, 110); običnije sulica. – *sumnjiti* se od koga = zazirati od koga 3, 59. – *supati:* ter vidi da krvjom jur mu glava supa (7, 105); u českom jez. ima glagol supati i supěti, što znači keichen, schwer athmen, a u Belost. naći ćete supa i supanje, koje on tumači kao: intinctus vini; čini se, da su ove rieči u savezu sa: *sopsti, sopiti, sapa* itd. U ruskom se veli сопѣть i za vodu ili dim, kad izadje. Prema tomu je smisao našega mjesta: caput bullit cruore. – *svrêti* se, svrem se, jedva j' duh prijimal svrla mu se j' duša (4, 62): efferveo. – *šega* 2, 86; 3, 24; *šegav* 3, 29 i *šegarija* (8, 95) rieči su u kajk. narj. dobro poznate; već u stbg. ima шѧга. – *šetovati:* vsak tamo šetuje 1, 104, – *škodan:* često me škodnoga činjaše (1, 37), naglost čini nikoga, da je škodan (11, 2). – *škuljati* se: v brige al u polje da b' se proškuljali (9, 57), što danas prošuljati se. – *švagnuti:* ter ga u brk švagne (14, 96), u slovač narj. švaham, kao i u slov. švigam (schwippen).

Takati: ki j' kršćansko ime kako blato takal (9, 61); volvere, volutare. – *takmen* (8, 74) i *takmenit* (6, 58). – *tamašan:* od njega med vsimi nebi već tamašna (6, 5); tamašno sad nad me car činjenje spravlja (11, 31). Stulli tumači: jocosus, facetus; ali ovdje znači od prilike isto, što manen, t. j.

stolidus, čak superbus. – *telni* (= têlesni, a, o): 1, 23; 6, 55. – *težˊ*, i: ki l' mi težˊ odname (8, 15); *težati:* komu noga teži (težka je) 10, 33. – *tim toga* (med tim toga) 1, 73; 11, 41: interim – *tin:* med šatorske tini (15, 103), septum. – *tiniti:* kot gigant med blatom gazeć ih je tinil (10, 52); stoji li taj glagol u savezu sa тина, što znači u bug. „blato"? te bi smisao ovdje bio: kot gigant med blatom gazeći ih je blatil; ili je to intenzivni glagol тѧти, тьнѫ. što znači: tundere; ali tada bi valjalo da glasi: *tinati* ne pako: tiniti! U českom ima zbilja: roztínám, stínám itd. – *tinja* (тѣнь) 9, 123: umbra. – *trata:* v gore, v trati (7, 118), varaždinske trati (9, 44), ležeća vidi v trati (9, 83): cespetum. – *trkaš* (što u Gundulića trkač) t. j. tulac za striele 12, 6; *tukati:* želja njim se tuka 9, 58; t. j. želja im se nudja. – *turobiti* (tugovati): turobeć Suliman sediše 7, 54. – *tužnjak:* Z kakva si to sveta tužnjače nakanil (14, 52), znači: jadnik, bjednik, nevoljnik.

Učenik znači: učen čovjek (1, 89). – *udati* se: meni se ne uda put, na ki se davaš (4, 78), znači: meni se nedopada. – *ujti* = uteći 4, 98. – *uhiliti:* ti ptica nevirna, zač si gospodina tvoga uhilila (13, 98); znači prevariti, jer je hila = dolus. – *umiljen:* ponizan 9, 40; *umrknuti* (extingvi sc. vita) 9, 94. – *unesti:* unesla te j' sada batrivost velika (5, 111); znači: zanieti.

Vada: štimate da vada hoće nas pomoći (8, 79); znači isto, što običnija danas rieč svadja, Belost. ima glagol: *vadim se* i samostavno ime: svada; sr. 11, 96, ništar se *ne vadi*, što znači: nihil moratur; 7, 112, jer sabalj udarci vele ih *ne vade*, znači takodjer, non multum eos vexant ili retardant. – *vadjen* (običnije navadjen) znači: consvetus 10, 43. – *vajeti* (m. ujeti) u obliku *vajme* se tužiti (8, 15), se tvrditi (13, 73). – *van*, kao germanizam u ovakih primjerih: još ni sunce *van šlo* (1, 48); njega mi *speljaj van* (4, 53). – *variti:* zato si zlo vari, ki joj se vdilj poda (10, 3), znači: zlo se čuva, zlo je na oprezu; male cavet sibi; sr. 9, 5, *znevarce*, ex improviso; *nevaren* znači u hrv. kajkavaca, kao i u drugih slovenaca: pogibeljan. – *vbožiti* (ubožiti) 1, 28, pauperum reddere. – *vidovinski*, kako vidovinski dar mu konj letiše (1, 82), što će to reći, ja nerazumijem, van ako je štamp. pogrješka m. *vilovinski;* jer se često kaže: konj mu leti kano vila, pa tako na jednom mjestu ima upravo i Sirena. – *vik* (m. vika) 6, 80: krik, vik i drčanje. – *vistovit* znači: certus, conscius; jer smo vistoviti, da itd.; rieč je onako gradjena, kao i poznata kajkavska *lastovit;* Belost. ima takodjer *vestovit*. – *vkaniti* (prevariti) 1, 73. – *vkinuti*, kad nesreća preju vkine, neskrbite (12, 43). – *vkljenuti*, ruku mi lisicom vkljene (11, 30), jugare. – *vmackati:* vmackan u plovu krvnomu (6, 111), beschmutzen, sr. slično značenje glagola *vtepsti:* krvjom mozibiti vtepene mi ruke (12, 17). – *vonjba:* ka vonjbom punjaše nebesku višinu (8, 5); *vrediti:* Sam će sebe vredit (13, 34) t. j. sam će sebi naškoditi; *vrli:* vrlo ih nahaja (4, 96), znači: žestoko na njih napada; sr. srdašce vrlo Zrinski mehčat neda (6, 62), cor verfidum. – *vrpa* 14, 76, cumulus, caterva. – *vsakojački* (omnino omnimodo) 2, 5; 4, 72. – *vsudane* (1, 63; 3, 126); sr. *sadane* (5, 101), ili u kraće *protivan* (m. protiva, protiv, противѫ) 4, 97; 6, 34; 7, 55; 8, 52; sr, *na-*

protivan 7, 104; *suprotivan* 9, 4. Dakle u stihu: Malo ki prijazan jur nimšku nespozna; Ugrom je protivan i kruto dotožna (6, 34), nije rieč: protivan, uzeta kao ime pridjevno, već kao prislov.

Zabava: prez zabave, ohne störung, 3, 30, sr. nebud nam *zabavan* 9. 46. – *zabljivati* 5, 93 intenzivan je oblik od zabiti (oblivisci); *zaduštvo* (zadušbina) 2, 70. – *zagoda* i *zagod* 9, 59, zeitlich. – *zajčina* 7, 101 intenzivni oblik od: zajac, kao mešina (od meh) i dušina (od duša); *zalatiti* (koga) occupare, circumdare, excipere; 10, 15, 113; *zamet* snežni (3, 60). – *zamaknjivati* se: kot da bi dvojila, zamaknjuje se, subducitur, subtrahitur. – *zanak* 12, 75, ono isto što: zanka, pravije: zamka. – *zanititi:* Ali Radivoj snažno tako ga zaniti, da udilj nesrićno paru k zemlji hiti: zanêtiti znači: sufflamare, što ovamo nepristaje. Smisao ovoga mjesta jest, da ga je (Turčina) Radivoj iznenada jako ošinuo; to dokazuje takodjer 10, 60: Vidi Badanković da smirom odniti nemože se ditić, *sabljom ga zaniti.* Po svoj prilici dakle bit će ‚zanititi' ono isto, što njem ‚vernieten', dakle tudja rieč. – *zaslišditi:* evestigare, tim dvim vojvodam gdi si smrt zaslidil (9, 109). – *zdišac* znači: uzdisaj, 12, 90; *'zdihati* (glagol intenzivan), za tobom zdihaju (2, 83) kad zdihaše (3, 108). sr. takodjer glagol: *nadahajati,* (od glag. nadahnuti): o ti ki batrivost, reče, nadahajaš 1, 45. – *zdraviti* (pozdravljati). – 3, 17, *'zgribati:* da ga van z lopatom zgriba (8, 62). – *zgolj:* v zgolj ufanje pristati (13, 45). – *'zharhustiti:* turski se na larmu vas tabor zharhusti (9, 124), uzbuni se i strča. – *zled*, a: prez vsakoga zleda 4, 31; cić zleda i srda 8, 32; uz to *zleda*, e: v šatore mu jaše vsakojačka zleda 2, 5. – *zlizke:* kako z Ugri zlizke znadu baratati (6, 36); čini se, da je to prislov, koji izveden od glag. ‚lizati' (sr. kajk. prilizavec itd.) znači: adulatorie, astute. – *zmagati* (= premagati) koga 4, 57. – *zmaknuti* se (1, 50), *zmaći* se (12, 35, *zmakati* se (3, 61), *zmicati* (3, 81), i *zmikovati* se (7, 106), surripere. – *znak:* ležeći na znaki (supine). – *zrak* u značenju: aër, nije svuda poznat, nego samo u zapadnih stranah našega jezika; nasuprot dolazi ova rieč u Sireni još i u starijem, običnijem značenju kao lichtstrahl: zrak milosrdja tvoga 2, 68; harap ognjenimi tu se zraci svitli 10, 13. – *zrazati* (pravilno bilo bi: *zražati*, od zraziti) 10; 30. – *zvoj*(?): do paklenskih zvoji (u sroku sa pri *stoji*, raz *dvoji*); stoji li to mjesto ‚zavoj', što li je, neznam. – *žihka* krila 5, 71 mislim, da je pogrješno m. ‚židka' krila. – *žinja* 9, 85, što i žica.

—

Tudjih rieči ima u Zrinijadi vrlo mnogo: i u tom je Zrinskov epos živa slika i prilika naše duševne biede i nevolje. Nije dosta, da robujemo Niemcu i Talijanu, već se još i Magjaru i Turčinu klanjamo!

Taljanske su rieči: *arman bartun* (oružan brod) 10, 65; armare i barcone (?). – *balota* (3, 111): ballotta (kuglja). – *banak:* vrzmo priko banka (13, 46): banco. – *barat* i *baratati* (6, 36) znači: commercium, usus; uti, versari cum aliquo. Talj. je rieč *baratto* i *barattare*. Diez izvodi tu rieč od grč. πράττειν. – *bišć* (12, 75): vischio, viscus. – *busul* (14, 2): bussola. – *drakun* (7, 102): dracone. – *echo* (9, 79): eco. – *fundati* (7, 12): hodi da fundamo, t. j. da uništimo; fondare, sfondare. – furija (5, 14). – *globuš*

(7, 24, 62; 10, 20): globo. – *gumina:* gumina ili gomona (konop). – *jarbol:* albero ili arbole (10, 53; 11, 97). – *karubin* (4, 23): carabina, malena puškica konjanička. – *kaštigati* (2, 48): castigare. – *katanac:* catena; sam pjesnik tumači to riečju: *lokot*, što je i opet talj. rieč: lucchetto. – *korda* 10, 57: corda. – *kuntent* (2, 88): contento. – lektika (4, 20): lectica, lettiga. – *lumbarda* (2, 4): bombarda. – *meštrovati* (od: meštar, maestro) 5, 37. – *natura* 1, 76. – *palanka* (5, 80): palanca, njem. planke, pallissade. – *patjolat:* sama je bil nosila patjolat na glavi (8, 2): Belost. tumači pačolat sa: coa vestis; talj. fazzoletto; tako dohodi i *peča* od talj. pezza. – *pomagran* 3, 41: pomagranato. – *porat* 14, 3: porto. – *rezikati* (4, 2; 13, 2): risicare. – *spenza* (5, 31): spesa, spensa. – *školj*, talj. scoglio (scopulus) 4, 16: dràge, gore, školje; 10, 65: ki se j' v školj zatekal. – *štentati* (2, 1): stentare. – *štimati* (2, 39): stimare. – *talja* (14, 72): taglia (strages). – *timun* (14, 2): timone. – *tramontana* (14, 1): tramontana, sc. zviezda. – *zapačati* (11, 43), sr. *pačka:* impacciare. – *valja* (14, 72): vaglia, valor, vriednost.

Njemačke su rieči: *bašta* (2, 6); njem. bastei dodje od talj. bastia. – *crbinstvo* (7, 50); inače ima kajkavac vrlo liepu rieč: odvetek, odvetčina, itd. – *faliti* i *falinga* (8, 48; 10, 5; 11, 51). – *fantiti se* (7, 11; 12, 18): njem. fahnden, staronjem. fanton? – *farbati* 3, 98, sr. pofarbati 9, 65. – *frtalj* (3, 56): viertel. – *frižak* 2, 32. – *funat* 4, 52.: pfund (pondus). – *kapitan*, mislim da je takodjer od Niemca k nam došlo. – *Komaj* = *kaum*, srednjem. kûme. – *krepivati:* od kih (raz. topova) krepivahu svi ki bliže staše (10, 44); njem. krepiren odgovara talj. crepare. – *lanča:* lanze 4, 14; 97; 7, 73. – *larma* i *larmati* 6, 64; 9, 2; 8, 84. – *lojtra* 10, 92 (leiter). – *malar* 2, 32. (Srbi vole moler, nego li: slikar; zašto?). – *merkati* (9, 118); ovu rieč upotrebljuje i Petretić i mnogi drugi kajkavci starije dobe jako rado. – *muštra* 5, 79. – *norac, norost, obnoriti* (vrlo često u Sireni; n. p. 1, 36; 2, 11; 3, 65; 9, 105). – *obšaniti* 8, 12: beschämen. – *pancir* 1, 84. – *profunt* 2, 40: proviant, iz francuzkoga: proviant, talj. provianda. – *sala* (9, 104): saal. – *šanac* (2, 54): njem. schanze, franc. chance. – *špica* 11, 69. – *špot* 2, 30; 4, 69. sr. *špotovati* 2, 2; 13, 55. – *trumbita* (2, 10; 10, 11): trompette, talj. trombetta. – *trupa* 3, 60: truppe. – *žnora* (8, 1): schnur. – *žveplo* (5, 46): schwefel.

Magjarske su rieči: *bantovati* (3, 30): bántom. – *batriv* i *batrivost*, glag. *batriviti* itd.: magj. bátor. Nu to je opet slov. rieč бъдръ, te se je samo u nešto skvarenom obliku natrag vratila. – *bereg* (6, 70), bereg, znači u magj. nemus, saltus, a u nas: palus, lacus; Belost. piše i *berek*. U ostalom ima u nas još ‚bara', u česk. ‚bařina', u njem. ‚born' i ‚brunne'. – *buzdohan* 5, 81: buzogány. – *cifrast* 10, 57; premda je rieč cifra arabskoga izvora, ipak u značenju: nakićen, ornatus, držim da se je uvukla medju kajkavce iz magj. cifrazott. Sr. ‚pisan' (5, 56) u značenju: šaren. – *čalarija* (4, 88; 12, 76): magj. csalárd znači falsus, kajk. ima još ‚čalaren' i ‚čalariti'. – *darda* (2, 8; 10, 13): dárda u magj. znači hasta, lancea; to je iz talj. gdje ima dardo; ali ja mislim ipak, da nas geografija naše rieči vodi na neposredni izvor iz magj. jez. – *fela* (1, 89): magj. féle znači: ex eo genere. – *gingav* (8, 1), magj. gyenge znači tener, imbecilis. – *hahar* (7, 8; 9, 7), sr. takodjer *ishahariti:* magj. hóhér. – *hamalija* (4,

81; 6, 88), pjesnik tumači: ‚moći'. Belost. prevodi sa: divinatio; u magj. znači homály: caligo, tmina; od tmine do tajne nije daleko. – *harc* (2, 86) i *harcovati* (2, 45); magj. harcz. – *keća* (4, 24: na plećih mu britko keća zemlju brodi; 5, 56: gre s pisanû keću); magj. rieč ‚kecse' tumači Fogarasi »eine Art Mantel«, dakle znači nekakav dio odjeće ili kabanicu, koja preko ledja visi. – *kinč* (4, 36), magj. kincs: thesaurus. – *mentovati* (3, 4): mentem, excuso; mentt, liberatus. – *njustan* (5, 71): nyúst ili nyést znači: mustela. – *Oprkanj* (3, 21): párkányozok znači: suggrundo t. j. gradim striehu, párkány: subgrundia, dakle oprkanj: strieha, krov; u ostalom magj. rieč bit će opet iz slov. uzajmljena, jer ima u českom *prkno*, u polj. *parkan*, što se dalje podudara s roman. riečju bricco, brique itd. – *pajdaš* (12, 16; 3, 63): pajtás, contubernalis, socius; nu u Sireni (ki Arslanu takov pajdaš razglasiše; da znaju pajdaš vridno izplatiše) znači pajdaš, što magj. pajtásság = cameradschaft. – *paloš* (3, 81): pallos, ensis, njem. pallasch. – *patantija* (2, 28; 7, 22): pattantyú, bombarda, tormentum. – *pelda:* példa, exemplum; u ostalom példa sjeća na njem. bild. – *šereg* (1, 82): sereg, grex; caterva. – *šišak* 3, 120 itd.: kaciga – *tolvajstvo* od tolvaj (latro.) – *tarna hiža* (3, 104): po magj. tárház, aerarium; u ostalom magj. *tár* izhodi iz ‚tovar' ili kao što slov. kajk. rieč glasi: *tovor* (4, 86).

Turske su rieči: *bostandžija* 13, 88. – *bunar* 12, 98. – *busija* 3, 65. – *čehaj* (4, 26)? – *čoban* 10, 107. – *čida* 1, 83; 2, 36; 3, 64 itd. sr. u Vukovu rječniku: džida, koplje. – *ćulumak* 10, 17, pjesnik tumači riečima: pik, čakan. – *dazdar* 8, 24. – *dundar* 3, 63; 4, 28. (četa). – *eskerice* 13, 9. – *fajda* 9, 33; sr. hajda 13, 94. – *haluga* 13, 77. – *hasan* ili *hasna* 3, 79. – *hazdija* 2, 37; 4, 34. – *hendek* 10, 28; 13, 77. (graba). – *hemjava* 6, 125; 10, 45; 13, 4. (množtvo).– *hodža* 2, 43. – *jagma* 2, 27 (plien). – *juriš* 2, 20. – *kaftan* 2, 37. – *kobus* 3, 35; 10, 58; pjesnik tumači: leut ili inštrum. turski. *konak* 1, 81. – *košulja* 5, 71; 6, 112. – *kožakari*, pjesnik tumači: strašljiva baba. – *mahia* 7, 68. – *mamuza* 5, 57. – *medan* i *mejdan* 5, 27. – *sindžer* 10, 91; 14, 12 (lanac). – *somak* 12, 100; znači pehar, načinjen od zmijske kože. – *šeher* 3, 19; pjesnik tumači: vanjski varoš. – *tassan* 3, 34. – *tepsija* 14, 13; tumači sam pjesnik: midenica. – *tumban* 1, 95; 2, 36; 3, 4. (Belost. tumači: paćolat turski, cidaris). – *zofra* 3, 32.

CIRILSKI ZBORNIK XVI–XVII. STOLJEĆA U BIBLIOTECI KUKULJEVIĆEVOJ

Opis s izvadcima

U opisu knjižnice Kukuljevićeve (Književnik II. str. 318) spominje se među »rukopisi slavenskimi« pod brojem 4. također neki cirilski zbornik, ja već neznam pravo, jeda li onaj pod brojem 8. »rodoslovje srbskih vladarov« ili onaj pod brojem 17.: »rodoslovje svetih ktitor i gospod srpskih«. Po naslovu sudeć rekao bih, da se onaj rukopis, koji je sada u mene, razumieva pod broj 17., ali s druge strane pomislio bih opet prije na broj 8., zašto je taj rukopis, o kojem ću ovdje da govorim, pisan na artiji, a za onaj pod brojem 17. kaže se, da je: cod. *perg.* saec. XV., što se za naš rukopis nemože kazati.

Nu bilo kako mu drago, ja ću da govorim o tom, da u knjižnici Kukuljevićevoj imade cirilski zbornik, rukopis od artije u srednjoj osmini, koji sudeć po pismu i ostalom karakteru spada svakojako u XVI. ili XVII. stoljeće. Njegov je sadržaj veoma bogat i raznolik, a dielomice takodjer zanimljiv i dosta važan.

1.

Na dvanaest prvih listova imade: „Родословь стїхъ ктиторь и господь срьбскихъ земль.“ Ja sam ga sravnjivao s oniem, što je štampano u Šafařika i u Glasniku, te sam našao, da se od druge strane drugoga lista napried mnogo slaže s oniem, što je kod Šafařika na strani 57., gdje se u redku 5. govori, kako je Maksimian udario na Konstantina, samo što je u Kukuljevićevom rukopisu ova pripoviest mnogo duža, da u obće početak toga rodoslova (prva četiri lista, doba Konstantinovo) jako je obširan. Na kraju druge strane četvr. lista svršuje se taj rimsko-byzantski odsjek našieh ljetopisa oviem riečma: царь же конѣстантинъ виде зета своего непребориное жестосрьдне и томителство на хрїстїанехъ, повеле царь конѣстантинъ wтсещи ликинню моучителоу главоу. I umah zatiem počimaju rieči: сїа же видевъ синь его бель оурошь въ вѣлице и страхоу и оужасе бивается и вѣгьствоу се вьдаетъ

itd. (sr. u Šafařika str. 57. red 33). Odavle slaže se naš rukopis sa Šafařikovim Karlovačkim t. j. s onim što je na strani 57. od redka 35., zatim na strani 58., 59., 60. i 61., ali dakako da se to neima tako misliti, kao da bi baš od rieči do rieči u jednom bilo što i u drugom, nego je čas ovdje čas ondje nešto promienjeno ili da je što pridano ili izostavljeno. Tko će danas sutra da se lati koristnoga posla, da iz tolikih ljetopisa sastavi jedan izpravan i čitak tekst, nevalja mu propustiti, da uzme u pomoć i naš rukopis. S toga će dobro biti, da se i taj rodoslov najprije obaška štampa. Ja ću ovdje za dokaz mojih rieči samo neke različnosti napomenuti.

U Šaf. 57. red. 34: къ тврьдѣи земли захльмїа: Kuk. list. 5a, red. 6.: къ тврьденъ и западнеи странѣ земли захльмию. — Šaf. 57. red. 36.: сътвори же и цркковь въ дрѣвѣхъ: Kuk. 1. 5a. r. 12: и си сътворише цркковь въ дрѣвесехъ . . на помощь себѣ. Šaf, 57. 38: високоу выю — нарекоше; Kuk. 1. 5a. 15: вѣлеречиви въ wхвалнои своеи грьдини и бледослови, сице речь, въ поношение и оукоризноу симь нарекоше техомила попомь itd. — Šaf. 58. 2.: въсачьскыимь оукрашени и моужьствьныи: Kuk. l. 5a. 20. točnije: всачьскими добротами оукрашенїи и храбарьствомь моужественнимь. — Što je Šaf. 58. 4—16, dosta poremećeno, to se čita nešto u kraće ali razgovietnije u Kuk. — Šaf. 58. 34 izpravljen je red rieči u Kuk. ovako list 6b. 10: пресветеи богородици вьведенїа, глаголеми филондарь! — Šaf. 58, 38 izostavljene su u Kuk. rieči: въ босни, te stoji samo: при реце лимѣ. — Šaf. 59. 2: u Kuk. 6b. 7a. ovako: Стефань Немана аще и младеиши бысть въ братии своеи. на испльнишѣ се на немь глаголи светаго певца . . . и бысть Стефань Немана вѣлики жоупань и съмодрьжавни господинь въсехъ срьбьскихъ земль и поморскихъ, диwклитїе, дальматїе, травоуніе, захльмию. — Šaf. 59. 8: сы .зі. лѣтомь u Kuk. izpravnije: .зі. лѣтнь. — 59, 16, u Šaf.: по сихъ сава-землюе, u Kukulj. 7b. red. 1—4. drugačije: по сем же поставлаетъ се цареградскимь царемь и патрнарьхомь и протомь светие гори да иесть сава архїепископь въсехъ срьпскихъ земль. — Šaf. 59, 28, što je pogrješno u štampanom оу столѣ, to je izpravnije u Kuk. оу стонехъ (pravilno bilo bi: въ стонѣ). — Što je u Šaf. 60, 10—14 jamačno pogrješno na onom mjestu upisano, jer prekida rodoslov prvovjenčanoga kralja Stjepana Nemanjića, toga neima u našem rukopisu na ovom mjestu, već s traga, kamo i spada, najme ondje, gdje bi bilo po Šafařikovu poredanju na str. 62. u redku 6., te se čita kod Kukuljevića na listu 9b. i 10. ovako: къ прежденимь да възвратим се· синь же великаго жоупана немане влькань, братъ же прьковенчаномоу краль стефаноу и светомоу савѣ, прьвомоу архїепископоу срьбскомоу. сьи же влькань великы князь роди сина дмитра жоупана, въ иночаскомь wбразѣ нарѣчено име его давидь, иже създа цркковь светаго богоявленїа при реце лимѣ, въ месте бродареѣ. сьи же роди сини и дацери. прьви синь его вратислав князь. вратислав же роди сини и дацери. прьви синь его братько князь вѣлики. сь же роди сини и дацери. .а. дацїи его княгина милица, въ иночестемь wбразе нарѣчена и дацери. .а. дацїи его княгина милица, въ иночестемь wбразе нарѣчена евгенїа, иже роди сини и дацери· .а. синь его стефань. и бысть стефань

великн деспотъ сръблемъ и съ wбою страноу подоунавна господинъ. Oviem svršuje se 1. strana ljetopisa, te zatiem sliedi izbrajanje onih dogadjaja, koji se pojedince svake godine dogodiše pod zaglavkom: а се wтъ битна кажетъ. Prije ipak, nego što ću o tom drugom dielu govoriti, hoću da pripomenem još k Šaf. 60, 19, da iza rieči: вкла оурошь u Kuk. sljeduje (l. 9a. r. 7): въ имѣ прадеда своего, сиречь стефана краля оурошь. — Šaf. 60, 21 poslije оугрьскаго sliedi: два сина. — Zatim je izostavljeno ono, što se u Šaf. čita 60, 22—30, od rieči: четврьты do милоутинь i opet 60, 34—61, 5 i 61, 8—19. — Šaf. 61, 21 držim da je и кралиевьства pogrješno mjesto onoga, što je razumljivije u Kuk. изь кралевьства; u istom redku iza грькwмь ima mjesto: и дальнимь, što je u Šaf., u Kuk. bolje: и западнимь странамь, a to je svakako razumljivije, pače slaže se s njegovim običnim naslovom, kako se čita u listinah (sr. u Miklošića str. 133, 136, 139, 140). — U drugom kraćem dielu počima na listu 10. pod gori pomenutim zaglavkom brojenje godina od Adama, a istom na 11. listu dolazi srbska polovica, i to je početak ovaj: въ лѣто ѕ.ѱ.м.г. (6743 = 1235) приѣтъ начелство лнѣѱеи радославъ храпавїи краль, и царьствова .м. лѣтъ. Umah za ovim ide: въ лѣто ѕ.ѱ,о.н. (6778 = 1270) въкрали се милоутинь краль банскїи. и царьствова .м.и. лѣтъ. и оумре wктомврїа к.е. — Za oviem dolazi ono, što je u Šaf. 71. red. 2. i 3., onda red 17. i 18. — Zatim se kaže: въ лето ѕ.w.к. (6820 = 1312) роди се царь стефань. въ лето ѕ.w.ӓ.д. (6864 = 1355) престави се декемврїа, .кд., царьствова же .кд. лѣтъ. Sada sliedeje u Šaf. 71. redak 31, 74, red. 6—7, redak 1. a tada: въ лето ѕ.(w).ѕ.д. (6894 = 1386) исходи царь моурать на кнеза лазарл и прими нишь. и въ тои лето помьрѣче сльнце. Za oviem: въ лето ѕ.w.ѕ.ѕ. (6897 = 1389) погибѣ светїи кнезь лазарь на косовоу, мѣсеца їюнїа .еі. царьствова .зі. лѣтъ. и въ тои лѣто прѣе начельство синь его великн деспотъ стефань. Iza ovoga ide, što je kod Šaf. 74, 24, samo što naš rukopis imade: градь трьново; zatim: въ лѣто ѕ.ц.г. (6903 = 1394) погибѣ баязитъ на власїехъ, и съ нимь марко кралевикь и коньстадинь. — Za ovim Šaf. 74, 33 i 37, i tada: въ лето ѕ.ц.ӓ.г. (6963 = 1454) оухвати цанкоулъ Феризьбеговика оу кроушевцоу, wктомврїа .в. и тои лето оуби дмитарь радоевикь петра ковачевика подь сребрьницомь мала. и тои лето при(ми) царь мехмедъ ново брьдо и все градове ситничке. въ лето ѕ.ц.ӓ.д. (6964 = 1456) оухвати свилаекикь михаила деспота гюрьга и свеза га оу бельградѣ, декемврїа .зі., и тои лето въкрали се владиславъ краль, синь албете (sic) крала, марта .зі., и тои лето разби цанколь цара мехмеда подь бельградомь: и тои лето оумре цанкоулъ оу бельградоу, .аі. дьнь. оу средоу. Ovim svršuje se 11. list.

U 12. listu čita se iz početka: коньць .з. — момоу вѣкоу, почело wсмомоу вѣкоу, последнимь летомь. Što zatim sliedi, vriedno je da se cielo naštampa, jer se oviem znamenito izpravlja ono, što je štampano u Šafarika str. 83., redak 15—23. Evo, kako je u Kukuljevićevu rukopisu: въ лѣто ѕ.к.д. (7029 = 1521) сїе лѣто паде соултань соулеиманъ на реkoу савоу съ множаствомь измаилтень, и прехождаxоу реkоу савоу

такоже по соухоу, сїи речь, по мостоу на wнь поль срѣма, и инїи же въ корабли преплоуше, такоже не бѣ можно ни рекамь темь силнимь измаилтене оудръжати, иеже оугрынь имешѣ надеждоу на теи силне реке, глаголю савоу и доунавь. и wпстоупише wтъ высоудоу словоуши бельградь и инїие wкрьсніе гради, и летехоу такоже змїе крилате села и градове палеще. wле чюдо, тогда таковои скрьби земли тои имоуши и въ тои земли, глаголю сремe, дивна места и села запоустеше, а цркви и градове разорише, а словоуши бельградь неволею оугринь предасть измаильтенwмь, и вънидоше вънь дѯдцнеьшпѯ чеда. мѣсеца авгоуста .кн. дьнь. а госпожда иелена бивша деспотица и неволею wстави славнн градь коупиникь и даде се бегствоу преко реке доунава оу вънoутрьноу оугрїю, а славноу и дивноу землю деспотовоу тоурци попленише, а лепи градь коупиникь разорише мѣсеца септемврїа .д. дьнь. въ лѣто з.л.д. (7034 = 1526) прие царь соулеймань градь боудимь.

Po ovom, kako rekoh, može se znamenito izpraviti tekst Šafařikov. Po riečih našega rukopisa въ корабли преплоуше neima više ni malo sumnje, da se one tamne rieči Šafařikove (str. 83. r. 17.) imadu ovako pročitati: анин же въ ладиахъ. Jednako se našiem tekstom potvrdjuje konjektura Daničićeva (Rječnik II. 215), da se mjesto олwвни ima čitati славни. Naponkon su našiem rukopisom liepo raztumačene one kod Šafařika 83, 25 skroz nerazumljive rieči: за оутреною оу гороу, što nije ništa drugo nego li: оу вънoутрьню оугрию!

2.

Od trinaestoga lista napried sliedi zanimljiva bogoslovska *zoologija!* Tomu je predmetu ovaj naslov zapisan na listu 13. crvenimi slovi: слово w вѣщехъ ходещихъ и летещихъ: братие сїе w вѣщехъ сихъ благовести архаггель оурилъ иwанноу богословцоу. Meni je kazivao presv. gospodin Ivan Kukuljević, da je već prije mnogo godina nekoji učeni Ruski putnik ovaj tekst prepisao; ali neznam niti se opominjem, da bi bio gdje što o tom čitao. Nego za izvjestno držim, da je to ono isto, što Miklošić spominje u svom divno bogatom rječniku na strani XV. pod kraticom: Nom.-Barb. Miklošić kaže ondje: Nomocanonem excipiunt *physiologus* et alia quaedam. Dakle naše ‚слово о вѣщехъ' bit će ono isto, što je u njega taj ‚physiologus'. I zbilja, u Miklošićevu rječniku nahodim skoro sve rieči, za koje bi čovjek u prvi mah mislio, da su riedke i neobične. Oviem testom neće se dakle mnogo obogatiti slovj. leksikografija, ali je zato ipak vriedan, da se u skraćenoj formi naštampa, što se tim putem sve bolje i bolje upoznajemo s pravim karakterom starosrbske književnosti. Jer ako to i jesu tek prievodi, svakojako valja da su bile osobite okolnosti i razlozi, radi kojih se je srbska književnost upravo za ovakvim stvarma grčkog prievoda mašala. Karakter ovieh prievoda prikazuje nam nekim načinom takodjer pravac starosrbske obrazovanosti. U tekstu nije se ništa mienjalo, van što su pokraćene rieči izpisane po običaju današnjem.

Слово цароу лавоу зверскомоу.

Львь ѥсть вьсемь зверемь царь, имат бо .г. дѣла велиꙗ ѡ себѣ. .а. дело львово, егда раждаеть его львица, мала его раждаеть велми и мрьтва. и лежить мрьтвь, дондеже придеть львь и доунеть вь ноздри ѥго и ѡживеть, ꙗко богь доуноу вь адама и вси ѡживихомь. .в. дело львово, егда спить, вижли его зреть ѡть .з. странья и разоумееть ѡть ловаць и оутврьждает се, да его ловци на сне не обрещеть... .г. дело лавово, егда ꙗсть чловѣка, образь емоу не ꙗсть ни погледоуеть, да егда изесть чловѣка, и поиметь чловѣчю главоу гледающїи на ѡбразь плачеть много, и поемь погребета ю.

Слово ѡ зоуброу звѣроу.

Зоубарь ѥсть вѣлика звѣрь вь срьчби приходить кь древоу, роги биюще ѡ древо, ни единь ѡть звѣріи не ѡбладаеть сь нимь. и стрьпить жеждоу воде, при води стоить, не пиеть воде, разве ѥдноущь вь мѣсеци. егда хощеть пити, приходить на водоу и зрить водоу и плачет се велми. егда напиет се, ѡпиет се ꙗко ѡть вина и приходит кь древоу биюще и бороуще древие и падеть на землю, повиета се крепко веселе се и оубиеть главоу свою, иже лежить ꙗко мрьтвь. и приходить ловаць и ѡбрѣтаеть его завита и оубиеть его безь ноужде.

Слово за слона за звѣра.

Звѣрь ѥсть именьмь слонь велика зело, дела велика има ѡ себѣ. почитають его васи звери, и не имать гибьства вь костехь, ни се можеть сьгноути. и егда хощеть починоути, приходить кь древоу грьбавоу и вьсклонить се починоути. аще лежеть, не можеть вьстати, не имать бо сьстави костемь. приходит бо ловць и посецаеть древо тои, да егда наслонить се починоути, падет се сь нимь древо, и приходить ловаць и прѣиметь его. и дроуго дело его, ѥгда хощеть слоница да приметь плодь и ѡбретаеть древо маньдорароу и ѡкоушаеть ѡть него и преходить кь слоноу и заиграеть его и приходить и привалить га на древо. тожде и ть вькоусить и раждригаеть се и прѣмешаеть се кь неи. такои евва снеде и даде адамоу. богоу нашемоу слава вь векь. Чоухь глась, где глаголахоу жалосно велми зовоуще, единь слонь паде се и лежашѣ рикающе много. чю его велики слонь и приде вьздвигноути его и много рикаста ѡбл. чоуше ихь 'д' слонове и ти придоше и не могоше вьздвигноути его, и вси рикающѣ жалосно и чоуше ихь .ві. слона и ти придоше и не могоше вьздвигноути его и сви рикахоу единогласно. и приде единь слонь маль и ть ихь вьздвиже. и егда хощеть раждати слоница, приходить вь водоу, измераеть водоу, и поемлеть ѳелца носом доидѣ ѥмоу нозе оукрепита се.

Слово за ѡрла цара летещимь птицамь.

Ѡрль ѥсть царь летещимь вещемь, добреи ѥсть, .р. лѣть живеть бес-печали и састарав се, охираеть и залевають очи емоу и не можеть ловити. и завиеть се оу висиноу небесноую и походить на породно блато на вастокь. и паки падаеть на простоу каменоу и седить .и. дьни на

каменоу, и спадет емоу вьса ѡхира на каменоу. и паки ѡкоуплет се вь породномь блатоу трищь нь дьнь и седить противоу сльньцоу и ѥгда разгреет се ѡть сльньца, тогда ѡчистет се ѡчи емоу и боудеть ꙗко и младь.

Слово за грьлицоу.

Грьлица ѥсть любезна ѡ моужи и ходит, ѡба заедно, и сьвиет гнездо себе. аще единь ѡть нихь погибиеть моужь или жена, жалюеть единь дроугаго до самрти, и моутноу водоу пиеть ни грькаеть ни на сирово древо седает.

Слово ѡ дѣтелоу птицін.

детель ѥсть чедолюбна птица и красна и летае ѡть древа до древа, рьтомь клюѥ и оухом слиша, да аще ѥсть доупно древо, вьселита се вь немь и сьвиеть гнездо, аще ли тврьдо древо боудеть, бежить ѡть него...

Слово за попоунца, како живеть.

Попоунаць ѥсть пастра птица, завивіи гнездо, и изводить петенце. и егда вьзрастоуть и боудоуть до небесь хранеще се, тогда родителие ихь вьнидоуть вь гнездо и скоубоуть вса периа своꙗ и боудоуть ꙗко и младіи. и паки чеда ихь носеть имь пищоу, дондеже порастеть имь периꙗ и боудоуть ꙗко и прежде.

Слово за голоуба птицоу.

Голоуб ѥсть мека птица, сьбирають се да стрегоуть себѣ ѡть ꙗстреба, или есть единь или мнози, и васи оумь имоуть ѡ ꙗстребе.

Слово о еньдропоу.

Еньдропь есть вь мори воевода рибамь васемь, ѥсть вьзорь его ꙗко и конь и ходить по дноу и имать конскоу гривоу и ѡпашь, а по грьбоу ꙗко и риба, и ѥсть вь некомь месте мора риба мала злато-зарна, всемь рибамь есть царь и лежить на едномь месте и еньдропь ходить дващи вь године и кланаеть се цароу своемоу. егда ходить и еньдропь походеть по немь васе риби мале и големе и не смеѥть забавити дроуга дроузе, дондеже поклонеть се и вьзвратет се и понавлают се и веселе боудоуть.

Слово о инорогоу како живѣть.

Инорогь ѥсть зверь вели зело, имать нось костень, преходить през оуста емоу и по брадоу емоу ѡпирает се и не можеть се оусти вьзиты (sic! вьзети?) нищоу, разве стоѥще древо пасеть и ѥзикь на страноу изимающи. и егда видить зверь, кою любо постигнеть, и натакнеть на рогь свои да егда изгибнет звере на главе, тогда нагаждаеть на езикь его.

Слово ѡ естьсоупоу и дроугомѣ віпѣ.

Естьсоупь и дроуги віипь ѡба ѥдинь оуставь имать. егда раждаеть ѡрьлыца ꙗице, не можеть его родити, дондеже придеть моужь ѥѥ вь иѡвовоу пропасть и донесеть камение ѡть пропастіи, тогда раждаеть. Дроуго дело ѥсть. егда не имать храноу, постит се .м. дьни, да егда

ѡбрещеть мрьшоу, що би ꙗль за .м. дни, тои изедаеть за единь дьнь. .г. дело его. имать перо на челѣ и свѣтить емоу вь нощи ꙗко звезда и ꙗвить се крьвь на ноктоу деснои нози, поводить его крьвь, где есть мрьша сътворила се, да се наꙗсть.

Слово ѡ стрько-камилѹ.

Стрько-камиль ѥсть вѣлиꙗ птица. егда раждаеть ꙗице, вь водоу сносить его и седить на воде, ѡчима зрить ꙗица своего, да аще ѡчи своеи камо ѡтвратить, запрьтакь боудеть. да егда хощеть спати, тои еднимь ѡкомь спить, а дроуземь блюдеть. есть дроугаꙗ вещь приличиа вь змии и дльжина ѥѥ ѥсть .н. лакать. да егда видить стрько-камила ꙗица раждающа, ѡнь приходить и зрить, ѥгда камо ѡтвратить ѡчи стрькокамиль, да-спина дьхнеть на ꙗица.

Слово ѡ еленоу.

Елен имать вьзорь дивіи, сьстарает се за .н. лѣть, егда оусетить старость свою, ищеть по горахь зминоу доупкоу и ѡбонаеть. да егда ѡбрещеть змію, еже се ѥсть трищь свлачила, и познавает ю и копаеть землю. да аще ѥсть вь каменоу, носить водоу вь оустехь и залеваеть. да аще измета ю, поглитаета ю целю, и бегаеть велико кь водоу и погроузит се все, и излезь лежить на сльньцоу 'г' дни, и помлаждает се и боудеть ꙗко единь юнь.

Слово о ꙗспиде.

Ꙗспида ѥсть люта вещь на свѣте, ꙗко нищо такои. лежить женьски поль на западе, а моужаскіи на вьстоцѣ. егда хощеть растити се, походить на вастокь, искати моужа, а моужаскь на западь, искати женоу и доходить томоу на гнездо а тьи томоу, и паки хрепетить ѡбонавающи ложе дроугь дроугоу и поущаеть пени тьи томоуи на гнездо а тьи томоуи, и паки надь пенами хрепетить и вь пенахь родет се птенце и ѡживоуть. егда боудеть врѣме пернатети, любеще птенціи родителе, ѡпраскають главоу его и ѡтечеть (и) оумреть. егда птенци вьзрастоуть, походить моу(жь)скіи поль на вастокь, а женско на за(па)дь, где лежить згоумно места горить землѥнь и ловьць тьи звѣрь оулавлаеть ѡткладает се чловѣкь вса вь зеленоу травоу а топить травоу ѡцтомь и приходить ѡть ветра дльгь прьть вьзмь и крычить гласомь велиемь. аспидь поущаеть ѡгнь .а. и .в. и .г. не ѡпалить чловѣка и пакіи сь ѡпашию затикаеть оушіи своеи да не чюеть глась ꙗкоже рече пророкь. оуслишихь слоухь твои и оубоꙗх се. чловѣкь ѡтьтикаеть сь проутомь и оуши ѥмоу и крычить, ѡнь ѡть глась оумреть, преиметь его и вьзамь еже есть емоу на потребоу.[1]

Слово еже ѡ стрьцѣ, како живѣть на земли.

Стрькь есть нека птица, егда строить гнездо себе, милюѥть васе и стрьжеть васехь ѡкрьсть себѣ, егда хощеть видети, крычить и глаголеть, да васакь еже есть ѡкрьсть да видить и да оуправлавает се, понеже стрькь любить дроужиноу свою и соуседи своѥ.

[1] Ovdje je očevidno mnogo pogriešeno u tekstu, ali bi se moglo izpraviti uz pomoć drugoga kojega rukopisa. Ja sam štampao rieč po rieč.

Слово еже ѡ славию, како живеть.

Славѣи ѥсть птица, сьбирают се сь дроугомь своимь, единь спить до полюнощиꙗ, а дроугии стрѣжеть его и надь нимь .ві. крати прославлаеть бога вь полюнощиѥ. и пакіи таи оуспить, а дроугіи пакіи ѡть полюнощиꙗ стрьжеть ѥго. кь светоу единиемь гласомь васи прославеть бога...

Слово еже ѡ ластовице. имать ластовица и дроуги чинь, ищи га наприедь.

Ластовица есть мека птица, преходить вь ѥроусолимь хране ради и паки преходить вь люди чеда радіи. егда творить гнездо надь людми или надь водою, понеже имать и пизмоу и клетвоу сь змиѥю и похвалоу имать змиꙗ нада ластовицею. егда бехоу васи вь кивоте ноѥве, тогда посла змиꙗ стрьшена и рече емоу иди и виждь, коꙗ ест крьвь посладка. ластовица чю и блюдеше, да егда повратит се стрьшень, да повесть зміи, срете его ластовица и вьпроси его и разоуме, ꙗко чловечю крьвь казати хощеть. тогда ѡтьдьрьва (sic) емоу главоу. да не кажеть. змиꙗ тогда похвали се на ластовицоу, ꙗко да ѥи не дасть витіи гнезда. ластовица рече азь надь чловѣки вити хощоу гнездо, где есть тебе зло приходити. того ради чловеци любеть ластовицоу.

Слово ѡ ꙗребици, како живеть.

Еребица ест хитра птица, строить себѣ гнездо и носить ꙗица и с мала носить своꙗ ꙗица, нь крадеть ѡть иниех еребице ꙗица и приносить на свое гнездо и помного радоует се о чюждихь ꙗицехь, неже ли ѡ своиехь. и паки егда изводить птенцѣ младе и крадеть дроуга ѡ(ть) дроуге птице и хранить ихь и помногоу радоует се ѡ тоуждихь неже ли о своиехь, да егда порастоуть и познають матерь свою и поидоуть кь матерѣмь своимь и ѡна вь вѣлицеи печали ѡстанеть.

Слово ѡ хинеи вь мори.

Хинеи есть вь мори ни плаваеть ни ходить нь ꙗко клюпко валает се, разве рило изимаеть, елико се хранить, да егда чоуѥть югь вь мори с риломь сьбираеть и ѡтькладает се, да его не изметнеть и не может се вьзвратити.

Слово за влька. (Ovdje počima drugo pismo.)

Влькь ѥсть похвативь зверь, аще не ѡбрещеть ꙗсти, изидеть на прост(р)ано место и вьзрить на небо и вьзоветь кь богоу гласомь великомь, глаголе господи ти ме сатвориль еси и не рече ми травоу пасти ни древо гристи, на ѡть жива хранити се, чоув же ини его, иединиемь гласомь вьзовоуть пошли намь, господи, пошли тогда господь пошлеть храницоу.

Слово за жерава.

Жеравь ѥсть гласна птица, и сьбираюта се кь вечероу заедно, и егда имь боудеть спати, посилають стражь себе и вьзимаеть ками оу едноу ногоу, а на дроугои стоить нозѣ, и егда задремлеть, испадеть емоу ками и вьзоупиеть, и ини же пробоудета се и ѡстригоута се и пошлоу иного стража

Слово ѡ змии и води.

Змиꙗ ѥст аюта вещь, ꙗдь имать лютость великоу и сьтвори богь враждоу междоу чловѣкомь и междоу змиѡмь, егда же поидеть змиꙗ водоу пити изблоуеть ꙗдь на краи воде, да са адомь не вьлезеть вь водоу, понеже водоу хощеть наꙗдити, да кто би тоуи водоу пиль, мрьтваць би биль.

Слово за вола.

Воль ѥсть на слоужбоу чловѣкомь вь срьдьци своемь безазлобань и васа добра мислить и имать срьдьце напорливо и егда ѡбрещеть где крьвь волюю, землю ѡбонаваеть и вьпиеть иза срьдьца· слава тебе владико господи, сатвориви нась ѡть земле, и паки вь землѥ поидемо. и ини текоуть ка немоу, славеще бога гласомь велиемь.

Слово за паюна птицоу.

Паоунь ѥсть красань много, и ходить сь красотою великою и потресета се вь гизди своеи (и) вьзносита се велми. егда же видить ноги свое. и вьзоветь жалосно и речеть· господи, чемоу како тело. тако и ноги не сатвори.

Слово о лисици.

Лисица ѥст кехнита[1] (!) вещь. егда не ѡбрещеть ꙗсти что, приходить вь присоино место и ѡмрьтвить се, едва оудрьжить доушоу оу себе. и приходеть птице летеще и скоубають ю. ѡна же скочивши оухитить ѡть нихь и ꙗсть.

Слово ѡ ластовици птици.

Ластовица ѥсть незлобива птица, и пребиваеть вь поустини поль године за чега ради и вьсхранить ихь. да аще ѡслепееть, походить вь поустиню и приносить билие имь и прозреть.

Слово о жаби соушнои и жаби водѣнои, како живоуть.

Жаба соушна соушить се на сльньцоу и на мразоу и на ветроу и на снегоу, много трьпить жеждоу и зимоу, а водена жаба не можеть такои трьпети, нь вь зимоу бегаеть вь глоубиноу, а вь сльньце исходить на ѡгреалище, и егда прижежеть сльньце, бегаеть вь водоу.

Слово о пчели.

Пчела ѥсть божиꙗ, плодь ѥѥ чоудань ѥсть вь ѡчю. троудь ѥѥ просвещаеть се.

3.

Prije pomenute dvie stvari obsižu u našem rukopisu upravo 30 listova. Na 31. listu, na drugoj strani odpočinje nov predmet, i to: Мѣсеца септембріа ·ді· дьнь вьзвишение чьстнаго животворещаго крьста господа нашего іисоу-христа. ѡтьче благослови. Pod ovim zaglavkom imade obična pripoviest o Konstantinu, kako je pobjedu

[1] Može biti технита! grčka rieč.

održao pod znakom križa, i kako je mati mu Jelena pronašla krst Isukrstov. Zatim na drugoj strani četrdesetoga lista sliedi: мѣсеца ѡктомбриа ·ді· дьнь, чтение светие моученицѣ петки (nego to nije slovjenska svetica), a na listu četrdesettrećem dolazi: ѡтькрьвѣние варохово, ali ni to nije tekst iz sv. pisma staroga zavjeta, već po svoj prilici nekaki apokrif, u kojem se vrlo čudne stvari pripoviedaju. Kako je najme poslao Bog andjela svoga, da ide k Barochu i da ga uzvede do tajnosti nebeskih, i što je sve na tom svojem putu susreo, što li vidio! Čega Baroch nerazumije ili nemože sam dokučiti, o tom pita pratioca andjela i on mu tumači. Na pr. na pitanje: почто лоуна тьчьна света сьльньцоу не имать; odgovara andjel: слиши вароше и скажоу ти вса· веси, егда преласти змиꙗ адама и евгоу и ѡбличи ею наготоу и плакаста се ѡ наготе своеи горко. и плакаше се ѡ ныю вса тварь, небеса и сльньце и звезди, и тварь колебаше се до престола божиꙗ. аггелы же и сили подвигоше се ѡ престоуплени адамове а лоуна посмеꙗ се. зато прогнева се на ню богь и помрачи светь ѥѥ и створи ю вь мало време старити се и паки родити се, а ис прьва же не бе тако, на беше светлеꙗ сльньца и дльготоу дьни имоущи. — Za oviem sliedi na drugoj strani 51. lista nov članak: чюдо светаго и преподобнаго ѡца нашего николи i opet na listu 57.: чюдеса светаго ѡца нашего николе. A na listu 59. čita se krupnimi crvenimi slovi izpisan naslov nova sadržaja ovako: на(пи)саніе ѡ прѣданіи господа нашего іисоу-христа, еже вь споменоу писа еврѣискіимь никодимь же сь благоѡбразнимь іѡсіфомь сь нимь погрѣбше тело іисоусово, вь лѣто же великаго ѳеѡдосіа ·зі·-тоѥ преложише из евреиских на грьчьска вьса (с)іи елика сьдѣꙗше се при понтьсцѣмь пилате. – U knjizi Šafaříkovoj (Geschichte der südslavischen Literatur III. 1. 197) spominje se neki rukopis XVI. stoljeća: *Kanon sv. Nikole* (iz Karlovačke knjižnice), u kojem takodjer dolazi nesamo *„Čudo sv. Nikole“*, nego takodjer knjiga Nikodemova „o predanju spasitelja“. Bez dvojbe bit će u obadva rukopisa isti tekst. U našem rukopisu ide taj tekst na 30 listova do lista 89. – Na drugoj strani lista 89. čita se iznova: мѣсеца авгоуста ·еі· слово іѡ(а)нна богослова на оуспение прѣсветие владичице наше и богородице и присно дѣвіи марие. Početak ove besjede glasi ovako: светаа и прѣславнаа богородица и приснодева маріа по ѡбичаю на светы гробь господа нашего іисоу христа ходещи кадити и поклонити светѣи колене свои молаше се из нѥѥ рождьшаго се сина itd. — Na listu 102. sliedi: слово светаго прѣподобнааго ѡтьца нашего іѡаньна златооустаго патриарха константина града, слово ѡ ѡче нашь раздрѣшение. Ovo ‚slovo' obuzima 4 lista, a svršuje se na listu 107.; čini se, da je to onaj isti tekst, koji se spominje u Šafařika (III. 1. str. 217) u nekom pravilniku Matije Vlastara, rukopisu XIV. v. knjižnice Karlovačke. – Na listu 107. imade opeta neka pobožna igračka pod naslovom: оуказь господа нашего іисоу христа, koja se sastoji od pitanja i odgovora; medju ostaliem dolaze i ova pitanja: рци ми, кто ѡбрѣ латинскоу книгоу: рече· матоусаль. рци ми, кто ѡбрѣте грьчкоу книгоу; рече· меркоуріе. рци ми боугарскоу; куриль. Malo zatiem pita se: рци ми, колико рода ѡть хама;

боугаре и вси некрщени. рци ми, колико рода афетова; рече· всы грьци и латине. U jednom od sliedećih pitanja dolazi rieč, koja nije u Miklošića zabilježena: рци ми, колико хлапка (valjda хлапьска?) рода; ·мз· U istom članku ima nešto redji gramatički oblik: wтъ нихъ зачехоу се невѣрни езици. Na strani 110. sliedi nov predmet: слово светаго ісідора, iz kojega ću zabilježiti: источници прѣсыхаютъ (u Miklošića ima samo glagol прѣсъхати, al neima прѣсъıхати); того ради не оупадоуи се красоте женьскои (cf. Miklošić s. v. оупадати); жена на добро нѣсть оукрашена, нъ на снѣдение моужоу пасноwбразна iесть и тънкошиа... жена iесть забрало адоу оуготовище оуровище (оу робиие) доушамъ; не wбъıбливи речи срьдьца своiего жене, ходитъ бо хоупаюши се противоу моужоу; съ плачемъ глаголиетъ ти, не оупадоуи се томоу; зла жена биема бесит се, любима висит се; доушамъ пагоуба, iонимъ погибѣль, хороугва адова, светiимъ wбножница... съвѣкоупница бесомъ. — Na listu 114., na drugoj strani sliedi: въпросъ і wтвѣтъ w вѣщехъ; pod ovim naslovom ima svakojakih kratkih pitanja s odgovori, najviše iz prirode i iz sv. pisma. Napomenut ću jednu kao zagonetku u formi poslovice: въпросъ· пѱа (пьса) храниъ, wнъ воукоу помагаше. wтвѣтъ. зль рабъ на господіна клеветаше. Poradi gramatičkog oblika bilježim: въпросъ· кто иска єдіно и wбрѣ(тє) ·г· и въсплака се велико. wтвѣтъ· светаа елена поиска крьста господьня и wбрѣте ·г· крьсте, ·в· разбоиница и єдинь жизнодавьчь. — Na 118. listu počima w двана десѣтіхъ зоди, odakle vadim sliedeće izrieke, vriedne da se spomenu poradi nekojih rieči: зодіа же сіа глаголютъ се, занеже жизньıны поутъ имоутъ,... iакоже въ домовѣ(хъ) мирскіихъ прѣбытъкы различнiи бивaютъ, съдѣловаютъ оубо сіа ·вi· звѣзди и съдрьжоутъ все небесокроугово ви'дно (Neznam. jeda li se imadu upravo ovako pročitati rukopisne rieči все небесо кроуго, s titlom в nad го, видно?),... коеждо ихъ имать прѣстави ·г·, [единa же прѣстава имать стльпь десеть, тога ради десетница нарицает се,... вънемли оубо въсегда оумовидньѣ и смотри,... и соугоубивши приложи. — Na 122. listu sliedi: сказаньѣ лоуновника, odakle ću ovo izvaditi: ·г· дань лоуні каень роди се. тъ дань wблоудань (jamačno облюдань, sr. Mikl. s. v. a ja držim, da ta rieč znači: pogibeljan, opasan, dan u koji valja biti na oprezu ter se čuvati) wсоуетнаго ради каена.. съıнь непакостьıнь..., дльго живе и прічестьıнь (ja držim, da ovdje znači upravo: ‚sretan', t. j, koji je pri česti, gr. εὔμορος); ·є· дань лоуни dolazi opet ista rieč: тъ wблоудань wсоуетнаго ради каена,... еже роди се, езитивь (očevidno od изъ, ali držim, da je rieč krivo tvorena, ako nije pogrješno napisana, valjda mjesto езистивь, a ovo m. изъстивь, jer na drugom mjestu ima zbilja: езестиво),... ·єі· дань лоуни добро iекъ ставити, каръ жещи. — Na listu 126. sliedi: слово w житіи христиансцѣмь. Napokon na listu 130.: слово w самѱонѣ, koje se svršuje na listu 134, a tu je ujedno i kraj našemu zborniku.

STARI SPOMENICI PISMA I JEZIKA JUGOZAPADNIH SLOVJENA OD IX.–XII. VIEKA OD J. SREZNJEVSKOGA

S primjetbami i izpravci

Kada se s više strana ide za jednom te istom stvari, to biva sasvim naravski, da će se ona, netom odkrivena i na vidjelo iznesena, brzo u više dielova podieliti i raznieti po svietu. Ovaka nemila sudbina stiže *književne spomenike južnih Slovinjana.* Nakon tisuću godina od prilike prikazuje nam se eto u naše dane malo ne onaj isti prizor, tek u drugačijem razmjerju, koji se dogodi nekoč u zlatnom vieku velikoga cara bugarskoga Simeuna. Negda bo pošiljahu Bugari blagovjesnike k narodu ruskomu, da onamo propoviedaju rieč božju i da pouče Ruse u knjizi slovjenskoj: sada pako silaze sami Rusi na slovjenski jug, ako i ne kao blagovjestnici rieči božje, a ono kao poslanici državni ili znanstveni putnici, ako i ne da pouče Bugare u prosvjeti XIX. vieka, a ono da posakupe ovuda za se i za svoju korist a više puti možda i na silu da otmu još ono malo dobro, što se od starine ovuda sačuvalo, pak da i to odvuku u daleki sjever, u svoju rusku domovinu. Samo da ovo, što rekoh, nebiva uprav, kao da je prosta otimačina, već pod vidom i imenom napredka i obrazovanosti evropejske, koja se gradi da veoma štuje – starine. Pak zbilja, kad čovjek pomisli, kolike bi od ovih stvari lako propasti mogle, da još duže ondje ostanu, gdje su do sada bile, to moramo, premda nerado i težkim srcem, ipak sami sebi priznati, da volimo, da nam mnoge naše južne starine odu onamo na ledeni sjever, gdje će se barem sigurnije čuvati, nego li da ih posve nestane ovdje na jugu pod kopitom Turskim. Ipak naša sjeverna braća trebalo bi, govoreći iskreno, da budu nešto zahvalnija prama slovjenskomu jugu, pak da gledaju, kako će barem neki diel onih duševnih kamata, koje gori pomenuta glavnica njim donosi, uložiti na korist našu, svoje južne braće. Al ovako nemožemo se doista pohvaliti, da bi i do sada radili bili svi oni, za koje dobro znamo, da su na jugu obogatili svoje književne zbirke. Zato kad se u nas čuje, da je ovaj ili onaj rukopis od naših

jugoslovjenskih književnih starina dospjeo u Rusku, nije naša radost uprav golema, kao što bi mogla biti, da se u Ruskoj drugčije radi, niti su baš velike naše nade, da će ta starina do skora ugledati bieli sviet. Ja napominjem sve to izriekom zato, što sam rad da i ruski učenjaci to doznadu, i što mi se prilika pruža, da iskrenu hvalu izrečem onomu jednomu od riedkih učenieh Rusa, kojega se taj naš ukor nimalo netiče, nego koji upravo za to, što se rado bavi starinami južnih Slovjena, zaslužuje, da smo mu veoma zahvalni, a to je poznati ruski jezikoslovac *J. Sreznjevski.*

On je prije nekoliko godina izdao priegled starih spomenika ruskoga jezika i pisma: u 10. tomu bivših, ali sada obustavljenih „izvěstija" pod naslovom: древніе памятники русскаго языка и письма – a prošle godine 1865. izadje opet od istoga njega knjiga vele važna i po nas: древніе памятники письма и языка югозападныхъ Славянъ (IX. do XII. vieka). Общее повременное обозрѣніе съ замѣтками о памятникахъ доселѣ бившихъ неизвѣстными. Kod ruskih spomenika bjehu priloženi ‚obćemu obzoru' straga izvadci iz samieh spomenika, što i jest najdragocjenije; neznam, hoće li Sreznjevski to isto i ovdje učiniti. Za sada imam pred sobom tek obći obzor (общее обозрѣніе), iz kojega, znajući kako su ruske knjige u nas velika riedkost, hoću čitateljem Književnika da pripoviedam o svem, što je ikoliko znamenito te nam može biti manje poznato. A nadam se, da ću ovako malenom uslugom poslužiti takodjer samomu g. Sreznjevskomu, te će on moje primjetbe i izpravke primiti kao uzdarje za njegovu knjigu, koju mi je upravo ovieh dana poslao.

Pod riečju »jugozapadni Slovjeni« razumieva Sreznjevski cirilske i glagolske spomenike naroda bugarskoga, srbskoga, hrvatskoga i slovenskoga, počam od IX. vieka t. j. od god. 850. sve do konca vieka XII.; a tu je on opisao ne samo izvjestne te još do danas sačuvane spomenike, nego i sve ono, gdje se preko neizravnih svjedočanstava barem doslućuje, da je nekoč bilo kojekakvih cirilskih i glagolskih spomenika. U takovu slučaju izpisao bi Sreznjevski za dokaz ono mjesto, gdje se tako govori, da se vidi, da se po tom razumije neki spomenik cirilski ili glagolski.

Slovjenska pismena. U tom držeći se svjedočanstva Hrabrova, hoće Sreznjevski u kratko da konštatira: 1. da su Slovjeni u pogansko doba upotrebljavali ‚črte' i ‚rěze'; 2. da su se nakon pokrštenja još uviek služili stranom rimskimi, stranom grčkimi slovi; 3. da je slovjensku azbuku sastavio filozof Konstantin. Za dokaz, da su Slovjeni doista neko vrieme grčkim alfabetom pisali slovjenske rieči, navadja se ovdje medju ostalim i razlog – *paleografički:* »što nas azbuka greko-slovjenska, kako je vidimo u najstarijih slovjenskih spomenicih, opominje crtami svojimi na azbuku grčku VII–VIII. vieka, kada se jošte nije upotrebljavao skoropis, kada su se početna slova razlikovala od ostalih samo veličinom. Ako ništa više, to su svakojako barem neke molitve i pjesme morale prevedene biti na slovjenski jezik za Slovjene već u prvo vrieme poslije njihova pokrštenja t. j. prije no što je Konstantin sastavio slovjensku azbuku. Od budućih iztraživanja valja očekivati, da će ili potvrditi ili

oprovrći tu domisao, da je stari slovjenski jezik, poznat u obće pod imenom crkvenoga, prvo književno obrazovanje polučio jošte prije 850. godine.« – Za glagolicu napram cirilici veli se, da su »veoma oštroumne kombinacije učenih ljudi gledeć na starinu glagolice; u ostalom da jedva ikoja čest dokaza, kojimi se je dosele nastojalo podkriepiti misao o prvenstvu glagolice, može održati strogu kritiku.« Nego tu strogu kritiku valjalo bi iznieti na sviet, da je znamo.

Do god. 862 i poslije. Ovamo spominje se Konstantina filozofa prievod knjigâ sv. pisma i bogoslužnih i *izpoviedanje vjere.* Sreznjevski drži dakle, da je »написаниѣ о правон вѣрѣ«, što se sačuvalo u rkp. XV. stol., pisao zbilja naš Konstantin. Proti tomu govori, ne bez razloga, Rački u Tisućnici na str. 18. A za knjigu »Кирилъ словѣньскыи« vriedno je sjetiti na ono, što je takodjer već Rački prispodobio, da u staroj hrvatskoj kronici dolazi po svoj prilici to isto pod imenom »metodios«, kadno se veli: »vazmi knjige, ke pri Hrvatih ostaše i pri njih se nahode a zovu se *»metodios«,* ili kod Dukljanina: »librum Sclavorum qui dicitur *Methodius,* legat.« Još ću spomenuti, da se je i Sreznj. izjavio za god. 862., kad bi imao Konstantin filozof s gotovim poslom iz Carigrada krenuti put Moravske; on dopušta dakle, da se može godina Hrabrova ovako računati, da se od 6363 odbije 5500. Obširno i o tom sr. u Račkoga II. 139.

K 866. godini spominju se pitanja novokršćenih Bugara na rimskoga papu Nikolu I. (sr. Hilferding »Письма объ исторіи Сербовъ и Болгаръ« str. 77), o kojih Sreznj. kaže, »da nije moguće pomisliti, da bi ova pitanja i u prvom izvoru pisana bila latinskim jezikom.«

Medju god. 869–885. spada književno djelovanje nadbiskupa Moravskoga Metodija; iz bilješke Exarchove, koja govori, da je Metodij preveo sviju 60 ustavnih knjiga na slovjenski jezik »якоже слышаѫтъ«, izvodi Sreznjevski, da je u doba Ivana exarha bugarskoga još slabo poznat bio u Bugarskoj književni râd Metodijev.

Godini 880–890. pripisuje se poznata u nas viest o slovjenskom psaltiru, pisanom po nalogu nadbiskupa solinskoga (spljetskoga) Teodora. Sreznjevski dvoji, da bi taj spomenik pisan bio glagolicom; medjutim on se vara, ako misli, da je u nas samo odatle izvodjeno, da je taj izvornik glagolski pisan, što je i priepis popa Nikole rabskoga bio glagolski. Tko hoće, da to poreče, valjalo bi da nam prije dokaže, gdje i kada je prekinut i obustavljen život cirilice u Spljetskoj biskupiji a nadovezana na-nj glagolica, koja je, što se pouzdano znade, u XI. i XII. vieku svuda po Dalmaciji i primorskoj Hrvatskoj bujno cvala, o kojoj u XIII. vieku govore kao o starom običaju zemaljskom (ut illis efficiaris conformis et *terrae consvetudinem imiteris* piše papa Inocencij god. 1248. biskupu Senjskomu Filipu, a god. 1252. kaže i opet biskupu Krčkomu: prout iidem et *praedecessores* sui facere *consueverant*); trebalo bi da nam dokaže, da su se Hrvati na zborovih crkvenih X. i XI. vieka za drugu svetinju borili, a drugu malo zatim obćenito upotrebljavali. Pak sve to da se je tako izmienilo, te nije nigdje tolikoj promjeni ni traga ni glasa ostalo! Ili zar su možebiti rimski pape i latinsko svećenstvo

imali ikakva razloga, da samo na cirilicu navaljuju, a da štite i zagovaraju glagolicu? Tko može to dokazati? Smijemo dakle reći, da je sudeći po svih konsekvencijah tako naravski, da je Theodorov psaltir bio u Spljetu pisan glagolicom, i to jamačno za onda još oblom glagolicom, da bi se upravo oni, koji protivno tvrde, imali svom silom uprieti, da mnienje svoje ma kojim razlogom potvrde.

God. 885–916. Episkopu *Klimentu*, slavnomu učeniku Metodijevu, pripadaju po iztraživanju Undoljskoga sliedeća djela, koja su se sačuvala u kojekakvih ruskih zbornicih: *»Zapoviedi o praznicih*, u svete dane apostola, mučenika ili svetitelja, s početkom ovim: »Да иєстѣ вѣдоущіе братиє.« — »Pouka na uspomenu apostola ili mučenika: братиа присно жадаи.« – »Pouka ep. Klimenta na uzkrsenje: Длъжьни иєсмъı братиа.« (Ovo troje nahodi se u zborniku Troicke Lavre, rkp. do god. 1200.) – »Pouka sv. Klimenta na preobraženje gda. našega I. Hrista: Послѣшанте братіе« (u rkp. XIII. v.). – »Pohvale na prestavljenje presvete vladičice Bogorodice, stvoreno Klimentom episkopom: Сѣ нынѣ свѣтьло празднъство« (u zborniku XIV. v.). – »Pohvalno slovo, sastavljeno ep. Klimentom na uspomenu blaž. pror. Zaharije o rodjenju Ivana Krstitelja: Свѣтъ въсіа праведникоу« (u zborniku XIV. v.). – Na jutrenju Bogojavljenja. Slovo pohvalno Ivana Krstitelja, sastavljeno ep. Klimentom: Пріиде Іисоусъ отъ Галилеа« (u zborn. XVI. v.). – »Klimenta ep. slovo pohvalno o četverodnevnom Lazaru: Сѣ предтечетъ свѣтозарное торжество« (u zborn. XIV. v.). – »Klimenta ep. Pohvala sv. i sl. Hristovu muč. i pobjedonoscu Dimitriju mirotočcu: Наста братіе свѣтло празднество« (u spisu XVII. v.). — »Pohvala arhistratigu Mihailu i Gavrilu, sastavljena Klimentom: Наста празднолюбци« (u zborn. XIV. v.). — »Pohvala sv. Klimentu patr. Rimskomu, spisana Klimentom ep.: Небо радостьно веселитъ сѧ« (u zborn. XIV. v.), — Još se u kasnijih spisih (XIV—XVII. v.) nahodi: ‚Pohvala sv. Kirillu učitelju slovensku jazyku': Сѣ повѣдаше намъ христолюбци. – Šafařík prisvaja Klimentu takodjer legendu panonsku. – Napokon je Kliment, po životopisu sudeć, napisao i dodatak k *Triodu*.

God. 894–907.: djela *Konstantina* presvitera i episkopa bugarskoga: već su poznata iz Šafařika, iznova u »Opisaniju rukop. Sinod. bibl. II. 2.« Samo ću još dodati, da se Sreznj. domišlja, da ovomu Konstatinu pripada takodjer poznati prolog evangjelja pećskoga, odkriven Hilferdingom. – Po jednoj bilježci hronografičkoj, koja se nahodi u rukopisu Konstantinova prievoda knjigâ Atanasije Aleksandrinskoga proti Arijanom, može se ući u trag s jedne strane nekomu črnorizcu *Tudoru*, koji je pomenuti prievod Konstantinov prepisao god. 907. po nalogu kneza svoga (Simeona): написа же ихъ Тоудоръ черноризецъ Доѫковъ (ili Дъксовъ); s druge strane doznajemo za mjesto njegova sjedišta: на Ѕстин Тъичѧ,... идѣже сватаа златаа цркъı новаа съткорена естъ тѣмьжде княземь (sc. Simeonom). Poznato je iz Klimentova životopisa (cap. XXIII.), kako su Boris i Simeon marljivo nastojali oko gradjenja crkvi i manastira; pače Sreznjevski drži, da se pod gori pomenutim »Duksom« (dux = knez) niti

nerazumieva nitko drugi, van upravo sam Boris-Mihail, o kojem i Ivan exarch govori u jednom od svojih prologa, kao o »črnorizcu Duksu«.

God. 927. okt. 8. učinjen je pismen ugovor medju Grci i Bugari; obširnija pripoviest o tom dogodjaju sačuvala se u nastavku Georgija Hamartola, odakle se ovdje priobćuje ulomak slov. prievoda. – U nekom zborniku XV. vieka, Novgorodske knjižnice, u razpravi o herezijah kaže se medju ostalim: »а єже о єретичьскихъ книгахъ Богѕмила попа«, odakle punim pravom izvodi Sreznjevski eksistenciju nekakih knjiga bogumilskih, o kojih se sada više ništa nezna. – U listini ruskoga kneza Svjatoslava caru grčkomu Ivanu Cimishiju od god. 972., koja je pisana pod uplivom crkvenoslovjenskoga iliti starobug. jezika, sluti Sreznjevski, da ima tragova *glagolskoga* izvornika u krivom upotrebljavanju brojeva (o čem je obširnije govorio već prije u Izvšt. imp. Akad. VII.), te misli, da bi moglo biti, da su u obće dogovori onoga vremena medju Rusi i grčkimi carevi sastavljani bili *glagolicom!* – O *glagolskom napisu* popa *Giorgija u Iverskom* manastiru na sv. Gori od god. 6490. (= 982.) ima, kaže se, potanko izvješće od samoga o. arhim. Porfirija u ‚Izv. Arheolog. obšćestva V. str. 13 od god. 1863.'; Sreznjevski sa svoje strane pripovieda, da je u fotografskom snimku, izvedenom poznatim Sevastjanovim, *našao doista glagolska pismena*, ali mu se *pričinilo*, kao da su ova pismena napisana istom nad predjašnja grčka. – Oko godine 1000 stavljaju se *starine frizinske;* poslije god. 1015. spada »žiće blaž. *Uladimira kneza Krajinskoga*«, o kojem govori pop Dukljanski pogl. 30. (sr. Knjiž. I. 218.)

Sreznjevski uze si truda, te poizvadi takodjer iz *istranskoga razvoda* sve one bilježčice, koje govore o starih listovih, što su pisani bili na predjašnjih razvodih. Nego tomu dodaje on dvojaku sumnju, a jedna čini se žalibog da je jako temeljita. Pita se najme, jeda li je godina 1025., što se dvaput spominje u Kukuljevićevih: Acta Croatica, str. 18 i 23, sasvim pouzdana? I zbilja, kad čovjek tu stvar pobliže razmotri, čini se, kao da je na oba mjesta tek pogrješno izostavljeno brojno slovo **Б**, te je mjesto: ѧ҃·Б·Ѯ·ѰЬ (1125) pisano samo: ѧ҃·Ѯ·ѰЬ (1025). Jer eno takova pogrješka ima zbilja na str. 38, kad se poredi sa stranom 39. Na oba dva mjesta govori se o listu »gospodina Panšpetala«, pak je na strani 39 podpuno izpisano: ѧ҃·Б·Ѯ·ѰѲ (1187), a na strani 38 pogrješno: ѧ҃·Ѯ·ѰѲ (1087)! Takova pogrješka čini se, da je i na strani 21, gdje se govoreć o razvodih medju Vodnjanci, Barbanci i Guranom, spominju dva stara lista, jedan je pisan ѧ҃·Б·ѯ (1140), a drugi, kaže se, već ѧ҃·ѰѲ·ѫѳ (1058). I ovdje moralo bi biti jamačno: ѧ҃·Б·ѰѲ·ѫѳ t. j. 1158, ako nije godina još i gore izkvarena. – Zato ja držim, da je takodjer na strani 23 pogrješno ubilježeno: ѧ҃·Ѯ·ѰЬ (1025), m. ѧ҃·Б·Ѯ·ѰЬ (1124), dočim je umah sprieda na str. 24: ѧ҃·Ѫ·Ѯ (1220), valjda takodjer pogrješno m. ѧ҃·Б·Ѯ (1120), jer po smislu trebalo bi, da su si godine na obadva mjesta, ako ne iste, a ono bar na blizu. Izpravak od 1025 na 1125 potvrdjuje

se nekim načinom i tim, što se na strani 11 spominje zbilja godina [glagolitic] (1125). Jednakim načinom na str. 18 čini se, da je u [glagolitic] izostavljen [glagolitic], tako da bi valjalo čitati [glagolitic] (1125); jer sprieda na istoj strani ima [glagolitic] (1150). Napokon čini se takodjer [glagolitic] (1271) na str. 29 da je pogrješno mjesto [glagolitic] (1171); imade bo na str. 14 i 15 dvakrat godina: [glagolitic] t. j. 1170. Ovako bi svi ti listovi, na koje su se u XIV. vieku (1325. god.) pozivali, spadali u XII. viek, dapače neke godine, kao 1125, 1130, 1150 i 1170 opetuju se i više puti, što je prema stvari posvem naravno i razumljivo. – Drugu sumnju Sreznjevskovu o pismu ovih listova, na koliko su hrvatski bili, nemožemo nikako usvojiti, osobito ako pristanemo na to, da su dotični listovi zbilja istom iz XII. stoljeća.

Prije god. 1047. bješe pisan onaj rukopis proročkih knjiga, bugarske recenzije, odakle je u Novgorodu god. 1047. učinjen jedan priepis popom *Upyrom Lihim.* Poznato jest, kakove su se kombinacije izvodile iz njegova potpisa: **книгы си ис-коуриловицѣ**. Sreznjevski kaže, da bi ova rieč baš mogla značiti i što drugo, nego li pismena; to mu mi i dopuštamo. Ali kad on pita, jeda li već znamo, kako je davan tekst proročkih knjiga u glagolskih spomenicih, na to smije mu se odgovoriti, da je u naših rukopisih (n. pr. u jednom iz knjižnice Kukuljevićeve) taj tekst zbilja posvema starodavan, pun očitih tragova i dokaza, da je preveden sa grčkoga jezika. sr. u mojih Starohèrv. priměr. II. 67.

Da je *do god. 1058–1059.* mnogo slovjenskih i to glagolskih rukopisa bivalo u našoj domovini, imenito u Dalmaciji, dokazuju zaključci zbora Spljetskoga, o kojih govori Thoma Archidiac. cap. XVI. Ime pape Aleksandra dobro je izpravio Sreznjevski u Nikolu II.; sr. Književnik I. str. *387.

Do godine 1100. stavlja se neki *odlomak evangjelistara cirilskoga,* koji se čuva u imperatorskoj javnoj biblioteci, te je izdan u »Izvěst. arheolog. Obšćestva« V. str. 29–37. Taj odlomak, kaže Sreznjevski, da se odlikuje tim, što pravilno upotrebljava nosne glasove **ж**, **ѧ**, **ѭ**, **ѩ** i **ѣ**; ali da mieša **ъ** i **ь**. Još da ima nekakvih znakova, što bi mogle biti note.

Do god. 1100. ide takodjer Suprasaljski kodeks, koji je izdao Miklošić u Beču 1851. – Da je hrvatska listina glagolska od *Dragoslava* iz Dobrinja, koju pisa *Kirin* sin Radonjin, zbilja u glagolskom izvorniku od god. 1100. – to je dokazao dr. Crnčić u Književniku II. str. 21.

Po mnienju Sreznjevskovom još se kreću oko godine 1100 sliedeće *ruske* književne starine, na kojih se očito vidi, da su prepisane sa *jugoslovjenskih glagolskih* izvornika: 1. odlomak tumačenoga *psaltira* XI. v., poznat pod imneom *Evgenijevskog* odlomka, u kojem se nahode tri glagolska slova: [glagolitic], [glagolitic], [glagolitic]: **[glagolitic]ѣспоите господоу пѣснь новѫ; [glagolitic] гврьди сѧ срьдьце моіе о господи; [glagolitic]зноштн ютрьниіеть доухъ мои къ тебѣ.** – 2. Zbornik XIII. govorâ Grigorija Nazianzina, XI. v., u kojem se nahodi jedno glag. slovo: [glagolitic]: **[glagolitic]в же и ти стражджть.** – 3. Ulomak

iz zbornika poukâ (homilija) XII. v., u kojem se nahode ove glag. slova: [glagolitic]. – 4. Crkveni ustav s kondakarom, XII. v.; s ovim glag. zapiskom: [glagolitic] (писалъ) [glagolitic]. – 5. Službena mineja za April, XII. v. s ovakim zapiskom: [glagolitic] много. – 6. Kirila Jerusolimskoga učenja i prê sa Židovi, XII. v., sa glag. zapiskom: [glagolitic] (господи) [glagolitic].

Glagolske spomenike, koji spadaju u XI. viek ili početak XII., te su se ili čitavi sačuvali ili barem u odlomcih, izbraja Sreznjevski ove:

a) Od bogoslužnih knjiga: 1. *odlomak sinajski* (tri lista u 8.) iz liturgarija: u privatnim rukama u Ruskoj. U obće sličan je dotičnim cirilskim službenikom, ipak nekih stvari da u cirilskih neima. Naštampan čitav od Sreznjevskoga u »Izvěst. arheolog. obšć.« V. str. 1–12. – 2. *odlomci Pražki.* – *b)* Od knjiga sv. pisma novoga zavjeta: 1. *Assem evangelistar* (Sreznjevski još nespominje podpunoga izdanja Zagrebačkoga). 2. *odlomak ohridski* (dva lista u 4.) u Grigorovića, štampan u Izvěst. arheol. obšć. III. 449–457. 3. *Atonsko* (svetogorsko, Grigorovičevo) *tetrojevangjelje* (171 l. u 4.) u Grigorovića. Odlomci naštampani u Izvěst. arheol. obšć. IV. 3–15. 4. *Zografsko tetrojevangjelje,* sada u imperat. biblioteci (304 l. u mal. 4.). Odlomci štampani u Izvěst. arheol. obšć. IV. 93–119. 5. *Mihanovićev odlomak* (dva lista) sr. Šafař. pám. 50. – *c)* Iz zbornikâ poučnih: 1. glagoljaš *Klocov*: Sreznjevski ga je iznova čitava izdao u Izvěst. arheolog. obšć. IV. 273–304. 2. *odlomak Makedonski* (1 list u 4., u dva stupca) iz zbornika poukâ Efrema Sirskoga, svojina Hilferdingova. Štampan u Izvěst. arheolog. obšć. IV. 381–390. 3. *Atonski* (Grigorovičev) *odlomak* (1 list u 4.), sadržava komad neke homilije s molitvom k sv. Trojici, sr. Izvěst. arheol. obšć. IV. 389–394. – Starinu ovih spomenika mjeri Sreznjevski po upotrebljavanju ili samoga [glagolitic] (najstarije) ili [glagolitic] i [glagolitic], ili (najpoznije) samoga [glagolitic]. Nego meni se čini, da to baš nije najsigurniji kriterij. – *Okolo 1100* stavlja Sreznjevski neki novi *prolog Ivana Exarcha,* našast od Sreznj. u posebnoj redakciji, valjda preinačen od nekoga k nekoj osobitoj svrsi; na jednom listu, sada u Hilferdinga, sr. Izvěst. arheol. obšć. V. 66–68. Ovdje se mieša **ы** i **ъı**, **ъ** i **ь**, **а** i **ѧ**, **ѣ** upotrebljuje se mjesto **ѩ**, a m. **ю** dolazi i glag. [glagolitic]! – U isto se doba stavljaju *poučenja* (katekeze) *Kirila Jerusolimskoga,* koja su već poznata i štampana u Izvěst. Akad. Nauk. I. 91–95. – Pod god. 1125, 1130, 1140, 1150, 1170, 1187, 1195 spominju se stari hrvatski listovi iz razvoda istranskoga. – O hrvatskom ljetopisu, koji je pop Dukljanski upotrebio, do god. 1150 – napućuje i Sreznj. čitatelja na naš Književnik II. 199–227. – God. 1189: listina Kulina bana. – God. 1190: listina ugovorna izmedju Dubrovčana i župana Miroslava (sr. Mikl. Mon. br. 5); tek podpis nije **прьсть** već **–крьсть**; neznam, jeda Sreznj. nahvalice nehtjede toga izpraviti, ili samo slučajno. – Još bi valjalo, držim, spomenuti i onu stariju listinu Miroslavovu od g. 1186., koja nosi srbski podpis: **ѣзь вели жѹпань кльнь се и подьписахь. ѣзь кнезь Мирославь кльнь се и подьписахь.** sr. Mikl. m. serb. br. 3. – Pod god.

1192. pripovieda se, da ima u Sv. Gori listina bug. kneza Ivana Kalimana Asênja, izvjestna samo po pripoviesti Grigorovičevoj i o. arhim. Porfirija. – K onoj listini, koja se u Mikl. pod br. 6. od god. 1193. spominje, nadostavlja Šreznj. sliedeći podpis: вcѣхъ правовѣрьнихъ крестьıанъ мольбникъ Сава грѣшьныи. – Listinu, što je u Mikl. pod br. 19. usvojena Stefanu kralju prvovjenčanomu, dakle 1195–1228, odnosi Sreznj. na župana St. Nemanju (dakle do g. 1195), i to poradi podpisa: господинъ Стефанъ, jer da se taj naslov: господинъ, i u drugih spomenicih upravo njemu daje. – U crkvi sv. Save u Kareji na sv. Gori ima iznad vrata godina: ѕ. ѱ. з. (6707 = 1195). – *Do 1196. god.* mora se staviti psaltir *Bolonjski*, pisan od *Josifa* i *Tihote* u *Ohridu*-gradu s primjesom nekoliko glagolskih rieči. – *Od god. 1199.*: tipik *Savin* u Orahovici, manastiru Karejskom. U Daničića ima bolji priepis, nego li je onaj, što je štampan u Golubici: po tome ga je on ovdje štampao. – Sreznjevski se prevario za onaj napis u crkvi sv. Stjepana kod Aleksinca, koji je prvi put štampan u Glasniku I. 184, te je krivo čitao godinu ѕ. ѱ. з. mjesto ѕ. ц. з., a to nije po Isukrstu 1199. već 1399., dakle nije niti кнезь Стефань nitko drugi, već Stefan Lazarević. Tako je taj napis i štampan u Mikl. mon. serb. str. 245. – Listina *Nemanjina*, dana manastiru Hilandarskomu, od god. 1199–1200., štampana je u Miklošića sasvim točno (ja nerazumijem Sreznjevskovih rieči: не вполнѣ вѣрно, van ako on razumije pod tim prigovorom, što je Miklošić kratice razriešio), samo na str. 6. u redku 6. i 7. očevidno nevalja Тѹге nego тѹге, kao što je već Daničić dobro izpravio.

Do 1200 god. stavlja Sreznjevski: 1. rukopis Grigorovičev: *Apostolar cirilski* s primjesom glagolskom, odakle su dva glagolska lista našt. u Šaf. pám. 54. – 2. Listinu Popovske občine. – 3. Odlomak liturgije, koji je nekoč bio u manastiru Cetinjskom sa sliedećim zapisom: Сии светаа и божественнаıа литѹргиıа попа Ѳеофана написа се рѹкою попа Любослава. да ıегоже доидеть, помени раба христѹ Ѳеофана. аминь. Jeda li je taj odlomak zbilja tako star, neznam. – 4. Abecenarium bulgaricum. – 5. Glagolske *odlomke starohrv.* rukopisa, štampanih u Šafaříka, Kukuljevića i Brčića. O pravoj starosti ovieh odlomaka netreba ni malo sumnjati, jer se oni zbilja bitno razlikuju od potonjih rukopisa glagolskih, to pravilnošću staroslovjenskoga jezika, to znakovi paleografičkimi. Ja ću doskora imati priliku, da o tom na obširnije govorim. Za sada ću tek spomenuti, da sam k dosada poznatim starohrv. odlomkom dobio još jedan znamenit odlomak legende o Ivanu i Prohoru, koji je očevidno istodoban s legendom o sv. Tekli (gled. u Starohèrv. Priměrih II. str. 77). – 6. *Starosrbsko evangjelje*, koje je sada svojina arhim. Porfirija Uspenskoga, a pisa ga »u Peći u gradu Rasi« grješni starac *Simeon*, obsiže 189 listova u 2 stupca u 4. To će biti evangjelistar (evangjelski lekcionar), njegov dakle tekst razredjen je na lekcije prema dnevnomu čitanju. Sreznjevski je naštampao u svom »obozrěniju« čitavu biljezku, koja se čita na posljednja dva stupca posljednjega lista, odakle sam ja u Književniku II. 445 tek izvadak priobćio. Ali ondje (u Sreznjevskoga)

ima jamačno pogrješaka, jer ja nevjerujem, da se u rukopisu nahodi ѣı m. ы, ili врѣмıа m. врѣме itd.

Poslije 13. Febr. 1200 stavlja Sreznj. neku listinu, koja da se nahodi u hilandarskom manastiru u sv. Gori: izdana je od velikog župana Stefana Nemanjića sa sliedećim podpisom: крьсть велиıега жоупана Стефана мѣстьнога господина всеи срьбьсцѣ(и) земли, мѣсеца септембрıа .кѳ. дьнь створи се сие. O tom neima ni spomena u Miklošićevoj zbirci. – Okolo *god. 1200* bješe označio pokojni Vostokov neki *cirilski stihirar bugarskoga razreda*, od kojega je u Rusku donio 6 listova u 4. A. S. Norov iz Sinaja (?). U tom se rukopisu miešaju po bugarskom načinu nosni samoglasi ѧ s ѫ, ъ stoji m. ь, i ѣ m. ıа, neima jotovanih samoglasa, a nepotrebljuje л-epentheticum. Za primjer imadu u Sreznj. navedene ove rieči: вънѧтрь приимь; неıавьенъıа мѫдрости глѫбинѫ, съ сѫштими въ мѵрѣхъ. U istu dobu spadaju još*t*er: *Tumačeni psaltir* bivši nekoč svojina Pogodinova (dovoljno već poznat); *odlomak psaltira*, koji se spominje u Šafaříka (Geschichte d. südsl. Lit. III. 1. 126); *odlomak evangjelistara*, napomenut takodjer Šafaříkom (Gesch. d. südsl. Lit. III. 1. 190); *bugarski apostol*, priepis cirilski sa glag. izvornika, u Šaf. pám. str. XII.; napokon: *Ljestvica Ivana Ljestvičnika*, odlomak (4 lista) rukopisa *srbske* recenzije, svojina Hilferdingova, o kojem Sreznj. tvrdi, da je po pismu sudeć istodoban s gore pomenutim evangjeljem starca Simeona, dakle oko god. 1200.

ODNOŠAJ MEDJU LINGVISTIKOM I ANTROPOLOGIJOM

Komparativna filologija ponosi se od nazad pedeset godina rezultati, koji i njoj samoj i našemu vieku na slavu služe. Njezinimi iztraživanji dokazane su stvari, o kojih se do nedavna ni slutilo nije, da će postati predmetom toli dubokoumnih razprava, kao što se o njih danaske vode. Nu čovjek bi skoro smio reći, da joj mnogi baš i zavide one krasne rezultate, koji su dosele njezinom pomoćju izneseni na vidjelo. Osobito kod pitanja o srodstvenoj suvislosti naroda, kojim se ova znanost s toli sjajnim uspjehom bavi, da se upravo na tom i osniva njezina slava, prigovara joj antropologija, da si veće pravo prisvaja, nego li je zbilja ide; antropologija se tuži na lingvistiku, što se tobože gradi, da će sama bez pomoći drugih nauka riešiti velika i težka pitanja o negdanjem i sadanjem stanju roda ljudskoga, gledeć na njegove srodstvene razmjere: što se sama bez tudje pomoći upušta u klasifikaciju roda ljudskoga. Kad bi to istina bila, kao što nije, lako bismo dokučili, zašto se antropologom na žao daje; jer po tom valjalo bi doista, da lingvistika najpoglavitije nastojanje antropologije suvišnim smatra. – Ja sam već nedavno mimogredce[1] spomenuo nešto o dvojakom razmjerju, koje se može pomisliti medju oba načela, po kojih se tumači čovjek, najme medju načelom *jezikoslovnim* i načelom *prirodoslovnim*; ovdje ću pripoviedati, kako njihov medjusobni odnošaj shvaća ne filolog, već antropolog, i to glasoviti dr. *P. Broca*, sekretar parižkoga antropologičkoga društva (Société d' anthropologie de Paris). Broca nije prevelik štovatelj filologije, ali nije niti njezin sliepi protivnik; i zato smijemo reći, da nam valja njegove prigovore osobito uvažavati, kamo li istom pohvalu, koju izriče o lingvistici, kao što ćete sami čuti.

Glasoviti francuzki lingvista Chavée, tumačeć u jednoj sjednici antropologičkoga društva znamenitu razliku medju korieni glagolâ i zaimenâ u jezika indoevropejskih i semitskih, stade tvrditi i dokazivati,

[1] Kod Jagića stoji: »Ja sam već na str. 50 mimogredce spomenuo«, to se odnosi na Književnik III, 1866, str. 50. (U ovoj knjizi str. 15 ss.). *Nap. priredivača.*

da onoj razlici jezičkoj mora odgovarati surazmjerna razlikost u fizičkom ustrojstvu medju Indoevropejci i Semićani. Iz toga se dokazivanja razvi samo od sebe ovako pitanje: kakovo značenje valja u antropologiji ustupiti znakovom, izvadjenim iz jezika? Imadu li oni istu silu dokaznu kao i znaci, izvadjeni iz fizičkog ustrojstva? Valja li ih oviem uzporediti, ili više ili niže staviti? Da na ova pitanja odgovori, razpravlja Broca ponajprije fizičko ustrojstvo, da bi se vidjelo, u koliko je kod čovjeka postojano. Faktâ, koja dokazuju to postojanstvo, može se nabrojiti veoma mnogo. Dovoljno je reći, da ih ima toliko i tako silnih te su mnoge učene ljude doveli na tu misao, da pored toli neznatnih izmjena, kojim je podvržen čovjek u historičko doba, nije nikako moguće dokučiti one veoma duboke razlikosti, koje postoje medju raznimi ljudskimi plemeni – i tako se rodi škola poligenista. Dovoljno je pokazati na podpunu srodnost, koja se opaža medju basreliefi egipatskih spomenika iz davne prošlosti, i medju sadanjimi stanovnici doline Nilske; ili pak spomenuti lubanju, našastu u Mississipi-delti, koje se starina stavlja na nekoliko desetaka tisuća godina, pa se ona ipak ukazuje posve jednakom s lubanjami dosadanjih svjetlokožih stanovnika sjeverne Amerike. Nemože se doduše zanijekati, da izmjena imade, i to uplivom klimatičkih, higienskih, socijalnih i raznih drugih uvjeta; ali te su izmjene razmjerno vrlo neznatne, a po tom i znaci fizičke organizacije *jako postojani*. – Sada pita Broca, ukazuje li nam se i kod jezika isto tako? ili zar može njega izmieniti dugo trajanje viekova, ter napredak bud upadak društva? Ima lingvista, kaže on, koji vjeruju i u postojanstvo jezika. Po njihovu mnienju nije jezik štogodj samovoljno stvorena, tip njegov nevisi o volji čovječjoj, već je neka vrst instinktivna i predodredjena proizvoda organizacije, svojstvene svakoj pojedinoj rasi. Ovo se mnienje može razjasniti ovakim primjerom: Kad bi moguće bilo dvoje novorodjene djece smjestiti na pusto ostrvo, a njihovu pazku povjeriti niemim ljudma, to bi oni preostavljeni sami sebi našli načina, da se uzrazumiju i da drug drugu saobći svoje misli i svoje utiske; iznašli bi svoj osebni jezik, a taj valjalo bi svakojako, da je onoga istoga tipa narječje, kojim su govorili njihovi roditelji. Nu da zaista ima takova privlačenja k jeziku roditelja, takove prirodne k njemu privrženosti, to bismo vidjeli, kaže Broca, da si na primjer evrejsko diete, preneseno od mladosti u evropejsko društvo, s većim trudom prisvaja evropejski jezik, nego li koji drugi po krvi član iste družine; ali toga u istinu nema te svatko zna, da diete usvaja bez razlike onaj jezik, kojim govori njegova okolina. – Odaberimo drugi put, da pronadjemo, koliko je postojanstvo znakova, izvadjenih iz jezika. Stavimo, da nekoliko ljudi govori kojim mu drago osebnim jezikom, i da taj jezik prelazi od koljena na koljeno. Uzporediv ga s drugimi poznatimi jezici, vidimo, da se neukazuje srodan ni s jednim od njih, da spada k sasvim drugomu tipu. Mi možemo ustanoviti znakove toga jezika, pa ako to učinimo, imat ćemo podpuno pravo, da ih uvrstimo u broj karakterističkih znakova onoga naroda ili one rase. Dapače može se dogoditi, da upravo jezik podaje znakove mnogo očevidnije, da ukazuje razlikosti mnogo bitnije, nego li je fizička organi-

zacija. Tako se n. pr. Kitajac jače razlikuje od Francuza jezikom, nego li fizičkim ustrojstvom, a narodi semitski i indoevropejski, skoro jednaki u fizičkom obilježju, razlikuju se jedan od drugoga velikimi i korjenitimi lingvističkimi razlukami. Pomislimo si dakle narod, koji govori svojim osebnim jezikom a neima obćenja s drugimi. Svako novo pokoljenje toga naroda, razabiruć nove utiske, razvijajuć nova uredjenja, izpravljajuć ili izkrivljujuć svoje društveno stanje, stara se podjedno, da dovede u sklad svoj jezik s promjenom svojih misli: tako nastaju malo po malo nove rieči, nove sastavine, novi načini izricanja, što se osobito ondje dogadja, gdje jošter neima pismenosti, gdje se sva književnost ograničuje na ustmeno predanje priča, koje su prehodeći s koljena na koljeno takodjer izvržene promjenam. Medjutim i Broca priznaje, da su ove postupne promjene, koje da tako rečemo svu historiju naroda unose u njegov jezik, neobično spore i polagane. Treba viekova, da se prvi jezik izmieni; drugih viekova, da ga prestanemo razumjeti; i opet viekova, da se u sasvim novu vidu ukaže. A dokle li mogu doprieti te izmjene jezične? Moglo bi se reći, da su bez granica kao i vrieme, kad nebi lingviste pokazali bili, da se ravnaju po izvjestnih zakonih, da nediraju u bitna svojstva jezika, da veća čest koriena od rieči ostaje nepromienjena, da se i sustav gramatički samo od česti izmienja. Još nijedan jezik, kaže Broca, nije u doba pristupno našemu spomenu na toliko izmienio svoga tipa, da se nebi mogao poznati. Ipak je trebao trud od preko pol vieka, da se sviet uputi u istinu, uzvišenu iznad svake sumnje, da su jezici, n. pr. grčki, francuski, njemački, ruski, izašli iz jednoga te istoga izvora, i da svi ovi jezici jošter na sebi nose biljeg onog obćeg oblika, u kojem su negda jedno bili. Pa nedokazuje li sve to, pita Broca, koliko su znamenite promjene, kojim su podvrženi jezici, i kako su sakrivene one sveze, koje ih spajaju s prvobitnim jezikom? – Sravnimo li dakle – tako zaključuje Broca – znatne izmjene jezične s neznatnimi izmjenami, koje nam se ukazuju kod fizičke organizacije, te su još nakon nekoliko tisuća godina svejednako neznatne, pače skoro i sumnjive, dočim su jezične izmjene tolike, da skoro posve zaklanjaju izvornike – to je očevidno i jasno, da znaci izvadjeni iz ustrojstva tjelesnoga kao puno postojaniji, podpuno pravo imadu, da budu predpostavljeni znakom lingvističkim.

Nu osim ovih, da tako kažemo, prirodnih izmjena, mogu i različite slučajne okolnosti prouzročiti ne samo izmjenu, već upravo podpuno uništenje jezika, te zamieniti narječje s kakvim god drugim. Poznat je primjer crnaca na ostrvu Haiti. Stanje robsko, a mnoštvo i raznolikost njihovih domaćih narječja prinudi ih, te da mogu jedan drugoga razumjeti, odrekoše se svoga rodnoga jezika i poprimiše jezik svojih gospodara. Dakako njih natjeraše na to vanredne okolnosti, prouzročene njihovim stanjem, ali žestina i nasilje niesu istom od danas na svietu, te je težko vjerovati, da bi primjer crnaca Haitskih bio jedinstven svoje vrsti u svietu. Ali čemu nagadjanja: dosta je svratiti pogled na to, kako su jezici i rase u svietu poredane danas, a kako negda, da uvidimo, da su mnogi narodi nekoliko puti izmienili jezik. Ovako se

izmjenjivanje dogodi skoro na svakoj strani, koja je bila pokorena narodom veće civilizacije od onoga, koji je ondje odprije stanovao. Kamo je god narod-pobjeditelj dohodio, svakamo bi donosio dakako sa sobom i svoj jezik, koji se je ondje održao bar uz nekoliko pokoljenja. Taj jezik stajaše u vječitom sukobu s jezikom pobiedjenika, te se dodje i do izmjene rieči, izraza, pače i nekojih drugotnih gramatičkih oblika; ali nikada se nesališe oba jezika u jedan, već je svagda tiem svršeno bilo, da je jedan iztisnuo drugoga, pokle je sam od njega nekoliko rana dopanuo. Koji će od ovaka dva protivnička jezika nadjačati, to visi o mnogih, veoma nestalnih okolnostih; poglavite su dvie: brojno razmjerje i stepen civilizacije pobjeditelja prema pobiedjenikom. Ako je pobiedjeni narod više civilizacije, nego li su nove nadošlice, pa ga ovi nenadvisuju baš osobitim brojem stanovničtva, tada će prije ili kasnije pobjeditelji poprimiti jezik pobiedjenika. Neustrijski Franci, koji su za dvije dinastije vladali Gallijom, barbarski gospodari one zemlje, u kojoj se je krila civilizacija rimska, zaboraviše napokon svoj vlastiti jezik te stadoše govoriti jezikom svojih robova. Prije nego li za sto godina nakon osvojenja Normandije, govoriše već vojnici Rollonovi samo francuskim jezikom. Poslije ti isti Normani, pofrancuzivši se zavojštiše na Angliju, te premda su ju čitavu razdrobili na mnogo komadića, porazdieljenih medju pokoritelje, premda su pobiedjenike lišili imanja, postupajući veoma okrutno s njimi, s njihovimi običaji i jezikom – ipak im nepodje za rukom prinuditi ih, da govore jezikom francuskim. Uzrok tomu nebijaše samo taj, što je pobiedjenika veoma mnogo bilo, već i taj, što stepen njihove civilizacije nije bio nikoliko niži, ako nije bio i viši od civilizacije Normana, tog posljednjeg ostanka od sjevernih barbara, koji su se jedva nešto razvili bili za svoga stogodišnjega prebivanja na francuskoj zemlji. A što se dogodi na istom ostrvu pet stotina godina prije, kadno Saksi pokoriše Britaniju? Na tom ostrvu, preko kojega su Rimljani tek prošli, stanovaše poludivlji narodi; stučiše se dakle barbari s barbarima te nebješe uzroka, zašto bi pobjeditelji podpali pod pobiedjenike – i tako je jezik saksonski, narječje germansko, cjelovito iztisnuo celtsko narječje starih Bretona, kojemu neosta trag van u nekoliko mjesta na čitavom ostrvu. Tako vidimo u Galliji i Hispaniji, da su stanovnici tih zemalja s rimskom civilizacijom poprimili podjedno i jezik latinski zato, što su stojali na posve nizkom stepenu civilizacije. – Iz tih primjera možemo razabrati da kada se dva naroda pomiešaju, neima ni najmanje analogije medju uvjeti, uz koje preotima mah fizički tip, i medju onimi, uz koje tip lingvistički. Poslije nekoliko pokoljenja, kada se već miešanje svršilo, udara pomiešana rasa natrag k fizičkomu tipu one sastojine, koja je bila mnogobrojnija – jezik pako može od manjine stalno obladati nad većinom. Tako se dakle pobiedjena rasa više ili manje podpuno povraća k svomu prvobitnomu tipu; ona progutava svoje pobjeditelje te se neće u njoj napokon opaziti ni kapi njihove krvi, ali zato će i nadalje govoriti novim jezikom i držati se novih običaja, jer je narječje ovih čišće iztrebljeno i uništeno, nego li fizički tip onih. Današnji Belgijanci govore jezikom francuzkim, koji

je proizašao iz rimskoga, ali tipa rimskoga nesačuvaše, premda su ih negda Rimljani pokorili i dali im svoj jezik. Izmedju svih rasa, koje su ovdje primiešavale krv svoju krvi one prvobitne autochtonske rase, počamši od vremena, kad su Celti ovamo provalili, pak do nadolazka Germana, najteže je medju massom današnjih Belgijanaca ući u trag rasi latinskoj. Tipa je nestalo, ali je ostao jezik! – Protiva ovakih primjera mogao bi tkogod navesti, da su svi ovdje spomenuti jezici jednoga poriekla, da su sva ta narječja izašla iz jednoga izvora, dakle da ovi narodi, primajući jedan jezik mjesto drugoga, niesu ipak izmienili bitnoga i osnovnoga tipa jezičkoga. Na to se može odgovoriti, da ovi narodi niesu nigda pitali za izvor ili za srodnost novo poprimitoga jezika, te bi oni primili bili makar baš i kitajski jezik, da je to bio jezik starih Rimljana. Pa napokon onaj jezik, koj su negda Kelti svojim zamienili, sudeći po govoru Baska, posljednjem ostanku prvobitnoga narječja zapadne Evrope, nije bio baš ni u čem srodan niti s narječjem keltskim, niti s kojim drugim jezikom indoevropejskim.

Osim postupnih dakle i prirodnih izmjena jezičkih ima i drugih, više slučajnih, ali kadšto veoma silovitih promjena. To su takove okolnosti, koje mogu jedan jezik cjelovito zamieniti drugim, ma one i nebile kadre proizvesti jednake izmjene u tipu fizičkom. Lingvistika dakle nepruža antropologiji znakova i obilježja prvoga reda. Gdje bi došlo do protuslovja medju svjedočanstvi njezinimi i svjedočanstvi anatomije, tamo, kaže Broca, da antropolog neima uzroka dvoumiti. Ako dvie rase govore jednim te istim jezikom, ali se veoma razlikuju osobinami fizičkimi, to se nemogu niti smatrati za jednu rasu; isto tako ako su dva naroda savršeno jednaka u svih fizičkih znacih, ali se bitno razlikuju po jeziku, da još nismo vlastni sumnjati o jedinstvu rase (?!) – Dočim filolog proti prvoj polovici ovoga zaključka neima šta da prigovori, nemože se on nikako porazumjeti s drugom polovicom zaključka Brocaova. Pače ja bih rekao, da Broca i sam oduzima svu kriepost ovoj drugoj polovici svoga rezultata, kadno ovako nastavlja: Lingvisti imadu ipak, kaže on, veliku prednost pred anatomi. Oni mogu biti bez ovih, ali ovi nemogu biti bez njih. Da izučiš jezike, da ih razvrstaš, da razjasniš historiju njihova obrazovanja i njihov nutrnji sustav, da upoznaš njihovo razredjenje medju narode – svemu ti tomu netreba, da si se ponajprije bavio pitanjem o rasah; pače najbolje je filologu baciti se na taj nauk bez ikakvih predje usvojenih ideja te se ponajprije zanimati samo za fakta. Ali sasvim drugačije je stanje antropologa. Dok se radi o klasifikaciji toli različitih naroda, kao što su Kitajci i Indusi, Francuzi i Crnci, netreba mu ničije pomoći: on motri crte njihova lica, razvitak lubanje, boju kože, svojstva vlasi, te smjelo gradi svoje rezultate; nu kada mu valja sravnjivati narode, koji su si na bliže, to će brzo uvidjeti, da znaci razlikosti niesu veće toli odlučni. Tada nahodeć s trudom samo neznatne razlikosti usred velika čisla običnih crta te neznajuć za sigurno, koliko bi se izmjena smjelo pripisati uplivom prirodnim, priznaje antropolog, da su mu fizični znaci nedostatni te da se uzmože okaniti svake sumnje, zove u pomoć historiju, arheologiju, sravnjujuću

mitologiju, poglavito pako lingvistiku, jer ona bliže od svih ostalih nauka dovodi do izvora naroda, jer ona najsigurnije prati narode po svih njihovih putevih i seobah, a njezin se predmet ukazuje postojanijim, nego li ikoji drugi proizvod radinosti ljudske.

Tiem načinom, završuje Broca, izjavljamo mi antropolozi, da se podlažemo lingvistici, podlažemo s punim priznanjem; nu niti smo dužni niti hoćemo da budemo njezini robovi. Mi tražimo od nje tek upute, ali nikakvih prigovora; fakta, koja nam ona dostavlja, primamo rado do znanja, ali uporavljati ih u antropologiji, to znamo mi sami. Fakta, dobivena lingvistikom, spaja antropologija s fakti sasvim druge naravi, te iz svih tih fakta naukupno izvodi svoje rezultate, ili gdje nemože doći do pozitivnih rezultata, tamo se drži onoga, što je barem vjerojatnije.

O PORIEKLU INDOEVROPEJACA

U Ruskoj ima društvo, po imenu общество любителей естествословія, ono isto što sprema za godinu 1867. etnografičku izložbu u Moskvi, o kojoj su i hrvatske novine govorile, imenito Pozor br. 179–181. Njegova se radnja dieli u dva razreda: drugi se razred bavi *antropologijom*. Od prošle godine izlaze izvješća ovoga antropologičkoga razreda pod naslovom Извѣстія антропологическаго отдѣленія общества любителей естествознания при императорскомъ московскомъ университетѣ, sasvim prema glasovitomu francuzkom društvu la Société d'anthropologie de Paris. U prvoj, dosada na sviet izdanoj knjizi ovih izvješća, ima nekoliko veoma zanimljivih razprava, koje dokazuju, da se je društvo baš svojski latilo posla. Članovi nastoje oko dvojakoga cilja: da upoznadu ruski sviet s najnovijimi rezultati antropologičkih iztraživanja u obće; i da ova iztraživanja nadostave u golemom prostoru ruskoga carstva. Mnienje Broca-ovo, koje je sprieda priobćeno, pripoviedao sam ja po onome, kako ga je jedan član u istom društvu razlagao (jer u nas francuskih Memoires de la Société d'anthropologie neima); a sad ću sliedeći isto tako pripoviedanje jednoga od članova onoga ruskoga društva, pripoviedati čitateljem našega lista nešto o porieklu indoevropejaca, medju koje, kao što je poznato, spadamo i mi Slovjeni. Ovdje se radi samo o glavnih načelih toga pitanja, te se i opet medjusobno pobijaju protivni smjerovi: jezikoslovni i prirodoslovni. I ovdje se, kao u predjašnjem članku, juriša na lingvistiku, nebi li joj oteli dosadanje prvenstvo, kojim se ona ponosi kod sviju skoro pitanja, što se tiču predhistorijske prošlosti roda ljudskoga. Čitatelj će naći, da je napokon i ovdje lingvistika slavno održala mejdan, zašto njezinih rezultata nitko nije sasvim uzvratio, tek neke modifikacije može biti da se smiju dopustiti.

Ovo pitanje o porieklu Indoevropejaca bijaše prije dvie godine svestrano i na dugo pretresano u parižkom antropologičkom društvu; potaknuo ga *Omalius d'Halloy*. Njemu se činjaše, da je svakako jednostran

pravac, što se je do sada za to znanemito pitanje starala skoro sama lingvistika; po njegovu mnienju mogaše se to samo dotle podnositi, dok se je komparativna filologija u istinu samo zato jedina bavila tim predmetom, što je bila početkom našega vieka jako poodskočila i mah preotela nad ostalimi ogranci znanja čovječjega. Nu sada, pokle se je metoda naučnoga iztraživanja na toliko razširila, te se faktički može pokazati, da su nedostatni oni podatci, na kojih je osnovana lingvistička hipoteza o porieklu indoevropejaca, predloži pomenuti Omalius iznova na riešenje ova dva pitanja:

1. ima li zbilja nesumnjivih dokaza za to, da su se Evropejci naselili iz Azije; 2. nijesu li bar ona evropejska plemena, koja su do našega vremena sačuvala obće keltsko narječje, potomci prvobitnih stanovnika, autochtona, zapadne Evrope, mjesto što bi proizašla iz plemenâ doseljenih u predhistorijsko vrieme iz Azije? – Učena pravda, koja se tim povodom zametnula, predočuje nam u živahnoj slici, dokle je danas doprlo iztraživanje o tom vele znamenitom pitanju, što li se može s razlogom navesti za i što protiv predloženih pitanja.

Poglavitu rieč protiv Omaliusa govoraše Pruner-Bey, koji se stavljenim pitanjima uzprotivi dokazî iz geografije, historije, arheologije, paleontologije, lingvistike i prirodnih znanosti. Njegovo dokazivanje izhodi iz evropejskoga kopna, u kojem on nevidi prave osebnosti i samostalnosti, već ga smatra samo pripojenom česti Azije, s kojom je svezana u najvećoj dužini na istočnih granica. Ural, Kaukaz i Helespont po njegovu se mišljenju nemogu uzeti za granice etničke zato, što nestavljaju pregrada kretanju naroda, već su im upravo putevi bili u Evropu. Težnja, doprieti do mora i po njegovih se bregovih staniti, koja se svagda očitovaše kod historičkih naroda, može biti da je bila uzrokom i onih predhistoričkih gibanja. – Prelazeć od geografije k historiji, u njoj nenahodimo, kaže, doduše izravnih svjedočanstva o izvoru plemenâ, ali zato nas mogu narodni miti i priče odvesti daleko u starinu, do samih odaljenih vremena. Tako Zend-Avesta, kažući stopu za stopom put iranski, obavješćuje nas o prvobitnih plemenih, obavješćuje ob onom području Arijaca, koje leži medju kaspičkim morem i Hindokušem. Već davno prije Picteta pokaza Lassen na to područje kao na domovinu Indusa te udje u trag njihovu putovanju iz toga kraja do Pentapotamije. Kurcijus i Momsen dokazaše to isto o plemenih južne Evrope, što Lassen o Indusih. Osnivajući se na paleontologiji jezika dokazaše oni, da su negda i Greko-Itali sastavljali jednu cielost. Kurcijus izvodi ih od Frižana, koji bijahu karika, što je spajala Arijce Evropejske s azijatskimi. Što se Kelta tiče, koji su sjedjeli po čitavom evropejskom zapadu, i njih dovode predanja iz Tracije, Grčke, iz azijske Skitije – riečju priznavaju njihov istočni izhod. Roget de Belloguet pokazuje na njihovu domovinu u centru Azije, Pictet nahodi svjedočanstva o njihovu bivanju u Kaukazu. Isto tako kretanje s istoka prema zapadu dokazuje Pruner-Bey i o narodih germanskih, slovjenskih, te o skandinavskom plemenu, koje broji medju posljednje nadošlice. Sliedeći dakle već samo *sačuvane tradicije* valjalo bi po mnienju Prunerovu svakako priznati, da je prava domo-

vina Evropejaca isto onako u Aziji, kao i Indusa. Nu osim predanja nalazi on svjedočanstva za tu domisao još u nekih spomenicih, u izkapanih ostancih čovjeka i u atributih njegova negdanjega stanja.

Ovdje si namiće Pruner-Bey pitanje, odkuda izhode naše domaće životinje, kovovi i biljke, kojih ima u spomenicih bakrenoga i mjedenoga vieka zajedno s dugoglavatimi lubanjami i golemimi kosturi? On se pozivlje na Isidora Geoffroya Saint Hilaira, koji izmedju 40 domaćih životinja 35 ih drži za kozmopolite, a od ovih 35 evropejskih pridošlica izvodi 31 iz Azije i sjevernih te sjeveroistočnih okrajina afričkih. Nu to pitanje o izhodu domaćih životinja nije jošter riešeno, i ono, što je Geoffroy izrekao, ima se samo uzeti kao prilično istini, nipošto kao dokazano. Paleontologička iztraživanja potresoše veoma tu hipotezu. Što se pak tiče biljaka, dokazuje de Candolle, da je Mesopotamija prava domovina onieh, koje se dan danas nahode u spomenicih švajcarskih. S desnog briega Eufrata razprostrieše se, kaže, u Evropu onako, kao vinova loza s Kaukaza i bregova kaspičkoga mora. Takov istočni izvor da valja pripisati takodjer izradjivanju kovova, koji se pojaviše koncem kamene periode te zamieniše orudje iste dobe. Podjedno s kamenitim orudjem predhistorijskoga Evropejca nahodi se još orudje iz nefrita, kojemu je domovina nedavno odkrivena u Sibiriji. U tom faktu vidi Pruner nov dokaz, da je ono orudje azijskoga izvora. Kopanje toli mjedenih koli zlatnih ruda nasta u to vrieme u Sibiriji, bavio se pako tiem čudski narod, koji nam sa svoje strane pruža nove zanimljive analogije. Pruner najme pokazuje na znamenitu srodnost u običajih, proizvodih i kultu medju ovim narodom i medju Kelti. Ta je srodnost osobito očevidna u mjedenoj periodi: ukrasi, zavojite narukvice, ustroj grobnica obloženih kamenjem; običaj sažigati mrtvace, sahranjivati same lubanje, okružavati ostanke čovječje raznim orudjem, pepelom domaćih životinja itd. sve se to nahodi, kaže, kod Čuda i kod Kelta, te dokazuje jasno, da su oba plemena živjela duže ili kraće vrieme jedno s drugim u tiesnom obćenju. Na tom temelju dopušta Pruner, da su Kelti provalili u zapadnu Evropu kroz čudski narod.

Evo vidimo dakle, da se glede prvoga pitanja svi pojavi, navedeni od Prunera, nagiblju onamo, da potvrde hipotezu o istočnom izvoru i porieklu Evropejaca. Što se pak tiče drugoga pitanja, to on dopušta, da uplivu evropejskh autochtona, koji su stanovali na evropejskom kopnu prije nadošašća inoplemenika, ima po svoj prilici traga u onom fizičkom raznoliču, koje nam predočuju indoevropejski narodi, ali misli, da bi valjalo najprije svaki narod o sebe proučiti, da se uzmogne ustanoviti stepen toga upliva.

Istim smjerom, kojim Pruner-Bey, govorahu u parižkom društvu neki lingviste i arheolozi, dokazujući iz mitologije, lingvistike i etnografije azijatski izvor Indoevropejaca, te iztražujući arheologičkim pravcem predhistorijski sviet Evrope.

Na protivnoj strani u toj razpri stoje Broca i Bonte, koji si preduzeše, da će posredovati kod pitanja, predloženih od Omaliusa. Osobito pako valja reći za Broca-a, da je ovo pitanje postavio na čvrst temelj te

posakupio u jedno sve sigurne rezultate, koji se mogu polučiti iz dosadanjih svjedočanstava. Broca razdvaja prvo od predloženih pitanja u dvoje ovako: 1. odkuda izhode *plemena*, koja stanuju dan danas u Evropi, i 2. odkuda izhode *narječja*, kojimi ona govore. Iztraživanje obiju pitanja, kaže on, valja da ide naporedo, ali da se nepomieša; jer riešenje može biti da i neće jednako glasiti. Pak zbilja, na pitanje – odakle su izašla plemena evropejska – odgovara Broca: iz Evrope; a na pitanje – odakle su izašla evropejska narječja – odgovara: iz Azije. On se dakle odrješito protivi mnienju onieh, koji iz identičnosti u narječju zaključuju na identičnost u izhodu i porieklu. On dopušta, da su u Evropi ono vrieme, kada ju je geologičko more rastavljalo od azijatskoga kopna, živjeli ljudi plemena posve različita od azijskih plemena; da su kasnije, kad su se oba kopna spojila, ušle u Evropu čete azijatske te doniele sa sobom svoje zakone, svoje običaje i svoj jezik; kako u bliža do nas vremena narodi mienjaju svoja narječja, onako da su i tadanji starosjedioci Evrope poprimili jezik pridošlicâ. Azijatski iseljenici da nijesu, kaže, nikako bili mnogobrojniji od prvobitnih evropejskih autochtona, te da ih je bez sumnje nakon nekoliko pokoljenja sasvim nestalo, izmienivši tek neznatno prvobitni fizički tip starosjedilaca evropejskih, ali prenesavši za to na njih sve svoje osobine. Evropejci uzajmiše, kaže on, od civiliziranih pridošlica jezik, običaje, religiju. Nu kako se je postupice razprostranjivalo po Evropi ono narječje azijatskih iseljenika, koje se u obćih crtah sačuvalo kod svieh današnjih naroda, izuzamši tek Fine, Laponce, Madjare, Turke i Baske – to je, kaže, već poseban predmet iztraživanja filologičkoga.

I Broca dopušta dakle, da su evropejski jezici izvora azijatskoga, kao što su u istom društvu dokazivali filozofi i arheolozi, kojim bješe do toga, da obrane prava filologije i arheologije na riešavanju tih pitanja. Ovako je dobiven bar jedan izvjestan odgovor te je prieporno pitanje lišeno jedne sumnje. Preostaje još druga polovica hipoteze Broca-ove, dokazati najme autochtonstvo sadanjih Evropejaca. Toga se posla prihvatio umah on sam, razvijajući na dalje svoje misli od prilike ovako: On prigovara najprije, da ako se dopusti, da su sadanji Evropejci potomci iseljenika azijatskih, to valja svakojako uzeti, da su ti iseljenici posvuda uništili sve predjašnje stanovničtvo, da su oni na svom putovanju iztriebili i iztražili staro i mlado, mužko i žensko – a to nije nikako istini podobno. U tom može nam biti, kaže on, tečaj današnjih pojava nekim mjerilom, da prosudimo prošlost. Mi vidimo, da današnji Evropejci faktički predobijaju čitave strane svieta; imajući golema sredstva pri ruci, kadri su zadati smrtan udarac ma kojemu divljemu plemenu, kadri su izkorieniti i zatrti na kojem god ostrvu oceanskom jadne, neoboružane, nage divljake, neostaviv ni traga njihovu imenu. A to je lako i dokučiti po tom, što se ovdje sastaju u borbi dvie krajnosti; a sila, koja je nerazmjerno jača i brojem i sredstvima, mora bez dvojbe održati pobjedu. Nu ako su autochtoni pokorene zemlje sposobni, da kakov mu drago posao rade, ako li mogu bar kao robovi služiti, poput crnaca afričkih, ili ako im podje za rukom, da si prisvoje neko područje te se odklone

pritisku inoplemenika, kao što učiniše svietla lica Indijci, ili napokon ako si nadju nepristupno zaklonište u gorah i pećinah – to će ih pošteditì i današnji Evropejci pored sve svoje silovitosti i ti će autochtoni sačuvati svoje potomstvo. – Da bi se dakle istriebilo neko pleme, nije dovoljno da bude pokoreno od drugoga plemena, koje je silnije i razvijenije, nego treba, da je razlikost u sredstvih medju oba plemena neobična, skrajna; da svi uvjeti, koji prijaju jednim, da se učvrste i ukoriene, budu na propast drugim. A to je skoro nemoguće. Pače i kod takova pokorenja, kojim se jedno pleme upravo iztriebi, ipak će se svagda rase smiešati, što se ukazuje kao posljedak nasilja i neobuzdanosti pokoriteljâ. – Uzmemo li pako običajniji slučaj, stavimo, da je autochtonsko pleme brojem pretežnije od pridošlica, da se nemože cjelovito iztriebiti, tada mu ništa više nesmeta, da se sačuva u budućih pokoljenjih, ma i mnogo ustupilo protivnikom, ma i poprimilo jezik, običaje i civilizaciju od pobjediteljâ. Fizički tip plemena izmienit će se samo neznatno od primiešanih nadošlica, koji će se svakim koljenom sve većma i većma s njim izgladjivati, van kad bi ti inoplemeni nadošlice postojano dobivali nove podkrepe. Pa da se pobjeditelji i uzčuvaju kao pleme, to će oni ipak sačinjavati samo neku primjesu, bit će ih doduše ali tek naporedo uz autochtone. Takovih pojava ima u Irskoj i Indiji. U Irskoj živu uz crnokose, crnooke, osmagle i onizke ljude naporedo ljudi visoka stasa, bjeloputni i plavokosi. U Indiji stoje osebice dva tipa, jedni su bramani iliti pobjeditelji, drugi sudrasi iliti pobiedjenici. Sve fizičke osebine obiju tipa sačuvaše se do ovoga časa, a ipak govore jednim te istim jezikom.

Da vidimo sada, u koliko se mogu ovi rezultati uporaviti na prve čete azijatske, koje su negda u Evropu provalile, – najme na Kelte. Može li se misliti, da su oni podjarmili i iztriebili sav onaj kraj, koji su, kako se uzima, naselili? Gledeć na fizička svojstva razlikovahu se Kelti veoma neznatno od evropejskih autochtona. Današnji Baski i Fini, najbolje sačuvena plemena evropejskih autochtona, pružaju nam priliku, da dobijemo pojam o fizičkom karakteru tih osvojitelja. U njih bijaše koža biela, lice ortognatsko, vlasi gladki i plavi, u obće sve crte kaukazke. Brojem bilo ih jamačno manje od autochtona. Udaljeni od domovine, neimajući dostatnih sredstva eksistencije, nemogoše se odvažiti, da pokoreno stanovničtvo iztriebe, već im bijaše oko toga se starati, da od njega dobiju što veću korist. Tako se dogodi miešanje rasa, i polagano izravnjivanje. Malo po malo umanjiše se Kelti uz nekoliko pokoljenja, te ih nestade sasvim. Nu da reknemo, da je ovaki posljedak zavisio tek o razmjernoj malobrojnosti osvojitelja, to mi možemo pomisliti i drugačije odnošenje, gdje će pobjeditelji preobladati autochtone. Stavimo najme, da je njihova civilizacija daleko nadilazila stanje starosjedilaca, tad bismo joj već morali prisvojiti sva sredstva, da savršeno svlada starosjedioce, koji niesu kadri takovoj se sili uzprotiviti. Nu jeda li je pravo takova šta kod Kelta pomisliti? Doista nije. Za evropejske starosjedioce smije se reći, da su bili podpuni divljaci, posve nepoznati sa civilizacijom, ali sposobni za razvitak. O pridošlicah pako možemo

si sastaviti još vjerniju sliku. U njih bijaše najme već nekoliko civilizacije, ali sila ove civilizacije nije onoliko pretežna bila, koliko se pretežnom javlja civilizacija današnjega Evropejca nad divljim crncem. Njezin je karakter bio još posve elementaran: U njih nebijaše slova, oni neimadjahu svoje historije. U njih se pokazivahu istom začetci stočarstva i poljodjelstva; oni umješe izradjivati samo one kovove, koji se vrlo lako iz zemlje dobijaju, naime bakar i mjed. Njihova dakle civilizacija stajaše napram stanju evropejskih starosjedilaca u onom razmjeru, u kojem stoji mjedeni viek prema kamenomu – u razmjerju, koje nije baš odviše razmaknuto. – S toga gledišta neprikazuje nam se dostatnih razloga, da pomislimo na savršeni prievrat u stanovničtvu evropejskoga kopna prilikom onom, kada su Kelti u Evropu provalili. Sa svim tim, kad uzmemo na um onaj golemi prostor, po kojem se razlila civilizacija keltska, po kojem se razišao njihov jezik i običaji, to će nas sila njihova upliva u prvi mah poraziti. Nam se neda na drugo već da pomislimo, ili da su goleme čete Kelta najedanput provalile, koje se rasijaše u svih smjerovih po Evropi, ili da je to bilo prosto preseljavanje jednoga nomadskoga plemena, koje se dugo skitalo po cielom prostoru od veće česti Evrope te svuda za sobom ostavljalo tvrde tragove svoga prebivanja. Pa zbilja obratimo li se k arheologiji, da nam izmedju ta dva pitanja presudi, to će nam se posljednja domisao prikazati puno vjerojatnijom. Mi sretamo tragove Kelta, naporedo s tragovi autochtona, u raznih stepenih razvitka, počam od onih spomenika, gdje se bakreno orudje nahodi zajedno s kamenim orudjem starosjedilaca, prelazeć zatim k spomenikom francuskim, gdje je čestoput težko razlučiti jednu vrst orudja od druge vrsti, i napokon završujuć željeznim viekom. Sav taj dugi odsjek vremena putovaše Kelti - nomadi po Evropi te se kretaše izprva s istoka na zapad i sjeverozapad, a zatim sa sjevera na jug.

Evo osnova Broca-ovih misli, kojim se pridružio u istom priepornom pitanju takodjer Bonte, potvrdjujuć njegove rezultate svojim iztraživanjem. On je najme posakupio množinu fakta, koja se protežu na fizičke znakove plemena, te se osobito tiču jednoga znaka, kojemu je veliko znamenovanje kod pitanja o miešanju rasa, naime o boji vlasi. Rezultati, do kojih je došao Bonte, podpuno se slažu s naukom Brocaovim.

Iz svega toga razabrati će čitatelj, da pitanje o porieklu Indoevropejaca, ako i nije još posvem riešeno, ipak kad se onako razdvoji, kao što predlaže Broca, tad će se moći na prvu polovicu pitanja, najme o izvoru sviju elemenata civilizacije evropejske, kao što su jezik, običaji, miti, socijalno stanje – posve sigurno i stalno odgovoriti, da im je izvor u Aziji, u području Arijaca; ali na drugu polovicu pitanja, o izvoru samih plemena – odgovarat će još i na dalje dvojako: jedni će reći, da su plemena evropejska – potomci arijaca, celta itd., drugi, da su potomci prvobitnih starosjedilaca, autochtona, tek s različitimi primjesami. Kao što vidjesmo, Broca pristaje uz ovo posljednje mnienje, koje i nije baš tako nepodobno istini.

ŠTAMPANA HRVATSKA KNJIGA XVI. VIEKA, KOJOJ SE JE IZNOVA U TRAG UŠLO

Od hrvatskih knjiga, štampanih u XVI. vieku, ima sad još jako malo eksemplara, i ti su velika bibliografska riedkost i dragocjenost. Imenito se znade za neke stare knjige narječja *kajkavskoga,* da ih ili nikako više neima, ili tek u jedan do dva komada. Na primjer od hrvatskih knjiga medjumurskoga župnika *Bučića,* koje su u protestantskom duhu spisane bile, neima danas veće nijednoga komada; premda sudeć po ovom, što ću sad pripoviedati, nesmijemo upravo izgubiti svu nadu, da će se ipak gdjegod koji komad pronaći. Od *Pergošićeva* „Decretum, koteroga ie verbewczi istvan diachki popiszal a poterdil gha ie Lasslou koteri e za Mathiasem kral bil ze usse Ghosspode i Plemenitih hotieniem koteri pod Wugherske Corune ladanie slisse. Od *Ivanossa Pergossicha* na szloujensski iezik obernien. Stampan v Nedelischu, Leto nassegha zuelichenia 1574." – čuva se jedan jediti eksemplar, dobro uzdržan, u zagrebačkoj akademičkoj knjižnici. Od *Vramčeve* „kronike" (od g. 1578.) poznata su do sada samo dva komada; jedan u dra. Ljudevita Gaja u Zagrebu, drugi u licejalnoj knjižnici u Ljubljani. Da je svaki komad od drugoga izdanja, dokazuje već sam naslov, zašto u Gajevu eksemplaru stoji samo ovako: ‚kronika, kratka slovenskim jezikom spravljena', a u ljubljanskom se eksemplaru čita: ‚kronika, *vezda znovič* spravljena, kratka slovenskim jezikom.' Još i drugu razliku spominje Kukuljević u bibliografiji, I. str. 178. – *Antun Vramec* bješe zasebice kanonik zagrebački i župnik „in Rain" (Brežci?), zatim župnik Varaždinski i arcidjakon Bežinski, napokon župnik kod sv. Marka u Zagrebu. On spominje sam o sebi u svojoj kronici pod god. 1567. ovako: „Ovo vreme ja jesem v Rime doktorem postal." Skoro iza toga valja si misliti, da je već bio i kanonikom zagrebačke biskupije, jer se u kronici, izdanoj „v Lublane po Iuane Manline leto MDLXXVIII." podpisuje: ‚Anthon

Vramecz D. Filosophiae, E. Z. Canonicus ac Parochus in Rain etc.' Ono, što Krčelić o njem pripovieda, da je bio i župnikom varaždinskim (Eccl. Zagr. p. 252.), potvrdjuje se u knjizi, štampanoj u Varaždinu god. 1587., pod naslovom: ‚da Agno paschali etc. authore *Blasio* Literato *Schryniarich*', koja je njemu posvećena (Arkiv I., 153). U predgovoru te knjige piše Škrinjarić i ove rieči: „timebam hominum quaque invidorum morsus, quorum nonnulli *sanctos* etiam *tuos labores super Evangelia dominicalia et sanctorum festa ad decus patriae gentisque Sclavoniae* et utilitatem christianae reipublicae *nunc recens Sclavonice editos et jam divulgatos* malevole reprehendunt." Iz ovih se rieči vidi, da je svakako već prije godine 1587. Vramec izdao neko *hrvatsko* djelo o evangjeljih za nedjelje i praznike; nu pobliže nije se o toj knjizi sve do ovoga časa ništa znalo, pače Šafařík (Gesch. d. südsl. Liter. II. 276) još je i dvojio, jeda li je ta knjiga igda izašla na sviet, a Kukuljević spominje u bibliografiji br. 2062 i 2063 kao dva njegova djela, gdje nije nego jedno i to evangjelja s tumačenji iliti homilijami, pak su ih toga radi Krčelić i Mikloušić prozvali: conciones, prodečtva, a Bedeković: postile svetih.

Da je tomu zbilja tako, dokazuje najbolje knjiga sama, kojoj se je sretno u trag ušlo u Klanjcu; a na tom imamo se zahvaliti vatrenomu rodoljubu, velečastnomu otcu *Augustinu Pernaru,* velikomu ljubitelju hrvatske knjige. On, moj negdanji suučenik i prijatelj od starine, bješe toli prijazan te mi ne samo javi, da je tu knjigu našao, već mi po želji posla i njezin opis te nekoliko izvadaka, što ja evo iznosim na vidjelo kao stvar doista veoma važnu. Knjiga je štampana u maloj četvrtini na 238 lista, po nesreći neima naslovna lista, koji je iztrgnut, ali zato se na posljednjem listu čitaju naštampane ove rieči: „*štampano v slobodnom kralevom varašu Varaždine po Ivane Manliuše.* M. D. L. XXXVI." Evo dakle, ovim se sasvim potvrdjuju sprieda navedene rieči Škrinjarićeve, a mi doznasmo za *prvu,* i po svoj prilici jedinu knjigu *hrvatsku,* koja je u 16. vieku štampana u *Varaždinu,* tako da su nam do sele iz ovdješnjih krajeva Hrvatske poznate u svemu *dvie hrvatske* (kajkavske) knjige 16. vieka: jedna Pergošićeva štampana u Nedelišću g. 1574.; druga Vramčeva, štampana u Varaždinu god. 1586.

Premda ću ja kasnije, u savezu s ostalimi spomenici i starinami kajkavskoga narječja, ovu knjigu podpunije uvažiti, gdje će se takodjer dokazati upliv književnosti hrvatske (glagolizma) na probudjenje kajkavštine u XVI. vieku, kao i utjecanje hrvatskoga jezika (štokavštine i čakavštine) u narječje kajkavsko, nemogu ipak propustiti, da već ovdje nespomenem sasvim u kratko barem to, kako smo ovom knjigom na jedan put dobili evangjeoski tekst u kajkavskom narječju, koji je za 65. godina stariji od najstarijega dojakošnjega teksta, najme od evangjelja Petretićeva! Ovako nam se samo od sebe nudja uzporedjivanje medju oba teksta, koje je zbilja veoma znamenito. Evo nekoliko primjera:

Vramčev Evangjelistar, list 1.

Na deen szvetoga Andreasa apostola Evang. poleg popiszania szvet. Matth. 4. dele.

Vuno vreme. Hodechi Jesus poleg moria Galilenskoga, vide dva brata, Simona, ki ze zove Peter, i Andreasa brata niegovoga, mechuchi ili puschaiuchi mrese v morie (ar iezta ribicha bijla) i reche nijm. Nazleduita mene i vchiniti hochu vasz da budete ribari ludi. A onedva lekmesztu ali on chasz osztavivsi mrese i ladiu, nazleduvaszta niega. I posedsi odnud, vide druga dva brata, Jakoba szijna zebedeuseva, i Ivanusa brata niegova v ladie i z-zebedeusem otczem nih, kerpaiuchi mrese zvoie, i zva nih. A onedva on hip oztavivsi mrese, ladiu i otcza szvoiega, i poidoszta za nijm.

Petretićev Evangjelistar, str. 134.

Na den szvetoga Andreasa apostola. Evangeliom sz. Marka, (!) vu 4. deele.

Vu onom vrémene: Hódecsi Jesus poleg morja Galilaeánzkoga, vide dva brata, Simuna, ki sze zove Peter, i Andreása brata nyegova, mresu mecsucsi vu morje, (ar behu ríbicsi) i récse nyim: Hodete za menum, i hocsem vasz vcsiniti lovcze lyúdih. Oni pák lekmesztu oztavivszi mrese, nászleduvasse nyega. I posedsí od onde, vide druga dva brata, Jacopa Zebedaeussevoga szina, i Jánusa brata nyegova vu ládje, z-otczem nyihovem Zebedaeusem, kérpajucsi mrese szvoje: i pózva nyé. Oni pák taki oztavivsi mrese i otcza, poydosse za nyim.

K tomu evangjelju ima kod Vramca homilija, koje početak ovako glasi:

Evangelista zpiszuie i szpomina sze z chetverih ribichev, z Petra, z Andreasa, z Jakoba i z Ivanusa, kotere na morie galileomszkom buduche ribiche, Christus na chest i officium apostolzki zval je. Szvoiega kralevstva voinike od zachetka zvoiega prechtva izbiral, zluge na poveksavanie i potverguuanie, ki ribichi bili ieszu, a one izte ribiche ne v morie ali v vode morszke ribe loviti z mresami, nego z mresu duhovnu, rechiu bosiu ludi potle loviti imaiu. Koteri vsza lekmesztu i on hip osztavise i pusztise i poidose za njim, ter v skole i navuke do koncza staase i navuchise ze niegovoga blasenoga i szvetoga navuka, po gore zasztuplenie na nebo po vszem szviete navukom, koga szu sze bijli v skole Kristusseve, a duhom szvetim preszviecheni, navuchili, nazveschase i prodekuvase, i vnoge na Christussevo zpoznanie dopelase. Dva diela z denesniega Evangeliuma imeli budemo, a treti historia szvetoga Andreasa bude itd.

Vramčev Evang. list 93.

Na vuzem evang. piše sveti Mar. 16. dele.

V'no vreme. Maria Magdalena i Maria Jakobova i Salome kupiše masti da prišedši pomažu Jezuša. *Kroto* rano pervoga dne od sobot pridoše k grobu buduči vre *sonce* izešlo. I govorjahu megj sobum. *Što* nam hoče odvaliti kamen z vrat groba? I gledajuči one videše odvalena kamena, beše zato *kroto* velik. I noter iduče v grob, videše mladenca sedečega na desno, odevena belom svitom i se prestrašiše itd.

Petretićev Evang. str. 64.

Na vuzmenu nedelju. Evangeliom sv. Marka vu 16. deele.

Vu onom vremene. Maria Magdalena i Maria mati Jakopova i Salome kupiše drage masti, da bi pošedši namazale Jezuša. I kruto rano pervi den sobote pridoše k grobu, gda bi vre sunce zešlo bilo. I govorahu megj sobum: Gdo nam hoče odvaliti kamen od vrat groba? I pogledevši videše odvaljena kamena, ar kruto velik beše. I vnuter iduči vu grob, videše mladenca sedečega na desnu stranu, belum svitum odevenoga i osupneše.

Homilija u Vramčevu evangjelistaru počima ovako:

Žene dobre i svete rano jutro na treti den kupivši i spravivši masti drage želejuči Kristuševo telo pomazati poleg običaja židovskoga naroda. Putem iduči zgovarjahu se, što im odvali od vrat kamen, ki je kroto velik bil. Tako govoreči videše odmeknena i odvalena z vrat kamena. Teda v grob pogledavši posla angela videše v grobe, ki je svetel i v svite čiste i biele (sic) opravlen ili oblečen bil. itd.

Vramčev Evang. list 98–99.

Pondelek po vuzme evang. Luk. 24.

V no vreme dva zmegj vučenikov Jezuševih išla sta on isti den v kaštiel, ki beše dalko dve mile od Jeruzalema, imenom Emaus, i ona govorjahota megj sobom od oneh vseh ka se behu zgodila. I včinjeno be zgovar*jajoći* se ter mej sobom *iščoči*, i ovo Jezuš približavši se ideše s njima za jedno. I oči nih zaderžane behu, da ga ne poznata. I reče k nima. Kakovo je ovo zgovarjanje, kotero megj sobom slagata hodeči i jesta žalostna? I odgovorivši jedan, ki se zove Kleofaš, reče njemu: I ti sam jesi *potnik* vu Jeruzalem i ne si spoznal i razumel ona, kotera jesu včinjena vu njem v ovih dneh? koterema on reče: kotera? rekosta njemu od Jezuša nazarenskoga, ki beše *mož* prorok, zmožen delom i rečjum pred Bogom i pred vsem luctvom. I kako zdaše njega popi i poglavnici naši na osugjen'je smerti i razpeše ga. A mi se nadejasmo, da hoče biti on, ki odkupiti ima Izraela, a vezda oberh vseh oveh treti den jest denes, da su ova včinjena. Da neke žene od naših jesu nas prestrašile, kotere su bile jutro rano pri grobe, i ne našedši telo njegovo, pridoše govoreči da su i angelsko viden'je videle ki govore, da žive. I pojdoše neki zmegj naših, ki z nami behu k grobu, tako jesu i oni našli, kako žene behu povedale. Da istinno njega ne su našli. A on reče k nim. O norci i *liena* ili kesna serca na veruvanje itd.

Petretićev Evang. str. 65.

Na vuzmeni pondelek. Evangeliom sv. Lukača 24. deele.

Vu onom itd. Dva zmegj Vučenikov Jesuševih idehota on isti den vu kaštel, koteri na šezdeset tečajev dalko beše od Jeruzalema, imenom Emmaus. I onedva pripovedahoha jeden drugomu od oneh vseh kotera se pripetila behu. I be, gda bi se pomenjkuvali te megj sobum spitavali i sam Jesuš približavajuč ideše š njimi: a oči njihove zderžavahu se, da bi ga nepoznali. I reče njim. Kakove su te reči, kotere megj vami veršite hodeči te ste žalostni? I odgovorivši jeden, komu ime beše Kleofas, reče njemu: Ti li si sam prihodnik vu Jeruzaleme, ki nesi zvedel, kaa su vu njem včinjena ove dni? koterem on reče: kakova? I rekoše: Od Jezuša Nazarenskoga, ki je bil človek prorok zmožen vu čineh i rečeh pred Bogom i vsem ljuctvom: i kak njega predaše veliki popi i poglavniki naši na skvaren'je smerti i razpeše njega. A mi smo se vufali, da bi on imel bil oslobodit Izraela. I vezda oberh vseh oveh treti je den denes, da su ova včinjena. Da pače i nekotere žene zmegj našeh jesu nas prestrašile, kotere su pred svetom bile pri grobe, i nenašedši tela njegova došle su govoreči, da su i angjelsko vigjen'je videle ki ga povedaju živoga. I pošli su nekoteri zmegj našeh do groba: i onak su našli kak su žene povedale, a njega nesu našli. On pak reče njim: O norci i kesnoga serdca na veruvanje etc.

Iz homilije vrhu toga.

V ovom evangeliome gda Kristuš govori, gda pismo sveto tomači, gda kruha lama *dvema vučenikoma* v Emausu svojemu gore z mertvih vstajan'ju svedočtvo pravo daje. V ovom evangeliome budemo imeli pet stran. Perva. Na koteri den vučenika Kristuševa išla sta vu kaštiel Emaus? Na *ne dien* sobotni na koteri kristuš gore z mertvi je vstal. Imena evangelišta jednomu ne piše, štimaju biti Lukača evangelištu. Za što dva skupa išla sta? itd.

Evo još odlomak homilije s lista 236:

Židovje dvoji blud su nasleduvali. Pervoga, ar su štimali, da nih ladan'je i kralevstvo zemelsko stalo bude veki vekoma. I tem su se hvalili i dičili, i one ki su protiv tomu govorili i predekuvali, blaznike, spake i nevernike proti svojemu zakonu i pravde govorili jesu nje. Drugo štiman'je z Mesiaša, da mesiaš zemelski telovni i sviecki kraal bogat i zmožen bude, ki bi židove od Rimlanov i ostalih neprijatelov sviecku zmožnostju i oblastju oslobodil i obranil, i njim zemelska, zlato i srebro blago, i ostala dobra obilno delil i daval. S teju obeju dveju štiman'je židovsko obilno v denešnem evangeliume kristuš vuči i kaže itd.

Već iz ovo nekoliko ulomaka vidi se, da je jezik evangjelja Vramčevih više starina sačuvao nego li jezik Petretićev, i to ne samo u oblicih, kao što su znameniti primjeri dvojine u deklinaciji i konjugaciji, nego i u

glasovnom ustrojstvu, kao što su tragovi nazala ѧ, prieglas samoglasa *l* u *o* (sonce), izgovor dvoglasa ѣ kao *ie*, itd. Sve se to može liepo posvjedočiti suvremenimi listinami kajkavskimi i knjigom Pergošićevom. Ovdje ću samo još to pripomenuti, da se medju kajkavci Varaždina i danas govori *što* mjesto *gdo*, pače i *ništče* ili *nešče* mjesto *nigdo* ili *negdo*.

Još ću gledeć na sam prievod teksta evangjeoskoga spomenuti, da je Petretiću, kako se evo vidi, od velike koristi bio prievod Vramčev, jer ga je na mnogo mjesta gotovo rieč po rieč samo izpisao.

KRATAK PRIEGLED HRVATSKO-SRBSKE KNJIŽEVNOSTI

od posljednje dvie-tri godine

I.

Kod nas se još jednako neponima koja je prava vriednost i značenje narodne književnosti. Velika većina našega svieta nije jošter uzgojena za čitanje, pak zato i nemože knjige štovati, jer nezna njezine slasti i koristi. Drugi ako i čitaju štogod, to čine samo od zanata, čine zato, što se bez toga nikako nemože da bude. U nas ima ljudi, odličnih po svojoj časti, koji su ipak velike mrziknjige. Bio ma kakav pojav narodnoga života, osobito koji se očituje u književnosti, oni se već u napried boje, eda se nebi i na vratima njihova patriotizma pokucalo, da budu tobože podupiratelji narodne prosvjete, čemu oni baš mnogo neteže. Razloga i izgovora da se tomu ukloniš ima sila božja, medju kojimi nije doista posljednji taj, što su se nazad desetak i više godina naši socijalni odnošaji puno promienili, te smo navikli na goleme, odprije nečuvene materijalne potrebštine svagdanjega života, pored kojih nam nestaje sredstvi i vremena, da se i za duhovnu piću pobrinemo. Da što rekoh, duhovnu piću? zar i te u knjigah ima? Toga vam mnogi neće ni da vjeruju.

Uz take uvjete lako je pomisliti, kakovo će biti stanje naše književnosti. Može li biti nadanja, da će ona procvasti ondje, gdje je tek nemnogi štuju, a još redji ljube? Mislim ipak da nije u nas svagda tolika mlitavost vladala, kolika upravo posljednje dvie-tri godine; da nismo vazda tolike nebrige bivali, kolike ov čas, gdje nam je u iste mladeži nekako ohladnjela negdašnja ljubav prema narodnoj stvari. Mjesto neokaljana oduševljenja usadjen je u naše srce otrov podloga materializma; kulturni život zapadnoga svieta, koji se doselio k nam istom nedavnom epokom njemačkoga vladanja, ukaza nam do sada ponajvećma samo svoju zlu sliku. Lakomo otimanje za dobitkom bez požrtvovanja, beznačajnost u javnom, nemoralnost u familijarnom životu i mnogi drugi griesi – to su vam

užasni pojavi naše današnje *civilizacije*;[1] ona je ljutim otrovom zatrovala osobito onaj naš naraštaj, koji je na nesreću i bez svoje krivnje po opakih tudjih uzorih odgojen te pod njimi mladjahni viek svoj sproveo; to su duševni sinovi do nedavno gospodujućega tudjinstva, to je bolest, od koje težko boluje naše vrieme, i ako se skorim nenadju ozbiljni lječnici, da joj na put stanu, strah me je, kasno ćemo je preboljeti.

Nadasmo se doduše poslije godine 1860., da će nam odlahnuti, da će nastupiti bolja vremena, zgodnija našemu narodnomu razvijanju; ali kao što svi znamo, ona nas nada većim dielom prevari. Jadni narod naš biju sve jednako sa svake strane velike nepravde; on podnosi nevolje koje su tim nesnosljivije, čim se bolje i obćenije osjeća, koliko su nezaslužene; odasvuda se gomilaju protivštine njegova narodnoga bića, ako ga još i nisu sasvim obrvale. Korov života kulturnoga, koji svagda brže niče od plemenita sjemena; bieda materijalnoga stanja, koju su nam skrivili drugi, i domaći razvrat politički, za koji si odgovaramo sami – sve se to kuha kao u vulkanskom kotlu, te truje i raztvara naše društvo... Koliko ima ljudi toliko snage, da se odupru ovim silovitim protivnikom našega narodnoga živovanja, da neupadnu u mrežu jednomu ili drugomu?...

Što je zlo samo od sebe, može po okolnostih još i gore izaći. Veliki se dogodjaji pripravljaju, o kojih visi sretnija ili još nesretnija budućnost našega naroda. Strašno bi bilo, da nas nadju nepripravne, da nam se dogodi kao oniem djevicam svetoga pisma, koje su bez ulja ostale... Namrštilo se nebo, vazduh je pun munjine, koja će za nedugo golemom praskom tik nas provaliti na zemlju. Rastrkane ovce jednoga krda čvrsto se sabijaju oko svoga pastira, kada slute, da je oluja na domaku; one sliede poslušno glasu njegovu, da ih sretno dojavi na torine. Ima li i u našega naroda takov obći glas, koj bi svi njegovi dielovi jednako poznavali? Taj bi se mogao za sada samo u književnosti naći; samo po idealnom polju mogao bi se slobodno razliegati taj jedinstveni glas, te gromko odjekivati od jednoga kraja do drugoga. A jesmo li zbilja dotle dospjeli?

Do sada se nemože govoriti van o slabih pripravah, koje tomu putu dovode, i o veoma polaganu napredku. Hrvatsko-srbska književnost nenosi samo dvoje ime, već je sve do sada žalibog u istinu dvoja; nerazdvajaju nas samo dvojaka slova, nego što je puno važnije, dvojake ideje. Ako i jest jedan glavni uvjet izpunjen, *jedinstvo jezika*, ali gdje nam je *jedinstvo misli*? Mi neradimo jošter ni u dovoljnu porazumljenju, kamo li u podpunoj slozi! Pravac naše književenosti, kako se razvija na jednom kraju, bitno se razlikuje od onoga, što biva na drugoj strani. Za neke ideje, koje su jednoj polovici naroda najsvetiji amanet, neće druga polovica ni da zna; što će jedne najvećim oduševljenjem nadahnuti, kod toga

[1] U Vili 1865, str. 194–197, 217–221, 233–235. ima dobar članak pod naslovom »Civilizacija«, izradjen po francuskom od M. Milićevića. Protiv nadricivilizacije, kakova se u nas koji put osobito kod ženskinja ističe, mnogo je pisano u »Naše gore listu«, i u »Danici ilirskoj«. Sr. n. p. u »Dan. il.« 1865 br. 32: »jedna večer na šetalištu«, br. 45; »našim domorodkam«.

će drugim krv u žilah stisnuti; čime se jedni ponose, tim se drugi ništе; za čim jedni teže, toga se drugi klone! Može li se tako igda do sloge doći?

Prateći pazljivim okom našu najnoviju književnost, nahodim veliku razliku medju zapadom i istokom već i kod samih *pisaca*. Na istoku je posljednjih desetak godina prirastao veoma znatan broj mladjih književnika; na zapadu jedva su mladji radnici podobni izpuniti redove starijih, kamo li da ih odmiene. To nam je dokaz, da je ono doba, što dodje namah iza katastrofe od godine 1848., većma nahudilo narodu hrvatskomu nego li narodu srbskomu. Istina je ciela, da su Hrvati i jače izvrženi bili navalam elemenata tudjih, nego li Srbi, koje je s jedne strane zaklanjao narod magjarski, s druge štitio ih i podupirao slobodni (barem s narodne strane) život srbski u kneževini. Nemislim ipak, da je to jedini i dovoljan razlog, da nam pravo stanje izjasni; zašto su isto ono doba i Slovenci jednako pritišteni bili, i opet se njihov naraštaj od god. 1850–1860 surazmjerno bolje i jače održao, nego li istodobni hrvatski. Uzroci su dakle tomu žalostnomu pojavu sasvim drugdje. Ja bi ih nahodio ponajviše u tom, što se je od god. 1836–1850 hrvatsko pleme izmedju sviju jugoslovinskih najvećma naprezalo, te je visoko leteći na laganih krilih ilirskoga oduševljenja, znamenit i neobičan duševni život razpirilo; a kad se iza toga umoreni i u mnogih nadah prevareni sami sebi dozvaše i u se povratiše, nadjoše u brzo vrata doma svoga zamandaljena gospodstvom tudjih ljudi, tudjih zakona, tudjega jezika; odatle zavlada narodom očajanje i malodušnost. Po fizičkih zakonih čim je jača akcija, tim je jača i reakcija. Jednaki udarci nebole svakoga i svagda jednako.

Gdje ima više mladih književnika, ondje i liepa književnost bolje napreduje; mladež se ponajradje bavi pjesništvom, osobito sitnijimi vrstami, n. pr. lirikom, zatim pripoviedkami i novelami itd. Starije glave ištu ozbiljnije predmete, ili se sasvim ostavljaju književne radnje. Zato je u novije vrieme i naša beletristika na istoku mnogo *napredovala* te od godine do godine dublje korien pušta u plodovitu omladinu; jednakim je korakom ona na zapadu *nazadovala* te već i na kraj propasti došla. Može li se zar dublje pasti, nego li kada čitava polovica našega naroda, što se latinicom služi, neima nego cigli jedan list, beletristici namienjen, pak je i taj za političke novine vezan, a nepostoji samostalno.[1] Žalostne ove istine neumijem si drugačije protumačiti, nego li tiem, što u nas mladjih književnika nestaje, a stariji, koliko se još bave knjigom, posvetiše se ozbiljnijim strukam literature, ili jih političko kretanje svak čas odazivlje na drugo polje, kojemu treba jednako vrstnih radnika. To vam isto, samo drugimi riečmi, priznaje takodjer jedan od naših najpoznatijih mladjih pjesnika, čim veli: »Mažuranić, Preradović, Trnski bili bi *ponosom* svakomu narodu; Čengićaga, Prvenci, Kriesnice resile bi *svaku* književnost. O mladjem naraštaju nije lahko govorit; *taj se tek razvija*(!). Za sad jošt junakuju na vilinjem mejdanu sve stariji književnici, a prije svega Trnski, komu u hrvatskoj lirici para neima.[2]

[1] Ovo je pisano prije nego se i znalo, da će Deželić izdavati beletristični časopis »Dragoljub«. Vidjet ćemo, kakav će mu biti uspjeh, koliko li će vrediti.

[2] A. Šenoa u članku: ‚Naša književnost', štamp. u Glasonoši 1865 br. 8.

Ali upravo takvom prigodom, kada svi dobro znamo i osjećamo, da nam književnost boluje, a vidimo, da niti vrieme i okolnosti mirnu njezinu razvijanju neprijaju, trebalo bi da se ostvari velika i sveta ideja književnoga zajedinstva hrvatsko-srbskoga. Ako nam je zbilja do napredka književnoga, ako je mladeži našoj do narodne beletristike, zašto da neusvoji bar ono, što joj pruža literatura srbska? Nije li pusta rieč bez značenja, što se govori, da Hrvati i Srbi imaju jedan jezik i jednu književnost, posvjedočimo to i životom, dokažimo našim držanjem, da niti je Hrvatu tuđe ono, što izlazi na sviet pod imenom srbskim, niti Srbinu ono, što pod imenom hrvatskim. Kada dakle nam Hrvatom »Neven« uvenu, »Slavonac« i »Glasonoša« usahnuše, a i »Naše gore list« požutje, koliko nas čita izvrstne listove srbske, novosadsku ‚Danicu' i ‚Maticu' ili biogradsku ‚Vilu'? Odgovor: nikoliko, ili taman toliko, da je vrlo na blizu ničemu. Ili dakle recimo, da naš sviet veće ni malo nehaje za našku knjigu, ili priznajmo, da u toli potrebitoj književnoj slozi hrvatsko-srbskoj nedotjerasmo daleko: jedno je i drugo zlo, a skoro se nezna, što je gore. Naopako po nas, ako se već jednom neokanimo od malenkosti velika pitanja graditi, te se poradi neznatnih stvari cjepkati i slabiti, gdje bi nam bilo znati i vidjeti, ako nismo sliepi, da nam samo složna i uskorena radnja jamči za uspješan napredak u kolu ostalih kulturnih naroda današnjega svieta i vieka.

Tko umije dohvatiti značenje velike rieči Bakonove: ‚znanje je moć', tko zna kolik je u današnjem razvitku narodâ zadatak književnosti, kolik li je ona faktor narodne eksistencije, taj će doista bolnim srcem i gorkim posmjehom pogledati na kukavno stanje naše književnosti, što nije ni dotle dospjela, da bi se osjećao ikolik njezin upliv na podizanje i izpravljanje našega privatnoga i javnoga života. Koje čudo, što ni u kojem pitanju, koje se tiče našega narodnog bića, neima medju nami porazumljenja, neima sloge i zajedničtva, kad nam nije književnost još na toliko ojačala, da bi nas već iz rana, od mladjahnih godina, kada su nježni utisci naše duše, uzgajala jedinstvenim mislima o naših narodnih težnjah i o njihovih konačnih ciljevih! – –

Nama nestaje glavni preduvjet, bez kojega se cvjetanje narodne književnosti ni pomisliti nemože – to je samosvjestan, čisto narodan *život društveni*. Prigrlivši voljno obične forme današnje uljudnosti, kako nam ih donie kultura zapadno-evropejska, zatrosmo i sve jednako još zatiremo naše narodne osebine; odpokle što navikosmo, kako naš prosti narod govori, po »nimški« se odievati, prionusmo takodjer za tudji jezik i tudje misli. Kolika je anomalija našega društvenoga stanja, vidi se već od tuda, što u nas mora škola težak bojak biti s domaćim, kućnim životom, mjesto što bi ga nastavljala i usavršivala. Zato nam i nisu škole onoliko snažne, koliko bi bile, da mogu graditi na naravitu temelju. U nas će biti sve dotle zlo, dok nepostane kuća i familija najčvršćim bedemom naše narodnosti; nemislim dakako prostu seljačku kolibu, u kojoj neima višega života, već familiju obrazovanu, koje su članovi oduševljeni idejami današnje prosvjete, a uz to svjestni čuvari svoje narodnosti.

Ima li u nas dan današnji takovih kuća, takovih familija? i koliko? Zaredite kroza sve razrede našega društva, u jednom ćete ih naći manje nego li u drugom.[1]

Uz takve okolnosti još je velika sreća po nas, što je barem javni život pošao pravcem narodnim, što je barem ondje priznano prirodno pravo naše narodnosti. Nadajmo se, da njegovu zamašaju neće moći za dugo odoljeti tudjinstvo ni u skromnosti, kamo se krišom zavuklo; uzdajmo se, da će sila javnosti, koja je narodna, svladati i kuću, koja je sad još tudjinka.

Trojako se dotiče naš javni život književnosti: u školi i naučnih zavodih, u žurnalistici kao odsjevu političkoga života, i u narodnih kazalištih.

Neima sumnje, da su danas škole najjača podloga naše književnosti; nije ipak ni u tom zadovoljeno svim potrebam. Naše škole ponajprije nisu posve onako uredjene, kako bi najbolje odgovaralo sadanjem stepenu našega duševnoga razvitka. Povrh toga ima i ta velika nezgoda, što se život školski na istoku malo ili nimalo nesudara s onim na zapadu: tako se sa dva kraja obradjuje polje narodne prosvjete, ali bez medjusobnoga podupiranja. To se vidi već i u radnji oko školske književnosti, koja je na skroz razdvojena u hrvatsku i srbsku, jedna ide naporedo uz drugu, pak se slabo gdje i dodiruju, kamo li da bi se podpomagale, te jedna drugu podizala. Napokon naši naučni zavodi nisu svi ni dovršeni, nedotjeraše jošter do najvišeg kraja, da budu koliko bi trebalo samosvojni, da prema volji svojoj i željam našim uzgoje znanost u pravcu narodnom. Ima istinabog Biograd svoje »učeno društvo« i svoju »veliku školu«, ali nije ni ona dosta »velika«, da bude pravim središtem i jakim ognjištem, iz kojega bi varnice prosvjete i obrazovanja vrcale po čitavom narodu srbskom; a naš Zagreb neima po nezgodi i nepravdi još niti akademije niti velike škole.

Žurnalistika je posljedak silno razvijenoga života političkoga. I ona spada u književnost gdje izpunjuje liepu zadaću, da bude učiteljicom naroda. Naše novine, kojih broj doduše nije velik, čini se ipak, da nalaze odsjekom više čitatelja, nego li ikoja druga knjiga za sebe: ele liepe zgode, da uz ostali sadržaj, koji je tek dnevna značenja, ponude čitatelje svoje takodjer obćekoristnimi poukami, da ih makar iza potaje priuče na čitanje ozbiljskih stvari, da jim što više i što češće pripomenu o narodnoj književnosti, da poprate sve vrednije pojave naše knjige ne tek pukom frazom od nekoliko obćenitih rieči, već i jezgrovitim izvadkom glavnih misli onoga djela, neka bi već jednom sviet naš doznao, da je književnost ogledalo narodnih ideja i narodnoga mišljenja. Jednom rieči da kažem, u nas bi se imala sva skrb na to obratiti, da bude što valjanije i svestranije uredjivan podlistak političkih novina, ovo domišljato čedo francuske kulture.

[1] Gdje je tudja familija, ondje je tudja i zabava tako u kući kao izvan kuće. I zbilja u nas neima jošter »besjeda«, već samo »koncerta« i »balova«. Vriedno bi bilo, da po gdjekoji naš mladić čita dosjetlivu definiciju, što je »bal«, što li »besjeda«, u Vili, 1866, str. 618–622, 635–638.

Najmogućnije će utjecati na obrazovanje našega društva, kada se valjano razviju, *narodna kazališta*. Za sada imamo žalibog na svem kolikom slovinskom jugu tek dva ovaka zavoda: jedan u Zagrebu, drugi u Novom Sadu. Što je našega naroda uz jadransko more, svuda gospodi taljanština i taljanska Talija, počamši od Rieke sve onamo do ponosita Dubrovnika; a medju Savom, Dravom i Dunavom zabavljaju nas skitalice njemačke, kojim se ni broja nezna. Kako tomu inštitutu treba osobita publika, najme narodno obrazovano gradjanstvo, nimalo se nečudim, što ga neima po nekih pomanjih i siromašnih gradovih, koji su većim dielom budi poniemčeni budi potaljančeni; ali da Biograd, glavni grad kneževine srbske, stolica srbskoga kneza i svih zemaljskih vlasti, jošter nepodiže svoga stalnoga kazališta, tomu se tim više čudimo, čim manje vjerujemo, da nebi u Biogradu izpunjeni bili svi gore pomenuti uvjeti. Naša kazališta nisu se dakako jošter na visoko popela, nisu što bi valjalo da budu, kazališta *narodna*; koliko se ipak i u kratko vrieme uz ozbiljnu volju i požrtvovanje nekih takovim zavodom doraslih muževa napredovati može, dokazaše nam dvie posljednje godine pozorišta zagrebačkoga, što je i vrlo stroga kritika javno priznala.[1] Za današnje stanje naših kazališta i njihov odnošaj prema občinstvu čini mi se, da puno znače rieči Schillerove, što ih god. 1782. izreče o njem. pozorištih: Bevor das Publikum für seine Bühne gebildet ist, dürfte wohl schwerlich die Bühne ihr Publikum bilden. S toga držim, da je za sretan napredak naših kazališta od prevelike znamenitosti: mirna, pravedna, bezpristrana kritika; ali kritika, koja se neosvrće tek na pjesnike i glumce, već i na publiku, a na to kao da su naši kritici zaboravili.

II.

Što je godina 1815 za kneževinu Srbsku, ono je odprilike god. 1848 za naš narod ov kraj Save; jednim je narod oslobodjen od jarma turskoga, drugim od veriga gospodstva feudalnoga. Obrazovanje puka, temelj občenite sreće i imanja, i uvjet narodne slobode, odpoče u nas godinom 1848., osnivanjem narodnih učilišta; kolik je u tom do danas napredak postignut, lako je razabrati iz historijsko-statističkih izvještaja o stanju pučkih škola koncem godine 1865. Nov dokaz, koliko su si naši narodni učitelji svjestni svoje važne zadaće, nahodim u nedavno sastavljenoj »učiteljskoj zadruzi«, od koje se sudeći po dojakošnjoj radnji možemo nadati sjajnu uspjehu. Nismo više, hvala Bogu, daleko od onog doba, gdje će i u puk prodrieti narodna knjiga te će s velikom korišću raditi u književnosti pučkoj. Naše narodno učiteljstvo i uz njega rodoljubivo svećenstvo prionuše već iz rana za tu narodnju potrebu, te opremaju marljivo i dosta vješto u sviet knjige, namienjene obrazovanju

[1] A. Šenoa »o hrvatskom kazalištu« u Pozoru, g. 1866. br. 242–256. Taj ciklus od sedam odužih članaka pisan je u oči novog odbora, koji se je imao sastaviti kod zagreb. kazališta, te je oduzevši neke osobne primjetbe, koje se samo zagreb. pozorišne družine tiču, inače i občenita uvaženja dostojan.

puka, ov čas još ponajviše školske djece. Netreba mi, da poimence navodim znatan broj tako zvanih molitvenika, što se godinu po godinu budi iznova sastavljaju budi preštampavaju za crkvenu porabu katoličke djece (kod sljedbenika pravoslavne vjere neima još toga običaja), niti ću izbrajati redom sve one školske knjižice, kojih se svake godine mnogo hiljada razturi medju djecu narodnih škola – na velik novčani dobitak *bečke* školske naklade! Kod ovakih je pojava i onako najzanimljivija strana – broj knjiga, po kojem se može proračunati, kako u našega prostoga naroda napreduje vještina i volja čitanja. Vriedno je ipak napomenuti, da su naše školske knjige sastavljene većinom medju godinom 1850–1860, te se veli, da ima u njih dosta tragova čak od državnih načela onoga vremena, poimence u čitankah. Neima dvojbe, da će naši samosvjestni narodni učitelji tomu zlu, ako zbilja koje ima, svakojako doskočiti.

Izvan škole, rekao bih da ima u nas na zapadu i više i boljih poučno-zabavnih knjiga, školskoj djeci namienjenih, nego li na istoku: bit će tomu taj uzrok, što je ovuda narodno učiteljstvo prosvjećenije te i radi više na književnom polju. Već su u našem časopisu[1] pohvalno spominjane prirodoslovne knjižice, što ih o svom trošku izdaje naš knjižar L. Hartman, kao: »domaće životinje i njihova korist«, »mala zvěrnica za zabavu i pouku«, »prirodopis sisavcah«, »cèrtice i pripověsti o sisavcih«. Ovamo spada takodjer nedavno izašla knjiga »domaći prirodopis«, koji je vrlo vješto napisao Lj. Modec. Ovim bit će možda zadovoljeno prvoj i najprečoj potrebi u toj vrsti znanja; nadostavlja ih s njemačkoga na hrvatski prevedena malena fizika od Šuberta (prirodoslovje), koja se osobito zrelijoj ženskoj djeci u ruke daje. Za manju dječicu možda bi koristnija bila onaka knjižica, kao što su »pojavi u zraku«, kad bi najme tkogod najvažnije pojave fizikalne prostim i razgovietnim načinom djeci iztumačio. Imamo istinabog već jednu taku knjigu »pojavi iz prirode« od Bakotića, ali vještaci kažu,[2] da neodgovara sasvim našim današnjim potrebam.

Našim je narodnim školam osobito prieka potreba valjane knjižice, u kojoj bi se pripoviedale glavne crte iz domaće poviesti; knjiga Tkalčićeva može tek za nevolju služiti, jer nije za djecu radi svoje kompendiozne[3] naravi; »obća pověstnica«, koju je nedavna izdao jedan »domorodac« (svećenik Tadić), po osnovi njem. knjižica od Baumüllera i Schustera, nesadrži kao što i nemože, mnogo iz domaće poviesti; pored toga ova je »obća pověstnica« još uviek suviše njemačka, premda je sastavitelj koješta preinačio ili pridodao. Nadajmo se dakle, da će se skorim koji narodni učitelj toga posla latiti, osjećajući jamačno najbolje i sam iz svoga dnevnoga poučavanja potrebu takove knjižice. Neopominjem se, da bi u posljednje tri godine bar za historiju naroda srbskoga izašla bila koja takva knjiga, kakovu imam ovdje pred očima, najme za porabu školske djece.

[1] Sr. Književnik II. str. 302.
[2] Sr. Književnik III., 316.
[3] Sr. Književnik I., 133.

Za geografiju napomenuti mi je s pohvalom Mařikov »zemljopis trojedne kraljevine«, koji je za kratko vrijeme u dva izdanja izišao;[1] manje je hvale vriedan »zemljopis austrijskih zemaljah«, od istoga pisca. Zastaralo je već i suvišno Truheljkino »domoslovje« (to ti je njemački: Vaterlandskunde!). Medju ove vrste knjigami, što su cirilicom štampane, hvale knjigu: »Zemlja na kojoj živimo«, od D. Pavlovića;[2] a kao sve što je Vukovo, tako je biser naše pučke književnosti[3] »priprava za istoriju svega svijeta radi djece«, štampana nakon Vukove smrti. Ovu bi knjigu, to je moje najsvetije uvjerenje, valjalo svakako i latinicom preštampati, kao i u obće sve, što je Vuk skupio, napisao ili preveo, jer je doista grjehota, za koju ćemo težko odgovarati našemu potomstvu, što radi zlosretne razlikosti slova tako valjane knjige čitavoj zapadnoj strani našega naroda uzkraćujemo.

Od poučnih pučkih knjiga još su napokon spomena vriedne: Heppova crkvena poviest, koju su preradili klerici sjemeništa djakovačkoga, zatim male knjižice Klaićeve;[4] mali ratar, stočar i gospodarica; i ‚račun s delovima' od E. Josimovića, koji je sam pisac namienio poglavito učiteljem »manjih škola«.[5]

U pomenutih knjigah na prvom je mjestu *pouka*; ali da čitanje knjige djeci što više omili, valja pouku zasladiti *zabavom*. Ovoj su svrsi namienjene n. pr. pripoviedke, što ih već iz davna neprekinutom marljivošću s njemačkoga po Krištofu Šmidu i P. Hofmanu prevodi i preradjuje »zbor duhovne mladeži sjemeništa zagrebačkoga«, koji se je od prije zvao »kolo mladih rodoljubah«. Ovaj zbor postoji sad već tridesetu godinu te je izdao u svemu do 20 knjižica, koje su kao nagrade školske mnogo raširene ovuda u nas medju djecom. U posljednjoj svezci ima prievod Hofmanove pripoviedke »Osveta je moja«. Cirilicom štampanih takvih pripovjedčica neima iz novije dobe, što ja znam, van ove dvie: „Milivoj i Zlatoje" od T. Todorovića, i „kotarčica cveća" od D. Josića (ovo je upravo prievod Šmida). Isto je tako prije nekoliko godina iz Šmida preveo N. Vukićević pripovjedčicu „Milana", a po drugi put ni neznajući za taj prievod, mnogo lošije neki St. Kovačevič pod naslovom: „Ružica iz Jelograda". Ovu malenkost spominjem tek kao ilustraciju naših književnih odnošaja. U primjer zagrebačkoga duhovnoga zbora ugledala se i mladež sjemeništa djakovačkoga, te je izdala pučku knjižicu: „Šimun Posavac". Naša zaklada zagrebačka, „za izdavanje pučkih knjiga" nemože nikako da se oporavi od financijalne slaboće pa da nastavi koristnu radnju, koju je dobro započela, izdavši uz prije pomenute „Pojave u zraku" jošter Kampeovo „odkriće Amerike" (tri knjižice) i Kačićev „razgovor ugodni naroda slovinskoga". Ivan Filipović prevede prošle godine

[1] Sr. Književnik II., 452.
[2] To je *prievod* prerano postradalog srbskoga književnika. Kako čitamo u Vili, 1866 (br. 10.), štampa se od njega još »popularna fizika za gimnazije«. Vila 1866 str. 643. hvali gori pomenutu knjižicu jako.
[3] Sr. Vila 1865, str. 229.
[4] Sr. Književnik II., str. 450.
[5] Sr. Vila 1865, str. 155; hvali se.

150 malenih ćudorednih pripoviedaka od P. Hofmana sa slikami, za djecu (tri knjižice), a I. Čačić poznatoga „Robinsona Krusoe", takodjer s drvorezima. Od Lobmajera izadje u prievodu s njemačkoga: „Valentin Düval", moralna pripoviedka; Janko Tomić poče izdavati zbirku ćudorednih i zabavnih pripoviedaka pod naslovom „Zornica" (u Karlovcu), do sada izadje jedan snopić; a najposlije simo spada još M. Kraljevićev „požeški djak" premda bi ono, kako se veli, imao biti roman. U formi kazališna komada preveden je s rusinskoga od Goleša „kriepost premaže bogatstvo", a marljivi učitelj osiečki Truheljka izdaje troškom Hartmanovim u Zagrebu „zbirku igrokazah za djecu"; do sada izadjoše dvie knjižice. Gori pomenuta „učiteljska zadruga" odpoče svoju književnu radnju dvjema dobrima knjižicama, koje su izašle u brzo jedna za drugom: „Ljiljan" kao almanah, i „Mali kućnik" kao koledar za god. 1867. Prvo ipak mjesto medju svimi pučkimi spisi zaslužuje po mojem uvjerenju književna radnja neumornoga našega prostonarodnoga spisatelja Mijata Stojanovića. Od njegovih skupljenih spisa, koji u Zagrebu troškom Jakićevim izlaze, dobismo do sele pod obćenitim naslovom „spisi za puk" dvie knjižice, koje su u svake ruke osobite pohvale dostojne.

Sve su ove knjižice pisane nevezanim slogom, to će reći prozom; ali tko nezna, koliko su mladjahnoj dobi omiljele pjesmice, kako li ih rado diete čita i na izust uči, te voljnije pamti svaku nauku, koja je u pjesmu zaodjevena. Držim, da bi se valjalo na to većma obazirati, nego li što zbilja biva. Za sada poznam ja tek jednu takvu knjižicu, koja je svesrdne preporuke dostojna, te bi svakoj književnosti na čast služila: to je „Niz dragocjenoga bisera" od J. Sundečića. Velika šteta, što nije i ova knjižica latinskimi slovi preštampana; ali što nije, može još biti. Tek po naslovu znam za „Neven-pesme za decu" od Despotovića a poznato mi je i to, da ima ćirilicom štampanih još nekoliko knjižica, gdje su po nekoje narodne pjesme odabrane za djecu „na izustučenje", samo je škoda, kako iz kritika vidim, da riedko gdje što nije pravi tekst – izkvaren budi ružnim pravopisom budi kako drugačije. Napokon simo spadaju još istim smjerom spjevane „pěsmice za mladež trojednice" od dra. J. Kiseljaka, što su upravo izašle; zatim od prije već poznata, praktična knjižica od St. Novotnoga „čestitar za mladež".

Ova radinost u književnosti pučkoj, kako je neizkazano važna, tako i zaslužuje svaku pohvalu. Čim u nas dan na dan broj školske mladeži raste te već u svakom mjestu, gdjegod više godina škola postoji, dosta i takvih mladića ima, koji su od pohadjanja škole oprošteni, tim je veća dužnost naša, pače i zemaljske vlasti trebalo bi da na to svraćaju osobitu pažnju, kako će se onim, koji su urednu nauku ostavili, barem dobrom, poučnom i zabavnom, knjigom pružiti sredstvo u ruke, da od prije naučeno nezaborave pak da u čitanju dalje napreduju. Naš savkoliki dosadanji napredak nosi i onako biljeg mladjahnosti, pa takova nam je i književnost; riedko koja knjiga izilazi u nas na sviet što nebi očito izricala, da je mladeži namienjena, da se njojzi nudja i preporuča. Tako su skoro sva gori navedena djela mladjahne naravi; starijemu naraštaju dolikovale bi sasvim drugačije knjige, ali koja bi korist bila pisati ih, gdje neima još tko

bi ih čitao. Za ono malo starijih ljudi našega puka, koji umiju knjigu čitati, s dobrim je uspjehom preštampala nedavna Matica ilirska pjesme Kačićeve (Kačića čita sva Dalmacija), a za gornje krajeve hrvatske krajine (Liku i Krbavu) izdana je po drugi put Došenova „aždaja". Provincijalna hrvatska, odpokle prihvatismo štokavštinu kao narječje književno, zapuštena je sasvim, što se baš nemože pohvaliti; Slavonija ima bar svoga Relkovića, a ponešto i Kanižlića. Trebalo bi svakako da se sazna, jeda li još koji kraj naroda može bit kakvu stariju, već odprije mu poznatu knjigu rado čita, pa da mu se preštampa i ako je moguće, makar kradomice, gdješto izpravi i popuni ili k onomu još štogod doda. Prvi je uvjet, da nam narod uzhtije čitati, kasnije neće biti težko, da mu uz njegove starinske još i druge knjige podmetnemo. Ali je težko onomu, koji u Zagrebu sjedi, da za sve take potrebe sam od sebe dozna; tu bi i opet trebalo, kao što u svemu većega porazumljenja.[1]

Neznam, jeda li je u pisaca uzrok tomu ili u samoga naroda, što mi se čini, da izmedju prostonarodnih knjiga ćirilicom štampanih manje ih ima, koje djeci dolikuju, nego li je onih, koje ištu zrelije godine. Sudeći dakle po knjigah rekao bih, da se snaga pučke književnosti hrvatske upire o mladež, srbske pako o zreliji viek. Ovamo spadaju nekolike knjige, što su u posljednje doba u Biogradu izašle te imadu fizičko zdravlje naroda pred očima, kano: ‚O nezi bolestnika' od El. Mijatovićke,[2] ‚pouka o uzdržanju zdravlja' od dra. Rozena,[3] zatim od istoga pisca: ‚pouka o domaćem lečenju bolesti',[4] i ‚nauka o čuvanju zdravlja' od dra. Valente.[5] Srbskim je majkama namienjena „pedagogika" od Katarine Milovuka, a višim ženskim školama „dijetetika" od Mil. Jovanovića.[6] Moralnim su pravcem pisane ove knjige za puk: ‚hristianska stazica' od Il. Petrovića (neka vrst crkvene poviesti), ‚ogledalo hrist. dobrodetelji' od Vukićevića, ‚poučitelne-duhovne besede' od A. Monaševića; neki Marinko Radovanović izdaje »život i čudesa sveti«, svakoga svetca na oseb; do sada je već nekoliko »života« izašlo; u Biogradu štampana je knjiga: ‚O dužnostima Hristijanina« a ‚naravoučenije o čoveku' štampano u *Sarajevu*, prievod sa grčkoga jezika.

Još ima jedna pučka knjiga, o kojoj je vriedno na pose govoriti, knjiga koju bi valjalo s najvećom pomnjom i brigom opremati u sviet, jer može biti od prevelike koristi, pokle je sada skoro jedina, koju savkolik narod

[1] Ima čitavih dielova našega naroda, koji su posvema zaboravljeni i zapušteni. Tako se nitko u nas nebrine za Istru, malo tko za Medjumurje, a što su Bunjevci – toga ni neznamo. Pravoga će rodoljuba zaboljeti srce, kada mu dodje u ruke ona bunjevačka (!) pjesma, što je nedavno „prishtampana" u Subotici! Kad će se jednom i za narodnu prosvjetu naći – propaganda!

[2] Sr. Vila, 1865, str. 11. spominje se s pohvalom.

[3] Sr. Vila, 1865, str. 333., 350., 356. kritika od L. Stefanovića ima koje šta prigovarati.

[4] Sr. u Danici 1866, str. 213., 233.; kritika od L. Stefanovića.

[5] Sr. Vila, 1865, str. 238., 252., 262., 277. Kritika od M. Jovanovića prigovara poglavito, da ovo djelo, što je preradjeni prievod Kodimove „zdravovjede", neodgovara sasvim potrebam prostijega naroda, jer je dosta nerazumljivo.

[6] Od istoga M. Jovanovića pisani su „dijetetski odlomci" u Vili 1866., br. 11–13, 15, 29.

i po imenu dobro pozna i rado kupuje: to su *kalendari*. Ali upravo kod te knjige vidi se, kolika još uviek vlada u našoj književnosti *nebriga* ili *nemoć*. Naši, osobito hrvatski kalendari, najpače oni koji po selih idu, nevriede skoro posvem ništa: u tome zaslužuju naši knjižari, osobito ako im se još kojekakve povlasti udjeljuju, da jih oštro prekorimo. Znajući bo, da se ova knjiga s velikim dobitkom prodaje, grieše u tom nadanju te mjesto veće pomnje idu na to, kako će napokon i od nje odbiti volju naroda. Vriedna je dakle da se pohvali Matica dalmatinska, što je započela radnju književnu izdavanjem kalendara; neka joj podje za rukom, da samo tu jednu knjigu udomaći po narodu, pak si je stekla zasluga po narodnje obrazovanje. Kalendar Matice dalmatinske već je i onako od nekoliko godina najbolji i najzanimljiviji od sviju latinicom štampanih. Naše zagrebačko nebo kao da neprija kalendarom, jer se napokon evo i »Dragoljub« rastavio sa svietom. Srbskih kalendara ima puno veći broj nego li hrvatskih; to je dokaz, da ih se ondje svake godine više i proda. Koliko ih ipak ja poznam, nisu ni oni osobito vješto uredjivani; meni je najmiliji, ako i nije najveći, crnogorski ‚orlić'.[1]

Nemogu se oprostiti s ovom granom naše književnosti, a da nespomenem napokon onu knjigu, koju treba da poštuje i ljubi staro i mlado, bogato i siromašno, odlično i priprosto: to je *sveto pismo* u čistom narodnom jeziku. Vrlo smo sretni, što u nas dodje taj posao u ruke toli vrstnih književnika i prvih znalaca našega jezika, u ruke Vuka Stefanovića Karadžića i Gjure Daničića. Njihova nam slavna imena jamče, da će ova sveta knjiga u nas zbilja narodnom svetinjom postati, te će biti vječitom onako, kako je vječita istina onoga, što se u njoj uči.[2] Nisu to tek puke rieči, već evo vam dokaza. U Pešti je štampano prošle godine po pet hiljada novoga zavjeta sa psalmima, i po pet hiljada pentatevka: oboje u ćirilskom i latinskom pismu. To je sve u kratko vrieme razpačano tako, da se već dovršuje novo dvostruko izdanje ćirilicom, jedno većimi drugo manjimi slovi. Sa samoga biogradskog skladišta prodana su do polovice prošle godine 2253 komada, a u siromašnoj Bosni 890 komada. Društvo se hvali samo u svom ovogodišnjem izvještaju, da je prievod Daničićev narodu veoma omilio te želi »da bi mu taj umni i učeni muž i na dalje u pomoć bio, da se skorim dovrši djelo, koje je on toli sretno započeo«. Neki kao izvadak iz sv. pisma, mladeži namienjen, jesu prekrasne Daničićeve »pripovijetke iz staroga i novoga zavjeta«, izdane 1865 u Biogradu u petom i šestom izdanju.[3] Ovoj obće poznatoj knjizi naliče »pobožne zabave«, što su takodjer već u trećem izdanju izašle u Biogradu; zatim »biblične povesti novoga zaveta u bibličnim rečma« od Vukićevića; i od toga su u kratko vrieme razpačana dva izdanja.

Prosvjeta naroda – rieč ova, što već od preko sto godina s jednoga kraja Evrope do drugoga odjekuje, nije više ni u nas samo pusta riječ; ima i u nas ljudi, koji o tom nastoje i razmišljaju, koji marljivo prikupljaju misli i nastojanja drugih, prosvjećenih naroda, te ih saobćuju svomu, da obo-

[1] Sr. Vila, 1865, str. 215; 1866, str. 194.

[2] Vriedno je, da se čita što je o tom napisao Čed. Mijatović u Vili 1866, str. 409 i 426.

[3] Sr. Vila, 1865, str. 565.

gaćen izkustvom tudjim, što skorije i sam dokuči željeni cilj. Našim narodnim učiteljem otvorena su dva ovaka lista, kojih je zadatak, da se bave važnimi pitanji o promicanju narodne nastave: to su ‚Napredak' i ‚Školski list'. Što oba ova organa narodnoga učiteljstva ipak malo podpore nalaze, to je dokaz loša stanja mnogih škola i loša znanja mnogih učitelja. Ovakvimi se pitanji bave na pose i ove knjige: »o vaspitanju« od dra. Rozena; »o osnovnim školama u Americi« od dra. Hristića, – ovo je prievod s francuskoga jezika, a ja bih našim učiteljem svesrdno preporučio, da tu knjižicu čitaju –; »zašto naš narod u Austriji propada« od dra. Natoševića. Ovo je odgovor na pitanje, stavljeno od Matice srbske, koji je i nagradu stekao te iz »srbskoga letopisa« napose odštampan.[1] Najposlije svraćam pozor naših narodnih učitelja na znamenito djelo dra. Matića: Pregled historije vaspitanja (po njemačkom djelu od Riecka), od kojega izadje do sada samo prva svezka.[2] Za porabu učitelja i pripravnika sastavio je Fr. Klaić »pedagogičko-didaktički kažiput« god. 1866. (u Beču).

III.

Kod nas neima za sada još ni govora o tom, da bismo u kolu ostalih kulturnih naroda današnjega svieta podpunoma aktivni bili: s naše je strane za dugo u napriedak dosta uradjeno, ako obćeniti hod obrazovanosti i kulture današnjega vieka shvatimo te svojski uznastojimo, kako bismo čim skorije sebi usvojili sve ono dobro i koristno, koje je tudja muka u sviet doniela. U tome smo u toliko napredniji od ranijih naroda, što nam netreba više, da se svagdje uzpinjemo onim istim težkim i strmim putem dubokoumnih iztraživanja, kojim oni podjoše; nam je u mnogome dosta da samo gotovo tudje djelo preuzmemo i tudjim se trudom okoristimo. Ima nekoliko velikih pojava današnje kulture, gdje smo upravo vezani na druge narode; ima grana znanosti i vještina, gdje ćemo da nereknem za sve viekove, ali za dugo vremena ostati tudji učenici, istom da budemo *marljivi* učenici. Negdje te negdje mora se ipak namah iz početka iztaknuti naša osebina, ne samo s vana po jeziku već i s nutra po pravcu i sadržini. To su nauke o svemu onomu, što spada na prošlost i sadašnjost našega naroda, na njegova tjelesna i duševna svojstva, i na uvjete njegova državnoga i moralnoga bića. Tu je na prvom mjestu njegov jezik i historija, zatim razvitak društvenoga i državnoga života, napokon kretanje duha narodnjega, i njegova emanacija u književnosti i umjetnosti.

Dvojaka je dakle naša naučna radnja: jedno su kopije, drugo originali; jedno su naučna djela naše književnosti, izradjena po uzoru tudjem, drugo radnje domaće i samosvojne. Prenoseći tudje djelo u našu književnost,

[1] O istom pitanju doniela je i »Matica« u svojih brojevih 26–29, odgovor u 4 članka, pisana u formi listova, pod naslovom: »pisma o opadanju našega naroda«. Spomena je vriedan takodjer članak u Vili, 1866, str. 702, 749 pod naslovom: »O gajenju ženskinja prema pozivu svojemu« po Virchowu.

[2] Sr. »Danica« (Novosadska), 1866, br. 27.

ima nam biti dvoje pravilo pred očima: da odabiremo što je najvrstnije i najbolje, eda bi nam jedna naška knjiga nadomjestila valjanošću svojom stotinu tudjih; zatim da što se više može udesimo tudje prema svojemu načinu mišljenja i govorenja, što li se napose nas tiče, to da po svojoj pameti izpravimo i popunimo. Ovako će nam po kadšto prievodi izaći savršeniji i podpuniji od samih originala, kao što je već više puta javno priznato.

Još bi se ovdje mogla povesti rieč o tom, jeda li je probitačno, da se u prevodjenju stranih književnih djela sve jednako držimo najvećma literature njemačke. Ovo je pitanje toli znamenito, da bi ga valjalo više puti pretresati; ja ću samo toliko reći: mi bi se istina, koliko god puti što prevodimo, ponajprije imali osvrnuti na imovinu slovjenskih književnosti; ali je živa istina, da za sada još ni ostali Slovjeni niesu u nauci što drugo van puki prevoditelji tudjih, i to najviše upravo njemačkih knjiga; zatim odlučuju i tu, kao skoro svagdje u životu, praktički interesi: njemačka nam je knjiga bliža, jeftinija i pristupačnija, nego li ikoja druga budi slovjenska budi romanska; njemački znamo skoro svi, mnogi još i bolje nego li hrvatski ili srbski; slovjenskih pako narječja neima tko bi i htio, nikakve prilike da uči. Za vrieme ilirizma bijaše doista u naše mladeži taj liepi običaj, da je već u školskih godinah sama od sebe učila sjeverna slovjenska narječja, imenito češko; ali je potonji absolutizam i tu nit prekinuo pak se od poslije onaj običaj nikako nemože da posve povrati. Mjesto toga bavimo se danas nešto više jezici romanskimi, taljanskim i francuskim; i to je hvale vriedno te za obćenito obrazovanje veoma potrebito, ali se ipak nebi smjelo nigda zaboraviti, da u svakoj pa i najsiromašnijoj slovjenskoj književnosti ima uz obćenite evropske stvari i takih posebnih, kojih nigdje drugdje nećeš naći van u slovjenskom svietu. Dakako da je i to žalostna istina, da u slovjenskih naroda ima dan današnji svega po nešto, a po najmanje pravoga *slovjenstva*, koje je stranom već i propalo stranom se tek razbudjuje.

Premda je naša naučna književnost puna prievoda, ipak se još ni iz daleka onoliko neprevodi, koliko bi trebalo da zadovoljimo priekim potrebam obćega obrazovanja. Žalostno je, ali je istina, da kod nas sve da se i hoće, jošter se nemože biti bez pomoći kojegod tudje književnosti; zašto u nas jošte neima niti onakih knjiga, bez kojih nemože biti nijedna književnost, koja hoće da podmiri sve uvjete obične današnje obrazovanosti. Uzmite čovjeka iz raznih doba njegova života i u raznih odnošajih, pak se pitajte, može li mu se svagda želja za naukom namiriti vašajih, pak se pitajte, može li mu se svagda želja za naukom namiriti vaš-ljanom naškom knjigom one vrste, koja bi njemu od potrebe bila? Nipošto! Naučna radnja naše književnosti sada se ponajviše kreće oko potreba školskih: dakako da su one i prve na redu te se nesmiju nikako mimoići. Ali školska će knjiga riedko ugadjati čitatelju izvan škole, osobito kad bi se strogo držali – kao što se žalibog i moramo, dok nam se s vana zapovieda – njemačkoga načina pisanja školskih knjiga. Povrh toga dok su naše škole vezane na uredjenje takovo, koje se nije razvilo iz naših nutrnjih potreba, već je svana uneseno, prinudjeni smo baš i onakve knjige prevoditi, kakove se po njemačkih školah upotrebljuju i

nepitajući svagda jeda li su upravo najbolje. Najposlije morao bih opet i ovdje spominjati zlosretnu našu razdvojenost, što jednu te istu stvar vazda u dvoje radimo, što kao zli gospodari dvostruke sile trošimo. Kod nas (Hrvata i Srba) nije ništa nova, da jedno te isto dva izradjuju, pak jedan za posao drugoga, ma on već i odavna svršen bio, ništa ni nezna; a opet će se dogoditi, da je ovaj potonji lošije izveo svoj zadatak od onoga predjašnjega! Sve to biva samo zato, što nenavikosmo pažljivim okom motriti oba diela hrvatsko-srbske književnosti: niti Hrvat pazi na ono, što Srbin radi, niti Srbin na ono, što Hrvat.

U novije doba izradjene su u nas za potrebu škola ove važnije knjige: Prevedeno je u dva diela veliko njemačko djelo dra. Martina: ‚nauk katoličke věre', namienjen višim školam (velikim gimnazijam i realkam) po Austriji; prievod, od nekoliko svećenika, onako je težak i abstraktan, kao i original. Fesslerovu »povĕst cĕrkve Isusove« preradio je i kod slovjenskih naroda obširnije izveo prof. M. Mesić. Tako zvanu obću historiju izradjuje po poznatoj njemačkoj knjizi Pützovoj, prof. zagr. gimnazije Fr. Kořinek; do sada izadje prvi diel, u kojemu ima stara azijatska, grčka i rimska poviest. Knjiga je ova takodjer izvan škola preporuke vriedna, jer je hrvatski prevoditelj nastojao, da suhoparnu kratkoću njem. izvornika ponešto popuni, zato je ovaj prievod i čitkiji od njem. teksta. S ovim djelom valjat će izporediti »opštu historiju« od P. Srećkovića, koja je, čini mi se, puno obširnije osnovana a nije upravo za školu odredjena; do sada izadjoše koliko ja znam knjiga prva i 4. svezke od druge knjige. Posebne historije naroda hrvatskoga neima jošter ni za školu ni za kuću; najviše još naći će mladić u prvom dielu Ljubićeva »Ogledala«;[1] od Krstićeve »istorije naroda srbskoga« izadjoše istom dvie svezke.[2] Za obću *geografiju* ima u nas dobra knjiga, namienjena srednjim školam, od prof. Petra Zoričića[3] »zemljopis za niže gimnazije i realke«; s njom bi trebalo porediti »matematičnu i fizičnu geografiju za srednje škole« od Dj. Miškovića. Poznata njem. knjiga Bellingerova, koja je već prije više godina na hrvatski prevedena, pod naslovom: »zemljopisna početnica«, izašla je nedavno i u srbskom prievoda od prof. A. Gavrilovića[4] pod naslovom: »Uputstvo u geografiju.« Mnogo je pohvaljena *»statistika«* od dra. P. Matkovića; njemačka kritika kaže, da joj u čitavoj Austriji jednake neima. Svraćam pažnju braće Srbalja na tu knjigu, koji, čini mi se, da novijega djela te ruke neimaju. Posebna statistika trojedne kraljevine vješto je izvedena od istoga pisca već prije dvie godine u obćem dielu izložbenog kataloga.[5] Troškom pako c. kr. bečke školske naklade štampan je prije nekoliko godina Užarevićev prievod Heuflerove statistike austrijanskoga cesarstva.

[1] Književni diel ove knjige presudjen je u Književniku, II. 567–572.
[2] Sr. u Književniku I. 595.
[3] Kritika od Fr. Bradaške u Danici ilir. 1866, str. 201, 212.
[4] Gl. Danica (novosadska) 1866, str. 552.
[5] Sr. u Književniku I. 600 i II. 141.

U školsku nauku našega *jezika* spadaju prije svega izvrstni »oblici srpskoga jezika« od Gj. Daničića,[1] zatim »oblici književne hrvaštine« od V. Paccla,[2] napokon moji »priměri starohèrvatskoga jezika« I. i II. dio, i I. dio slovnice (fonetika starobugarska i hrvatska).[3] Boškovićeva »srpska sintaksa« prekinuta je drugom svezkom, a od S. Sretenovića izadje nedavno u trećem izdanju: »Nemijenjajuće se riječi i sintaksa srpskog jezika.« Neka vrst retorike i stilistike bit će knjiga Vuićeva: »teorija proze, osvetljena primerima za učenike viših razreda u gimn. knež. srbske«. Praktičnoj svrsi služe, manje se obaziruć na znanost, latinske gramatike: od Španića u Biogradu, i od otca Kraljevića za hercegovačku mladež, štampana u Rimu. Za francuski jezik ima praktična gramatika, s francuz. prevedena od M. Gj. Milićevića, zatim »o izgovaranju francus. jezika« od A. Vulića, i »noviji razgovori na srpskom, francuskom, nemačkom i talijanskom jeziku« od J. Milovanovića.[4] U nas je za ženske škole spisana, inače dosta slaba, knjiga od Dragoile Waldherove,[5] »praktički način francuzkoga jezika.« Valjane francuske gramatike neima naša literatura jošter, a trebalo bi nam je već s toga, što je u novije doba francuski jezik postao relativno obligatnim i na hrvatskih gimnazijah. Još se je većma čuditi, što niti taljanske gramatike neimamo; nu čuo sam, da je već duže vremena u rukopisu dovršena gramatika talj. jezika za hrvatske gimnazije od A. Kazali-a; kad će izaći, neznam. Njemački jezik kao da i bez gramatike dobro znamo, jer ni za nj nije posljednjih godina nikakova gramatika izašla, do li u Biogradu »praktično nastavlje u nemačkom jeziku za srbsku mladež u prvom gimn. razredu.« Još ću napomenuti, da se u Zagrebu štampa prievod čuvene grčke gramatike G. Curtija, izradjen od Fr. Petračića. Bio ma kakov nauk jezika, zapinjat će gdje neima valjanih *rječnika*, koji su prvo i najpreče pomagalo. U nas neizadje u novije doba baš nikakov rječnik, niti od latinskoga niti od grčkoga niti od njemačkoga, niti od taljanskoga, niti od francuskoga jezika. Meni je samo toliko poznato, da je hrv. vlada prije nekoliko godina radi naših gimnazija nekojim učiteljem povjerila, da izrade po jedan latinski i po jedan grčki rječnik; dokle je taj posao uspio, neznam.

Prirodnim znanostim[6] čini mi se da se veća briga posvećuje na istoku našega književ. života nego li na zapadu. Ovdje imamo zoologiju (životinjarstvo), koju je po njem. knjigah izradio J. Torbar,[7] zatim mineralogiju (rudoslovje) od Ž. Vukasovića – obedvie su ove knjige odredjene za više škole, a fiziologija (životoslovje) bilja od Ž. Vukasovića[8] namienjena

[1] Sr. Književnik I., 127.
[2] Sr. Književnik II., 303, 581.
[3] Prvi diel presudjuje se u Književniku, I. 133.
[4] Sr. Vilu, 1865, str. 61.
[5] Sr. Književnik I., 604.
[6] Obćenito o tom govori: »Važnost jestastvenice. Beseda od Vladana Gjorgjevića, govorena u prvoj skupštini cele srpske omladine.« Štampana u Novom Sadu.
[7] Sr. Književnik I., 146.
[8] Sr. Književnik II., 140. U novije doba misli izdati J. Petrović »Nauku o životinjama« od dra. A. Pokornoga u srb. prievodu; ova je knjiga već odavna na hrv. jezik prevedena. Zna li to g. prevoditelj?

je gospodarsko-šumarskom učilištu u Križevcih. Učenomu je svietu dobro poznato ime dra. Pančića, koji je prirodne znanosti obogatio s nekoliko izvrstnih monografija. Od njega izadje nedavno u Biogradu »zoologija«, oveće djelo, koje osobito hvale; zatim »flora u okolini beogradskoj«. Za porabu nižih realnih škola štampana je u Zagrebu troškom zemaljske vlade chemija (lučba), koju je napisao P. Žulić; isto je takvu za porabu više ženske škole izradio Milan Jovanović[1] u Biogradu. Za fiziku neznam spomenuti nijedne knjige, što bi posljednje vrieme izašla, osim nedavno u Biogradu štampane »fizike za ženskinje« od Em. Josimovića;[2] u Zagrebu se takodjer upravo sada štampa jedan prievod takve knjige s češkoga jezika, namienjen srednjim školam. Manje se čudimo, što matematika, astronomija itd. nisu u našoj literaturi ili nikako zastupane il tek s kakvom školskom knjigom, kao što su: »algebra« što je prije tri godine štampana u Biogradu (prievod Močnikove knjige njemačke, već je odprije izašao i u hrv. prievodu), i »geometrija« koja se upravo u Zagrebu doštampava (takodjer prievod s njem. jezika). Zatim imadu od Gj. Miškovića »računski zadatci za upotrebljenje arhitektike i algebre«; napokon »crtanje slobodnom rukom« od St. Todorovića[3] i »nauka o geometrijskom crtanju«, za realke knež. srbske od D. Jovanovića. Nije samo školam, već i narodu namienjena krasna, razgovietno-popularnim načinom spisana knjiga »korist i gojenje šumah« od B. Šuleka, što je upravo izpod štampe izašla o trošku zemaljske vlasti.

Za *tekničke i vojene* nauke neima u nas nigdje ni škola, van u Biogradu; prema tomu je i književnost. Radi zagreb. velike realke prevedena je s njem. jezika Arenstajnova knjiga o makinah: »strojoslovje« od J. Čačića. Vojničkim je naukam namienjen od vrstnoga Dragaševića posebni list »Vojin,« koji u mjesečnih svezkah izlazi. Od njega ima i posebna knjiga »načela četovanja« s njem. prevedena; zatim od Mladena Nenadovića: »načela, misli i izrazi Napoleona I.«, »gjenerala barona Žomina analitički plan velikih ratnih kombinacija« i »ekvitacione studije za kavaleriju«.

Premda u Zagrebu već odavna postoji bar jedno krilo velike škole, tako zvana pravoslovna akademija, ipak nebroji *juridička* znanost skoro ni jedne hrvatske knjige, ako izuzmete službene oglase zemaljskih zakona i vladinih naredaba; nebi li Bog dao, da se već jednom i u tom zavodu razvije jači život znanstveni. U Biogradu izadjoše posljednjih godina ova juridička djela: »filosofia prava«, od Jovana Filipovića; »osnova kaznitelnog prava od Ortolana«, preveo M. Radovanović,[4] i od istoga prievod Justinijanove institucije. Od »objasnenja kaznitelnog zakonika za knjaževstvo Srbiju« što ga piše Gj. Cenić, izadjoše svih sedam svezaka, a od »objašnjenja trgovačkog zakonika«, što ga napisao dr. St. Veljković, izdane su dvie svezke.[5] Napokon u koliko se pravnika

[1] Sr. u Vili 1866, str. 44. i str. 62.
[2] Sr. u Vili 1866, str. 676. Knjiga je, kaže se, vrlo liepo štampana s drvorezima.
[3] Sr. Vila 1865, str. 606.
[4] Sr. Vila 1865, str. 14. Ovo je izdano poslije smrti prevoditelja.
[5] Sr. Danica (novosad.) 1866, str. 789. Kritika hvali to djelo.

tiče, spada još ovamo, »sudska medicina«, od dra. A. Medovića. Iz podlistka političkih novina (Srbskih novina) napose je odštampano[1] »o ukidanju smrtne kazni«. Brošura političkih, koje bi htjele da urede Austriju ili da rieše istočno pitanje, ima takodjer nekoliko u našoj književnosti; izkustvom je dokazano, da nisu do sada ništa opravile. Poimence nije ih vriedno spominjati.

Filosofsku nauku zastupa samo jedno, ali vriedno djelo; to je od dra. Matića izradjena »istorija filosofije« po izvrstnoj Schweglerovoj knjizi, u dva diela.[2]

Bogoslovna je znanost u katolika latinska; u narodnom jeziku zastupa ju tek »Katolički list«, što u Zagrebu izilazi, svake nedjelje po jedanput. Uz to mi je ovdje napomenuti, da je Fr. Šic preveo s češkoga u tri knjige »Propovjedi od Jirsika«. Takov je »pravoslavni propovednik« od mitropolita srbskog Mihaila, štampan u Biogradu. Još izadje u Biogradu »pravoslavno pastirsko bogoslovije«, i »Uputstvo za čitanje sv. pisma« od Nikanora. U Novom Sadu štampano je od Vukićevića djelo o uredjenju pravoslavne crkve u Austriji »misli o načinu itd.«, a u Zadru izadje prievod s ruskoga od A. Čurlića »kritičeskij pretres voprosa o monašestvu episkopa«.

Evo vam plodova hrvatsko-srbske radnje naučne od dvie-tri posljednje godine, koji stoje što u bližjoj što u daljoj svezi s potrebami školskimi. Nije toga doista mnogo, ali je opet neki temelj, i to takvi temelj, na kojem se može pouzdano gradja nastaviti. Neka se samo jednom podpuno namire potrebe školske – a tomu se hoće još nekoja godina marljive radnje – pa će se moći i na šire krugove občinstva osvrtati, kojim već sada izvan škole nedostaje valjanih naučnih knjiga. Smijemo se pako tomu nadati, počem je sva prilika, da će nam narodnu književnost od godine do godine jače podupirati ne samo zemaljske vlasti, koje za cielo uvidjaju prieku potrebu narodne prosvjete, nego i naukam posvećeni zavodi, kao što su: Matice, učena društva, akademije i velike škole; a na posliedak nije nam valjda za uviek sudjeno, da ostanemo onakvi kakvi smo. Koliko će, na primjer, već sama školska literatura ojačati, kada se uzpostavi prirodjeno pravo narodnoga jezika u Dalmaciji, kada se izbaci iz krajine gospodstvo niemštine, kada se umnoži broj škola po Srbiji i kada se – – raja oslobodi jarma turskoga.

Naučnih djela, što nisu upravo za školu odredjena, naročito samostalnih znanstvenih radnja, ima vrlo malo, i ovo su za sada tek iz nekih *domaćih* znanosti, kano što je domaća historija, zatim prikupljanje i izdavanje jezičnih i književnih starina. Ovdje su ponajprije spomena vriedna liepa djela našega Gjure Daničića, o kojih je »Književnik« u svako doba potanko izvješće donosio. I zbilja kojoj književnosti nebi na slavu služio onakvi rječnik,[3] kao što je Daničićev »iz književnih starina srp-

[1] Sr. Vila 1866, str. 676. To je prievod s njem. jezika od M. Damjanovića.
[2] Sr. Vila 1865, str. 405. Onom je kritikom zapodjenut čitav književni rat, koji se je vrlo žestoko vodio u Vili i Danici.
[3] Sr. u Književniku II., 441. Ova je kritika preštampana u novosadskoj Danici 1866, str. 573.

skih«. Zatim ugledaše sviet njegovim trudom još važne starine, »Nikoljsko jevangjelje«,[1] »život sv. Šimeuna i Save od Domentijana«,[2] i »životi kraljeva i archiepiskopa od Danila«. S ovim trudom Daničićevim valja porediti mnogocjeni glagolski spomenik »Assemanov evangelistar«, izdan od dra. Račkoga s obširnim uvodom, u kojem sam izdavatelj tumači narav i starinu teksta s historičko-paleografske strane, a moja razprava ogleda njegovu filologičko-kritičku stranu.[3] Mnogi drugi spomenici našega jezika čekaju boljih vremena, dok ih tkogodj iznese na sviet. Polagano napreduje krasno djelo J. Berčića »Odlomci sv. pisma«, skupljeni i u red spravljeni iz raznih, štampanih i neštampanih, glagoljskih knjiga; do sada izadjoše tri diela. Ristićevi[4] »dečanski spomenici« neodgovoriše očekivanju; moji »priměri starohèrv. jezika«, koji su već pod školskom literaturom spomenuti, donose samo nekoliko odlomaka od novih, do sada nepoznatih, glagolskih starina. U historiji napominjem srbski prievod klasičnoga djela Rankova: »istorija srbske revolucije« od St. Novakovića i Bartenstajnovo historijsko djelo o »Ilirih« (Srbih), u srbskom prievodu od A. Sandića;[5] zatim »Ustanak srbski od god. 1806–1810«, to su pisma, prevedena s ruskoga, koja se tiču srbskoga ustanka.[6] Nedavno izadje takodjer na srbskom jeziku Montesquievo djelo: »razmatranja o uzrocima veličine rimljana«, prevedeno od M. Gj. Milićevića. Ako su ovo i prievodi, ali su prievodi djela klasičnih, djela našoj literaturi potrebitih (osobito ona prva dva); ali niti je prievod niti original, već nešto iskvarena srednjega[7] »opis Bosne« od T. Kovačevića. Kritičkoj historiji našega naroda polaže siguran temelj dr. Fr. Rački onim ciklom razprava, koje su iz »Književnika« napose odštampane pod naslovom »Ocjena starijih izvora«. Više u naslovu, nego li u izvedenju naliče Račkovu djelu članci, štampani u Srbskom Letopisu, pod naslovom: »Kritička pokušenija u periodu od prvih sedam vekova srbske istorije« od K. Nikolajevića. Svetkovina godine 1866. slavljena na uspomenu hrvatskoga bana Zrinjskoga, obogati našu historijsku književnost liepim djelom od prof. M. Mesića, koji napisa po domaćih i stranih izvorih obširan i kritičan »život Nikole Zrinjskoga«. Čitateljem Književnika poznata je historijska monografija od istoga pisca, koja će se nastaviti. Jošte mi je spomenuti historijskoga sadržaja knjigu od P. Srećkovića, pod naslovom »Sinanpaša«, od koje se više nadasmo, nego li što u njoj nadjosmo. Neznam jesu li prava historija one »crtice iz krimskoga rata«, što ih s ruskoga preveo Sv. Zdravković.

[1] Ibid., str. 443.
[2] Ibid., str. 447.
[3] Meni je do sada poznata jedna jedita bilježka, koja ovo izdanje kritički pripominje, u »zapiskah imperatorskoj akademiji nauk,« tom IX. knj. 1. od J. Sreznjevskoga.
[4] Sr. u Književniku II., str. 132.
[5] Sr. u Književniku III., str. 157.
[6] Sr. u Vili 1866, str. 523.; nije posve kritički.
[7] Sr. Književnik III., str. 156.
[8] To je članak: »Hrvati na izmaku XV. i na početku XVI. vieka« u Književniku I., 401, 501, II., 61, 195.

Najposlije posvećeni su domaćim naukam nekoji naši časopisi, imenito: »Glasnik«, organ učenoga društva biogradskoga; »srbski letopis« koji izlazi troškom Matice srbske u Novom Sadu; zatim naš »Književnik« i »Arkiv«. O »Glasniku« izreče Književnik sud svoj već prije nekoliko godina;[1] po novom redu izadjoše do sada 2. svezke, treća je na putu. U drugoj svezci, koja je bolja od prve,[2] ima jedna historijska monografija od dra. Krstića »boj pod Beogradom, g. 1456«, a ono drugo su članci, kojih je zadatak hvale vriedan, da se što bolje upoznaju svi dielovi domovine, ponajprije kneževine srbske; izmedju njih zaslužuje prvo mjesto vrlo podpuna i po kritičkih načelih sastavljena topografija od A. V. Bogića: »Opis vračarskog sreza«, zatim ima ondje još: »O rekama u Srbiji« i »Gradja za topografiju okruga knjaževačkog«. Izvan »Glasnika« al o trošku istoga društva štampana je prije nekoliko godina »prepiska o uniji« od Kraljevića Benedikta, dalmatinskog episkopa.

»Srbski letopis«, još iza godine 1850. u Pešti-Budimu, bijaše nalik na drvo, usadjeno u zemlju, u kojoj plodovi njegovi nemogu dozrievati. On bi donosio obično kojekakvo poluzrelo ili još zeleno voće. Najbolji mu bijahu prievodi, u koliko bi, razumije se, dobar original odabran za prievod; najmanje pako pristajaše u ljetopis – pokusi pjesnički. Medjutim dodje vrieme te se izpuni obćenita želja ugarskih Srbalja, a Matica srbska preseli se u Novi Sad. Nemože se poreći, da se je od ono doba kako sva radnja srbske matice, onako i »letopis« pomladio. U Novom Sadu izadjoše do sada dvie knjige (109 i 110.) »letopisa«, jedna za godinu 1864. i jedna za g. 1865., te se u njima vidi liep napredak. Izmedju ostaloga sadržaja već je gori spomenuta puno vriedna razprava Natoševićeva; osim toga znamenitiji su članci: »O srodstvu kao preponi braka po crkvenom pravu pravoslavne crkve« od Vukićevića, i životopis Kornelija Stankovića, napisan od Fedora Demelića.

O »Književniku« pravedno je da izreku drugi sud svoj; da već ga i izrekoše tako, da se po onome naš časopis neima stidjeti nijednoga svoga književnoga druga. Naše je nastojanje obilno nagradjeno, ako nam se prizna, da smo u korist nauke radili onoliko, koliko mogosmo, a svagda da smo imali pred očima kao nepomičan cilj naše radnje, književnu slogu i zajedinstvo izmedju Hrvata i Srbalja.

»Arkiv za povjestnicu jugoslavensku« uredjivan od Ivana Kukuljevića Sakcinskoga, dospio je do osme knjige; ima u njemu mnogo povjestnoga gradiva, koje će danas sutra liepo osvietliti tamnilo naše prošlosti. Ako je arkivu još i na dalje život sudjen, željeli bismo, da što češće ugleda bieli sviet.

Uz ove, upravo samoj nauci posvećene listove, nisu niti naši zabavni časopisi nauku sasvim izključili. Tako i valja; zabava neka je poučna: a pouka zabavna. Zabavan list neka neodbija svojih čitatelja a osobito čitateljica suhoparnim naučanjem, ali neka ih niti nerazbludjuje pustimi šalami i jeftinimi dosjetkami. Ovoga se istinitoga načela drže vrstno uredjivani srbski listovi: Vila, Danica (novosadska) i Matica; u nas na

[1] Sr. u Književniku I., 440.
[2] Sr. u Književniku II., 578.

zapadu više su mu vjerni bili: »Glasonoša« (dok je izlazio, osobito na početku) i »Danica ilirska«, manje »Slavonac« i »Naše gore list«. Za dokaz evo nekoliko važnijih članaka iz novosadske »Danice« od posljednje tri godine: »Nešto o mitologiji Grka i Rimljana« od prof. Oborknežića;[1] »O Bugarima« po Kanitzu;[2] Izvori Nila;[3] »Narodi u evropskoj turskoj« po Kontamberu;[4] »Vuk Stef. Karadžić« s ruskoga (od J. Sreznjevskoga) preveo A. Sandić;[5] »Studija iz narodne ekonomije«.[6] U »Matici« naći ćete kao prilog »k srbskoj emigraciji« članak: »Uskoci« pripoviedan od Č. Mijatovića po talj. djelu Minucijevu i Sarpijevu,[7] zatim »beleške vremenu Stev. Nemanje« od istoga;[8] i više slika iz prirodopisa. U »Vili« od prošle i ove godine spomena su vriedni ovi članci: »pisma o staroj srpskoj trgovini«[9] od Č. Mijatovića; »Ljudske rase« s francus. preveo Gj. Milićević;[10] »porota po Gastonu de Buržu« od istoga;[11] »Dubrovnik i Dalmacija«iz Pypinove literarne historije preveo M. Gjurić;[12] »Pohoda u prestolnici crnogorskoj« od V. Dentona[13] (prevedeno s engl.), »Istorija sistema tutorstva« po Bucklu pripoviedao P. Srećković;[14] »Južne slovjenske zemlje u Austriji i evropskoj Turskoj«[15] (prevedeno s engl.); »nešto o pravništvu u obće, na pose o rimskom«,[16] od G. Geršića.

IV.

Čusmo, koliko ima u našoj najnovijoj književnosti gradje za prosvjetu pučku; vidjesmo, kako je snabdjevena škola i nauka; podjimo još da ogledamo svu ostalu imovinu našega današnjega književnog života. Krasna je zemlja, u kojoj narod naš živi; krasni su i ljudi, koji se taj narod zovu; velika je njihova prirodna darovitost: ali što je najkrasnije od svega, to je divota našega jezika i milinje našega narodnoga pjesničtva. Stari Grci neprestaše nigda hvaliti ljepotu domovine svoje, nigda uzvisivati bistar um naroda svoga; u njihovoj književnosti, kod njihovih pjesnika i povjestnika, življaše to uvjerenje, da samo uz onoliku darovitost, koliko je ima u naroda grčkoga, koji se svojim Homerom ponosi,

[1] Sr. Danicu 1864, br. 4–15.
[2] Sr. ib. 1864, br. 42–48.
[3] Sr. ib. 1865, br. 10–13.
[4] Sr. ib. 1866, br. 5–7.
[5] Sr. ib. 1866, br. 24–26.
[6] Sr. ib. 1866, br. 27–30.
[7] Sr. Maticu 1866, br. 10–17. i br. 20–29.
[8] Sr. ib., br. 30–33.
[9] Sr. Vilu 1865, str. 25, 41, 68, 81, 105, 121, 137.
[10] Ib., str. 145, 162, 170. Ovaj je članak, čini mi se, i napose štampan.
[11] Ib., str. 480, 497, 521. I ovo je napose štampano kao dodatak uz »putnička pisma« od M. Gj. Milićevića.
[12] Ib., str. 529, 253, 584, 613.
[13] Sr. Vilu 1866, str. 50, 66, 90.
[14] Sr. ib., str. 226, 245, 256, 282, 309.
[15] Ib., str. 301, 318, 333, 353, 372, 385, 403, 421. Ovo je od poznatih Engleskinja, koje su prije nekoliko godina po naših krajevih putovale.
[16] Ib., str. 695, 712, 727. I napose je štampano.

mogu se roditi geniji mudrosti Sokratove i Platonove, uzvišenosti Eshilove i Pindarove, i veličanstva Sofoklova. Naš je narod pred tisuću i više godina posio one zemlje, koje graniče sa slavnom domovinom negdanjih Grka; ono isto blago nebo, koje je kriepilo, kako Tucidid kaže, stare Grke, prija i narodu našemu; i u nas vlada ista umjerenost prirodna, prosta od usjale žege i prosta od ukočene studeni; i naš se narod diči pjesničtvom krasote homerske: – a hoće li igda i njemu svanuti Sokrati i Platoni, Pindari i Sofokli? Ako igda, to tek onda, kad obrazovanost naša poskoči skokom bistroumlja narodnoga, kada postane višom potencijom duha narodnjega. Ako želimo igda, da se u mudrosti proslavimo, izučimo ponajprije mudrost narodnu; ako hoćemo, da prava ljepota sine iz djela naših, tražimo je na uzorih narodnih. Nebismo zavriedili van da nas sav ostali sviet žali, kad bismo se tako izrodili, da neosjećamo više krasnih svojstva našega narodnoga pjesničtva i pripoviedaka, da neumijemo više shvatiti mudrost narodnih rieči i poslovica, a oštroumlje i domišljanstvo narodnih zagonetaka. Nećemo li dakle, da u nas obrazovanost uguši Slovjenina, to je samo tim načinom moguće, ako se nigda neotudjimo svojemu.

Da bi se mogao danas sutra potanko proučiti duh našega naroda i način njegova mišljenja, da bi mogao taj narodnji duh proniknuti kroza svukoliku našu književnost, budi nam prva dužnost, da sve kolike njegove pojave marljivo posakupimo i od navala sve zatirućega vremena odbranimo. Plodovi neutrudljive marljivosti našega prvaka u narodnoj književnosti, neumrloga Vuka, izilaze jednako na sviet, neprekinutim redom jedan za drugim; uzoriti primjer njegov privlači jednako mnoštvo starijih i mladjih književnika k istomu poslu. Starcu bijaše još sudjeno, da prije smrti opremi četvrtu knjigu »narodnih pjesama« u sviet; nakon njegove smrti izadje troškom narodnih priloga i peta knjiga. Obedvie su ove knjige žalostno svjedočanstvo, kako naše junačko narodno pjesničtvo opada; ono je na umoru i ništa ga neće spasiti od smrti. Toliko nas je više uzradovala ona jedna knjiga ženskih pjesama (hercegovačkih), po kojih se prosula bujna dražest našega jezika i sva ljubežljivost ćudi ženske pomiešana sa čulnošću vatrena južnjaka. Ove su pjesme neizcrpivo vrelo krasote i nježnosti za našu umjetnu liriku, ako joj je štogod do toga stalo, da joj pjesme srcu progovaraju, da si otvore put do njega.[1] Vukovu zbirku, koja sada u svemu šest knjiga obsiže, popunjuje jedna knjiga narodnih pjesama, skupljenih na granici i po turskoj Hrvatskoj od L. Marjanovića,[2] koji ima u rukopisu jošte narodnih pjesama, više nego li za čitavu knjigu. Zatim je ‚vjenčić' narodnih pjesama izdao A. Juranić u Dalmaciji; jesu li ono izvorne pjesme, i kako su skupljene, toga još nisam doznao; knjižica mi nedodje do ruku. Matica dalmatinska, da za puk i mladež dalmatinsku priredi knjigu popularnu, koja će jim

[1] Nesluži nam baš na čast, što ove posljednje tri knjige Narodnih pjesama nije do sele nitko kritički razabrao i ocienio. U kratko, ali istinu, reče o četvrtoj knjizi Vukovoj i o svemu narodnom pjevanju L. Kostić u »Matici« str. 10, da one samo »poskakuju za krilatim gorostasima kosovskim i ajdučkim«.
[2] Sr. u Književniku god. 1864. I. s. 599.

jamačno omiljeti, odabra iz do sada poznatoga narodnog pjesničtva jednu knjigu »Narodnih pjesama«, štampanih što latinicom što ćirilicom.[1] Napokon se i svi naši zabavno-poučni listovi natječu u toj plemenitoj dužnosti, da što više narodnih pjesama skupe. U »Danici ilirskoj« priobćuje ih Velimir Gaj; godine 1864. i 1865. naštampao je do 14 bosanskih, a god. 1866. nekoliko crnogorskih, koje mu, kako sam kaže, neki prognanik u pero kaziva. U »Danici« novosadskoj od g. 1865. ima ih nekoliko saobćenih od T. Petranovića iz Sarajeva,[2] pa još i drugih; isto ih je nekoliko i u godini 1866. U »Matici« naći će se ih desetak iz zbirke Dj. Rajkovića, a u »Vili« od god. 1866. dolaze pod stalnom rubrikom »Narodne pjesme«, uz koju urednik na strani 237. dodaje ove rieči, koje su sasvim meni iz srca pisane: Jedan put će se osim zbirke pok. Vuka morati pregledati i sva ostala radnja u toj stvari, koja se pokazala u našoj književnosti, i trebat će kad tad sastaviti sistematičnu zbirku sviju poznatih narodnih pjesama. Za to treba da pripomognu svi, kojima je mogućno, da se materijal za taj posao i dalje prikuplja i kome dadne bog te se tog posla prihvati, da što više materijala zateče.

Manje se obaziru naši sabirači na narodne pripoviedke, premda im je i u tom pokojni Vuk liep primjer pokazao. Posebne knjige narodnih pripoviedaka, što bi bila izašla nakon poznate Vukove, niti neima u našoj književnosti. Valjavec nadostavlja svoju zbirku marljivimi prilozi u slovenskom »Glasniku«. U naših povremenih listovih ukaže se kad tad po koja, ali riedko onako, kako bi se podudaralo s načeli kritičkimi; nigdabo nismo sigurni, koliko je u pripoviedanju rieči i izrjeka upravo narodnih, koliko li umovanja od onoga, koji je pripoviedku zapisao. Osim toga skoro nigda se nekaže, gdje je tko pripoviedku čuo i od koga; pripovieda li se ona još i sada, i kojom prigodom itd. Napomenut ću ipak u dvie tri rieči, što je gdje štampano. »Danica ilirska« ima od godine 1864. nekolike bosanske od Velimira Gaja; od g. 1865. isto su tako nekolike iz zbirke Velimira Gaja, zatim »slavonske« od Mijata Stojanovića (ali to već nisu, mislim, prave narodne), koje su i godine 1866. nastavljene. Po koju narodnu pripoviedku naći ćete još i u Naše gore listu (n. pr. u godini 1864. dvie), u Slavoncu i Glasonoši. Srb. letopis donašaše od prije skoro u svakoj knjizi po nekoliko pravih narodnih pripoviedaka, ali iza knjige 107. (koja je izašla god. 1864.) taj je liepi običaj obustavljen; zašto, toga neznam. Onomu načinu, kako Mijat Stojanović pripovieda, naliči prostonarodno pripoviedanje Joksima Novića Otočanina, koji napisa nekoliko takvih prostonarodnih pripoviedaka u »Danici novosadskoj« i »Matici«; ali ni to nisu prave narodne pripoviedke. Naša mila posestrima »Vila«, kako ni u čem, tako neće ni u tom da zaostane za ostalimi listovi, te poče i narodne pripoviedke u svom listu priobćivati.

Narodnih je poslovica čitavu knjigu upravo prije nekoliko dana izdao naš neumorni spisatelj Mijat Stojanović, pod naslovom: »Sbirka hrvatskih narodnih poslovicah i riečih«. Što ovoj knjizi svakako na preporuku slu-

[1] Književnik, g. 1865. II. s. 574.

[2] Kažu da se sada u Sarajevu štampaju »bosanske narodne pjesme«, što ih je on skupio.

ži, ona je izradjena po istih načelih, po kojih i poznato djelo Vukovo; t. j. gdje se god moglo, protumačen je smisao poslovice, naznačeno kada je narod govori, i ako se zna, kako je postala. Za sam tekst i jezik poslovica, nebih se usudio reći, da je onako kritičan, kao u Vuka; ipak je djelo od neizkazane važnosti kao dragocjen prilog k spoznanju i izjašnjenju naše narodne imovine. I u srbskom letopisu naći ćete mnogo narodnih poslovica; tako je u knjizi 107. odštampano već kolo deseto, u knjizi 110. kolo jedanaesto. Ali se ove poslovice po nesreći samo onako štampaju bez ikakve primjetbe, što im mnogo vriednosti oduzima. Napokon je priobćio znamenitu zbirku dubrovačkih poslovica iz Gjorgjićeva rukopisa Velimir Gaj u »Danici ilirskoj« od g. 1864–1866; tim je naš mladi književni ustalac narodnoj književnosti puno privredio, te bi dobro bilo, da se one poslovice i napose odštampaju.

Krasnih narodnih zagonetaka poče donositi Vila; nadajmo se, da će se u njezin primjer i drugi ugledati.

Istina je ciela, da u nas mnogi ljudi, i književni i neknjiževni, niti nedokučuju, kamo će to neprestano skupljanje narodnih pjesama, pripoviedaka, poslovica itd. Takvih će nevjernika bez dvojbe sve više nestajati, kad im mogbudemo oči otvoriti s više onakvih krasnih djela, kao što je jedno upravo koncu privedeno, Bogišićevo: »O narodnim pravnim običajima«, koje je, kako će čitatelj našega časopisa uvidjeti, na samih narodnih običajih, poslovicah i riečih sagradjeno, a opet čini epoku u slovjenskoj pravoslovnoj nauci. Iz ovoga će se djela Bogišićeva, nadamo se, bolje razabrati korist skupljanja naših narodnih stvari, nego li bi se i najodabranijim riečima opisati moglo. Može biti dakle, da će sad iz nova oživjeti volja do kupljenja takvih pojava u našem narodnom životu, i da će književnost od sele još više takvih stvari na sviet iznositi nego li do sele. Posljednje dvie-tri godine nisu u tom baš jako bogate bile. Osim onoga, što sam napried spomenuo, nesmijem prešutjeti, da liepo narodno blago od godine do godine skuplja »Narodni koledar« Matice dalmatinske, zatim »srbsko-dalmatinski magazin« i crnogorski »Orlić«; u njima ćete naći narodnih pjesama, pripoviedaka, poslovica, zagonetaka. Svega toga ima i u »biseru« zabavniku što ga je N. Stokan sastavio, ali je nehajstvom izdavatelja samo jedna svezka izašla. O bosanskih običajih napisa Ristić nekoliko članaka u novosadskoj »Danici«;[1] a još će se mnoga dobra primjetba naći i u putopisih, koji se naše domovine i našega naroda tiču; tako n. pr. ima u »Vili« od M. Gj. Milićevića kao dodatak k njegovim člankom »S puta« liep opis »bačijanja« t. j. nekog narodnog običaja, kako se zajednički čuva i muze stado.[2]

Hoćemo li da nam *umjetno* pjesničtvo procvate, podgajimo ga što ovim blagom narodnim, o kojem je upravo govor bio, što onom našom starijom knjigom koja već pred nekoliko vieka življaše po južnih krajevih hrvatskoga i srbskoga naroda. Nu kako nismo još narodne imovine skupili ni priugotovili, onako nam čami u tamnilu i velik diel stare književnosti, osobito starih pjesnika. Mi zbilja još i neznamo za sve, što imamo. Za

[1] Sr. u Danici 1866, str. 348, 370, 399, 662, 713, 736.

[2] Sr. u Vili 1866, str. 585.

naše staro pjesničtvo dalmatinsko stekao si je velikih zasluga Ivan Kukuljević; njegovi »starohrvatski pjesnici«, od kojih već odprije izadjoše dvie svezke, nastavljeni su u Književniku, samo šteta što to djelo nije dospjelo. Povrh pomenute aždaje Došenove i Kačićeve pjesmarice, urodiše posljednje dvie-tri godine slabimi plodovi. Ante Brčić preštampao u Zadru pjesmu Ivana Tomka Marnavića[1] o Mandi Budrišićki (izdanje dosta nekritično) a nastojanjem Velimira Gaja izadje upravo pjesan Karnarutićeva: »Vazetje Sigeta«, o kojoj ću kasnije napose nekoliko rieči progovoriti. Jedna je pjesma Palmotićeva (Natjecanje Ajača i Ulisa za oružje Akilovo) štampana u »Biseru« uredjenom od Stokana. Nekoliko pjesama genijalnog Sime Milutinovića, koje se nadjoše medju njegovimi rukopisi, donie srb. letopis,[2] a Matica se ilirska odužuje uspomeni vrtloga Stanka Vraza izdavanjem njegovih skupnih djela, od kojih su do konca 1866. godine izašle 3. knjižice. Još je koje što preštampano u srbskoj literaturi iz prve periode njezina novijega života, ali bez razbora i kritike, kako se pravo tuži »Vila« pod naslovom »preštampavanje starijih knjiga«.[3]

Ovo, što mogoh reći o starijoj književnosti, nije odista mnogo; ali neka bi bilo i to dosta, da bar za sve ono, što je već naštampano, pokazujemo nešto više volje i ljubavi. Nu literarno-historijski članci, koji najbolje dokazuju, eda li književnost živi, u nas su vrlo riedki, da skoro ih niti neima. Naše znanje i od najznatnijih hrvatsko-srbskih pjesnika neprekorači do sada granice podataka životopisnih i bibliografskih; jedva što znamo, koliko i kada tko pisa, ali kako pisa, koliko li vriedi ono što napisa i u kakovoj ono svezi stoji sa svojim vremenom i svojim narodom – ovaka pitanja jesu doduše puno važnija, ali se na njih još ni pokušalo nije odgovoriti. Naša literarno-historijska radnja još se neuzdiže do kritičkoga stadija; niti suvremeni pojavi književni, kako se pojedince ukazuju, nenalaze dovoljno uvaženja, kamo li da bi tko čitav odsjek ili viek književnosti podvrgao kritičkomu razmotrenju. A ipak neima druge, da se dodje do valjane historije naše književnosti, van da se prije izpitaju njezini pojedini dielovi. Historija naše književnosti u mnogo je lošijem stanju, nego li državna poviest našega naroda. Obćenitih priegleda novije književne radnje ima vrlo malo; napomenut ću članak »hrvatska književnost« od A. Šenoe,[4] i »pogled na najnoviju liriku srbsku« od T. Nedeljkovića.[5] U Danici novosadskoj naidjoh doduše na članak »francuska književnost«,[6] na članak »Homer i njegov ep«,[7] na članak o »ruskom teatru«;[8] ali bi jednakih članaka što više i više trebalo na je pisano

[1] Sr. u Književniku g. 1865. II., str. 577.
[2] Sr. Srb. Letopis knjiga 108., str. 39., knjiga 109., str. 93.
[3] Sr. u Vili 1866, str. 146.
[4] U Glasonoši 1865, br. 1, 3, 6, 8. Kratak priegled hrvatske književnosti od g. 1860–1863 pisah ja u češki časopis »Kritická příloha« god. 1864, odakle je preveden i na njemački pod naslovom: »Die kroatische Literatur, von V. Jagić«, u Zeitschrift für slav. Literatur, B. II. Heft 1, str. 43–55. Ovo je ovdje kao nastavak onoga.
[5] Sr. u Matici, str. 920, 946. Ima i u »Licejki« II. »lak pogled« od St. Novakovića.
[6] Gl. Danicu g. 1865, str. 43, 64, 87, 111, 138, 162.
[7] Ibid. g. 1865, str. 376, 402, 429, 452.
[8] Ibid. g. 1866, str. 422, 451, 471, 492.

o našoj poeziji i našem pozorištu. Pjesnička je kritika razvijenija na istoku, nego li na zapadu; koje su važnije i obširnije, napomenuti ću ih svaku na svom mjestu. Za obćeniti dokaz pozivam se na liepu i razboritu kritiku Geršićevu[1] o drami »seoba Srbalja«, na kritiku i odgovor[2] o Kostićevoj »Besedi«, na kritiku o srbskom prievodu[3] Götheova »Tassa«, i t. d. Najposlije radostan je znak, da je našoj lijepoj književnosti napredak sudjen, što se časomice ukazuju već i estetsko-filosofički članci, kao: »nešto u obranu poezije i veštine«,[4] »nešto o tragičnom osećanju«,[5] »nekoliko reči o uzvišenom«.[6] U takovih člancih valja se ipak čuvati, da negonimo za pukimi abstrakcijami njemačke teorije, ili za kakovom filosofskom transcendentalnosti, kao što je ono jedna u Matici, pod naslovom: »Romeo i Julija«.[7]

U našem današnjem pjesničtvu još je jednako najpretežnija *epska* strana; ono još uviek zuji žicom prostonarodnih pjesama. Nespominjem toga kao da bi pogrješka bila, što ja upravo za krjepost držim, samo kad bi naši pjesnici umjeli tako pjevati duhom narodnim da pjesme svoje u sklad dovedu i sa zahtjevima umjetnosti; ali baš ovo drugo svojstvo obično našim pjesnikom nedostaje. Narodno uzima se u nas obično kao prosto, kao takovo koje se nemora pokoriti zakonom umjetnosti, kao da se narodno neda izgladiti, uljuditi i idealizovati! Do koje se izvrstnosti može uzdići naše pjesničtvo, kada se s narodnim sljubi umjetno, pokazuje nam divna pjesma »Smrt Čengić-age«, prema kojoj je sve ostalo jedna nedostiž! Tako sve pjesme Joks. Novića Otočanina (Moskovija, Dušanija, Platonida, Karadjordje) niti su narodne po onome, kako se danas razumije riječ: narodna pjesma, niti su umjetne, već izmedju ovoga i onoga nešto u sredini, koje nezadovoljuje podpuno ni jednomu ni drugomu. *Pjevati* n. pr. život»izbavitelja Srbije« u dugačkoj pjesmi mjesto *pripoviedati* ga u historičkoj knjizi – to mi se čini da je dan današnji golem anahronizam, i ja se kod takih knjiga uviek opominjem na versificirane kronike srednjega vieka. Niti »Osvetnici«, premda medju prostonarodnimi pjesmami prvo mjesto zaslužuju, poglavito što se zanosljivom ljepotom jezika odlikuju, nisu ipak prosti od iste mane, što im neima ni kraja ni konca. Jednako mi se čini, da je Kazalov »Grobnik« cilj promašio, gdje bismo voljeli, da trećega diela nikako neima, a i prva dva da su sabijenija. Ovakova su narodna pjevanja: »Junački spomenik« od velikoga vojvode crnogorskoga M. Petrovića, zatim »srpske junačke pjesme« što ih spjevao P. Zorić, nadalje knjiga štampana pod naslovom: »Slavopoj pedeseto-godišnjoj svetkovini« od Raškovićeve, »Karadjordje u Staroj Srbiji« od L. Dugalića, zatim »Miloš Obrenović ili oslobodjenje Srbije« od St. Popovića, »Boj pod Visom« od Šima Šugara iz Dalmacije i od St. Ljubiše, »Pjesma o prigodi razkrivanja spomenika Jelačića bana«

[1] Sr. Maticu, str. 12, 60, 83, 106, 127, 154, 177, 199.
[2] Sr. Srb. letopis knj. 109, str. 159, i Matica str. 9, 33.
[3] Sr. Vilu, 1865, str. 113, 129.
[4] Sr. Vilu, 1865, str. 292, 306, 316, 338.
[5] Sr. Maticu, str. 231, 254, 277, 327, 401, 420.
[6] Sr. Danicu g. 1865, str. 738, 764.
[7] U Matici br. 36. i sliedeći.

od J. Marića itd. Kod pjesama ove vrsti može se malo ne kao pravilo uzeti, da su tim bolje čim su kraće; brzini, kojom naše vrieme napried leti, nedolikuje više ono prekomjerno razvlačenje, koje su mnogi naši pjesnici kan da jedino iz narodnih pjesama naučili. Bolje odgovaraju karakteru i pravcu našega vremena, kao i onome, što se danas od pjesničtva ište, kraće pjesničke pripoviesti, izvadjene što iz historije što iz narodnih priča, te spjevane lakim i brzim kretanjem, koje u brzome pripoviedanju puno naliči na baladu. Pače i balada sama u nas se još premalo poštuje, kao da joj neima i u narodnih pjesmah prekrasnih primjera; a historički je dokazano, da su upravo balade naizgodnije vježbanje za prielaz u dramu, koja i onako u nas slabim životom živi. Glavna je po mojem mišljenju nevolja ta, što su tek riedki od naših pjesnika izučili moderne forme pjesničtva, da u obće što riedki umiju prirodjenu darovitost pjesničku, ako je ima, uzgajiti naukom. Iz historije pako svieh književnosti, iz životopisâ najslavnijih pjesnika dokazano je i suviše, da neima ništa velika i savršena bez muke i nauke.

Medju našimi novijimi pjesmami epske naravi, koje su ipak nešto više nego li puka, razvučena imitacija narodnog pjevanja, u kojih uz pripoviest još neka viša misao vlada, spomena je vriedna na prvom mjestu Pucićeva[1] »Cvijeta«, zatim prekrasni Vežićev »Nikola Zrinjski«, nadalje Sundečićeva »krvava košulja«[2] i »Petrov dan na Cetinju«; Kovačevićeva (u njegovih prvih pjesmah): »Zulejma« i »Hajdukovanje«.[3] Dežmanova romantička pripoviest »Smiljan i koviljka« ima veoma krasnih epizoda, ali je cijela na preširoko osnovana. Umno su izvedene alegorije »Ognjišar« od M. Pavlinovića, i u Srb. letopisu, knjizi 109. štampana »Beseda« od L. Kostića.[4]

U beletrističnih listovih, »Danici ilirskoj « i »Glasonoši«, zatim »Danici novosadskoj« i »Vili« naći će se takodjer dosta liepih pripoviesti i balada. Kao poveće pjesme spominjem vrlo liepo spjevanu »Slavku« od St. Novakovića u Vili,[5] zatim historičku pripoviedku »Sophija Potocka« od Velimira Gaja u Danici ilirskoj;[6] nadalje »Kozak Jermak« od J. Gržetića Krasanina u koledaru M. dalm. za g. 1867. str. 132; i »Dieva vitezica« od Anke Vidovićeve u »Biseru«. »Glasonoša« od godine 1864. i 1865. donie nam više balada,[7] spjevanih što od tankoumnog kriesničara,

[1] Sr. u Književniku II., str. 245. i u Glasonoši 1865, br. 9.
[2] Sr. Književnik II. str. 246. i u Glasonoši 1865, br. 9.
[3] Sr. Književnik II. str. 247. i u Glasonoši 1865, br. 12.
[4] Sr. Kritiku napomenutu sprieda na str. 573. op. 7.
[5] U Vili 1865, str. 265. i slied.
[6] U Danici ilirskoj 1866, str. 257. i slied.
[7] Od I. T(rnskoga) bit će balade: »Skoči-djevojka« u Glason. 1864, br. 2; »Babakaj« ibid. br. 4; »Andjeo Andjelina«, ibid. br. 16–27. – Od M. Bogovića: »kneginja i prosjakinja« u Glason. 1864. br. 13; »Na vodi« romanca u br. 10; »Kobna svatba« u Glason. 1865, br. 4; »Ukroćena dieva«, ibid. br. 7. – Od A. Šenoe: »Lavov dvor« u Glason. 1864, br. 45; »Crnogorska štamparna« ibid. 1865, br. 1; »Anka Neretvanka« ib. br. 10. Još ima balada »pod prominom« od S. B. ib. br. 13; »Lasta i jaglac« narodna priča od Fr. Markovića, ib. br. 15; i u br. 22–23 »Romansa« iz Puškina preveo J. J.

Ivana Trnskoga, što od M. Bogovića, i nekoliko ih od A. Šenoe. I u Danici ilirskoj od posljednje tri godine ima takvih pričalica, kako ih netko prozva, nekoliko od Velimira Gaja, zatim od Ferde Babića, itd. U Danici novosadskoj pretežnije su sićušne lirske pjesmice; ovamo valjalo bi tek neke i neke uvrstiti, kano: »Graničarka« od Aberdara, »Branković u zatvoru« od Jovana Andrejevića, »Gjorgje i Angjelina« od Mite Popovića i »tri ajduka« od Jov. Jovanovića.[1] U Vili naći ćete pjesmu »Slep guslar« od St. Novakovića; »kosara«, »bajanovi dvori«, »prva suza« od Sime Popovića; »Crni Veo« iz Puškina od J. Jovanovića. Što bih u obće imao našoj pjesničkoj priči i baladi prigovoriti, čini mi se, da u njima suviše vladaju epski elementi, a premalo dramatičke živosti; ali niti za predmete nebrinu se naši pjesnici dovoljno, da ih iznadju iz domaćega života. Naš omiljeli pjesnik I. T. kažu, da ima u rukopisu čitavu zbirku balada; želimo, da što skorije ugledaju svijet. Najposlije ću u tom kratkom pregledu epskoga pjesničtva točnosti za volju spomenuti još, da je dr. D. Demeter u »Biseru« naštampao prvo pjevanje eposa, koji se kaže da je gotov u rukopisu, pod naslovom: »Metul« (stari ilirski grad); u istoj je knjizi štampao dr. J. Subotić prvo pjevanje nepoznata inače eposa »Vojislav«, a Aca Popović prvo pjevanje »Dženeta«, koji će kako se glasa, doskora čitav štampom izaći.

Najslobodnije se kreće pjesničtvo *lirsko.* U nježnom osjećanju pjesnikova srca nahodi dovoljno mjesta vas kolik ovaj sviet sa svimi plemenitimi čuvstvi, pomislima i težnjami svojega vremena i ljudi. Sadržaj lirskih pjesama onako je bezkrajan, kao što neima granica čuvstvom srca čovječjega. Ako se ipak nalazi ideja, čuvstva i teženja, koja sve sviestne članove jednoga te istoga naroda već po njihovoj prirodnoj srodnosti uže zajedno vežu, to je sasvim naravski, da će ona uža srodnost, koja je sagradjena na istom jeziku, istih običajih i istih historijskih uspomenah, takodjer u srcu pjesnikovu živahna odziva naći. Po tom se tumači, kako uza svu obćenitost lirskoga pjevanja smije ipak govora biti i o *narodnoj* lirici. Dapače ni o što se nemože tako izvjestno omjeriti prava ciena suvremenoga pjesničtva, kao o liriku; ni u čem se tako vjerno neogleda karakter vremena, kao u narodnoj lirici. Lirski je pjesnik, ako mu za istinu pripada ovo častno ime, kao prorok naroda svoga; on umije kao vještac čitati što je duboko upisano u srcu njegova naroda, umije doslutiti sve njegove tajne želje i težnje te ih zaodjenute likom i životom, iznieti preda nj. Genijalni je lirik kao zviezda prehodnica naroda svoga.

Čemu to obćenito umovanje? zar da dokažem, da takovih lirika u nas neima? Nismo li zar svi o tom uvjereni, da u nas tek nekoliko crvića iz sebe svilenu nit predu, a ono je drugo sve sama prosta kudjelja! Tko bi vjerovao, da nije ciela istina, da u oči toli znamenitih dogodjaja, kako se na slovinskom jugu pripravljaju, naši lirski pjesnici ipak malo što drugo i znadu i vole, nego li grliti i ljubiti, nego li za dragom uzdisati

[1] Sr. Danicu od god. 1864–1866. Ondje su još neke pjesme, što mogu ovamo spadati. kao: »Crnogorac i sestra«, »Prijatelji stari«, »Na Davidovcu«, »Graov laz«, »Očajnik«, »Sin Abdije«, »Na vračaru«, »Danica i more«. »Kaludjersko vrelo«, »Nemanjino blago« itd.

ili je grudima pritiskati! Čovjek bi očekivao, da će oni, kojih je duša osjetljivija i punija slutnja, nego li nas drugih ljudi, uzpaljeni svetom vatrom oduševljenja za sretniju budućnost naroda svoga, predupreditipjesmom želje naše, te će nas pripravljati na vremena, koja istom imaju doći. Ali žalibog o svem tom skoro ništa. Naše najnovije lirsko pjesničtvo, medju kojim će se naći doduše i vrlo nježnih i umilnih pjesmica, kan da se boji tolike uzvišenosti te voli ostati kod običnih predmeta iz svagdanjega života; ono se nikako nemože iz jednoga klupka, u koje se je uhvatilo, razmotati i razpučati. Vriedno je čuti, kakov liek negda Schiller njemačkoj lirici propisa, kad se je (god. 1802.) na nju potužio da opada. Da se lirsko pjesničtvo oslobodi, tomu bi trebalo, kaže on, da uznapreduje s duhom vremena, da si prisvoji sve njegove krjeposti i tečevine. Koliko si je god blaga čovječanstvo izkustvom i razumom nabavilo, neka mu pjesničtvo život i plodovitost zada, neka ga ono svojom tvornom rukom u omilje obuče. Život, običaje, karakter i čitavu mudrost svoga vremena, prociedjenu, očišćenu i oplemenjenu, neka ono prikupi u svoje ogledalo, pa da idealizujućom vještinom iz sama svoga vieka uzor za viek stvori. *Ali to predpostavlja, da ono samo nedodje van u zrele, obrazovane ruke.* Dok toga neima, dok neka druga razlika postoji medju moralno obrazovanim, nesujetnim čovjekom i medju pjesnikom, nego li što bi ovaj k svim kriepostim onoga prvoga još i pjesničku darovitost donosio, dotle će pjesničtvo lišeno biti blagotvorna upliva na svoj viek i svaki napredak u naučnoj kulturi odkinut će po kojega iz broja njegovih štovatelja. *Nije moguće očekivati, da će obrazovani čovjek tražiti okrepe za duh i srce u nezrela mladića, pa da u pjesmah nadje iste predrasude, istu prostotu, istu pustoš, od koje u životu zazire.* Punim pravom ište on od pjesnika, koji bi ga vjerno pratio kroza sav život kao Horacij Rimljanina, *da mu bude umnim razvitkom i moralnim držanjem posve ravan,* jer ni u časovih odmora i uživanja neće on da se ponizi izpod sama sebe. Nije dakle dovoljno, da se čuvstvo življimi bojami samo *opisuje*; treba da se življe i *čuvstvuje*. Oduševljenje samim sobom nije dovoljno, već treba da je to oduševljenje *obrazovana duha!* Ovako Schiller, a ja nisam kriv, ako sud ovaj nebi sasvim povoljno izašao, kad bi se protegao na naše lirske pjesnike; pita se samo, jeda li je pravedan, pa ako je pravedan bio godine 1802. za njem. literaturu, nije li još i pravedniji god. 1866. za literaturu hrvatsko-srbsku!

Ostavljam posebnoj studiji, da potanko ocieni sve one cvjetiće naše novije lirike, koji su već prilično nagomilani u zabavnih listovih, da ih metne na sito i rešeto, pa da pljevu odvije od zdrava zrna. Rekoh već na početku, da ima više mladjih književnika na istoku nego li na zapadu; prema tomu je i parnas srbski mnogo bogatiji od hrvatskoga. Kao najpoznatije lirske pjesnike novijega doba, kojih se pjesme čitaju u Srb. letopisu, Danici novosadskoj i Vili, pripominjem: Jovana Jovanovića, L. Kostića, Damjana Pavlinovića (†), Vladislava (Kaćanskoga), Aberdara (Kujundžijća), Milorada Popovića Šapčanina, Simu Popovića, J. Grčića, Milana Andrića, Mitu Stojkovića, Izidora Ćirića, itd. U Danici ilirskoj, Glasonoši, Slavoncu i N. g. l. pjevaju: P. P.,[1] I. T.; Velimir Gaj, Ferdo Babić, Ivan Vidović, Gjuro Klarić, Ilija Okrugić Sriemac, Vladimir Nikolić (†), Veljko Rabačević = A. Šenoa, Gjuro Deželić, St. Lj. Lopašić, E. Tomaj, itd. S juga se odazivlju (u koledaru Matice dalmatinske, u Narodnom listu): Ana Vidovićeva, M. Pavlinović, J. G. Krasanin (Gržetić), S. B. (Bozulić) itd. U jednih se i drugih listovih oglasi po kadšto: J. Sundečić, Nikola Begović i N. Špun. Ljubiteljem pjesničtva bilo bi izkazano veliko prijateljstvo, a i našoj književnosti bila bi velika usluga, kad bi se što je ovdje od ovih pjesnika bolje, odabralo u jednu lirsku antologiju. Gdjekoji pjesnici kano da će i sami na tu misao doći. Tako je Milorad Popović Šapčanin već izdao jednu, a sad izdaje drugu knjižicu svojih sabranih pjesama; tako su »pjesme Vladimira Vasića« štampane poslije pjesnikove smrti od otca mu Ignjata Vasića s nekoliko rieči o životu pjesnikovu od St. Novakovića. Osim poznatih prekrasnih »Kriesnica« od vrloga I. Trnskoga u dvie knjige[2] dobismo posljednje dvie-tri godine latinicom štampane još »Ljeljinke« od J. E. Tomića[3] (nekoje od ovih pjesama već su prije poznate iz Slavonca i N. G. L.), »Prve pjesme« od Gj. Kovačevića,[4] »Bršljane« od pok. Vl. Nikolića i »Sriemsku Vilu« od Ilije Okrugića Sriemca. Tko ima smisla za pravu poeziju te je umije razlučiti od puste versifikacije, rado će se latiti čitanja prekrasnih Jovanovićevih »Gjulića«, koji su štampani godine 1864. Šteta, što se taj nadareni pjesnik i suviše humoristikom bavi te troši sile svoje na »Zmaja«, gdje bi nam po mojem mnienju drugim načinom više pomogao književnosti. Radostno pripominjem najnoviju viest, da je preveo i da će skorim štampati pjesme Berangerove! Nisu mi poznate pjesme od Svetolika Lazarevića, od kojih izadje II. knjižica god. 1865. pod naslovom »Spomenak«. Skorim će izaći ovdje u Zagrebu skupljene pjesme od N. Špuna.

Najzreliji je plod pjesničtva *drama.* Ona stavlja svojoj pojavi mnogih, znamenitih uvjeta, od kojih su u nas do sada tek nekoji izpunjeni. Uzevši dakle razvitak književnosti, da ide svojim naravskim putem, nečudim se ni malo, što nam se proizvodi dramatske umjetnosti istom onako riedko i stidljivo pomaljaju, kao što se ljubica u rano proljeće krije pod bujnu zelen. Repertoiri naših kazališta puni su tudjih komada, ima više od četiri petine prievoda; izvorne pako drame kao da su rari nantes in gurgite vasto. Ali i drugdje je tako bivalo, pak je sada bolje: nećemo valjda ni mi za uviek na istom mjestu ostati. I uz naša će kazališta s vremenom, ako im je napredak sudjen, procvasti izvorna i narodna dra-

[1] Od omiljeloga pjesnika P. Preradovića spominjem samo ove dvie znamenitije pjesme: »Ljubav« oda, štampana u Biseru i Oda »Slavjanstvu« u Glason. 1865. br. 18. Već se odatle vidi, kako zreli duh pjesnikov teži za uzvišenijimi predmeti, nego li je obično pjevušenje naših dana.

[2] Prvu je knjigu »Kriesnica« naša kritika baš s oduševljenjem primila; što dužih što kraćih recenzija donesoše »Pozor« od A. T., »Danica ilir.« od J. Macuna, »Naše gore list« itd. Druga je knjiga samo nastavak prve; zato i nije potaknula nikakvih posebnih recenzija.

[3] Sr. u Književniku II., str. 248., Glason. 1865, br. 10 i »Naše g. l.« 1865, br. 16.

[4] Sr. Književ. l. c., Glason. l. c. br. 12.

matika. Ta već ni sada nije u nas onako grozno, glupo i nedotupavno, kao što se surazmjerno prema tadanjemu vremenu opisuje stanje kazališta njemačkoga polovicom prošloga stoljeća, kada su u Beču cvali »hansvuršti« i »pantaloni«, a u Berlinu, na dvoru Fridrika Velikoga, igraše društvo francusko drame Molièrove, Corneillove, Racinove, Regnardove i Marivoove, njemačko pako pozorište posjećivaše sama prostota, nasladjujući se pelivanima i skakačima.[1] Ali ako ikoja grana naše književnosti, to ište dramatsko pjesničtvo historika, koji bi nam iztumačio sve njegove dosadanje faze, koji bi nam kritički ocienio svukoliku dosadanju imovinu; ovakovo bi djelo mnogo koristilo i pjesnikom, da im se čitav razvitak ove vrsti pjesničtva pred oči stavi, i kazalištu, da mu bude na uslugu podpun izbor narodne dramatske književnosti. Za sada bilo bi dosta, da se ograničimo na dramatiku 19. stoljeća, jer ono, što imamo iz predjašnjih viekova, čini mi se, da nije ni u kakvoj svezi s novijim književnim životom ove struke. Buduć da je moj zadatak ovdje ograničen na posljednje dvie-tri godine, neimam mnogo novina spomenuti. Dr. Jovan Subbotić, M. Ban, Gj. Maletić, Gj. Jakšić i Lazo Kostić – dobro su znana u našoj književnosti imena onih pjesnika, koji u najnovije doba dramatičkoj vještini svoju umnu snagu posvetiše; sa prva tri pjesnika neupoznasmo se istom sada po prvi put, jer su neke njihove radnje već odavna čuvene u našoj književnosti.

Uzimati gradivo iz domaće historije, naročito iz nesretne katastrofe kosovo-poljske to bijaše, reć bi, vječita lozinka naših dojakošnjih dramatika, koju si odabraše jamačno s najplemenitijom nakanom, da se na krjepostih starih vremena i pokoljenja zapali u potomaka vatra domoljubnoga oduševljenja; puno poticaše ih jamačno i neumrla slava genija Šekspirova ili Šilerova, koja se upravo na njihovih historijskih dramah osniva. Ali ja bih se ipak usudio primjetiti da se kod toga nesmiju nigda s uma smetnuti velike teškoće, koje obično već u samom izabranom predmetu leže te nepodnose, da ono bude pravi dramatski umotvor, nego izilazi puka dramatizirana i na dialoge razkomadana historija. I Göthe opominjaše pjesnike, da budu kod izbora historijskih predmeta na oprezu, jer da je najveća snaga pjesničkoga genija tomu potrebita, ako se hoće historijski predmet da upriliči u vriedan umotvor.[2] Tko će reći, da su se ovoj opasnosti, od koje odvraćaše Göthe, zbilja sretno uklonili naši dramatici; n. pr. u »Miloš-Obiliću« ili »caru Lazaru«? Kod ovakih se predmeta lako upada u jednu od ove dvie pogrješke: ili se pjesnik strogo drži historijskoga dogodjaja i historijskoga karaktera svojih glavnih lica; tada je u velikoj neprilici, jeda li će zadovoljiti svim uvjetom dramatske umjetnosti; ili je u njega jači smisao za pjesničku istinu, tada je u neprilici, da će pomjeriti karaktere historijske ili karaktere narodnog predavanja. Od one prve mane, čini mi se, da nije prost Subbotićev »Miloš Obilić«, u drugu upade Banov »Car Lazar«. Zato će svaki literarni historik priznati, da je velik znak napredka u našoj najnovijoj

[1] Sr. Hettner, Literaturg. des achtzehnt. Jahrhund. B. III. t. 2, str. 488.
[2] Gervinus, Gesch. d. deutsch. Dichtung, V. str. 630.

dramatici, što se sada više ni dr. Subbotić ni drugi dramatski pjesnici nedrže bar jednoga jeditoga kola historijskih predmeta iz dobe propasti srbske, nego se na šire obaziru po historiji i životu našega naroda. Eno dokaza u dramah i tragedijah Subbotićevih, kada se izporede: Zvonimir, Nemanja, Prehvala i Bodin; eno Jakšićeve »seobe Srbalja«; eno Kostićeva »Maksima Crnojevića«; eno Banove tragedije »Dobrila i Milenko«, koju nadostavlja »Smrt kneza Dobroslava«. Koliko stoji o sretnu izboru, dokaza L. Kostić svojim »Maksimom«, gdje je po mojem mišljenju već i tiem zasvjedočio vanrednu vještinu pjesničku, što je umio sred narodnih pjesama tako zgodan predmet pronaći.

Od pomenutih drama i tragedija izadjoše štampom samo nekoje: Subbotićev »Zvonimir« štampan je u Zagrebu latinicom.[1] Matica srbska preštampat će ga ćirilicom, pak će valjda i ostale njegove komade izdati; do sada je samo »herceg Vladislav« štampan u četvrtoj knjizi Subbotićevih sabranih djela. Od M. Bana izadjoše prošle godine u Biogradu »Cvijeti«, što nije toliko historijska drama, koliko upravo historija srbskoga ustanka, predstavljena kroz sama historijska lica. To kaže i sam pjesnik: »Sva drama skroz je istorijska, jer budući pisana za svetkovinu i još za života samih ustalaca, morao sam se stvorova fantazije sasvim kloniti i istorije pridržavati više nego što bih inače bio htio i morao po običnim dramskim pravilima.« Ja nemislim, da je ovo opravdanje dovoljno. Njegov »car Lazar« bješe predstavljen prije nekolike godine u Biogradu, ali se kritika[2] potuži na to djelo, i osudi ga što je karaktere, koji su stalno razvijeni i usadjeni u narodnoj sviesti, kao što su Lazar, Miloš i Vuk, čudno izvrnulo i izopačilo. Čujem, da je taj »car Lazar« ljetos u Spljetu štampan; a imao je i u podlistku »Svetovida« izaći. Ostale dvie tragedije »Dobrila i Milenko« i »Smrt kneza Dobroslava« predstavljene su istom nedavno po prviput na Novosadskom pozorištu; prva s većim uspjehom nego li druga.[3] Jakšićeva »Seoba Srbalja« nagradjena je od matice srbske kao historijska drama[4] te je prije nekoliko godina u Novom Sadu štampana; u Novom Sadu i po Sriemu predstavljaše je već mnogo puti s dobrim uspjehom. Do skora će, kaže se, izaći i druga njegova drama, od koje je jedan diel štampan ove godine u »Vili« pod naslovom: »Jelisaveta kneginja crnogorska«. Kostićeva »Maksima Crnojevića« izdala je ove godine Matica srbska o svom trošku; predstavljen nebi još nigdje. Od poznatoga Gj. Maletića, koji je prije nekoliko godina izdao dramu »Preodnica srbske slobode« te je već mnogo krat i predstavljena bila,[5] izadje upravo nedavno u Biogradu nova tragedija, takodjer nagradjena iz Kolarčeva fonda, pod naslovom: »Smrt cara Mihajla«. Nije štampana, ali se radi pozorištnoga efekta mnogo hvali drama »Kraljeva seja« od Mil. E. Jovanovića; kažu da je puna liepe poetske dikcije, i već je više puti predstavljana u Novom Sadu, po Sriemu, u Osieku itd.

[1] Dobru kritiku o »Zvonimiru« naći ćete u N. G. L. god. 1864, str. 220. i slied.
[2] Kritika je u Danici novosadskoj 1864, str. 226, od A. Vasiljevića.
[3] Kazališna kritika u Matici str. 786. i 811.
[4] Obširan sud o tom djelu, pisan od G. Geršića spomenut je već sprieda na str. 573, op. 6.
[5] Sr. u Danici novosadskoj 1864, str. 144.

A da bude ovaj priegled podpuniji, napomenut ću još »originalnu« dramu od F. N. Glogića, koja je g. 1865. u Biogradu štampana pod naslovom: »Nahod i danica«; zatim »izvornu« dramu »posljednja despotica smederevska« od Laze Telečkoga, štampanu prošle godine u Novom Sadu, i napokon nekakova »Crnoga Jastreba«, originalnu dramu od F. R. u Biogradu. Istina, da medju ovimi djeli ima dosta takvih, koja nisu baš ni od kakve umjetničke vriednosti; ali zato će se nekoja od njih za cielo dugo održati i u književnosti i na pozorištu. Hrvatski pjesnici zanemariše dramatiku sasvim; to je jako žalostno. Ako izuzmete poznate historijske drame Bogovićeve, koji je vrlo vješto odabrao nekoliko znatnih momenata iz hrvatske poviesti, to ostaje još jedini Zvonimir od Subbotića, a inače je sasvim napušten narodni život i historija ovih zapadnih strana, te im neima čak ni na zagrebačkom pozorištu skoro nikakva traga.[1]

Puno nam je siromašnija književnost u narodnoj komediji. Tomu nam nedostaje elemenata, kao što su velegradski život i njegove spletke, da bismo n. pr. Molièra uzgojili; a opet nije ni sloboda našega javnoga, osobito političkoga života, tolika, da bi se ukorienila vesela igra engleska; napokon i od prostodušnosti narodne udaljismo se tako, da za narodne šale skoro više ni smisla neimamo. Dakle nijedna vrsta vesele igre nije kod nas podgajena, da dospije do oblika umjetničkoga. Okrugićeva »Sačurica i šubara« odabra doista predmet iz prostonarodnog života – iz života naših sliepaca – ali joj manjka dramatska tehnika, a što je još gore, naša se gradska publika za onakve prizore slabo zanima; tako nenadje ovaj komad ni onoliko uvaženja, koliko za cielo zaslužuje.[2] Pun je kazališnoga efekta »Šaran« od J. Jovanovića; po Banatu i Sriemu mnogo ga predstavljaju i uviek s velikim uspjehom; štampan nije. Šenoina »Ljubica« – iz Pozorova podlistka na pose štampana – odabra si za predmet opakost modernoga gradskoga života; onakvi prizori, kako ih u »Ljubici« nalazimo, nisu sad već ni u nas riedki, jer taj korov žalibog već i ovuda cvietom cvate. Predmet Šenoine »Ljubice« vješto je zapleten, ali nije znatne etičke vriednosti. Nije mi znano, koliko vriedi »šaljiva« igra od Sv. Stojadinovića, što je izdao u Novom Sadu kao prvu svezku svojih »pozorištnih dela«, pod naslovom: »kakva majka, onakva i ćerka«.

Čim bi naša kazališta jako slabo živjela od komada izvornih, ide im se na pomoć prievodima sa stranih literatura; ali medju ovimi naći ćete vrlo malo komada klasičkih, to će reći takovih, koji bi zavriedili da i izvan pozorišta medju nami živu, a nipošto se nemože reći, da je tim naša književnost štogod dobila, što je mnogo od tih djela na naš jezik prevedeno radi predstavljanja pozorištnoga; prievodi bo na naših kazalištih obično su izpod svake kritike. Razvidite der samo naše repertoire, koji su sada već dosta bogati, te sravnite originale njemačke, francuske i taljanske sa samimi imeni naških prevoditelja, pak ćete u brzo dokučiti, kakovi su ono prievodi; dapače ako smo iskreni, priznati nam je još i to,

[1] U »Naše gore listu« 1866, br. 11–12. štampan je na ogled jedan odlomak nove historijske drame našega mladjahnoga pjesnika J. E. Tomića, koji uze predmet iz bosanske poviesti.

[2] Kritika to priznaje: sr. u Glason. 1865, br. 9.

da se obično niti neprevodi sa originala već sa prievoda! U naših kazalištnih kritikah čita se vječita tužba poradi jezika, koji na pozorištu vlada; ali se obično neprigovara onomu, što je prigovora vriedno, već se samo nekoji gramatički oblici hvataju i nemilo progone, koji su ipak *narodni*, a što je zbilja *nenarodno*, n. pr. loš izgovor, nevaljal naglasak, siromaštvo u izrazu, nezgrapne rieči i izrjeke, tomu se neprigovara toliko. U takovih okolnostih neimamo baš mnogo žaliti, što nije u novije doba skoro nijedan od tih »kazalištnih« prievoda naštampan: vriednosti bo književne neimaju nikakve.[1]

U obće valja reći, da je u našoj književnosti jako malo prievoda, koji bi vriedni bili toga imena, koji bi zbilja svukoliku izvrstnost originala od stranih naroda k nam dovodili te nas upoznavali i s nutrnjom i s vanjskom ljepotom njihove duševne imovine. Riedko se pojavi koji prievod u našoj književnosti, te bi epoku činio, kao što je na primjer kod Niemaca Vossov prievod Homera ili Schlegelov prievod Shakespearea! Ponešto bit će tomu taj uzrok, što se ova stvar prelako uzima, što se nezanimaju uviek za prievode bolji i vrstniji književnici, držeći ovakov posao, rekao bih, kao izpod svoga dostojanstva, a ono se ipak mnogo vještine tomu hoće, da izadje prievod valjan i vriedan izporediti se s originalom.

U našoj liepoj književnosti, ako izuzmete sitnije pjesničtvo, zatim pjevanja prostonarodna i ono nekoliko pojava izvorne dramatike, neima skoro nikakva izvorna proizvadjanja. Roman, koji inače danas gospoduje po svih literaturah obrazovanoga svieta, jedva što se u nas nekako plašljivo ukazao u jednome ili dva zastupnika (Jakov Ignjatović, Vladan Gjorgjević); isto su tako riedke i pomanje pripoviedke ili novele. Tomu je lako uzroka naći: neima u nas još dovoljno nauke i obrazovanja. Kakova i kolika nam je literatura naučna, upravo onakva i onolika je i liepa književnost: to dvoje zajedno raste i zajedno opada. Pa tako su nam i prievodi. Uz nekoliko dobra i pohvale vriedna naći ćete mnogo loša i suvišna. Većini naših prevoditelja nedolazi ni na um, da prije prouče ono, što će prevoditi, da se upute o valjanosti onoga, što misle iz tudjega vrta u naš presaditi. Jednom rieči da kažem, kako sam se gori požalio, što nepravimo nikakvih studija o domaćoj književnosti, onako nam svjedoče i prievodi, što jih god u nas ima, da se nebavimo dovoljno naukom stranih književnosti.Malo je djela prevedeno na naš jezik tako, da bi se već u izboru mogao smotriti plod zrela razmišljanja: obično vlada slučaj, koji će jednom ovu, drugomu onu knjigu podmetnuti. Tko je i u literaturi navikao na progresivnost, na razložit, složki napredak; tko je zamislio umom svojim onakvu književnu radinost, kao kada više žetelaca u liepu redu jednu postat tjeraju, taj će se čuditi nepogodljivosti, koja vlada medju pojedinimi dielovi naše prevedene književnosti, čudit će se na primjer, da je mjesto kakova Waltera Scota sjela na priestol historičkoga romana – Luiza Mühlbachova!! da je mjesto satirika Gribojedova došao

[1] Poznato je, kako je u ono prvo doba narodnoga oduševljenja (prije 20 godina) skoro svaki kazališni prievod štampan u kolekciji, pod naslovom: »Izbor ilirskih igrokazah« od kojega je izašlo 10. svezaka.

k nam u pohode Senkovski Brambeus!! itd. Na čast našim beletrističnim listovima kazat ću ipak, da su oni svagda i spisatelje i čitatelje odgovarali[1] od ovakih ludorija.

Medju prve i najvještije pjesničke prevoditelje u našoj književnosti spadaju Ivan Trnski i Jovan Jovanović. Oba pjesnika umiju svu krasotu originala tako prenieti, da se i u našem jeziku sja kao čisto zlato; umiju stihove tudje preliti u tako ugladjene naške, da se prievod takmi s originalom. Trnski prevede mnogo sitnijih pjesmica, koje su razpršane po hrvatskih zabavnih listovih; uz to mu je u rukopisu do kraja svršen prievod Puškinova »Onjegina«, od kojega su odlomci štampani prije nekoliko godina u karlovačkom »Glasonoši«. Tko je ono čitao, bit će se uvjerio, da je taj prievod upravo divan te da će našoj književnosti, kad izadje, na veliku čast služiti. Jovan Jovanović obogati nam isto tako književnost znatnim brojem prievoda, što ih je donosio Srbski letopis i Danica – odprije Sedmica itd. – ; napose je iz Srb. letopisa odštampan Lermontovljev »demon«, koji je pjesnik slobodnim poletom posrbio.[2] Rekoh već, da će od njega izaći prievod Berangerovih pjesama. Kad je rieč o Lermontovu, spomenut ću, da je Gj. Popović krasno preveo njegova »Junaka našeg doba«, dočim je Puškinova »Dubrovskoga« upravo nemilice nagrdio i na rug stavio nekakav »djakon« Milan Stokić prievodom štampanim g. 1864. u Biogradu. Od Puškinova »kavkaskog roba« poda nam dobar prievod St. Novaković. Sa divnimi pripoviedkami J. Turgenjeva upoznaje nas naš J. Miškatović; njegovi prievodi spadaju medju najvrstnije, što može naša današnja književnost izkazati.[3] Ima od Turgenjeva naških prievoda takodjer u Danici novosadskoj, a upravo sada izadje u »Matici« njegov »Faust«. Pripoviedke N. Gogolja prevodi Gj. Popović: u njegovoj »zabavi Srbkinjama« prve su dvie svezke od samih pripoviedaka Gogoljevih, a u »Danici« za god. 1866. izadjoše kao nastavak opet dvie pripoviedke.[4] Poznato je, da je Gogoljeve »Mrtve duše« preveo pokojni Nik. Stokan, pak je ono i napose štampano; prievod je taj dosta loš i površan. Napokon ima još nekoliko pjesama (Puškin, Lermontov itd.) i pripoviedaka prevedenih s ruske književnosti u naših zabavnih listovih.[5]

Poljsku književnost odabra si za prievode naš A. Veber (Tkalčević); njegovi prozaički prievodi znatno su bolji od pjesničkih. Tako je i »Iridon« ljepše preveden,[6] nego li »Konrad Wallenrod«. Nekoliko je pripoviedaka prevedeno s poljskoga jezika takodjer u »Danici« i »Vili« (iz Čajkovskoga,[1] Zahariaševića).

S češkoga jezika neizadje ništa u naškom prievodu poslije »Babice« od Božene Njemcove; ali u »Naše gore listu« bieše prevedeno nekoliko pomanjih pripoviesti od Halka, Chocholauška;[2] zatim je roman od J. Kollara, pod naslovom »vragova djeca« u listku Pozorovu, preveden od A. Šenoe.

S francuske i taljanske liepe književnosti prevodiše u nas velikom vještinom V. Vežić, J. Užarević i J. Jurković. U ove posljednje dvie-tri godine spada Užarevićev prievod »Osiromašena plemića«, od Okt. Feuilleta; ova je drama štampana u »Glasonoši« od g. 1864. Od istoga francuskoga pisca izašao je u »Posielu« Jurkovićev prievod »male kneginje«. Racinovu »Fedru« prevede u stihovih A. Šenoa god. 1865. u »Glasonoši«, Alfierova »Saula« poda nam u prievodu prije nekoliko godina vrli Jovan Sundečić (štampano u Karlovcu g. 1864). Sa Silvijem Pellikom zabavlja se Gj. Deželić. Poslije »Toma Mora«, koji je prije nekoliko godina izišao, preštampan je ljetos iz podlistka »Svietova« njegov prievod Pellikove drame »Franjica Riminska«. U zabavnih listovih najviše kan da susretamo P. Fevala, premda on baš nije niti prvi niti najvredniji izmedju današnjih francuskih feuilletonista i romanopisaca.[3] Uza nj naidjoh i na Viktora Hugu, Balzaka i već pomenutoga Oktava Feuilleta. Pjesama s talijanskoga jezika prevedenih (od Leopardia, Ariosta itd.) podaje nam kad tad S. B. (Bozulić) u »Glasonoši«, »N. G. L.« i koledaru Mat. dalm.

Na englezku se književnost stavio Lazo Kostić, sada profesor u Novom Sadu – prevodeći »posljednje dane Pompeja« od Bulvera, koji izadjoše (nedovršeno) u 3. i 4. svezci Popovićeve »Zabave Srbkinjama.« Uz to ima nekoliko s englezkoga prevedenih pripoviedaka u novosad. Danici i Vili, što od istoga L. Kostića, što od drugih. Kao druga svezka Valožićeve »Zabavne čitaonice«, koja u Biogradu izlazi, štampana je pripoviedka Charlsa Dickensa »Borba u životu,« u prievodu od El. Mijatovićke, a u četvrtoj svezci iste kolekcije poče izlaziti srbski prievod englezkoga romana od dra. X. Sandwita pod naslovom »hećimbaša ili dogodjaji Gjusepa Antonelije, doktora u turskoj službi.« Ovaj je prievod kao riedko koji zgodan za današnje okolnosti. Još je nekakav roman englezki pod naslovom »Mladi Ardent« izašao u srb. prievodu od G. Jovanovića, ali je to prevedeno s ruskoga jezika. Najznamenitije za cielo, što može naša književnost dobiti od englezke, bit će prievod gorostasa Shakespearea. Nekoliko odlomaka od L. Kostića naći ćete u Šekspirskom albumu, koji je god. 1864 štampan u Novom Sadu, a nešto i u Danici.[4] Već je ovom svo-

[1] Sr. n. p. u Danici novosadskoj od god. 1865, str. 716., i drugdje.

[2] Sr. u Srp. letopisu knj. 109, str. 171.

[3] Ovo su prievodi iz Pozorova listka napose štampani u kolekciji pod naslovom: »Posielo«. Ima ih više: Asja (Pos. 2), Rudjin (Pos. 4), Dvorjansko gniezdo (Pos. 5), Prva ljubav (Pos. 7), Mumu (u listku Pozor 1866, još nije napose štampan).

[4] Pripoviedka »kako se svadio Ivan Ivanović sa Ivanom Nikiforovićem« i »Portret«.

[5] N. p. u Danici novosadskoj 1864: »Mati« od N. Kukoljnika, u god. 1865. čitav roman »Ivan Grozni« od A. K. Tolstoga; u Vili od g. 1866. »Paulina« od A. V. Družinina. Napokon je iz Pozorova listka napose odštampana Kolbasinova pripoviedka »sedam klevetah na ljubav«, prievod od A. Šenoe (Pos. 9).

[6] Sr. u Književniku II., str. 300, i u Glason. 1865, br. 10. Konrad Wallenrod preštampan je iz podlistka »Svietova«.

[1] U Danici 1865: »Sevastijan Klonović« od J. Zaharijaševića, u Vili 1865, »Kozačka ženidba« od M. Čajkovskoga, itd.

[2] U Naše gore listu g. 1864. prevedeni su Halkovi »mužikaši« od A. Šenoe, »Harambašina obitelj« Chocholauškova od M. Divkovića, itd; isto su tako neke njegove pripoviedke u god. 1865.

[3] Eno vam od sama njega: »Banker od voska« u Dan. 1864, »Plivači« u Vili 1866, »Strašan tudjinac« u N. G. L. 1866.

[4] U albumu »Spomenik tristogodišnjice Šekspirove svetkovine u N. Sadu« preveden je prvi razdjel »kralja Rikarda III.« od dra. J. Andrejevića i L. Kostića; u Danici novosadskoj g. 1865. izadjoše dva odlomka iz »Romeo i Julija«, takodjer od L. Kostića.

jom pokusnom radnjom mladi pjesnik dokazao da će vrstan biti, da onako prevede Shakespearea na naš jezik te će njim čitavu književnost obogatiti; samo se strpimo još koje vrieme, dok se ono buknjanje njegove vatrene mladosti malko primiri i utiša. Tad će on i o »Romeu i Juliji« blažije i mirnije pripoviedati, nego li ovaj put u »Matici.« Ja bih rekao, da mi to pelivansko skakutanje, koje svana na ženijalnost naliči, ostavimo n. pr. Viktoru Hugu; za nas to još nije. – Ima u nas ljudi književnika sa vrlo malo savjesti. Takovimi smatram one, koji premda vide u svoga književnoga druga ozbiljne nauke o nekom predmetu, n. pr. o pjesniku, kao što je Shakespeare, koji je za cielo toga i dostojan, ipak se tim nedadu zastrašiti već uzimaju istu stvar posve s lake ruke, pak će se na najteži predmet baciti posve i nepripravni. Ovake su bagre prievodi Shakespearea s njemačkih prievoda. Nakon Spire Dimitrovića prevede po drugi put »Julija Cezara« M. Zečević u Biogradu (prošle godine); vriedno bi bilo, da se oba ova prievoda izporede, da se vidi, jeda li je potonji barem koliko bolji i okretniji od predjašnjega, ili je čitava radnja zaludna.

Najobičnije se u nas prevodi sa književnosti njemačke; ipak ima i ovdje za čudo malo izvrstnih prievoda. To se može najlakše ovako protumačiti, što valjane knjige njemačke obično k nam same neće do dodju (razumije se putem knjižarskim), nego ih treba dozivati i naručivati, a za to kao da smo premlaki i pretromi; pa tako se zadovoljujemo oniem, što nam se samo od sebe nudja, a to su djela njemačka (romani, pripoviedke, beletristični časopisi), kojih bogata književnost njemačka od sebe otiskuje, zašto se uz dobre stvari nemogu kod kuće u konkurenciji održati, već ih šalje za granice. Toga radi smatram kao iznimku od običnoga pravila, što je prije nekoliko godina preveo Damjan Pavlović Götheova »Torkvata Tassa«, pak je taj prievod vrlo hvaljen.[1] Isto je tako priznanja vriedno, što J. Hadžić prevede Lessingova »Natana Mudroga,« a Ljubica Mařikova »Emiliju Galotti«: nego ova dva prievoda nisu dotjerana prema klasičnosti izvornoj. Inače se iz Lessinga, Schillera, Göthea i ostalih velikana njem. književnosti sasvim malo prevodi; najviše malene lirske pjesmice.[2] Naš mlađi pjesnički svijet voli n. pr. Heine-a,[3] nepomišljajući na razliku medju odnošaji našimi i onimi, u kojih Heine uprav posta onakovim kakovim bješe i kao čovjek i kao pjesnik. Dolikuje li zbilja našoj mladoj književnosti njegovo protuslovje, desperacija i nevjera; njegov gorki smieh nad samim sobom i cielim čovječanstvom; njegova i suviše materialistička ljubav? Dakako, znam, da će mi tkogod odgovoriti: takav je genij našega doba; ali taj odgovor nije još dovoljan. –

[1] O tom prievodu izadjoše dvie obširnije kritike: u Srb. letopisu knj. 109. i u Vili g. 1865. str. 113. Kaže se da je od pokojnoga Pavlovića ostao u rukopisu prievod Götheove »Ifigenije na Tavriji«, koji bi valjalo štampati, ako je isto toliko vriedan, koliko gori pomenuto djelo. Medjutim je odlomak iste Götheove tragedije štampan u srb. prievodu od A. V. Popovića, nedavno u Matici.

[2] Iz Schillera tek ću spomenuti: »Momče na potoku« od J. Grčića u Dan. nov. 1864; »Ideali« od Mil. P. Šapčanina u Dan. nov. 1866, i »liepa tudjinka« od Iv. Vidovića u Dan. ilir. g. 1865. – Uz to ima sitnih pjesmica iz Göthea (n. pr. balada »Pevac« od Despotovića), Blumenhagena, Geibela, Mahlmana, i A. Grüna.

[3] Iz Heine-a prevodiše posljednjih godina: J. Grčić, St. Novaković, Andr. Grujić, Jov. Jovanović, Veljko Rabačević, Vel. Gaj, itd.

U prozaičkih prievodih susretamo takodjer više neznatnih i skurilnih, nego li proslavljenih spisateljskih imena, kojim neki naši prevadjači izkazuju tu nezasluženu čast te presadjuju njihove malo vriedne plodove u našu književnost. Već sam gori spomenuo prievod od Luize Mühlbachove »Car Josip i něgov dvor,« od kojega izadjoše do sada u Biogradu »odeleně prvo« u 4 svezke i 3 svezke drugoga »odelenja«. U N. Sadu izadje nedavna prievod istorijske novele »Sudjeni čas« od Fr. Steinebacha; tu se, kaže, pripovieda, kako je Jakov II. pao s engl. priestola. A nebi li onaj prevoditelj (Jov. Pavlović) mudrije uradio, da je preveo, što o tom Macaulay piše, koji je valjda taj historijski dogodjaj bolje shvatio i opisao, nego li Fr. Steinebach! Isto tako neznam, da li je uprav najpreče bilo, da se kao treća knjiga »Zabavne čitaonice« Valožićeve prevede nekaki »kelnerski život« od E. Fromela (prievod od Sv. Zdravkovića). I Al. Andrić napreduje odvažno s jednim »oddeleném« za drugim »svojih« pripoviedaka, koje nisu van rdjavi prievodi. – Žalostno je doista stanje naše književnosti, kada se sve redom same takove knjige izdavaju i turaju medju naš čitanju i onako još neobikli sviet, a kada se pozove na predplatu skupljenih djela nezaboravnoga Koste Ruvarca, nenadje se ni toliko upisnika, da bi mogao Gj. Popović drugu knjigu štampati! Ako to potraje, morat će napokon i publika zatupiti. Tomu ima jedini utuk: stroga instruktivna kritika, valjano uredjivani beletristički listovi i dobro izabrana kolekcija od prievoda; pa kad već nalazimo toliko volje do prievoda, što je s neke strane dobar znak, najme da se knjige rado čitaju, trebalo bi da se tim nespretnim prevoditeljem upravo zada kao kakov školski zadatak, što od prilike neka prevode. N. pr. lako je opravdati, pače i pohvaliti, što je St. Bošković uzeo prevoditi Levičnikova »Crnogorca ili stradanje Hrišćana u Turskoj,« od kojega izadjoše do sele ciele dvie i prva polovica treće svezke. Zašto nebi tako radili i drugi.

U Zagrebu neizadje posljednje dvie-tri godine skoro nikakov roman, osim što je J. Zorić preveo poznatu Wiesemanovu »Fabiolu«, po kojoj je izradjena i Tkalčićeva pripoviedka »Severila«. Spekulacija braće Pretnerâ s »poviednikom« propade ne samo na štetu onih, koji se upisaše i platiše, već i na sramotu čitavoj hrvatskoj književnosti, što mora takove prievare doživjeti.

I s magjarskoga jezika naći ćete dosta pjesničkih i prozaičkih prievoda, osobito u srbskih beletrističnih listovih. Neznam nije li pravom već i samomu pjesniku Jovanu Jovanoviću prigovoreno, da suviše upravo s magjarskoga prevodi, jer da tim veliča magj. književnost preko njezine zasluge. Manje se čudim, što je beletristika zavoljela M. Jokaja; ta naš je društveni i državni život toliko viekova na poredo tekao, da već i ova srodnost u našoj prošlosti privlači književnike na prevodjenje.

Napokon neka se znade, da se i za istočnu poeziju naši pjesnici zanimaju. Jovanovićev »istočni biser« dovabi čitavo kolo mladjih pjesnika na to bistro i dražestno vrelo. Spomena su vriedni obširni prievodi Sime Popovića (u Matici i Vili), koje upravo namjerava štampati u posebnoj knjizi kao »indijske poezije«.

Kraj tolikih prievoda nesmije se *izvorna* novelistika pomoliti iza tiesnih granica zabavnih listova; i ondje tek što lepeće i prhuta za prievodima kao nejaka poletarčad za svojim hraniteljem. Pokle je Jakov Ignjatović zamuknuo, ostaje Vladan Gjorgjević, koji donosi priloge u Danicu i Vilu; iz nekih odlomaka, priobćenih u onom prvom listu, doznajemo za njegov novi roman »Stajko«, koji će se valjda skorim štampati. Uza nj pripominjem da ima u srb. listovih izvornih pripoviedaka od J. Ognjanovića, Jov. Ristića, Mil. Popovića Šapčanina i Čed. Mijatovića. Umno pisanih putopisa donie Vila od pomenutoga Vladana Gjorgjevića i M. Gj. Milićevića, koji su takodjer naposeb štampani.[1] Ovamo na zapadu poznat je odprije sa svoga dosjetljiva i liepa pripoviedanja Janko Jurković, a kao putopisac A. Tkalčević. U novije doba donie »Glasonoša« nekoliko malenih, ali krasnih pripovjedčica od »Kriesničara« (I. Trnskoga); vrlo je vješto pripoviedan takodjer Šenoin »turopoljski top« (štampan u Glasonoši 1865), a nisu loše nekoje pripoviedke od B. Lorkovića u N. G. L. Ono su drugo ponajviše tek stilistička vježbanja nedozrele mladosti, pod koja se pisci niti neusudjuju svojih imena podpisati, već navlače kojekakve obrazine, nebi li kojiput puno znamenitom šifrom navabili čitatelja, da i njihove nezrele stvari čita; historiku pako zadavaju nakon dvie-tri godine velikih jada, dok sve to razabere i istini u trag udje.

[1] Od. Vl. Gjorgjevića izadjoše »Putničke crte. Miramare – Studenica – Dva dana kroz češko-sasku Švajcarsku«. Od M. Gj. Milićevića izadje do sele prva svezka »Putničkih pisama« t. j. »od Zvornika do Kruševca«. Ova su pisma nastavljena u Vili.

KRITIKE

Обзоръ исторіи славянскихъ литературъ. Napisao ga A. H. *Пыпинъ* i (poljsku literaturu) *В. Д. Спасовичъ.* С. Петербургъ. 1865. U 8., 536 strana.

Ima tomu upravo četrdeset godina, što je pokojni Šafařík po prviput s velikim trudom sastavio knjigu, gdje se u kratku priegledu pripovieda život i sudba *sviju* slovjenskih književnosti. To je poznato djelo: Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten. Ofen 1826., koje radi veoma potpune bibliografije još i danas jako mnogo vriedi. Ovo bješe njegova prva *sveslovjenska* knjiga, spisana u plemenitoj nakani *slovjenske književne uzajemnosti*, kojoj Šafařík osta vjeran sve do svoje smrti. Premda je medjutim književni život slovjenskih plemena liepo uznapredovao te su se razvila čak nova središta duševne radnje, o kojih se donle još niti mislilo nije – znamenito je ipak, što se poslije Šafaříka jedva itko nadje koji bi pošao oniem istim vele koristnim, ali slabo utrvenim putem. Imali bismo puno volje, da za razloge upitamo, odakle toliko mlitavosti slovjenskoj znanosti ili tako malo pouzdanja slovjenskim književnikom u svoju snagu; ali šta ćemo, kada znamo, da tomu pomanjkanju književničke radinosti niesu baš krivi sami književnici, nego ukupno naše današnje kulturno stanje, gledeć toli na državni koli na književni život. Kod slovjenskih bo naroda nije jošter obćenito obladala misao niti se osjetila potreba da bismo imali bud prije bud većma poznavati historiju slovjenskih naroda i slovjenskih literatura, nego li to jedno i drugo u kulturnih naroda zapadne Evrope. Pa kako da i dodjemo do te pomisli, kada se kod naroda slovjenskih nije do sada skoro ni jedan od onieh uvjeta izpunio, o kojih stoji prava krjepost i snaga literature nekojega naroda. Zato bi uza svekoliko nastojanje veoma težko bilo, nerečem li nemoguće, da se od slovjenskih literatura sastavi slika jedinstvena, da se nutrnjom svezom

sveže ono, što je od iskona svojimi posebitimi putevi hodalo. To je bilo jamačno i Pipinu na pameti, kada je svoje djelo prozvao ‚obzorom' (обзоръ) historije *slavjanskih literatura*, dakle u množini, a nipošto *slavjanske literature*, jer niti je jedna cielost, a niti dielovi jedne cielosti.

Misao književne uzajemnosti slovjenske, potaknuta kod naroda češkoslovenskoga, nadje mnogo odziva po slovjenskom svietu, a zapadnoj Evropi, imenito dosadanjim gospodarom slovjenskim, Niemcem, zada čudo straha – tako zvani panslavizam. Čini se, da je upravo ova nerazložita bojazan slovjenskih neprizatelja, njihovo nesmišljeno zaziranje od onoga, čega još niti bilo nije, napokon zbilja zavelo na stranputice mnoge ljude, koji su onoj ideji iskreno odani bili, te su bezazlenoj književnoj uzajemnosti podmetnuli posve druge svrhe. U tome se osobito odlikuju *slavjanofili ruski*, koji sa vrhunca svoga sjevernoga kolosa ruskoga kao sa kakove visoke zvjezdarnice motre savkolik slovjenski sviet te već u napriedak umiju izračunati onaj dan i onaj čas, kada će čitavo slovjenstvo potonuti u moru grčko-slovjenske pravoslavne kulture naroda ruskoga! Književna uzajemnost slovjenska, to je ona moralna sveza slovjenskih naroda, koju bi valjalo njegovati porazumljenjem i složnom radinošću na polju književnom, dovodeći oviem putem razna plemena k medjusobnomu upoznavanju, te putem književnosti šireći zdrave pomisli o pravom stanju slovjenstva iz jednoga kraja k drugomu Mjesto toga izvrže se kod ruskih slavjanofila „pitanje slovjensko" (вопросъ славянскій) u sebičnu težnju za narodnim i političkim ujedinjenjem sviju slovjenskih plemena u jednu „nacionalnu massu"; slavjanofili nastoje, kaže Pipin, dobro tvoriti „slavjanskoj braći" i nepitajući njih o tome – sa svoga sebičnoga gledišta.

Ako je slavjanofilom do nečega drugoga, nego li konačno do jedinoga gospodstva ruskoga, a ono jih moramo žaliti, što si dadoše preoteti tako krasnu zgodu, kao što je historija slovjenskih literatura, da nam odkriju misli svoje o sadanjem kulturnom stanju naroda slovjenskih, pa da čujemo, kakovu si oni u svojoj pameti grade sliku njegove budućnosti. Evo prvi utisak, što se veli, ote jim g. A. Pipin, koji je na nesreću odrješit protivnik svakoga slavjanofilstva, pače koji je slavjanofilska načela stavio na sito i rešeto. Ja moram i nehotice priznati, da je ova knjiga Pipinova upravo po sve slovjenske narode, koji niesu Rusi, veoma važna; zašto sadržaje više toli težkih osvada protiv slavjanofila ruskih, da, ako ih oni nesuzbiju, morat ćemo se sudeći po ovom razlaganju odupirati ruskomu slavjanofilstvu kao najvećemu protivniku samostalna razvoja našega državnoga i narodnoga bića. Kako Pipin tumači i pobija načela ruskoga slavjanofilstva, koja su nam već i odprije podobro poznata, htjeli bi domorodci ruski, da se cielo slovjenstvo prevori u jedan golemi „greko-slavjanski pravoslavni" sviet! To je dakle na jedan red tolika ljubav, da bi od nje više naroda slovjenskih lako i glava zaboljela! Za dokaz tih slavjanofilskih težnja navodi pisac nekoliko toli krupnih fakta, koja su podobna i najpomamnijega rusofila ponešto raztriezniti. Njihov pako ‚greko-slavjanski' sviet i njegove to-

božnje blagodati podvrgnute su u toj knjizi strogoj, ali veoma oštroumnoj kritici: pisac dokazuje, kako se badava nekakve *slovjenske* simpatije podmeću onamo, gdje nije nego interes *politički* (Rusi i istočno pitanje) ili srodnost *vjerozakonska* (simpatije k *pravoslavnim* Srbom, dočim takove nježnosti neoćutješe nikada bosanski *katolici* ili katolički Dalmatinci i Hrvati, str. 29); on dokazuje, kako se varaju slavjanofili, kada u grčko-iztočnom svietu traže pravi slovjenski život i čistu slovjensku općinu, koje se već i ondje izdavna pomjerilo; jednom riečju on vojuje protiv slavjanofilske dogme, kao da se tobože zapadnoevropska civilizacija neslaže s naravi slovjenskom, nego da će ‚greko-slavjanski' sviet uzkrisiti novu, posebnu slovjensku civilizaciju.

Stajalište Pipinovo u ovoj knjizi jest posvema izvjestno i točno izraženo; mislim da u Ruskoj takove ljude zovu, da su zapadnjaci, zašto priznavaju, da je kultura zapadne Evrope naprednija od kulture i života iztočne Evrope. Vriedno je dakle čuti i njegove obćenite misli, koje se čitaju na samom uvodu u historiju pojedinih literatura, da vidimo, s kojega gledišta on motri današnje duševno stanje naroda slovjenskih.

Nemože biti o tom govora, kaže Pipin, da literature slovjenske, gledeć na kulturnu historiju, neimaju one važnosti niti znamenovanja, koje pripada poglavitijim literaturam zapadne Evrope. Jošter do nedavna bjehu Slovjeni malo ne sasvim udaljeni od onoga pokreta u obćem čovječanskom razvitku, kojega su faktori bivali narodi zapadni ... Pravo kaza već Herder, da slovjenski narodi zapremaju više mjesta na *zemlji*, nego li u *historiji*. Njihova historička radinost očitova se dojako u dva pojava: u odbranjivanju svoje narodne osebine, koja po historičkih okolnostih dospjevaše u opasnost, da ili sasvim propadne ili se raztoči u tudjoj narodnosti; i u širenju neke civilizacije – posredstvom ruskoga plemena – na evropski i azijatski iztok. Oba ova pojava, kad se izporede sa zapadnom civilizacijom, imadjahu očevidno tek pasivno značenje; a na zapad neprotezaše se njihovo djelovanje ni malo. Kada se ona narodna svojstva, radi kojih vatreni zagovornici slovjenske narodnosti hvale pleme slovjensko, porede uz tobožnju skvarenost zapadnjačku, vidi se, da niesu žalibog ništa unapredila djelo obćega obrazovanja, da u istinu niesu prouzročila niti nutrnjega blagostanja plemenskoga. I opet misle slovjenski patrioti (slavjanofili), da Slovjeni već nose u sviet svoju civilizaciju s nekimi višimi načeli, koja će tobože izmieniti sadanju evropejsku kulturu, kao ubojitu po karakter slovjenski! Nego ove njihove domisli jošter su jako daleko od istine, a nije baš ni od potrebe, da se sadanja evropejska civilizacija iztriebi; zašto ona još sve jednako ostaje civilizacijom gospodujućom, koja jošter nije svojega zadatka svršila. Dosadanji rezultati njezine ideje niesu jošter potreseni nijednom drugom teorijom, a najmanje teorijom slovjenskom, koja nije ni dotle dospjela, da se historički ustanovi kao nešto jedinstveno, cjelovito i kulturno-radino. Historija znade za Slovjene, kako su oduvijek razciepani na nekoliko odieljenih narodnosti s veoma različitim karakterom, obrazovanošću i djelovanjem, koje jošter neiztaknuše svoga posebnoga i svima njima zajedničkoga kulturnoga principa ...

Nedržim, da bi itko mogao kazati, da ove misli niesu istinite ili da nije njimi dobro označeno dojakošnje kulturno stanje naroda slovjenskih. Ali pisac, kako je strog u ocjenjivanju onoga, što je dosada na umnome polju uradio duh slovjenski, onako je i pravedan, te nahodi ipak i u historiji slovjenske literature barem nekoliko fakta podpuno samosvojne radinosti, koja imadjaše veliko značenje u historiji civilizacije. Primjera radi spominje se pokret husitski, o kojem historik veli, da bi taj jediti čin dovoljan bio, da slovjenskoj literaturi osigura ono mjesto, koje ju ide u historiji civilizacije. Taj primjer energičke misli, kaže, svjedoči nam dovoljno, da je pleme slovjensko doista pleme kulturno, dakle od interesa historičkoga. Istina da takovih golemih pojava radine i napredne misli neima baš mnogo u slovjenskom svietu, ali već i po tome uvidjamo, da su vrstni bili da što smjelo izvedu i smjelo se odupru, a to se mora uzeti kao dobar znak . . .

Evo iz ovakih misli poteče djelo Pipinovo. Kako vidite, on je čovjek trieznа mišljenja, koji negoni za idejali; netraži ondje nekakve tobožne osobine slovjenske, gdje nije nego li vječito zaostajanje za razvijenijimi narodi zapadno-evropskimi. Ta bolje je svakako jednom makar i nepovoljnu istinu slušati, nego li vazda govoriti o velikom slovjenskom svietu kao o misteriju, za koji obični ljudi slabo štogod ili ništa neznadu. Zlo i naopako po čovjeka, koji nemože podnieti prigovora; to je znak, da nije prijatelj napredka, već da je šuplja neznalica ili nadriknjiga; isto bi tako griešno bilo i od čitavih naroda, da neuzmogu podnieti istine. Dakako zato još netreba, da upravo radost poćutimo s toga, što nadjosmo, da su prigovori Pipinovi protiva slavjanofilstva istiniti i razložiti; a da istinu kažem, čini mi se, da je u tu pogrješku upao upravo sam Pipin. Od radosti bo, što mu podje za rukom dokazati, da slavjanofili zgradu svoju ni na kakovu temelju negrade, rekao bih, da je kojiput i prekoračio mjeru pravednosti te vojujuć s pobjedom protiv slavjanofilstva, kakovo je sadanje rusko, umanjuje vriednost i one moralne na književnom nastojanju utemeljene sveze, koja bi ipak sasvim dobro postojati mogla medju plemeni slovjenskimi, ako je baš ov čas i neosjećamo toliko. Ali on razmatrajući uvjete narodnoga jedinstva sa više strana, kao sa strane jezika, narodne poezije, priča i običaja itd., dolazi napokon do ovoga posve odrješitoga izvoda niječnoga: Slovjenska plemena, kaže, živješe dakle odieljenim životom, budući raztrgana u samome početku u svojih interesih i težnjah, te okružena uvjetima posve razne naravi. Ovako se razvilo mnoštvo likova slovjenskoga tipa, iz kojih podpunoma odsievaju svi njegovi raznolični uvjeti, a sami ovi likovi odaljiše se od prvobitnoga izvora, u kojem ih sjedinjavaše jedinstvo poriekla. Ograničimo li se na masu narodnu, to ćemo naći, da je težko ustanovio obći tip, koji bi ujedinjavao bjeloruskoga seljaka, dalmatinskoga uskoka itd. Priedjemo li pako na obrazovane razrede, to nam je i opet težko, da u kakovo god slovjensko jedinstvo smjestimo sadanje društvene težnje Rusa, Poljaka, Čeha, Srbina itd.: njihovo jedinstvo nemože biti toliko slovjensko, koliko evropejsko, jedinstvo obrazovanja i političkoga razvitka ... Ovako Pipin, a ja držim, da je u tom svakako

predaleko pošao, i mi ga u tome nećemo slieditи, van da nam se dokaže, da izmedju onakova centralizovana jedinstva, kakovo je ruskim slavjanofilom pred očima, i onoga jedinstva, koje je tek na obćeevropejskoj civilizaciji sagradjeno, neima više nikakva srednjega puta. Da taj srednji put ima, dopušta, rekao bih, na drugom mjestu knjige svoje i sam Pipin, kadno kaže, da neće nikomu na um pasti, da zaniječe srodnost medju narodi slovjenskimi u jeziku, običajih itd.; ili kadno veli, da može biti pače da bi se mogao i historički dokazati narodni instinkt, koji je u neku ruku približavao razna slovjenska plemena – – tek što on misli, i u tom ima pravo, da se od ovoga srodstva nemože zaključiti ni na kakovo narodno jedinstvo, kao što, kaže, srodnost medju jezikom francuskim i talijanskim nemože biti temeljem narodnoga jedinstva izmedju oba ova naroda ...

Nam valja da je veoma drago, što je sam ruski historik u toj knjizi osudio pretjerane i nenaravske težnje ruskih slavjanofila, s kojimi se u toj formi nemože porazumjeti nijedno slovjensko pleme, u kojega još ikoliko vjere imade u sebe sama i svoju snagu narodnu. Mi se još dobro opominjemo onoga pravoslavno-kulturnoga katekizma (k Serbam poslanie iz Moskvy), koji je u svoje doba osudio Dj. Daničić u Danici Novosadskoj god. 1861. str. 77; a evo vidimo, da su misli razborita Srbina takodjer misli razboritih Rusa. Jer liepo i istinito kaže Pipin, opisujući taj jednostrani religiozni fatalizam: neima sumnje, kaže, da je razkol religiozni silne tragove ostavio i na čitavoj historiji plemena, tim što je uskorio njegovo razdruženje – i na odieljenih narodnostih, tim što je raznim pravcem pognao prve zametke obrazovanja, koji su se od toga časa u njih razvijali pod dvjema razniem uplivima, najme ili Rima ili Bizantije. Bilo bi ipak veoma čudnovato, da se toj razlikosti u pravcu religioznom dade ono fatalno značenje, koje mu davaju nekoji zanešeni štovatelji staroga slovjenstva, imenito ljudi iz škole moskovskoga panslavizma. Ovi historici zaboravljaju, da su Slovjeni negda čitavi pogani bili, da su se narodna svojstva i pojmovi starih Slovjena, koji već imadjahu podieljene narodnosti, dovršili još u davno predhistorijsko doba; zaboravljaju, da pored konservatizma narodno-patriarhalnoga života, koji se mlitavo razvija, etnografija čak još u naše vrieme nahodi u narodu kadšto na tragove poganskoga panteizma; zaboravljaju konačno i na fakta kasnije historije, te nam predstavljaju jednu formu kršćanstva kao nepromjenljivi uvjet slovjenske naravi i narodnosti, a drugu kao skrajnu pogibelj za narodnost. Prva od tih forma po njihovu je mišljenju – kršćanstvo pravoslavno, druga – kršćanstvo rimsko; prava narodnost slovjenska imala bi se svakojako sjediniti s pravoslavjem, jer ona, koja neće da se s njim sjedini, nije narodnost čista, nego skvarena. Na tom temelju, kaže, gradi se zatiem sva historija slov. plemena, njime se tumače sve njegove prošle i sadanje sudbe; jednoj religioznoj formi usvajaju se sva moralna i društvena dostojinstva iztočnoga slovjenstva, koje da je tobože zadržalo starodavna narodna načela; drugoj pako, koja se, kažu, sastoji od klanjanja pred lažnim autoritetom, – poguba narodnosti i svi ini pojavi propasti u životu zapadnoga slovjenstva,

kanoti: njegovi nenormalni društveni odnošaji, odvojenje aristokracije od naroda, potlačenje massâ, feudalizam, padanje občine itd. ... Ovo jednostrano ograničeno gledište uporavlja se na sve pojave slovjenske historije; na tom temelju predstavlja se sva historija zapadnoga slovjenstva kao jedan grieh, za koji ono u sadanje vrieme kaznu trpi poniženjem svoje narodnosti i svojega političkoga značenja. Zapadno slovjenstvo da može obnoviti svoju moralnu snagu samo podpunim preporodjenjem, povrativ se ka gori pomenutim nepromjenljivim uvjetom čiste slovjenske narodnosti ... itd.

Evo ovakovo je vjeroizpoviedanje slavjanofila ruskih po onome, kako je Pipin njihove glavne misli posakupio u jednu jezgru. Ako sam se nešto duže oko toga zabavio, što je tek uvod u knjizi Pipinovoj, opravdat ću to lako važnošću samoga pitanja, na koje tiem svraćam pozor naših domorodaca i književnika. Držim bo, da je dobro i potrebito, da se znade, kako misle i umuju o sadanjem stanju slovjenskih naroda rodoljubi ruski, kakovu si pomišljaju budućnost ovieh naroda jedni i drugi, slavjanofili i zapadnjaci, i koji se uvjeti stavljaju od ovieh, koji li od onieh, da već jednom i slovjenski sviet stupi u kolo onieh kulturnih naroda, koji radino grade na napredku čovječanstva, na usavršavanju njegovih moralnih i društvenih odnošaja. Mislim upravo, da bi dobro bilo, kad bi se iz Pipinove knjige preveo na hrvatski jezik toli *uvod* (введеніе str. 1–49) koli zaglavak sedmi: *prieporod i panslavizam* (возрожденіе и панславизмъ str. 493–530).

Priegledom literarnim, koji ovim redom idu: Bugari, Srbi, Rusi, Česi, Lužičani, Poljaci – biti će namienjena posebna kritika, koja će drugiput doći.

Јована Христофора Бартенштајна кратак извештај о стању расејанога многобројнога *илирскога народа* по цар. и крал. наследним земљама; превео *Александар Сандић*. У Бечу 1866. вел. 8-на стр. 120.

Kako punim pravom spada medju prve dužnosti prosviećena gradjanina, da znade historiju svojega naroda, to je tim veću pohvalu zavriedio g. A. Sandić, što se je u svom rodoljubivom osjećanju stavio na prievod klasičnoga djela Bartenštajnova o stanju srbskoga naroda u zemljah krune ugarske tečajem 16., 17. i 18. vieka. Ja mislim, da se ovo djelo smije prozvati klasičko, kada se uzme na um, tko mu je bio pisac, komu ga je on namienio, i što je njim namjeravao postići. Baron Bartenštajn (1689–1767) bješe tajni savjetnik, predsjednik »ilirskoj deputaciji«, ministar carice i kraljice Marije Terezije, i odgojitelj potonjega cara Josipa. Za nauku pomenutog carevića bješe on napisao u kratko *devet* knjiga o carevini i njezinoj upravi, medju kojimi i ovaj ovdje

»izveštaj« o narodu ‚ilirskom', kojega je stanje Bartenštajnu dobro poznato bilo. Njegova nakana bješe doista, da u nasljednika Marije Terezije na priestolu carsko-njemačkom i ugarsko-hrvatskom probudi pozornost na taj »ilirski« narod, na njegovo društveno i duševno stanje, i da mu sa svoje strane kao obziran i mudar državnik očituje, što misli, kako bi se dvor mogao oviem narodom što bolje poslužiti na svoju korist.

Tko će reći, da knjiga, što postaje pod ovakovim okolnostima, nije svakojako vele zanimljiva, pa da i negovori upravo o našem narodu, kao što zbilja govori! Zato valja jako žaliti, što se nije prevodiocu odazvao veći broj predupisnika, te bi knjigu opravio onakovimi prilogami, koje bi i njezinu cienu znamenito povećale i čitateljem veliku korist doniele. Ja držim, da tomu nije toliko uzrok nehajstvo našega občinstva – ta nemože biti, da tako slabo marimo za knjige, što govore o našoj prošlosti! – koliko neuredjeno stanje naše književne trgovine, te se naška knjiga težko može razturiti medju narod. Zato mislim, da će naš sviet barem sada, pokle je već knjiga štampana, pokazati prevodiocu, da umije njegov trud uvažiti, i podjedno potaknuti u njem volju, da ipak makar baš naoseb izdade u srbskom prievodu još i ono, što je toj knjizi namienjeno bilo.

Govoreći ob onom, što je u toj knjizi posao srbskoga spisatelja, najme o srbskom prievodu, valja reći, da je ne samo razgovietan i razumljiv, već takodjer, što se više može, pravilan i prema naravi našega jezika udešen; a to će svakako mnogo značiti, kada se pomisli, da je ovo prievod sa njemačkoga jezika, kojega narav mi nemožemo lako podnieti. Još je uza sve drugo hvale vriedno i to, da je prevodilac takodjer latinske citate izpod linije naveo u srbskom prievodu, da ih može svatko razumjeti. S te strane dakle može se ova knjiga svakomu svesrdno preporučiti.

Ali i drugačije ovaj je »izveštaj« vriedan, da se pomno čita, da se s razmišljanjem čita; jer ga je pisao stran čovjek o našem narodu, a povrh toga čovjek državnik, u kojega neima razloga čuvstvu srca, već njime vlada hladni razum državnički. Iz poviesti austrijske dovoljno je svakomu poznato, da se kao crvena nit kroz njeno nutrnje stanje provlači borba izmedju državnika njemačkih i ugarskih: to je navaljivanje na samostalnost zemalja krune ugarske s jedne, a odpor protiv centralizacije njemačke s druge strane. Iz ove knjige naučit će čitatelj, kako je već negda jadni ‚ilirski' narod bivao uzrokom spora i priepora izmedju obedvie pomenute stranke; kako je često puti služio kao oružje u rukama jednoga protiv drugoga, a odatle na nj mržnja s one stranke, protiv koje ga je druga upotrebila. Bartenštajn bješe premudar državnik, a da nebi osjetio te protivnosti, i upravo zato vriedno je čuti, kamo on sam sebe stavlja u tom pitanju:

»Meni nije, kaže na str. 35 srbskoga prievoda, nijedna strana poznata nec beneficio nec injuria; i moja je nepromenjiva namjera udilj doveka, da sudim nit kome za ljubav niti kome na žao, već sasvim nepartajički, koje mi se čini, da je nuždno naime u ilirskim stvarima; i kad od točke do točke sve redom zakačice još jedared pažljivo promotrim, koje su

se toga radi od vremena do vremena javljale, i koje su od česti i pre a od česti od godine 1753 kroz moje ruke prolazile: to nemogu da se uzdržim a nepomislim, kad bi bili imali u svakoj prilici gornje merilo neprestano pred očima i po njemu se vladali, mimoišli bi bili često bezkorisno piskaranje, izlišno konferencijsko savetovanje, tegobe koje su se nalazile u stvaranju prenajviše odluke, i jednom reči – sila mnogo neugodnih škodljivosti.«

Ovako Bartenštajn, što je i opet nov dokaz njegove državničke razboritosti. Mi ćemo vjerovati njegovim riečim, ali ne tako, da bismo mislili, da se je u svojoj naklonosti prema ilirskomu narodu dao zanieti do toga, te bi zaboravio, da je Niemac, i da je državnik, koji napram ustavnih zemalja krune ugarske tjera politiku njemačku. On je prijatelj ilirskomu narodu, ali samo u toliko, koliko može podnieti razlog politike njemačke, koja je naperena protiv politike ugarske; on je onakov od prilike prijatelj Ilirom, kakov bješe predšastnik sadanjega državnoga ministra austrijskoga nekojim nemagjarskim narodom u Ugarskoj.

Dva su momenta, oko kojih se poglavito kreće ovaj Bartenštajnov izvještaj o stanju naroda pravoslavno-srbskoga (= ilirskoga): njihove privilegije i vjera. O jednom i drugom govori on prijazno po srbski narod, ali tako, da se vidi, da nije ni u jednom u samoj stvari razlog, zašto ju on zagovara, već u drugih okolnostih, koje su izvan nje, najme što mu upravo tako donosi – salus rei publicae. Zato i kaže (na str. 81), da je uvjeren, da može vladalac od ‚Ilira' veće hasne vući, nego li od drugih podanika (razumieva se: ugarskih), ali pod dva uvjeta: „ako budu *Nemcima* podloženi" (dakle ne pod krunom ugarskom) i ako se bude iole pazilo na njihove običaje. On je zato, da se privilegije, što su već jednom dane narodu ilirskomu, neuzkraćuju, poradi toga, što bi se uzkraćivanjem više štete nego li koristi učinilo samoj državi; jer „kad su radi, da potomke Grka, što ovamo dolaze, zadrže i još više njih *primame*, koji se u mirno doba pojedince a u ratno gomilama svojevoljno podlažu c. i kr. vlasti – to je nuždno da se privilegije, koje su onda obećane i posle za svake redom vlade potvrdjivane, ne samo drže, već da se osvjedoče i o njinom držanju njihovi jednoverci, koji su iza njih ostali..." Ali s druge strane nije njemu nikako po ćudi, što se je car Leopold I. prenaglio, te onim, koji su još pod turskim jarmom stenjali, „nebi l' ih samo pridobio, nije se ustručavao, ponuditi i samu slobodu, da *biraju sebi svoga vojvodu*"; zato je, kaže, ova sloboština sasma opasna, i bila bi kraljev. vrhovnoj vlasti *sasma na štetu* (str. 84). Da se je kasnije od toga odustalo, tomu je sila *pripomogao* prvi mitropolit Arsenije Čarnović, što nebijede, „da ima kraj sebe ikakva svetska čoveka, koji bi mu čast i slavu smanjati mogao". Ovim je dvoru jako posluženo bilo, jer je *mitropolitu* „ciglim zakraćenjem svetskih prihoda daleko lakše voditi, upravljati i pod uzdom ga držati, nego li kakva *generala*, koji rat razume i upravlja mnogobrojnim ljudstvom za boj" (str. 85).

S istih je od prilike razloga Bartenštajn i protiv silovita unijaćenja, jer bi to, kaže, odvratilo narod od preseljivanja (str. 13) te bi se radje

naseljavao u Mljetačkoj vlasti (Dalmaciji), gdje ih s radošću primaju i gdje u držanju svoje vjere podpunu slobodu uživaju (str. 20), a najposlije nešto važ i sumnja na rusku susjednu državu, koja se »revnostno zauzima za svoje jednoverce, koji se nalaze u ovdašnjim nasled. zemljama" (str. 70).

Inače nije Bartenštajn nijednom prilikom u svojoj knjizi zatajao, da je protivnik Ugarskoj i ugarsko-hrvatskomu ustavu, zašto smeta politici državnika njemačkih (sr. str. 27, 29, 69), a hvali pregnuće vladara njemačkih, kojim su one zemlje, u kojih stanovaše „Iliri", odieljene držali od krune Ugarske. Tako je, kaže, naredio „Ferdinand I. *nasledncima*, da *neprestano na um uzimaju*, kako će neunijate Grke, koji se staniše u ona dva pusta sreza (to je tako zvani *Desertum primum* i *secundum*, kasnije varaždinsko i gornje-karlovačko generalstvo), sasvim odlučiti od Ugra i tesno ih skopčati s austrijskim nasledničkim zemljama, kao što posle iz tog istog razloga nj. veličanstvo, pokojni car Leopold I., kad su se Ličani i Krbavljani podložili njegovoj vlasti, nije ih hteo uteloviti ni Dalmaciji ni Hrvatskoj, već gornje-karlovačkom generalstvu" (str. 19). Dosljedno tomu žali Bartenštajn, što je kraljica Marija Terezija morala donekle zadovoljiti zahtjevom kraljevine Ugarske, koja joj je veliku vjernost izkazala u njezinoj najtežoj nevolji, kada sa više strana ustadoše na kraljicu mnogi i silni neprijatelji, a ostaviše ju svikolici saveznici; osobito je pako protivan oniem člankom ugarskoga sabora, u kojih se govori o ukinuću militarskoga (krajiškoga) sustava. kao u članku XVIII. ug. sab. od god. 1741., te kaže „da nisu prenajvišu službu najbolje izvršili ni oni, koji su svoj savet na tom krivom kazivanju osnivali, kao ni drugi, koji su ih u tom podpomagali" (str. 30), a na drugom mjestu zove utjelovljenje onih dielova s kraljevinom Ugarskom, da je bilo prenaglo (übereilt) (str. 48).

Ovo je samo nekoliko primjera iz knjige Bartenštajnove, da se vidi, kojim je načinom pisana; a tko nebi s tiem zadovoljan bio, kako je on prije sto i više godina sudio o čitavoj jednoj polovici današnjega austrijskoga carstva, bit će mu ipak milo, da vidi, kako je mnogim današnjim pojavom državnim traga naći daleko u historiji.

Znanstvene radnje dosadanjih gimnazijalnih programa u Hrvatskoj i Slavoniji.

Književniku nemože se nikako odreći to priznanje, da je od svoga početka vaviek ozbiljno nastojao, da razboritom kritikom poprati sve važnije pojave hrvatske književnosti. Kakovim je plodom urodilo naše nastojanje, o. tom valja da drugi sude; samo se neka nigda nezaboravi, da je u nas za sada još jako težko kritike pisati, jer smo istom na prielazu s radljivosti diletantske u radljivost podieljenu po vrstah. Pa tako su i oni, koji u nas kritike pišu ili su barem vrstni pisati, podieljeni u

svojih mislih na dvoje: jedni se drže još uviek staroga običaja, da valja svaku našku knjigu pohvaliti, ma bilo samo zato, što je hrvatska, ako inače baš i nevriedi mnogo; drugi su stroži u svom sudu te se upuštaju i u prigovore. Rado priznajem, da »Književniku« nije bilo do kritika prve vrsti, budući mi podpuno osvjedočeni, da one našoj književnosti sada već ne samo ništa nepomažu, nego joj upravo mnogo škode. Zašto hvaliti, što nije vriedno hvale? Nevaljalih knjiga nam netreba; one niti bi igda iz našega naroda izagnale prianjanje za tudjinstvo, niti doskočile knjigam tudjim n. pr. njemačkim. Ako ikako, to se samo dobrom hrvatskom knjigom može u nas probuditi želja za čitanjem; samo dobrom hrvatskom knjigom može se iztisnuti nevaljala tudja. Ja kažem *nevaljala* tudja zato, što se u nas dan današnji čita doduše *mnogo* njemačkih knjiga, ali *dobrih i valjalih* jako malo, i te se maline neimamo ništa bojati, nasuprot bojmo se i zazirimo od otrova one sile *nevaljalih*, koje talasi mora njemačkoga kao svoj talog medju nas bacaju. – Po mojem dakle osvjedočenju ima kao svaka, tako i naša kritika prvu i poglavitu dužnost, da zahtieva od pisaca, da prije, nego li će knjigu pisati, svaki dobro prouči onu stvar, o kojoj će pisati; jer treba, da već jednom i u našoj književnosti zavlada načelo, da se svatko oniem bavi, što razumije, a nemieša u posao, kojega ne razumije, opominjući se zlatnih rieči staroga pjesnika:

> Sumite materiam vestris, qui scribitis, aequam
> viribus, et versate diu, quid ferre recusent,
> quid valeant humeri.

Od onoga časa, kada se napokon i u nas prestane misliti, da bi svatko svaku knjigu kadar bio napisati, prestat će se takodjer necieniti književnost i književnici; od onoga časa bit će i u našoj domovini, kao što po ostalom naobraženom svietu, dično i častno ime narodnoga književnika. Zato će naš časopis i nadalje činiti svoju dužnost te nastojati o kritici, koja se neboji umjereno i s razlogom prigovarati ondje, gdje uztreba, a izpravljati ono, što nevalja. Može biti, da će se tim načinom *nepozvanici* odvraćati i odbijati od pisanja; ali upravo tako i treba, ako smo voljni književnosti pomoći te joj pribaviti ugleda. Na posljedku nije zbilja niti radi samih spisatelja probitačno, da im se sve bez razloga samo u zviezde kuje; ta to je već mnogoga prerano uljuljalo u sanak bezbrižnosti i nenapredka, a mi se i onako žalibog prije dobe ostavljamo râda, kako u svem, tako i u književnosti.

Nego uspjeh književne radnje nestoji samo o tome, da se znade ono, što će se pisati, već jako mnogo i o tom, da se od onoga, što se zna, izabere predmet priličan okolnostim, primjeren potrebam onih, za koje se piše. Ta i u našoj, makar malenoj književnosti, mogosmo već dovoljno opaziti, kako neke knjige, inače u sebi dobre, nenalaze mnogo odziva: jamačno zato, što nisu ili obćenito ili bar ov čas za naš narod shodne, što neodgovaraju današnjim potrebam i današnjemu stepenu našega duševnoga razvitka. U tome mi književnici jako mnogo griešimo, jer se

neobaziremo dovoljno na one, kojim smo knjigu namienili, jer si nestavljamo pitanje, hoće li nas čitatelji razumjeti, te nepazimo, jeda li nam je knjiga, koju upravo naumismo otisnuti u bijeli svijet, u savezu s dosadanjom imovinom naše književnosti. Jednom riečju u našoj književnoj radnji neima nikakova sistema, neima nikakova reda. Zato je druga zadaća domaće kritike, da svraća pozornost naših pisaca na onakva pitanja i djela, koja joj se čini da su nam za sada najpreča potreba, da svaki hrvatski književnik upiše u pamet ono pravilo mudroga pjesnika:

> ut iam nunc dicat iam nunc debentia dici,
> pleraque differat et praesens in tempus omittat.

Dalo bi se o tom mnogo pisati i liepo pisati – ja bih i želio, da se tih pitanja prihvate naši književnici, koji su rječitiji od mene i kitnije im pero od moga – nu ovdje bješe moja nakana, da s malo rieči izrečem načela, kojih smo se do sele i kojih ćemo se od sele mi u Književnikovih kritikah držati, nemareći za viku nekih tobože uvriedjenih književnika, što im je posao pokudjen, ako i nije skudjen.

—

Da potvrdim istinu upravo navedenih rieči o neredu, koji vlada u našoj književnosti, odabrah priegled dosadanjih gimnazijalnih programa naše domovine, koji sami za sebe kao neku literaturu sačinjavaju.

Poznato je, da je taj običaj poprimila Austrija od Pruske, te ga uvela u svoje srednje škole i nepitajući mnogo, treba li nam toga i može li se to kod nas izvesti. Ja si lako mogu pomisliti one neprilike, u koje još sada često dolaze mnoge velike i male gimnazije od skrbi, da im valja do konca školske godine po što po to smoći – znanstvenu raspravu! I u hrvatskih programih ima priličan broj takih mučeničkih radnja, koje nebi bile jamačno nigda ugledale svieta, da ih nije rodio krivo shvaćeni propis. Da tim nije nikojoj književnosti pomoženo, to se, mislim, već samo od sebe razumije. Ovo je dakle jedna vrst razprava u naših programih, koje su hrvatskoj književnosti toliko privriedile, kao da ih i neima.

Nemila sudbina hrvatskih gimnazija pod njemačkim absolutizmom svakomu je Hrvatu dobro znana. Neću da dalje o tom govorim, osim što ću napomenuti, da se je i u hrvatskih programih za sva vremena sačuvao trag toj dobi. A to nije samo njemački jezik, kojim su pisani programi, već i njemački duh, kojim su pisane rasprave u tih programih: tudji pisci pisaše o tudjih predmetih tudjim jezikom. Ako je ovakimi razpravami i pomoženo ikojoj književnosti, a to nije književnost naša, već njemačka. Ovo je dakle druga vrst razprava u naših programih, koje su hrvatskoj književnosti toliko privriedile, kao da ih i neima.

Velika je nesreća i nepravda po naš narod, što neima kod kuće svoga narodnoga sveučilišta, nego mu se učitelji obrazuju na sveučilištih njemačkih (i u Pragu je većina profesora njemačka), gdje o svemu više čuju nego li o svomu. Učeći austrijsku poviest, pripovieda im se o Ober-

i Unteresterajhu, o Salcburgu i Tirolu; a o českoj, ugarskoj i hrvatskoj kruni i kraljevini jedva išta ili ništa. Učeći filologiju, grade je na temelju tudjem, na temelju njemačkom; sva pitanja i sve potrebe klasičke filologije razlažu im se s gledišta njemačkoga; o koristi pako, koju bi mogao nauk klasičke filologije i našim, slovjenskim literaturam, pružiti – ni riečce! Koja je posljedica takova obrazovanja? Da su i mnogi hrvatski učitelji, premda domaći sinovi, ako im nepodje za rukom *emancipacija* od onih načela, koja su im više godina za sebe usadjivana u srce, duhom i mišljenjem Niemci; da hrvatski govore, ali njemački misle; da ako se i bave klasičkom filologijom kao znanošću, ipak nerade smjerom potrebitim i koristnim za nas, već kao da pišu za Niemce usred Germanije! Ja moram ovdje tu našu nesreću iskreno odkriti, jer stoji u tiesnom savezu s trećom vrsti razprava u hrvatskih programih: to su razprave, svake hvale dostojne u sebi, ali prema potrebam našim i našemu stanju literature, ako i nereknem suvišne ili bezkoristne, a ono barem prerane i bez saveza.

Istom nakon toga ostaje četvrta vrst razprava, pisanih bud hrvatskim bud njemačkim bud talijanskim jezikom, koje se bave ili posebnimi domaćimi predmeti ili pak predmeti obćenitimi ali smjerom potreba naših. Žalibog takovih je razprava, uzevši sve hrvatske programe na okup, upravo najmanje.

Mogao bih k svakoj od ove četiri vrsti naših programa dodati umah nekoliko primjera, ali – exempla sunt odiosa, a znam, da će ih razborit čitatelj lako i sam naći.

Ovaj se moj priegled proteže na velike gimnazije u Zagrebu, Osieku, Varaždinu, Rieci, Karlovcih, Senju i Vinkovcih; zatim na male gimnazije u Karlovcu i Požegi. Nekoji mi programi manjkaju, osobito od gimnazije riečke. Žalim takodjer, što nemogoh skupiti programa dalmatinskih, zato ih sasvim izostavljam.

Pregled

1. Razprave *pedagogičko-filosofičke:* O koristi i načinu predavanja latinskih klasikah, od A. *Uebera* (gimn. zagreb. god. 1852., str. 7.). O pověstnici i njenom predavanju na učilištih, od V. *Muhe* (progr. osiečki, 1852, str. 7); O koristi gèrčkoga jezika od Iv. *Macuna* (program zagreb. 1853, str. 14.); De utilitate lectionis bonorum librorum od otca P. *Paulića* (progr. varažd. 1853, str. 6.); Razmatranje vèrhu odhranjenja i izobraženja mladeži učionske, od Sk. *Menyeia* (progr. osiečki, 1853, str. 4); O važnosti medjusobne uzajamnosti kućevnoga i školskoga odhranjivanja mladeži, od *Remigia Matkovića* (progr. požežki 1853, str. 4.). – Uiber R. Joh. Lichtenfels Ansicht über Philosophie von M. Ch. *Ristitsch* (!) (progr. dolnj. karlov. 1854, str. 8.); O važnosti i pèrvenstvu věrozakonskoga podučavanja mladeži na učilištih od *Ottona Šiakovića* (progr. požežki 1854, str. 5.). Razmatranje izraza: Nije pravog plemstva bez

učenosti, od? (progr. osiečki, 1854, str. 2.). – Zur empirischen Psychologie: a) Temperamente und Einflüsse auf dieselben; b) Associationsgesetze und Tropen von Fr. *Vaniček,* (progr. vinkov. 1856, str. 16.). – Was soll eine gute Erziehung aus dem Menschen machen? od P. M. *Benišeka* (progr. požežki 1857, str. 7.) – Die überaus rasche Verbreitung der christlichen Lehre etc. zeugen für die Göttlichkeit ihres Ursprungs od A. *Brodnika* (progr. zagr. 1859, str. 17.). Věronauk kao učevni predmet od J. *Zorića* (progr. varaždinski 1862, str. 18.). Nešto o gimnaziji kao vospitatelnom zavedeniju (progr. dol. karl. 1863, str. 14. – to je *prievod* iz österr. gymn. Zeitschr.). – O neumèrlosti čověčje duše, od A. *Štibohara* (progr. zagreb. 1864, str. 8.); Rieč u svoje vrieme od M. *Riesela* (progr. vinkov. 1864, str. 7.). – Sudělovanje kuće odnosno i obćine s učilištem u odgojivanju i naobraživanju gimnazijalne mladeži, od M. *Nagela* (progr. zagr. 1865, str. 9.); Něke misli ob „obćoj historiji", kao predmetu gimnazijske obuke, od Ed. *Streera* (progr. var. 1865, str. 8.).

II. Razprave *filologičke i literarne:* 1. Prilozi k hrvatsko- srbskoj *gramatici i rječniku:* O opredělјenju znamenovanja rěčih „narav" i „priroda" i njima odgovarajućih znanostih, od dra. Iv. Ev. *Kiseljaka* (progr. zagreb. 1851, str. 3.); Greške Hrvatskih pisac glede sklonovanja samostavnih riečij, osobito 2a padeža množine, od *Frane Kurelca* (progr. riečki 1852, str. 6); Prinos slovnici jugoslověnskoj, od Imm. *Sladovića* (progr. senj. 1853, str. 14.). – Nešto o naravi slavjanskoga glagolja i prispodoba vrěmenah slavjanskoga sa vremeni latinskoga a gděšto i gèrčkoga glagolja, od pr. *Riesela* (progr. vink. 1855, str. 13.). – Razmatranje vèrhu ilirske reciprokacije i njene prispodobe s latinskom, od S. *Blagoevića* (progr. osiečki 1855, str. 6.); O glagolju ilirskom, od A. *Uebera* (progr. zagr. 1856, str. 4.); – Poraba predlogah u Gundulića i Palmotića, od S. *Žepića* (u 2. progr. var. 1860 i 1861, str. 19. i 21., *vrlo dobra* radnja). – Deklinacija imena samostavnoga uzporedjena kako se razvi u staroslovenskom-srbskom-hrvatskom jeziku, od V. *Jagića* (progr. zagr. 1862, str. 14.). – Dva odlomka iz srbske sintakse, od L. *Zime* (progr. dol. karlov. 1864, str. 29.). O izrěkah, od Ant. *Mazeka* (progr. požež. 1865, str. 13.). – 2. Obćenija iztraživanja o *hrvatskom jeziku i jugoslov. narječjih:* O najbližem srodstvu slavenskog jezika s grčkim od *Save Ilića Dobroplodnoga* (progr. dol. karl. 1855, str. 12. – nesmisao, nevalja ništa). – Griechisch, Lateinisch und Slavisch in ihrer Wechselseitigkeit od Im. *Sladovića* (progr. senj. 1856, str. 10, presmjela radnja). – Proben des Slovenischen, wie es um Predvor in Oberkrain gesprochen wird, od M. *Valjavca* (progr. varažd. 1858, str. 14. – dobra monografija). – O važnosti accenta hèrvatskoga za historiu Slavjanah, od A. *Mažuranića* (progr. zagr. 1860, str. 5.). – U kojem su razměrju jugoslavenski jezici prema staroslavenštini s jedne, a medju sobom s druge strane, od L. *Mahnića* (progr. osiečki 1863, str. 15.). – Eigenthümlichkeiten des čakavischen Dialectes od Ch. *Horvatića* (progr. karlovački 1859, str. 14.). – 3. Članci o hrvatskoj ili srbskoj *literaturi:* Kratak pregled stare literature hèrvatske, od A. *Mažuranića* (progr. zagr. 1855, str. 3.). – Sravnenije omirovih epopeja sa srbskim narodnim pěsmama, od L.

Zime (progr dol. karl. 1859, str. 18.); Mnĕnje o postanku glogoljskih pismenah, od V. *Babukića* (progr. zagr. 1859, str. 10.). – Pabirci po cvieću našega narodnoga pjesničtva, od V. *Jagića* (progr. zagr. 1861, str. 20.). – Dinko Ranjina, hrvatski lirik, od Fr. *Petračića* (progr. senj. 1862, str. 6.). Něšto o narodnom pěsamstvu, od Iv. *Radetića* (progr. osiečki 1866, str. 14.). – Povrh toga prevedena je g. 1856. u varaždi. progr. Götheova Ifigenija u Tauridi na *slovenski* jezik od M. Valjavca, i god. 1864. u senj. progr. Mažuranićev Čengić-aga na *njemački* jezik od C. *Seebergera* str. 39. – 4. Članci o *literaturi grčkoj i rimskoj:* kratka razmatranja o Homeru od J. *Kostića* (progr. osiečki 1856, str. 5., nastavljeno u progr. g. 1857. str. 6.). – C. Lucilius, Q. Horatius Flaccus und die satirische Poesie, od J. *Jurkovića* (progr. osiečki 1857, str. 8.); Tacitus historicorum princeps, od Th. *Mattića* (senj. progr. 1857, str. 6.); De C. Taciti vita, scriptis etc. od J. *Brunnera* (progr. vink. 1857, str. 10.); Uvod u čitanje Tacita od St. *Lazića* (dolnj. karl. progr. 1857). – Loci aliquot ex Taciti agricola, od J. *Müllera* (rieč. progr. 1858, str. 9.); Ein Beitrag zur homerischen Metrik od *Wratschka* (varaždi. progr. 1858, str. 4.). – Uiber Lukian's Nigrinus, od A. *Schwarza* (progr. senj. 1863, str. 13.). – O glavnoj ideji gèrčke tragedije i o ćudorednoj znanosti Sofokla, od D. *Senekovića* (varaždi. progr. 1864, str. 16.); Sofokle je razno označio Kreonta, od J. *Kostića* (progr. osieč. 1864, str. 11); O rimskoj satiri od St. *Lazića* (dol. karlovački progr. 1864, str. 10.). – O Sofoklovih značajih u Antigoni, od Fr. *Meixnera* (zagr. progr. 1866, str. 8.); Sofokleova Electra od *Mart. Senekovića* (varaždi. progr. 1866, str. 10.); Početak gèrčkoga mudroslovja, od J. *Kostića* (progr. karlovački 1866, str. 7.). Još ću točnosti za volju spomenuti članĉić Eus. *Bauera* u požež. progr. za g. 1856.: Zur Geschichte der griechischen Schriftzeichen, Dialecte und Aussprache (str. 8)! – Da napokon naši čitatelji čuju, kako je njemačka kultura putujući na istok, i u slavnoj Požegi germanskoga filologa zatekla, napominjem evo *jedinu* razpravu svoje vrsti od P. M. *Benischeka* od g. 1855: Ein Wörtchen in Hinsicht der deutschen Sprache (str. 7)!

III. Razprave *historičke* i *geografičke:* 1. Iz *domaće* historije: kratak pregled povĕstnice gimn. zagrebačke od A. *Mažuranića* (progr. zagr. 1852, str. 8.); kratka povĕstnica gimn. varaždinske od J. *Zadravca* (progr. varaždi. 1853, str. 7.); kratka povĕstnica gimn. požežke od V. *Muhe* (progr. pož. 1853, str. 2.); Chronik des Gymn. zu Zengg od St. *Sabljaka* (progr. senj. 1853, str. 5.); Historisch-topogr. Skizze von Zengg, od St. *Sabljaka* (progr. senj. 1853, str. 5); Kurzgefasste Geschichte des Vinkovcer Gymnasiums, od ? (progr. vinkov. 1853, str. 7.); kratki opis gimn. osiečke od J. *Lackovića* (progr. osieč. 1854, str. 5.); Kurzgefasste Geschichte des karlstädter Gymnasiums, od ? (progr. karl. 1855, str. 2.); Uiber das alte Mursa od J. *Schallera* (progr. os. 1859, str. 12.); Srbski kralj Milutin, od prof. *Ristića* (progr. dol. karl. 1858, str. 6.); Der Kampf des letzten Arpaden Andreas III. ... unter besonderer Berücksichtigung Croatiens, Slavoniens, Dalmatiens, od Fr. *Bradaške* (progr. zagreb. 1858, str. 20.); križobojnici u Zadru, od S. *Ljubića* (progr. osieč. 1862, str. 12.); Vladanje Mljetačko u Rieci, od S. *Ljubića* (progr. riečki 1865). – 2. Iz *slovjenske* historije: Život sv. Cirila i Methoda, od M. *Mesića* (progr. zagreb. 1854, str. 12.); Uiber die Ursitze, die Ausbreitung und erste Entwicklung der Slaven, od W. *Křížeka* (progr. varaždi. 1857, str. 15.). – 3. Iz *austrijske, njemačke i obće* historije: Die Vorzeit und I. Geschichtsperiode der Länder der österr. Monarchie od Fr. *Vaničeka* (progr. vink. g. 1854, str. 14. i 1855, str. 22.); Uiber die Eintheilung der Weltgeschichte od F. B. *Kořinek*-a (progr. varaždi. 1855, str. 12.); Kaiser Heinrich's II. Stellung zum röm. Stuhle etc. od F. *Špitalera* (progr. riečki 1856, str. 16, i progr. 1857, str. 19.); Das Reich des Priesters Johannes od P. *Matkovića* (progr. varaždi. 1859, str. 19.); Uiber den jetzigen Standpunkt der österr. Privilegiumsfrage, od Fr. *Schnitzera* (progr. senj. 1860, str. 14.); Věk i dělovanje Gergura VII. od J. *Zorića* (progr. varaždi. 1863, str. 26.). – 4. Iz *starožitnosti:* Das Consulat in Rom (progr. karl. 1856, str. 2¼!); Pogled na starorimsko vremenoslovje od *Riesel*-a (progr. vink. 1861, str. 11). – 5. Iz *geografije, statistike* etc.: Zur österr. Vaterlandskunde: 1. Der Karst, od Fr. *Vaniček*-a (progr. vink. 1855); Beiträge zur Landeskunde Croatiens, od A. *Zeithammera* (progr. zagr. 1857, str. 14. Sadržaj: a) Metereol. Beobachtungen, što je nastavljeno u progr. od g. 1858. i 1859.; b) Verzeichniss der Erderschütterungen in Agram 1830–1864; c) Höhenbestimmungen in Croatien, Slavonien und Militärgrenze, d) Die Bewaldung des Karsttheiles im kroat. Küstenlande); Der Kulturboden des Broder Regimentes in seinen Umfangsverhältnissen, od Fr. *Vaničeka* (progr. vink. 1860, str. 8.); Die Rečina, hydrographische Skizze, od dra. J. *Lorenza* (progr. rieč. 1860, str. 15., *važna* rasprava); Alte handschr. Schifferkarten, od P. *Matkovića* (progr. varaždi. 1860, str. 13.)

IV. Razprave *matematičko-fizičke:* Několiko rĕčih o mathematici i physici s kratkom razpravom o svijanju svĕtlosti, od M. *Matuncia* (progr. varaždi. 1854, str. 8.); Ueber den thierischen Magnetismus, od J. *Šacha* (progr. senj. 1854, str. 3 (!); Uiber die Natur der Wärme, od dra. Fr. *Mathona* (progr. riečki 1855, str. 15.); Uiber die Zweigströme, od F. *Folprechta* (progr. varaždi. 1856, str. 8.); Von der Polarisation des Lichtes, od M. *Matuncia* (progr. zagr. 1856, str. 22.); Verdünstung als Hauptbedingung des organ. Lebens, od Ž. *Vukasovića* (progr. os. 1856, str. 6); Uiber das Aufsteigen der Dünste od E. *Bauera* (progr. pož. 1858, str. 7.); Uiber die Schwingrichtung des Lichtstrahles, od K. *Seebergera* (progr. vink. 1858, str. 15.); Electricität und Magnetismus in ihrer Wechselwirkung od ? (progr. osiečki 1858, str. 16.); Stellung der Mathematik zu den Naturwissenschaften und Philosophie, od J. *Šacha* (progr. senj. 1858, str. 4.); Heutiger Stand der Frage über Zusammenhang von Licht und Wärme, od J. *Bartulića* (progr. senj. 1859, str. 4.); Životoslovna munjina, od Ž. *Vukasovića* (progr. os. 1860, str. 16.); O brojnim znacima i strojevima, od J. *Žitka* (pr. d. karl. 1862); Metoda najmanjih četvorinah, od J. *Louna* (progr. rieč. 1864); njemački pisana geom. radnja od *Seebergera* (senj. progr. 1866).

V. Razprave *naravopisne:* Uiber das Reich des Menschen (!) napisao *Špaček* (progr. senj. 1855, str. 12.); Naturhistorische Skizzen aus Civil-Kroatien od J. Fr. *Tkalca* (progr. zagr. 1855, str. 6.); Imenoslovni spisak zoologičesko-botaničeske sbirke, od *Dimića* (progr. dolnj. karl. 1856); Thier und Pflanze, od V. *Mihailovića* (progr. karl. 1857, str. 9.); Das Erdbeben, od V. *Mihailovića* (progr. karl. 1858, str. 12.); o predavanju Botanike, od dra. J. *Tkalca* (progr. zagr. 1860, str. 3.); Uiber perenne und periodische Quellen, od E. *Bauera* (progr. požež. 1860, str. 13.); Prirodopisne cèrtice iz Hèrvatske, od dra. *Tkalca* (progr. zagr. 1864, str. 6.); Das rhomboëdrische Kalkhaloid, od V. *Mihailovića* (progr. senj. 1865, str. 35.).

VI. *O risanju i brzopisu:* Der Zeichnungsunterricht an Gymnasium, od J. *Accurti*-a (progr. riječ. 1853); Uiber das Wesen und den Nutzen der Stenografie, od J. *Vinkovića* (progr. vink. 1856, str. 6.); Nĕšto o našem bèrzopisu, od *Kršnjavoga* (progr. osiečki 1865, str. 8.).

Iz ovoga priegleda može čovjek koješta razabrati. Ja se zbilja nadam, da će ga učitelji hrvatskih gimnazija kod budućih programa bar ponešto uvažiti, jer mislim, da im se smije prisvojiti toliko rodoljublja, da pišući razpravu za program i na potrebu hrvatske književnosti gledaju; a evo im liepe prilike, da vide, čega u naših programih do sele ima, čega li neima. Lako je dokučiti više razloga, zašto nisam k svakoj razpravici pridodao kratka suda o njezinoj znanstvenoj vriednosti, koja obično nije velika; nu ja se negradim sveznalicom, koji o svemu svoj sud izriče. Ipak budi mi prosto, da primjetim nekoliko rieči u obće. Kod većine razprava neodgovara predmet nimalo svrsi programa; zadaća, koju si pisac stavlja, obično je preobširna, te se nemože nikako na nekoliko strana izcrpsti. Zato i počima naslov tih naših razprava obično sa ‚nešto', a tko bi sve ove ‚nešto' posabrao u jedan ‚nešto', opet bi izašlo ‚nešto', koje neima u sebi nikakva jedinstva niti cielosti. – Kod razprava hrvatski pisanih, mogao bi se taj način još kako tako braniti, rekši da u našoj književnosti nije o onoj stvari još ništa pisano, pa bolje nešto nego li ništo; ali dok su se razprave njemački pisale, premda bez nužde i koristi, nisu nam se bogami bez razloga smijali i podrugivali njemački recenzenti, kad bi im došle do ruka ovake razprave, kao što: u karlovačkoj gimnaziji: Uiber dar römische Consulat na 2½ strane; das Reich des Menschen (to je kao mali kosmos!) na 14 strana; über den thierischen Magnetismus na 3 strane; Tacitus historicorum princeps – na 5 strana itd.! – Nu njemačke razprave u hrvatskih programih – to je bilo i bitisalo, a nigda se nespominjalo! Ali i kod hrvatskih razprava lako je upasti u jednaku pogrješku, da čovjek nešto napiše pa kasnije mora sam sebe da pita, za koga je ono napisao! Kazao je netko, da se mudrost nesastoji toliko u mudru odgovoru, koliko u mudro stavljenu pitanju: tako kažem i ja, da se kod hrvatskih programa poglavito radi o dobru izboru predmeta, inače ostat će nam i nadalje programi bezuspješni i neplodni.

Poimence još svraćam pozornost čitatelja na taj čudnovati pojav, što u pedagogičkih razprava nepade nikomu na um, da ocieni kako valja taj naš današnji gimnazijalni sustav! Ili zar to nije slobodno? Centralizacija se i birokracija u političkom životu austrijskom ruši: neznadete li, da je i današnji sustav gimnazijski na istih načelih sagradjen? – – Zatim nemogu da se nepotužim, što gospoda filolozi tako slabo mare za hrvatsku literaturu. Nije li to naša sramota, što na pr. o Sofoklu, kojega su nam tragedije žalibog još sasvim nepoznate, niti je u novije dobe, u toj grčkoj eri naših gimnazija išta iz Sofokla na hrvatski predeno – ipak već pišemo o pojedinih karakterih njegovih drama; a o najslavnijih djelih najslavnijih domaćih pisaca nitko ni riečce, – van što je ono jedna jedita razprava o Dinku Ranjini pisana na gimnaziji – senjskoj! Meni se sve tako čini, kao da gospoda učitelji klasičke filologije smatraju, da hrvatski jezik na njih nespada. Ta na koga će inače spadati? Nisu li oni podjedno i učitelji hrvatskoga jezika? Svakako su naši programi žalostan dokaz, da je hrvatska literatura na hrvatskih gimnazijah u veliku nemaru. Jednako bih se može biti smio potužiti i o domaćoj historiji, geografiji, prirodopisu itd., ali to nespada na me.

HISTORIJA KNJIŽEVNOSTI NARODA HRVATSKOGA I SRBSKOGA

STARO DOBA

OD SEDMOGA DO KONCA ČETRNAESTOGA VIEKA

Τὰ παλαιότερα σαφῶς εὑρεῖν
διὰ χρόνου πλῆθος ἀδύνατα ἦν.

Tkukydid

UVOD

Na južnoistočnom poluotoku živu dan današnji četiri plemena *slovjenska,* na ime *Slovenci, Hrvati, Srbi i Bugari.* Prema njihovoj braći, što su na sjeveroistoku od Evrope, zovu ih obično jedniem imenom: *južni Slovjeni,* razumievajući cjelovitu gromilu od preko 13 milijuna duša. Nego ova rieč *južni Slovjeni* uzima se čas u širem, čas u užem pače i najužem značenju. U širem su značenju *južni Slovjeni* sva četiri plemena zajedno; ali počem su već od negda pak sve do danas Bugari odieljeni i u historijskom i u književnom pogledu od ostalih grana jugoslovjenskih, dok nesvane i na Balkanu zora bolje budućnosti, uzima se rieč južni Slovjeni obično u užem značenju tako, da odbivši Bugare, ostaju Slovenci, Hrvati i Srbi. Napokon u najužem značenju zovu kad i kad već same Hrvate i Srbe jedniem imenom južnih Slovjena, ali taj se naziv ničim nepreporuča. U ovoj se knjizi razumievaju pod imenom južnih Slovjena niti u najširem niti u najužem značenju, ova tri plemena: Slovenci, Hrvati i Srbi; gdje se pak napose govori o dviem posljednjima, zvat će se svojm pravim imenom *Hrvati i Srbi,* a jezik im jezikom hrvatskim i srbskim ili kadgod u kraće: jezikom *hrvatsko-srbskim.*

Zemlja, u kojoj živu južni Slovjeni u najširem značenju rieči, proteže se, uzevši općenito, od zapada prema istoku, od rieke Soče i jadranskoga mora do crnoga mora, a od sjevera prema jugu, od rieka: Drave, Mure i Dunava do Bojane, Šare planine, blizu k Archipelagu i k rieci Ardi u Traciji. Na tome prostoru stanovaše negda, koliko se danas zna, dielovi velikoga naroda *tračko-ilirskoga,* koji je zauzimao skoro čitav današnji balkanski poluotok te dosegao daleko prema zapadu u krajeve alpinske. U četvrtom vieku pr. Iskr. pridružiše im se *Celti,* posjedavši medju Ilirima u krajevih alpskih i posavskih, od prilike gdje danas

sjede Slovenci i Hrvati. Medju njimi održaše se može biti nekoliki ostanci naroda *slovjenskoga,* koji se je prije dolazka Celta pružao preko Panonije čak do blizu mora jadranskoga. U doba tako zvane seobe naroda opustješe ove zemlje strašno. Na njihovoj istočnoj strani počeše oko g. 500. posl. Iskr. prelaziti preko Dunava mnoge čete onoga naroda slovjenskoga, koji je kasnije prozvan *bugarskim;* oni dodjoše iz Ruske na Dunav te posjedoše staru Meziju, Macedoniju i Traciju, dapače pojedini ogranci sadjoše čak do današnje Albanije, Tesalije i do prave Grčke i Moreje, tako da su se oko god. 1000 Grci tužili, da im je skoro čitava istočna rimska država poslovenjena. Zapadne krajeve staroga Ilirika, opustošene i obladane malo prije od Avara, zauzeše tečajem šestoga i u sedmom vieku medju 600–640 *zatatranski Slovjeni,* i to: krajeve alpinske *Slovenci,* krajeve posavske i dalmatinske *Hrvati,* a oviem na istoku i jugu krajeve na rieci Moravi, Drini i Neretvi *Srbi.* Oviem Slovjenom, premda su si veoma srodni bili, nepodje ipak za rukom, da se u toj novoj domovini udruže u jednu ili barem dvie državne cjeline; nego zapadni Jugoslovjeni, na ime Slovenci, postadoše u brzo plienom Niemaca, od kojih se tek jedva i s teškim naporom odbraniše Hrvati; istočni, na ime Bugari, utemeljiše doista mogućnu državu na poluotoku balkanskom, ali moradoše bez prestanka ratove voditi sa zavistnimi Grci; napokon Srbi razdrobljeni u malene dielove, neiskopaše se za dugo iz svoje slabosti. U poviesti južnih Slovjena sjaju doduše imena: Simeun bugarski, Petar Krešimir hrvatski, Stjepan Nemanja srbski, Ivan II. Asenj bugarski i Stjepan Dušan srbski – ali nijedan od ovieh vladalaca nedospje da bi sabio pod jedno žezlo barem veću čest južnih Slovjena, nego rastrgani na mnogo komada, poizgubiše redom skoro svi svoju samostalnost i slobodu, padši u vlast Niemaca, Talijana, Magjara, Grka i Turaka. Istom u najnovije doba okreće se njihovo stanje na bolje; rodila se misao jugoslovjenske uzajamnosti, koja za danas u knjizi živi, a za nedugo očitovat će se i u daljih sferah narodnoga života.

Zadatak je ove knjige, da pripovieda o duševnom životu naroda *hrvatskoga* i *srbskoga,* kako se je počamši od prvih vremena sve do danas poglavito u *književnosti* pokazivao, koja ako i nije jedina, ali je svakojako najznamenitija strana narodnje eksistencije. Ali kako se u jednoga čovjeka hoće mnogo priprave, dok uzvriedi pisati knjigu, tako se i čitavi narodi dugo pripravljaju do života književnoga; zato poviest književnosti negovori samo o pojedinih knjigah, već treba da uzme na um svekolike uvjete, o kojih visi razvitak, cvjetanje i propast književnosti, treba da iz cjelokupnoga života narodnjega crpe onaj plemeniti nagon duha ljudskoga, koji se očituje u radnji književnoj. I ova će knjiga tiem pravcem poći, koliko joj dopušta tiesni prostor djela, koje je ponajviše mladeži namienjeno, za tiem današnje stanje ove još posvem neobradjene nauke.

Historijska je istina, uz koju pristaju svi učeni ljudi našega i drugieh naroda, da su Hrvati i Srbi od vieka dva najbliža i najsrodnija plemena jednoga te istoga naroda, ali da je razlikost nabožnoga i državnoga života tečajem viekova raskidala uda istoga tiela i brata bratu otudjila. Historija priznaje samo dva *narodna* imena; *hrvatsko* i *srbsko,* koja su iz prva za cielo jedina narodu poznata bila i u njegovim ustima živjela, dok se s rascjepkanosti političke neuvukoše pokrajinske rieči, uzajmljene od Dalmacije, Dubrovnika, Bosne, Slavonije i t. d., a domaći i tudji književnici uvedoše još općenitija imena: slovinsko i ilirčko. Ipak trebaše više viekova, da se dodje do onolike smetnje, kolika vlada u knjigah prošloga vieka. Na priliku prije tri do četiri stotine godina življaše jošter i u Dubrovniku, premda je već odavna odružen bio od ostale Dalmacije i politički tako prozvane Hrvatske, pravo narodno ime *hrvatsko,* uz koje zavlada, a do skora i mah preote ono drugo »učeno« ime *slovinsko* (u latinskom prievodu: lingua *illyrica).* Upravo naopako u tako zvanoj provincijalnoj Hrvatskoj znadoše negda za svoje pravo narodno ime *»slovensko«,* kasnije pako zamieniše ga državnim »hrvatskim«.

K tolikoj pociepanosti državnoj pridruži se jošter i *vjera,* koja je kod sljedbenika istočne crkve uzko skopčana s *narodnošću.* Srbska patrijaršija u Peći (Ipek) i samosvojna crkva »srbska« sačuvaše se vazda u spomeni naroda kao najveća svetinja, pokle je već odavna propala i državna i vjerska samostalnost; nesretnomu narodu bijaše ovo sveto ime još jedini štit i zaklon toli od islama koli od tudjega navaljivanja na njegovu narodnost.

Dok je ovako jedno ime (srbsko) i preko svojih narodnih granica zavladalo u značenju nabožnom za savkolik »narod pravoslavni«, pridržavahu sljedbenici zapadne crkve pod uplivom religioznoga kosmopolitisma ono, što je bliže očima i ušima, to su pokrajinski političko-geografski izrazi, kano ti: dubrovački, dalmatinski, bosanski, slavonski i t. d.; pače žalostno je ali će istina biti, što Hilferding o Bosni pripovieda, da se ondje katolici mjestimice i sami zovu *»latinima«;* n. pr. u gradu Jajcu odgovoriše mu na pitanje: »u nas neima nijednoga Srbina, mi smo svi Latini«. Teško tome, ko za tudjom pameti ide!

U sedmom vieku poslije Isukr. stanovaše narod hrvatski i srbski u ovih krajevih: na sjeverozapadu u današnjoj Dalmaciji i Hrvatskoj s dalm. hrv. otoci i Istrom do Labina i Raše; zatim činjaše granicu prema Slovencem Kupa po prilici do Metljike i Krka do Save, odavle do utoka Sutle, a odanle crta povučena prema Ptuju. Sa sjevera bješe granicom Drava, ispod koje se pruža današnja Slavonija, prema istoku do Dunava. Na istoku i jugu zaokružuju Bosnu, Srbiju s Metohijom, Hercegovinu i Crnu goru crta povučena od Biograda naporedo s Moravom, a protegnuta duž rieke Ibra i Mitrovice i odavle vijugajući se krivudasto nad jezero skadarsko i Bojanu. U taj se prostor naseliše oba pomenuta

plemena tako, da nad Savom i Vrbasom, zatim idući Neretvom k jugu do Dubrovnika, svuda što je k zapadu, posjedaše Hrvati, a što je od istih granica na jugu ili istoku, svuda posjedaše Srbi. Ovako u sedmom vieku, sliedeći ali ponešto i ispravljajući poviest cara Konstantina Porfirogenete. (Sr. Šafař. Starož. II. č. IV. §. 32.; č. V. §. 34. Rački Odlomci 13–19.) Ispravak se tiče *južne* granice, koja je od rieke Cetine pomaknuta dalje na jug do ispod Dubrovnika; zašto su još u XV. vieku naši stari pjesnici, rodom Dubrovčani, pjevali narječjem *čakavskim*, a jezik zvali *hrvatskim*.

Usporedi li se ovomu naseljenju sedmoga vieka naš današnji položaj, to ćemo neglededći na seobu po Ugarskoj i Austriji, ove od prilike razlikosti pronaći: U Dalmaciji oblada hrvaština i onimi gradovi i otoci, koji se na početku kao rimski potomci nehtjedoše miešati s nadošlicami barbarskimi. Takova su mjesta: Dubrovnik, Spljet, Trogir, Zadar, Rab i Osor i još nekoji otoci. Dubrovnik bi pohrvaćen već u desetom vieku, nešto malo kasnije Spljet, Trogir i Zadar. Što neki misle, da su Dubrovčani već u XI. vieku upotrebljavali slovjenski jezik, to se za cielo neima misliti na upotrebljavanje pismeno, već ustmeno u društvenom životu. Isto se tako raširi narodnost hrvatska po Istri na zapad i preko granica Konstantinovih, na ime preko Labina i Raše, tako da se sada smatra pravom granicom crta, povučena od čičkih gora niz dolinu, kojom teče Dragonja sve do Pirana i odavle na istok.

Na istoku i jugu pomenutih granica dogodiše se ove znatnije promjene. Zna se, da je župan Nemanja koncem XII. vieka raširio vlast srbsku u bugarske krajeve, gdje bjehu na jugu gradovi: Priština i Prizren, na istoku Niš i Pomoravlje. Tomu pridobiše njegovi nasljednici istočni kraj Morave do Timoka. Razlučiti valja doista političke osnove srbskih vladalaca, kojih očevidna nakana bješe, da šireći vlast svoju prema jugu združe priestol srbski s bizantskim – od snošenja narodnih te bi se lako prevario, tko bi pomislio, da je svuda dokle dopre državna vlast srbska, umah već i narodnost srbska zavladala. Toliko je ipak istine, da se je narodnost srbska pružila na zapadu do Negotina i Timoka, što je danas granicom kneževine srbske – ali skoro čitav kraj s onu stranu Morave do Dunava i Timoka, naseljen je narodom vlaškim. Glasn. srb. slov. IX. 201. –; na jugu pako, kamo je srbska politika prenesla i priestol carstva (Prizren) i središte crkve (Peć) kuda su se dizale ponosite zadušbine kraljeva i careva srbskih – onuda življaše zbilja u XIII.–XV. vieku cviet naroda srbskoga, što nam najočitije svjedoči kobni prielaz od preko 40 hiljada familija srbskih u Austriju g. 1690., sa dosta malena prostora. Toga radi opustješe ovi krajevi sasvim te ih većinom posjedoše Arbanasi. Ipak se najnovija istraživanja učenih putnika (Hilferdinga, Lejeana, Hahna) o tih južnih granicah srbske narodnosti ni malo neslažu niti medju sobom niti sa starijim označenjem Šafařikovim.

Osim ovih promjena na granicah hrvatsko-srbske narodnosti spomena su vriedni neki nutrnji dogodjaji. Život našega naroda, premda je skroz mirovite naravi, bijaše ipak u razno doba silno uznemirivan;

nigda gore nego li od XV. do XVIII. vieka, kada biesni Turci ne jedanput pregaziše čitavu našu domovinu, plieneći je i pustošeći, a velik njen diel skučiše upravo pod jaram svoga okrutnoga gospodstva, u kojem mnogo naše braće još i danas stenje. Tada nasta na čitavom jugu veliko komešanje; jadni narod naš po Bosni, Hercegovini i Staroj Srbiji, nemogav odoljeti tolikim biedam i nevoljam, poče se razbjegavati na sve krajeve, tražeći utočišta i nove domovine ponajprije medju braćom na zapadu i sjeveru: Evropa doživje novu seobu naroda, a to nesretnoga naroda našega. Na uspomenu onieh burnih vremena govori se narodna poslovica: »Hercegovina sve zemlje naseli a sebe ne raseli.« Posljedak toga narodnoga gibanja i seljenja bijaše taj, da se je malo ne čitavo lice naše domovine skroz izmienilo. Mnošto starosjedilaca hrvatskih ispod Kupe i Une preseli se što dalje na sjever medju Savu i Dravu, što izvan granica domovine po sjevero-zapadnoj Ugarskoj i po Austriji; njihova mjesta zauzeše za tiem bjegunci i uskoci srbski, naseljujući se po sjevernoj Dalmaciji, po današnjoj hrvatskoj krajini i primorju, u tako zvanom distriktu žumberačkom, u tadašnjoj gornjoj Slavoniji (današnjem provincijalu hrvatskom i tako zvanoj varaždinskoj krajini) oko Koprivnice, Križevaca i Ivanića, napokon po Slavoniji, osobito u distriktu požeškom (negdašnjoj maloj Valachiji) i u Sriemu. Potanje pripoviedanje o teškoj sudbini hrvatsko-srbske emigracije XVI. i XVII. vieka nespada ovamo; dovoljno je priznati istinu, da je ovo golemo iseljivanje više štete nego li koristi donielo razvitku našega narodnoga života. One bo mnoge hiljade porodica hrvatskih, koje se naseliše po sjeverozapadnoj Ugarskoj (ima ih po mošonjskoj, šopronskoj, željeznoj i požunskoj županiji preko stotina sela, govore čakavski, te se dielomice još i danas zovu *bosanski* Hrvati) ili kojih sudbina otište čak u Austriju i Moravsku (bit će ih još i danas oko 8000 duša), odkinuti od svoje matere domovine te odasvud okruženi narodom tudjim (njemačkim i magjarskim) neće se za cielo nigda razviti do višega duševnoga života a da sačuvaju narodnost. Jednako se čuje tužba i za Srbe u južnoj Ugarskoj, da ginu i propadaju, gdje ih god sukobi Niemac ili Vlah (Rumunj). I zbilja njihov današnji broj po Bačkoj i Banatu i uzduž Dunava do Budima, računa ih se zajedno s Bunjevcima na 400 hiljada, strašno je malen prema onomu, koliko se iz historije zna da ih je razno doba prelazilo u Ugarsku. Na jednoj dakle strani nedobismo skoro ništa, a na drugoj izgubismo one krasne krajeve (staru Srbiju), koji su negdašnju Zetu, današnju Crnu Goru, spajali sa Srbijom. Isto su tako za uviek izgubljene za narodni život one tisuće Srba, koji se god. 1751.–1753. preseliše u južnu Rusku, te već do sada skoro posvem izmieniše svoju narodnost u rusku. To se isto dogodi i oniem Hrvatom, koji se koncem XV. (m. 1467.–1494.) vieka naseliše u Apuliji; do danas sačuvaše svoju narodnost samo dva sela; Acquaviva (Voda Živa) sa 1823 duše i San Felice Slavo sa 2208 duša. Lakše će se valjda održati srbske naseobe, što ih ima medju Arbanasi i Bugari, osobito oko ohridskoga jezera (Lejean).

Napram ovomu dosta znatnomu gubitku naše narodnosti izvan granica stare domovine, pokazuje se u tome njezina velika životna snaga, što je doslije kadra bila progutati svaki zalogaj tudjega naroda, koji bi se ma gdjegod u nju utiskivao. Pravo je čudo, što je naš narod, podieljen medju toliko raznih gospodara, ipak narodnost svoju očuvao čistu kao čisto zlato; niti Niemac niti Talijan, niti Magjar niti Turčin nemogaše mu je narušiti. Pače i u gradovih (n. pr. u Dalmaciji, Hrvatskoj), ma koliko tudji bili (taljanski, njemački, turski), preotima ipak mah narodnost hrvatsko-srbska; pa zato nisu riedki primjeri, da se je čisto njemačkim porodicam, koje se prije pedeset, sto i više godina doseliše ovamo, još jedini trag sačuvao u tudjem prezimenu; a gdje gdje neima više ni toga.

Tko uvaži, što je sasvim u kratko rečeno o kolebanju našega naroda u XVI. i XVII. vieku, neće za cielo tražiti, da mu se potanko naznači, gdje i koje su danas baš Hrvati, gdje li i koje li Srbi; jer se je na mnogo mjesta bratska krv tako izmiešala, da je odieliti hrvatsko od srbskoga upravo onako nemoguće, kao što bi i suvišno bilo. Samo obćenito može se reći, da na istoku zajedničke domovine sjede Srbi, na zapadu Hrvati, ili da je u trojednoj kraljevini pretežna većina Hrvata, a u Bosni, Hercegovini, Crnoj gori i Srbiji još pretežnija većina Srba. Kako je današnje faktično stanje hrvatsko-srbske narodnosti, priznati nam je, da postoji neki dualizam, koji sve to blaži biva, ali se on neosniva toliko na narodnosti, po kojoj se niti nebi da nije što drugo nikakva razlikost osjećala, koliko na oba, s vana religijom i kulturom dobavljena faktora, a to su »zakon« (vjera) i pismo. Duh napredka i prosvjete izravnat će prije ol poslije i te hrape te porušiti onaj posljednji prieboj, koji dieli brata od brata.

U svakoga povećega naroda ima narječja, kojimi se pojedini krajevi izmedju sebe razlikuju. Bilo bi dakle veće čudo, da ih baš u nas neima nego li što ih ima, i to više na zapadu nego li na istoku. Naročito valja spomenuti, da se sjevero-zapadni kraj Hrvata – to je tako zvani hrvatski provincijal – od svega ostaloga hrvatskoga i srbskoga naroda narječjem svojim u toliko razlikuje, da sudeći po današnjih zakonih jezične srodnosti ovo niti nije čisto hrvatsko ili srbsko narječje (štokavsko ili čakavsko), već je znamenito pomiešano sa zapadnom slovenštinom, ili pravije: to je slovenština, koja zanosi na hrvatsku. Zato i kazaše prije dva-tri vieka ovdašnji književnici (Pergošić Vramec, Petretić, Habdelić) da pišu jezikom *slovenskim*. Počem historija ništa o tom nezna, da bi igda kasnije slovenština toliko natrunila bila narječje hrvatsko, te bi iz one mješavine izašlo današnje kajkavsko-hrvatsko narječje, a svi razlozi jezični slute na nekakov proces miešanja, gdje bješe slovenština pretežnija od hrvaštine, to je sva prilika, da su u nejasnih viestih Konstantinovih, koje pokazuju kako nije ni sam o tom upućen bio, sakrivene velike tajne etnografske o narodnih odnošajih izmedju Slovenaca i Hrvata sedmoga vieka. Pomenuta lakonička viest cara Konstantina govori ovako: Od Hrvata, koji dodjoše u Dalmaciju, odruži se

neki diel te zauze Ilirik i Panoniju; i oni imadjahu takodjer svoga velikoga župana, koji je k velikomu županu hrvatske zemlje samo radi prijateljstva poslanike (s darovi) odpravljao (gl. 30).

Po onomu, kako danas dohvatamo ugled, veličinu i važnost plemena *slovenskoga*, koje se po ravninah panonskih prema današnjoj Sloveniji pružilo a na istoku čak srodnoga se bugarsko-slovenskoga naroda dodirnulo, nečini se nemoguće, da je tako zvana hrvatska kajkavština otuda postala, što su se Hrvati provaljujući na jug, u tih gornjih stranah nove domovine, t. j. medju Dravom i Savom, izmiešali sa našastimi već onuda prednjaci poriekla slovenskoga. Naprotiv nije istini podobno, što Konstantin pripovieda, da bi se istom iz Dalmacije čest Hrvata natrag put sjevera krenula, odakle upravo bjehu došli; ta dolazak Hrvata i Srba na jug nije posljedak prijateljskih poziva niti diplomatskih dogovora, već silovito navaljivanje napadača, koji su morali boreći se i krv proljevajući svaku stopu zemlje hrabrošću izvojevati. Čini se i to, da su se Hrvati prije na državnu uredili u sjevernoj Hrvatskoj (medju Dravom i Savom), nego li u južnoj (u Dalmaciji i primorju).

Medju ovake Slovence, koji su od početka naše historije hrvatsku sudbinu dielili, dapače kod mnogih zgoda upravo prednjačili čitavomu hrvatskomu narodu, spadaju današnji stanovnici županije varaždinske, zagrebačke, od prilike do Kupe, i križevačke s polovicom varaždinske krajine, napokon Medjumurje i u Ugarskoj nekoji krajevi duž Drave. Točnije granice kajkavštine napram štokavštini (na zapadu) i čakavštini (na jugu) idu ovako: mislimo si crtu povučenu od Drave kod Pitomače nad Viroviticu uz Belovar i Cirkvenu, kraj Kapele do Lupoglave; odatle idući uz Ivanić Moslavinom do sela Lonje i Jasenovca na Savi, zatim Savom do Petrinje i Kupom do Karlovca; odatle k sjevero-zapadu preko Draganića, Krašića, Jastrebarskoga, dok okruživ Žumberak prelazi kod Drage u Kranjsku.

II. BROJ NARODA

U pomenutih granicah živi danas narod hrvatsko-srbski; ali je teško naznačiti, pa makar samo od prilike bilo, koliko duša ima. Brojevi pojedinih učenih ljudi na toliko se razlikuju, osobito kod onieh zemalja, koje su pod turskim gospodstvom, da rieči jednoga potresaju vjerom drugoga i tako su svi skupa sumnjivi. Istinu toga najbolje će osvietliti sami brojevi, navedeni po *Šafariku (slovanský národopis), Czörnigu (Ethnographie der österr. Monarchie, 1855–1857.,* i *Statistisches Handbüchlein, 1861), Lejeanu (Ethnographie de la Turquie d'Europe, 1861), Hilferdingu (Bosna, Hercegovina i Staraja Serbija, Petrogr. 1859), Hahnu (Reise von Belgrad nach Salonik, 1861)* i drugih kojekakvih što privatnih što službenih izvještajih.

U austrijanskih zemljah stoje brojevi ovako:

	Po Šafařiku	Po Czörnigu Hdb.
U Ugarskoj (Bačka, Banat i ostale županije na jugo-istoku)	532.000	397.954
(Medjumurje i ostale zapadne županije)	145.000	120.092
U Hrvatskoj, Slavoniji i Vojn. Krajini	2,023.000	809.357
		865.377
U primorju (Istra, otoci, a za onda još i kotar riečki)	254.000	134.891
U Austriji dolnjoj		6.871
U Moravskoj		1.000
U Kranjskoj	40,000	16,260
U Dalmaciji	391.000	359.310
U Vojsci		57.000
Ukupno	3,385.000	2,778.111

Nego većina ovieh brojeva može se danas novijimi, po svoj prilici i točnijimi, zamieniti; na ime za Hrvatsku i Slavoniju, u njezinom današnjem obsegu, stavlja prof. Matković 920.000, statistička komisija pače 935.175; mi ćemo odbivši ono što je prieko na tudjince, poprimiti broj od 900.000. Za Dalmaciju smije se broj hrvatskoga naroda za cielo računati na 400.000. U vojničkoj krajini, bez petrovaradinske regimente, ima po Matkoviću 711.480. U »blagoveštenskom« saboru od g. 1861. računano je, da ima hrvatsko-srbskoga naroda po Bačkoj, Banatu, Sriemu i dotičnoj vojn. krajini oko 584.777, a kad se od toga odbije županija sriemska, koja je već gori uračunana, ostaje 480.992; ali kada se opet uzme na um, da ima srbskih naseobina i preko granica onoga zemljišta, koje je srbski sabor g. 1861. predlagao za novu srbsku vojvodinu, na ime duž Dunava čak do Budima, to se može osjeći okrugli broj od 500.000. Ovamo još nijesu uračunani oni kajkavski i čakavski Hrvati, što stanuju po jugo-zapadnoj Ugarskoj i u Medjumurju: Šafařik uze, da ih ima do 145.000. Napokon po knjizi »Vojvodstvo kranjsko« ima u Kranjskoj 56.000 Hrvata, ako se tako zvani »bieli Kranjci« ovamo pribroje. Po tome stoje novi brojevi ovako:

Hrvata i Srba ima u austrijskih zemljah:

U južno-istočnoj Ugarskoj	500.000
U južno-zapadnoj Ugarskoj	145.000
U Hrvatskoj i Slavoniji	900.000
U hrv. slav. vojn. krajini (bez petrovarad. reg.)	711.480
U Dalmaciji	400.000
U Primorju	134.891
U Kranjskoj	56.000
U dolnjoj Austriji	6.870
U Moravskoj	1.000
U austrijskoj vojsci	57.000
Skupa	2,912.241

U tom su broju sadržani po narječju štokavci, čakavci i kajkavci. Vriedno bi bilo, ali jošter nije izračunano, koliko kojih napose ima. Lakše je naznačiti broj kajkavaca, nego li čakavaca. Onieh ima u tri hrvatske županije: 466.648, u dvie pukovine (križevačkoj i gjurgjevačkoj): 148.668, u Medjumurju: 55.413 – skupa 670.729. Ovamo valja pribrojiti još do 50.000 od onieh 145.000, što sjede po zapadnih županijah ugarskih, jer ono drugo su čakavci; za tiem 40.000 bielih Kranjaca. Svih dakle kajkavskih Hrvata ima oko: 760.729. Šafařik uze, da ih ima 801.000, koje on prozva Hrvatima, ali je tada krivo pribrojio i one Hrvate, koji stanuju po željeznoj, šopronskoj, mošonjskoj i rabskoj županiji te govore čistim narječjem čakavskim.

Broj Hrvata i Srba u dvie slobodne države, Srbiji i Crnoj gori, izračunan je službenim brojenjem; u Srbiji na 1,108.568; u Crnoj gori god. 1863. na 196.238 duša. Po tome ima u obje države zajedno oko 1,300.000.

Jako je teško saznati pravi broj stanovnika u Bosni, Hercegovini i Staroj Srbiji. Šafařik uze, da ima svieh skupa 1,552.000. Napose računaju Bosnu na 900.000, a Hercegovinu na 250.000 duša. Po službenom turskom izvješću za god. 1865. bješe u pet sandžaka bosanskih muških glava *pravoslavne* vjere 262.114, *katoličke* vjere: 125.839, *muhamedovske* vjere: 187.657 – ukupno 575.610. Ako se uzme, da ima ženskih toliko, koliko i muških, to čini svekoliko stanovničtvo 1,151.220 duša. Kada se od ovoga broja i odbije makar 150.000 na tudje narodnosti, na ime na prave Turke Osmanlije, ipak će još ostati preko jednoga milijuna pravih Hrvata i Srba. U jednome dielu Stare Srbije, sandžaku novopazarskom, koji sada pod Bosnu spada, ima po istom izvješću 48.000 muških glava pravoslavne vjere, dakle svega 96.000 duša; a 33.389 muških glava muhamedovske vjere, t. j. 66.778 duša; nego ovieh muhamedovaca Stare Srbije nećemo pribrojit našemu narodu, jer su to za cielo Šćipetari. Ostaje dakle u sandžaku novopazarskom pravih Srba samo 96.000 ili najviše 100.000. Napokon u Hercegovini, sandžaku mostarskom, naznačuje pomenuto službeno izvješće 77.755 muških glava pravoslavne vjere, t. j. 155.510 duša, a 22.154 muških glava muhamedovske vjere, t. j. 44.308 duša, ukupno 199.818 duša, ili okruglim brojem dvie sto hiljada. Broj katolika nije naznačen, ali će ih biti oko 500.000. Osjekom dakle ima u šest sandžaka Bosne i Stare Srbije i u Hercegovini: jedan milijun i 350.000 našega naroda. Nego pošto je u tom političkom uredjenju veći dio Stare Srbije izostavljen, na ime sva okolica izmedju Peći, Bielopolja, Prištine, Prizrena i Djakovice, to se mora pomenutomu broju turskoga izvješća pribrojiti još kojekakvih 150 do 200 hiljada (Jukić kaže preko 160 hiljada). Najnovija dakle izvješća prilično potvrdjuju onaj broj, koji je već Šafařik naznačio, na ime da ima u Bosni, Hercegovini i Staroj Srbiji u svemu jedan milijun i 550.000 hrvatsko-srbskoga naroda.

Izvan Austrije ima dakle na slovjenskom jugu Hrvata i Srba:

U Srbiji	1,100.000
U Crnoj Gori	200.000
U turskih zemljah (Bosni, Hercegovini i Staroj Srbiji)	1,550.000
Skupa	2,850.000

Kada se taj broj sastavi s brojem našega naroda u Austriji, vidi se, da ima svieh Hrvata i Srba na slovjenskom jugu po prilici: 5,762.241.

Već je napried rečeno, da razlikost vjerska silno zahvata život našega naroda; jer je u nas za sada još kako nigdje skopčana sa zakonom i kultura, koja je drugačija kod katolika a drugačija kod pravoslavnih, i još drugačija, t. j. nikakva, kod muhamedovaca. S toga je važno znati, kako su Hrvati i Srbi medju ova tri zakona danas razmjereni. U doli stavljenom priegledu pribrojeni su grčki katolici rimskim, a maleni broj inovjerskih kršćanskih sljedbenika izostavljen je sa sviem.

U austrijanskih zemljah ima:

Zemlja	Hrvata i Srba	Katolika	Pravoslavnih	Muhamedovaca
Južno-istočna Ugarska .	500.000	48.138	451.862	
Južno-zapadna Ugarska .	145.000	145.000	—	
Hrvatska i Slavonija . . .	900.000	767.477	132.523	
Hrv. slav. krajina	711.480	402.329	309.151	
Dalmacija	400.000	322.856	77.144	—
Primorje (Istra i otoci) . .	134.891	134.659	232	
Kranjska	56.000	55.400	600	
Dolnja Austrija	6.870	6.870	—	
Moravska	1.000	1.000	—	
Austrijanska vojska . . .	57.000	34.000	23.000	
Svieh skupa . . .	2,912.241	1,917.729	994.512	—

U Srbiji i Crnoj Gori sami su pravoslavni. U Bosni, kako je danas razredjena, bilo bi po službenom izvješću turskom: 251.678 katolika, 524.228 pravoslavnih, 375.314 muhamedovaca. U Hercegovini, to će reći u sandžaku mostarskom: 50.000 katolika (u služb. turskom izvješću izostavljeno), 155.510 pravoslavnih, 44.308 muhamedovaca. U Staroj Srbiji, u sandžaku novopazarskom, ima po izvješću turskom: 96.000 pravoslavnih i 66.778 muhamedovaca, koji nisu srbske narodnosti; katolici se nespominju. Od ostalih 150–200 hiljada, što stanuju po Arbanaskoj (negdašnjoj pravoj Staroj Srbiji) može se uzeti, po Jukiću, da ima 10–20 hiljada katolika, ono drugo su što pravoslavni što muhamedovci.

Osjekom ima dakle u Bosni, Hercegovini i Staroj Srbiji oko 300 hiljada katolika, 900 hiljada pravoslavnih i preko 400 hiljada muhamedovaca. Po tome bilo bi svieh skupa:

Gdje	Koliko katolika	Koliko pravoslavnih	Koliko muhamedovaca
U austrijanskih zemljah	1,917.729	994.512	
U Srbiji	—	1,100.000	
U Crnoj Gori	—	200.000	
U Bosni, Hercegovini i Staroj Srbiji . .	300.000	900.000	400.000
Svieh skupa	2,217.729	3,194.512	400.000

Hrvati i Srbi stanuju u kompaktnoj massi, čisti, u trojednoj kraljevini, Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji (956·04 □m.), u kneževini Srbiji (998 □m.), u Bosni i Hercegovini (1.115 □m.), i u Crnoj Gori (78 □m.), dakle na zemljištnom prostoru od 3.147·04 □ milja. U zadruzi s drugiem narodnostima ali u većem broju stanuju u Istri (85 □m.) uz malen broj Talijana, onda u Staroj Srbiji, t. j. u pećskoj, djakovičkoj, prizrenskoj, prištinskoj i vučitrnskoj, ponešto i u skadarskoj, leškoj i barskoj nahiji sadanje Arbanaske (375 □m.), gdje živu sa Šćipetari, onda u južno-istočnoj Ugarskoj, imenito u tamošnjoj krajini (190 □m.), u bačbodrožkoj i torontalskoj (119 □m.) županiji, gdje stanuju ispremiešani sa Rumunji, Niemci i Magjari. Može se dakle uzeti: da Hrvati i Srbi zauzimlju u južno-istočnoj Europi prostor od najmanje 3.500 □m. Nu već onaj prostor, na kojem Hrvati i Srbi stanuju čisti, mnogo je veći od same kraljevine Engleske (2.749 □m.), a tolik je kolika je južna i srednja Italija (3.189 □m.); pa ipak, dok na našem prostoru živi jedva do 4,700.000 duša našega naroda, u Engleskoj stanuje 20,205.000, u južnoj i srednjoj Italiji preko 15,000.000 duša; dok u pomenutih zemljah dolazi na 1 □milju jedva 1.493 našega naroda, na istom prostoru u Engleskoj stanuje preko 5.000 duša, nekmo li n. pr. u Belgiji sa 8.814 i Saskoj sa 8.186 duša na 1 □ milji.

Ovo je spomena vriedno zato, da se vidi, kolik je još prostor ostavljen razvitku našega naroda u njegovoj današnjoj domovini, koliko li će on za cielo napredovati, kad se uklone sve zapreke, koje mu se dan današnji odasvuda na put stavljaju.

Pošto smo izrekli, kojega naroda duševnu radinost smatramo zadatkom ovoga djela; po što smo izračunali po prilici i broj toga naroda: ostaje da kažemo, kako naumismo u ovoj knjizi podieliti historiju hrvatsko-srbske književnosti.

Samo se kaže, da se naš književni život dieli u *tri dobe.*

Prvo, t. j. *staro doba,* koje bi se moglo takodjer prozvati crkveno ili svešteno doba, proteže se od početka naše historije do u oči prieporoda znanosti i umjetnosti u Italiji; ili s obzirom na naše okolnosti, do konca četrnaestoga vieka. Tko bi se na političke dogodjaje obazreo, mogao bi reći drugiem riečima: do propasti carstva srbskoga.

Drugo, t. j. *srednje doba,* koje bi se moglo zvati takodjer dalmatinsko-dubrovačko, proteže se od petnaestoga vieka – to je humanizam dalmatinski i početak hrvatskoga pjesničtva u Dalmaciji – do preko polovice osamnaestoga vieka, kada iznemože snaga dubrovačka te si književnost traži nova pristaništa po Hrvatskoj, Slavoniji i Ugarskoj.

Treće, t. j. *novo doba,* ishodi od poroda narodne književnosti kod austrijanskih Srbalja u drugoj polovici osamnaestoga vieka, prikuplja suvremenu kao i predjašnju radnju književnika kajkavskih, iz koje iziniče nova ilirska književnost u Zagrebu, svraća pogled na pjesničtvo narodno, i napokon nastavlja novu književnost sve do danas.

STARO DOBA

OD SEDMOGA DO KONCA ĆETRNAESTOGA VIEKA

NARODNI ŽIVOT HRVATA I SRBA U NAJSTARIJE DOBA

Marljivim istraživanjem novijih historika, medju kojimi pominjemo Šafařika, Dümlera, Hilferdinga i Račkoga, dobrano je osvijetljena tamna prošlost našega naroda od one najstarije dobe, kada je ostavivši svoju negdašnju zatatransku domovinu, sašao ovamo na jug, gdje danas živi. Koliko se kraj veoma oskudnih viesti znati može o vanjskoj historiji onoga vremena, sve je već prilično izneseno na vidjelo. Ali tiem tamniji ostaje nam njegov nutrnji, materijalni i duševni život, po kojemu bismo si mogli kao u slici predstaviti tadanje kulturno stanje hrvatsko-srbskoga naroda. Jer da se o nekolikoj kulturi može govoriti već ono prvo doba, svjedoči nam pohvalno spominjanje mnogih liepih svojstva i običaja, koje kod starih Slovjena strani suvremenici opaziše, te se smiju, barem općenito uzevši, takodjer na naše djedove protegnuti. Ima dapače još dan današnji mnogo živih običaja, kojimi je toli znamenito karakterisan naš narod, kao sastavina cjelokupnoga slovjenstva, da se već po onome vidi, što je davno i zajedničko, što li potlje razvijena osobina. Tako je vrijedno, da se na prvom mjestu spomene *zadružni* život našega naroda, koji se do ovoga časa podpuno održao, a neima ni malo sumnje, da su ga Hrvati i Srbi sa sjevera sa sobom donieli. To sliedi već iz naročitih svjedočanstava historijskih o onome uredjenju, pod kojim naši djedovi na jug dodjoše. Značenje rieči *župa* bijaše iz najprije ono isto, koje kasnije preuze rieč *zadruga,* to su svi članovi jedne kuće iliti familije; a pošto se zadruga raširila u općinu, priedje i rieč u šire značenje. Prema tomu bješe *župan* najprije samo starješina župe iliti zadruge i sam car Konstantin tumači na jednome mjestu onu rieč ovom; kasnije raširi se vlast njegova i na više župa ili općina, kojemu području nadjenuše novo od rieči *župan* izvedeno ime: *županija.* Imamo dakle tri rieči: *župa,* odavle *župan* i odavle *županija.* Župani dobe cara Konstantina nijesu više poglavari samo od župa već od županija. Sama *župa,* kao mjesto otvoreno, protivi

se *gradu*, kojih negda Slovjeni nisu ni trebali; kasnije bješe grad obično sjedište župana a središte čitave župe; po zakonu Dušanovu držana je župa da opravlja onaj grad, koji je u njezinoj okolici.

Doba ono, kada se Hrvati i Srbi doseliše na jug, bješe njihov narodni život nadmašio prvi i najniži stupanj razvitka. Već je probudjena u sviesti narodnoj misao nekoga većega zajedinstva: župan stoji na čelu županije, a više župana zajedno pokorava se *velikomu županu;* vlast velikožupanska bješe nasljedna. Kamo sreće, da je ova misao što obćenije čitavim narodom obladala i da su je svagda vjerno držali: za cielo bila bi prošlost hrvatskoga i srbskoga naroda puno sretnija i slavnija. Ali žalibog stari Hrvati i Srbi nisu skoro nigda umjeli onako složki živjeti u zadruzi državnoj, kao što im bijaše obično liepi red i sloga u zadruzi familijarnoj: zadovoljiv se s oviem u male, nenaučiše se poštovati onoga u velike. Dalmatinska Hrvatska bi umah iz prva, kako se čini, podieljena u mnogo županija: car Konstantin pominje ih jedanaest; panonska Hrvatska, imajući svakako takodjer nekoliko županija, stoji već napram njojzi kao posve samostalna zemlja. Još gore se nadje pociepana nova domovina koljena srbskoga: uz pravu Srbiju u užem značenju pominje car Konstantin Bosnu, Zahumlje, Neretljane, Travuniju, Konavlje i Duklju iliti Zetu; gdjekoji od ovieh krajeva imadjaše povrh toga više županija. Na nesreću priznati nam je i to, koliko su nam poznate granice ovieh zemalja, da niti ista priroda nije prijala tješnjemu jedinstvu, nenaznačiv sama od sebe nigdje u tom prostoru prirodnoga središta, koje se u historiji kolebalo medju Desnicom, Dukljom i Rasom.

Pod *najprostijim* uredjenjem državnim odpočeše naši djedovi nov život ovdje na jugu. Onaj u potanko razvijeni red i običaj kojekakvih dvorskih časti, kojimi se poslije njihovi knezovi okružiše, stvar je tudja, poprimljena što od Niemaca (Franaka), što od Grka; o tom bit će rieč kasnije. Jednako nije istini podobno, da bi već sada čitav narod podieljen bio u plemiće (boljare, vlastelu) i neslobodne seljake na osnovu feudalnom; nego *čeljad* od župe bijaše slobodna, imajući svoju *djedinu* ili *baštinu*, kojom upravljaše starješina cieloga roda. Tiem se dakako nenisključuje imanje pojedinih *sluga* u kući, koje bijahu ponajviše zarobljenici ratni. Obična radnja prosta čovjeka bijaše težanje polja i vinograda, a glavno bogatstvo iliti *dobitak* kuće stoka; i dan današnji znači *težak* posebnu vrst rabotnika, koji se bavi poljskom radnjom, a *blago* uzima se po nekih krajevih kao sinonim za stoku (sr. lat. pecus, peculium, pecunia). Neimajući o svemu tome obilatijih historijskih svjedočanstava, van što se na jednom mjestu za Neretljane izriekom kaže, da dvie njihove županije od mora živu, treća od težanja njiva, a stanujući po barovitih mjestih da se od stoke hrane – ostaje nam ipak jedan živ svjedok, koji i nakon mnogo viekova dosta razgovietno govori, to je narodni *jezik*. Mi ćemo ovdje pozvati toga svjedoka, da nam nešto u kratko priča ob onom, što misli da zna; jer kada se Hrvati i Srbi rastadoše od ostale braće na sjeveru, ponesoše sa sobom, ako ništa drugo, bar jedno dragocjeno blago, u koje se kao u vjernu ogledalu ogleda sva-

kolika tečevina njihova dojakošnjega života – to su žive *rieči*, koje pouzdano dokazuju, koliko je *stvari* narod poznavao on čas, kada se rastajao od onieh, s kojimi je u zajednici one rieči tvorio.

Mimoišavši stočarstvo i hranu, koja se odanle dobija, dosta je ako spomenemo, da su slov. jezici osobito bogati oniem riečima, koje spadaju na pojedine prigode životinjske; odavle se izvodi siguran dokaz, da su već od negda oko stoke s većom pomnjom nastojali nego li najbliži jim susjedi od starine, Germani, koji nisu u svemu tako bogati. Može se reći i to, da je stočarstvo kod Slovjena duže vremena ostalo u obćenitom štovanju, nego li kod Germana, kod kojih većma cvatijaše rat i lov. Naša rieč *skot* odgovara litv. *skatikas*, koje znači grošić, i got. *skatts*, odakle današnje njem. schatz; ova izmjena u značenju odgovara njihovu životu. Ali da priedjemo umah na život ratarski, kao bitniju stranu; naš jezik čuva u svojih riečih staro svjedočanstvo, da su Hrvati i Srbi, došavši u novu domovinu, donieli sa sobom podpuno poznavanje svieh glavnih vrsti žita, kao i način obradjivanja. Sravnimo li rieči za pšenicu, ječam, ovas, raž (rž), proso, svuda su jedne te iste: stbg. пъшеница, r. пшеница, p. *pszenica*, ls. *pšenica*, č. i sl. *pšenice;* stbg. ꙗчьмъ (osn. ꙗчьмен), r. ячменъ, p. *jęczmień*, ls. *ječmjeń*, č. *ječmen*, sl. *jačmen;* stbg. овьсъ, r. овесъ, p. *owies*, ls. *wows*, č. i sl. *oves;* stbg. ръжь, r. рожь, p. *reź*, ls. *rož*, č. i sl. *rež;* stbg. пр.со, r. просо, ls. *přoso* (neobičajno), č. i sl. *proso*. Obćenito značenje riječi *žito* prelazi kod pojedinih plemena jošter na uže u onu vrst, koje gdje najviše ima; tako se u Banatu dan današnji pod žitom obično razumieva pšenica, po Hrvatskoj proso, u Ruskoj ječam, u Českoj i Poljskoj raž itd. *Zrno* od žita ili bi se žrvnjalo na *žrvnju* (stbg. osnov жрънъв, r. жерновъ, p. *żarna*, č. *žernov)* ili mljelo na *mlinu*, odakle izadje *muka* (мѫка, мука, *mąka*), iz koje se *kvasom* miesilo *tiesto*, a iz njega pekao *hljeb* i *kolači*: ovoj je radnji sigurnim dokazom jedinstvo rieči. Povrh toga bješe im od najdavnijih vremena sladka hrana *kaša*, a niesu za cielo prezirali niti *boba, graha, leće* ili *sočiva, repe, luka, česna* itd. Isto tako bijahu im jednaki svi glavni poslovi oko toga, kao što je: *orati* u *brazde, sijati, žeti* ili *kositi*, vezati u *snopove, mlatiti cjepovima*, i to na *gumnu*, tako da se slama spravlja u *stogove*, dok na njivi ostaje *strnište*. Najvažnije orudje kod težanja njiva nije samo, govoreći obćenito, jedno te isto, na ime *plug*, nego su i njegove bitne sastavine svuda jednake, kano: *gredelj* (grządziel, hřidel), *lemeš* (lemiesz), *crtalo, plaz, otka* itd.; od ostaloga pak orudja spomena su vriedna: *kosa, srp, motika, lopata*. Plodove dovoziše kućam svojim na *kolih;* uz tu obćenitu rieč (kolesa) imademo *taljige* (pol. telega, č. teleha, stbg. телѣга, r. телега, тележка) i *tačke* (r. тачка, p. taczki, č. tačka). Znamenito je i to, da se svuda istim glagolom izriče zaprezanje ili *podprezanje* konja (осѣлъ подъ телѣгою подъпряженъ stbg., запрягать r., zaprzągać p., zapřáhnouti č.), kao i *jaram* (ярмо, jarzmo, jarmo) za volove. Napokon zna se od prilike i za gospodarstvo, kakovo bijaše; jedni su usjevi od pradavnih vremena *jari* (jarina, jarzyna, jarica: pšenica, ярица: рожь), drugi na *ozim* (озимь, ozimina), a treći se diel njiva ostavljaše na *ugaru* (uhor, ugor).

Ratarstvo bijaše dakle temelj narodne eksistencije u starih Hrvata i Srba; odatle množina poslovica, kojimi se i danas izriče osobito poštovanje prema takovu životu. Liepo se na pr. kaže: ralo i motika sviet hrani. Ali svagdašnje potrebe ovoga života donose i to, da se bave svimi onimi poslovi, koji tomu sredstva pružaju. Istina je dakle, da su već stari Hrvati i Srbi umjeli mnogo zanata, kojimi se obične potrebe podmiruju; nu to se ima po svoj prilici tako razumjeti, da su sve one stvari, koje strogo uzevši pojedinim zanatom pripadaju, sami članovi od zadruge u kući pravili, kao što još danas većinu potrebština kućnih sama kuća obavlja. I tomu ima sila dokaza u jeziku: oni umješe *tesati* (odatle: tesla, теслица, cieślica), dubsti *dlietom* (dloto, долото), praviti *korita* i *obruče*, nabijati *bačve* i *badnje*, plesti *koševe*, *kotarice*, *sita* i *rešeta*, rezati *žlice* (ožice; ложка, lžice, łyżka, łžica). Medju njimi bijaše na dalje ljudi, koji su svašta iz željeza kovali, n. pr. *podkove* (sveslov. rieč), za tiem *kotlárâ* i *lončárâ* (obćenita je rieč: *grnac*, garniec, hrnec, odakle: hrnčíř, garncarz, гончарь); prastara je napokon umjetnost *prelo* i *tkanje*, i u tome se još pojedine rieči podudaraju, kano: *vreteno*, веретено, wrzeciono, vřeteno i *preslica*, пряслица, przęślica, přeslice; *stan*, *krosna* (polj. rus. slk. u množini: krosna, -sien; кросны, -сенъ), *čunak* (челнокъ, czołnek, člunek), *brdo* (бердо, bardo). Tkanjem dobiva se *platno* (полотно, płotno), iz kojega bi se šile *košulje* (koszula, košile) i *gaće* (гачи, gatki) itd.; osim platna radilo se u kući *sukno*, odakle *suknja*, suknjica i *suknjenjača*, obično odielo za muško i ženskinje. Rieč pako *kožuh*, koju svi Slovinjani jednako poznaju, svjedoči nam, da su se takodjer krznom odievali. Već car Konstantin pominje *crevlje* (τζερβουλα) kao osobitu vrst proste obuće; po južnoj Dalmaciji, na ime u Dubrovniku, znadu još i danas, što je crevljar; ista rieč živi kod svieh Slovinjana.

Evo u kratko živieh svjedoka, da nisu naši djedovi niti goli niti bosi hodali, već ako i jesu na prosto živjeli, naučiše se ipak sve svoje potrebe vlastitom radnjom podmirivati. S ovakim životom skopčano je stalno prebivanje, koje obćenito označujemo riečima *stan*, *dom* i *dvor*. Već izdavna opaziše strani historici taj slovjenski običaj, da rado živu raspršani, gradeći dvor i dom sred baštine, t. j. sred polja i njiva; oko dvora bijaše nasadjeno mnogo drveća, osobito *voća*, zatim po koja *lipa* itd.; netreba valjda ni spominjati, da se je taj način stanovanja kod Hrvata i Srba sve do danas malo ne sa sviem sačuvao. Gradnja kuće neće se biti mnogo razlikovala od onoga, kako je još i sada: čitavi viekovi neuzmogoše ni šta dograditi ni šta razgraditi. Rieč *kuća* znači u starom jeziku jošte šator, po zapadu obćenije je poznata njemačka *hiža* (čini se, da je i *izba* stbg. истъба, uzajmljena od Niemaca); ali se odatle neima izvoditi, kao da nebi Slovjeni umjeli i bez Niemaca kuća graditi, ta svi dielovi kuće nose čista slov. imena, kano: *prag* (prog, порогъ), *stiena* (sciana), *okno*, *vrata* (wrota, ворота), *dvari* (u nas zastaralo, ali živi kod susjeda, *sljeme* itd. Pače i za najprimitivnije pokućstvo znamo: to bijaše *polica* i *stol*. Osobitu važnost imadjaše, kako se čini, još i *peć* sa prostranim *zapećkom* (запечекъ, zapiecek). Nu kraj svih tih svjedočanstva nemože se ipak zanijekati, da su naši stari slabo marili za život u kući, u koju su se tek od nevolje sklanjali; još i danas su kuće po selih neznatnije od gospodarskih zgrada, a narodno je mišljenje izraženo ovom poslovicom: kuće koliko te može pokriti, a baštine koliko ti oko vidi. Znatno je i to, kako se nepravi velika razlika medju stanom za čovjeka i za životinju: eno *pojata* znači jedno i drugo, eno *hliev* jedno i drugo (sr. u cara Konstantina χλεβενα, stbg. хлѣвина, današnji Livno), pače i *kotac* u poslovici: ‚pleti kotac kao ti i otac' znači obćenito: stan, kuća. Po tom nije se čuditi, što je Slovinjaninu milije bilo ljeto nego li zima, koja ga je pod krov tjerala; zato odabra ljeto, ne pako zimu, kao što sjeverni Evropejci, da broji ono, što danas zovemo godine.

Jednoglasno se priznaje, da su Slovjeni i suviše pitomi bili, ljubeći mirno živovanje i prijateljujući sa svojimi susjedi dotle, dok nijesu u njih dirali: njihovo ratovanje smjeraše većma na obranu svoga, nego li da navaljuju na tudju imovinu. Eno takovi bjehu i stari Hrvati i Srbi: tek što izvojevaše novu domovinu, već se ništa nečuje o tom, da bi druge napastovali; oni isti, što su pred malo vremena toli strašni bili Avarom, do malo su posvema mirni i tihi. S toga i neznadijaše narod nikakova posebnog uredjenja ratnoga, već kad bi ustrebalo, digoše se listom na noge junačke, pokoravajući se istiem poglavarom u ratu, koje su u miru kao glave poštovali. Još i danas spaja rieč *vojska* dvojako značenje: znači družinu ili čeljad u kući i odabranu momčad u ratu; pače i žena reći će mužu svojemu: *vojno*. Obično oružje bijaše *koplje* (копье, kopia, kopí) i *sulica* (sudlice), zatiem *striela* (strzala, střela), odakle strieljati (strzelać, střileti) u obćenijem značenju; *mač* (miecz, mec) i *štit*, po kojemu prozvaše mnoga mjesta, kao: štitarina, ščitarjevo itd., što je izvedeno od *štitar*, a to je onaj, koji štitove pravi.

Još bi se mnogo te mnogo dalo govoriti o materijalnom životu starih Hrvata i Srba one prve dobe, ali kako to nije jedini zadatak ove knjige, htjeli bismo čuti i o njihovu moralnom i intelektualnom stanju. Naši djedovi naseliše se ovuda na jugu kao *pogani;* ma i u brzo prigrlili nauk i vjeru Hristovu, opet se za dugo sačuvaše mnogi običaji poganski, kojim je još i sada traga što u narodnom pričanju što drugačije u životu.

Ima historijskih svjedočanstva za to, da su Slovjeni jednoga, najvišega boga vjerovali; sama rieč *bog* znači izvorno: opulentus i venerabilis, pa kao što se danas mjesto djavola upotrebljuje rieč *nečastivi*, onako je značenje: častivi (venerabilis) postalo obćenitim imenom za ono, što je lat. deus. Važno je, što se sa slov. rieči *bog* podpuno i u značenju podudara staropersijski *baga*. Kako se je taj najviši bog posebice zvao kod starih Hrvata i Srba, to ga mi sada neznamo. Putem komparativne mitologije dokazano je, da staroindijskomu *varuna*, grčkomu οὐρανός, odgovara slov. *svarog*, za kojega se u starih ruskih ljetopisih veli, da je on prvi vladao svietom, a za njim da je došao *sin* mu *sunce*; ali tomu imenu nenadje se doslije u nas nigdje ni najmanjega traga. Iz naših narodnih priča i pjesama može se samo toliko razabrati, da

su doista i stari Hrvati i Srbi štovali neko božanstvo, koje je *munjom* i *gromovima* vladalo, jer se ovo dvoje vrlo često spominje kao *živo*. (Sr. Vuk nar. pjes. I. 230, 231.) Neima sumnje, da se je takodjer suncu, mjesecu, vjetrovom itd. božansko štovanje skazivalo, ali se pobliže nezna kako; u nar. pjesmah pominje se: ženidba sunca i mjeseca, zna se za sunčevu sestru i majku, govori se nešto o *živom ognju* itd. Takav gromovnik bješe kod Rusa bog *Perun*, a neki misle, da se je toj rieči u nas jedini trag sačuvao u *perunika*, koju inače zovu *bogiša*; ako je ono prvo od rieči *perun*, a ovo drugo od *bog*, to je svakako znamenito i kao nešto više nego li prosti slučaj. U čitavoj prirodi vlada neki dualizam od dobra i zla; a kako personifikacija prirodnih sila, što je izvor svake mitologije, podnosi uz jednoga najvišega boga množinu drugih, i viših i nižih, to bijahu takodjer starim Hrvatom i Srbom jedni bogovi dobri, a drugi zli; u narodnih se pjesmah jošte govori o bogu *starom krvniku*, a u poslovicah se kaže: teško ili skupo itd. *do zla boga*. Takov zli bog bješe u kraće prozvan *biesom*, te je mogao čovjeku kojekako nahuditi, n. pr. uljeći u nj, odakle se kaže: ‚Bijes ušo u njega' ili ‚pobiesnio kao da je nagazio na sugreb'; pripovieda se, tko nagazi na sugreb a nepljune nanj, mogu izići po njemu šklopci, to su neke vrsti ospice ili boginje, što se čini da takodjer stoji u svezi sa zlim bogom, kao i bolest *bič božji* itd. Od pojedinih bogova sačuvaše nam se tek imena, koja do sada nijesu pobliže ispitana, kano: *Lada, Leljo, Davor*; u starih se pjesmah spominje nekakav stih: »Hoja, Lero, Dolerije«, što bi imala biti božanska bića. Bolje su nam poznate *Vile*, a nešto uspomena osta i o *divovih* (gigantih): u nar. pjesmi (Vuk, II., br. 8.), pominje se divska planina i u pećini joj »sedamdeset divah«. Oviem su mnogo nalik *zmajevi*, kojih se narodno pričanje živo sjeća, te ih u veoma tiesnu svezu stavlja s ljudima, imenito pako sa ženami. Još ima mnogo inieh nižega reda božanskih stvorova, kao što su *sudjenice* i *rodjenice* iliti *usud* i *sreća:* blaga i dobra prikazivaše se čovjeku kao preliepa djevojka, koja zlatnu žicu prede, a ona druga kao matora djevojčura. Čovjek stajaše sasvim u vlasti bogova, koji mu se u raznih likovih ukazivahu, čas na njegovu sreću čas na nesreću; moć njihova ide tako daleko te mogu i priliku čovječju preobraziti budi za života budi poslije smrti: odatle bivaju *vukodlaci, vjedogonje, more* i *vještice*. Čovječja *duša*, ostavivši tielo, misli se da iz njega izleti, tumara kojekuda po svietu i trpi razne muke, dok se sa sviem očisti: još i danas kaže narodna rieč: »klati se kao kriva duša«. I *tielo* mogaše se koji put iz groba povratiti, kao što se još pjeva u narodnoj pjesmi, gdje pita sestra brata: »što si tako brate potavnjeo, baš kan da si pod zemljicom bio?«, a to bješe zbilja brat, koji se iz groba podigao i došao njoj u pohode. Po svoj prilici toga radi donosili bi mrtvim na grob časti, kao što se pominje običaj o *družičalu*.

Naši djedovi bijahu već kao pogani veoma pobožni; oni iskazivahu svojim bogovom veliko štovanje. S obredi nabožnimi bjehu skopčane narodne svetkovine i igre; po onome mnoštvu raznolikih narodnih običaja, koji se do današnjega dana održaše, ponajviše prigodom radnja

poljskih u proljeće, ljeto i jeseni, lako je pogoditi i njihov karakter: nijedna slava neprodje jamačno bez pjevanja i igranja, bez cvieća i vienaca. Naš narodni instrumenat *gusle*, nije tek od nekoliko viekova već od najdavnije starine, jer je to obća slovjenska rieč. Ima razloga vjerovati, da je već kod starih Hrvata i Srba cvao mitologijski epos; nekim čestima takovih pjesama osta traga u narodnom pričanju i narodnih pjesmah. Sve prigodne pjesme, što se danas samo od običaja pjevaju, kano: svatovske, kraljičke, dodolske, koledske, na prelu i na igri, bijahu negda bez sumnje pune duboka religioznog značenja, koje se danas kojekako s kršćanskimi idejami pomiešalo, kao što je *gromovnik* Ilija, *ognjana* Marija itd. Što se *mjesta* tiče, gdje su se bogovom klanjali, čini se, da su najvoljeli gajeve i brežuljke, uzvisita mjesta i izvore; sr. na pr. *vilino gumno* na vrh brda kod Budve, *vrzino kolo* na vrh Velebita itd. Staroj rieči za žrtvenik čuva se uspomena u mjestnih imenih, kao što su: Trebinja i Trebinje, Trebovec, Trebež, Trebarjevo itd. Službu božju obavljaše po svoj prilici starješina od kuće *(djed, knez);* koje su najglavnije svetkovine bile, to se više nezna, ali se zna ili bar punim pravom sluti, da su religiozno-narodne svetkovine stajale u uzkoj svezi sa životom prirode. Tomu su jasnim dokazom takodjer vrlo nježna imena, kojimi naši djedovi ozvaše mjesece, odakle se vidi njihov tanki smisao za sve pojave života prirodnoga, što nemože ni da bude drugačije kod ratarskoga naroda, kao što su bili stari Slovjeni.

Moralno stanje naših djedova bješe osnovano na čvrstoj podlozi familijarnoga života, koji se je kod svieh Slovjena u veliko razvio još odprije njihova razdruženja. Dokazano je, da jezici slovjenski, osobito pako naše narječje, nadkriljuje tankim razlikovanjem pojedinih stupnjeva sveze rodbinske množinu drugih naroda, imenito susjede Germane. Gdje je tako svakomu članu posebnim imenom postojano mjesto naznačeno, ondje se može za cielo reći, da je i kuća u moralnome pogledu dobro uredjena bila. Svetost familije održa se u narodnom mišljenju i do dana današnjega, kao što dokazuje stotina primjera iz života. Teško je i to pomisliti, eda bi stari Hrvati i Srbi onom voljom prigrlili vjeru hristovu, kojom je zbilja prigrliše, da nije već njihov dojakošnji život, na ime njegova moralna strana, novoj vjeri sklona bila. Kada se jednom poredi mnoštvo narodnih običaja, kojih je značenje važno za ocjenu moralnosti, neće biti preteško odvojiti obće kršćansko od posebnoga narodnoga: tada će se izreći, koje su krjeposti ili nekrjeposti stare slovjenske, koje li ih nauči kršćanstvo. Ovamo spadaju pitanja, kao što su: odnošaj žene prema mužu, djece prema roditeljima, braće medju sobom, štovanje mladjih napram starijim, prijateljstvo i pobratimstvo; ovamo pojam naših starih o zakonu, pravdi i sudu, o roti ili zakletvi i osveti, ovamo napokon njihovo hvaljeno gostoljublje. Doći će vrieme, te ćemo više i na šire pripoviedati o svih tih svojstvih u starih Hrvata i Srba, nego li je ono, što pisa Prokopij i Mauricij, što Lav mudri i Konstantin bagrenorodjeni, premda nam je milo slušati, kako i oni neke važne stvari izriekom potvrdjuju. Tako se čita u Prokopija, da Slovjeni nijesu zlobni niti lukavi, već iskreni

i prosta života, koji je vičan podnositi velike nevolje i nepogode; tomu dodaje Mauricij, kako su dobrostivi naprama stranim, kako im nitko neće niti nesmije povrieditи svetinju gostoprimstva, i kako su im žene u kući pune stidljivosti, pune vjernosti napram muževom. Ista historijska svjedočanstva potvrdjuju i ono, što napried rekosmo o njihovu raspršanom stanovanju, o medjusobnoj neslozi i nepodložnosti („nitko neće da se drugomu pokori" rieč je Mauricijeva).

Za *intelektualno* stanje naroda neima ljepšega mjerila, nego što je pismo, onaj izum duha ljudskoga, kojim mu podje za rukom obustaviti vječito kretanje „krilatih" misli i rieči, te svladati zapreke prostora i vremena. Već se tomu hoće mnogo duševne snage, dok se misli, kako ih čitavimi izrjekami izričemo, uhvate u neke simboličke likove (figurativno pismo), kamo li istom, dok se toli člankovita rieč čovječja razglobi u pojedine glasove te svakomu od njih svoj znak nadjene. To je stvar toli teška, da se kod svih indoevropejskih naroda drži da je jedan početak pisma i da su ga jedni od drugih u razno doba preuzimali te prema organizmu svojega jezika udešavali. Evropski narodi osnovaše svoje pismo na starom alfabetu grčkom, koji je već u rano doba prešao ne samo k sjevernim stanovnikom balkanskoga poluotoka i k narodom italskim, nego je trgovinom i obćenjem prenesen čak na evropski sjever medju Slovjene i Germane. Odatle bo postaše, kako se misli, germanske *rune*, a slovjenske *crte* i *reze*. Domaće svjedočanstvo crnorizca Habra pripovieda za južne Slovjene, da *„črtami i rězami č'těhą i gataahą, pogani sąšte"*. Premda se ovaj dokaz ponajprije samo bugarskih Slovjena tiče, neima ipak nikakva razloga, zašto nebi i onda istinit ostao, ako ga protegnemo takodjer na stare Hrvate i Srbe. Po tom imadjahu dakle naši djedovi već kao pogani neku vrst znakova, samo što to nebijaše javna svojina čitavoga naroda, već otajstveno preimućstvo maline odabranieh ljudi, koje je narod upravo zato, što su se u taj posao razumjeli, držao za *vješce, vrače* i *gatare*, a oni su bez sumnje i radili tako, kao da su tomu podpuno vješti. Obadvie rieči *črta* (od kor. *črt* sr. s kor. *krt* u značenju: caedere, scindere, incidere) i *rěza* (od kor. *rěz:* saecare) prilično su razgovietne, te stoje u tiesnoj svezi s načinom, kako su se ovi tajni znaci pravili: *urezivahu* ih ponajviše u drvo *(daske)*, a valja da i u kamen, mjed itd. Teže je znati, kakovi bijahu ti znaci, koliko li naličnі oniem, koje danas pismenima zovemo; crnorizac Hrabar kaže samo to, da Slovjeni *„prěžde ne iměhą k'njig'"* (pisménâ), to će dakle reći, da nijesu svojih crta i reza onako upotrebljavali, kao što se upotrebljuju obična pismena (k'nigy), ali nekaže ništa, eda ih nebi niti mogli onako upotrebiti. O tom se pako upravo radi; htjeli bismo doznati, kojoj vrsti germanskih runa da su naličile slovjenske črte, da li starim runam, koje su Germani samo kod vračanja i ždriebanja upotrebljavali, ili kasnijim normanskim i anglosaskim, koje se već mogu smatrati kao prava pismena. Po svoj prilici bijahu crte samo oniem prvim runam naličnе, jer se kaže, kod istoga crnorizca Hrabra, da su Slovjeni nakon pokrštenja neko vrieme, t. j. u doba prije Ćirila, slovjensku rieč pisali pismeni grčkimi i latinskimi, a neima razloga, zašto

se nebi bili sada onieh svojih crta i reza prihvatili, kada bi za pisanje prilične bile. Što se napose starih Hrvata tiče, ima još znamenito, ali veoma nejasno, svjedočanstvo u cara Konstantina, gdje pripovieda, kako su ugovorili s rimskim papom te podavši mu *pismeno obvezanje* zakleli se svetiem Petrom, da neće oružjem na tudje zemlje navaljivati. Na nesreću nije car Konstantin slutio, da će se nakon hiljadu godina slovjenski sviet brinuti za ove njegove rieči, te bi bio jasnije izrekao, kakova bjehu ona pismena obećanja i kojim jezikom kojim li pismom pisana: ovako se nemože iz cieloga svjedočanstva upravo ništa izvoditi.

Danas neima više nikakve sumnje, da su slovjenska *narječja* za doba narodnjega rastanka, u V.–VII. vieku, u glavnome onako stajala, kao danas, da su dakle naši djedovi, putujući ovamo na jug, odieljeni bili od ostalih Slovjena kao posebno pleme. Razlikost nestoji u imenu; zna se bo, da je i kasnije bivalo na sjeveru Hrvata i Srba, koji nijesu s našimi imali ništa zajedničkoga do imena, nego je razlika u *narječju*, za koje kažemo, da je već na izmaku predhistorijske dobe u glavnome onako razvijeno bilo, kako je danas. To glavno nijesu pojedini oblici ili rieči, kojih ima i neima, koje dolaze i prolaze, nego su neki postojani zakoni, koji obladaše čitavim jezikom tako, da im se pokorava svaka rieč i svaki njezin oblik, gdje god samo priliku ima, da se zakon vrši. Čim se ovi glavni znaci narječja podpunije saberu, tiem je razgovjetnija narav onoga jezika, tiem je lakše naći mu mjesto, koje ga ide medju srodnimi jezici. Uza sav napredak u znanosti nedodje se jošter do jednoglasnih rezultata, kako bi li trebalo razrediti narječja slovjenska po njihovoj medjusobnoj srodnosti; još bo nijesu pojedince dovoljno ispitana niti po svojem današnjem niti po svojem prošlom životu. Na slovjenskom jugu žive uz Hrvate i Srbe jošter dva plemena: slovensko na zapadu i bugarsko na istoku. Neki dakle uzimaju, da su Slovêni sedmoga vieka, prije dolazka Hrvata i Srba, činili jedan veliki narod, koji se je pružio na zapad do Triglava (koruški Sloveni), na sjever do Dunava (panonski Sloveni), na jug i istok do Balkana i Crnoga mora (bugarski Sloveni); ova narodna sveza da se je raskinula najprije dolazkom Hrvata i Srba, a za tiem provalom Magjara u ravnine panonske. Po tome mnienju bili bi današnji Slovenci jedna i to zapadna, a Bugari druga, na ime istočna hrpa onoga negdašnjega naroda slovenskoga. Drugi pako misle, da Sloveni koruški i bugarski nijesu niti negda baš tako na blizu u srodstvu bili, nego pozivajući se na jedan jedini dragocjeni ostatak stare (koruške) slovenštine te ga poredjujući sa pravom starobugarskom slovenštinom, dokazuju da je već onamo od X. vieka i prije, narječje slovensko u koječemu bliže i srodnije s jezikom hrvatsko-srbskim nego li s bugarsko-slovenskim. Za ovo posljednje mnienje čini se, da ima više dokaza nego li za ono predjašnje, zato ga i mi ovdje prigrljujemo, te velimo da se Srbi i Hrvati sa Slovencima punim pravom smatraju kao južni Slovjeni najsrodniji medju sobom već od starine. Njihov jezik sedmoga vieka bješe puno naličan narječju starobugarskomu, odlikujući se u svemu istiem bogatstvom i leksikalnim i gramatičnim; samo u glasovnih zakonih imadjaše svojih osobina. Na

priliku rinezmu ostajaše već onda sasma malo traga; čak slovensko narječje, koje se inače upravo u tom najznatnije razlikuje od hrvatskoga i srbskoga, izgovaraše starobugarske nazale ѫ i ѧ redovito samo kao *ô* i *ê*, puno redje kao *on* i *en;* poluglas bješe samo jedan te se je muklo izgovarao, a mjestimice već i sada prelazio u *a* i *e;* starobugarski dvoglas ѣ izgovarahu već tada kao *i* i kao *e*, u Slovenaca i Srba vladaše izgovor na *e*, u Hrvata na *i*, kao kod Malorusa; još se je ponešto čuo mukli *ü* ili *y*, ali ga već i sa prostim *i* miešahu; uza samoglas *r* življaše takodjer samoglas *l*, ali na kraju rieči nije *l* još prelazio u *u/o;* mjesto starobug. *št*, ako je po izvoru od *tj* postalo, izgovarahu djedovi kao i unuci *ć*, u Slovenaca obavljaše kao u Rusa istu službu *č;* tako i starobug. *žd* kad je postalo od dj, zamjenjivahu Hrvati i Srbi današnjim u jedno izgovorenim *dj (gj)*, ili s još tanjim izgovorom, čistiem *j*, što se danas čuje kod jednoga diela Hrvata i Slovenaca; suglas *h* bješe oštro izgovaran, ne kao danas gdje se niti nečuje, itd.

Kada se pokupe sva ova obilježja jezika jugoslovjenskoga od najstarije dobe, te se potraže njihovi srodnici u slovjenskom svietu, naći ćemo u obće, da ima taj jezik svojstva, koja ga nekako u sredinu stavljaju u onaj čvor karpatskih gora, gdje se sastaju i rastaju velika narječja slovjenska: poljsko, malorusko i velikorusko; zna se pako, da je upravo ondje negdje i bila predjašnja domovina južnieh Slovjena, imenito Hrvata i Srba.

POKRŠTENJE I PRVE SUKOBICE S GRČKO-RIMSKIM SVIETOM

Zemlje, u kojih se staniše Hrvati i Srbi, spadahu ono doba pod vlast careva bizantinskih i pod crkvenu upravu rimsku. Ove dvie vlasti, jedna svjetska druga crkvena, pobrinuše se iz rana, da nadošlice obvežu na dvojako priznavanje i pokoravanje, na ime: oblasti državne cara bizantinskoga i oblasti crkvene pape rimskoga. Jednoj i drugoj želji odazvaše se Hrvati i Srbi: oni priznaše nad sobom pomenutu oblast svjetsku, i prigrliše dragovoljno vjeru krstovu, koja bi im donesena sa zapada, od navjestitelja rimskih. Radi nemoći bizantinskoga dvora neimadjaše ono prvo priznanje skoro nikakovih posljedica po narodni život naših predaka: slabi carevi nemogoše im niti na put stajati niti ih braniti, ako bi ustrebalo, kao što se skorim dokaza, kada su nastale krvave borbe medju narodom hrvatskim i gospodstvom njemačkim (franačkim). Ali je tim čudnije, što se i onaj drugi, inače preznameniti dogodjaj u životu naroda, toli mirno i tiho obavio, da skoro ništa o njemu nedoznajemo. Svakako se čini, da novi nauk za sada još nije duboko koriena uhvatio.

Osim ova dva dogodjaja, koji se u historiji izriekom pominju, nestaje nam za prvih sto i više godina iza doseljenja Hrvata i Srba, svieh ma

kakovieh viesti o njihovu životu: poslije velikih napora kao da ih bješe obrvao teški sanak odmora. Istom koncem osmoga vieka dogodiše se znamenite promjene. Silna država franačka, srušivši kraljevstvo longobardsko u Italiji (774) i pomoćju Slovjena gospodstvo avarsko u Panoniji (796), prikuči se sa dvie strane zemlji hrvatskoj, sa zapada i sjevera. Teška posljedca toga približenja bješe, da su skorim obadvie Hrvatske, panonska i dalmatinska, spale pod vlast njemačku (oko god. 800). Ovako je po prvi put nemila sudbina razdvojila jednokrvnu braću: Hrvati podpadoše pod vlast njemačku, Srbi ostaše i na dalje pod slabim gospodstvom grčkim. Doba gospodstva njemačkoga nad narodom hrvatskim, koje trajaše u svemu preko trideset godina, 800–830, te porodi divna junačtva Ljudevita posavskoga, ali i kletu neslogu domaću, medju velikim županom dalmatinskim i posavskim, – doba ovo s više je uzroka znatno po narodni život starih Hrvata.

Neima sumnje, da je u to doba, nastojanjem rimskih i franačkih sveštenika, iznova usadjeno kršćanstvo medju hrvatski narod. Car Konstantin pripovieda čak, kao da bi Hrvati, oslobodivši se nakon sedmogodišnjega ratovanja od jarma njemačkoga, sami izaslali bili poslanike u Rim na papu, da im dade duhovnih pastira, koji će ih iz nova pokrstiti i u vjeri poučiti. Bilo to, nebilo istina, svakojako se može uzeti, da je početkom devetoga vieka većina hrvatske Dalmacije čvrsto prionula za kršćansku vjeru. Ovamo spada i pričanje o pobožnu čovjeku, imenom Martinu, koji da je od nekuda iz franačke zemlje došao k Hrvatima, te bolan i hrom, dao se obnositi po narodu, nagovarajući ga, da drži zavjet, koji bješe negda zavjetovao papi rimskomu, da će sa svimi susjedi na miru živjeti. Kaže se, da ga je narod štovao kao velika čudotvorca. Isto što za dalmatinsku, valja reći i za panonsku Hrvatsku, koja je, osobito dok bješe pod franačkim gospodstvom, ne samo graničila već i u vrlo tiesnoj svezi stajala s panonskimi Slovjeni, o kojih su pokrštenju upravo to doba puno nastojali njemački sveštenici; nije dakle prilike vjerovati, da nebi bili i ov kraj Drave zalazili, pače ima za to i historijskih svjedočanstva.

Svatko zna, da širenje zapadnoga kršćanstva u srednjem vieku znači podjedno širenje *latinskoga* jezika i latinske nauke. Kršćanstvom dakle primljenim iz Rima ili od Franaka, bjehu Hrvati vezani na stanovit pravac života duševnoga. Historijska svjedočanstva pripoviedaju, da se je već u doba franačkoga gospodstva pa i kasnije sve jednako na to pazilo, kako bi se medju Hrvate raširilo znanje jezika latinskoga; u povećih mjestih, stolicah biskupskih, i kod manastira bjehu ustrojene latinske škole; a na crkvenom zboru spljetskom, držanom godine 924. u prisutnosti kralja Tomislava i mnogih hrvatskih i srbskih velikaša, izrečen bi zaključak crkve dalmatinske (capitulum XIV.), da su pomenuti velikaši držani baštinike svoje (sinove), kao i robove (servos) davati u nauk (dakako latinski). Razumije se, da je poglavita svrha nauka bila ta, da se uzgoje sveštenici; kod robova bješe s tiem skopčana sloboda, kao što nam dokazuje primjer, naveden u listini spljetskoj od god. 1080., gdje Petar „Cerni qui et Gumay" pripovieda, kako je jošte ma-

lena dječaka, po imenu Zlobu, kupio od njegova roditelja te ga dao da nauk izuči; za tiem mu pokloni slobodu i dok bi postao sveštenikom preda ga u službu crkvi, koja se ondje pominje, izrekav volju svoju, da i kao sveštenik ondje ostane.

Ugledu crkvenomu bijahu pri toj težnji veoma na ruku dalmatinski *gradovi*, u kojih je sada još skrozimice vladao elemenat rimski te se ponosito gradio jedinim zastupnikom kršćansko-latinske obrazovanosti. Zato se u spomenicih dalmatinsko-hrvatske prošlosti svakom prilikom razlika pravi medju oniem, što je rimsko ili latinsko, i oniem, što je hrvatsko ili slovjensko. Evo samo nekoliko primjera: U pismu pape Lava VI. na biskupe dalmatinske od god. 928. stavlja se gradu Spljetu (civitas Spalatensis) nasuprotiv zemlja hrvatska (terra Croatorum), te se veli, da je volja rimskoga pape, da nadbiskup spljetski zadrži vlast svoju i nad *hrvatskom* zemljom, jer mu inače nebi područje šire bilo, nego li medju gradskimi zidinami (infra muros civitatis). U listini jedanaestoga vieka (god. 1080) pripovieda se, kako se je na svetkovinu posvećenja neke nove crkve skupilo bilo mnoštvo *Spljećana i hrvatskih ljudi* (Spalatorum Chroatorumque virorum); a na drugom mjestu (od god. 1180) u istoj listini ima spomena o tužbah, koje su protiv manastira sv. Petra »de gumai« radi nekih zemalja podigli bili nekoji *Slovjeni* i nekoji *Latini* (quidam Sclavi et quidam latini). S tiem je u savezu, što se u starih listinah mnogo puti pominje dvojako ime kojega mjesta, jedno hrvatsko drugo latinsko, ili se opet koja slovjenska rieč tumači latinskom, kano: u listini Krešimirovoj od god. 1071. tumačeno je latinsko ime *murula* slovjenskim *stenizza* (stênica, a castro latine murula vocitato, sclauonice stenizza); tako je *calametum* protumačeno sa *tarstenich* (trstenik) 1145., *petra* sa *brus* 1145., *iedro* sa »in velis modum« 1145., *colnich* sa »via curri« (kolnik) 1194., *zauod* (zavod) sa »circuitus« 1194.; u listini Krešimirovoj od god. 1069. pominje se otok, koji po svoj prilici neimadjaše drugačijega imena van slovjensko *ueru* (vrv?), pa zato se izriekom kaže, da je onaj naziv »prosti slovjenski« (adiacet insula, que in *uulgari* sclauonico *ueru* nuncupatur) itd.

Ovaj narodni dualizam u Dalmaciji, premda se je već od početka osjećao, nedovede ipak sada još obadvie narodnosti do neprijateljskoga sukoba. Jer dokle narodnost slovjenska nedobi one duševne podpore, koju joj za tiem donesoše plodovi apostola, Ćirila i Metoda, smatraše se sve kršćansko podjedno kao rimsko, odvraćajući se s ponositim preziranjem od barbarskog slovjenstva; dotle se i dalmatinski Hrvati mirno pokoravahu duševnoj supremaciji kulture rimske. Ali kada doznaše za slovjensku rieč božju i za slovjensko pismo, probudi se i njihova religiozno-narodna sviest, i oni se oslobodiše te se zapodjede borba, koja je viekove i viekove trajala, dapače nije se ni do dana današnjega utišala, van što se njezin oblik izmienio. S ovoga gledišta, koje je za cielo sa sviem pravo i istinito, nesmije se pitanje o slovjenskoj liturgiji u Dalmaciji smatrati pukim prieporom religiozne naravi, već nam ga je puno obćenije uzeti, kao pitanje *narodnosti i narodne prosvjete*. Da bismo lakše razumjeli početak te borbe, o kojem ćemo niže pripoviedati,

treba da vidimo, kakov bješe pravac, kojim je pošao hrvatski narod prije nego li njime potrese onaj preznameniti dogadjaj u slovjenskom svietu.

Izmedju preslabih tragova duševnoga života ove dobe sačuva se kao najstariji književni spomenik hrvatske prošlosti: *listina velikoga župana Trpimira*. Ona je bar po sadržaju svojina duha hrvatskoga, makar da je u tudje ruho odjenuta te pisana jezikom latinskim; pisa je pako čovjek, latinskomu jeziku posve nevješt, što je vriedno spomenuti ondje, gdje se želi uhvatiti slika kulture onoga vremena. Nego i ovako ima u njezinu slogu dosta traga slovjenskomu načinu pripoviedanja; osobito je spomena vriedna dramatska živahnost, kojom se kao u razgovoru izmjenjuju rieči onieh, koji u listini govore, što puno naliči na individualizaciju, koja je već odavna opažena u slovjenskih listinah i zakonicih. Po sadržini pako taj je spomenik jasnim dokazom velike duhovne vlasti, koju spljetska nadbiskupija izvršivaše nad hrvatskim narodom, kao i bezuvjetne odanosti hrvatskih župana prema njojzi: Veliki župan ili knez (dux) *dogovorno sa svimi svojimi župani sagradi* manastir sa crkvom i namjesti u nj zbor braće (benediktovaca). Kad je već djelo dovršeno bilo, htjede bogoljubni knez još da nadari crkvu potrebitim srebrnim posudjem, ali *mu nesta srebra*. U toj neprilici obrati se na nadbiskupa spljetskoga Petra, i taj »mili kum« uzajmi mu jedanaest libara srebra, uz ove uvjete: da knez ispravom potvrdi spljetskoj crkvi sve što joj je nadbiskup ili svojim novcem kupio ili na dar dobio, gibivo i negibivo imanje, što je u Lazanih (ili Lažanih; *laz, lazi* znači: terra primum culta, ager novalis) i u Tugarih (još i sada selo u okružju spljetskom) sa robovi (kmetovi, servi) i robinjami (kmeticami, ancillae), po imenu Stepuš (Stepus), Zagolj (Sagoleo), Horvatin (?, Chortino); za tiem da istoj crkvi spljetskoj, *koja je prvostolna čak do Dunavske obale i skoro po čitavome kraljestvu hrvatskom* potvrdi sva imanja, koja spadaju na sv. Gjurgja u Putalju, podjedno s kmetovi i kmeticami, kako bješe ovu crkvu nadario kod njezina posvećenja veliki župan (dux) *Mislav*. Trpimir *posavjetovav* se sa svojimi župani ne samo da je ispunio oba ova uvjeta nadbiskupa Petra, već pokloni povrh toga kao svoj prilog crkvi spljetskoj *komad kraljevskoga zemljišta* (de regali territorio), i odredi, da se od *njegova* imanja, koje se zove Klis (Clusan), daje istoj crkvi desetina od svega prihoda, kao što to bješe počeo davati *njegov prethodnik* Mislav.

Pod ovu listinu podpisano je osim imena Trpimirova još četrnaest svjedoka: prva se petorica imenuju *župani* i svjedoci, jedan *camerarius* i svjedok, ostali na prosto kao svjedoci, a dva su posljednja svjedoka *capellani*. Listinu pisa po zapoviesti kneževoj »presbyter capellanus« Martin. Imena podpisanih svjedoka, premda su nekoja posve tamna, ukazuju se ipak već na prvi pogled kao narodna slovjenska, i to: *Comicinus* (Komičin?), *Pretilius* (Prêtilo ili Prêdilo), *Nemustlus* (Nemysl), *Zarsata* (Zrzota?), *Ozanulus* (Ozrênul?), *Negutia* (Nêgutin), *Zullo* (Šul), *Potecanus* (Potêhan), *Zutimuslus* (Sotimysl ili Zdimysl?), *Damay* (Domaj ili Domoje). Samo jedan župan upisan je *Lodovicus*, a ona trojica

sveštenoga reda nose crkvena imena: Dominicus, Ciprianus i Martinus. Može biti da ova četvorica niti nijesu bili rodom Hrvati, premda se to iz samoga imena za sigurno izvoditi nemože. Vriedno je ipak uvažiti, da su i u latinskih listinah sve onamo do četrnaestoga vieka osobna imena našega naroda pretežnom većinom slovjenska, pače i kod samih nekojih sveštenika, može biti osobito onieh, koji su slovjensku službu božju obavljali. Evo samo nekoliko primjera: u listini od g. 1044. sveštenik (presbyter) *milogoj*, g. 1059. sveštenici *drago* i *draguš* i *dragoslav*, g. 1072. »kapelan« *budilo*, »klerik« *desa*, g. 1073. sveštenik *milotêh*, g. 1076. opat *dobronja*, g. 1080. sveštenik *prodan, dragšan, dobre, vlkonja* i *vlčina*, god. 1083. »kapelan« *dragoljub* itd. Ako li u Trpimirovoj listini jošter neima tolikih dokaza o hrvatskoj narodnosti, neće se za cielo nitko čuditi tomu, kad uvaži što je gori rečeno o narodnom životu predćirilove dobe, u koje je ovo pisano, to jest g. 852., po računu Dümlera i Račkoga (prije uzimahu god. 837.). Kasnije listine kraljevske, makar isto tako latinske, kao što ova, nose ipak bogatijeg obilježja narodnoga i obilatijih dokaza hrvatske snage u Dalmaciji, premda su i one, sve bez iznimke, *crkvi* namienjene, te potvrdjuju, što gori rekosmo o silnom uplivu rimske crkve na hrvatsku državu. Što je, na primjer, ovdje u podpisu *jedan* camerarius, to su već *tri* u listini Mutimirovoj od g. 892.; u listinah pako od g. 1066., 1069., 1072., 1083. dolazi čak mjesto latinske rieči *hrvatska*, na ime: *postelnic* (posteljnik: cubicularius). Za druge časti neima u ovoj listini još ni spomena, izuzamši ona tri »kapelana«, od kojih jedan listinu pisa; u poznijih pako listinah, koje su nastale u doba razvijenijega života, sačuvaše se ove narodne rieči sladka spominjanja: *bravar, dvornik, djed, ključar, podžupan, pristav, šćitonoša, sotnik, tepčija, ubrusar, volar, vratar.*

Pravno značenje ovieh rieči izjašnjuje se istom u savezu s pitanjem, kakov bješe nutrnji oblik države hrvatske nakon oslobodjenja od Niemaca; ali tomu razlaganju nije ovdje mjesta (Gl. Rački, Odlomci, str. 91–162.). Nama je dovoljno znati, da se je narod hrvatski u tome još jače priklonio tadanjim formam rimsko-franačkoga svieta, nego li u pravcu duševnom. Doba gospodstva njemačkoga imadjaše tu važnost za državni život Hrvatske, što ju je iz bliza upoznalo s formom vladanja franačkoga, što je u nju uvelo mnogo tudjih, do sele nepoznatih, odnošenja. Samo se kaže, da su tiem načinom narodne, po svom izvoru prave slovjenske institucije došle u suprotivnost s institucijami tudjimi, bizantinsko-franačkimi; posljedak bješe taj, da su se narodna imena obično održala, bar do neko doba, ako i nijesu sasvim onaj isti pravni odnošaj izrazivala, koji od prije. Tako da samo primjera radi navedemo, iza franačke dobe spominje se sve jednako čast *župana*, kao i prije; ali ja držim, da se je sada pojam časti i pravni odnošaj županâ prema knezovom, a kasnije kraljevom, bitno izmienio. Sada stupiše župani prema svojoj glavi (knezu, kralju), u mnogo tješnji odnošaj; bijahu većma podanici i »sluge« kraljeve, nego li braća; nalikovahu predje na comites i grafiones naroda njemačkoga, nego li na negdašnje župane slovjenske kao starješine narodne. To se razabira iz bogato razvijenoga

sustava dvorskih časti, što su gradjene po uzoru njemačkom (kao kod Srba po uzoru grčkom), u kojih se skoro sami župani pominju. Eno župana dvorskih ili dvornika (jupanus palatinus 892, potonji comes curialis 1069), župana komornih ili posteljnika (jupanus camerarius 892), župana peharnika (jupanus pincernarius 892), župana volara (jupanus cavallarius 892), župana oružnika i štitonoša (jupanus armiger, jupanus macchecharius 892). Teško se vjeruje, da bi ovi župani jednako mogući i samosvojni bili, kao što oni negdašnji, koji jesu i nijesu slušali svoje velike župane. Može biti, da nije bez znamenovanja, što listina Krešimirova, govoreći o velikaših kraljevstva, izriekom pominje župane i comites (cum nostris iupanis, comitibus atque banis); čini se na ime kao da pravi neku razliku medju *župan* i *comes* te da je comes manji i niži častnik od župana; lako se domišljati, nebi li zar župani bili oni od starine, a comites ovi noviji na dvoru. Vriedno je spomena i to, da se u kasnijih listinah (n. pr. onieh od kralja Svinimira) narodna rieč župan skoro i nespominje, već samo comites, valja da zato, što se slovjenski karakter ove časti što dalje to više gubi.

Promienjeni odnošaji župana naprama knezovom zasiecaju dakako u pitanje o *plemstvu*, koje se već sada počelo izvraćati po ugledu tudjem, na temelju neslovjenskom. Slovjensko je plemstvo izraslo iz plemena, kao što sama rieč pokazuje, a pleme nije ništa drugo do li raširena familija (bratstvo), koje se još sada vidi u Crnogoraca. Kada se dakle tečajem vremena nekoje familije istakoše većim bogatstvom i imanjem, bijahu iz tieh kuća za cielo birani župani – a ti i jesu najstariji plemići. Ovakih jačih kuća nadje se već u najdavnije doba: njihov broj i druge okolnosti nijesu nam izbliže poznate. Ali što dalje to se više razgranjuje i ciepa plemstvo po moći i ugledu, te već u doba hrvatske samostalnosti (u X.–XI. v.) ima kojekakvih razlika, ima viših i nižih plemića, koje latinske listine raznimi imeni imenuju. Najobćenije dieli se dakako čitav narod u plemiće i neplemiće (nobiles, ignobiles); u listini od god. 1080 spominju se zemljišta *plemenitih Hrvata* (de nobilibus chroatensis) i *neplemenitih* (et ignobilibus); da se pako nijesu sami župani brojili medju plemenite ljude, vidi se po tome, što se kralj Svinimir god. 1078 poziva na svoje župane i druge plemiće (meorum comitum aliorumque nobilium), to će reći: osim župana bijaše i drugih plemića. Mogućniji plemići nose u listinah ova obćenita imena: prvienci naroda (primates populi, 892), velikaši (proceres 926, 928), knezovi kraljevstva (principes regni 1069), u jednoj listini Svinimirovoj ima čak već spomena o *baronih;* niži plemići, tako zvani vlasteličići, ili se na prosto zovu »nobiles«, ili kako u jednoj listini »potentioli«. Koja su bila prava, koje li dužnosti svieh plemića u obće, to se ima istom potanje ispitati: podataka nalazi se već sada u suvremenih listinah, a naći će ih se još i više, kada se pomno pretraže arkivi dalmatinskih gradova.

Hvali se u starih Slovjena, da nijesu poznavali robstva u onome značenju sredovječnih naroda, da bi čitava vrsta ljudi lišena bila svake slobode te bi se smatrali kao stvar, kojom vlastnik po svojoj volji raspolaže. Istih sužanja, ljudi u ratu zarobljenih, pripovieda se, da nisu

rado kod sebe zadržavali, već su ih voljeli puštati na slobodu ili da idu kući. I za ovaj liepi običaj u slovjenskom životu valja nam reći, da je kod Hrvata nakon franačke dobe bio i bitisao. Već gore pomenuta listina Trpimirova, prvi domaći odziv, pominje robove i robinje (servi i ancillae) pa da i rečemo, da to nijesu robovi u onome strogom smislu rimsko-germanskoga prava, nego samo kmetovi, opet ni to nije osnovano na domaćem slovjenskom životu, već je uvedeno i primljeno preko njihovieh za neko doba gospodara i učitelja. Nesmije se doduše misliti, da bi već sada (u IX. do XI. vieka) feudalnost na toliko mah preotela, te nebi bilo više slobodnih seljaka; ali bi jednaka obsjena bila, da zaniječemo eksistenciju pravoga robstva. Listine, koje su najpouzdaniji svjedoci, dokazuju nam sa sviem razgovietno, da je to doba bivalo kod Hrvata: prvo *slobodnih seljaka*, to će reći *zadružnih kuća* s podpunim vlasničtvom zemljištnim, od kojega se je tek stanoviti danak plaćao; razumije se, da je vlastnik mogao takovu imovinu prodati; za tiem *kmetova*, ljudi neslobodnih u tomu, što se zemlja, na kojoj su sjedjeli i težali je, smatrala imovinom budi kraljevskom budi plemićskom budi crkvenom; napokon *robova*, koji su se kupovali i prodavali i poklanjali i zamjenjivali kao svaka druga stvar.

Narod naš hrvatsko-srbski, kao u obće svi Slovjeni, nalikovaše vazda u svom životu više na tanku zelenu granu, nego li na krupno, okorelo deblo te bi se dao kojekako svijati i sagibati, ali nikako prelomiti; on je puno ustupao tudjim uplivom, ali im nije nigda posve podlegao; preko njega prejuriše strašne bure i vijavice ali on se neslomi niti neskrha.

ĆIRIL I METOD; BORBA ZA SLOVJENŠTINU.

Dok je silna franačka država dohvatila čak hrvatski narod, privukavši ga uredbami crkvenimi i državnimi kolu zapadnih Evropljana i njihove latinske kulture, medju tiem ostaše jugoistočni krajevi srbski zaklonjeni od stranih uticaja te življahu po svom starom običaju; zato se i nečuje o njih sada još skoro ništa. Od osmoga do jedanaestoga vieka ukazuje se puno više narodne snage i života na zapadu nego li na istoku; u najstarijoj historiji našega naroda prednjači pleme hrvatsko kao ranije i razvijenije. Ali iza ledja naroda srbskoga prema istoku stvori se u vieku sedmom (poslije g. 678) i osmom nova država *bugarsko-slovjenska*, po što je azijatsko, tursko-tatarsko pleme Bugara, provaliv iz južne Ruske, iz tako zvane velike Bugarske medju Volgom i Donom, preko Dunava, obladalo mirovitim narodom slovjenskim, koji je ovuda sjedio, sve do Balkana te mu se silom nametnulo za gospodara. Drzovitost i sloboda ratnih čopora udruži se s mirnom ali postojanom snagom krepka i marljiva ratarskoga naroda. Divljom silom bi država osnovana; tako je i njezina historija sve onamo do polovice desetoga vieka puna divlje okrutnosti. Najmogućniji vladalac bugarski do toga doba bješe na početku devetoga vieka Krum, istodobnik Karla velikoga, koji je čak bizantinskomu priestolu velika straha zadavao; njegova država protezaše se na sjeveru do Dunava i preko njega, po čitavoj Vlaškoj i jugo-istočnoj Ugarskoj (naš Sriem spadaše takodjer neko doba pod Bugarsku), na jugu do Balkana, preko kojega bi se spuštao, upadajući u južne, slovjenske zemlje carstva grčkoga čak do ispred Carigrada. Na zapadnoj granici doticahu se Bugari duž Morave naroda našega, ali do polovice devetoga vieka ništa se negovori ni o kakvih razmiricah, paće car Konstantin pripovieda, da su do to doba Srbi i Bugari u slozi i prijateljstvu živjeli kao mirni susjedi. Istom za vladanja bugarskog kneza Presjama i srbskoga Vlastimira zapodjede se raspra, koja se odposlije mnogo puti nastavljala.

Znatnije ipak, nego li su krvavi ratovi, koje vodjahu Bugari sa Carigradom ili kojimi napastovahu u razno doba naš narod, bilo bi da znamo što više o nutrnjem kolebanju i miešanju dviju toli različitih narodnosti, kao što bješe slovjenska i bugarska. Iz prva življahu svakako jedni od drugih sa svim odvojeni; zato se i pominju kod bizantinskih ljetopisaca sedmoga i osmoga vieka dvie narodnosti: Bugari i Slovjeni (n. pr. u Teofana, u Anastasija itd.), a i u jeziku čini se razlika medju slovjenskim i bugarskim. Dokle li je ovo odvojenje potrajalo, nije lako kazati, kao što se ništa pravo nezna, stoji li čudnovati zator gramatičkoga sustava u današnjoj bugarštini ikoliko u savezu sa stihijom bugarskom, kojoj jedni u tome mnogo upliva pripisuju a drugi sa svim ništa (Miklošić). Kod Slovjena podbalkanskih (tako zvanih macedonskih Bugara) vladaše za cielo u IX. vieku čista i neiskvarena slovjenština s oniem bogatstvom gramatičkih oblika, kojemu se baš divimo u najstarijih spomenicih crkvene slovjenštine; ta odavle i ponesoše braća Konstantin i Metod sa sobom u sviet jezik svojega grada i svoje okolice, jezik Slovjena solunskih kao i svieh onieh, koji su po Macedoniji stanovali, u tako zvanoj Slovjeniji; to je onaj isti jezik, na koji su poslije u Carigradu prevodili sveto pismo. Nu da li je i kod ostalih balkanskih Slovjena, na ime onieh, što bijahu iznad Balkana, pod vlasti bugarskom, u to doba isto ovako čisto i bogato narječje vladalo, to se nemože niti potvrditi niti zanijekati. Vriedno je uvažiti, što je još pod konac devetoga vieka, kada se učenici Metodovi, bježeći iz Panonije, skloniše u Bugarsku, glavna njihova radnja namienjena Slovjenom macedonskim, osobito oko jezera ohridskoga; da, sva je prilika, te je upravo napušteno stanje macedonskih Slovjena već u Konstantinovoj duši raspirilo prvu vatru svetog oduševljenja za onu uzvišenu zadaću, koju je poslije s bratom Metodom, nezaziruć od golema truda i zapreka, postojano izvodio. To je bar puno razložitije vjerovati, nego li da bi bio Konstantin istom na poziv i molbu moravskoga kneza Rastislava išao graditi slovjenska pismena i prevoditi sveto pismo; jer kako se mogu graditi pismena, ako se neima pred očima jezik, za koji su odredjena, a tko će vjerovati, da je mudri Konstantin, boraveći u Carigradu, sastavljao pismena za koji drugi slovjenski jezik, van za onaj njemu već od malenih nogu dobro poznati, kojim govoraše okolica solunska a i čitava slovjenska Macedonija.

Nije zadatak ove knjige, da pripovieda savkolik slavni, boguugodni ali mukotrpni život slovjenskih apostola (sr. veliko djelo od dra. Fr. Račkoga: Viek i djelovanje itd.); nu tko da se ih s pobožnom zahvalnošću nesjeti, kada su oni podjedno i prvi probuditelji slovjenske narodnosti i prvi prosvjetitelji slovjenskih naroda; kada su toli mudro umjeli spojiti prosvjetu kršćansku s potrebami narodnosti slovjenske, da jedno drugoga nepobija, već gaji i pomaže. U historiji slovjenske prosvjete zauzimaju Ćiril i Metod prvo i najčasnije mjesto, a mi smo im još i na pose dužni hvalu iskazivati za to, što su se njihovi plodovi već iz rana u naš narod uselili te zametnuli u njemu prvu klicu narodne prosvjete. Ovaj dolazak njihove radnje medju stare Hrvate i Srbe, kao i njezine posljedice, tiču se pobliže i nas ovdje.

Domaća, dragocjena svjedočanstva pripoviedaju nam o početku njihove radnje ovako: »Predje Slovjeni (словѣне) neimadjahu slova, nego crtami i rezami čitahu i gatahu, budući pogani. Pokrstivši se pako, bjehu prinudjeni, da grčkimi i rimskimi slovi pišu slovjensku rieč bez reda i načina ... Ali čovjekoljubac bog, koji sviem upravlja i neostavlja roda čovječjega bez razuma, već svieh k razumu i spasenju dovodi, pomilova narod slovjenski te im posla svetoga Konstantina filosofa, koji se Ćiril zove, čovjeka pravedna i istinita, i taj im stvori trideset i osam slova: jedna po načinu grčkih slova, druga pako po slovjenskoj rieči ... Ako li pitaš, u koje vrieme: to svi znaju te će reći: da u vrieme Mihaila, cara grčkoga, i Borisa, kneza bugarskoga, i Rastica, kneza moravskoga, i Kocelja, kneza blatanskoga, godine od stvorenja svega svieta 6363 (t. j. 855 ili 863).« Tomu dodaje druga viest: »a čim složi slova, poče pisati besjedu evangjeosku: isprva bje slovo i slovo bje u boga, i bog bje slovo i tako dalje.« Takav zadatak nije doista posao od nekoliko dana, već ište mudra i naučna čovjeka, kao što bješe filosof Konstantin, i uz dobro znanje mnogieh jezika, naročito onoga, za koji se slova grade; zato ako ima pomenuta godina štogod značiti, to može biti samo u tom smislu, da je one godine, t. j. valja da 863., trudna radnja Konstantinova u glavnomu već dovršena bila i ploda donosila. Reći ćemo dakle, da je godine 863. već samo apostolovanje započelo, po što su još prije toga doba priugotovljena ne samo pismena, nego i prievod sv. pisma, barem nekoji komadi (izbor) evangjelja i apostola. Od kolika je uspjeha bilo navještanje vjere Isusove po Bugarskoj prije odlazka solunske braće u Moravsku, to se pravo nezna; ali da su već sada rieči njihove razbudile i narod i kneza, sudimo po tome, što je skorim čitava bugarska država prestupila na kršćansku vjeru a knez Boris stavio se u dogovore to sa Carigradom, to s Rimom. Još se bolje vidi neodoljiva sila slovjenskoga bogoslužja, koje je Konstantin ustanovio i prvi s njim Bugare upoznao, što su nakon 24 godine, od kako odoše solunska braća u Moravsku, učenici njihovi bježeći ispred Niemaca s najvećom ljubavi prigrljeni bili od kneza i naroda bugarskoga.

Prava je nesreća, što se apostolovanje Ćirila i Metoda zajedno desilo s velikom rasprom medju istočnom i zapadnom crkvom; tiem je njihov sveti posao osumnjen kod neprijateljâ, koji budući protivnici slov. narodnosti svališe zlobu i zavist s jezika na nauk, potvarajući slov. učitelje, da ga iskrivljuju. Za mladjahni pako narod, koji se jedva ponešto upoznao s vjerom kršćanskom, koja propoviedaše mir i ljubav prema bližnjemu, bijaše za cijelo velika sablazan, kada je mjesto mira i ljubavi naišao na medjusobno progonjenje i mržnju, kada je vidio najveću svetinju izloženu borbi ljudskih strasti. To zadavaše velikih muka i samiem apostolima za života a još većma poslije njihove smrti stajaše na put djelu njihovu, koje su u Moravskoj i Panoniji Niemci, a kasnije u Dalmaciji Latini ljuto napadali i progonili, nebi li ga kako ugušili mrzkimi sumnjami i klevetami. Takova sumnja bješe i to, što skorim nakon dolazka naše braće u moravsku zemlju, pozva ih rimski papa preda se u Rim; ali kao da je providnost htjela da goneći nedužnu dvojicu od jednoga kraja do drugoga, razaspe sjeme njihove trudbe po svuda, kuda bješe slovjenskoga naroda i slovjenske rieči. I zbilja već ovo prvo putovanje braće Ćirila i Metoda i njihovieh učenika u Rim, g. 866–867, puno je znamenito za narod hrvatski, koji stanovaše u sjevernoj (posavskoj) Hrvatskoj, te se još uviek pokoravaše vrhovnomu gospodstvu Franaka (sada bješe knez posavskih Hrvata Braslav); sva je na ime prilika, da su naša dva apostola idući do mora jadranskoga udarili istočniem putem, koji vodjaše kroz Hrvatsku, te se je već sada barem ovaj diel hrvatskoga naroda upravo preko samieh apostola upoznao sa slovjenskim bogoslužjem. Tomu svjedoče po nešto imena mjesta, što nas sjećaju na prastaro štovanje iskazivano sv. mučeniku Klimentu, kojega su moći naši apostoli baš sada sa sobom u Rim ponieli bili, kano: *Kelemenovec, Kelemen,* sa prastarom crkvicom u čast sv. Klimenta. *Keleminovec, Klimen itd.* Znamo, da se je s onoga putovanja samo Metod u Panoniju povratio, jer Ćiril umrie u Rimu († 869); ali znamo i to, da je skorim panonski knez Kocelj i po drugi put poslao Metoda u Rim radi poslova crkvenih (g. 870): u tom ima dovoljno povoda i prilike pomišljati, da je osim sjeverne još i čitava dalmatinska Hrvatska u brzo doznala za djela slovjenskih apostola; a nije nemoguće, da se je Metod na povratku sa svoga drugoga puta i sam svratio u Dalmaciju medju Hrvate (supervenit quidam Sclauus ab Histrie et *Dalmacie* partibus – Conv. Carant). Bilo to ili nebilo, svakako je blagi duh slovjenski, kojim odisaše cjelokupno nastojanje naših apostola, oživio takodjer kršćansko-narodnu sviest Hrvata i Srba u Dalmaciji tako da od sada i kod njih počima nov odsjek narodnoga života.

U to se na ime doba dogodi nekoliko znatnih dogodjaja, koje prastaro pripoviedanje (stari slovjenski ljetopis i prievod popa Dukljanskoga) u savez stavlja sa slovjenskimi apostoli. Hrvati i Srbi odrekoše se zapada te prionuše za istok, naročito uz grčkoga cara Vasilja. Ovaj da ih oslobodi od tudjih (latinskih) upliva, naredi, kako se pripovieda, neka si sami svoje domaće poglavare uspostave po starome običaju; isto tako zapovjedi, da dalm. gradovi Hrvatom godišnji danak plaćaju, želeći jedne s drugimi izmiriti, po čemu je javno priznao, da su u Dalmaciji gospodari Slovjeni, ne pako Latini, kao što se doslije držalo; napokon sada se dragovoljno pokrstiše biesni Neretljani i svi ostali Srbi, kod

kojih se jošter nebješe učvrstila vjera Hristova, a to bi izvedeno preko sveštenika, koje im Vasilj po njihovoj želji s istoka posla, dakle bez sumnje preko Slovjena sa slovjenskom liturgijom. Ako to stanje i neosta u Hrvatskoj za dugo ovako (samo za vladanja kneza Zdêslava, do g. 879), nepropade ipak ni onda sva tečevina dobe Vasiljeve ili da bolje rečemo, duha Ćirilova, kada se ubojica Zdeslavov Branimir povratio pod vlast papinu: narodna stvar, a tako je narod smatrao slovjenštinu, nadje za cielo mnogo privrženika kod puka i pučkoga sveštenstva, kao što se vidi iz dopisa papinih na Branimira i rimskoga biskupa Teodosija ili iz njegova poziva, upravljena na dalmatinske biskupe i gradove, u kojemu oviem zaštitu obećaje, ako li bi se bojali Grka i *Slovjena*, da se vrate u krilo rimske crkve. Držimo dakle za istinu, da od to doba nigda više nije prestala slovjenska liturgija živjeti kod naroda hrvatskoga i srbskoga, ma i bila njezina sudbina drugačija kod one polovice, koja se naklonila zapadnoj crkvi, a drugačija kod one, što se okrenula istoku.

Historijska svjedočanstva, domaća i strana, pripominju više puti, kolika radost bješe obladala slovjenskimi narodi, kada su po prvi put slušali, da se na narodnom jeziku, koji oni razumiju, pjeva slava božja; sami Niemci tuže se, da su u Panoniji, po što je onamo Metod došao, njihove crkve opustjele, jer je sav sviet uljegao u slovjenske hramove. I kod našega naroda sačuva se živa uspomena na ono sretno doba, kada se prvi put upoznao sa slovjenskim bogoslužjem; narodno pričanje 12.–14. vieka umije ovako pripoviedati: »kako biše u gradu ki se zoviše Tesalonika, jedan človik mnogo naučen i filosof imenom *Kostanc*, i taj muž biše sa svim dobar i sveta života ... i naredi popove i knjigu hrvacku i istumači iz grčkoga hrvacku knjigu i hrvacki istumači evangjelja i sve pištule crikvene i tako staroga kako novoga zakona, i učini knjige s papinim dopuščenjem i naredi misu i utvrdi zemlju u veru Isukrstovu ... i napuni i utvrdi kralja u viri ... i krsti se sa svimi ki još u kraljevstvu njegovu bihu nekršćeni ... I u to vrime bi učinjeno veselje veliko meju kršćani, i svi oni ki bihu u tvrjavah i u vrsih gorskih i ki tajahu se i krijahu se i nepovidahu se kršćane, očitovaše se, odvrgši strah; i svi ki bihu progonjeni vratiše se ... i *kralj zapovidi svim koji latinski govorahu, da se vrate svi u mista svoja** i da podvižu i naprave gradove, koji po poganeh bihu rasuti i požgani ...«

Medju tiem dokonča i „veliki" Metod svoj slavni život, nakon dvadeset i dvie godine, pune borbe apostolovanja, u petnaestoj godini nadbiskupske časti (885), po što je gvozdenim postojanstvom i neustrašenim pregnućem mnogo sjajnieh pobjeda održao nad drzovitošću ne samo svojih osobnih, već i narodnih protivnika, medju kojimi bješe za cielo najsjajnija ona, kada je svojim vladanjem, bez pokora i prigovora, sklonio samoga papu Ivana VIII., da izreče svečane rieči: »Pismena slovjenska, koja je nekoć mudrac Konstantin iznašao, da se u njima

* Ovo mjesto opominje nas na rieči cara Konstantina, koji pripovieda, kako su Latini mnogo patili od Slovjena, dok ih neoslobodi car Vasilj, odrediv, da od sele neplaćaju danka carskomu pretoru, već Hrvatom. Cap. XXX.

razliežu Bogu dužne hvale pravom hvalimo i zapoviedamo da se u istome jeziku propoviedaju slave i djela gospoda našega Hrista". Njegovom smrti izmieniše se stvari sa svim. Koliko je god on junački pravednu i svetu stvar branio, silovitost protivnička neznadijaše za pravdu, već navali po smrti hrabroga zatočnika dvojakom žestinom na osirotjelu čeljad, sada povjerenu duhovnoj upravi vjernoga učenika Gorazda.. Neprodje pravo ni godina dana, a okrutnost njemačka, kojoj bijaše žalibog sam Svatopluk na ruku, dospje dotle te budu učenici slovjenski prinudjeni bježati preko granice: Gorazd i Kliment, Lovrinac i Naum, Angjelarij i mnogi drugi vrli ljudi zaželješe ukloniti se u Bugarsku, nadajući se ondje utočišta naći. Nevalja zaboraviti da je Kliment upravo i rodom bio iz Bugarske; sada se dakle vraćaše u domovinu, iz koje bješe negda otišao po svoj prilici zajedno sa Ćirilom i Metodom, da im pomogne vršiti veliku zadaću. Ovdje vladaše još uviek onaj isti knez Boris, koji je prije dvadeset i tri godine prijazno na svomu dvoru dočekao slovj. apostole, kada su polazili u Moravsku, pače kako neka svjedočanstva tvrde, upravo i pokršten bio od Metoda. Ali koliko gorkih časova bješe mu doživjeti od onoga vremena do sada! Vanjsko vladanje nebi mu ni malo sretno, ali još puno teži jadi zadesiše nutrnji život njegove države. Hoteći je na kršćansku urediti, baci se najprije u naručaj patrijarke carigradskoga, ali uvidjev brzo spletke dvora carigradskoga a po svoj prilici bojeći se i za svoju državnu samostalnost, obrati pogled svoj na Rim pače i na cara njemačkoga: tako ga neodlučno kolebanje izmedju dvie krajnosti povuče u vrtlog strastvenih borba, koje su se upravo ono doba vodile medju zapadnim i istočnim Rimom, te je državu bugarsku za dugo ona ista sudbina bila i progonila, koja Hrvatsku za doba Zdêslava i Branimira, koja Moravsku i Panoniju poslije smrti Rastislava i Kocelja. Čudne li srodnosti u nesreći! S toga je lako protumačiti, za što Boris s prevelikim veseljem primi odlične bjegunce u svoju državu, nadajući se preko njih dobiti ono, čega mu nedavaše ni Carigrad ni Rim, na ime narodne ljude u crkvu. I zbilja, kako nam se pripovieda u životu Klimentovu, knez i njegovi velikaši natjecahu se, tko će učenike Metodove ljepše počastiti i veću im ljubav iskazati. Gorazd i, kako se čini poslije njegove smrti, Kliment pominju se kao biskupi bugarski. Ovako stavi već Boris pod konac svoga vladanja temelj onomu slavnomu odsjeku u starobugarskoj književnosti, koji je doživio svoj zlatni i nigda više nepovraćeni viek pod vladom njegova sina, knjigoljubca cara Simeona.

U isto dakle doba, kada se pomračilo nebo Panonije i Moravske, svitaše slovjenskoj narodnosti zora na jugo-istoku, u Bugarskoj. Ali i na jugo-zapadnoj strani, kod dalmatinskih Hrvata, urodi djelo slovjenskih apostola bogatim plodom. Sa svim je prilično istini, da onaj papa, koji se pravednim ukaza slov. jeziku u Panoniji, Ivan VIII., nije mu velikih zapreka stavljao niti u Dalmaciji: tu zgodu pako umješe mudro upotrebiti, novo imenovani biskupi ninski, tako da se počamši od Teodosija suvremenika Ivanova, što dalje to više smatraju glavom čitave hrvatske crkve u Dalmaciji, te je na neki način posvećenom tradicijom

postalo, da se od sele „hrvatski" biskup ninski odvažno zauzima za svakolika prava hrvatskoga naroda, na ime pako i za toli sveto njemu slov. bogoslužje. I zbilja počam od konca devetoga vieka ima u crkvenoj historiji dalmatinske Hrvatske puno traga borbi izmedju Spljeta i Nina, to će reći, izmedju narodnosti latinske i hrvatske u Dalmaciji. Već na samoga Teodosija, premda se on prije izmirio bio s rimskom stolicom nego li nadbiskup spljetski, upravi ipak papa Stjepan VI. poslanicu punu ozbiljnih opomena, da neprekoračuje granica ustanovljenih njegovoj vlasti od starine i da neteži previsoko. Smisao je onieh rieči za cielo taj, da ga papa kori, što se izvan svoje biskupije mieša u crkvene stvari naroda hrvatskoga, te štiti i zagovara slovjenštinu. Isto tako bješe nasljednik Teodosijev na stolici ninskoj, u zavadi s nadbiskupom spljetskim; radi ove zavade pisana je *druga latinska listina* iz domaće kancelarije hrvatskih knezova, na ime *listina kneza* (ili velikoga župana) *Mutimira* (мѫтимира) od god. 892, kojom se izmedju pomenute dvojice presudjuje na korist nadbiskupa spljetskoga. Može biti, da je komu za čudo, što knez Mutimir ostaviv svoga biskupa prista uz nadbiskupa Spljetskoga; nu žalibog valja nam reći, da to nije jedini slučaj, gdje su se isti domaći knezovi s protivnicima slovjenske narodnosti združili protiv pravednih želja svoga naroda, po svoj prilici s razloga političkih; mišljahu bo da će živeći u prijateljstvu s nadbiskupom spljetskim imati za prijatelja i rimskoga papu, koji je ono doba silnu vlast imao. Takav bješe Tomislav, takav Krešimir Petar Veliki, takav Svinimir!

Medju bugarskom dakle i hrvatskom državom desetoga vieka ima ta golema razlika, što je ondje čitava crkva u jednome nastojanju složna bila, kojemu je sam knez na čelu stajao, ovdje se pako jedan, i to mogućniji diel crkve postojano protivio slovjenštini a knez neimadjaše ni toliko odvažnosti, da bi se zborom i tvorom nametnuo za zaštitnika svoje narodnosti. To bi ipak bila tim svetija dužnost sadanjih, posve samosvojnih knezova i kraljeva hrvatskih, čim se nakon propasti liepe panonsko-slovjenske državice, koju razoriše divlji Magjari, sva snaga južnoga slovjenstva upirala jedino o Hrvatsku i Bugarsku; da car Konstantin pripovieda nam još i to, da se je sada mnoštvo panonskih Slovjena, raspršano od Magjara sklonilo kod susjednih naroda, na ime kod Bugara i *Hrvata*. Mjesto toga što vidimo na početku desetoga vieka u Hrvatskoj? Vidimo, kako papa Ivan X., odrekav se onoga pravca, kojim bješe pošao Ivan VIII., podboden jamačno od domaćega latinskoga svećenstva, biedi Metoda i njegov nauk, zove Slovjene dalmatinske sinovima svete rimske crkve, kojim se valja držati materinskoga (t. j. latinskoga) nauka, i djecu poučavati umah od koljevke u tom nauku; čudi se, eda bi se koji sin rimske crkve, kao što su oni, mogao nasladjivati tiem, da se *divljim* jezikom Bogu hvala donosi itd.

S ovakim mislima o slovjenstvu i slov. bogoslužju izadje papa god. 924 pred crkveni sabor, u kojem bješe nazočan hrv. kralj Tomislav, veliki župan zahumski Mihail i mnogi drugi velikaši hrvatski i srbski; i opet bi izrečeno u članku IX. saborskih zaključaka: da nijedan biskup ove (spljetske) pokrajine nesmije ljudi slovjenskoga jezika ni na koji

viši stepen časti povisivati, van što smiju biti klerici i monasi; da nesmije dozvoliti u svojoj crkvi slovjensku misu čitati, van ako je velika potreba sveštenika; tada neka moli dozvolu u pape. Da bi pako kao razgovjetnije bilo, na koga je ovaj strogi članak naperen, ogradjuje se umah u sliedeća dva zaključka čitav episkopat dalmatinski protiv toga, da bi se ninski biskup igda smio nepokoravati nadbiskupiji spljetskoj, a kralju hrvatskomu i velikašem *prieti se kaznami duhovnimi* (uskraćivanjem obreda crkvenih itd.), ako bi igda poželjeli vlast „svoga" biskupa raširiti i preko njegovih granica na čitavu Dalmaciju. Ova je bojazan najbolji dokaz, koliko je narod hrvatski volio svoga biskupa ninskoga, osobito dok je na stolici biskupskoj sjedio tako odvažan branitelj narodnih svetinja, kao što bješe sadanji biskup ninski Grgur! On se i jedini usprotivi nepravednu zaključku radi slovjenskoga jezika, podupiran može biti od gdjekojih velikaša, ali ne za cielo od kralja, jer bi se to inače izriekom spominjalo. Ipak i taj osamljeni glas Grgurov imadjaše toliko uspjeha, da je papa pomenutomu članku za neko doba potvrdu uskratio. Ali šta će jedan protiv tolikih opraviti! Mjesto da se rieši pitanje o slovjenskoj liturgiji, bijaše narodnim protivnikom zgodnije, da se o tome posvema šuti; medju tiem pako podkapahu kojekakimi spletkami biskupa ninskoga, dok napokon nepronadjoše na saboru spljetskom od god. 927–928, gdje je i opet sjedio a mučao hrvatski kralj Tomislav, da od starine u Ninu niti neima biskupa, dakle da ga niti sada nemože biti, već neka si Grgur uzme biskupiju skradinsku ili sisačku ili bar duvanjsku, pa se nestidješe tomu još porugljivo dodati, da ako ga veseli veliku biskupiju imati te mu nije dosta jedna, to si neka uzme sve tri! Ovaj nepravedni zaključak dobi još god. 928 potvrdu papinsku, a biskupije ninske nesta. Ali nenesta kod naroda hrvatskoga ljubavi i štovanja prema slovjenskoj liturgiji, već se ona u prkos zabrani održa i u desetom i u jedanaestom vieku, dok se nije polovicom jedanaestoga vieka iz nova velika hajka digla protiv nje. To bijaše za kralja hrvatskoga Petra Krešimira Velikoga, dakle ono doba, kada je u Bugarskoj već odavna nestalo Simeonskih vremena i književne cvatnje, kada su krivovjerni Bogomili onuda vladali, kuda je nekoć Kliment narod u pravoj vjeri poučavao; Hrvatska pako, koja stajaše na vrhuncu svoje slave i moći, mogaše krepku zaštitu pružati slovjenskoj književnosti, da bude bio Krešimir onaki prosviećeni i za narodno dobro zauzeti vladalac kao što prije sto godina bugarski car Simeon. Ovo na prvi mah čudno držanje hrvatskih kraljeva, poimence samoga Krešimira, može se osim gori navedenoga obzira prema papi, još i tiem protumačiti, što je njima mnogo za tiem stajalo, da predobiju za se dalmatinske gradove, koji su posve navikli bili od njih se odmetati te pristajati uz Mletke; naši dakle kraljevi da ih udovolje, činiše im mnogo koncesija toli u političkom koli u narodnom pogledu, dapače stupahu s odličnimi kućami mletačkimi i u rodbinske sveze: tako bješe Krešimirova majka rodom iz Mletaka, po imenu Hiceta, kći dužda Orseola II. Ovaj odnošaj prema zapadu puno je naličan kasnijemu odnošenju srbskih vladara prema svietu grčkomu.

Pod Krešimirovim dakle vladanjem držan bi i opet crkveni sabor u Spljetu u nazočnosti papina poslanika Majnarda, u kojemu zaključiše biskupi dalmatinski: da se nitko neusudi u slovjenskom jeziku obavljati službu božju, van samo u latinskom i *grčkom,* i da nikoji čovjek slovjenskoga jezika nesmije dobiti svetieh redova. Ova nepravedna zabrana od god. 1059 i 1064 nije nam nova, ali su sa svim novi razlozi, kojimi je tumačiše. Govorahu bo, da je *gotska* pismena neki *krivovjernik* Metodij pronašao, koji je mnogo protiv pravila katoličke crkve, u istom slovjenskom jeziku, lažljivo napisao, ali zato da je po odredjenju božjem naglom smrti kažnjen bio! Razloge ovake mogaše samo zloba ili glupost na vidjelo iznieti; ako zloba, to je čitavo postupanje već tiem samiem dovoljno ožigosano; ako li glupost, tada se nijesu smjeli bar ovi isti ljudi podsmievati prostoti slovjenskih sveštenika, kao što učiniše do skora sa starcem Cededom.* Vriedno je još uvažiti, da se u pomenutoj zabrani neisključuje jezik grčki, dakle niti grčki obredi, već samo slovjenština; to je i opet nov dokaz, kako se ovdje nije radilo o pravom vjerovanju, nego tek o progonjenju slovjenske narodnosti. Ele zaključak zbora crkvenoga bi ipak do malo vremena potvrdjen, a slo-

* Pripoviest o popu Vuku i starcu Cededi tako nam živahno pred oči stavlja tadašnje biedno stanje „hrvatskih" popova u Dalmaciji, da je vriedna da je ovdje priobćimo. Samo se nesmije zaboraviti, da ovo pripovieda veliki protivnik slovjenske narodnosti, Toma arcidjakon spljetski. Mnoge stvari, koje su njemu smiešne i preziranja vriedne, prikazuju se našim očima kao krjepost; što je njemu prievara i lukavština, to je nama prostodušna ali vatrena odanost prema svojemu. Ono doba, piše Toma, dodje u hrvatske strane neki sveštenik, došljak, po imenu Ulf (Vuk), licem hineći pobožnost, ali otrov od lukavštine krijući u srcu. *Obilažaše* dakle *narod* prišapćujući mu koje šta i gradeći se kao da je od pape poslan, te *sažaljujući* tobože *njegovu biedu* obećavaše mu koristan savjet: znajte, reče, da se je gospodar moj, papa, jako ražalio čuvši, da su vam crkve pozatvorane i vašim sveštenikom zabranjeno obavljati službu božju; odpravite dakle gospodaru mojenu posланičtvo te znajte da ćete dobiti štogod ushtijete. *Sastavši* se dakle *starješine* i učinivši *dogovor,* pošlju istoga popa Ulfa s *darovima* u Rim. Pospješiv put, dodje on do skora u Rim, predloži papi *darove* od *Hrvata* i njihove molbe te ga sniženo zamoli, da *stanje crkava i popova po kraljevstvu slovinskom u stari običaj uspostavi.* Papa mu odgovori, da nemože ništa učiniti protiv ustanova od poslanika apostolske stolice, već mu poda listove, neka ih nosi arhiepiskopu i kralju i ostalim velmožam one zemlje pa da dva *biskupa* ovamo dodju, jer njega kao nepoznata čovjeka nemože ni saslušati. Zlobni pop neponese papinih pisama oniem, kojim bjehu namienjena, već se što skorije povrati ka *Gotom* (Slovjenom), koji ga bjehu poslali. Tada pitajući ga, što se od njihovieh zahtjeva u apostolske stolice dogodi, odgovori im on: „Eto, hvala Bogu, što god zaželjeste od gospodina pape, zadobih; crkve se Vaše otvaraju, Vašim se sveštenikom službe povraćaju; povrh toga isprosih Vam i to, da si od svoga naroda izaberete biskupa i da ga sa mnom k istomu papi s nekojimi darovi odašaljete radi posvećenja." Čuvši to *Goti, jako se poveseliše te umah izabraše nekoga starca, prosta čovjeka, po imenu Cededu za biskupa* te ga poslaše brzo u Rim, *zajedno s nekim opatom Potepom* i s popom Ulfom. Kad su ovi došli pred papu, upita ih on, tko su? a bezbožni pop odgovori: Mi smo iz dalmatinskih strana; Vi ćete se, sveti otče, sjećati, da sam ja onomadne došao bio k Vašoj milosti, a ovi se sada odlučiše pokloniti k nogama Vaše svetosti, da i *njihovu narodu, kao sviem, milost iskažete.* Taj pako preodlični čovjek gotski (slovjenski) dodje za to, da bi, dobivši u Vas podpuniji naputak, uzmogao slobodnije propoviedati istinu. Na to će papa: kakovu čast obavlja? odgovoreno bi, *da je već dugo sveštenik u svojem jeziku* (slovjenskom). Opet pita papa: pa za što nebrije bradu po običaju katoličke crkve? Bezbožni pop odgovori:

vjenski svešteničí poćutješe veliku žalost, jer su im sve crkve pozatvorane bile, te obično slovo božje presta se razliegati po njihovih hramovih. Ovako nesmiljeno bjehu podsječena krila slovjenskoj liturgiji u Dalmaciji; neosnovanom osudom rinuta u skrovitu tamu, življaše od sele nalika na čovjeka, kojemu ako i neuzeše života ali ga baciše u tamnicu, gdje je lišen svake i najsitnije zrake svjetla božjega. Jer akoprem ona još ni sada nepropade, po što se već preduboko narodu za srce uhvatila, kakvim se ipak životom može prozvati, kada je čitave viekove isključena bila od svake pažnje, od svakoga nadgledanja i od svake nauke! kada je odbijalo od sebe sve, što bješe bogato, odlično i učeno!

Ova borba za slovjenštinu bije se na obali jadranskoga mora; vodi je narod hrvatski, ali ne za se sama već i za braću svoju na istoku i jugu, za narod srbski. Rekosmo, da su za cara Vasilija pokršteni Neretljani i ostali Srbi, do kojih jošte nebješe došla nova vjera; rekosmo i to, da su od njega dobili takvih sveštenika s istoka, koji su im slovjensku službu donieli; ali tiem nebi rečeno, da su se već sada Srbi odciepili od zapada te prionuli za istok. Jer kao što se u obće u toj žalostnoj borbi izmedju istoka i zapada nesmije narodom slovjenskim mnogo svoje volje

Zato je, gospodine, i došao pred Vas, da bi se od sele pokoravao Vašoj volji. Papa mu odmah sam nekoliko dlaka od brade odsiječe te zapoviedi svojim ljudima, da ga po običaju crkvenom obriju. Onomu pako sveštenику kaza: *Nijesam ti zapovjedio, da mi ovake ljude ovamo dovodiš već da mi biskupe za tolik posao ovamo dozoveš.* Na to će sveštenik: gospodine, *htjedoše ali nikako nemogoše.* Papa imavši vieće, odgovori im ovako: Znajte sinci, da ovo što Goti hoće da zadobiju, već sam mnogo krat čuo, ali radi Arijánâ, obretnikâ takve književnosti, neusudjujem se dati im dozvolu, da u svom jeziku obavljaju službu božju. Sada podjite i gledajte, da onaj narod sluša sve, što su poslanici papinske stolice u crkvenom zboru odredili, dok onamo stignu novi poslanici. Čuvši ove rieči, vratiše se brzo u domovinu. Uz put pitaše Cededa popa Ulfa: kaži mi, što li nam pomože, da podjosmo pred papu? Ulf mu odgovori: Sve što si vrućim srcem želio, postiže mojim trudom. Što? upita Cededa, a Ulf reče: papa naredi te biskupom. Kako to? reče Cededa. Ulf mu odgovori: Tolika je vlast papina, da komu god nekoliko dlaka svojom rukom iz brade iskine, umah bude biskupom. Čuvši to *ludi starac* obradova se veoma, te si umah nabavi pastirski štap i prsten. Napokon *ulazeći u granice hrvatske zemlje, sunarodnjaci, doznavši o njihovu dolazku, veselo pohitiše svojemu biskupu u susret, te ga velikim slavljem dočekaše ...* Na prvi mah *protjera on krčkoga biskupa s njegove stolice* te si je kao s apostolskom dozvolom posvoji. Tada, vajmeh sramote, taj *čudni* episkop poče poganiti službu božju *posvećivanjem crkava, zaredjivanjem sveštenikâ i obavljanjem drugih biskupskih dužnosti.* Čim ti bezbožni dogodjaji doprieše papi do ušiju, posla bez oklievanja nekakva poslanika Ivana Kardinala, da u *slovinskih stranah zatre sjeme kletoga raskolničtva.* Kardinal došav u one strane, sazva mnoštvo naroda i sveštenstva te *grdno pokori onoga lažiepiskopa pred samimi njegovimi Goti* za toliku, lakoumnu nevaljanštinu, što mu nije papa nikakova svetoga reda podielio. I zato ga mačem vječitoga prokletstva rastavi od zbora vjernika s Potepom i svimi sljedbenici; Ulfa pako, koji bješe početnik tolikoga bezbožtva, dade odvući u Spljet: ondje ga u zboru crkvenom liše reda sveštenoga, te izbijena, obrijana i ožigosana bace ga u vječnu tamnicu! *Budući da pomamni Čededa nikako nehtjede odustati od započete drzovitosti te radi njega u čitavom kraljevstvu velika sablazan nasta,* zapoviedi papa, da se toli u rimskoj koli u spljetskoj crkvi i po čitavoj pokrajini svečano prokletstvo na nj izreče ...

Ovo je po svoj prilici samo jedan primjer, kako su nemilice postupali latinski sveštenici sa svojom prezrenom braćom slovjenskom.

pripisivati – oni bijahu tek za obdulju onome od oba protivnika, koji će pobjedu održati – tako se još manje smiju kod naroda srbskoga odnošaji kasnijih vremena pomiešati s ovom starijom dobom. Izmedju svieh krajeva, u kojih su stanovali Srbi, najviše se za sada (u IX. do XI. v.) doticaše vanjskoga svieta dalmatinsko primorje, na ime Zahumlje i Duklja ili Zeta; ovamo se i nagibaše čitava snaga toli političkoga koli narodnoga života: one druge krajeve, kano Srbiju i Bosnu, zaklanjaše od zapada država hrvatska, a od istoka država bugarska te su i u svom razvitku, koliko se čini, znatno zaostajali za pomenutom jugo-zapadnom stranom. Ovdje pako bješe takovo uredjenje crkveno, da su Srbi stajali pod biskupijom dukljanskom, koja se pribrajala zapadu, na ime k biskupiji spljetskoj; s toga bijaše na saboru spljetskom od g. 925, kojim je slov. liturgija zabranjena, nazočan takodjer Mihail knez od Zahumlja i Duklje s mnogo drugih *srbskih* velikaša. Kasnije posta istinabog biskupija barsko-dukljanska glavom čitave gornje Dalmacije, a od nadbiskupije spljetske posve nezavisna, te je tako i narod srbski ovieh krajeva riešen žestine nadbiskupa spljetskih, ali se zato opet nadbiskupija dukljanska neodkide javno od zapada, ma i došla kad i kad pod vlast bugarsku ili grčku. Papa Aleksandar pominje u pismu od god. 1068 manastire latinske i *grčke* ili *slovjenske,* opominjući nadbiskupa barskoga, da se za njih stara. Odatle se vidi jedno i drugo: i savez sa zapadom i držanje liturgije slovjenske.

KNJIŽEVNA RADNJA U BUGARSKOJ

Premda se solunska braća nijesu rodila isred našega naroda niti je radnja njihova od iskona Hrvatom i Srbom namienjena bila, vidjesmo ipak, kako su naši djedovi u brzo prisvojili djelo slovjenske obrazovanosti, na ime: jezik, slova i knjige. I tako što nebi po svome izvoru, posta voljom i ljubavi naših predaka takodjer svojinom hrvatsko-srbskoga naroda; crkveno-narodna prosvjeta Hrvata i Srba ishodi iz književnosti starobugarske, jer ima s njom jedan te isti osnov.

1. *Jezik*

Rekosmo napried, da je za cielo Konstantin onaj jezik, kojim govoraše njegova domovina, odabrao sebi za ugled kod sastavljanja slova i prevodjenja sv. pisma; to bješe dakle narječje macedonskih Slovinjana, koje sva kolika, domaća i strana, svjedočanstva zovu jezikom *slovênskim* (ꙗзꙑкъ словѣньскъ, γλώσσα σθλοβενική), pa tako se zvao i narod, koji je u devetom vieku onuda stanovao. Po što su azijatski Bugari navalili preko Dunava, obladaše iznajprije onimi zemljami, što su ov kraj balkanskih gora (na sjeveru); kasnije tek raširi im se državna vlast i preko Balkana, po Macedoniji i Traciji. Nu kada je macedonsko-slovjenski jezik

zavladao čitavom bugarskom državom kao svetinja crkvena (za Borisa i Simeona), počeše mu takodjer ime državno nadievati, prozvavši ga jezikom *bugarskim* (ꙗзꙑкъ бльгарьскъ, γλώσσα βουλγαρική). I ovo je ime prastaro, t. j. čak iz devetoga i desetoga vieka; grčki pisac života Klimentova (u desetom vieku) uzima već obedvie rieči, na ime jezik slovenski i bugarski, u istom značenju. Što je njemu pravo bilo, valja da i nama nebude krivo, osobito počem znamo, da su neposredni potomci macedonskih Slovinjana od devetoga vieka, kao i braća im s ovu i onu stranu Balkana, sačuvali do dana današnjega samo jedno od ona dva imena, t. j. ime bugarsko; pak je i naš jezik upravo u neprilici, kako bi preveo rieč словѣньскъ, razumievajući je samo za balkanske Slovjene, a da je nepomieša sa značenjem, koje bi preširoko bilo te joj nebi pristajalo. Za to volimo Ćirilov jezik prema današnjoj bugarštini prozvati jezikom starobugarskim, nego li staroslovenskim, da se nebi pomišljalo umah na današnje, novoslovensko narječje, kojemu nepripada to pravo, graditi se neposrednim potomkom Ćirilove slovenštine.

Jezik ovaj ode do mala, kako vidjesmo, iz Macedonije u Moravsku, pisan u knjigah, što ih bješe Konstantin ponio sa sobom, s juga na sjever, na dvor kneza Rastislava. Prem da se neima zaboraviti, da su tadašnjoj Moravskoj posve drugčije granice bile nego li što su danas, jer je zahvatala skoro čitavu sjevernu čest od Ugarske, blizu k Dunavu, graničeći na jugu s panonskom Slovenijom, a za Dunavom prema jugoistoku sa silnom državom bugarskom, narod ovuda negovoraše ipak istiem narječjem, kojim su bile pisane knjige; s toga da je crkvenoj slovjenštini u Moravskoj duži i sretniji život sudjen bio, nalazili bismo u tamošnjih književnih spomenicih mnogo tragova, kako se čisti starobugarski jezik pomiera radi narječja domaćega oniem po prilici načinom, koji nam je na ugled stavljen u pražkih glagolskih odlomcih, gdje ima ovakih moravizama: *hvaljęcimъ* m. *hvaleštimъ*, *utvrъzenie* m. *utvrъždenie*, *modlitvu* m. *molitvą* i t. d. Nu ovaki su primjeri odviše riedki, da pravo reknemo, ograničeni tek na jedan jedini spomenik. Nastavljajući bo slov. apostoli svoj prievod u Moravskoj, prije nego li što podjoše u Rim, pridržaše bez sumnje i za dalje onaj isti jezik, kojim bješe djelo započeto na slovjenskom jugu, a i medju učenicima imadjahu, kako znamo, nekoliko pomagača rodom iz Bugarske, n. pr. Klimenta. Poslije nekolike godine morade Metod sa svojom družinom uzmaći u Panoniju, ka knezu Kocelju; ni ovdje nije se dangubilo, već je uz druge dužnosti i književni posao nastavljen. Ali ovuda vladaše, kako se danas misli s puno razloga, takvo narječje slovjensko, koje bijaše da nerečemo isto, a ono bar posve srodno sa pravom Ćirilovom slovjenštinom. Jer po što su razbijeni Avari, naseliše se ovuda ponajviše dielovi onieh Slovjena, koji su već odprije sjedjeli u današnjem Erdelju, Vlaškoj i na donjem Dunavu; to bijaše dakle jedna čest Slovjena bugarskih, s kojimi je ono doba i graničila Koceljeva Panonija na istočnoj strani. I zbilja riedki ostatci njihova jezika, što su skriveni stranom u riečih magjarskih stranom u geografskih imenih, svjedoče nam, da su panonski Slovjeni poznavali oba najizrazitija znaka stare

bugarštine, t. j. nosne samoglase *ą* i *ę*, za tiem *št* i *žd* m.*ć-č* i *dj-gj*. Recimo dakle, da su i pomagali Metodu u prevodjenju gdjekoji učenici rodom iz ovieh krajeva, na priliku Gorazd, to nije ipak nikakvo čudo, što su sve knjige jedniem te istiem narječjem pisane, kada se ni u životu izvan knjiga nije mnogo razlučivao govor ovieh od govora onieh. Dopustit ćemo ipak, da su se možda u Moravskoj i Panoniji uvukle u staru bugarštinu nekoje rieči iz njemačkoga jezika, prem da ih dosta malo ima naprama grčkim.

Kada je nezgodom vremênâ slov. književnost iz Moravske i Panonije natrag otisnuta u Bugarsku, nadje se starobugarski jezik i opet u svojoj domovini. Zna se, da je istom sada mnogo spomenika budi izvorno sastavljeno budi s grčkoga jezika prevedeno; ali i u tih knjigah vlada ono isto starobugarsko narječje, kao da ih pisa sam Ćiril ili Metod. Što je god dakle crkvena književnost, koju osnovaše slovjenski apostoli, po Moravskoj i Panoniji putovala i što se odanle natrag u Bugarsku vraćala, ovo se doba, od prilike pedeset godina, ima smatrati njezinim prvim i najstarijim odsjekom: u Moravskoj i Panoniji dočima taj odsjek po prilici godinom 900, u Bugarskoj smrću cara Simeona (927). Ali, kako vidjesmo, slovjenske knjige udjoše takodjer medju Hrvate i Srbe, još za života Metodova: i pozniji priepisi dovoljno nam svjedoče, da su ono bila i po sadržini i po jeziku ista djela književna, što ih bješe poklonio Slovjenom prosviećeni um mudroga Konstantina. Neima dakle sumnje, da se je bar u devetom i donekle u desetom vieku u crkvenih knjigah kod Hrvata onaj isti jezik čitao, koji u napried pomenutim zemljama, tako da se prvomu i najstarijemu odsjeku crkvene književnosti pridružuju još i neki hrvatski spomenici, kojih ako i neima danas, dosta je te znamo, da su negda bili. Po tome bješe negda naći čiste stare bugarštine u književnih spomenicih u Bugarskoj, u Moravskoj i u Hrvatskoj. Ovo jedinstvo jezično u crkvenih knjigah trajaše od prilike do konca desetoga vieka. Od to doba počima polagano izmjenjivanje i ciepanje u razrede radi toga, što potonji čuvari i njegovači crkvenih knjiga nijesu mogli niti umjeli svieh osobina stare bugarštine zadržati u čitavoj njenoj pravilnosti.

Iz Panonije izagnaše slovjensku liturgiju Magjari, iz Moravske Niemci: dakle u tim dviem zemljama i nedodje književni jezik do nikakva razvitka; gori pomenuti pražki odlomci dokazuju tek, što bi od njega bilo, da su mu zgodnija vremena poslužila. U Bugarskoj nadje se, kako rekosmo, stara bugarština u svojoj pravoj domovini; ovdje bješe samo onakvim promjenam podvržena, koje su savkolik narodni jezik zadesile, kao što su: miešanje dvaju poluglasa medju sobom, miešanje nosnih samoglasa, vezanje zamjenica *tъ* i *sь* uz imena samostavna, odakle je postao kasniji bugarski »člên« itd. Ipak je istina, da je crkveni jezik, kao stvar posvećena, mnogo duže prost ostao od ovieh udaraca, koji su jamačno već iz rana postigli narodno bugarsko narječje u glasovih i oblicih.

Posve drugčiji bijaše udes crkvenoga jezika medju Hrvatima i Srbima, – prije konca dvanaestoga vieka neznamo ipak o srbskoj književnosti napose upravo ništa. – Ovdje mu se suprotiše umah iz početka neka svojstva narječja narodnoga, nastojeći sve jednako, da iz njega isture one osebine, kojih narodni hrvatsko-srbski jezik baš nikako podnieti nemože. I nedirajući inače u narav crkvene slovjenštine, nemogoše hrvatski književnici nikako izgovarati nosnih samoglasa *ą* i *ę*, jer je narodni jezik na ovakih mjestih volio proste glasove *u* i *e;* neumješe za tiem praviti razlike medju *i* i *y*, kao i niti medju oba poluglasa *ъ* i *ь*. Ovo je najmanje od onoga, što se je umah namislilo izbaciti iz crkvene bugarštine; ima još i drugih, stranih pojava, kao što su *št* i *žd* m. *ć* i *dj* itd., ali se u te iz prva nije diralo. Mi nemožemo potanko naznačiti vremena, kada se je crkveni jezik u hrvatskih knjigah počeo oviem načinom izmjenjivati; to se dogodi svakojako vrlo rano, onamo negdje o polovici desetoga vieka; ima bo u Hrvatskoj vrlo starih glagolskih odlomaka (iz XI.–XII. vieka), u kojih su promjene već posvema izvedene, a nije prilično istini, da bi se takova šta u jedan mah dogodilo. Kad bismo za sigurno znali, da su frizinjski odlomci stare, *koruške* slovenštine, prepisani iz glagolskoga rukopisa, što će po svoj prilici i biti, tada bi nam već sam taj latinski priepis dovoljno pokazivao, koja sudbina stiže staru bugarštinu medju Hrvatima i Slovencima oko desetoga vieka.

Razlike ove, koje pominjemo za crkveni jezik Bugarske, Moravske, Panonije i Hrvatske, nijesu u svemu velike niti znatne; a kada još i to na um uzmemo, da je taj isti jezik do skora (u X. vieku) prenesen iz Bugarske u Rusku, tada se divni pojav prikazuje našim očima, kako je posao dvojice bogom oduševljenih navjestitelja obasjao svjetlom nauke kršćanske čitavu istočnu polovicu Evrope te se jedna slovjenska rieč božja odzivala iz milijunâ pobožnih srdaca. Ono isto doba, dok je jezik latinski vladao evropskim zapadom kao posrednik vjere, nauke i obrazovanosti, dok je arabština širila gospodstvo svoje po Aziji, Africi i Španiji, bješe puno izgleda, kao da će se i na evropskom istoku uz jezik i kulturu grčku na osnovu stare bugarštine zametnuti sa svim nova kršćansko-slovjenska obrazovanost.

Ali to bješe samo tako moguće pomisliti, što je mudri Konstantin taj odabrani jezik udesio za porabu književnu, sastavivši za nj posebita slovjenska

2. *Slova*

Mnoštvo historijskih svjedočanstva priznaje jednoglasno, da je ovo bila prva radnja solunskoga mudraca, koju je i trebalo obaviti prije nego li bi se dao na samo prevodjenje sv. pisma. Taj mučni posao ište čovjeka svestrano obrazovana, osobito u znanju jezikâ, u naukah filologijskih; a to i bješe filosof Konstantin, za kojega nam se obilato pripovieda, kako je radi svoje vandredne mudrosti i nauke postao najprije knjižničarom u sv. Sofiji, poslije učiteljem filosofije; za tiem bi poslan k Arabom na učene prepirke o teologijsko-filosofskih pitanjih, i napokon ka Kozarom, da ih uputi o vjeri Hristovoj. O tom se posljednjem

putu pripoviedaju znamenite stvari; kaže se, da je sada Konstantin iz-
učio židovski jezik i židovska slova, i da je preveo osam česti gramatike
(to valja da znači, da je sastavio za Grke gramatiku židovskoga jezika);
isto tako da je naučio čitati slova samaranska, a napokon našav negdje
evangjelje i psaltir pisan »ruškimi« pismeni, da se upoznao i s tiem
preko jednoga čovjeka, od kojega je naučio ovaj jezik čitati i govoriti.
Ovo je pripoviedanje vrlo tamno, nalično više na priču nego li na hi-
storijsku istinu. Pod Kozarima razumieva se u historiji obično narod
plemena tatarskoga; ali se nikako nezna, što bi kod propoviedanja vjere
kršćanske pomagalo Ćirilu, da je radi Kozara izučio bud evrejski bud
ruški (!) jezik. S toga neki slute (Hilferding), da se može biti ovdje
govori samo o *državnoj* vlasti Kozarskoj, ali *narodna* sredina da je bila
po svoj prilici *slovjenska*. Tada bi dakako i značenje rieči »ruški« dru-
gačije bilo, nego li što ga Šafařik uzima. Ali iz ovieh tamnih viesti
izvodi se ipak to, da je naš mudrac povrh grčkoga i latinskoga jezika,
kojima je nauke izučio, povrh slovjenskoga, koji je od djetinstva u
Solunu govorio, poznavao putem naučnim jošter jezik i pismena židov-
ska, samaranska (fenička) i nekakva ruška (zar gotska?). To mu bješe
dovoljno jamstvo za uspjeh i u onome posljednjemu djelu, koje zauzi-
maše ostatak njegova bogu i vjeri zavjetovana života.

Dvie nam ipak stvari smetaju te nemožemo pravo i podpuno ocieniti
taj posljednji umni zadatak našega svetitelja: za prvo neznamo pravo,
da li su Slovjeni već od prije imali štogod nalična na slova – sjećamo
se napried pomenutih crta i reza – i koliko je od toga Konstantin upo-
trebio; za drugo postaje nam ovo već samim sobom tamno pitanje još
i tamnije tiem, što niti neznamo za sigurno, kakva je slova mudri Kon-
stantin sastavio, jer se danas dvoja slovjenska azbuka za tu čast bori:
ćirilica i *glagolica*, te bi naše umovanje posve drugčije bilo uz ovu nego
li uz onu. Od poslije, što se koncem prošloga i početkom našega vieka
rodila nauka slovjenska, poticaše ovo zanimljivo pitanje sve slovjenske
učene ljude na neprestano razmišljanje; svatko htjede štogod priložiti
k boljemu poznavanju one krasne stvari, na kojoj je velik diel slovjen-
ske prosvjete sagradjen. Kako danas razlozi stoje, dobro je da se pi-
tanje o prvenstvu slôvâ odieli od onoga drugoga pitanja, koja da su
slova upravo Ćirilov izum; jer se jedno može i bez drugoga pomisliti,
te odatle što bi se dokazalo da je glagolica starija od ćirilice, čini se
da jošter nesliedi te bi morao upravo Ćiril sastaviti glagolicu, a netko
drugi, n. pr. Kliment, ćirilicu.

Što se starine i prvenstva tiče, već u prošlom vieku, da nepominjemo
kombinacija našega Grubišića i ostalih učenih Dalmatinaca, dokazivaše
oštroumni Gelazij Dobner (1785), da je glagolica starija od ćirilice i
da su glagolska slova prava ćirilova slova; ali njegov glas bijaše pre-
slab protiva ugledu velikoga Dobrovskoga, koji je hrvatsku glagolicu –
za bugarsku nije se tada još ni znalo – pripisivao trinaestomu vieku.
tobože kao lukavstvo katoličkoga sveštenstva, da bi, po njegovu mišlje-
nju, štitila katolicizam od napasti pravoslavlja i pravoga slovjenskoga
pisma, na ime ćirilice. Dobrovski mogaše tiem lakše na ovako mišljenje

privoljeti učeni sviet, čim za onda još nitko ni slutio nije, da ima spo-
menika glagolskih, starijih od trinaestoga vieka. Nego ovako neosta
za dugo. Skorim dopade ruku Kopitarovih prvi glagolski spomenik, pra-
voga starobugarskoga jezika, pisan glagolicom oblom: to bješe tako
zvani »glagolita Clozianus«. S ovakim oštrim i ubojitim oružjem bi mu
lako svladati nauku Dobrovskoga. Od toga vremena (1836) nastaje novo
doba po glagolicu, puno sretnih obreta i bogato ućenimi istraživanji;
njezin ugled rastijaše svakim danom na više, učeni sviet neosta pri tom
uvjerenju, da je ranija nego li iz trinaestoga vieka, već se negibaše čak
i toj misli, da je od iste ćirilice starija, dok najposlije Šafařik, posa-
kupiv svekolike razloge svojih i tudjih nauka, neuskrisi god. 1859 iz-
rjeku Dobnerovu, da je na ime unatoč navadnomu mišljenju, upravo
Ćiril sastavio glagolicu, a njegov učenik Kliment da je iznio na sviet
ćirilicu.

Valja nam reći, da uz Šafařika pristaje mnogo znamenitih u slovjen-
skom svietu učenih ljudi, medju kojimi pominjemo slavnoga Miklošića
i našega Račkoga. Naš domaći historik izloži na obširno Šafařikove i
svoje misli u učenom djelu: „Slovjensko pismo“ od god. 1861. Glavni
razlozi, na koje se u tom pitanju istraživači pozivlju, jesu od prilike
ovi: a) glagolica, kao pismo izvorno, znatno je nenarednija, dakle korak
većega savršenstva dovodi nas na narednije grčko pismo, a to je ćirilica;
b) u glagolici ima slôvâ, koja slute na starodavnu navadu pisanja s
desna na lievo, čega u ćirilici neima; c) ćirilska azbuka sastoji se od
dvie česti: jedna, i to veća, nije ni što drugo, do li puki alfabet grčki,
sastavljen po formah, običajnih oko IX.–XI. vieka; druga čest, koja se
veoma podudara s glagolicom, bit će po svoj prilici i uzajmljena iz
glagolice, što bi dokazivalo, da je glagolica ćirilici kod sastavljanja
upravo za uzor služila, po tome dakle da je i starija. Razlozi ovi, kako
su sa svim naravi grafičke, ma i bili istiniti, opet sami sobom ništa
nedokazuju, kada se pita, tko da je sastavio glagolicu? S toga se, idući
dalje, uzimaju na ogled glagolski spomenici i njihov odnošaj naprama
ćirilskim te se dolazi do ovakih istinitih rezultata: a) ima čitavih glagol-
skih rukopisa ili znatnih odlomaka, koji su bez sumnje tako stari, kao
i najstariji za danas poznati spomenici ćirilski, t. j. iz desetoga i jeda-
naestoga vieka; b) sadržina ovieh rukopisa jest ona ista, što i u ćirilskih
spomenicih, t. j. isti je tekst i isti jezik; pače glagolskim spomenikom
smiju se porediti tek najstariji ćirilski, jer je u poznijih ćirilskih ruko-
pisih jezik i tekst obnovljen, čega u glagolskih neima; c) ima nekih
osebina glagolskih, u riečih i oblicih, po kojih se pravedno sluti, da su
gdjekoji ćirilski spomenici jedanaestoga vieka samo priepisi sa origi-
nala glagolskih; pače u nekih ćirilskih rukopisih ima još i traga poje-
dinim glagolskim slovima, a nadje se i takvih rukopisa, gdje je prvo
i starije pismo glagolsko ostrugano te zgora pisano ćirilicom; d) napokon
su i glagolski spomenici onako razpršani po slovjenskom svietu, kao što
ćirilski; u gdjekoje krajeve niti se nezna kada i kako bi dospjeli bili,
van u samo ćirilovo doba. To se netiče baš toliko glagolskih ostataka,
koji se nadjoše u sjevero-zapadnih krajevih, n. pr. u Českoj ili Mo-

ravskoj, koliko naše domovine, u kojoj je, kao što pouzdano znamo, glagolizam već u XI. i XII. vieku čak izvan crkve bujno cvao, te nije prilike ni pomisliti, da bi se hrvatski narod na zborovih crkvenih, počamši od X. vieka, za drugu koju svetinju borio ili za druga slova progonjen bio, nego li baš za glagolicu, koju on od starine *hrvatskim* pismom nazivlje. Svi ovi rezultati, kao što su istiniti, tako su i velika uvaženja dostojni, jer se iz njih za sigurno izvodi, da su već u X., XI. i XII. vieku glagolska slova na široko po slovjenskom svietu poznata bila, niti bi se pravili ćirilski priepisi, kao što rekosmo, da nije već u X. vieku glagolska književnost, namienjena potrebam crkvenim, bogata, pače za onda može biti i bogatija bila od ćirilske.

Dok su dovle svi današnji istraživači slovjenskih starina složni u jednomu mišljenju, niesu svi jednako uvjereni o daljih izvodih Šafaříkovih, kao: da su glagolska slova upravo Ćirilova slova, a ono što današnje ćirilicom zovemo, da je sastavio Kliment itd.; jer se može i tako pomisliti, da je mudri Konstantin, ma baš i znao za glagolicu (u smislu gori pominjanih crta i reza), ali kao čovjek obrazovan i odgojen u duhu grčkom, da je ipak volio većinu slova uzajmiti iz alfabeta grčkoga, i tek malinu pridodati iz glagolice. Šafařík da ovakovu tumačenju, u kojemu mnogo istine ima, na put stane, tvrdi sa sviem odrješito, da Slovjeni prije Ćirila *nijesu imali nikakvih slova* i da su Ćirilova slova *sa sviem nova bila.* Obje izrjeke lakše je izreći nego li potvrditi ili dokazati, jer nijesu ni malo sigurne; protiv druge vojuje naročita apologija crnorizca Hrabra, iz koje su doista takodjer izvodili, da je Ćiril glagolicu sastavio, ali se ona ipak puno naravitije proteže na ćirilicu nego li na glagolicu. U najstarijem, premda jako iskvarenom, rukopisu ove apologije na slovjenska pismena, dolaze dvie znatne izrjeke: da je bog dao filosofu Ćirilu razum te je sastavio slova, *jedna po grčkih slovih, a druga po razumu i daru božjemu;* za tiem (po dva puta) da Grci prigovaraju: *od naših se je knjiga* (= slova) *izvela slovenska knjiga* (= slova); ove dvie izrjeke, kao što i čitav smjer Hrabrove apologije, nalikuju većma na ćirilicu, nego li na glagolicu. Vidi se dakle, da upravo oni dokazi, iz kojih bi se imalo za pouzdano razabrati, koja su slova Ćirilova, nijesu posve sigurni; zato će i borba mnienjâ o tom posljednjem pitanju dotle ostati neodlučena, dok nepristupe s kojegod strane novi do sada nepoznati razlozi.

Kod glagolskih slova bješe negda još i ta, sada već prilično izjašnjena, teškoća, što su jedna *obla,* druga *uglata;* jednimi pisani su spomenici razreda starobugarskoga, drugimi spomenici razreda hrvatskoga, to će reći oni što su pisani jezikom koji je kako napried spomenusmo, izbacio oba nosna samoglasa te pridržao samo jedan poluglas. Odatle sliedi naravski, da je u glagolici uglatoj iliti hrvatskoj manji broj slova nego li u obloj iliti bugarskoj, i to za one glasove, kojih hrvatskomu razredu stare crkvene slovjenštine niti netreba. Ipak se neima danas više ni malo sumnjati, da je obojemu pismu jedan te isti izvor, tako da su uglata hrvatska slova postala iz oblih bugarskih. Najbolji je dokaz tomu sama hrvatska glagolica, jer se njoj u starijih rukopisih, bar još kod pojedinih slova, sačuvao okrugao lik; da pače do skora udjosmo u trag takovu vrlo staromu odlomku glagolskoga pisma a hrvatskoga roda, u kojem su neka slova još posvema obla, neka pak prelaze već na obični kasniji, uglati oblik. Kada se sve to onoliko uvaži, koliko zaslužuje, tada nam nestaje razloga, zašto bismo za nemoguće držali, da je bar gdje koji glagolski spomenik *oblih* slova pisan u hrvatskoj domovini, ma i bilo u njemu nosnih samoglasa ili oba poluglasa; osobito po što znamo, da je isto tako i u Ruskoj još i u XI. vieku mnogo starobugarskih spomenika prepisivano od ruskih ljudi a s podpunim obilježjem stare bugarštine. Ja spominjem to po najviše radi jedne književne starine, na ime radi glagolskoga spomenika Klozova, koji se negda čuvao na otoku Krku, u knjižnici Frankopanskoj.

3. *Knjige slov. apostola Ćirila i Metoda*

Prelazeći najposlije posebice na *književnu* radnju slovjenskih apostola, prvo nam se pitanje nameće, što su uradili oni sami, što li njihovi učenici? jer se po tome može bar od prilike razabrati, kakovo bijaše stanje crkvene književnosti, prije nego li što je zgoda doniela medju Hrvate i Srbe, koliko li se smije prisvojiti radinosti, nastavljenoj u našoj domovini. O tome se uputiti, vriedi nam u toliko, što se o književnu radnju pojedinih ljudi obično mjeri umni razvitak čitavoga naroda; a posve je drugo, gotov posao samo prepisivati ili ga gdje što preinačivati, nego li je iz nova raditi, bilo da se izvorno sastavlja, bilo da se prevodi. Koliko je spomenika stare crkvenoslovjenske književnosti do danas odkriveno, valja nam priznati, da se u to prvo doba, o kojemu ovdje govorimo, naobilatija radnja pokazala za života samieh apostola u Bugarskoj, Panoniji i Moravskoj, a nakon njihove smrti u Bugarskoj, do god. 927., u doba zlatnoga vieka Simeonova. Iz Hrvatske doprieše do nas tek glasovi o žestokoj borbi za slovjensku liturgiju, ali ništa o nastavku samostalne književne radnje. Čini se dakle, pače po onome kako opisasmo stanje slovjenske liturgije u Dalmaciji, vrlo je prilično istini, da su se ovuda zadovoljavali pukim prepisivanjem onieh knjiga, koje su dobili ili od samieh apostola i njihovieh prvih učenika iz Moravske, ali do mala za tiem iz Bugarske.

Mudromu *Konstantinu* prisvajaju stara svjedočanstva još prije njegova dolazka u Moravsku prievod evangjelja, ma se i neznalo, u koliko je već sada, u Carigradu, taj posao svršen bio. Ali se zna, da je na svojem pohodu u Rim, ponio sa sobom ove, u slovjenskom prievodu priugotovljene knjige: *evangjelje,* udešeno za čitanje crkveno, koje počima riečima apostola Ivana: »iskoni bě slovo«; *apostol* t. j. djela i poslanice apostolske, jednako razredjene prema crkvenomu čitanju; *psaltir* i *službu,* u kojoj su bile molitve i pjesme što se čitaju na jutrnju, časove, objednju, večernju, pavečernicu, na tajnu službu i na krštenje. U koliko i kakovieh knjiga bješe ova služba podieljena, to se sada pravo nezna; samo se zna, da je bila udešena prema obredom i ustavu crkve bizan-

tinske, koji bješe za onda još mnogo kraći i prostiji, nego li kasnije. Knjige, u kojih se nahode razni dielovi službe božje, zovu se danas ovako: *služebnik* (odgovara latinskomu: missale), *časoslov* (lat. breviarium), *trebnik* (lat. rituale), *molitvenik* (euchologion), *oktoich* (pjesmarica), *menolog* (mjesecoslov), *stihirar* i t. d. Kritičkim poredjivanjem onoga mnoštva od rukopisa, u kojih se još dan današnji nalaze pomenuti tekstovi, nebi baš nemoguće bilo da se iznadje prvobitni oblik, kako je sam Ćiril slovjensku službu sastavio. Još se pominje ime Ćirilovo u nekih rukopisih kod raznieh članaka, kao je: ispoviest »o pravoj vjeri«, nekoje molitve i jedan uvod u evangjelje. Ono je prvo po svoj prilici zbilja njegovo, ali ovo posljednje bit će bez sumnje podmetnuto njegovu imenu. Što je Ćiril grčki pisao, tomu neima više traga.

Da bi se vidjelo, koja sudbina stiže književna djela apostola Ćirila tečajem puno viekova u slovjenskom svietu, navest ćemo nekoje najstarije i najznatnije spomenike, za koje danas znamo i mislimo, da se u njih bar dielomice čuvaju plodovi njegove radnje. Ovi su spomenici prvobitno svi pisani narječjem starobugarskim, koje je kasnije ponešto izmienjeno.

Najznamenitiji i najstariji tekstovi slov. *evangjelja* nenadmašuju jedanaestoga vieka; evangjelistari su stariji od podpunih evangjelja. S god. 1057 zabilježeno je ćirilsko evangjelje *ostromirovo* (izd. Vostokov g. 1843 u Petrogradu, nekritički Hanka 1853 u Pragu). Ovo je priepis učinjen u Ruskoj s još starijega teksta starobugarskoga. Još ima u Ruskoj ćirilskih evangjelistara: *mstislavov,* od g. 1117, *jurjevski,* od g. 1119; *dobrilov* ili *semeonov,* od g. 1164; a bez naznačene godine bit će odlomaka mnogo starijih, n. pr. odlomak *tipografske* knjižnice iz 11. vieka. I glagolskih evangjelistara, koji istoj dobi pripadaju, ima nekoliko, na ime: *assemanov* ili *vatikanski* (izd. Rački u Zagrebu) i *ohridski* (odlomak). Izmedju podpunih evangjelja ćirilskih, koja su godinom označena, najstarije jest četveroevangjelje *kriloško* od god. 1144; ali su znatnija i starija nekoja četveroevangjelja glagolska, kao: *grigorovičevo, zografsko* i *mihanovićevo* (odlomci). Najstarija dakle ćirilska evangjelja nadjoše se danas u Ruskoj, glagolska u Bugarskoj. Najstariji rukopisi evangjelja bugarskoga pisani su glagolicom; ćirilski sačuvaše se istom od konca 12. vieka napried, kadno već ima i tekstova roda srbskoga. Ipak u najnovije doba dobi petrogradska knjižnica odlomak ćiril. starobug. evangjelja iz 11. vieka, o kojemu gl. izv. archeolog. obšć. tom. V. str. 29. Čisto je bugarsko evangjelje *trnovsko* ili *maksimovo* od g. 1273, sada u Zagrebu; ima ih i bez naznačene godine nekoliko od istoga vieka, što u Zagrebu što drugdje. Najstariji je evangjelistar ćirilski srbskoga roda: *simeonov* ili *vlkov* (vukanov) od g. 1199–1200, ali nije prost od upliva starobugarskih, kao niti odlomci evangjelistara *svrljižkoga,* koji su iz 13. vieka te se u tekstu mnogo podudaraju s *nikoljskim* evangjeljem (izd. Daničić): misli se, da su oba spomenika potekla iz izvornika glagolskoga. Evangjelistara srbskih, pisanih na koži, medju 13.–15. v., ima vrlo mnogo, raspršanih koje kuda po manastirih i knjižnicah, ali glagolskih roda hrvatskoga neima.

Apostola neima toliko ni toli starih, kao što su evangjelja. Najstariji bit će apostolar *ohridski,* iz 12. vieka, koje se pokazuje kao puki priepis s glagolskog originala, izradjen za cielo u Ohridu; još se pripisuju 12.–13. vieku dva apostolara bugarska: strumički i sljepčanski. Od g. 1220 ima u Ruskoj apostol s tumačenjem, a iz 14. vieka znamenit je naš *šišatovački* apostol (izd. Miklošić). Napokon je osobito važan odlomak apostolara glagolskoga roda hrvatskoga, koji bješe nekoć prilieplјen na koricah nomokanona srbskoga od god. 1262 te spada svakako u 12. viek. Sada je u Zagrebu.

Psaltira ima dosta i vrlo starih. U Ruskoj čuvaju se odlomci iz 11. vieka: *evgenijevski;* čitav iz toga vieka: *čudovski* i iz 12. vieka: *petrogradski.* Onaj prvi ima još nekoliko glagolskih slova, isto kao i *bolonjski,* takodjer iz 12. vieka. Ćirilski bugarskoga roda ima jedan iz 13. vieka u Zagrebu (iz *mihanovićeve* zbirke), a jedan u Ruskoj: *norovov* i t. d. Napokon nijesu riedki psaltiri glagolski hrvatskoga roda, što su pripojeni obično časoslovom, kano iz 14. vieka: *pasmanski, pariški, lobkovicev* i t. d. Dobom znamenitih psaltira srbskoga roda nije se do danas našlo.

Veoma starim *liturgijskim* knjigam uzdrža se uspomena u glagolskih odlomcih *pražkih* i *sinajskih* (izd. Šafařik i Sreznjevski); za tiem ima u Ruskoj tako zvanih *mineja* iz 11. vieka, koje su za cielo prepisane iz starijih, bugarskih originala, kao što se još vidi kod one, koju pisa »Putęta«. Isto se tako nahodi iz 11. vieka *postni triod* u Ruskoj. Iz 12. vieka ima takvih rukopisa vrlo mnogo (sr. Sreznjevski, drevnie pamjatn. rusk. pisma i jazika. izv. akad. X. sv. 3.). Kao najstariji *stihirar* pominje se *sinodalni* od g. 1157 i *novgorodski sofijski* od g. 1163; bez naznačene godine ima jih još i više. Isto su tako stari i nekoji rukopisi od *kondakara,* to će reći: kratkieh crkvenih himna. Udara u oči, kako se i ovdje malo južnieh rukopisa sačuvalo, a osobito onieh bugarskoga roda; tek iz 13. vieka imamo *oktoich* bugarski *mihanovićeve zbirke,* sada u Zagrebu; istoj dobi pripada *palimpsest barberinski,* u kojemu su odlomci bugarskoga oktoicha i srbske mineje. U Ruskoj (u *norovskoj* zbirci) ima srbski oktoich iz 13.–14. vieka i t. d. Što o naravi ovieh spomenika znamo, najviše se imamo poslije Vostokova u novije doba zahvaliti Sreznjevskomu; on se neumorno stara, da isporedjujući odlomke glagolske sa starinami ćirilskimi, dokuči prvobitni i zajednički oblik, što mu je već dobrano i za rukom pošlo. Kad se to dokuči, moći će se iznaći takodjer, koji bješe oblik službe Ćirilove.

Poslije smrti Konstantinove nastavi književni posao *Metod* s učenicima. Njegov nam životopisac (Kliment ili Gorazd) pripovieda, da je on dovršio prievod *sv. pisma staroga zavjeta,* izuzamši Makabeje. Govoreći o tome Joan eksarch, pripisuje njemu s bratom prievod od *šezdeset ustavnih* knjiga, što bi po običnome brojenju sadašnjega vremena značilo, da nije preveo samo nekoliko komada iz staroga zavjeta, tako zvane devterokanonske knjige, medju koje se broje: Makabeji, Isus Sirach, Esther, Judith, Tobija. Cjelokupni prievod staroga zavjeta, koliko su do sele razni rukopisi poredjeni i ocienjeni, posvjedočuje nam

rieči Joana eksarcha bar tiem, što je narav jezika i prievoda u pojedinih dielovih dosta nejednaka te puno nalična na posao od više ljudi i razne dobe. Medju tiem ovo pitanje nije još onoliko ispitano da bi se moglo što izvjestna izreći. Do sada se tek zna, kakove je naravi prievod pojedinih knjiga staroga zavjeta u ruskih biblijah i u ruskih rukopisih; nije pak dovoljno ispitano, koliko se onaj tekst, koji je ušao u podpunu zbirku sv. pisma u Ruskoj, i to tek koncem 15. vieka, podudara s prievodom istieh knjiga južnoslovjenskoga roda, što se nahode raspršane (jer podpune biblije neima) u mnogih rukopisih bugarskih, srbskih i hrvatskih (glagolskih). Da bi se moglo o tom konačno presuditi, za to treba više nauke posvetiti starinam južnoslovjenske crkvene književnosti, nego li je do sada učinjeno.

Ostavivši dakle neriešeno pitanje, kada je popunjen prievod staroga zavjeta, valja nam reći, što se jošter za Metodija pominje, da je istumačio slovjenskim jezikom: *nomokanon* (u slov. prievodu: *zakona pravila*, običnije: *krmčaja knjiga*), zbornik crkvenoga prava, kako se do njegovo doba razvilo u bizantinskoj crkvi – današnji su nomokanoni mnogo obširniji, nego li bješe Metodov; – za tiem *paterik* (*otačaske* knjige iliti *poviesti*), zbirku kratkih životopisa od sv. otaca crkvenih; napokon se pripovieda, da je preveo s grčkoga osam besjeda brata svoga Konstantina, u kojih je ovaj branio vjeru kršćansku protiv muhamedovskih i židovskih učitelja kod Kozara. Neki misle, da je to ona ista knjiga, koja se gdje kada pominje pod imenom »Kyril slovênski«; tada se čovjek i nehotice sjeća one starine, o kojoj hrv. ljetopisac govori: »vazmi knjige, ke pri Hrvatih ostaše i pri njih se nahode a zovu se *Metodios*.«

Staroga zavjeta rukopisa – da i o njihovoj sudbini u kasnijem slov. svietu rieč rečemo – neima onoliko niti onako starih, kao što su knjige novoga zavjeta. Samo se zna, da je tekst kasnijih rukopisa sačuvao mnogo znakova starine, što i historijska svjedočanstva potvrdjuju. Tako je već g. 1047 prepisivao u Ruskoj pop Upir knjige *proročke*; 12. vieka (god. 1136) bjehu prepisane *mojsijeve* knjige i t. d. Posredno dakle imamo ipak, ma i u kasnijih priepisih, tekst onoga pradavnoga prievoda, koji ishodi čak iz vremena Metodovih. Izbor iz raznih knjiga staroga zavjeta, uredjen za crkveno čitanje, poznat je pod imenom *paremejnika*. Takav je jedan paremejnik hilandarski, 12. vieka, roda bugarskoga; s god. 1271 naznačen je parem. *petrogradski* i t. d. Tekstova staroga zavjeta roda srbskoga ima danas jako malo, sve iz kasnijih vremena, i nijesu još proučeni. Znatnim ulomkom istoga teksta moći će se ući u trag preko glagolskih spomenika roda hrvatskoga (sr. djelo Berčićevo), u kojih, čini se, da se mjestimice vrlo star prievod sačuvao; samo da nam je pristupa do starijih rukopisa.

Nomokanona ima nekoliko, ali istom iz 13. vieka, kao: bugarski *vukov* (sada u Berlinu), srbski *mihanovićev* od g. 1262 (sada u Zagrebu) i nekoliko ruskih: *rumjancovski* 1280, *rjazanski* 1284 i t. d. Nego ovo su nedakako istom kasnije ovako rašireni tekstovi crkvenih ustanova. Imenito se zna, da je oko g. 883 sastavljen obširan grčki nomokanon Fotijev

mjesto dojakošnjeg kraćega od Ivana skolastika; a po ovom obširnijem izradjeni su takodjer nomokanoni slovjenski.

Paterika ima mnogo; osobito u kraćoj formi, pod imenom *prologa*, nalazi se nekoliko dosta starih rukopisa. Tako su srbski prolozi: *norovski* i *rumjancovski* prepisani u 12. vieku s bugarskih originala; u Ruskoj ima paterik *sinajski*, koji je može biti čak iz 11. vieka, a nosi tragove stare bugarštine; u Miklošića je paterik bugarski iz 13. vieka i t. d. Prvobitni paterik bješe po svoj prilici dosta kratak; nu do nas je došlo nekoliko životopisa vrlo starih, n. pr. u *suprasaljskom* kodeksu dolazi život i muka svetieh za mjesec ožujak; posebice znamo za prastari život sv. *Kondrata* iz 11. vieka, koji se može isporediti s jednakim životom u suprasaljskom rukopisu, tako da se vidi da su obje starine potekle kao priepisi sa još starijega originala. Tiem načinom dokučujemo čak početak 10. vieka! Jednako je star život mučenice *Tekle*.

Ovako stajaše crkvena književnost uza slovjensko obavljanje službe božje, kada se nakon smrti učiteljâ počeše učenici, progonjeni iz Moravske i Panonije, preseljavati medju Bugare i Hrvate. Kao rekosmo, kod Hrvata se ništa nepripovieda o nastavljanju prièvôdâ, a da pravo rečemo, za obavljanje službe crkvene bješe dovoljno čak i ono, što se gotovo ovamo donielo. Najstariji književni spomenik, pisan u Hrvatskoj, bio bi onaj *psaltir*, koji dade o svom trošku napisati (za cielo samo *pre*pisati) solinsko-spljetski nadbiskup *Teodor* (m. 880–890), da se nije po nesreći toj dragocjenoj starini trag zametnuo. Za nju se znalo još u XIII. vieku, kada je odanle nov priepis učinio klerik rabski Nikola (g. 1222); ali niti Nikolinu psaltiru neima više traga. I tako se o tiem spomenicima nemože ništa dalje govoriti. Nego kada se sjetimo, kako su latinski sveštenici žestoko napadali na slovjensku liturgiju te joj svagdje na put stajali, dokučit ćemo, zašto su se »hrvatski popovi« htjeli bar tako ukloniti toj pizmi, što su uveli u slovjensku liturgiju *obred zapadne crkve*. Kada je ta promjena učinjena, nezna se pravo; čini se svakojako najkasnije u jedanaestom vieku. Po nešto dade se to razabrati iz crkvenih knjiga, koje su od tog doba dakako drugčije uredjene bile, jer su dojakošnji tekstovi odgovarali potrebam obreda istočnoga. Svi do danas odkriveni odlomci glagolskih starina roda hrvatskoga, predpostavljaju već nutrnje uredjenje knjiga po zapadnom obredu: to su odlomci službenika (misala) i časoslova (brevijara); za neke, jer su odviše kratki, nezna se pravo reći, kakova je čitava knjiga bila. Samo od jednoga jeditoga rukopisa, koji bješe pisan *poluoblom* glagolicom, nadjoše se dva lista na koži, po kojima se vidi, da je čitava knjiga bila tako zvani *praksapostolar*, t. j. djela i poslanice apostola, porazredjene prema čitanju crkvenomu istočnoga obreda, za sve nedjelje i praznike. Što se samo jedan takav odlomak do danas našao, to je slučaj, koji ništa neodlučuje; mi smijemo već odatle izvoditi, da je nekoč bilo i više glagolskih spomenika hrvatskoga roda, koji su se po svojem nutrnjem uredjenju sa sviem držali istočnoga obreda, dakle i podudarali sa ćirilskimi spomenici roda bugarskoga i srbskoga. Do sada se je to znalo samo za glagolske spomenike roda bugarskoga, a za spomenike

roda hrvatskoga moglo se doista nagovještati ali se sigurno znalo nije; pomenutim odlomkom i ta je sumnja uklonjena. Radi izmienjena obreda moradoše kasnije unositi u hrvatske knjige i takvih tekstova, koji nijesu bili dotlje ni prevedeni; s toga će biti koristno i potrebito, da se sadržina crkvenih knjiga obreda rimskoga isporedi s onom obreda grčkoga, da bi se vidjelo, što je u njima jedno te isto i zajedničko, što li iz nova pridodano. Da jedan ovaki primjer navedem, medju najstarije odlomke hrvatske glagolice spada onaj list na koži, u kojem se čita život i mučeničtvo sv. djevice Tekle. Tekst ovoga odlomka (naći ćeš ga u Šafařika, u mojoj i Berčićevoj čitanci) posve se slaže s tekstom ćirilskim, koji se čita u raznih minejah: ovdje su dakle obje vrsti knjiga, glagolske i ćirilske, upotrebile jedan te isti prievod te se nije po dva puta isto prevodilo. Takovi primjeri, kojih ima mnogo, najljepše dokazuju, koli tiesna bijaše nekoč sveza izmedju starina glagolskih i ćirilskih: njihov život ide donekle naporedo, jer im je jedan izvor; istom kasnije raskršćuju se te svaka književnost udara svojim putem.

Što ima starijih spomenika glagolskih roda hrvatskoga, sačuvaše se tek kao odlomci i to po najviše pojedini listovi, prilieplјeni obično na korice novijih i mladjih rukopisa. Ali i ti su odlomci pripadali sve samo rukopisom onakovieh crkvenih knjiga, koje su kod zapadnjaka (katolika) u običaju. Iza ove dakle dobe ima još i druga starija doba slovjenske liturgije kod Hrvata, kada je još istočni obred u crkvi vladao; nu od onoga vremena nije se do sada van jedan jediti sigurni ostatak našao: to je pomenuti odlomak negdašnjega glagolskoga praksapostolara, koji bješe priljepljen ćirilskomu nomokanonu od god. 1262. Taj je spomenik vrlo znamenit poradi pisma, koje nije još sa sviem uglasto a nije ni obično bugarsko, već nekako u sredini i na prielazu s jednoga karaktera u drugi.

Buduć da se tekst glagolskih spomenika sve onamo do 15. vieka nije skoro ništa mienjao, to je i starinu odlomaka vrlo teško razabrati iz teksta, nego prije po karakteru glagolice. Ali upravo toga radi trebalo bi, da se iz raspršanih starih odlomaka sastavi što podpunija zbirka paleografskih primjera, da se i za karakter hrv. glagolice ustanove neka stalna pravila. Najpodpuniju zbirku ovakih odlomaka ima za sada naš J. Berčić u Zadru, za tiem Kukuljević u Zagrebu; nešto se nalazi i u knjižnici ljubljanskoj, a nešto u narodnoj knjižnici zagrebačkoj. Gl. Šafařikove pam. hlahol. pisemn.; moje »Priměre« II. dio i osobito čitanku staroslovenskoga jezika od J. Berčića.

4. *Nastavak radnje u Bugarskoj*

Obilatijih viesti, nego li su one iz Hrvatske, dobijamo o književnoj radnji Metodijevih učenika u Bugarskoj, koncem devetoga i početkom desetoga vieka. Onamo i bjehu pobjegli najpoglavitiji učenici i književnici. Oko Ohrida sačuvaše se sve do danas u živoj uspomeni *odabrana sedmorica prosvjetitelja bugarskih*, medju koje se uz oba apostola razumievaju: Kliment, Naum, Angjelar, Sava i Gorazd. Neka služba, pisana jezikom grčkim, slavi ih, što su svu bugarsku zemlju okropili i okupali krštenjem i što je bog na njima, kao na sedam stopova, osnovao crkvu divljih Bugara i *Dalmatinaca*. Ovdje je posljednja rieč uvaženja dostojna, jer nam svjedoči, da je ono doba crkvenonarodni život Hrvata u Dalmaciji jednako u svezi stajao s duševnim pokretom u Bugarskoj: jedni bi druge u kršćanskoj prosvjeti kriepili i podupirali. Nešto dakle već s toga a nešto po tom, što su djela one sedmorice bugarskih prosvjetitelja kao i njihovieh učenika prešla kasnije i u srbsku književnost, kao puki priepisi, tek s izmjenami u narječju – vriedno je i pravedno, da i o njihovoj književnoj radnji progovorimo.

Najodličniji i najvrstniji zamjenik Metodov bješe *Kliment*, rodom Bugarin, vjerni sljedbenik i pomagač slov. apostola za njihova života, a najrevniji i bez sumnje najdarovitiji radin književni nakon njihove smrti. Neki njegov suvremenik, takodjer Bugarin po rodu, pisa grčki njegov život, gdje nam ovako slika njegovu neutrudljivost: Postavljen od Borisa za učitelja Kutmičevice, staraše se bez prestanka samo o tome, kako će zadovoljiti očekivanju kneževu; on navieštaše nauk spasiteljev sviem na ukupno, razgovarajući se s njimi o spasonosnom naredjenju Hristovom i o naukah božanskih. U svakome kraju imadjaše svojih odabranih učenika, bješe ih svieh do 3500, s kojimi bi vrlo mnogo obćio te im izjašnjivao tamna mjesta sv. pisma. Njegovi učenici nevidješe ga nigdar besposlena, već ili učaše djecu, jedne upoznajući sa slovima, drugiem tumačeći smisao pisanoga, trećim vježbajući ruku k pisanju, ili se dan i noć moljaše bogu, ili se zabavljaše čitanjem ili *pisaše knjige*. Poslije smrti Borisove učini ga Simeon biskupom veličkim. Ovdje dopade mu nova teška zadaća. Našav bo, da je narod toga kraja sa sviem neuk u rieči božjoj i pismu, nemirovaše već ga poučavaše i ispravljaše njegove mahne, uzevši si za uzor života velikoga učitelja Metoda. Poznavajući pako surovost naroda i njegovo cjelovito neumieće u pismu, te videći da i mnogi sveštenici bugarski, izučivši tek čitati, *nerazumiju grčkih knjiga* ni malo, te su za to glupi, jer u *bugarskom jeziku poučnih besjeda nije bilo:* naumi i tomu zlu doskočiti te *sastavi na sve praznike preko godine besjede* (propoviedi), *proste i razgovietne*, u kojih neima ništa preduboka, ništa previsoka, teć tako da *ih i najprostiji Bugarin dokučuje*. Odatle mogu se proučiti otajstva vjere o praznicih Hristovih, čitati pohvale na spomen sv. bogorodice, koja se više puti kroz godinu slavi, i pripoviesti o njenih čudesih; tu se pominje slava krstitelju, tu život i djela proroka, apostola i sv. mučenika; napokon želiš li upute sv. otaca, težiš li za njihovim svetim življenjem, *i to ćeš naći u bugarskom jeziku izradjeno* od mudroga Klimenta. Sva ta djela, kažu, da se čuvaju u trudoljubivih ljudi; jer da u kratko rečemo, sve što spada na crkvu, što veliča spomen boga i svetaca, što pobudjuje duše kršćana na pobožnost – sve to dade Kliment Bugarom. Ova su njegova djela ostavljena u Ohridu u manastiru, koji bješe sagradio još za života Borisova.

Ovako biograf grčki, a po što je u novije doba svraćena pažnja na ovu pripoviest (izdao je grčki Miklošić, g. 1847), udjoše zbilja u trag

mnogim poučnim besjedam i pohvalam, za koje se u rukopisih veli, da su pisane biskupom Klimentom, što je za cielo naš Kliment, biskup velički, prem da ga rukopisi pomiešaše kad što sa starijim imenjakom, biskupom rimskim. Istina da su surazmjerno vrlo kasni rukopisi, u kojih su se Klimentova djela do nas sačuvala, što u ruskih što u srbskih zbornicih, ipak će biti vriedno i znamenito, da se cjelokupna izdadu, kao što je odavna namjerio bio Undolski (†); jer će se po tome najbolje moći ocieniti neumorno nastojanje toga znamenitoga čovjeka oko prosvjete svojega naroda. Tada će se pod jedno razabrati, što su njegovi izvorni sastavci, što li prievodi sa grčkoga. Čini se na ime, da se za Klimenta smije isto reći, što za oba apostola, što za sve kolike znatnije književnike zlatnoga vieka Simeonova, da u njihovoj književnoj radnji vlada razborita samostalnost; uvidjahu bo, da bi se slabo pomoglo narodnoj prosvjeti pukimi tamnimi raspravami filosofsko-bogoslovnoga sadržaja, kojimi i suviše obilovaše književnost bizantinska. Volješe dakle sastavljati ili prevoditi na bugarski jezik poučne besjede crkvene (propoviedi), kojimi se pojedini dielovi kršćanskoga nauka bolje izjašnjuju ili gdje se dovodi narodu pred oči sveti život božjih ugodnika. Za Klimenta na pose kaza nam upravo njegov biograf, da je pisao besjede *proste i razgovietne.*

Poznato je, da neka grčka zapiska prisvaja Klimentu izum *slova*, koja bi, kako se ondje kaže, razgovjetnija bila od onieh, što ih je Ćiril sastavio. Po tome mišljahu neki u novije doba, da je on može biti glagolicu sastavio, a drugi, kao Šafařik i njegovi istomišljenici, koji glagolicu Ćirilu pripisuju, drže Klimenta za sastavitelja ćirilice. Kao što rekosmo, to se za sigurno nezna; ali će svakako biti u toj viesti nešto istine, po što je i crnorizac Hrabr potvrdjuje, koji braneći slovjenska slova od napadaja grčkih, spominje ovaki prigovor: „ašte li tko rečetь, jako (Kyril) nêstъ ustroilъ dobrê (slovênьskaja pisьmena), *po nježe sę postrajajątь i ješte«*, a toga prigovora nepobija on drugačije, van što kaže, da je tako i kod Grka bivalo. Može biti dakle, da je ona zapiska, koja o Klimentu govori, u savezu s ovom viesti Hrabrovom.

Od ostalieh suradina Klimentovih nepominju se danas više nikakva djela književna, ali odatle nesliedi da nijesu ništa pisali; tek uspomena o njihovoj radnji nije do nas doprla. Samo za Gorazda, rodom Moravljanina, domišljaše se nekoč Šafařik, da je pisao život sv. Metoda u tako zvanoj panonskoj legendi; drugi opet misle, da je oba životopisa, na ime Ćirila i Metoda, za jedno s pohvalnimi besjedami o njima sastavio Kliment, biskup velički. Životopis Konstantinov bit će svakojako od Klimenta, jer se život i pohvalna rieč obično za jedno pišu, a kod pohvale »sv. Kirilu učitelju slovênsku jeziku« kaže se izriekom, da je pisao Kliment.

U mladjem naraštaju, koji je uputom pomenutih prosvjetitelja naroda bugarskoga na pokazanoj stazi dalje napredovao, odlikuju se kao starocrnorizac *Hrabr* i *Theodor* i napokon sam knez *Simeon*, oko kojega se i kreće svakolika radnja kao zviezde oko svoga sunca. Njihoviem tru-

dom i nastojanjem rascvjeta se starobugarska književnost u toliko, da se do skora mogla bogatstvom književnih djela crkveno-nabožne sadržine smjelo poredjivati s obje najbogatije onoga vremena književnosti, s grčkom i latinskom, nadkriljujući u istome pravcu svaku drugu književnost evropsku. Da, pravo rekavši, u Evropi onoga doba niti nebijahu po jeziku van ove tri crkvene književnosti: grčka, latinska i slovjenska. Slovjenska kao mladja oslonjaše se sa sviem na obje starije, osobito pako na grčku, koja joj je najbliže stojala po odnošenju nabožnom i državnom; toli u prievodih, koli u izvornih djelih podje ona sa sviem pravcem ove te joj je nalična, koliko samo može biti najvjernija kopija svomu originalu. Velika je za cielo nesreća po slovjenski narod, što se našao u takih okolnostih, te je kao zdrav i jedar mladić crpao životnu snagu iz matora i nezdrava starca, u kojega su već svi sokovi skvareni i kužni bili; da je njemu koji istom stupaše u život, treptjela pred očima slika onoga, koji već izdisaše; što je imao duh svoj razvijati i njegovati uza književnost, kojoj već svakoga duha nestajaše, u kojoj mjesto živahne originalnosti vladaše mrtvo slovo kompilacije. To je *bizantinizam* grčki, koji se je iz literature grčke sve jednako preseljavao u naše slovjenske: bugarsku, srbsku i rusku. Mi ćemo njemu u našoj starosrbskoj književnosti pri svakom koraku na trag naići te čovjeka mora upravo srce boljeti, gledajući kako se mnogo umnih sila našega naroda besplodno istrošilo na puko gomilanje praznieh rieči, gdje čovjek nezna, bi li se većma divio golemu trudu kompilacije, prevodjenja i prepisivanja, ili strašnoj praznoći nutrnjoj. Ovaj se pravac očituje već kod ovdje pomenutih književnika, osobito u težnji samoga kneza Simeona, prem da njih još uviek oduševljava uzor velikih slovjenskih učitelja: Ćirila, Metoda i Klimenta te što god radili, rade u živoj sviesti, da biva na korist *slovjenskoga* naroda. U njih dakle nespade jošter radnja književna, kao kod potonjih, tako nizko te bi se smatrala pukom ascezom religioznom, kao jedan način pokore za griehe ili kao zadušbina, kojom se otvara put u naselje nebesko; ona se kreće na javi, sred naroda i njegovoj je koristi namienjena.

Konstantin, prezbiter bugarski i episkop, življaše u doba kneza Simeona, što se izriekom pominje kod njegovih književnih djela: bijaše dakle mladji suvremenik sedmorice napried rečenih učitelja; prepisač jednoga njegova djela, crnorizac Doksov Tudor, zove ga upravo učenikom Metodovim: „učenikъ syj Methodovъ, arhiepiskopa Moravy". On sastavi iz besjeda Ivana Zlatoustoga i drugih otaca crkvenih *tumačenja sv. evangjelja na nedjeljne dane*, u kojih se nalazi mnogo izvornieh dodataka, osobito uvoda u te besjede, po čemu se vidi liep način njegova mišljenja o narodnoj prosvjeti i njegovo osobito staranje da se narodu valjano propovjedi rieč božja. Na uvodu toga djela kaže za sebe sama, da se poveo *„po slědu učitelju, imeni jeju i dělu poslědujęˮ* (razumieva za cielo Ćirila i Metoda), i za to da je s grčkoga na slovjenski jezik istumačio ove propoviedi, na što ga *nagovoriše neki vjerni ljudi*. Pri tome poslu bijaše mu za tiem, da pomogne narodu slovjenskomu (= bugarskomu), koji se smatraše još kao posve nov i

mlad u kolu ostalieh, bogu ugodnieh, kršćanskih naroda; kaže bo za nj: „letitь nyně i *slověnьsko plemę*, kъ krьšteniju obratišę sę vьsi; ljudije tvoji narešti sę hotęšte, milosti tvojeję, bože, prosętь zělo.“ I ovaj je prievod hvale vriedan, jer je jasan i razgovietan. Povrh toga prevede s grčkoga na slovjenski jezik *knjige Athanasija Aleksandrijskoga* († 373) *protiv Arijana*. Kod ovoga se djela spominje, da je prevedeno po naročitoj volji bugarskoga kneza Simeona; pravo je dakle, da izbor predmeta njemu prisvojimo, koji se je može biti s toga zaželio slov. prievoda te knjige, što je već tada krivovjerstvo u bugarskoj državi mah preotimalo. Prem da nije lak posao, kada treba tanahne razluke dogmatičke obilno razvijenoga jezika grčkoga prenieti u novi, još neispitani jezik slovjenski, ipak je naš pisac i ovdje sve teškoće sretno svladao te mu je i u kasnu priepisu prievod čitak i razumljiv.

Može biti da ovomu Konstantinu pripadaju još neki od onieh sastavaka, za koje rekosmo, da su prvomu Konstantinu (= Ćirilu) podmetnuti. Takav je osobito karakter jednoga *uvoda* (predgovora) u evangjelje, koji se sačuvao uz neko rukopisno evangjelje srbskoga roda, gdje se nagovaraju „*slověni vьsi*“ i „*slověnьskyj narodъ vьsь*“ da bi voljno slušali slovo sv. evangjelja.

Joan, eksarch bugarski, po značenju časti toliko, koliko poslanik patrijarkov, nadziratelj sveštenstva i posrednik izmedju njega i patrijarka*, zauzima svojimi znamenitimi radnjami književnimi prvo mjesto u starobugarskoj književnosti vieka Simeonova. On stajaše u prijateljstvu toli s Borisom, koli sa Simeonom. Za Borisa drže onoga „častnoga čovjeka, crnorizca *Duksa*“, koji koliko bi ga god puti Joan posjetio, vazda ga nagovaraše, da „prevede na slovjenski jezik učiteljske propoviedi“, veleći mu da čto jestь popovi ino dělo razvě učenija“. Iz ovieh rieči, koje pisa sam eksarch Joan, razabiremo veliki ugled i štovanje, koje uživaše kod Borisa; jer ga ovaj nebi doista toliko nagovarao, da nije osvjedočan bio o njegovoj vještini i naučnosti. Joan se skloni te prevede *„prěpodobьnago črnorizьca i prozvuterja Joana Damaskinьska slovo o pravěj věrě“*, to će reći, nauk vjere kršćanske iliti dogmatiku, kako je po načelih Aristotelove dialektike prvi put pokušao u neki sistem spraviti Joan, nadimkom Chrysorrhoas, iz Damaska (medju 700–790). Ovo je djelo u originalu razdieljeno na četiri knjige, u 100 poglavja, koja nijesu sva prevedena (samo 48 poglavja); Joan nadje za shodno, da izostavi one članke, koji spadaju na prepirke s Nestorijanci i Eutichijanci, jer toga narodu bugarskomu nije trebalo znati. Mjesto toga doda nekoliko zgodnih članaka iz drugieh pisaca grčkih. Na čelo čitavoga djela stavljen je *prolog*, koji izvorno pisa sam Joan (štampan u mojih „Priměrih“ I.). Još i danas ima dosta rukopisa srbskoga roda, u kojih se ovaj spomenik sačuvao kao priepis sa starobug. originala.

* Pominje se god. 1721 kao zapiska u nekom srbskom rukopisu: Kogda prihodih u manastir Ravanicu iliti Vrdnik, az mitropolit rasski i *eksarch* svetago prestola srbskago Arsenije Joanovič, *poslanik* milostinje radi ot svetejšago patriarha srbskago i blgarskago gospodina Moyseja i t. d.; i opet god. 1750 kao zapiska u istom srbskom rukopisu: Vasilij Petrovič arhimandrit *jeksarch* pećski *poslanik* patriarcha srbskoga, gospodina Athanasija i t. d. (Gl. glasnik srb. slov. I. 161.)

Drugo njegovo veliko djelo posvećeno je knezu Simeonu, za kojega kaže pisac u prologu: „se i ty, gospodi moj, *knęže slavьnyj Symeone Hristoljubьče*, ne prestaješi vъziskaję poveljenij jego (boga) i tvarij, hotę sę imi krasiti i slaviti.“ U njegov dakle primjer ugledao se Joan eksarch te da proslavi veliko djelo božje od stvorenja ovoga svieta, sastavi zbornik pod imenom *šestodnev*, za koji je upotrebio ne samo tako zvani hexahemeron Basilija Velikoga (329–379), nego takodjer izvadke iz Joana Zlatoustoga, iz Severijana i drugieh kršćanskih pisaca, za tiem iz Aristotelove historije o životinjah, a mnogo je i sam od sebe dodao. Prievod je ovaj vrlo znamenit radi osobita bogatstva jezičnoga te dokazuje, da je Joan eksarch oba jezika, grčki i bugarski, podpuno u vlasti imao, čim je umio toli raznolika sadržaja knjigu liepo i razgovietno napisati. Nahodi se u djelu takodjer simo tamo raspršanih refleksija o narodu bugarskom i o slovjenskom jeziku.

Još se Joanu eksarchu prisvaja prievod *dialektike* istoga Joana damascenskoga (koju je ovaj po Aristotelu izradio), za tiem prievod nekakve *gramatike* (o osmihъ čestehъ slova), za koju se ipak nezna, da li je zbilja djelo Joana damascenskoga. Protiv oba ova djela podiže se u novije doba sumnja, koja je uvaženja vriedna, jer je osnovana na razlozih nutrnjih, na ime na razlikah, koje se opažaju u prievodu ovieh djela napram oniem, koja su autentička. Nasuprot bit će od Joana eksarcha još nekoliko *poučnih besjeda* (propoviedi), imenito ona na spasov dan, koja se čita u ruskih i srbskih zbornicih (štampana u mojih „Priměrih“ II.).

Joan eksarch ispovieda i sam, da nije šestodneva sam izradio, već da ih je više u društvu bilo, i što je gdje tko od njih čitao, to bi prikupljali i sastavljali u jedno. Po tome se može misliti, da je pod zaštitom knjigoljubca Simeona kao čitava škola bila od ljudi književnih, koji su se za to starali, da se dobre i korisne knjige grčke prevedu na jezik slovjenski (= starobugarski). Mi znamo još i danas za popa *Grigorija*, od kojega se sačuvao u kasnu priepisu, prievod *ljetopisa Joana antiochijskoga*, prezimenom *Malale*, učinjen „pri knęzi blъgarьstěm Symeoně, syně Boriši“, a na zapovied samoga kneza Simeona. Ovaj je prievod u toliko znamenit, što se u njemu sačuvala uspomena na nekoja božanstva slovjenske mitologije. Prevodeći na ime s grčkoga, gdje je govor o Hephaestu i Heliju, dodaje radi boljega razumievanja za svoje čitatelje glosu k Hephaestu: „kojega i *Svaroga* zovu“, a k Heliju: „kojega zovu *Dažьboga*“ (valja m. daždьboga); a gdje je govor o Aleksandru Velikom, zove ga naš prevoditelj: „synъ božij *Peruna* velika„, hoteći jamačno riečju Perun prevesti grčku Zeus. Ako li se može dokazati, da je ove glose zbilja već prvi prevoditelj, Grigorij, upleo u svoje djelo, a da se nijesu istom kasnije u ruske priepise uvukle, tada su Svarog, Daždbog i Perun bez sumnje bogovi starih poganskih Bugara. Da li je prezbiter Grigorij još štogod pisao, to se više nezna; neki slutiše (Obolenski), kao da je on preveo na slovjenski jezik takodjer Georgija hamartola, i da Nestor nije crpao iz grčkoga originala već iz slovjenskoga prievoda ona mjesta, koja se u njemu čitaju izva-

djena iz Georgija hamartola. Ovo posljednje bit će za cielo istina, ali ono prvo, t. j. da je već sada u Bugarskoj Georgios hamartolos preveden, nezna se pravo (gl. Sreznjevski, zapiski ak. nauk VI. 2, 272).

Nezna se, da li je posao od jednoga čovjeka ili od više njih, što je po nalogu samoga Simeona preveden na slovjenski jezik velik *zbornik* filosofsko-moralnih, dogmatičkih i skolastičkih članaka, medju kojimi najveću čest rukopisa zauzima djelo Anastasija Sinaitskoga (u 7. vieku), koje je u grčkom originalu sastavljeno od 154 pitanja i odgovora, ali u slov. zborniku nije sve prevedeno, a niti oniem redom, kojim je u originalu. Uz te Anastasijeve „otъvěte" ima množina odlomaka iz razmieh crkvenieh otaca: iz Basilija, Kyrila aleksandrijskoga, Isidora, Justina filosofa, Grigorija nisskoga, Joana zlatoustoga, Mihaila sincela jerusolimskoga, Grigorija bogoslova, Theodora raitskoga, Georgija Heroboska, Epifanija, Teodorita, Irineja lugdunskoga, Augustina, Eusebija, Hesychija, Joana damascenskoga, Hipolyta i patrijarke carigradskoga Nicefora († 828). – Već ovo nabrajanje pukih imena dokazuje, da je taj zbornik Simeonov čitava enciklopedija tadašnje bizantinsko-kršćanske obrazovanosti. I zbilja u njemu neima samo članaka bogoslovnih iliti duhovnih u obće, već i kojekakvih svjetskih, kano: filosofskih (n. pr. Teodorova poglavja logička i ontologička, srodna s dialektikom Joana damascenskoga), retorskih (n. pr. Georgija heroboska „o obrazěhъ" = de figuris) i historijskih (n. pr. Niceforov „lětopisьcь vъ kratъcě otъ avъgusta daže i do konstantina i zoję, cěsarь grъčьskyihъ"). Dokazano je, da takih zbornika bješe i u grčkom jeziku, pak je s jednoga od njih ovo na slovjenski prevedeno, a po dobi nekieh spisatelja, kojih su članci u onaj originalni grčki zbornik uneseni bili, lako je razabrati, da niti grčki original nemogaše biti sastavljen prije konca devetoga vieka. Jedan takvi grčki kodeks, ali u gdječemu različit, pominje Montfaucon te ga stavlja pod godinu 912.; u našem slovjenskom dotěran je „lětopisьcь vъ kratъcě" do Konstantina i Zoje, to je dakle doba medju 913–920. Po tome se može izračunati vrieme, kada bi sastavljen naš slov. zbornik, a sva je prilika, da je knez Simeon, taj grčki naobraženi vladalac, već za svoje mladosti u Carigradu, baveći se naukami, upoznao grčki zbornik te ga zaželio imati u slovjenskom prievodu. Odatle se vidi pod jedno pravac njegovieh nauka i svojstva njegove obrazovanosti, koja ne nosi ni malo narodnoga karaktera bugarskoga pa je zato i ostala narodu većim dielom tudja; niti se kosnula njegova srca niti je probudila njegovu fantaziju. Bogati i zlatni viek Simeonov osta sa sviem bez poezije, narod čami u podpunoj apatiji, ali je sklon prisluškivati stvari, koje bi njegovu pamet većma razigravale, nego li suhoparni sadržaj ovoga zbornika, kojemu je već naslov sa sviem shodan: *sъborъ otъ mnogъ otьcь, tlъkovanija o nerazumьnyihъ slovesьhъ vъ evangelii i vъ ineěhъ kъnigahъ vъ kratъcě sъloženo na pametь i na gotovъ otvětъ.*

Rukopis, u kojem se taj prievod našao, pisan je god. 1073 za velikoga kneza ruskoga Svjatoslava Jaroslaviča; ali po osobinah narječja bugarskoga, koje su se dosta vjerno održale, bješe već od prije slutio Vostokov, da izvorni prievod nemože biti učinjen u Ruskoj, nego u Bugarskoj. I zbilja kasnije bi odkriven (od Ševyreva) drugi, mnogo kasniji rukopis istoga sadržaja, u kojem predgovor mjesto Svjatoslava pominje upravo kneza Simeona. Po tome je dakle dokazano, da je ruski prepisač, ostaviv sve ostalo onako, kako bješe našao u starobugarskom kodeksu, tek ime kneza bugarskoga zamienio imenom svojega gospodara. U tome predgovoru zove se sadržaj rukopisa „pokrъveni razumi vъ gląbině mnogostrъpьtьnyhъ sihъ kъnigъ" t. j. u dubinu pokriveni smisao ovieh preteških knjiga, a knez Simeon poredjuje se s Ptolomejem (novyj Ptolomej), jer kao „ljubodělьna bъčela (pčela) sъ vьsakago cvěta pьsaniju sъbravъ aky (kao) vъ jedinъ sъtъ vъ velьmyslьnoje srъdьce svoje, prolivajetь aky sъtъ sladъkъ izъ ustъ svojihъ *prědъ boljary* na vъrazuměnije těhъ myslemъ."

I sam car *Simeon* prionu za pisanje; on prikupi besjede Joana Zlatoustoga, koje su po svoj prilici većim dielom već od drugieh prevedene bile, u zbirku pod naslovom: *zlatostruja* (razumievaj: *slovesa*). U jednom rukopisu kaže se o tome ovako: »Blagovjerni car Simeon ispitav sve knjige sv. pisma, stare i nove i svieh učitelja narav i običaje i mudrost, začudi se slovesnoj mudrosti blaženoga Joana zlatoustoga te kako bješe navikao sve njegove knjige čitati, odabra iz tieh knjiga besjede te ih složi u jednu knjigu, koju prozva zlatostruju.« Od toga se sačuvalo nekoliko rukopisa u Ruskoj, jedan čak iz 12. vieka, koji već nosi tragove ruskoga prepisača. Sr. Sreznjevski u zapiskah ak. nauk. IX. 2.

Još ćemo napokon ovamo uz viek Simeonov pripomenuti znamenitu apologiju *crnorizca Hrabra »o pismenehъ«* slovjenskih, kojom se umno djelo mudroga Konstantina brani od prigovora protivničkih, osobito grčkih. Nije do duše prilično istini, da bi upravo pod Simeonom trebalo slovjenska slova ili knjige istom hvaliti i zagovarati; ima ipak nekoliko tako nazvanih nutrnjih dokaza, koji nas nukaju, da ovu apologiju, dakle i život njezina, inače nepoznata, pisca, uvrstimo u vrieme blizu do Simeona. U samoj bo raspravi dolazi po jednome rukopisu ova izrjeka: sątъ bo ješte živi, iže sątъ viděli ihъ (razumij Ćirila i Metoda). Kad uvažimo, da se Ćiril i Metod nijesu živi u Bugarsku vraćali, te su ih vidjali tek oni njihovi učenici, koji su s njimi zajedno u Moravskoj bivali, kao n. pr. Kliment, Naum, Konstantin i t. d.; to se nemože krajna granica Hrabrove apologije odmaknuti dalje od god. 950. Tko je bio crnorizac Hrabr, toga neznamo, ali iz same njegove rasprave uvidjamo, da je svakako bio čovjek po mjerilu tadašnjega vremena vrlo naučan, jer se na obranu slovjenskih slova poslužio razlozima, što ih je nalazio jedino u filosofskoj i filološkoj nauci svoga vremena.

Sudeći po drugoj primjedbi Hrabrovoj, gdje se kaže: »Sątъ že i ini otvěti, jęže indě rečemъ, a nyně něstъ vrěmę«, rekao bi čovjek, kao da ova apologija nije jedino, što je on pisao ili barem pisati nakanio; ali se danas ni o čem više nezna.

———

Ovo su poglaviti književnici dobe Simeonove, od kojih je uspomena do nas došla; njihovu književnu radnju baštiniše skorim od naroda bugarskoga, kad mu se je sunce sreće pomračilo, druga plemena slovjenska, naročito Srbi, njihovi najbliži susjedi, i Rusi, koji što su bili dalje, to je nadomjestila njihova narodna snaga. Preko njih po najviše i doživješe ove dragocjene starine naše doba, sačuvane većim dielom u kasnijih priepisih srbskih i ruskih, u kojima je dakako i starobugarsko narječje pomjereno.S toga je drugačija vriednost i značenje ovih spomenika, kada se govori o historiji književnosti, a drugačija kada je rieč o historiji jezika; po onomu su prava pravcata svojina naroda bugarskoga, po ovomu je svojina podieljena izmedju njega i naroda srbskoga ili ruskoga.. Na primjer, napried pomenuti *šestodnev* Joana eksarcha, čim se zna tko ga je sastavio, spada svakako u književnost starobugarsku; ali najstariji rukopis, u kojemu se do nas sačuvao, pripada književnim starinam roda srbskoga, jer ga je pisao »gramatik Teodor«, rodom Srbin, po nalogu poznatoga u srbskoj književnosti Dementijana, u lavri Hilandarskoj, god. 1263. Ili da drugi primjer od istoga Joana eksarcha navedem, njegov prievod dogmatike Joana damascenskoga, prem da je već po imenu pisca spomenik književnosti starobugarske, sačuva se ipak samo u priepisu staroruskoga roda, iz 12. vieka; tekar u novije doba nadjen je *macedonski odlomak prologa* eksarchova, koji je čak iz 11. vieka, roda *starobugarskoga,* pače s nekoliko očitieh dokaza *glagolskoga* pisma! I tako bi se moglo navesti mnogo primjera, gdje se jedan te isti spomenik starobugarske književnosti sačuvao u više priepisa nejednaka roda i nejednake dobe, ali mi ga ostavljamo onomu, koji ga je prvi unesao u slovjensku književnost, bilo kao prievod s grčkoga bilo kao djelo izvorno.

5. *Nekoji bezimeni spomenici starobugarske književnosti*

Ali jedva bi pravo bilo, da rečemo, da smo oviem sve bogatstvo starobugarske književnosti vremena Simeonovih podpuno iscrpli. Ima bo dosta *bezimenih* književnih starina, koje su u toli davnom obliku do nas došle te bismo puno volje imali, da ih onomu plodovitomu odsjeku prisvojimo, ma i neznali, tko i kad ih je preveo na staroslovjenski jezik. Neimamo niti razloga pomisliti, da je smrću cara Simeona (927) sva dosadašnja radnja na jedan mah obustavljena, ma i bila istina, da su od sele nastala u bugarskoj državi vrlo smućena i žalostna vremena. Gdje se dakle nemože baš godinami izreći, kada je što počelo kada li prestalo bivati, smije se i ono, što je skorim nakon smrti Simeonove učinjeno, njegovoj težnji u zaslugu upisati, jer je ono još uviek trajanje njegova pravca, još uviek duh njegove dobe.

Sprieda rekosmo, da je Ćiril sam preveo na slov. jezik psalme; ele u rukopisih dodje do nas i prastaro *tumačenje psalama,* koje je za cielo bar negdje u 10. vieku prevedeno s grčkoga, jer se već u 11. vieku nahodilo u staroruskom priepisu, u tako nazvanom evgenijevskom odlomku

tumačenoga psaltira, u kojem ima i nekoliko *glagolskih* slova; isti se tekst čita u psaltiru bolonjskom iz 12. vieka, koji je roda bugarskoga a takodjer glagolskoga izvora. Sva je dakle prilika, da je tumačenje psalama preveo s grčkoga jezika ili koji od prvieh učenika solunske braće ili pako koji književnik dobe Simeonove. I medju rukopisima srbskoga roda ima tumačeni psaltir, samo neznamo, da li je ovakov.

Isto se tako može dokazati, da je bar negdje u 10. vieku prevedeno na slov. jezik *tumačenje prórôkâ*; za sam tekst biblijski rekosmo, da ga je preveo Metod sa svojimi učenici. Još u kasnijih ruskih rukopisih čita se ova znamenita zapiska: »Slava tebě gospodi, cěsarju nebesnyj, jako spodobi mę napisati knigy si *iskirilovicě* knjazju Vlodimiru Nově Gorodě knjazjašću, synovi Jaroslavlju boljšemu. Počah' že ě pisati v lětě 6555 (1047), měseca Maja 14., a končah' toga že lěta měseca Dekjabrja v' 19. *az' pop' Upir' Lihyj.*« Odavle se vidi, da je pop Upir imao već u jedanaestom vieku u Ruskoj pred sobom gotov prievod tumačenja prórôkâ; da je pak ovo tumačenje u Bugarskoj prevedeno i odanle u Rusku doneseno, dokazuje najbolje jezik toga prievoda, koji niti u kasnih priepisih ruskoga roda nije lišen svieh osobina starobugarskoga narječja i ne može zatajiti svoje južnoslovjensko porieklo. Dakle i tumačenje proročkih knjiga staroga zavjeta bješe prevedeno s grčkoga na slovjenski jezik ili od kojega izmedju prvieh učenika apostolskih ili od kojega književnika dobe Simeonove.

Za tiem napomenusmo sprieda djela, za koja se poimence znade, da su prevedena u doba cara Simeona. Nu povrh onieh ondje navedenih otaca grčkih, dokazuju naši stari zbornici rukopisni još i više toga, što se po našemu mišljenju smije pripisati vieku Simeonovu.

S *Ivanom zlatoustim* susretosmo se već nekoliko puti u starobug. prievodu; dokazasmo za nj, da ga je osobito volio sam car Simeon. Tomu je liepo svjedočanstvo, što se u jednome od najstarijih ćirilskih zbornika, u kodeksu *suprasaljskom* (izdao ga Miklošić), nahodi dvadeset njegovieh besjeda; nekoje od istieh besjeda sačuvaše se takodjer u preznamenitom glagolskom spomeniku grofa Kloza (glagolita Clozianus); najposlije s oba ova spomenika podudara se u mnogome ćirilski zbornik *srbskoga* roda (iz zbirke mihanovićeve, sada u Zagrebu), koji je negdje u 13. vieku preobraćen na srbski, pa ako baš i nebi prepisan iz spomenika Klozova ili iz kodeksa suprasaljskoga, a ono iz nekojega trećega oviem srodnoga rukopisa, kojemu danas više neima traga. To nam dokazuje, da je Ivan zlatousti već onamo od prvih vremena zauzimao vele odlično mjesto u starobugarskoj književnosti; njegov praktički, prosti i razgovietni način razlaganja sv. pisma bijaše osobito zgodan, da bude starobugarskim učiteljem uzorom naučanja i propoviedanja rieči božje.

I *Ćiril, biskup jerusolimski* († 386), bijaše u starobugarskoj književnosti mnogo štovan i njegove su katekeze vrlo rano prevedene na starobugarski jezik. Grigorovič bješe našao na sv. gori nekoliko listova starobugarskoga roda, koji se po starini čak 11. vieku pripisuju; u Ruskoj

ima podpun zbornik Ćirilovih »učenija i prěnija kъ židomъ« iz 12.–13. vieka, u kojemu je takodjer puno očevidnih tragova starobugarskoga narječja. I taj se prievod hvali kao »pravilan, čist i jasan«. U srbskoj recenziji još se nije ništa našlo.

Jednako je rano preveden s grčkoga na stari bugarski jezik izbor iz besjeda *Gregorija nazianzenskoga* († 391). U carskoj petrogradskoj knjižnici čuva se rukopis jedanaestoga vieka, koji je očevidno s nekoga još starijega kodeksa prepisan. U priepisu sadržan je ponajviše karakter narječja starobugarskoga; ima u njemu čak nekoliko tragova glagolskoga pisma. U kasnijih zbornicih nahodi se još podpuniji prievod iz Gregorija Nazianzenskoga, koji se jednako starim ukazuje po karakteru svoga jezika; samo tumačenja Nikete Heraklijskoga na njegove besjede prevedena su jamačno kasnije, jer je taj Niketa živio istom u XI. vieku.

Nedavno nadjoše na jednome listu od kože (*macedonski* odlomak) komad glagolskoga *Efraema sirskoga* u starobugarskom prievodu. Sreznjevski je taj starobugarski glagolski prievod isporedio sa starimi ćirilskimi rukopisi (13. vieka) te našao da je to jedan te isti tekst, samo što se je u glagolskom rukopisu u starodavnijoj formi sačuvao. Čim se taj glagolski odlomak ni malo nerazlikuje, ni po jeziku ni po pismu, od ostalieh starobugarskih glagolskih rukopisa 11. vieka, to smo vlastni i Efraema sirskoga uvrstiti u broj onieh otaca, kojih su djela već u doba Simeonskih vremena prevedena na starobug. jezik. (Sr. Sreznjevski u izv. arch. obšć. IV. 381–390 i zapiski ak. nauk: VII. 2. 134.) U rukopisih srbskoga roda dolazi prievod iz Efraema češće, ali tek kasnije, iz 14. vieka. Efraem sirski življaše u 4. vieku.

Istoj starini pripada takodjer prievod *pandekta* sv. pisma od monaka *Antiocha* (u 7. vieku, πανδέκτης τῆς ἁγίας γραφῆς); to je zbornik moralno-filosofskih rasprava, koji su sačuvao u rukopisu ruskom jedanaestoga vieka, a po priepisu, koji je učinjen očevidno iz originala starobugarskoga, jer su sve osobine južnoga narječja vjerno zadržane. Isti prievod ima i u rukopisih srbskoga roda iz kasnijih vremena (n. pr. u Beču, Karlovcih).

Napokon se može rukopisnimi svjedočanstvi dokazati, da je negdje u to doba i *Joan Klimakos* (slov. Ljestvičnik † 606) preveden na starobug. jezik. Sačuvao se na ime prievod njegove »lěstvice« ili »skrižali duhovьnyjhъ« u rukopisu 12. i 13. vieka, gdje se vide očiti tragovi starobug. narječja te već Vostokov bješe ovu starinu poredio sa poznatim zbornikom Simeonovim.

Evo dakle povrh spomenikâ, o kojih historijska svjedočanstva govore, ma i nebilo im traga, ili gdje je baš u rukopisu zabilježeno ime pisca i prevoditelja – doznasmo još preko samieh književnih starina, koje su jednako neporočni svjedoci, za znatan broj djelâ starobugarske književnosti, koja rese viek Simeonov i duh njegove vlade. Za to i pravo ima onaj starobugarski književnik, koji kad mu je posvetio svršeni posao

golemoga zbornika, isporedjuje ga s negdašnjim Ptolomejem »sъbora dělja mnogočьstьnyhъ božestvьnyhъ k'nigъ vsěhъ, imiže i *svoję polaty ispl'ni* i věčьnają si pamętь sъtvori«, to će reći: za to, što je skupio silu častnih, božanskih knjiga, kojih su pune puncate njegove palače! Ova uzorita svojstva cara Simeona probudjuju u nas osobito čuvstvo, štovanja i zahvalnosti, ne samo što vidimo, da se kao dobri otac brinuo za svoj narod, već što je sudjeno bilo, da se plodova njegove radljivosti uživaju još i kasni potomci, ne toliko njegova naroda bugarskoga, koliko našega srbskoga i naroda ruskoga. Što se dakle on za svoj narod starao, to dobro dodje i narodu našemu, pače to bješe temelj, na kojemu se je kod Srba i Rusa i onda dalje gradilo, kada su u Bugarskoj nevidom otišla Simeonska vremena.

Da dopunimo i dovršimo sliku toga vremena, pripomenut ćemo, kako staranje Simeona i njegovieh suradina nebijaše stegnuto na puke književne stvari; njihova ljubav prema književnosti nebijaše takova te bi smetala ostalim dužnostima narodnoga staranja. Onaj isti Kliment, koji je pisao knjige za narod bugarski, nastojaše takodjer, da njegov materijalni život podigne, da popravi gospodarstvo i da poboljša kulturu zemaljsku. Tako se pripovieda, da je presadio iz Grčke u Bugarsku svakojakoga pitoma drveća i drugieh plodova, jer je do tada odveć divlja bila; da je gledao da poljepša gradove sjajnimi zgradami, osobito crkvami, po čemu bi i štovanje božje većega ugleda zadobilo. U tome bijahu mu na ruku i Boris i Simeon: Boris bješe već od prije u čitavoj Bugarskoj podigao sedam sabornih crkava, a sada pokloni Klimentu tri palače u Djevoli i po jedno svratište u Ohridu i Glavenici. Kliment sagradi u Ohridu crkvu s manastirom, koja bijaše mnogo ljepša od saborne crkve. Ovomu manastiru učini on mnogo priloga u knjigah i drugom imanju. Za Simeona se spominje, da je »novu zlatnu crkvu sagradio« na ušću rieke Tyče, što je tek jedan dokaz sjajnosti njegova vladanja; za drugo znamo iz poviesti, da je izmienio svoj dojakošnji naslov *kneza* u naslov *cara* bugarskoga, isprosiv si vanjske znakove, krunu i blagoslov, od pape rimskoga, s kojim bješe obnovio starinske sveze samo da se što više ukloni i otme uplivu susjedne, i državne i crkvene, vlasti bizantinske. Kao što čusmo, da su hrvatski kraljevi uredili svoj dvor po uzoru franačkom, isto se onako upe Simeon takmiti s dvorom bizantinskim, uvede čak na svoj dvor, barem kod nekieh ceremonija, i *grčki jezik*. Ovo sliepo nasljedovanje neurodi žalibog dobriem plodom ni kod onieh ni kod ovieh; gdje nebijaše čvršćih uvjeta narodne samostalnosti, nego li su sjajni vanjski znaci, tamo se mogaše jedniem udarcem čitava zgrada porušiti; a čini se zbilja da je tiem tudjinskim uredjenjem bugarske države i samomu narodu nametnut bio jaram, koji je on nerado snosio te željno čekao zgodu, kada će ga se otresti. Sav dosadašnji spoljašnji uspjeh bješe posljedak osobne energije Simeonove, razvitak naroda nebi tako udešen da bi on kadar bio na istome putu i od sama sebe dalje napredovati.

Neprodje ni pô vieka od smrti cara Simeona a silna nekoč država bugarska spade pod vlast careva bizantinskih; potomci Simeonovi moraše se zadovoljiti častima, koje im od milosti podieliše carevi grčki (971). Ako se je država skorim i opet, ma i na kratko vrieme, do samostalnosti podigla, ipak se Simeonova vremena nepovratiše: s njim nesta i njegovih revnih pomagača u djelu narodne prosvjete, radina u staro-bugarskoj književnosti. Mjesto one sedmorice narodnih svetitelja i njihovieh učenika zauze krivovjerni pop *Bogomil* sa svojom sljedbom, kojoj je dan na dan broj pristaša rastao te se i preko granica bugarskih takodjer medju srbski i hrvatski narod rasplodio, da čak preko mora u zapadnu Evropu provalio. Kao što je dakle bujno rascvjetala književnost Simeonske dobe, o kojoj napried govorasmo, jedna baština, koju je narod bugarski, kad mu se sreća iznevjerila, izručio braći svojoj na sjevero-zapadu, Srbom i Hrvatom, tako ima još i druga baština, koju su Bugari prenieli na Srbe i Hrvate, to je *herezija bogomilska* i sav njezin upliv na život našega naroda.

Imamo od konca devetoga vieka dragocjeno domaće svjedočanstvo rječitoga prezbitera *Kozme,* posljednjega bugarskoga književnika stare dobe, na ime *»besědu na novopojavivšuju se jeres bogomilju«,* u kojoj se pisac tuži, da su teška vremena nastupila na zemlju bugarsku; velike biede ratne i svakojaka druga zla pritiskoše je radi grieha ljudskih, narod se odvratio od Boga te ga bije nazadak. Kozma opominje episkope i ostale sveštenike, neka bi se ugledali u primjer svetieh otaca i episkopa, što su prije njih bili u njihovoj časti, naročito Grigorija, Vasilja i Ivana (eksarcha), a da nitko nereče: »nemože se u naše doba takav biti; oni bjehu sveti, veliki, krepki, jer su i njihove godine dobre bile; sada pako nastaše zla vremena.« Odavle se vidi, da su u Kozmino doba još u živoj pameti bila sretnija vremena Simeonova, da su se ljudi dobro sjećali svojih negdašnjih velikih učitelja, osobito glasovitoga Ivana, eksarcha zemlje bugarske; ali nitko nehtjede poći njihoviem putem u poučavanju naroda, u čitanju i pisanju knjiga. Znamenito je, što Kozma niti nenagovara svojih suvremenika na pisanje knjiga; on bi zadovoljan bio da se tek čita ono, što im je prijašnji naraštaj ostavio; ali sad se, kaže, knjige zatvaraju »na izjadenije plěsni i črvemь na pištu (hranu)«, a mnogi ljudi *»pače na igru tekutь, neže vъ cьrkovь i koštuny* (bajke) *i blędi ljubętь pače knigъ.«* Kaki su to Hrišćani, pita pobožni besjednik, koji *»s guslьmi i pleskanijemь i pěsnьmi běsovskymi vino pijutь i srętamь i snomь i vsakomu učeniju sotoninu věrujutь!!«*

Rieči Kozmine dvojako su važne: što zanimljive potankosti odkrivaju o tadanjem religiozno-moralnom stanju bugarskoga naroda, u kojemu i pravi razlog stoji, za što je onolik uspjeh imala herezija bogomilska, koja je s neke ruke ustala upravo kao reakcija protiv obćenite iskvarenosti; i što nam izriekom potvrdjuju eksistenciju nekakvieh narodnieh pjesama, priča i gatanja, koje nespadaju u broj svetieh knjiga. Novijim istraživanjem dokazano je zbilja, da se već u to staro

doba (u X.–XII. v.) uza strogo crkvenu i pravovjernu književnost razvila još neka druga krivovjerna iliti heretička književnost bugarska, kojoj su povoda dali, a i najvećma je podupirali *bogomili.* To nebijahu samo prave heretičke bogomilske knjige, u kojih bi se razlagala načela njihove nauke – takovieh je knjiga paće najmanje, da skoro ih niti neima, jer su tečajem viekova uništene –, nego kako je nauci bogomilskoj za uhar bilo, bješe prevedeno sada na starobugarski jezik takodjer mnoštvo lažnih knjiga (apokrifa), kojim su motivi izvadjeni po najviše iz biblije, gdje se pojedine pripoviesti ili situacije, o kojih je spomen u sv. pismu, vrlo fantastički iskićuju. Ovake stvari bijahu radi kojekakvieh gatanja, na priliku o stvorenju svieta i prvoga čovjeka, o spasenju duše, o budućoj sudbini, veoma zanimljive za prosti i neuki sviet; dolikovahu većma poetskomu nagonu mladoga naroda bugarskoga i njegovieh još živih običaja poganskih, nego li tamne i nerazumljive dogmatičke rasprave, koje su se preko crkveno-bizantinske obrazovanosti uvukle u pravovjernu književnost bugarsku. Bogomilstvo dakle, koje se smatraše narodnom opozicijom protiv bizantinskoga pravca u kršćanskom životu, moralu i kulturi, podupiraše apokrifnu književnost prema načinu narodnog mišljenja; narodna pako poezija nadje u takvih knjigah dovoljno srodnieh elemenata te se mnogo s njimi izmieša, tako da je koji put teško razlučiti, što je pravo narodno pričanje, što li iz tieh izvora crpeno.

Budući da je naša starosrbska literatura, koliko se za danas reći može, veći diel lažnih knjiga i religiozno-narodnieh priča kao gotov posao od Bugara preuzela, upravo oniem načinom kao što napried rekosmo za starobugarski prievod sv. pisma i drugih crkvenih knjiga – s toga nam dužnost nalaže, da i tu ostavimo svakomu svoje te da već ovdje, gdje se sudbina starobugarske književnosti pripovieda, obavimo one pojave starosrbske književnosti, koji su bugarskoga izvora i koji tiem što jih u jednoj i drugoj književnosti ima, dokazuju uzku svezu i zajedinstvo medju oba naroda u jednome pravcu duševnoga života.

1. *Bogomili*

Prema velikom značenju, koje ima herezija bogomilska u poviesti jugoslovjenske kulture, dojakošnje je naše znanje o njoj posve nedostatno: nama nije ovdje toliko do njihove dogmatike, koliko do moralnih i socijalnih odnošenja, prem da je istina, da to u tiesnoj svezi stoji s načelima same nauke. Htjeli bismo osobito, da si možemo izjasniti, u čemu je bogomilstvo našemu narodu toliko prijalo, kojimi li se svojstvi toliko podudaralo s naravi slovjenskom, da se je mnogo viekova snažno održalo ne samo medju prostim pukom, već čak kod boljara, knezova i kraljeva bugarskih, srbskih i bosanskih. Koliko se razabire iz rieči našega domaćega svjedoka, njihov moralni život bješe strog i ozbiljan. Heretici jesu, kaže Kozma, kao ovce obrazom krotki, smjereni i mučaljivi, bliedi vidjeti od posta, negovore ništa isprazno, nesmiju se

grohotom. Isto tako bijahu umjereni u svagdašnjem uživanju, jer im je nauka učila, da je djavol iliti mamona, odpadnik božji i početnik svega zla na ovome svietu, zapovjedio ljudima da se žene, da meso jedu i vino piju, te su se ovieh stvari kao nečistih čim više klonili. Bogu se moljahu bdienjem i molitvami, a neživljahu u lienosti kao drugi ljudi; njihovo klanjanje bivaše u kućah, kamo bi se zatvorali po četiri dana i noći; klanjajući se moljahu ‚oče naš', ali nepraveći krsta na licu, za koji su mislili da je veoma mrzak bogu kao znak onoga drveta, na koje bješe propet sin božji od židova, i to ne od svoje volje već na silu. Običnu službu božju zabacivahu sa sviem, huleći na kršćanske svešteнike i na čitavu hierarchiju; pravovjerne popove biediše farizejima, predbacujući im, da u lienosti, bludu i pijanstvu žive. Oni sami neimadjahu nikakovieh sveštenika, već čitahu marljivo svaki za sebe rieči gospodnje (evangjelje) i apostolske, noseći ove knjige puno u rukama i udarajući se njima u prsi; ali u proročke knjige staroga zavjeta nehtjedoše vjerovati, jer da nijesu pisane po nadahnuću božjem nego po ljudskom umu, i za to govorahu: mi neslušamo Davida niti prórôkâ, već samo evangjelje, i neživimo po zakonu Mojsijevu nego po apostolskomu. Napokon dokazivahu, da znaju stvari nebeske i da preduvidjaju budućnost, gradeći se ljudima, koji umiju dokučiti tajnosti i dubine književne i tumačiti ih; a kako su pohulili na sve zakone crkvene, sastaviše si *nova učenja te bajahu* nekakve *basne*. Tako piše Kozma.

Neda se zanijekati, da ovakovo iznošenje vanjskoga života ima nešto zamamljive ozbiljnosti pače i svetosti, koja nije još nigda kod mase naroda ostala bez uspjeha. Za to neoklieva ni sam pravovjerni Kozma priznati, da su bogomili ovakim držanjem silno privlačili kršćane, koji bi dolazili k njim i pitali ih o spasenju duše i mnogih drugih stvarih; a kad su heretici progonjeni bili, mislilo se čak da za pravdu stradaju i da će za uze i tamnice ovoga svieta primiti nagradu od boga. Ali povrh zamamljive izvanjštine ima još nešto. Već iz pomenutoga zabacivanja čitave hierarchije odsieva neki patriarchalni demokratizam, koji je mnogo dolikovao prastaromu uredjenju slovjenske familije i obćine; a što nam dalje pripovieda Kozma, zasjeca upravo u načela naravi socijalne. Kaže na ime, da su bogomili učili, da se nevalja suviše truditi za zemaljske stvari te su s toga praznih ruku prolazili od kuće do kuće; da se netreba pokoriti vlasteli; da su hulili na bogataše, mrzili na cara, rugali se starješinam, psovali boljare, bogu mrzkimi smatrali one, koji caru rabotaju i robovom zapoviedali, neslužiti svojim gospodarom.

Kraj ovakih načela moralnih i socijalnih bilo bi važno doznati, koji je bio odnošaj bogomilâ naprama vlasti državnoj, i koji naprama žnjam kulturnim. Za ovo posljednje, koje se nas tiče, ima neki razlog u izrjeci Kozminoj, gdje kaže, da su marljivo čitali evangjelje i apostole, ali svaki po svome tumačili; počem pako nijesu priznavali hierarchije, to je morao i u njih, kao kasnije u protestanata, vladati princip obćenita čitanja i slobodna tumačenja sv. pisma. Za to može biti i kaza Kozma, da se grade ljudima učeniem, koji poznaju dubine književne; a i mi, koji znamo razlučiti jezgru od ljupina, dopustit ćemo kao stvar

posve moguću, da su bogomili valjda u prkos velikim bludnjam i predrasudam nabožnim u kulturnom nastojanju napredniji bili od pravovjernih hrišćana. Za dokaz mogao bi se čovjek pozvati na našu Bosnu, koju je glasoviti ban Kulin koncem 12. v. do znamenite kulture podigao bio, te su još i kasnije Kulinova vremena isto značila, što blažena i sretna vremena; od njega imamo takodjer prvu narodnim srbskim jezikom pisanu listinu, koja nam savršenim svojim jezikom i pravopisom svjedoči, da su onuda za cielo već davna prije svježbali našim jezikom knjige pisati. Ban Kulin odlikovaše se kao osobiti zaštitnik i pristaša bogomila.

2. *Jeremija pop bugarski i tako zvane lažne knjige*

Kozma reče, da bogomili imaju svoja *učenja i da baju* nekakve *basne*. Pravovjerna crkva sastavljaše radi kršćana, da bi ih odvratila od čitanja griešnih stvari, dugačke imenike zabranjenih iliti lažnih knjiga. Ovaki se imenici čitaju i u slovjenskih nomokanonih, gdje su iz prva samo prevedeni s grčkog originala, ali u rukopisih kasnije dobe, osobito ruskih – naši južni nijesu još ni proučeni – nastavljen je popis lažnih knjiga prema domaćoj, slovjenskoj, apokrifnoj književnosti. Znamenito je dakle i uvaženja vriedno, što se medju lažnimi knjigami slovjenskih nomokanona spominju i takve stvari, za koje u grčkoj literaturi neima govora, a slovjenski je tekst odkriven u raznih rukopisih bugarskoga, srbskoga ili ruskoga poriekla. Po tome se može slutiti, da su neki apokrifi originalno, u slovjenskom svietu i slovjenskim jezikom, sastavljeni. Ova slutnja prestaje biti slutnjom i biva istinom, čim na dalje čitamo u istih slov. nomokanonih za nekoje apokrife, da ih je pisao (»slàgao«) *Jeremija, pop bugarski*. Najstariji nomokanon, u kojemu se pominju apokrifna djela popa Jeremije, jest iz 14. vieka, nomokanon *pogodinski* u Ruskoj; ali po njegovu pismu i jeziku sudeći, neima sumnje, da je potekao s juga kao priepis s još starijega bugarskoga ili srbskoga rukopisa. Nama dakle nesmije ništa smetati, što za bogatu apokrifnu književnost doznajemo po najviše preko ruskih spomenika, i to iz kasnijega doba, i što su se tekstovi tieh apokrifa po najvećma samo u ruskoj redakciji sačuvali. To je slučaj, koji nedokazuje ništa drugo, van da starijih južnoslovjenskih, bugarskih i srbskih, svjedočanstva nestaje, budi za to, što su nezgodom vremenâ propala, budi za to, što još nijesu dovoljno potražena.

Tko je taj Jeremija, pop bugarski? nezna se za sigurno; ali kad se uzme na um, da se već patrijarak carigradski Sisinij, koji je živio m. 969–999, ogradjuje protiv njegovieh spisa, to je svakojako i on živio u desetom vieku te bio suvremenik Sisinijev i Kozmin. Može biti dakle pače vrlo je nalično na istinu, da se pod popom Jeremijem razumije onaj isti glasoviti pop Bogomil, za kojega se veli da je u 10. vieku osnovao sljedbu bogomilsku; jer se čini, da je rieč »bogomil« i »bogomili« samo obćenito ime, kojim se čitava sekta prozvala, ne upravo od

svoga zaštitnika, već od načina svojega života. Da je Jeremija zbilja bio bogomil, to nam još izriekom potvrdjuje Atanasij, monach jeruselimski.

Nezna se pravo, što je sve pisao pop Jeremija, jer mu se u indeksih zabranjenih knjiga čas više čas manje djela pripisuje. Na priliku, u pomenutom pogodinskom nomokanonu, koji nam je najstariju viest o njemu sačuvao, dolazi pod njegoviem imenom ovo: *Nedugъ jestьstvenyj, egože tręskavicami imenujutь, jakože bajetъ Jeremija popъ bolgarьskyj*, to će reći: „bolest prirodna, koju zovu *treskavice*, kao što baje Jeremija pop bugarski"; za tiem: *o drevě krьstněmъ, izvěštenije svetyję trojicę* (o drvetu krstnom, navieštenje sv. trojice) i *„o gospodě našemь Isusě Hristě kako vъ popy stavlenъ"* (o gospodu našem Isusu Hristu, kako ga zapopiše). Nego kada se isporedi više nomokanona i drugieh rukopisa, koji o lažnih knjigah govore, to bi još i ove „basne" bio pop Jeremija „slàgao": *čto Hristosъ plugomъ oralъ* (kako je Isukrst plugom orao), *voprosy i otvěty, čto otъ kolika častej sotvorenъ bystъ Adamъ* (pitanja i odgovori o tome, od koliko bi česti stvoren Adam), *čto Provъ carь drugomъ Hrista nazvalъ* (kako je car Probo Hrista drugom nazvao). Osim toga dodaju se k molitvam protiv gori pomenutih tresavica još i zagovori protiv nekakvih *nežita: lživyję molitvy o tręsavicahъ i o nežitěhъ*. Napokon sva je prilika, da su i mnoge druge lažne knjige, koje izbrajaju slovjenski nomokanoni, potekle od bogomilskoga kruga književnika, ma i nebile upravo od popa Jeremije. U Ruskoj bjehu nekoč takve knjige prozvane općenitiem imenom: *bugarske basne*, a sviet ih je vrlo rado čitao, kao što se vidi iz zapisa uz bjeloruski prievod Ivana damascenskoga u 16. vieku, u kojemu se prevoditelj ovako tuži: „U nas nije prevedena još niti deseta čest knjiga naših učitelja, radi lienosti i nemara naše vlastele; jer se tobožnji učitelji našega vieka većma zabavljaju *bugarskimi basnami*, ili da bolje rečem, babljimi ludorijami, te ih čitaju i hvale." Sama antiteza dokazuje, da se ovdje pod „bugarskimi basnami" razumievaju lažne knjige iliti apokrifi, a kako ime svjedoči, donesene su iz Bugarske u Rusku. To posljednje potvrdjuju još i rukopisi, u kojih su se nekoje od tieh „basana" tako sačuvale, da se još vidi traga starobugarskomu narječju. Čini se pako, da nebismo ni malo pogriešili, kad bi rekli, da značenje onoga ruskoga zapisa valja i za starosrbsku književnost, jer je i ona nekoč za cielo obilovala lažnimi knjigami; ta još i Dušanov zakonik prieti kaznom protiva „babunskoj rieči", a to je, mislim, u stvari ono isto, što i „bugarske basne". U Grigoroviča u Ruskoj ima neki rukopis našega, srbskoga roda, pisan poluustavom na koži, u kojemu je skupljeno mnogo crkvenih besjeda, naperenih protiva narodnomu sujevjerju, pod općenitim naslovom: *„praznici babyni ili o babjih basnehъ"*, a na jednom mjestu u istoj knjizi kaže pobožni besjednik: *„pomnogo zemlji hodih', tolko nesam' viděl' pomnogo brodnici i samovili i magesnicy, kolku u bolgarska zemlja"*, to će reći: nigdje nijesam vidio više vještica, samovila i vračarica, koliko u bugarskoj zemlji.

Kad iz bliže ogledamo djela popa Jeremije, uvidjet ćemo, da su dvojaka: jedno su legendarne priče, što se kreću oko pitanja i situacija

iz biblije, n. pr. o Adamu, o krstnom drvetu, kako je Isukrst plugom orao i t. d. Ovo će po svoj prilici biti puki prievodi sa grčkoga, tek s kojekakvimi varijacijami i dodatci, u kojih je skrivena tendencija nauke bogomilske; tako se n. pr. priča, kako su Isukrsta zapopili, i u grčkom tekstu pominje. Drugo su narodne bajke, kao o tresavicah, o nežitih i t. d., samo što ih je i opet pop Jeremija smiešao s pričami biblijskimi. Razumije se, da je ovo drugo za nas puno važnije, jer je u tome sačuvan neki, ma i neznatni trag narodnoga vjerovanja, koje je u staro doba podjedno i sadržina narodne poezije. Mi vidimo u tome nov dokaz, kako se je bogomilstvo vješto umjelo poslužiti narodnimi elementi, da tim jače narod k svojoj nauci privuče. Ali i ono prvo udje kadšto tako u običaj naroda, da je postalo njegovom drugom imovinom, njegoviem narodnim blagom. Nu da se čitavo pitanje s te strane valjano ocieni, tomu bi trebale dvie stvari: da se nadje što je moguće stariji književni oblik tieh „bugarskih basana", jer je za nekoje dokazano, da su istom u Ruskoj valjda uplivom narodnoga pričanja ponešto izmienjene; za drugo da se iznadje u samome narodnom pričanju bilo od danas bilo iz prošlih vremena, koliko su te stvari u bugarski i naš narod prodrle. Kako jedno i drugo nije još u nas ni započeto kamo li svršeno, to se nemože ni od ove knjige očekivati u tom pitanju ništa savršena, već tek radi važnosti i za karakter naše književnosti da pripomenemo nekoliko poučnih primjera i dokaza na ono, što rekosmo općenito.

Tresavice bijahu u bug. naroda za cielo neka vrst hudieh vještica, od kojih svaka predstavlja u živoj slici po jednu nevolju, koja napada na čovjeka; ele Jeremija, umiešav situacije biblijske, načini ih kćerima Irudovim, i to kako se u pogodinskom nomokanonu kaže, bijaše ih sedam, nu u kasnijih rukopisih ruskih ima ih dvanaest. Buslajev nadje u „lěčebniku" 17. vieka sinodalne biblioteke obširnu pripoviest o tresavicah i na kraju molitvu, kojom se tjeraju iz onoga, u kojega bi uljegle. Šafařík pominje (Gesch. d. südsl. Lit. III. 1. str. 223, br. 162) takodjer neku vrst srbskoga ‚lěčebnika' iz 14. vieka, ali se nezna, ima li u njemu traga istoj priči. U Ruskoj živi još i danas narodno pričanje o Irudovih kćerih, po imenu *lihoradkah*, a bit će za cielo štogod slična i u nas na jugu; sama rieč ‚tresavica' poznata je u starom i novom jeziku (Danič. Vuk). Ima li o njoj i kakvieh priča? Jedan moj učenik, rodom iz Petrijevaca, kaza mi, da onuda zbilja pripoviedaju stare bake nešto o „tresavici", pače opominje se, da je čuo i rieč *gnjetavica*. Dok se to nadje i da se lakše isporedi sa starinom, evo priče Jeremijine po ruskom rukopisu: Pri crvenom moru stoji kameni stup (u pogod. nomokanonu kaže se: sinajska gora), na stupu sjedi sveti apostol Sisinij i gleda, kako se uzburkalo more do oblaka te iz njega izlazi dvanaest žena (po nomokanonu: sedam) dugokosih. Te žene govorile: „mi smo tresavice, kćeri cara Iroda." Upita ih sv. Sisinij: Kleti djavoli, što dodjoste ovamo? Odgovore mu one: dodjosmo mučiti rod čovječji: tko nas opoji, za tiem se naklopimo te ga mučimo; tko jutrenju prespava, bogu se nemoli, praznike neštuje te ustajući pije i jede rano: taj je naš ugodnik. Pomoli se bogu sv. Sisinij: gospode, gospode! izbavi rod čovječji od tieh pro-

kletieh djavola. I posla mu Hristos dva angjela, Sihaila i Anosa, i četiri evangjelista. I počeše tući tresavice sa četiri gvozdena pruta, zadavajući im po tri tisuće rana na dan. Pomoliše im se tresavice: nemučite nas: gdje mi vaša sveta imena začujemo i u kojemu se rodu slavi ime vaše, od toga ćemo roda bježati za tri dana, za tri konaka. A sv. Sisinij upita ih: koja su vaša djavolska imena? Jedna reče: meni je ime *Treseja.* Druga kaže: meni je ime *Ognjeja,* kao što se peć smolavim drvom raspaljuje, tako ognjeja žeže čovječja tjelesa. Treća veli: meni je ime *Ledeja,* a od ledeje kao studeni led zebe rod čovječji te se od nje nemože čovjek ni u peći ogrijati. Četvrta govori: meni je ime *Gnjeteja,* a gnjeteja lieže čovjeku na rebra i svija mu utrobu, i ako tko hoće da jede, neka jede, ali u toga čovjeka prohodi iz duše. Peta reče: meni je ime *Ginuša;* ova lieže čovjeku u grudi, pleći gnoji i ishodi hrakanjem. Šesta kaže: meni je ime *Gluheja,* ta lieže čovjeku u glavu, zaklapa uši i lomi glavu; takav čovjek gluhne. Sedma govori: meni je ime *Lomeja,* a lomeja lomi u čovjeka kao silna bura suho drvo, kosti i hrbat (mozak). Osma reče: meni je ime *Puhnjeja;* ova pušta otok na rod ljudski (napuhava). Deveta kaže: meni je ime *Žuteja* (želteja); žuteja je kao žuti cviet u polju. Deseta govori: meni je ime *Krkuša* (korkuša), ova je gora od svieh: krči ručne i nožne žile. Jedanaesta veli: meni je ime *Gledeja;* i ova je gora od svieh: u noći neda čovjeku sna i biesi navaljaju na toga čovjeka i pamet mu se mieša. Dvanaesta govori: meni je ime *Neveja;* neveja je najstarija sestra, plesačica, koja usieče glavu Ivanovu; i ova je od svieh najgora: hvata čovjeka i taj čovjek nemože živ biti. – Za tiem ide svešteničko zaklinjanje, kojim se poimence iz čovjeka izgone.

Nežiti, protiv kojih je isti pop Jeremija sastavio lažna zaklinjanja, bijahu nekakvi božanski stvorovi, isto onako hude naravi, kao i tresavice. Uspomena na njih živi još kod naroda ruskoga, kojemu su nežiti osobit razred zlieh duhova, a sviet veli o njih: da niti *žive* niti *umiru;* to je očevidno prema samoj rieči, koja je gradjena od *ne* i *žitъ* ili *žitь* (kor. *živ).* U našem narodu valja istom tražiti, ima li kakvo pričanje o nežitu ili nežitih; nekoč bješe im spominjanja bar u starosrbskoj literaturi, valja da u priepisih sa originala bugarskih. U Grigoroviča ima rukopis *srbskoga* poriekla, u kojemu se sačuvalo pet zaklinjanja protiv nežita. Kao što ćemo vidjeti, i ovdje je priča narodna pomiešana s motivi biblijskimi: taj zli duh nežit dolazi u sukob s dobrom silom (kršćanskom), koja ga konačno savlada i upropasti. Po originalu starosrbskom navesti ćemo ovdje zagovor drugi i treći:

Drugi zagovor glasi ovako: Shodeštju *nežitu* otь suhago mora i shodeštu Isusu otь nebese, reče jemu Isus: kamo ideši, *nežite?* Reče jemu *nežitь:* sěmo idu, gospodine, vь člověčju glavu, mozga srčati, čeljusti prělomiti, zuby ihь roniti, šije ihь kriviti i uši ihь oglušiti, oči ihь oslěpiti, nosa gugnjati (huhnjati), krve ihь prolijati, věka ihь isušiti, ustьnь ihь kriviti, i udovь ihь raslabljati, žilь ihь umrьtviti, těla izmьždati (istruhliti), lěpotu ihь izměniti, běsomь mučiti je. I reče jemu Isusь: obrati se, *nežite;* idi vь pustuju goru i vь pustynju, obrěti tu jelěnju

glavu i vьseli se vь nju: tь bo vse trpitь i vse straždetь ... idi vь kamenije, tь (to) bo vse trpitь, zimu i znoj i vsjako plodstvo; tь bo ot-tvari žestokь jestь, vь sebě držati te silьnь jestь. *Nežite,* da tu iměj žilište, donьděže (dok) nebo i zemlja mimoidetь i končajetь se: otidi ot raba božija.

Treći je zagovor nadovezan na drugi: Sveti Mihailь Gavrilь greděše, vьzьmь (uzevši) želězьnь lukь i želězny strěly, strělati hote jeléna i jelěnu, i ne obrěte tu jeléna i jelěnu, nь obrěte *nežita,* iže (koji) seděše, kamy racěpivь (rasciepiv), i vьprosi jego: čto ti jesi, iže sědiši, kamy racěpivь? Otvěšta (odgovori) jemu: jazь jesmь *nežitь,* iže člьvěče glave racěplju i mozьgь isrьču, krvь jemu proléju. I reče mu Mihailь Gavrilь: Prokleti prokletьče nežite! ne mozga srči ni glavy racěpi; nь idi vь pustuju goru i vьlězi vь jelěnju glavu: ta ti jestь trpěliva, trpěti to. Ašte (ako) li te po semь dni obrěštu, ljubo (ili) te poseku, ljubo te prostrělju. I vьzmoli se *nežitь:* ne poseči, ne prostrěli mene, da běžu vь goru i vь lelěnju (sic) glavu.

Ovako bjehu udešene po svoj prilici mnoge druge priče, u kojih se elementi narodnoga vjerovanja miešaju s motivi kršćanskimi. A naporedo s tiem prigrli bugarski te preko njega i naš narod takodjer čiste biblijske pripoviesti, što su ih iznajprije valja da bogomili po grčkoj apokrifnoj književnosti sastavljali i prevodili te su kasnije ušle narodu u običaj kao pričanje narodno. Razumije se, da je i u takih pripoviedkah, čim su iz knjiga medju narod prodrle, fantazija narodna koje šta preinačivala i po svojemu dotjerivala. Djela popa Jeremije, koja su te vrsti, sačuvaše se stranom u rukopisih ruskoga roda, a stranom i u jugoslovjenskih, bugarskih i srbskih. U Grigoroviča n. pr. ima rukopis *bugarskoga* roda, pisan na koži poluustavom 16. vieka, koji sadržaje mnogo apokrifnih stvari, i medju njimi: *slovo o krestě čestně i o dvoju razbojniču,* to će reći: govor o častnome krstu i o dva razbojnička krsta. Ovo nas bar po naslovu opominje na ono, što se Jeremiji prisvaja „o krstnom drvu", ma i nebilo sa sviem isto. Početak legende glasi ovako: Adam bijaše pred rajskim vratima u edemu, kada su nadošli dnevi njegovi blizu k smrti, i on se jako zabrinuo. I svi se začudiše, što je to, jer nijesu još znali za bolest. Tada reče Sit svojoj majci: „Majko moja! ti ga dobro poznaješ; kaži nam, što mu se dogodi? Sine moj, odgovori Eva, on vazda čezne za rajskim blaženstvom, spominje o njemu te je žalostan. Tada Sit podje k raju. Arkangjel donese mu drvo, od kojega bješe okusio Adam te reče: Ovo drvo progoni nečiste duhove: ovo je prosvićenje tamnim a tko vjeruje, neima posrnuti. Sit uze drvo i odnese ga ocu. Kad ga je Adam ugledao, uzdahnu te reče: Eto drvo, radi kojega bih izagnan iz raja. Uze ga, savi ga u vienac, te ga s viencem položiše u zemlju. Za tiem sliedi pripoviest, kako je od toga vienca uzraslo drvo, kakova bijaše njegova sudbina, i napokon završuje ovom na bogomilsko načelo o dualizmu u svietu, naličnom pričom: Pitanje: Kako posta drvo, koje uze angjeo i dade Situ? Odgovor: Kada je Sataniel – to je bogomilski princip svega zla – krao od gospoda, tada mu kaza gospod: što ti od mene kradeš, bit će ti u prognanstvo. I progna

ga gospod; i uzraste drvo na troje: Adamova čest i Evina, a u sredini samoga gospoda, i gospodnju čest dade arkangjel Situ; Sit je donese i Adam savi sebi vienac, iz kojega je izraslo ovo drvo.

Ima li štogod tomu nalična u našem narodnom pričanju, nije mi ov čas poznato; a jednako su neproučeni i naši rukopisi starosrbske crkvene književnosti, da bismo mogli kazati, u koliko ova apokrifna pripoviest u njih dolazi*. Nego u nomokanonih pominju se još mnoge zabranjene knjge, gdje se baš nekaže da ih je sastavio ili preveo pop Jeremija, a one su opet sačuvane i u slovjenskom tekstu, koji je sudeći po raznih znacih tako star, da svakako spada u 10.–12. vieka te je, kako se čini, potekao iz Bugarske, možda i opet od sljedbenika bogomilskih. Za dokaz bo starine ovieh tekstova služi nam to, što ih ima već od 12. do 13. vieka u takvih rukopisih ruskoga poriekla, koji slute na još stariji jugoslovjenski original; što se pak njihove popularnosti tiče, dovoljno je napomenuti, da su još i danas naše narodne pjesme i pripoviedke veoma bogate narodno-biblijskom imovinom. Istina, da se o tih narodnih legendah slabo šta i može kazati, dok nijesu skupljene, na što već odavna zaman čekaju; toliko je ipak i za naše narodno pripoviedanje već sada sigurno, da se najširi krug legenda razvio oko posvećenog lica bogorodice Marije. U nas ima, koliko danas znamo, krasnieh narodnieh pjesama, u kojih se spominju zgode iz života Marijina (gl. u Vukovoj zbirci, knj. I. i II. i herceg. pj.); a da bi se što razgovjetnije uvidjelo, koji su i kako stari izvori toga pripoviedanja i pjevanja, navesti ćemo jedan primjer.

U nomokanonu pogodinskom pominje se medju apokrifima: *po mukamъ hoždenije bogorodici.* Najstariji slov. tekst ove biblijske priče odkriven je nedavna u Ruskoj, u zborniku raznih poučenja crkvenih, iz

* U krug apokrifnih legenda o Adamu spada i ono, što se popu Jeremiji pripisuje „od koliko česti bi stvoren Adam?“ U rukopisu *bugarskoga* roda, koji je u Grigoroviča, valja da isti, o kojemu je već govor bio, ima o tom predmetu ovako: Pitanje: kako stvori Bog Adama? Odgovor: od sedam česti: 1. čest tiela njegova od zemlje; 2. čest od mora; 3. čest od kamenja; 4. čest od vjetra; 5. čest od oblaka; 6. čest od sunca i rose; 7. čest od pomisli od brzosti angjeoskih; 8. čest od svetoga duha. U staroj su književnosti za ovake apokrifne stvari najvoljeli dialogičku formu, pitanja i odgovore, što je puno nalično narodnim zagonetkam. Ovaka „pitanja i odgovore“ bješe lako pamtiti a lako i prepisivati; jer svatko prepisa ono i onoliko, što mu se najvećma dopade. Vrlo su često u rukopisih take stvari podmetnute kojemu crkvenomu piscu, n. pr. Ivanu zlatoustomu. U istome rukopisu *bugarskom* ima obilata zbirka pitanja i odgovora pod ovim apokrifnim naslovom: *Besjeda triju svetitelja,* razumije se: Ivana zlatoustoga, Grigorija bogoslova i Vasilija cesarijskoga, koju slovjenski nomokanoni takodjer medju lažnimi i zabranjenimi knjigami napominju. Neima sumnje, da su i naši starosrbski književnici vrlo rado takove stvari prepisivali te će se toga mnogo naći, kad jednom stanemo južnoslov. rukopise pomno ogledati i čitati. U Šafařikovoj knjizi (Gesch. d. südsl. Liter. III.) opisana su tri rukopisa (br. 95 na str. 196, br. 105 na str. 202 i br. 147 na str. 215), koji kako mi se čini, takovih apokrifnih stvari sadržaju; a ja sam opisao na drugome mjestu (u Književ. III. str. 121–131) jedan srbski rukopis iz knjižnice Kukuljevićeve, o kojemu neima sumnje, da ovamo spada. O toj vrlo znamenitoj strani naše književnosti mora se sa dva kraja nastaviti istraživanje: prikupljanjem one sadržine, koja je u starih rukopisih, i one koja je u narodnih pričah, poslovicah i zagonetkah. Tad će se moći proći, koliko je po prilici jednome narodnoga, a drugome književnoga primiešano.

12. vieka (štampan u izvest. akad. n. t. X. 551). Neima sumnje, da je taj tekst izvorno južnoga i bugarskoga poriekla; original dakle, iz kojega je ovaj priepis učinjen, spadat će jamačno u 11., možda čak u 10. viek, a to i jest doba lažnieh knjiga. Grigorovič ima noviji rukopis, 16. v., upravo *bugarskoga* roda, u kojemu se čita isto *hoždenie bogorodici po mukamъ*, te se u glavnom slaže sa starijim tekstom 12. vieka – nov dokaz, da je ova priča zbilja južnoslovjenskoga poriekla. Hoždenie ovo nije originalan proizvod slovjenske fantazije, već je prevedeno s grčkoga: grčki i slovjenski tekst, kako ih sada imamo, neslažu se baš sa sviem; ali da nam je starijih rukopisa, bila bi za cielo i sloga veća. U najstarijem tekstu slovjenskom, za koji danas znamo, to je gore pomenuti rusko-slovjenski iz 12. vieka, ima već nekoliko originalnih dodataka, kojih za cielo nebijaše u grčkom tekstu; osobito je znamenit ovaj: kada je bogorodica redom obilazila muke paklene, prve joj pokaza arkangjel Mihail, koji nevjerovaše u boga, oca, sina i duha svetoga: ovako je u grčkom i slov. tekstu, ali se u posljednjem još dodaje: »nu zaboraviše na boga i vjerovaše u tvar, koju nam je bog na rabotu stvorio; i to sve prozvaše oni bogovima: sunce i mjesec, zemlju i vodu, zvieri i zmije. Napokon i čovječja imena *Trojana, Hъrsa, Velesa, Peruna* na bogove obratiše.« Odavle se vidi, kako je ili bugarski prevoditelj ili prepisač ruski, opisujući strahote paklene, koje da su nevjernikom namienjene, imao pred očima još živa u uspomeni narodnoj imena poganskih bogova; pak se već i po tome može reći, da je slov. prievod ovog apokrifa o pohodu bogorodice u pakao vrlo star, čak iz najstarijih vremena, kada je još poganstvu mnogo traga bilo.

Smisao je legende taj, da bogorodica ište od arkangjela Mihaila, neka bi joj otvorio pakao i pokazao sve muke paklene i tko je kako mučen i za što. To je osnov priče, koja kako je puna grozne poezije, dolikovaše fantaziji narodnoj, te je skorim postala pravom narodnom pripoviedkom. Nu već u rukopisih, u kojih se ova legenda vrlo često nalazi (bit će je za cielo i u srbskih rukopisih, samo da se potraži), izmienjene su vrsti griehâ i grješnikâ prema narodnom mišljenju; a još veća raznolikost vlada u samom narodnom pripoviedanju. Tko se hoće o tome da osvjedoči, neka isporedi naše narodne pjesme: »ognjena Marija u paklu« (Vuk II. br. 4) sa »griješna udovica u paklu« (Vuk herceg. p. br. 315) i sa »sestre svetoga Petra« (ondje, br. 312) i t. d. Sviem oviem pjesmam jedan je apokrifni izvor, na ime pričanje o pohodu bogorodice u pakao, ali je narod prenesao situaciju sa bogorodice na razna druga lica.

Neima sumnje, da će se s vremenom još i mnogi drugi apokrifi, o kojih govori nomokanon pogodinski, pronaći u starijem slovjenskom tekstu, nego li je danas poznat, i tako će se sve to razgovjetnije uvidjati, da su ove knjige zbilja plodovi vrlo bogate krivovjerne književnosti starobugarske, koja odpoče viekom Simeonovim te je prihvatiše bogomili, a nastavljaše se što kod Bugara što kod Srba sve do konca 14. vieka. Izmedju ostalieh, u pogodinskom nomokanonu napomenutieh komada, odabirem jošter: *»O Solomoni cěsari i o kitovrasě basni i koštuny.«* Pod oviem se naslovom razumieva krug priča o Solomonu, koji

je i za nas važan po tome, što je taj predmet iz knjiga ušao u narod te još i danas neima u bibliji staroga zavjeta imena, koje bi našemu narodu poznatije bilo od mudroga Solomuna. Meni nije doduše poznat nijedan rukopis srbskoga roda, gdje bi se nalazio ma koji dio priča Solomunovih; ali kada se čak još srbske narodne pripovietke znamenito podudaraju s oniem pričanjem o Solomunu, koje se čita u zbornicih ruskih 15.–18. vieka, kada je dokazano i to, da je prvi motiv ruskih priča potekao s juga – to će biti za cielo istina, ako reknemo, da se o Solomunu nije u nas samo naustice pričalo, nego da je bilo, a valja da još i sada ima takvih priča i u rukopisnih zbornicih, koji ili još nijesu proučeni ili neznamo ov čas, gdje u kakoj prašini čame. Ruske priče o Solomunu odkrivene su u *hronografih* (n. pr. rumjan. muzeja br. 453. od god. 1493), što nas mora dovoditi na tu misao, neima li takova šta i u srbskih hronografih? Ona tri srbska rukopisa, što ih Šafařik u svojoj knjizi pominje (gesch. d. südsl. lit. III. 236, br. 192–194), tako su u kratko opisana, da se odanle neda ništa razabrati; a ima i starijih srbskih hronografa te se u novije doba dokazuje, da su srbski hronografi ruskim bar donekle izvorom bili (sr. izv. ak. n. t. VIII. str. 387).

Kad nam dakle nestaje drugačijih dokaza, kojimi bismo potvrdili svjedočanstvo četrnaestoga vieka (nomokanona pogodinskoga), da je i u starosrbskoj književnosti bilo priča o Solomunu, moramo se zadovoljiti narodnimi pripoviedkami. U Vukovoj zbirci ima pripoviedka pod br. 42: »jedna gobela u kao, a druga iz kala«, gdje se pripovieda, kako je »nekakav drugi car« prievarom oteo ženu Solomunovu, pa kad je ovaj, doznav kud mu se žena djede, s podosta naoružanieh ljudi po nju pošao, zatvori ga ona u jednoj sobi te ga htjede predati onome caru da bi ga posjekao. Solomun ipak nadmudri smijanjem onoga cara te ga uputi da ga izvede na polje i da ga na vidiku pogubi, a prije nego bi ga pogubio da zapovjedi »da se *tri puta zatrubi* u trubu da čuje svatko ko hoće da može doći da vidi pa će poći i *gora* da gleda gdje car cara gubi.« Car taj dade se prevariti, a na glas od trube primaknu se Solomunovi ljudi, koji su nosili svaki pred sobom po zelenu šumnatu granu, te su bili vidjeti kao gora; a kad truba po treći put zatrubi »u tom Solomunovi vojnici stignu na ono mjesto te Solomuna otmu a cara i sve njegove momke i dvorane pobiju.« Za ovu se narodnu srbsku pripoviedku može potanko dokazati, da nije ni što drugo, do jedna varijacija i jedan diel poznate u zapadnih literaturah sredovječne poviesti o Solomunu i Morolfu; a što je za nas puno znatnije, mi je možemo još izbliže porediti s pričom ruskom, koja se sačuvala u rukopisih 17. vieka (zbornik rumjanc. muz. br. 363). Naša je današnja priča dakako već posve tamna slika, u kojoj su još samo neke crte razgovietne; ali što se u ruskom rukopisu čita, jako je osvjetljuje te joj natrag daje njezinu znatnost. Što je u nas »nekakav drugi car«, to je ondje indijski car Por; ondje se na obširno pripovieda, kako je taj Por došao do žene Solomunove, preko poslanika, koji je opet pomoćju zlatnieh rukavaca dopro do njezina dvora. Što je u nas »podosta oružanijeh ljudi«, to je

ondje nebrojena vojska (kršćanska) s vojvodami i knezovi; ovdje i ondje ostavlja ih Solomun iz daleka te im zapovieda, da čekaju, dok *truba tri puta zatrubi.* Mudrost Solomunova, što je u napried rekao, da će gora poći da gleda njegovu smrt i što je izrekao mudru izrjeku »jedna gobela u kao druga iz kala«, nije izražena u ruskoj priči; ali je mjesto toga smrt Porova na obširnije ispripoviedana. Za ovu nejednakost valja uzeti na um, da je naša pripoviedka narodna, kako je Vuk čuo u Tršiću pripoviedati, a ruska pisana u zborniku 17. vieka; nu sve jednako nosi i naša na sebi jasne znakove, da je iz knjiga u narod ušla. Dakako, što nomokanon govori »o Solomunu i Kitovrasu«, to će biti nešto drugačija pripoviedka, jer zbilja ima u ruskom hronografu od god. 1494 *»pověstь o kitovrasě«*, koja se s napried kazaniem neslaže; ali da je i toj »basni« o kitovrasu (to je grčki *κενταυρος*) pravi izvor na slovjenskom jugu i da je negdje medju Bugarima ili Srbima ušla u slovjensku književnost, za cielo iz originala grčkoga, o tom se nemože ni malo posumnjati, kada znamo, da je već sv. Kiprijan, rodom *Srbin,* mitropolit ciele Rusije, 1376–1406, u svojem molitveniku zabilježio medju lažnimi knjigami basnu »o kitovrasě« naporedo s »drvom krstnim«, s »hoždenijem« bogorodice, s molitvami na »tresavice« i t. d.

I druga naša pripoviedka o Solomunu (u Vukovoj zbirci br. 41) pod naslovom »Djevojka, udovica i puštenica« bit će književnoga izvora te spada u onu vrst priča solomunskih, gdje se iskazuje njegova mudrost u mudrih odgovorih na teška pitanja, što se u ruskih rukopisih zovu »sudovi Solomonji«. U Ruskoj ima im traga takodjer već u 15. vieku (n. pr. u hronografu od g. 1494), te su za cielo još i prije toga vremena živjeli u jugoslovjenskoj (bugarskoj i srbskoj) književnosti.

3. *Grčko-istočne priče, stranom kao izvor narodnieh pripoviedaka*

Povrh narodnieh priča, kojim književnost pridoda sastavine biblijske, i povrh legenda biblijskih, kojim opet fantazija narodnja pridomisli svoje šljoke, ima još treća vrst pripoviedaka, koje niesu narodne a nijesu niti biblijske, već su općenita baština davnoga grčko-istočnoga svieta te kao uspomena od njegove stare slave i potonje propasti u idejah kršćanskih predjoše u sredovječnu, istočnu i zapadnu Evropu, većim dielom prcko literature bizantinske. Takove su pripoviedke s historijskim osnovom dvie: *o trojanskom ratu* i *o Aleksandru Velikom,* a kao slobodni stvorovi fantazije: arapska *priča o Sinagripu* i bizantinska *život i djela Devgenija;* takav je duhovni roman iz prvieh viekova kršćanstva *o Barlaamu i Josafatu,* i takove su pripoviedke iz indijske Paňčatantre: *Stefanit i Ichnilat.* Sve ove pripoviedke bogato su zastupane u evropskih literaturah srednjega vieka, a ima ih i u slovjenskoj književnosti; što se pak radi našega starosrbskoga života književnoga ovdje pominju, tomu je taj razlog. što neznamo, kada su upravo po prvi put na slovjenski jezik prevedene, ali znamo, da su kasniji rukopisi roda ruskoga, gdje ih se najviše nalazi, svakako samo priepisi iz

starijih južnoslovjenskih, što bugarskih što srbskih, spomenika. Većina njih dolazi takodjer u rukopisih 14.–16. vieka, koji su *srbskoga* roda; ali i ovi srbski tekstovi nijesu van priepisi iz još starijih i prvobitnih, što srbskih što bugarskih, prievoda. Ovaj čas dakle nemože se posve zabrati, kada su pomenute pripoviedke prevedene sa grčkoga na staro-bugarski jezik; da li još pred početak 13. vieka, dok je na slovjenskom jugu vladala prava starobugarska književna radnja, plodovi Simeonskih i bogomilskih epigona, ili tečajem 13. i 14. vieka, kada se njezin cviet preselio k narodu srbskomu. Sudeći po srodnosti samieh pripoviedaka s obje napried pomenute vrsti neima sumnje, da je bar početak učinjen vrlo rano, možda već u 10. vieku, ako se i nemože za ovu vrstu jednako reći, kao za one dvie sprieda, da bi joj mnogo očevidnih tragova bilo u narodnom pričanju. Što se gdje do sada znade, navest ćemo kod svake pripoviedke pojedince.

Život Aleksandra Velikoga bijaše takovo čudesno pojavljenje staroga svieta, koje se nemogaše izgubiti iz pameti narodâ, nego prelažaše od jednoga do drugoga i svagdje se pripoviedaše o njemu onako, kako si je gdje narodna fantazija stvorila lik njegove divne veličine, hrabrosti i mudrosti. Narodno pričanje udje i u književnost grčku i latinsku, a preko ovieh u sve literature istočnih i zapadnih naroda sredovječne Evrope. Grčki tekst, s kojega je učinjen slovjenski prievod, sačuvao se u mnogo kojekakih varijacija, koje sve izlaze iz jednoga starijega teksta, ali se za nj nezna. Isto se tako nezna, tko da je prvi sastavio tekst grčki: počamši od samih vremena Aleksandrovih, na ime od pseudo-Kalistena, koji je umro još prije Aleksandra Velikoga, nagadjahu čas na ovoga čas na onoga, sve do jedanaestoga vieka poslije Isukrsta, u kojemu se nadje neki Simeon Seth, poznati prevoditelj indijskih basana; ali taj ga za cielo nije sastavio, jer se već davna prije njega pominje.

Medju slovjenskimi narodi ima mnogo životopisa Aleksandra Velikoga, koji se svi diele u dvie polovice: jedni udjoše u literature slovjenske preko njemačkoga ili latinskoga zapada – to je aleksandrida češka i poljska –; drugi neposredno iz teksta grčkoga, redakcije bizantinske – to je prievod južnoslovjenski, bilo bugarski bilo srbski, ali svakako prievod sastavljen po prvi put negdje na jugu, i to jezikom crkveno-književnim. Ovaj se posljednji ovdje nas tiče. Rukopisi, u kojih je ova aleksandrida do nas došla, vrlo su kasni; na ime tek iz 16.–18. vieka, i to su tekstovi roda srbskoga i ruskoga. Za ruski se tekst zna, da je samo priepis iz originala srbskoga: to se vidi na primjer odatle, što je u tumačenju grčkoga imena »dramъ« zadržan i u ruskih rukopisih ovaj dodatak »po *srbskomu* jeziku«, a jedan ruski prepisivač, koji nije toga razumio, napisa čak »sibirski« jezik. U naših rukopisih dolazi isto tako ime našega jezika: n. pr. u rukopisu mihanovićeve zbirke (16. vieka) kaže se ovako: gradъ že tu sьzida i nareče ime jemu dramъ, iže po *srpskomъ* jeziku naričetь se potečište«, a u rukopisu rudničkom dolazi to isto oviem riečima: »i tu grad sazida i nareče mu ime dram, ere po *sarbskom* jeziku potečišće.«

Ostaje dakle samo to pitanje, da li je grčki tekst umah po prvi put preveden na srbski jezik, ili su tek kasniji prepisivači ovu rieč unutar upisali, a prvi slovjenski prievod da je može biti učinjen u Bugarskoj jezikom starobugarskim? Rekosmo napried, da je prezbiter Grigorij preveo po nalogu cara Simeona na jezik slovjenski kroniku Joana Malale. U kasnih priepisih ove kronike, koji su kopije starijega ruskoga rukopisa od g. 1261, dolazi redovito znamenit umetak, pod naslovom: »knigy Aleksandrъ«, a to nije ni što drugo, van prievod pseudo-Kalistenova teksta grčke aleksandride. Ako li dakle nije taj umetak može biti slučajno, kasnije u Ruskoj, dospio u tekst prievoda Grigorijeva, tada bismo imali čak iz 10. vieka *prvi starobugarski prievod* grčke aleksandride. Ima nade, da će se na to pitanje lakše odgovoriti onda, kada se taj umetak iz Malaline kronike ispiše i na sviet izda. Tada istom moći ćemo i to doznati, da li je tekst, koji se uz onu kroniku sačuvao, ma i bio baš prievod prezbitera Grigorija od 10. vieka, toli srodan s našimi srbskimi tekstovi te bi se smjelo reći, da je srbska aleksandrida samo prepisana iz onoga starijega bugarskoga prievoda* ili su već izvorno dvie slov. aleksandride bugarska i srbska.

Ostavivši dakle ovo pitanje za sada neriešeno, vraćamo se k aleksandridi srbskoj. Da je ona, ako već nije puki priepis iz staroga bugarskoga prievoda, ipak puno ranije prevedena, nego li su rukopisi srbski, u kojih se danas nalazi, može se po tome znati, što je srbski tekst, kao gotov posao, čak u Rusku prešao; a doba ono, kada je kultura srbska prelazila u Rusku, i preko knjiga i preko ljudi, trajaše od prilike samo do konca četrnaestoga vieka. Za tiem valja znati, da se naša srbska aleksandrida dieli po jeziku i opet na dvoje: na *crkveno*-srbsku i *narodno*-srbsku. Tekst mihanovićev (sada u Zagrebu) i knjižnice dorpatske (a valja da i onaj knjižnice karlovačke i manastira remetskoga u Sriemu) predstavlja nam aleksandridu crkveno-srbsku; tekst rudnički u Češkoj i Gajev u Zagrebu aleksandridu narodno-srbsku. Pričanje, koje je narodnim narječjem sastavljeno, bješe negdje u Bosni ili gornjoj Dalmaciji sa crkveno-srbskoga teksta obraćeno na narodni, i to svakako bar

* U Bugarskoj bit će poznat »car Aleksandar« i u narodnome pričanju. U zbirci narodnieh pjesama od braće Miladinovaca (str. 526) pominje se narodno predanje, kako je Aleksandar htio da dobije besmrtne vode; ali koji bi god po nju otišao, nijedan se nevraćaše natrag, jer prije nego li će doći do nje, valjalo je da tri dana putuje po noćnoj tmini, u kojoj se svatko izgubio te nemogaše izaći na biel dan. Podje dakle sam car Aleksandar te uze sa sobom kobilu i ždriebe. Najprije ostavi u tmini privezanu kobilu i daleko od nje, koliko se je čuti moglo, priveza ždriebe; i tako dodje sretno do besmrtne vode, koja stajaše medju dvie planine, što su se otvarale i zatvorale. Veoma brzo nacrpe vode te po rzanju kobile i ždrebeta pogodi put i sretno se vrati na bieli dan. Priča završuje tiem, kako je sestra (Roksandra!) nesmotreno razbila posudu i prolila vodu, pa da bi se uklonila od strašna gnjeva Aleksandrova, skoči u more i pretvori se delfinom, koji kada čuje ime Aleksandrovo, sakriva se u morske dubine. Ovo je valja da narodna varijacija na ono, što se u aleksandridi ovako čita: I do škure zemlje doide i tu sa izabranimi Macedonjami na kobile, ke ždribce imihu, usedoše, i ždribce na stanih ostaviše. I tako v škuru zemlju ulizoše i noć hodiše; i Antioch (reče) da na znanje (u Mihanovića: povelě ličiti vojscě), da vsaki od barne (mih. od prsti) zemlje ove vazme kamili, drivo li, vsaki da iznese. I to vsi zapovid svaršiše, zlata mnogo iznesoše, i ki godi mu se porugaše, ti mnogo kajaše se.

u 14.–15. vieku, ako li nije i prije; u rukopisu rudničkom vlada narječje *čakavsko*, koje je u Gajevu dotjerano na štokavštinu: po tome je tekst rudnički za cielo stariji od Gajeva.

Poredjujući aleksandridu narodnu sa crkveno-srbskom, nadjoh da se rudnički i mihanovićev tekst u sadržaju skoro sa sviem podudaraju, osim uvoda, koji je u narodnoj recenziji obilatiji te počima onako od prilike, kako nekoji ruski tekstovi. Nemože se ipak reći, da je narodni tekst potekao upravo iz onakova rukopisa, kakav je mihanovićev, već objema služi za osnov nekakav treći, četvrti i t. d., danas već nepoznati tekst starosrbski. Odatle se i opet potvrdjuje, da je nekoč u starosrbskoj književnosti bilo jako mnogo rukopisa srbske aleksandride, koji se nijesu u svemu podudarali, kao što se n. pr. niti tekst mihanovićev i dorpatski rieč po rieč nepodudaraju, nego ima svaki svojih, kadšto i znatnih, varijanta.

Jezika radi trebalo bi, da se izda bar narodno-srbska aleksandrida, jer je pisana vrlo znamenitom i obilatom prozom 14. do 15. vieka (narječjem čakavskim), kakove u našoj književnosti iz onoga vremena dosta malo ima; a i sadržaj, prem da je vrlo fantastičan i nalik na sredovječno obrazovanje nárôdâ, mogao bi biti u toliko znatan, što se u njemu valja da nalazi izvor gdjekoje današnje narodne pripoviedke. Tako se n. pr. misli, da je u narodnoj srbskoj pripoviedci »Solomuna proklela mati« (u Vukovoj zbirci br. 43) na Solomuna prenesen motiv, koji se je iz prva u aleksandridi pripoviedao, kako je Aleksandar tražio da vidi »morske dubine i nebeske visine«. Nu vožnja u nebo na nojevima, koja se u našoj pripoviedci pominje, dolazi takodjer u priči o mudrom Akiru, kako ćemo niže vidjeti. Iz mihanovićeve aleksandride štampan je odlomak u mojih »Priměrih« II., isto tako iz rudničke; sr. takodjer Književnik II. 459.

Dobro bijaše poznata u našoj staroj književnosti pripoviest o *trojanskom ratu*. Što se o tome u srednjem vieku po Evropi pripoviedalo, neuzimahu iz klasičnih pjesama homerovih ili virgilijevih, već iz nekakova pseudo-Dareta i pseudo-Diktysa: to su dvie apokrifne pripoviedke, koje su u srednjem vieku vrlo mnogo čitali i mnogo iz njih crpli. Ljetopisac grčki Joan Malala, za kojega rekosmo gore, da ga je u 10. vieku naš prezbiter Grigorij na bugarski jezik preveo, poziva se u svojoj kronici vrlo često na tobožnjega Diktysa kao izvor; preko njega dobismo i mi najstariji prievod trojanske pripoviedke, kako je Malala u svojem djelu pripovieda. Odlomak štampan u mojih »Priměrih« I. Ali osim ovoga prievoda iz Malale dolazi u naših starih rukopisih još i drugačija pripoviedka o trojanskom ratu, kao dokaz da je taj predmet naše književnike nekoč mnogo zabavljao. Najprije ću napomenuti, da se uz bugarski prievod Manasijeve kronike, koja se sačuvala u dva rukopisa 14. vieka, čita u jednome od ovieh rukopisa, u vatikanskom, vrlo obširna pripoviedka trojanskoga rata, s ovim obćenitim naslovom: *povĕsti o izvĕstovannyihъ vĕštej, eže o kralehъ pričę i o roždenihъ i prĕbyvanihъ*, to će reći: »pripoviedke o istinitih stvarih, na ime priče o kraljevih, o njihovu rodjenju i življenju.« Tekst ove pripoviedke, misli se, da je

slobodno sastavljen po nekojoj latinskoj redakciji; jer pravi original, odakle bi to samo prevedeno bilo, nije se bar do danas nigdje našao. Važno bi bilo znati, kako je ova pripoviedka dospjela u vatikanski spomenik kronike Manasijeve? da li je istom po prvi put umetnuta kao nova sastavina ili je prepisana iz kakva starijega teksta? Meni se čini zgodnije, da ovo posljednje uzmem za istinu. Vostokov kaza nekoč, da se jezik ove pripoviedke puno razlikuje od prievoda same kronike Manasijeve, koja je u istom rukopisu; on mišljaše, da ima u pripoviedci mnogo tragova živomu srednjo-bugarskomu narječju. Teško je o tome suditi, dok neimamo pred sobom čitava teksta; ali toliko se može dokazati, da je ista ova pripoviedka dolazila i u hrvatsko-srbskih spomenicih, te tako nastaje sa sviem zanimljivo pitanje: da li je s bugarskoga obraćena na narječje srbsko te bi bio tekst bugarski stariji, a srbski mladji, ili može biti protivno? U mojih »Priměrih« II. naći ćete glagolski tekst iste ove pripoviedke, u rukopisu 14.–15. vieka, pisan narječjem *čakavskim*, koji se toli znamenito podudara s tekstom vatikanskim, da se meni čini, da je objema bio jedan zajednički izvor, i taj može biti da je sastavljen negdje u gornjoj Dalmaciji (u staroj Duklji), gdje su se elemenat srbski i bugarski doticali. U tekstu bo vatikanskom, prem da je bugarske recenzije, ima mnogo takovieh rieči, koje su već odavna poznate u dalm. primorju, kao na pr. *rusag, junak, ovozi* (*ovo* s dodatkom *zi*) i t. d., a teže je dokazati, da li ih je i srednjobugarsko narječje poznavalo. Za *ćirilski* tekst srbskoga roda ovaj čas neznamo, jer nijesu dovoljno proučeni rukopisi naših hronografa, u kojih bi se po svoj prilici mogla naći pripoviedka, onako, kako je ima u ruskih hronografih. U ruskih je rukopisih trojanski rat samo prepisan iz južnoslovjenskih originala; za to ima očevidnih dokaza u ovakih oblicih: *Jakupa* (prema lat. Hecuba), *Pebuš* ili *Tebuš* (prema lat. Phoebus), *Neptenabuš* ili *Nektebuš* (Neptunus) i t. d. A i gori pomenute, znamenite rieči: *rusag, junak, vojska* i t. d. čitaju se još u ruskom tekstu. Sve dakle do sada poznate recenzije trojanske pripoviedke: bugarska, srbsko-hrvatska (glagolska) i ruska, slute na jedan izvor južnoslovjenski, bilo bugarski, bilo kako ja mislim, srbsko-hrvatski.

Što se tiče same pripoviedke, nije onako fantastički iskićena, kao život Aleksandra Velikoga; nevidi se u njoj niti elemenata narodnih, van ako uzmemo, što je Agamemnonova kći prozvana »Cvětana«, to je ime žensko, još i danas u našem narodu dobro poznato. Nemislim ni to, da bi ova pripoviedka igda u nas iz knjiga prešla bila u pričanje narodno, osim možda u Bugara, koji sjede bliže staroj domovini grčkih, homerovih junaka.

Nasuprotiv ima nekoliko upravo narodnieh priča i pjesama, koje su Bugari i Srbi baštinili iz grčko-rimskih vremena, ma se i neznalo, da li su baš književnim putem doprle u narod. Ovamo bih brojio narodno naše i bugarsko pričanje *o caru* (kralju) *Trojanu*, ako li se pod tiem imenom razumieva zbilja rimski car Trajan. Što o tome naš narod pripovieda, čitamo u vukovu rječniku s. v. trojan i u njegovih narodnih pripoviedkah, pod br. 39: »U cara Trojana kozje uši.« Kada se s našima

pripoviedkama poredi, što Bugari pjevaju o kralju Trojanskomu, u zbirci Miladinovaca br. 31. i 38., izlazi na vidjelo nekakvo mitologijsko biće, kao zli duh, koji bojeći se svjetla, živi u tmini i krijući se po svietu hoda: dakle nalik na tako zvane crne elfe u germanskih naroda ili na vukodlake u nas. Tako uzima i Buslajev, koji pri tome misli još i na Trojana u »slovu o puku Igorevu«. Kraj svega toga nije nemoguće pomisliti, pače je vrlo prilično istini, da je narod naš zbilja predhistorijsku uspomenu o rimskom caru Trojanu pomiešao s narodnim pojmom o nekakvu duhu, koji neima u današnjem prebivanju mira ni ostanka: jer je u nas, kako se zna, obćenito narodno vjerovanje, da u kojekakvih ruševinah: gradinah, selištih i dvorištih, staje nekakav duh, koji kao svjedok davnašnjih ljudi i vremena neima više na ovome svietu mjesta niti se uživa mira već se po najviše noću skita po okolici i svakojaka zla čini.

Ovako se isto opominje narod naš i cara rimskoga *Dioklecijana,* jer se u Crnoj gori i onuda po okolini, kako Vuk kaže (sr. rječnik s. v. dukljan), pripovieda da je *car Dukljan* u viru pod vezirovijem mostom svezan u sindžir, koji jednako glodje i u oči božića taman da ga preglodje i svijet da uždi, a ciganin svaki po jednom udari maljem u nakovanj te pritvrde. U narodnoj pripoviedci (u Vuka br. 40), koja se takodjer sa carem Dukljanom u savez stavlja, mislim da bi ono imao biti car Dukljan, što krilat na krilatu konju iz jezera izlazi; jer ima i narodna pjesma (u Vuka II. br. 17), u kojoj car Dukljan skače u duboko more, da bi izvadio jabuku sv. Jovana. Neglededći dakle na potanje varijacije, i car Dukljan sjedi negdje u moru kao ukleti duh, nalik na cara Trojana.

Napokon znade naš i bugarski narod na obširno pripoviedati i pjevati o rimskom *caru Konstantinu,* osobito kako je našao častne krste (sr. u Vuka nar. pj. II. br. 18); ali taj predmet dolazi vrlo često i u starih rukopisih te mu je lako izvor naći. Važnije jest, što stari srbski ljetopisci cara Konstantina upravo u rodbinsku svezu dovode s Nemanjom te kažu da je bio pradjed Nemanjin; po tome se još bolje dokučuje popularnost njegova imena.

Manje znamo za ostale grčko-istočne priče, što su se preko bizantinske literature uvukle kao prievodi najprije u naše jugoslovjenske, a iz ovieh u ruske spomenike. Većina ih bit će za uviek ostala samo u knjigah, kao nekakav kukavni surogat od poezije tadašnjih ljudi književnih, koji su po svojem stališu za griešno i nedopušteno smatrali, zabavljati se poezijom prostoga naroda; ali po gdjekoja pripoviedka može biti da je ipak preko njih i njihovih knjiga narodnom svojinom postala. Za to su proizvodi ove ruke u našoj staroj književnosti dvojako spomena vriedni: kao osobita vrst *poezije književne* i kao *izvori* narodnieh pripoviedaka. Za što ih pak već ovdje spominjemo na pragu prave staro-srbske književnosti, tomu će se svatko lako dosjetiti po onome, što rekosmo o razmjeru naše starosrbske književnosti prema bugarskoj: njima je, rekosmo, jedan izvor i jedan osnov, isti uvjeti i iste okolnosti. Kada i gdje su ove pripoviedke po prvi put prevedene, to se i onako

nezna; samo se zna, da je narod ruski, kod kojega se kasnije ali tiem silnije razvila radinost manastirska, sve ovo književno blago primio sa slovjenskoga juga, još prije onoga doba, kada je u nas na jugu zavladalo barbarstvo azijatsko.

Tako je bez dvojbe na slovjenskom jugu prevedena s grčkoga jezika priča o *prekrasnom Devgeniju,* koja u rukopisu nosi ovaj naslov: *dějanija prežnihъ* (predjašnjih) *vremenъ i hrabryhъ člověk; o drъzosti i o hrabrosti i o bodrosti prekrasnago Devgenija.* Ova pripoviedka ima karakter narodna, kršćansko-bizantinskoga eposa, kojim se slavi borba izmedju pravovjernih Grka i krivovjernih Saracena. To je iz onakova kruga priča, što su se kasnije preko krstonosnih vojna u raznih formah razišle po čitavoj zapadnoj Evropi. Slovjenski tekst, koji se do sada nije našao van u kasnu priepisu ruskom, ima dosta razgovietnih znakova, da je potekao iz grčkoga originala, prem da se danas za nj nezna. Sva je prilika, da su južni Slovjeni (Bugari i Srbi) imali ovu pripoviedku već onamo u 12.–13. vieku u slovj. prievodu* te je preko njih dosta rano doprla u Rusku. Da u kratko i sadržaj kažemo: U neke pobožne carice (grčke) bila tri sina i jedna kći. O krasoti njene kćeri dočuo nekakav car arapski Amir, došao i prievarom je oteo. Mati doznavši, u koga je kći, posla svoja tri sina da idu i natrag je otmu. Najmladji sin svlada na mejdanu cara i prisili, da im kaže gdje je sestra, kojoj je medju tiem vrlo lijepo i dobro bilo, jer se car od velika štovanja tek iz daleka njezina krasna pogleda uživao. Kada se imala sestra s braćom kući vratiti, nemogaše car odoljeti silnoj ljubavi, već ode i on za njom u njezinu domovinu, grčku carevinu, te se pokrsti ondje i vjenča njome. Kada je careva mati doznala za toliku sramotu, odpravi tri hrabra Saracena, da idu po sina pak i djevojku da na silu otmu; ona im poda tri čudnovata konja: jednomu bješe ime *vjetar,* drugomu *grom,* trećemu *munja.* Prije nego li će ova trojica što opraviti, udjoše im u trag Grci te pokrstiše i njih. Medju tiem rodi se caru sin, po imenu *krasni Devgenij.* On je za čudo brzo rastao i silno jak bio; kao dječak idući s ocem u lov, ubijao bi najstrašnije zvieri, a u ratu svladao svakoga neprijatelja. Tako pobiedi Filipata i kćer mu muževnu Maksimijanu, što ga htjedoše prievarom premamiti; isto tako uhvati Stratiga sa četvoricom sinova te se oženi njegovom prekrasnom kćeri, kojoj je pod oknom na srebrnih guslih sa zlatnimi žicami gudio, da predobije njezinu ljubav. Kada se je Devgenij vjenčao kćeri Stratigovom, obdari ga otac sjajnimi i bogatimi darovi.

Ova pripoviedka ima u pripoviedanju po nešto epske krasote; slog joj je dramatički živahan. Mnogi njezini motivi vrlo su poznati i u srbskih narodnih pripoviedkah, prem da se nemože reći, da su baš iz nje izvadjeni. Po *tri* sina i *jednu* kćer imati, to je nešto skroz obična; isto tako da tko kćer *otme* a da je podju *braća* tražiti, i da se pri tome

* Stariji slov. tekst ove priče bješe u onome rukopisu, u kojemu nadjoše i znamenito »slovo« o puku Igorevu, iz 14.–15. vieka. Nu taj je izvor propao g. 1812 u Moskvi prije, nego li bi naša priča iz njega ciela prepisana bila. Za to ima sada tek noviji rukopis 17.–18. vieka.

najvećma odlikuje *najmladji* brat. Iz neobične ženidbe radja se i u naših pripoviedkah diete neobične snage i krasote. Za dokaz sr. narodnu pripoviedku u vukovoj zbirci br. 2: »Čardak ni na nebu ni na zemlji.«

Poznatiji je u starosrbskoj književnosti kao i u zapadnoevropskih literaturah srednjega vieka duhovni roman bizantinsko-kršćanske dobe, po imenu *Barlaam i Josafat*. Smisao je čitavoga djela taj, da mudri pustinjak Barlaam želi u kršćanskoj vjeri poučiti carevića indijskoga Josafata, kojemu se bješe najavio kao trgovac, koji nosi dragi kamen na prodaju, da tiem lakše dobije pristupa do njegove palače, u kojoj ga je otac zatvorena držao. Da bi mu dakle pojedine nauke što razgovjetnije protumačio, služi se radi prispodobe svakojakimi pričami, iz kojih izvodi shodan moral. Ovim pričam ima se i zahvaliti čitavo djelo, što je u srednjem vieku po Evropi jako popularno i poznato bilo. Pojedine priče bit će valjda većim dielom izmišljene; gdje koje pune su istočne fantazije, da o nekojih može se i dokazati, ako ne baš izvor a ono bar posve zgodna paralela medju pričami indijskimi; n. pr. kod priče o inorogu ima paralela u paňčatantri (sr. Benfey, Pantschatantra I. str. 82), isto tako kod priče o četiri kovčega (sr. Benfey ibid. I. 407).

Original grčki prisvaja se čas Ivanu damascenskomu, čas Ivanu sinajitskomu, čas nekomu trećemu: pitanje nije još riešeno. I ovo je djelo prevedeno sa grčkoga na staroslovjenski jezik negdje medju Bugarima ili Srbima; sudeći po tome, što se uz jednu Barlaamovu priču dodaje u nekom rukopisu ruskom ovaj znameniti dodatak: »iz *bugarskih* knjiga«, rekao bi čovjek, da je bugarski, ne pako srbski prievod prešao u Rusku, i to za cielo još prije 14. vieka, jer se nekoje priče čitaju već u spomenicih 14.–15. vieka. Ele danas više neima slovjenskoga teksta bugarskoga roda, ali ima tekst *srbskoga* roda, i to koliko ja znam, bar u dva rukopisa: jedan je u Beču, drugi u Zagrebu. Oba su ova rukopisa iz kasnije dobe (16. vieka); ali se bar u jednome (u zagrebačkom, iz mihanovićeve zbirke) vidi još i tragova starobugarskih, jer je dosta puti ѣ pomiešano sa ꙗ a kadšto ima i ѣ. Mnogi znaci jezični dokazuju, da je prvi prievod slovjenski veoma davan.

Priča o *caru Sinagripu* ili o njegovu ministru *premudrome Akiru* dolazi u arapskoj zbirci: „tisuću i jedna noć“, a po sadržaju puno je nalična na pripoviedanje iz života mudroga Ezopa. Još se ni danas nezna za sigurno, da li je pravi izvor arapski ili grčki. Slovjenski tekst nahodi se za sada samo u Ruskoj, u rukopisih 14.–18. vieka, ali i to su jamačno priepisi iz starijih južnoslovjenskih originala, kojim danas žalibog neima više traga ni glasa. Smisao je priče taj, da se dvojica natječu u mudrosti: jedan stavlja mudra pitanja a drugi još mudrije odgovora. To biva, kao što već napried spomenusmo, najradije u formi zagonetaka. U tome neima, tko bi se smio isporediti s premudrim Akirom, koji mjesto cara svoga odgovara na sve zadatke i zagonetke egipatskoga Farauna. Najznatniji je zadatak Faraunov, da mu sagradi dvorove, koji *nijesu niti na nebu niti na zemlji* (sr. isti motiv u našoj narodnoj pripoviedci: „čardak ni na nebu ni na zemlji“). Mudro se dosjetio pre-

mudri Akir, kako će Farauna na ruglo staviti: uvježba dva *noja*, da ponesu dva dječaka u vis, koji kad se digoše visoko, povikaše oniem dolje: nosite nam kamenja; umah ćemo početi graditi, samo još na to čekamo. S prieda rekosmo, da se takav način nebeske vožnje pominje i u našoj narodnoj pripoviedci: „Solomuna proklela mati.“

Slovjenski tekst bijaše iz prva puki prievod sa grčkoga jezika, ali prepisujući ga izmjenjivahu koje šta na pojedinih mjestih, čas raširivanjem čas pokraćivanjem.

Ako se za priču o mudrom Akiru samo sluti, da je iz arapskoga ušla u bizantinsku literaturu, a ono se zna, da su zbilja upravo Arabi posredovali te je zbirka *indijskih živinskih basana*, poznata pod imenom *paňčatantra*, prevedena preko arapskoga prievoda na grčki jezik, koncem jedanaestoga vieka. Prevoditelj grčki bješe Simeon Seth oko g. 1080, dočim je prievod arapski učinjen u 8. vieku sa srednjopersijskoga (huzvareš- ili pehlvi) jezika, na koji bjehu iste basne sa sanskritskoga prevedene u 6. vieku (m. 531–579). Znamenite li sudbine jedne knjige! Sastavljena je iz najprije u poznatoj indijskoj formi, gdje životinje, prekoračivši većma granice svoje prirode, nego li u naših ezopskih basnah, posve u čovječjoj mudrosti pripoviedaju pripoviedke tako, da je u jednu glavnu basnu kao u okvir metnuta množina drugih basana i pripoviedaka, koje sve zajedno služe za podlogu moralnih nauka te čine kao nekakvo ogledalo mudrosti. Danas se za pouzdano vjeruje, da je to plod kulturnoga nastojanja budhistâ, te se misli, da je većina *basana* istom iz grčke literature unesena u indijsku. Iz indijske literature priedje ova zbirka, po što je već koje kako izmienjena bila, najprije u persijsku, odanle u arapsku. Arapski tekst bijaše opet mnogo preinačivan prije, nego li što su iz njega učinjena dva glavna prievoda: grčki i evrejski. Kažem dva glavna prievoda za to, što se je preko grčkoga teksta upoznala s ovom knjigom Evropa istočna, t. j. mi Slovjeni, a preko evrejskoga putem latinskoga prievoda Evropa zapadna. U persijskom i arapskom prievodu zove se ova zbirka: *Kalilah-ve Dimnah*, u grčkom: *Stefanites i Ichnelates* (*Στεφανιτης και Ιχνηλατης*); ovaj je posljednji naslov pridržan i u slovjenskom prievodu.

Slovjenski prievod dolazi s juga te je učinjen negdje u 12. ili 13. vieku medju Bugarima ili Srbima. Do sada se zna za *dva* južnoslovjenska rukopisa: jedan je *bugarski*, iz 14.–15. vieka, koji bi po opisu Šafařika imao biti u Karlovcih; drugi, znatno mladji *srbski*, nalazi se u Biogradu. Koliko se oba teksta podudaraju, nije za sada poznato: vriedno bi bilo, da se ma koji, i ako je moguće, što stariji tekst štampa. S juga priedje valjda taj isti prievod na sjever medju Ruse, kod kojih ima mnogo, ali sve mladjih rukopisa, iz 17.–18. vieka. Ako su i naši južni tekstovi onakvi, kako se opisuju ruski rukopisi, tada nije prievod podpun; jer po opisu ruskoga teksta (u Pypina, Očerk liter. istor. pověstej i skazok, str. 160) mnogo priča ondje nestaje, samo se nezna, da li su već u grčkom tekstu, s kojega je prevedeno, izostavljene ili istom u slovjenskom prievodu.

Naučno nastojanje našega doba ima tu liepu zaslugu, što umije sve strane duševnoga života sakupiti u prirodnu cielost i prema tomu ocjenjivati vriednost narodne radnje: nijedan pojav u životu nárôdâ nije mu prenizak i preneznatan, da ga nebi htjela povući u kolo svojih istraživanja. Tako postaše u novije doba i narodne basne, priče i pripoviedke kod svieh obrazovanih naroda predmetom ozbiljna i svestrana izučanja te je već do sada skupljeno silno gradivo za gradju komparativne mitologije i etologije. Dokazane su paralele u narodnom pričanju ispod Djavalagiri i Himalaje do visočina škotskih i otoka hebridskih; i nije riedko, da se u našoj narodnoj pripoviedci odziva posve isto mišljenje, kojemu se izvor sačuvao kod raznih istočnih naroda. Istina da je za sada još mnienje učenieh ljudi u tome pitanju podieljeno: jedni drže, da su to samo dokazi pradavne srodnosti, drugi pak vjeruju u pojedinih slučajevih i u kasnije uzajimanje stranom putem književnim, kao što n. pr. svjedoči pañčatantra, stranom putem ustmenoga predavanja. Ali kada se obilatije gradivo nakupi i u komparaciji dalje postupi, doći će za cielo i u tome nauka do jednoglasnih rezultata.

Kako nepoznamo slovjenskoga „Stefanita i Ihnilata" van u redakciji ruskoj, nemožemo reći, da li je koja današnja priča baš preko njega ušla u narodno pripoviedanje. Moguće jest. Jer čim je dokazano, da je „Stefanit i Ihnilat" i u starosrbskoj književnosti poznat bio, i to bar književniem ljudima onoga doba, koji bijahu sve sami sveštenici, popovi i kalugjeri, lako nam je pomisliti, da su ovi ljudi rado pripoviedali take stvari i narodu, koliko su ga god puti poučavali u vjeri; pa ako baš i nemožemo za „Stefanita i Ihnilata" potvrditi, da se s njime tako radilo, a ono ima dosta drugieh, paralelnieh dokaza. Iz naših fratarskih knjiga srednjega vieka, osobito *bosanskih*, dade se liepo razabrati, što i kako se je nekoč propoviedalo narodu. Sveštenici nastojahu svaku nauku zasladiti po kojom pričom, što bješe čas iz knjiga izvadjena, čas dosjetljivo izmišljena, te se nekoje izmedju njih odlikovahu tolikom živosti, da ih je narod lako i rado pamtio i dalje pripoviedao sa svojimi pridjevci. Evo nam dakle jedno bogato vrelo narodnoga pripoviedanja.

Ovakova izvora bit će valjda sve one narodne pripoviedke, koje idu na to, da potvrde nekoju nauku vjere kršćanske; n. pr. u vukovoj zbirci br. 21: „kalugjer i četiri grješnika", gdje se pripovieda, kakova kazna stiže one, koji umrieše u griesih *bez ispoviedi*. Za dokaz ima upravo o tom predmetu mnogo veoma drastičnih priča („prilike") u bosanskoj knjizi fra *Stipana Jajčanina*, od god. 1701, pod naslovom: *izpovied karstianska*. Ako su se takove stvari narodu čak na ispoviedi pripoviedale, kao što ova knjiga dokazuje, tko će reći, da se nijesu mnogome duboko u pamet utisnule te i odatle posta uz pomoć fantazije narodnje gotova pripoviedka. Za to će trebati, da se velika pažnja svrati na stare, rukopisne i štampane, zbornike propoviedî; jer se u njih sačuvalo bez dvojbe i takovieh priča, koje su danas prave narodne: medju mnogo pljeve naći će se i po koje puno zrno. Još je starije djelo fratra *Posilovića* s naslovom: *cviet od kriposti*, prvo izdanje od g. 1647, što ga sam pisac prozva kompilacijom iz raznih latinskih knjiga. I u njemu ima dosta mnogo priča („prilike"), koje su tiem znamenitije, što im se izvori navode; kaže se na ime čas da su iz biblije, čas iz svetieh otaca, i za tiem: iz knjiga „u kojih se govori ot stvari rimskieh", to je dakle iz poznate sredovječne latinske zbirke: *gesta Romanorum;* iz knjiga „koje govore ot Aleksandra Velikoga", dakle iz latinske *aleksandride;* iz knjiga „trojanskih", takodjer za cielo po redakciji latinskoj; napokon je upleteno u ostalo pripoviedanje vrlo mnogo basana („štije se u *Ižopu"*). Da bi se podpuno shvatila važnost ovakieh knjiga, gdje se radi o izvoru narodnieh priča, valja nam još i to na um uzeti, da su one u svoje doba mnogo čitane bile, jer su pisane upravo za narod, čistom narodnom prozom 16.–17. vieka, a štampane ćirilicom, koju je nekoč čitala sva kolika Bosna (i katolička), Hercegovina, velik dio Dalmacije, a valja da i dalje na istok, što je god našega naroda*.

Drugi izvor naših narodnieh pripoviedaka, ili bar onieh, za koje se čini da nijesu slobodni stvorovi domaće jugoslovjenske fantazije, bijahu po mojemu mišljenju većinom *Turci*. Ja mislim, da su u tome Turci za nas ono, što bijahu Mongoli za narod ruski. U koliko tko pristaje uz princip nekih današnjih orientalista, po imenu učenoga Benfeya, da je pravi izvor većine evropskih priča i pripoviedaka u Indiji, naročito u budhizmu, može mu poslužiti za dokaz zgodna prielaza to, što ima čak u književnosti mongolskoj i turskoj znamenitih zbornika narodnieh priča, koje su kako je dokazano, proizašle stranom upravo iz indijske književnosti, stranom preko persijskih redakcija. Doista je gdjegdje sličnost u pripoviedanju tolika, te se čovjek nemože oteti misli, da ono nije samo slučajno srodno ili jednako, nego da stoji u historijskom savezu. Za dokaz navesti ću bar nekoliko osobito znatnih paralela, nadajući se, da će nam tiem naše narodne pripoviedke još većma omiljeti te će koga toga potaknuti i na dalje skupljanje liepoga blaga narodnjega.

Ima u nas krasnieh narodnieh pripoviedaka i još krasnijih pjesama *o zmiji mladoženji* (sr. u vuk. nar. prip. br. 9 i 10; u nar. pj. knj. II. br. 12 i 13). Glavne su misli pričanja te, da se čovjek može nekom čarobnom silom pretvoriti u *zmiju*, ili se čak *rodio* kao zmija, ali da može i *svući* kožu i ako bi mu tko taj svlak *spalio*, ostat će čovjek ili će poginuti ili će za tiem neka bieda stići onu ženu, s kojom je od prije živio. Koliko se u tome pričanju govori o svlačenju kože, ima veoma

* Za primjer napomenut ću evo jednu takvu „priliku", koja bi posve lako postala narodnom pripoviedkom: Štije se, da djavao promisli uzeti ženu, za imati ot nje ćeri, i tako njih udati, po tom togar dovesti svoje zete u kuću svoju, to jest u pakao. I oženivši se uze za ženu *nepravdu*, i š njom ima sedam ćeri. Prva bi hoholost (!), i ova bi udana za velike ljude i gospodu. Druga bi lakomost, ova se udade za ljude pučane i trgovce. Treća bi laž, i ova bi udana za seljane. Četvrta bi nenavidnost, ova bi udana za mastore. Peta bi licumirstvo, ova bi udana za židove. Šesta bi tašta slava, ovu uzeše žene za sebe, i tako joj nedadoše se udati. Sedma bi puteni grieh, i ovu nehti udati, nego li je pusti poći bludovati po svemu svietu, da bi nju mogao svak imati na svoj način i sladkost.

mnogo paralela svuda po Evropi i Aziji. Nesvlači se samo zmija, već i druge životinje, kao: žaba, majmun, magarac (u indijskih pričah), tele (u mongolskoj pr.) i t. d. Ali za čudo nalik na naše pjesme i pripoviedke, upravo sa sviem potankostima onako, kako u nas, pripovieda se o zmiji i njezinu svlaku u priči indijskoj, koja dolazi u zbirci *paňčatantri*, samo u drugačijoj, valja da novijoj redakciji od one, iz koje bješe preko arapsko-persijskoga teksta potekao grčki i slovjenski prievod »Stefanita i Ihnilata«. U paňčatantri dakle pripovieda se pod naslovom *»začarani sin brahmanov«* pripoviedka, kako je žena brahmanova zaželjela od srca poroda i veoma žalostna bila, dok napokon kod molitve i žrtve brahmanove objavi ovome nekakav duh, da će mu žena roditi sina, krasna, bogata i sretna. I zbilja žena rodi na sviet *zmiju*. Ona je liepo njegovala i zmija naraste u brzo velika. Tada se žena jednom potuži na muža, da nemari za nju, za što negleda, da joj diete oženi. Brahman ode žalostan po svietu tražiti kćer sinu svome, te dodje do nekojega čovjeka svojega stališa, brahmana, koji ga liepo i prijazno pogosti, i kad čuo, čega mu od prva i nehtjede žalostni brahman odkriti, dade kćer svoju da ide za njegova sina. Djevojka, kad joj rekoše, za koga ima poći, neuplaši se ni malo, već bude ženom od zmije, koju je jednako milovala i hranila, kao od prije mati. Najposlije jedne noći ukaza se zmija ženi u pravoj čovječjoj krasoti, a otac od kćeri, koji to vidje, *spali* svlak, i tako zmija osta čovjek, sretan u kući žene svoje.

Ova indijska priča ima religiozna smisla u budhizmu, jer je ondje štovanje zmija bilo od osobito velika značenja, i za to misli učeni njemački prevodilac paňčatantre (Benfey, I. 264), da su sve one evropske pripoviedke, koje su s indijskom i u pojedinih situacijah jednake, po svoj prilici u historijsko doba iz Indije potekle, i to valjda preko persijske redakcije, u kojoj se zna za istu priču. Medju najbližimi evropskimi pričami pominje se naša upravo na prvom mjestu, te je zbilja teško i vjerovati što drugo, van da su obje u historijskoj svezi. Još veći dokaz, da je naša pripoviedka indijskoga poriekla, bio bi u tome, ako joj neima jako srodnih paralela u ostalom slovjenskom svietu, čega ja ovaj čas nijesam kadar niti potvrditi niti zanijekati.

Drugi primjer znamenite srodnosti ima u našoj priči: *nemušti jezik* (u vukovoj zbirci, br. 3), u kojoj je glavna misao, da čovjek razumije govor životinjski. Ovakih je priča doista puno svuda po Aziji i Evropi, ali se opet samo nekoje situacije iz bliže tako znatno podudaraju, da im se mora priznati jedan izvor. Ove pobliže, karakterističke situacije jesu: čovjek, koji ima dar razumievanja životinjskoga jezika, čuje nekakav razgovor izmedju životinja u *nazočnosti svoje žene te se nasmije*, ali žena to *vidi* i hoće da zna, *za što* se je muž smijao. Kako će on odoljeti želji žene svoje? u tome ima mnogo varijanta, ali je vrlo obična ta, da čovjek i opet sluša drugi razgovor životinja, u kojemu se predbacuje njemu slabost, što popušta ženi te će je on za to ili protjerati ili batinom izlupati. Kao uvod obično se još i to kaže, kako je čovjek došao do onoga čudnoga dara; udieli mu ga nekoja životinja kao uzdarje od

zahvalnosti, što je preko njega spasena. Ali ovaj uvod, koji spada u posebni krug priča o zahvalnosti životinjskoj, nije izvoran; ima bo priča i bez njega.

Na ovih dakle potanjih motivih gradjena priča dolazi već u indijskoj književnosti u trojakoj formi, u dva eposa i u zbirci od dvadeset i pet vetalovich pripoviedaka. Ondje se pripovieda, kako je neki čovjek (kralj) čuo ljubavni razgovor *mravaca* te se *nasmjehnuo*; kraljica uvriedjena tiem smijanjem, misleći da se njoj narugao, htjede umrieti (ubiti se). U prvoj redakciji kaza kralj kraljici uzrok, ali ona nehtjede umah vjerovati; ipak priča svršuje blago, jer u žene neima zloće. U drugoj redakciji već se ističe tvrdoglavost ženska, jer ona nemari za to, što joj muž nesmije uzroka reći, inače bi na mjestu poginuo: priča svršuje tiem, da je muž ženu po savjetu božjemu protjerao od sebe. U trećoj redakciji – to je vetalapaňčavinsata – dolazi još i taj, nama poznati, motiv, da kad se je muž od same biede htio za jedno sa tvrdoglavom ženom spaliti, odvrati ga od toga razgovor medju ovcom i jarcem te on protjera ženu i uze drugu. U toj indijskoj formi već je čitava priča gotova, samo joj jošter nestaje uvoda. Taj novi momenat čini se da je dodan našoj priči u redakciji persijskoj, a preko nje pripovieda se u *turskoj* formi ovako: Neki indijski car podje u lov te nadje dvie *zmije* kako se kolju; on se razljuti te odsieče jednoj rep. Muškarac od ove zmije htjede se caru osvetiti i ode u carevu ložnicu da ga u postelji ujede. Ali kad je čuo, što car carici za onu njegovu ženku zmiju pripovieda, vidje da je njegova ženka zbilja kriva bila, neujede cara već ga iz *zahvalnosti* nauči razumievati jezik životinja. Za tiem ide priča običnim načinom, samo što je ovdje car slušao razgovor od dvie *grlice*, a kad je već nakan bio carici tajnu odkriti i umrieti, čuo što kaza jarac ovci te odusta od nakane i neizda tajne. Ova ista priča dolazi za tiem u 1001. noći s nekojimi varijacijami, medju kojimi je i ta, nama dobro poznata, da je napokon trgovac ženu *izlupao*. Zbirka priča pod naslovom »1001 noć« nije mladja od 10. vieka; a lako da je preko nje upoznao našu priču evropski zapad. Dolazi bo i u znamenitom latinskom zborniku 14. do 15. vieka, koji je u sredovječnoj latinskoj literaturi dobro poznat pod naslovom: *Gesta Romanorum*. Ovdje je uvod još bliži našemu obliku priče, nego li u persijsko-turskoj redakciji; jer se pripovieda, kako je nekakav vitez oslobodio zmiju od *vatre*, u kojoj bi bila izgorjela, kao što je u nas izbavio čoban. U ostalom idu naša priča i ona, što se čita u Gesta Romanorum, tako naporedo, da je objema kako se čini jedna starija redakcija izvorom bila. Za našu priču na pose kaže Benfey (Orient und Occident, II. 165), da je ne samo po formi *najsavršenija* nego čak da je *najstarija* medju svimi evropskimi redakcijami, i da se od prilike onako prikazuje, kako je indijska priča valjda u persijskoj redakciji glasila. Žao mi je, što nemogu pokazati, u koliko su narodne priče ostalieh slovjenskih naroda s ovom našom srodne ili jednake: ostavljam taj liepi zadatak drugiem, ili bar za ono doba, kad mi se desi obilatijih književnih izvora pri ruci; samo ću mimogredice dodati svoju sumnju o bugarskoj priči u Erbenovoj čitanci, pod naslovom: zmijski jezik

(гадинскый языкъ). Ja držim, da je ono puki prievod iz zbirke vukove, kao što je, čini mi se, ondje samo prevedena i vukova ‚pepeljuga' i ‚zlatna jabuka i devet paunica'.

U narodnoj pripoviedci »Usud«, br. 13 u Vuka, ima ta glavna misao, kako je jedan čovjek (brat) bio sretan, jer se u sretan čas rodio, a drugi nesretan, jer mu bi sudjeno, da ostane za uviek siromašan, i kako ide da sreću po svietu traži, i što sve uz put vidi i čuje. I ovoj pripoviedci ima vrlo mnogo paralela, a osobito joj je srodna čak u indijskoj paňčatantri priča pod naslovom: »Siromašni Somilaka«, koju neki smatraju izvorom slične jedne priče u persijsko-turskoj zbirci. Spomena je vriedno to, što se upravo paralelami može dokazati, da je u našu priču umetnut motiv, koji prvobitno u nju nespada: to su pitanja i želje onieh ljudi i stvari, mimo koje prolazi čovjek, tražeći svoju sreću te ga ovi stvorovi mole, da na povratku i njima nekakov odgovor donese o njihovoj nevolji. Upravo radi ovakieh pitanja spomena je vriedna jedna ruska priča (u Athanasijeva, skazki I. str. 61), jer se s našom znamenito podudara. Taj motiv dolazi i inače jako često u pričah, sr. Benfey, Pantsch. I. str. 395.

Naša pripoviedka »djavo i njegov šegrt«, br. 6. u Vuka, pripovieda o tome, kako je nekaki šegrt izučio zanat djavolski te se poslije natjerivao sa djavolom, pretvarajući se u kojekakve životinje, dok je najposlije i nadmudrio te svladao majstora. Glavnoj misli ove pripoviedke lako je naći paralelnih primjera skoro svuda; o djavolu i njegovoj majstoriji pripovieda se jako mnogo. Ali je znamento, što se u nekoj *mongolskoj* priči, za koju je dokazano da je potekla iz indijskih izvora, nekoji motivi upravo rieč po rieč slažu s našom pričom, kao n. pr. da se učenik pretvorio u konja, a gospodar (djavo) hoće da ga u svaku cienu kupi i t. d. sr. Benfey, I. 411.

Mnogo je poznata naša pripoviedka *o zloj ženi*; br. 37 u Vuka. Njezina glavna misao odveć je obćenita i nije čudo, što se o zloj ženi pripovieda vrlo mnogo priča; ali u nekojih pričah ima još i takvih pobližih situacija, koje se nemogu smatrati pukim slučajem, jer se u raznih pričah odviše znamenito podudaraju. Tako se n. pr. uz tu priču redovito pripovieda, kako je muž mjesto žene izvukao iz jame ili bunara *djavola*, i taj mu je zahvalan, što ga je oslobodio od toli hude žene, te mu poda vlast, da ga izgoni kao kakav glasoviti ljekar iz onieh ljudi, u koje bi uljezao. Ali najposlije, da bi se vidjelo kako je isti djavol od zle žene u strahu, izagna čovjek djavola i odanle, odakle ga nebi smio izgoniti po medjusobnom ugovoru, i to se čovjek poslužio prievarom te uplašio djavola, da zla žena dolazi. U tih dakle motivih slaže se s našom pripoviedkom jedna ruska: o zloj ženě (u Athanasijeva I., br. 9.) i jedna još krasnija češka (u Wenziga, 167); ali još je bliža našemu pripoviedanju istočna priča u zbirci »četrdeset vezirova«, o drvaru i njegovoj opakoj ženi. Srodnost je zbilja znamenita a Benfey (I. §. 212) dokazuje, da je i ovoj i drugiem istočniem pričam izvor indijski u zbirci ‚sukasaptati', to će reći u zbirci od sedam priča jedne papige.

Tko se nesjeća liepe bosanske pripoviedke »dram jezika« (štampana je u Kolu VI. str. 12)? isto će se tako svatko opominjati klasičkoga toga motiva u Shakespearovoj drami »trgovac mljetački«. Ele glavna misao ove priče, na ime *zalog* ili *obklada* na *komad čovječjega mesa*, koje bi se imalo iz *živa* čovjeka *izrezati*, temelji se na religioznoj predstavi buddhizma, u kojemu požrtvovanje od samoga sebe veliko značenje ima; a kad se idući pričanje dalje prema zapadu, religiozni smisao izgubio, bjehu upleteni u priču razni novi motivi. Osobito liepu mongolsku paralelu pominje Benfey I. 394; k nama je priča došla za cielo preko Turaka. Sr. još Or. i Occid. II. 315.

Tko pročita našu narodnu pripoviedku *o divljanu*, br. 38. u Vuka, umah će se opomenuti poznate priče grčke o Polyphemu. Taj motiv, na ime pričanje o nekakvu gorostasu, obično s jedniem okom, od kojega se čovjek oslobodi tiem što ga je osliepio te iz pećine mu utekao, vrlo je dobro poznat kod mnogieh naroda. W. Grimm dokaza u posebnoj raspravi: »priča o Polyphemu« (u berlinskoj akademiji g. 1855), da za ovu priču znaju Grci, Arabi, Srbi, Rumunji, Estonci, Finjani, Niemci i Magjari.

Još bih mogao napomenuti našu »pepeljugu«, te joj porediti njemački Aschenputtel u Grimma (br. 21.), gdje je osobito znamenit motiv o *cipeli*, po kojoj se traži njezina divna krasota (sr. Or. u. Occid. II. 295); mogao bih porediti naše varijante o *pastorci* i zloj maćesi (gl. br. 33., 34., 35., 36.) s ruskimi pričami u Athanasijeva (»baba-jaga« I. br. 3.), sr. takodjer u Grimma I. br. 21.; mogao bih pokazati liepu paralelu izmedju naše pripoviedke »pravda i krivda«, br. 16. u Vuka, i jedne ruske skazke »o pravdě i krivdě« (Athanas. I. br. 10.), ili izmedju naše »zlatna jabuka i devet paunica« (u Vuka, br. 4.), za tiem jednake slovenskohrvatske valjavčeve i ruskih priča o *žar-ptici* i t. d.; ali tomu poredjivanju bilo čitavieh priča bilo pojedinih motiva nebi bilo ni kraja ni konca. Jer jednakih paralela, ako i nijesu svagdje tako razgovietne i očite, ima ipak skoro za svaku našu pripoviedku.

Razumije se, što već i rekosmo, da se iz toga poredjivanja nemogu svagda jednako sigurni rezultati izvoditi; ali toliko se može već i sada reći, da skoro svagdje izjašnjuje jedna priča drugu tako, da se ili koji novi motiv dodaje, po čemu dobiva čitav krug priča razgovjetniji smisao, ili se opeta pokazuje, da je priča u jednom obliku od više dielova sliepljena, koji su u drugome još samostalni i rastavljeni te pripadaju razniem krugovom.

Kako vidjesmo na primjeru »zmija mladoženja« kad što pjeva naša narodna pjesma ono isto, što se u pripoviedci pripovieda: neznatne razlike neodlučuju ništa. Pripoviedanje jest novija forma za to, što je kasniji, historijski, elemenat narodnieh pjesama većim dielom istisnuo iz pjesničke forme onu stariju sadržinu religiozno-mitologijsku, koja pričanju dolikuje, te se povukla u prozu narodnieh pripoviedaka. Nije ipak sva starija sadržina iz narodnog pjesničtva nestala. Ali onome, što još preosta kao pjesma, zadan je kad što nekakav novelistički oblik tiem,

što je iz mitologije preneseno na historijska, narodu po spominjanju dobro poznata lica narodnieh junaka, svetitelja, careva i t. d.

Tako je u narodnoj pjesmi »Nahod Momir«, u Vukovoj knj. II. br. 30., na historijsko lice srbskoga cara Stjepana (Dušana) prenesena *priča istočnog porickla* o lažljivoj nevjeri *deset vezirova*. Paralelâ ima u istočnih priča vrlo mnogo; n. pr. u 1001. noći dolazi upravo pod oviem naslovom »pripoviedka od deset vezirova« pričanje, naličnо na našu narodnu pjesmu, kako nekaki kralj bješe u ratu izgubio sina te mu ga kasnije trgovci vratiše ali on neznadijaše, da je to njegovo dijete. Dječak bješe odgajan kao i naš Nahod, i brzo naraste mladić pun krasote i mudrosti; on omili kralju na toliko, da nije ništa činio bez njegova savjeta i preko njegove volje. Tiem se probudi u vezirâ mrzost i zavist te smisle mladića omraziti kod kralja. Nakanu svoju izvedoše zlobni veziri onako od prilike kao i u nas, samo što je mjesto sestre Grozdane namienjena ondje sramota kraljevoj ženi. Svršetak je u toliko u 1001. noći nešto drugačiji, što se napokon odkrilo, da je ono kraljev sin, prije nego li bi ga kralj pogubio, i on osta na radost očevu živ za jedno s kraljicom, veziri pak obješeni, kao u našoj pjesmi.

Izmedju mnogieh takovieh pjesama još ću navesti primjer: »nevjera ljube Grujičine«, u Vukovoj knj. III. br. 7. Što se ovdje pjeva, čini se da je takodjer onako samo, prema težnji kasnijih narodnih pjesama, u historijski lik obučena priča, o kojoj pjeva i ruska pjesma, prenesavši situaciju na Ivana Godiniviča (sr. u zbirci od Rybnikova), kojoj ima poljska paralela u Chronicon Poloniae (sr. Or. u. Occid. I. 125, III. 357), s kojom se za tiem podudara sredovječna latinska priča: »historia infidelis mulieris« (sr. Mussafia u bečkih akad. spis., phil. hist. Classe XLVIII. str. 259); kojoj napokon donose paralelâ istočne priče, što pripoviedaju o nevjeri ženskoj, imenito u indijskoj paňčatantri: »kako žena ljubav vraća«. U isti ovaj krug priča spada takodjer krasna narodna pjesma: »Jovan i divski starješina«, samo što u njoj neima nikakovieh pridjevaka historijske naravi. Sr. Benfey I. §. 186.

Ovi primjeri, koliko su god nepodpuni, dokazuju ipak, da narodna pjesma i pripoviedka nije ni za čas postojana, već se jednako mienja u svojoj formi. Samo glavne misli drže se čitave, pojedini motivi i situacije obnovljuju se jako često. Za to pravo kaza Vuk uz jednu pjesmu druge knjige ove rieči: »Jamačno je ova pjesma u narodu našemu starija od Turaka u našijem zemljama, nego su ova imena poslije uzeta i ja ih nijesam htjeo mijenjati.« Ova opazka Vukova, koliko je kratka, vrlo je mudra. A kako i nebi istinita bila? Kada bogato vrelo našega narodnoga pričanja i pjevanja nije sve do danas presahnulo, može li se igdje i pomisliti koje doba u životu našega naroda, gdje bi on bio bez narodne poezije? Ta čim se dalje povraćamo u prošlost, tiem su obilatiji izvori i naravitiji uvjeti narodne poezije; jer ona stoji još on kraj umnoga razvitka pojedinaca, te je kao duševna imovina cielosti u mnogo tješnjoj svezi sa svimi svojstvi narodnoga života, nego li je igda bilo il će biti pjesničtvo umjetno.

Dakle da i nebude naprijed pomenutih paralela, već radi same vanredne pjesničke darovitosti, kojom naš narod danas u svietu slovi, vjerovali bismo, da nije puno drgačije i nekoć bilo. Ali ni tiem nije ovo pitanje na kraj dotjerano. Ima bo još jedan naročiti dokaz o narodnoj poeziji Hrvata i Srba čak prije konca dvanaestoga vieka. Mislim tako zvanu *kroniku dukljansku*, koju je većina naših starijih historika krivo shvatala, kao golu historijsku istinu, te je istom u novije doba upoznat i istumačen njezin karakter kako valja. S historijske strane riešena je ta zagonetka raspravom dra. Fr. Račkoga (u Književniku I. sv. 2 str. 199). Po mojem uvjerenju zauzima kronika dukljanska važnije mjesto u historiji naše književnosti, imenito narodnoga pjesničtva kao literarni spomenik, nego li kao dokumenat historijski. U njoj nam se sačuvalo najstarije izravno svjedočanstvo o davnašnjem pjevanju i pričanju našega naroda. Dakako ovaj tekst, što ga danas u kronici imamo, bilo u starijoj latinskoj formi, bilo u novijoj hrvatskoj redakciji, nije već poezija, nego kompilacija književna, ali posljednji izvor te kompilacije bijahu bez sumnje većim dielom *narodne pjesme* i *narodne pripoviedke*. Njihove krasote nepojimaše doista onaj ozbiljni monah ili prezbiter, koji se negdje prvi na to dao, da bi iz pjevanjâ našega naroda o junačkih banovih, knezovih i vojevodah sastavio spomenik književni u formi ljetopisa, i za to izvuče kao suhoparni ljetopisac po načelih tadašnjega obrazovanja puka imena i nekoliko dogodjaja, s očevidnim nastojanjem, koje sa sviem priliči na karakter hronografije bizantinske, kako bi čitavu onu gomilu narodnieh junaka, njegovieh tobožnjih kraljeva, strpao po pravilih genealogije u svezu rodbinsku. Nu mi, kojima je osvietljen smisao za narodnu poeziju, koji rado prisluškujemo tajnam pjesničke naravi svojega naroda te se nasladjujemo njezinom divotom, naći ćemo bez velike muke i u tom porušenom današnjem obliku kronike dukljanske očitieh tragova narodne poezije i narodnoga pričanja. Jer ako i odielimo strane elemente, za koje mislimo, da su valjda samo po zamršenoj književnoj kombinaciji zabasali u našu kroniku, kao n. pr. gotski kraljevi, Totila, Stroil; ako i rečemo, da je tek književni kompilator dovukao unutar silnoga kneza moravskoga Svatoplka – to se ipak nemože jednako reći za sva ostala imena, tobožnjih južnoslovjenskih kraljeva, da su puke izmišljotine nekojega književnika ili da su tek pocrpene iz stranih ljetopisaca a da nestoje ni u kakvoj svezi s narodnim pripoviedanjem.

To nije već s toga nikako istini prilično, što se nekoja od ovieh, inače historijom još nepotvrdjenih imena, upravo očito spajaju s pričami narodnimi. Tako se i u hrvatskom i u latinskom tekstu sa sviem u formi narodne pjesme ili pripoviedke pripovieda povod imenu: ‚Radosalj kami' (Radoslavi chamich = radoslavov kamik), što je još u 12. vieku u narodu živjelo: to je, kaže se, onaj kamen, na koji se je sklonio kralj Radoslav bježeći pred sinom si, opakim Seislavom. Slična je tomu pripoviest o postanku imena »božja milost«; kaže se, da je na vapaj kralja Dobroslava: »bože pomiluj, bože pomiluj«, upoznao sin Gojislav oca

svoga po glasu i tako se otac spasio te od zahvalnosti nadjenuo onome mjestu, gdje se to dogodilo, ime, »božja milost«. Jedno opet mjesto, gdje je, kako vele, nekakav Tehomil porazio silu Ugara, kaže se, da je prozvano »civedino« (bez dvojbe iskvareno, možda je u tome skrivena rieč ‚cviljeti') za to, što se onuda čulo cviljenje i skukanje Ugara kao svinja. Tko neće reći, da su to razbacani elementi narodnoga pričanja i da su samo tiem putem te nikako drugčije uljezli u dukljansku kroniku? U istome pripoviedanju ima još mnogo motiva, koji i u potamnjeloj slici suhoparna ljetopisca ipak većma nalikuju na narodnu pjesmu, nego li na historijsku istinu. Na primjer o nekakvu kralju Stjepanu Vladislavu pripovieda kronika ovako: »kraljujući biše mnogo hrabar i kripak u životu, da netiraše put oca svoga ni u gospodovanju ni u zapovideh božjih. I tako kraljujući nepravdeno i suproć zapovidem božjim i *pojde* jedan dan u *lov*, jere mnogo imaše običaj loviti; i tako loveći s odlukom božjom *dviže* se *zvir, za kom otide i nanese* ga *konj* na jednu *jamu* i u nju *upade*, izbi se, i izeše ga mrtva.« Još više pjesničke sadržine ima u odužoj epizodi o kralju Seislavu, knezu Budislavu i njegovu pastiru mladiću popoviću Tehomilu. Narodna pjesma, budi dopušteno da se tom riečju poslužim, kaže ovako: »Tehomil biše vele ljubljen od svoga gospodina, jere biše mnogo jaki u životu i dobar na noge i brz vele, i kada godir ovaj gospodin njegov u *lov* grediše, vazda htiše, da Tehomil s njim bude. I jedan dan loveći Tehomil, udri jednu vižlicu, ka se zoviše paluša, ku nehteći tolikma udriti, zgodi se da ju udri po glavi u takoj misto, da ju ubi tom misti. Cića česa Tehomil pobiže prid strahom, koji imaše od gospodina, za što rečeni mimo sve ine pse cića dobrote ovuj vižlicu ljubljaše.« Pobjegav od svoga gospodara dodje Tehomil ka kralju Seislavu. Toga radi zametnu se rat medju oviem i knezom Budislavom, u kojemu se boraše Tehomil kao lav (»kako lav nosaše se i mimo inih noseći se, nemilostivo sečiše«), dok najposlije ubi svoga nekošnjega gospodara. Za nagradu obdari ga Seislav župom na Drini i dade mu kćer bana raškoga za ženu. Nije li to gotova junačka pjesma, kojoj bi čovjek posve lako nadjenuo naslov: »junačtvo hrabroga Tehomila«! Pripoviest se nastavlja i završuje osvetom udovice onoga kneza, koji bi od Tehomila ubijen (sr. u arkivu, I., 30–31).

Poznato je, da se oba teksta ove kronike, latinski i hrvatski, samo u prvoj, starijoj polovici podudaraju; u drugoj kasnijoj polovici razilaze se te latinska redakcija pripovieda dogodjaje gornje Dalmacije, dakle onoga kraja našega naroda, koji je nekoč sjedio na Crnoj Gori i ispod nje duž mora do Drača a prema istoku do stare Srbije iliti Rase; hrvatska pak redakcija krenu put sjevera, pripoviedajući o tome, kako je propala državna samostalnost hrvatske Dalmacije. Neima dvojbe, da je današnja redakcija latinskoga teksta starija i bliža negdašnjemu obliku slovjenske kronike, nego li današnji tekst hrvatski; ona bo ostaje pripoviedanjem na istome pozorištu, gdje se je, kako ja mislim, upravo i zametnula prva književna forma slovjenske kronike, na ime u staroj *Zeti* iliti *Diokleciji*. Onuda bijaše do konca 12. vieka najviše narodnoga života i najviše kulture, a puno gradje za narodno pjevanje i pripoviedanje*; onamo nam je takodjer prenieti rieč popa dukljanskoga, koji na uvodu latinskoga teksta uvjerava »ljubaznu braću svoju i častne popove nadbiskupije dukljanske« da nije ništa pisao ni prevodio sa »slovinskoga na latinski jezik«, što nebi čuo da se potvrdjuje *istinskim pripoviedanjem* njihovieh otaca i davnieh staraca (»nullus legentium credat, alia me scripsisse, praeter ea, quae a patribus nostris et antiquis senioribus *veridica narratione* referre audivi«).

Dakle i rieči popa dukljanskoga i pjesnički fragmenti same kronike dovoljan su dokaz, da se u onome starom ali propalom slovjenskom ljetopisu, koji je već u 12. vieku preveden bio na latinski jezik, zbilja sačuvao jasan trag naših najstarijih narodnih pjesama historijsko-epskoga karaktera; i po tome da je hrvatsko-srbski narod imao narodnieh pjesama u starini kao i danas, da je već odavna pominjao slavu svojih junaka u pjesmah, koje se za cielo nijesu puno razlikovale od staročeških pjesama (kraljodvorskoga rukopisa) ili od ruskoga »slova« o puku Igorevu.

Na kraju hrvatskoga teksta ove kronike čita se ovako: »Gospodin Dmine Papalić najde ovo pismo u Krajini u Marković, u jedne knjige stare pisane hrvackim pismom; izpisah rečeni Dmine rič po rič. A ja Jerolim Kaletić ovoj pripisah iz rečenih knjig na tisuća i pet sat i četrdeset i šest, na sedam dan otubra miseca u Omišu. Bogu hvala.« Odavle se vidi, da je Papalić našao onu »staru knjigu« u selu *Markovići*, u okolici *Krajina* zvanoj: to je onaj kraj nekošnje gornje Dalmacije, što leži medju skadarskim jezerom i Barom. Sr. Ljubić, Ogled. I. 312.; nadjena je po svoj prilici koncem 15. vieka, jer se isti Dmine Papalić pominje u poljičkom zakonu, pod godinom 1482 kao knez poljički. Sudeći po mjestu, gdje se je stari rukopis našao, kao i po čovjeku, koji ga je našao, držim, da Papalić pod *hrvatskim* pismom nije razumievao glagolice, već ćirilicu iliti bukvicu, kojoj on po običaju starih Poljičana nadjenu ime hrvatskoga pisma. Po što Papalić onaj tekst, koji pred sobom imaše i »rič po rič« prepisa, »jednom starom knjigom« zove, moguće je, da je njegov original bio iz 14., ili baš iz 13. vieka; ali ma koliko nas uvjeravao, da je svoj tekst rieč po rieč ispisao, mi nemožemo ipak priznati, da bi jezik današnje hrvatske redakcije vjerno sačuvao bio sve znakove jezika 14., kamo li 13. vieka. U ono staro doba nebi se pisalo: *puk* i *napuni*, kako je u našem današnjem tekstu, već *plk* i *naplni*; nebi *učinio* itd. već *učinil*, nebi *njoj* već *njej* ili *jej*, nebi *sva* i *svaki* već *vsa* i *vsaki* i t. d. Za onda življahu još i pravilniji oblici gra-

* U drugoj se polovici kronike po latinskoj redakciji najobilatije pripovieda o *Vladimiru*, srbskome knezu 11. vieka, koji vladaše današnjom Crnom Gorom, sjevernom Albanijom i primorskimi krajevi sve do Drača,priznavajući vrhovnu vlast cara bugarskoga Samuila. Što kronika o Vladimiru govori, mnogo je pjesnički iskićeno; opomenimo se n. pr. liepe romantičke pripoviesti, kako se u nj u tamnici zaljubila Samuilova kći Kosara. Za cielo bješe pravi izvor tomu u samom narodnom pripoviedanju ili pjevanju; ali valja znati, da se već dukljanska kronika poziva na nekakovu *pisanu knjigu*, u kojoj kaže se da je opisan život Vladimirov. To bi bio, da se sačuvao, jedan od najstarijih spomenika starosrbske književnosti; nu danas ima samo kasniji grčki tekst Vladimirova životopisa.

matički, nego li su nekoji našega današnjega teksta, koji je baš u tome pogledu vrlo nejednak; a niti rieči nijesu sve prema onolikoj starini, kao n. pr. *harač*, rieč turska, koja se pojavljuje u srbskih spomenicih istom od 15. vieka. Napokon niti slog nije prost od talijanizama, već sluti na čovjeka književna, vješta pisanju talijanskomu. Uza sve to ostaje jezik ove kronike još uviek puno znamenit te spada nedvojbeno medju najvažnije spomenike naše davnašnje književnosti. Kaletićev prepis 16. vieka, koji se sada u Rimu čuva, štampan je u Arkivu, knjizi prvoj, ali dosta pogrješno; nu još manje valja ona transkripcija današnjim pravopisom, koja se čita na desnoj strani svakoga stupca.

KULTURNO STANJE HRVATA I SRBA OD DVANAESTOGA VIEKA NAPRIED

U jedanaestom i još većma dvanaestom vieku pokazivaše se sve to mogućniji upliv onieh faktora, koji su naš narod razdvajali te pojedine njegove dielove, jedan drugome, otudjivali: upliv na ime pociepanosti političke i religiozne. Što je god preko zajedinstva prostonarodnoga života i narodnieh običaja, u svemu se vide, što dalje to više, tragovi ove pociepanosti. I ono malo kulturnoga i književnoga života, što ga bješe na raznih stranah našega naroda u to staro doba, osta bez svake sveze, jer je raskinuto i po formi i po sadržini. Zapadni krajevi našega dvoimenoga naroda prionuše većim dielom za latinštinu; a što i sačuva u pisanju jezik narodni, odkide se ipak od književnih starina na istoku stranom narječjem stranom pismom. Na zapadu prokrči si prostonarodno narječje već iz rana put u svekoliko necrkveno pisanje; to bijahu dakako dijalekti mjestni: na istoku zavlada narječje crkveno, slovjensko-srbsko, svuda i izvan religioznih predmeta, tek izmiešano s narodnim jezikom, čas više čas manje. Povrh toga zapad, što je god u to staro doba slovjenski pisao, sve onamo od Save do Neretve, upotrebljaваše glagolicu, a istok i jug ćirilicu. Napokon bješe i pravac književnosti drugačiji na zapadu od onoga na istoku: onuda vladaše u priповiedanju i pisanju način zapadno- evropski, latinski; ovuda pak gospodovaše duh bizantinski.

1. Propast državne samostalnosti dalmatinsko-hrvatske; posljedci toga u kulturi i književnosti

Samostalnost hrvatske države, koliko se brzo bješe podigla te baš i do znamenite sile i sjajnosti dotjerala, onoliko se i još brže nagibaše svojoj propasti. Naš stari ljetopis, pripoviedajući o tom dogodjaju, opominje se još i u onoj hrvatskoj redakciji, kako je do nas došao, velika kontrasta izmedju vremênâ prije i za kralja Zvonimira i onieh, koja nastaše skoro nakon njegove smrti. Ako se i nemogu sve pojedinosti historijskom istinom smatrati, glavne misli hrvatskoga ljetopisca bit će ipak sa sviem vjerno ogledalo, niti imamo razloga, za što da im nevjerujemo.

"Za dobroga kralja Zvonimira, kaže ljetopisac, biše vesela sva zemlja, jere biše puna i urešena svakoga dobra, i gradove puni srebra i zlata; i nebojaše se ubogi da ga izji bogati i nejaki da mu vazme jaki, ni sluga da mu učini nepravo gospodin; jere kralj svih branjaše, za što ni sam prezpravdeno ne posidaše, tako ni inim nedadiše. I tako veliko bogastvo biše, tako u Zagorje kako u Primorje, za pravdenoga kralja Zvonimira. I biše puna zemlja svakoga blaga i biše veće vridna ureha na ženah i mladih ljudih i na konjih ner inada sve imanje. I zemlja Zvonimira biše obilna svakom raskošom, ni se nikogar bojaše, ni jim nitkor mogaše nauditi, razmi gnjiv gospodina boga, koji dojde svrhu ostatka njih, kako pismo govori: oci zobaše kiselo grozdje a sinovom zubi utrnuše."

Za potvrdu ovieh rieči dolazi nam na um velika sjajnost dvorska, kojom se odjenuo *kralj* Zvonimir, kad je metnuo na glavu krunu kraljevsku (1076); bogatstvo primorskih gradova, koji su živahnu trgovinu tjerali po jadranskom moru i po istoku, natječući se čak s republikom sv. Marka; napokon velika darežljivost kraljeva, kojom je obilato nadarivao crkve i manastire starimi i novimi povlasticami. Kralj Zvonimir bješe doista odveć odan papi i crkvi, ali mu se to nikako nemože za velik grieh uzeti, čim pomislimo, da su u ono doba sve ideje blažega i pitomijega života, svi zametci kulture i obrazovanosti izlazili upravo od crkve i njezinim se nastojanjem širili po svietu. S većim pravom može mu se u grieh upisati, što nije umio ugleda kraljevske vlasti učvrstiti te tvrdoglave i neposlušne boljare pokoriti; u njega bijaše za cielo više dobrote i blagosti, nego li odvažnosti i energije. I to je već napried rečeno, da slovjenska liturgija, dakle i narodna hierarhija, nenadje u Zvonimira nikakove podpore, nikakve zaštite.*

* Pripovieda se, da je kralj Zvonimir osobito poštovao tadašnjega nadbiskupa spljetskoga Lovrinca i s njime u veliku prijateljstvu živio. Jamačno se on puno ugledao i u primjer tog odličnog čovjeka, nehoteći zaostati za njim ni u revnosti kršćanskoj ni u privatnom životu. Lovrinac bješe rodom Dalmatinac, čovjek nizka stasa al visoke mudrosti. Želeći obogatiti i ukrasiti svoje crkve, posla, kako Toma arcidjakon pripovieda, jednoga od svojih robova čak u Antiochiju, da izuči zanat srebrnarski i zlatarski; pa kad se ovaj naučen kući vratio, dade mu nadbiskup da izradi za njegove crkve velike i male srebrne svietnjake, kaleže i mnoge druge crkvene posude, koje bjehu izrezkane antiochijskom vještinom. Ovo je, ako se nevaram, najstarije svjedočanstvo o umjetničkom nastojanju u Dalmaciji za doba hrvatskih vladalaca; ele koliko bi ono imalo živieh svjedoka i potvrda, da je bar neka čest onieh crkava i manastira do danas ostala, koje posagradi i bogato nadari pobožna ruka hrvatskih vladara! Mi još neimamo potanke historije umjetnosti od naše Dalmacije, ali toliko smijemo već i sada iz historijskoga spominjanja izvoditi, da ni doba hrvatskih kraljeva nije bilo onoliko siromašno na spomenicih umjetničkih, imenito graditeljskih, kao što bi čovjek držao sudeći po ranoj dobi i kratkome trajanju hrv. samostalnosti. Nakon gospodstva rimskoga, koje i u Dalmaciji ostavi spomen svoje sjajnosti, prejuriše mnogi narodi Dalmacijom, da je opliene i opustoše; tada dodjoše Hrvati ne da isto tako čine već da na stari panj navrnu novo stablo pitoma života. Za to se brzo i sprijateljiše s ostacima rimske kulture, prisvojivši ih i nastavivši posao marljivo dalje. Žalibog još se niti nezna pravo, da li je što od ono doba ostalo, kamo li da bude opisan karakter i slog ovakieh gradjevina. Sr. u Arkivu, knj.

Ipak doba Zvonimirovo bijaše još pravo blaženstvo po hrvatski narod napram onomu, kako su se stvari promienile poslije njegove smrti. Sada nasta doba narodne slabosti i poniženja: država hrvatska bi raskomadana medju vlast kraljeva ugarskih i silovitih Mlječana; oba protivnika otimahu se jednako o hrvatsku Dalmaciju i hrvatska ostrva, znajući da će se tiem odlučiti i gospodstvo na čitavom jadranskom moru, kojega nehtje iz ruku dati mogućna republika. Tako posta narod naš u Dalmaciji i na otocih plienom tudje lakomosti, a najviše stradahu u toj borbi liepi i bogati gradovi primorski: Zadar, Spljet, Trogir i t. d., koji bjehu nebrojene pute obsjedani i jurišani, paljeni i harani. Po što se Ugarska kad i kad zaplela u razmirice s istočnimi carevi, dogodi se čak i to, da je naša domovina na kratko vrieme spala pod vlast gospodara carigradskih, na ime za carovanja ratobornoga Manuila Komnena (medju 1165–1180).

Po tome kolebanju političkom dokučujemo, za što je narodni ljetopisac kaznom božjom smatrao, što su Hrvati prestali biti sami svoji. On pripovieda o tih nesretnih vremenih posve tragičkim načinom, govoreći da je „dobri" kralj Zvonimir na smrtnom času *prokleo* „nevirne Hrvate i ostatak njih ... da bi veće nigdar ne imali gospodina od *svoga jazika* nego vazda *tudju jaziku* podložni bili ..." Pa tako se i dogodi, jer oni bjehu po riečih ljetopisca „podloženi od volje u nevolju i od slobodnih u rabotu ... i kako prokleti žudiji *inim služe, neimajući od svoga jazika gospodina!*" ... To bijahu ona žalostna vremena, kada je, kako Toma archidjakon spljetski pripovieda, velika nesloga zavladala medju boljari i velikaši kraljevstva, te si je sad ovaj sad onaj gospodstvo zemlje prisvajao: odatle nastaše nebrojeni grabeži, otimačine i razbojstva, a medjusobnomu progonjenju, napadanju i ubijanju nebijaše ni kraja ni konca. U zemlji bijahu, kaže Kukuljević Arkiv knj. 6. str. 134, tri stranke. Najnarodnija stranka, sa sljedbenicima istočne vjere, stavi se pod pokroviteljstvo carigradskoga cara Aleksija, sjedinivši se takodjer s vladari zahumskimi i velikimi župani srbskimi. Sljedbenici zapada, sa svimi biskupi i popovstvom, podaše se kraljevom magjarskim, koje podupiraše papa. A na pola talijansko gradjanstvo nekih primorskih gradova idjaše sliepo za gospodstvom mljetačkim.

Što je ovako sudbina velika diela hrvatskoga naroda otrgnuta iz naravite sveze te privezana uz narod našemu po krvi i jeziku posve tudj i nesrodan, takova zajednica nemogaše roditi vriedna ploda u kulturi i književnosti, te bijaše napredku duševnomu na veću štetu nego li korist. Jezik *latinski*, koji je po ostaloj zapadnoj Evropi srednjega vieka gospodovao u crkvi i po nešto u državi, posta ovdje radi neprirodnoga

VI. str. 131: „Grobni spomenik Većenege" iz roda hrvatskih kraljeva, opisan od Kukuljevića. Na ovome grobu ima napis latinski, ali da je bilo i *hrvatskih* napisa iz 10.–13. vieka, svjedoči nam znamenita starina na otoku krčkom, napis *glagolski* u crkvici sv. Lucije pod Baškom, koji potanko opisa dr. Crnčić u Književniku II. 15–20.

saveza sredstvom medjusobnoga porazumljenja, jezikom društvenim, ispod kojega je narodni hrvatski čamio kao sužanj u dubokoj tamnici. Istisnut iza svieh obrazovanih krugova društvenih, življaše od sele elemenat hrvatski tek kod prostoga naroda, i neulažaše u knjigu van na onom stiešnjenom prostoru, kud se je u prkos zabranam rimske stolice i protivljenju latinskoga sveštenstva održao glagolizam i slovjenska liturgija. Na svu sreću dogodi se upravo u tom pitanju velik prievrat. Rimska stolica, nemogavši odoljeti slovjenštini u porabi crkvenoj po sjevernoj Dalmaciji, otocih i hrv. primorju, presta je napokon i zabranjivati. Pripovieda se, kada je papa Aleksandar III. putujući g. 1077 duž dalmatinskih ostrva, stigao u grad Zadar („quae sita est in capite Hungariae regni" Baronius), primi ga sveštenstvo i narod s neiskazanim oduševljenjem, jer je ovda po prvi put rimski papa uljezao medju zidine njihova grada. Papa jahaše na bielu konju uza svečanu crkvenu pratnju do velike crkve sv. Anastasija, *a narod pjevaše iza svega glasa pjesme i hvale jezikom slovjenskim* („immensis laudibus et canticis altissime resonantibus in eorum sclavica lingua" Baronius). Oviem dokaza Zadar u onom svečanom trenutku, pred očima samoga pape, da je pravi slovjenski grad i kako voli slovjensku službu božju. Što valja za Zadar, to se tiem većma razumije za manja mjesta, gdje nije bilo ni onoliko latinskoga elementa, koliko u Zadru. Za to bješe vele mudar odgovor pape Inocencija IV. od g. 1248 na senjskoga biskupa Filipa, gdje kaže: da se poraba slovjenštine u službi božjoj dozvoljuje, gdje je već od prije u običaju bila; jer je, kaže, jezik ispod stvari a ne stvar ispod jezika. To isto od prilike odgovori g. 1252 biskupu krčkomu radi benediktinaca omišaljskih.

Od toga vremena napredovaše glagolizam kod dalmatinskih Hrvata, toli u crkvenom koli u svjetskom životu. Crkvene knjige bijahu marljivo pisane i prepisivane. U stare tekstove biblijske, koji bjehu već od prije prevedeni i kao starobugarski prievodi ovamo doneseni, nije se ni malo diralo, van ako je gdjekoja starija i tamnija rieč zamienjena novijom ili koji zastarali gramatički oblik izbačen te nadomješten novijim. Uz ovu više mehaničku nego li pravu književnu radnju, trebalo je koji put da se prema istodobnim latinskim knjigam nadoda i u slovjenski tekst novih stvari, kao n. pr. po koji život svetački; ovake stvari bjehu prevedene s jezika latinskoga, i čim je prievod stariji, tiem je pravilniji. Ova se radnja neosnivaše ni na kakvoj školskoj nauci, van što bi jedan „pop" naučio drugoga ili bi iz rana uzeo djače u službu te ga izučio knjigu čitati i pisati; a najviše pomogoše manastiri, zadušbine hrvatskih kraljeva i kraljica, koji su uz velike nepogode i navaljivanja s neustrašenim postojanstvom održali, da upravo oni jedini i spasli slovjensku liturgiju u Dalmaciji.

Razumije se, da su hrvatski popovi, isključeni od svake nauke, već sada po dosta zaostajali u znanju za svojom latinskom braćom, kojoj su preko latinskoga jezika bar nekoliki izvori nauke i obrazovanja

otvoreni bili;* ali što je njima nauke nestajalo, nadoknadjivaše sveto oduševljenje i odanost, kao i golema marljivost. Za to ima još i danas velika množina glagolskih rukopisa: tko bi ih kadar bio posakupiti, kako su kojekuda razvučeni po crkvah, manastirih i knjižnicah, divio bi se bogatstvu knjiga te vještini i strpljivosti „hrvatskih popova". Gdjekoji spomenici nijesu samo velikim svršenstvom tehničkim pisani, već i liepimi slikami (miniaturami) ukrašeni, koje na čast služe umjetnosti i umnomu daru našega naroda.

Doba ovieh rukopisa proteže se od 12. čak do 16. vieka, još iza štampanja knjiga, koje nemogaše nikako podmiriti svieh potreba; najbogatiji je ipak 14. i 15. viek. Malo ima spomenika, gdje bi upravo naznačena bila godina, kada su pisani, kamo li mjesto ili ime pisca. Da tek nekoje iz 13.–14. vieka navedemo, najstariji bio bi, da mu se nije trag zametnuo, glagolski psaltir Nikole rabskoga od god. 1222; iz 14.

* Nije nam teško dokazati, da su sada još i latinski sveštenici u Dalmaciji malo štogod znali preko čitanja i pisanja. U vrieme nadbiskupa Lovrinca, koji bješe suvremenik Zvonimirov, svrati se u Spljet neki *Adam Parižanin* (Adam Parisiensis), putujući u Atinu na grčke nauke. Nadbiskup primi ga s velikim odlikovanjem te ga umoli, neka bi mu muku sv. Dujma i Anastasija, koja je do sada opisana bila barbarskom latinštinom, ljepšim i razgovjetnijim jezikom sastavio. Ovaj mu drage volje ispuni želju te upotrebiv gradivo iz historije, obnovi legende jednoga i drugoga sveca ugladjenim jezikom i što se god o sv. Dujmu uz muziku pjevalo u crkvi, ono sastavi u stihovih. Po tome se vidi, da uza čitavo mnoštvo sveštenika, što življahu u Spljetu i spljetskoj nadbiskupiji, nenadje ipak nadbiskup nijednoga domaćega čovjeka, koji bi mu umio štogod skladno latinski napisati, već bi prisiljen da ovaku zgodu upotrebi te da čovjeka putnika na taj posao skloni. Toma archidjakon spljetski, koji nam i to pripovieda, nehtjede propustiti nijedne prilike, gdje je samo mogao da pohvali one riedke ljude, koji su se do njegovo doba ikolikom naukom odlikovali. Za tada bješe stvar velika i spomena vriedna, kada se u koga kakva znatna knjiga našla. Tako nezaboravi Toma arcidjakon pripomenuti u svoga suvremenika, izabranog nadbiskupa spljetskoga Ugrina, kao riedku iznimku, da je skoro 12. godina u Parizu učio bogosloviju, pa da si je za *velik novac nabavio čitavu bibliju s tumačem i izjašnjenjem* (emerat sibi cum multa quantitate pecuniae totum corpus bibliae cum commentariis et glossis). U nekojih naših listinah 11.–12. vieka, kojimi se crkve i manastiri nadaruju, dolazi medju ostaliem dragocjenostima takodjer govor o knjigah; ali su ono sve same liturgijske knjige. Sr. Listinu bana Stjepana iz 11. vieka u Lucija II. 8, kod Schwandtnera III. str. 130; ili oporuku barskoga nadbiskupa Grgura, kojom poklanja manastiru sv. Krisogona u Zadru: de libris *Decretum, Missale, ordinem episcopalem, et matutinalem librum.* Najobilatiji je popis knjiga u listini spljetskoga arkiva od god. 1080–1187; sr. archiv. capit. di Spalato, str. 67. Ondje se pominje: *misalum,* duo *tefenarii nocturnales,* et alii *vernales, vitae patrum,* tres *omeliae* et *matitunalis* et *passionalis,* et unum *collectarium,* et unus *penitentialis,* et unus *ordo ad visitandum infirmum,* et unus *textus regule de generibus vel vita monachorum,* et unum *hymnarium,* et unus liber *pro mortuorum,* et *salterium* et *lectionarium* anni circulo, et alium *salterium* et *ordo ad penitentiam dandas* (!), et *ordo ad monachum faciendum,* et liber *cum lectionibus dominicis* et *cum canticis monasticis,* et *orationalis* de pasca usque in sancti martini, et alium *ymnarium,* et *ordo de dominicis diebus sive cotidianis* secundum ordinem sancti benedicti, et *psalterium cum litteris francigenis.* Tu bilježku pominjem ja ne samo za to, da se vidi, kakovieh bješe ono doba liturgijskih knjiga u latinskom jeziku, već što sam uvjeren, da su isto onakovieh knjiga imali i naši marljivi glagoljaši. A da je to zbilja istina, dokazuju nam nekoje sveštenićke oporuke i bilježke uz glagolske rukopise, koje govore o glagolskih knjigah, za koje danas više ništa neznamo. Sr. na primjer negdašnje bogatstvo („tizor" = thesaurus) crkve Vrbničke, u Berčićevoj Čitanci str. XI.

vieka spomena je vriedan časoslov žakana Kirina od g. 1359, sada u Pragu; časoslov rimski od g. 1379, misal rimski od g. 1387, časoslov vrbnički od god. 1391, evangjelistar reimski, glagolska polovica, od g. 1395, časoslov Vida Omišljanina od g. 1396, sada u Beču, a osobito misal Novaka kneza krbavskoga, pisan g. 1368, sada u dvorskoj knjižnici bečkoj. Što kraći, što duži odlomci iz ovieh rukopisa štampani su u Šafaříkovih: památky hlaholského pisemn., u Berčićevoj čitanci staroslov. jezika i mojih „primĕrih„ starohrvatskoga jezika. Neku organsku cielost, na ime glagolsku bibliju iz hrvatskoga roda rukopisa, nastoji sastaviti naš vrli pop Ivan Berčić. Iz kojekakvih zapisa na kraju ili okrajcih raznieh rukopisa dadu se sakupiti vrlo zanimljive crtice, koje će danas sutra znatno osvietliti život hrvatskoga glagolizma i sudbinu glagolskih knjiga; tomu se je trudu posvetio pop Ivan Crnčić.

Osim ovdje pomenutieh, strogo crkvenih knjiga; misala i brevijara, ima još samo nekoliko glagolskih rukopisa, za koje se danas znade, što spadaju u nabožnu, teologijsko-moralnu književnost. To je i opet nov dokaz, kako je napušteno bilo učevno stanje popova glagoljaša. Jedan je takav kodeks moralno-asketskih članaka i raspravica 14.–15. vieka u knjižnici Kukuljevićevoj, iz kojega iznesoh na sviet odlomak pričice o trojanskom ratu. Povrh toga ima nekoliko manastirskih *ustava,* kao n. pr. regule sv. Benedikta, pisane za manastir rogovski, u rukopisu 14. vieka i t. d.

U svih ovih knjigah, što nije strogo spadalo k tekstu crkvenomu, pisano je narječjem pomiešanim, pola crkvenim pola narodnim, bez mjere i pravila onako, kako je pisac najbolje znao i mogao. Upravo toga radi može se i ovimi književnimi starinami u koječemu popuniti historija našega jezika i njegovieh narječja medju 12.–14. viekom.

Iz *svjetskoga* života ima mnogo manje književnih spomenika glagolskih, i to su po najviše listine i druge javne isprave od občina ili pojedinih ljudi. I ovakieh starina najveći broj pripada onome kraju Hrvata, kuda je u crkvi cvala glagolica, dakle: Krku, Senju, Modrušam, Lici i Krbavi, za tiem Istri i sjevernoj Dalmaciji s ostrvima. Nešto govore o darivanju ili prodaji zemalja-oranica, vinograda, pasišta, mlinova i mliništa na crkve, manastire i privatne ljude; nešto o sudbenih raspravah i pravdah medju občinami i pojedinimi osobami: ove su posljednje za historiju našega privatnoga prava puno znatnije.

Dokazano je danas, da je *glagolskih listina* bilo već u 11. i 12. vieku, ali do nas dodjoše nekoje od onako ranih samo u kasnijem priepisu. Tako se zna za listinu *dobrinjsku,* da je pisana hrv. jezikom i glagolskim pismom čak god. 1100, ali poslije bješe prevedena najprije na latinski i s latinskoga po drugi put na hrvatski jezik. Sr. u Kukuljevića. Acta Croatica I. str. 315, i Književnik, II. str. 21. U *razvodu istranskom* pozivaju se seljaci, ustanovljujući nove medje, na *svoja stara pisma* i svjedočanstva, koja čuvaše kod sebe još od davnašnjega označivanja zemaljskih medja. I ove stare isprave bijahu za cielo pisane glagolicom i hrvatskim jezikom, za što je u Istri vladao liep običaj od starine – danas ga žalibog neima – da je svako javno svjedočanstvo sastavljeno

bilo u tri jezika, tri originala: latinskom, hrvatskom i njemačkom. To nam posvjedočuju same rieči razvoda istranskoga, u kojem se na jednome mjestu ovako kaže: »i tako ote (hoće) da se zapiše *po trih nodareh*, kako su i *do sada po deželi pisali*«; a da bi se vidjelo, koji su to ‚nodari', pominje se na drugom mjestu: »pred nas trih nodari: jednoga latinskoga, a drugoga nimškoga, a tretoga *hrvackoga*«. Pred ovaka tri »nodara« dakle donosiše, kako nam pripovieda razvod istranski od g. 1325, seljaci svoje stare isprave, da ih ovi, svaki svoj tekst, na glas čitaju; tako bjehu doneseni *razvodi* od g. 1195, a pomenuti nodari pročitaše »preda vsu tu gospodu, kako se u njih udrži«; na drugom mjestu pokazan je list od g. 1170, gdje se još dodaje, da su ga slušali »vsa gospoda i *deželani*« i da su »čtući ta list jedne i druge strane«, razumieva se svake u svojem jeziku, po njegovoj sadržini pokazivali prave »razvodi i termeni«. Ovakih se starih, hrvatskim jezikom pisanih razvoda pominje još pod g. 1125, 1130, 1140, 1150, pače čak pod g. 1025, 1027, 1058, ako nijesu ovi brojevi pogrješni. Sr. Književnik, III. str. 135; ali u toj starini nije nijedan do nas dopro. Najstarija, u originalu sačuvana glagolska listina, za koju danas znamo, pisana je g. 1309, u hrvatskom primorju; najviše ih ishodi od slavne familije hrvatskih knezova Frankopana.

Listine glagolske, izuzamši one, u kojih se nekoji pravni odnošaji razlažu, nijesu po svojoj sadržini onako općenita značenja, kako ćirilske: bosanske, srbske i dubrovačke. Ali za historiju našega jezika jednako su važne, da s neke ruke još i važnije od ćirilskih, jer su pisane čistim narodnim jezikom i slogom, kako se govoraše u 13.–15. vieka po hrv. i dalm. primorju i ostrvih, za tiem u hrvatskoj Istri i Dalmaciji do Neretve.

Po što se je državni život naroda hrvatskoga preselio na dvor kraljeva ugarskih ili bar po njemu okrenuo, a u gradovih gospodovahu većinom tudji kulturni elementi, ostaje nam tek na razvitku i radnji manjih, seoskih, općina, čista slika narodnoga mišljenja i živovanja. Već iz listina dovoljno se osvjetljuje davnašnje stanje naših općina: razborit način pravnoga raspravljanja, krasno u narodnom duhu a opet juridičkom punoćom sastavljeno pripoviedanje stvari, te obilat i razgovietan jezik – to su liepa svojstva naših glagolskih listina iz kojih još i danas crpemo neoborivo svjedočanstvo, da je u ono rano doba bilo u našega naroda dovoljno zrelosti za mudru samoupravu te puno blagosti i čovječnosti u presudjivanju javnih i privatnih odnošaja; da su njegov familijarni i občinski život resile još uviek stare, svietu poznate krjeposti slovjenske. Nego još vjerniju sliku narodnoga života u starohrvatskoj občini pružaju nam stari *občinski zakonici, naredbe i statuti*, kojih imaše negda svaki grad i svaka občina; samo što su statuti gradski većinom skrojeni po uzoru talijanskih ili na sjeveru njemačkih gradskih ustava, a u statutih občinskih vjernije se sačuvao karakter slovjenski i duh slovjenske pravde. Tako se zna, da primjera radi navedem, kako je u 13. vieku načelnik Gargan, kojega su si Spljećani god. 1239 iz *Jakina* dovezli, ustrojio upravu grada *Spljeta* sa sviem nalik na

talijanske gradove: on dade popisati sve *dojakošnje dobre običaje*, koje je grad *od starine* imao, u jednu knjigu, po imenu ‚capitularium', ali doda k tomu *mnogo novih ustanova*, koje mu se činjahu zgodne i potrebne, na ime o obavljanju pravde, o kažnjenju zločina, i o jednakom dieljenju pravice svakomu. Odavle se vidi, da su u gradskom statutu spljetskom elementi narodni pomiešani bili s tudjimi, latinskimi; a Toma arcidjakon dodaje tomu još, da su si spljetski ‚capitularium' prepisali i Trogirani i nekoji drugi gradovi dalmatinski. Sa sviem drugačije bješe, da i protivan primjer navedem, u *Vinodolu*. Ovdje se nemože ni pomisliti nikakav upliv talijanski u uredjenju občinskom, jer su u Vinodolu i oko njega sve čisti, ovijani Hrvati; a odmah na uvodu njihova god. 1280 sastavljena zakona kaže se posve razgovietno, koji su mu izvori bili, na ime »dobri stari i iskušeni zakoni«, koje »želeći ... shraniti na puni ... skupiše se vsi na kup, tako crikveni tako priprošći ljudi ... u Novom Gradu«, te se ondje »izbraše od vsakoga grada vinodolskoga ne vse starejši navkup, na (sed) ke vijahu (sciebant) *da se bolje spominahu v zakonih svojih otac i od svojih did ča bihu slišali;* i njim (raz. oviem izabranikom) narediše i ukazaše tesnim zakonom, da bi *vse dobre, stare i iskušene zakone u Vinodol činili položiti v pisma*, od kih bi se mogli spomenuti ili slišati od svojih otac i ded zgora rečenih.«

Evo dakle dva primjera, da nijesu svi zakoni i statuti dalmatinsko-hrvatskih občina jednako originalni i jednako narodni slovjenski. Medju tiem za nas, koji negledamo ovdje na strogo juridičku stranu, važni su ovi spomenici radi historije kulture i književnosti naroda; za što bi preko njih pogled naš dublje dopirao u razne odnošaje familijarnoga, moralnoga i socijalnoga života, nego li preko suhoparnih rieči kojega god ljetopisca. S toga žalimo i nemožemo prežaliti, što su toliki znameniti svjedoci stare dalmatinsko-hrvatske kulture tako grdno zapušteni, da nekoji od njih nijesu još nigda ni štampani, a drugi, koji i ugledaše sviet u 16.–17. vieku, nijesu u onih starih izdanjih van samo pojediniem ljudma pristupni. A ipak je ciela istina, da se život našega naroda u Dalmaciji izmedju 10.–14. vieka, njegovo miešanje i borba s elementom latinskim, to medjusobno utjecanje duha i naravi slovjenske te starieh ostanaka i novieh nasada kulture rimsko-talijanske – nikako nemože ni dokučiti, kamo li razgovietno uvidjeti bez ovieh spomenika. Za to mi je priznati, da će i u mojoj knjizi na ovome mjestu, gdje bi valjalo iz onieh spomenika sastaviti općenitu sliku tadašnjega vremena, ostati žalibog dosta velika, neispunjena praznina.

Zakoni i statuti dalmatinsko-hrvatskih gradova i općina pisani su u današnjoj redakciji jezikom latinskim, talijanskim i *hrvatskim*. Prem da su posljednji u historiji narodne književnosti najznatniji, kao dragocjene starine i duha i jezika narodnjega, bilo bi ipak krivo misliti, da oba predjašnja reda na nas nespadaju ili da se smiju mukom mimoići; ta tudja forma (latinski i talijanski) nije jošter tudja stvar, već se gdje gdje tek slučajno desilo, da je koji inače posve narodni statut istom u kasnijoj, tudjoj redakciji do nas došao, koju mu je nametnulo gospodstvo lava mljetačkoga, kao n. pr. po mnienju Ljubićevu zakon

rogoznički od g. 1235 ili zakon budvanski, a valja da i kotorski, mljetski itd. Ili su može biti umah na početku dva teksta naporedo pisana, jedan hrvatski a drugi latinsko-talijanski, kao što nam za zakon poljički svjedoče ove njegove rieči: »Ovo neka se zna, kako pripisasmo ovi poštovani statut iz staroga u novi, virno i pravo, ni namaknuv ni primaknuv, nego da se bolje razumi: *rvacki i latinski.*« Kako se god dakle zakon poljički ipak samo u hrvatskoj redakciji sačuvao, tako se mogaše dogoditi – ta znamo, kakova je sudbina vazda progonila hrvatsku narodnost u Dalmaciji – da je kod gdje kojih drugih zakona narodni tekst propao i samo talijanski ili latinski ostao.

Nego i latinski ili talijanski tekstovi iznose, u prkos tudjemu jeziku, sve svuda slovjenske tragove na vidjelo, dokazujući snagu hrvatskoga elementa ne samo posebnimi imeni od ljudi i mjesta, već takodjer nekojim riečima za javne institucije ili službe, koje jamačno upravo tiem potvrdjuju, da su slovjenskoga poriekla i izvora, što ih nijesu umjeli ni prevesti na tudji jezik. Tako se na primjer u statutu otoka mljetskoga (Meleda) od g. 1345 i otoka Lastova (Lagosta) od g. 1310 pominje pravo na staroslovjenskom običaju osnovane narodne skupštine, koja se ni u lat. i talij. tekstu obično nezove drugačije van *lo sboro*: chon tutto lo *sboro* de Melida; Laguste pleno *sboro* congregato itd.; istom kasnije bješe vlast narodnoga *sbora* uplivom Mlječana ograničena te je zavladao comes (conte) s viećem. U mljetskom statutu biva spomen o *dvorniku*, koji ima ondje dužnost, da svaku prodaju oglasi (obliči): quella uendicion se debia chridare per lo *dornich* in publicho locho; ova rieč, neznam da li i ista služba, dolazi već u znamenitoj spljetskoj listini 11.–12. vieka, a ima je i u vinodolskom zakonu. Medju činovnicima (officiales), koji nijesu niti veliki niti mali sudci, a opet spadaju u broj viećnika, pominju se u korčulanskom statutu, kojega je najstarija redakcija od g. 1214, ove narodne službe: *pudar, čelnik* i *posticus*. Što je pudar, znamo dobro i danas; spominje ga i vinodol. zakon. Rieč čelnik znači pastira, i to jamačno glavnoga pastira medju občinskimi *bravari*; čelnici kao i bravari u obće pasijahu krda ovaca na občinskih pašah te imadjahu svoje *zimjake* (*simiacum* tumači talij. tekst riečima: *casa d'inverno*): o zimnjacih bijaše posebnieh zakona. Mjesto »simiacum« kaže se takodjer *stanischium: stanišće* (u bračkom st.). Napokon posticus, koji se na otoku Hvaru zvao »custos camporum«, moradjaše nadgledati polja i procjenjivati svaku štetu; držim da je i to slovjenska rieč, te po tom što se u pogl. 84. korčul. statuta piše *polschicho*, rekao bih, da je slov. oblik glasio: *poljšćik* (kao *graščik* u vinod. zakonu, od rieči *grad*). Kako se vidi, to su prastara, narodna slovjenska imena, koja nas sjećaju na davnašnje zanimanje našega naroda, na život pastirski i poljodjelski. I zbilja što se god oko uredjenja familijarnoga, oko stoke i polja kreće, sve je to i u latinskoj redakciji dalmatinsko-hrvatskih zakona narodnim duhom mišljeno i narodnim riečima izrečeno. Evo samo nekoliko zabavnieh primjera: U statutu korčulskom čita se naredba velikoga vieća od 22. siečnja 1407, koja ovako glasi: quod *gaj* sit in *donja blata* per campum planum juxta *ogradam;* na istom mjestu: quod

ponantur confinia infra villas per insulam, prout vetus statutum requirit et *granize* incidantur, sr. u hvarskom zakonu: si ... fuerit *meija* (medja); u naredbi od g. 1431: et signa sint *gades* (to je *gat*, odakle: *zagatiti*); u naredbi od g. 1420, govoreći, gdje se smiju gdje li nesmiju graditi *zimjaci*, kaže se: nec possit aliquis per dictum spatium facere *las* (to je naška rieč: *lâz*), ili: quod nullus possit nemus incidere, *las* faciendo; i rieč *njiva* (gniva) dolazi u statutu korčulskom. U kotorskom statutu, gdje se govori o dielovih občinskoga zemljišta, dolazi rieć *ždrieb*: unde *sdrebum* descendit, caput *sdriebi:* to će biti ono isto, što su u statutu poljičkom *ždribnice*. U nekoj poznijoj naredbi mljetskoga statuta pominje se drvo *borovina:* tanto de *borouina*, quanto de altro legne, i rieč *pritka:* quali tagliano legne ouer *pritche*. Statut korčulski govoreći o vrstih kradje, spominje *vliskia:* to su jamačno *ulišća;* on govori mnogo i o *lokvah* (de *loquis*). U bračkom statutu zove se gospodsko pojilo: lacus *gospodito!* i t. d.

Budući da je većina ovieh zakona i statuta već u 13. vieku u pismo stavljeno *običajno pravo* našega naroda, kojega izvori sižu u prastaro, predhistorijsko doba, za to se je dosta puti preko njih sačuvala uspomena o kojoj narodnoj instituciji ili običaju, za koji iz drugieh, narodnim jezikom pisanih, zakona nedoznajemo, bilo da se je isti običaj medju tiem izgubio, bilo da ga onaj drugi zakon nije imao razloga spominjati. Primjera radi navesti ću, da se za sada samo preko dubrovačkih zakona znade za rieč *izdavština*, koja znači platu ili nagradu onome, koji će vjerovniku biti u pomoć, da dodje do svoga prava kod onoga dužnika, koji je već odsudjen na isplaćenje duga; običaj takova nadarivanja pominje se da je bio kod našega naroda u Bosni i Srbiji (Sclavi nolunt mandare sententias executioni sine aliquo pretio quod dicitur *isdavsctina*). Isto se tako može samo preko latinsko-talijanskih statuta razabrati negdašnje pravno značenje rieči *posobje* i *svojta*: to su neki pojavi zadružnoga života iliti narodnoga udruživanja (u zadarskom i bračkom statutu). Značenje rieči *vražda*, prem da je poznato iz srbskih spomenika, iz vinodolskoga zakona itd., ipak je osobito razgovietno protumačeno u zakoniku dubrovačkom: de paena *Urazde* (sr. Pucić, spom. srbski II. 151).

Kamo će očitijih svjedočanstva, nego li su ova ovdje, da je hrvatska narodnost u Dalmaciji zbilja već iz rana izvojštila svakolika prirodna prava, u svih sferah javnoga i privatnoga života; pak da nije bilo zavidna upliva vlasti mljetačke, koja smetaše koliko većma mogaše jeziku slovjenskomu, bio bi za cielo do još puno veće snage i ugleda došao. Ali ovako valja reći, da je 15. i 16. viek u mnogome pogledu nazadan naprama 13. i 14., u prkos tomu, što je tada duševni život puno razvijeniji i obrazovanost puno veća bila. Znamo iz historije, da je republika mljetačka i njezinim primjerom poticana talijanska stranka naših gradova – tobožnji potomci starieh Rimljana – podupirana još velikim i silnim ugledom latinskoga sveštenstva, više puti upravo zakonom zabranjivala, da se u javnih poslovih govori hrvatski. U petnaestom vieku izdana bi pod uplivom mljetačkim naredba u Trogiru, da od sada ima

u vieću svatko govoriti *latinski* ili *talijanski, što je,* kako se ondje veli, *iz običaja izašlo* (reform. lib. II. 10); i u Dubrovniku ustanovljuje naredba vieća od god. 1472, da se u državnih poslovih negovori jezikom slovinskim, već latinsko-dubrovačkim! Od to doba udje takodjer u običaj ono izopačivanje slovjenskih prezimena na talijansku i odbacivanje dočetka *ić*, čega nije bilo ni u 13. ni u 14. vieku. Za dokaz mogao bih navesti silu prekrasnieh imena, koja se čitaju u latinskih ili talijanskih ispravah te su svakolika narodna slovjenska: evo samo n. pr. kakova su imena, što se nalaze u statutu *lastovskom* pod god. 1367, a to nebijahu prosti seljaci (pučani ili sebri), već viećnici (conseglieri): Marino radovanich, Dobroslau usinich (uzinić), Marin dobroeuich, Marin *consul* (to je valja da Talijanac), Cosma bratoslauich, Boexa ili Uoixa prodanich, Michoe gurgeuich, Piro deberin, Radin cranchouich (hranković ili granković), Stiepcho recoieuich, Dragostan stoichouich, Primil bogdanich, Stancho bratosceuich, Uita puoslauich, Cranislau senchouich, Slitcho marinich, Lucha mirchich, Bercho gislich, Bogdan marinich, Druscho prodanich. God. 1438 bijahu na otoku Mljetu ovi sudci (çudessi): Nale bogoieuich, Ratcho banich, petar ratchouich, Vlahuscia radosaglich, Iuan andrych.

Medju statutima, koji su pisani jezikom narodnim, najodlučnije mjesto dopada *zakonu vinodolskomu,* jer je najstariji vremenom, kada ga po prvi put staviše u pismo, god. 1280, te se u onome obliku nepromienjen održao i kasnije. Sve dakle, što čitamo u vinodolskom zakonu, pisano je već 13. vieka, a kako napried rekosmo, crpeno je iz starih narodnih običaja. Nasuprot statut *krčki* ne samo da je istom g. 1388 sastavljen, nego ima još i novijih dodataka iz 15.–16. vieka. Osim toga ništa se za sigurno nezna, da li je sve ono već od prije bilo kao narodni običaj poznato ili je tada istom za prvi put ustanovljeno. U zakonu se samo kaže, kako su knezovi, gospodari krčki, čuvši velike tužbe od svojih »vernih službenikov otoka krka, ke im činihu hudi ljudi«, poslali na otok neke svoje ljude, a ovi dozvaše preda se podknežina i više »otočkih dobrih muži z krka i za vsega otoka, hoteći učiniti to, ča bi pravo i dobro za vas otok«. Odavle se nemože razabrati, koliko je kod sastavljanja vriedio ugled starih običaja, koliko li upliv ljudi kneževskih: u samom se statutu nigdje nenapominju stari zakoni ili običaji. Posve je drugačije u statutu *poljičkom.* I ondje dolazi najranija godina 1400, a kasnija dopunjenja dosižu čak u 17. viek; ali se ipak umah na početku razgovietno kaže, da je »sući« (praesens) statut učinjen iz staroga novi god. 1400; dakle ove godine bješe statut samo prenačinjen po nekojem starijem. Za to se i u tekstu više puti spominju stari zakoni i običaji: »tvrdeći zakone i običaje« §. 25, »po zakonu i običaju« §. 64, »kako veli stari zakon i običaj« §. 73; a kadšto su napisane po dvie redakcije zakona naporedo: jedna kako je glasio odprije stari zakon, druga kako se ište po novijem zakonu. Noviji se zakon zove »milostiviji«.

Ovi su statuti bogato, ali jošter neispitano vrelo starohrvatskoga prava, koje se razvijalo tečajem viekova uza slobodan život narodnih, od tudjeg upliva prilično zaklonjenih općina, kakono Vinodol, Poljica i još

nekoje. Ovdje je narod naš spravio u formu zakona mnogovječno iskustvo svog općinskog života, koje se odprije kao sveti običaj predavalo od oca na sina, od djeda na unuka. Gdje gdje vidi se još u slogu zakona, kako su iz naroda nikli, po narodnom mišljenju sastavljeni i razloženi te narodnom, reć bi epskom obilatošću pripoviedani. Takovi ostatci starodavne pravne sviesti i mudrosti sačuvaše se u ovih formulah poljičkoga statuta, koje su puno nalične na poslovice: veli stari zakon i običaj, da čovjek baštinu *»ondi ojde, gdi je i zastao«* §. 73.; zakon je stari, da *»istup neima odstupa«* §. 112.; *»od neuzmožnoga nitkor nije dužan«* §. 113.; *»nevolja nima zakona«* §. 228.; *»ništar nije, ča je vazda bilo«* §. 103.; *»pravo je, da svaki trud svoju plaću ima«* §. 198., to isto §. 203.: *»pravo je, da je svak za svoj teg plaćen«*, i najobćenitije načelo u §. 120.: *pravda ima se svakomu jednako diliti.* – Ove obćenite izrjeke dolaze u zakonih kao potvrda i argumentacija, i to je argumentacija sa sviem narodna, na kojoj je narod osnivao svoj zakon ili običaj te ga njome podupirao, da bi se lakše držao u pameti. Ovakva je argumentacija izrečena nekoji put simbolički, u liepoj prostonarodnoj slici, kao u §. 108., gdje se govoreći o kvaru, koji može svinja počiniti u polju ili vinogradu, ovako umuje: *zač svine nosi dvoje oružje, kosu i motiku;* ili je pak u njoj sačuvan koji narodni običaj, kao u §. 229., gdje se pripovieda stari zakon: »more se kovaču samliti nikoliko priko reda«, a uza to dolazi ova znamenita argumentacija: »zač i u kovačnici mlinskomu gvoždju red je, neto dojde«, dakle dva narodna običaja stavljena su u zakonu u savez uzročni. I u tome se vidi narodna prostota i iskrenost, što zakon govoreći o kakovu osobitom zločinu, nepropušta a da nebi umetnuo: »ča nedaj bog« ili »ča bog upasi«; ili će na koncu dodati ovako na priliku: »a toj za toj, neka se nitkor neuči takove hudobe i nečistoće činiti«!

Pojedini zakoni sastavljeni su u zbirku bez sustava juridičkoga; jedan zakon ide za drugim onako, kako su se kojega najživlje opominjali ili ga najviše trebali, a i nijesu svi jednako na obširno izvedeni, već koji se običaj u narodnom životu obilatije razvio, onakav je i zakon. Bilo bi krivo i pomisliti, da su svi narodni običaji iscrpeni te u zakon stavljeni: pravo se veli o tome u poljičkom statutu, da se ima »viditi i razgledati i promislivši prociniti nič po zakonu i običaju, a nič po domisli i po kušenciji; *zač se nemogu prem sve svake stvari napuno sasvim zakoniti, izmiriti i ugonititi, ni se mogu prem sve riči u štatut postaviti ... jere se nemogu sve stvari izimenovati.«* Nu upravo toga radi smije se reći, da su ovi statuti vjerno ogledalo narodnjega života i običaja: preko njih doznajemo, čega nam nezabilježiše stari ljetopisci, mnoge potankosti o uredjenju naših općina, o odnošajih društvenih i familijarnih; doznajemo čim se narod naš po najradije bavio, koji li način života po najvećma poštovao, doznajemo nekoje njegove krjeposti i mahne, a iz kazni kadri smo razabrati, koliku je što vriednost imalo po javnome mišljenju, kakova li je blagost ili strogost medju njimi vladala.

U *pripoviedanju* vlada dramatska živost: nekoji su zakoni otegnuti čak u formu kratkieh pripoviedčica; one rieči, koje tko komu progovara,

obično se navode upravnim govorom, u prvoj i drugoj osobi, kao n. pr. u §. 83.: »ako bi tko rekao: *brate, ja ti ću dati utakam zemlje, zamini se sa mnom*«, ili §. 189.: »ima prizvati gospodara ter mu reći: *gospodine, to je sve božje i tvoje*«. Ovako se isto pripovieda i u listinah. Prema tomu znamenita je u pravnoj stilistici slovjenskih zakona individualizacija, gdje se izriče jedan slučaj za svaki, prvom osobom, kao: »i jošće ako razbojnika moje škodi najdu v noći, to jest mne (meni) škodu čineć ter njega živa nemogu jati, volja da ga neznam, da bim vidil od česa se tužiti, a njega ubiju: u nijednoj riči nimam se osuditi ni suprotiv nemozi nigdore mne pojti volja priti« vinod. zak. Liepo glase takodjer u pravnoj stilistici imperativi, kao: »ako bi tko ugonio, ... plaća duplicu: ako li se neće usvistiti, tadaj jednomu *usici* repa; i jošće ako se neće ostaviti, a ti *posici*«; »on ki priseći ima, *najdi* porotnike, i ako ih nemore imiti, *prisezi* on sam«; »ako nî na plnu meso, kô je jeto, *budi* toga istoga pristava; a on čije je bilo meso, *išći* svoje pravdi« i t. d.

Osobito je spomena vriedna *tautologija*, koja se opaža u pravnoj prozi te dolikuje njezinoj svečanosti, gdje ima biti sve na puno izrečeno. Ovakvimi primjeri obiluju i opet ne samo zakoni nego i listine, koje su juridičke sadržine; medju zakonima u tom je najoriginalniji statut poljički. Evo samo nekoliko primjera iz njegova sloga: ovako i po ovi put, svi kupno svi jedino, ili: svi jedino i skladno, ili: kupno i dogovorno, ili: svi općeno budući zajedno na okupu; kako je dostojno i podobno, svitlo bilodano, mirno bez utiske; grihom proklet očito i navišten za prokleta, gdi je i u kom mestu, zač je to i po čem, držati na svom i o svom, na konac i na svrhu, u listih i zapisih, učiniše i uzakoniše, primiše i uzakoniše i u svoj statut zapisaše, strneći i tvrdeći, sabljusti i pravo dati, strati i obrati, svadiv se i skarav se i t. d. Kad i kada svezano riečcom ‚ali', kao: u pravdi ali parni, načinba ali takmina, priuzeti ali posesti, tere se skubli ali bili prez rane ali modrice i t. d. Uz rieč dolazi neriedko i njezino tumačenje, kao: voda živa, ka nigdar nepriseše; voda rvenica, ka je rukami učinjena; prinesti ga (sc. svine) na rvotinu, gdi je rilo; založiti u tmi, toj rekući otaji. A za dokaz obćenite obilatosti, budi dosta ovaj jedan primjer: »da čagodi čovik prinajde i pribavi ali prikupi ali izdvori ali inako kako godi dostigne sobom i svojim trudom: ča bi prinašao, toj svaki zakon hoće, da je tim voljan i slobodan i u smrt i u život, ili mu za put ili mu za dušu, ili ča mu godi ugodno ot togaj učiniti, rekući onoj, ča je on osobito našao i dobio ili pribavio posli dila, s kim dio ima u plemenšćini, ali je jedan ali jih veće: to je njemu slobodno; kako je stekao, tako more i narediti toj slobodno, kud mu godi drago!«

Ako oduzmemo ova svojstva, koja karakterišu stil juridički, u ostalome se odlikuju naši statuti mnogimi vrlinami zdrava, jezgrovita jezika, pak za to i jesu znatni u historiji naše književnosti kao riedak primjer prave narodne proze, što je imamo iz toga vremena, prije 15. vieka, uza glagolske i nekoje ćirilske listine. Kako je ovdje po najviše govor o životu seoskom, o radnji oko kuće, polja, vinograda, mlinova, oko marve i inoga dobitka, sve je to pripoviedano liepim i bogatiem jezikom narodnim te nosi tragova od mnogih narodnih običaja. Terminologija juridička za svoju tiesnu sferu dosta je dobro razvijena, ako i nije prosta od upliva talijanskih, kojih tiem više ima, čim je stilizacija zakona novija. U zakonu vinodolskom dolaze ove tudje rieči: *band, pena, kaštigati, oficij* i *oficijal* (uza: *služba* i *služabnik*), *areditati, pošišion, fals* i *falso, dupal – duplo, impač* i *impačati* i njemački *likuf*; u poljičkom statutu ima uza to: *apeo* i *apelati, ašišin – ašišinski, avizan, beneficij, deferencija, dota – dotati, embra, fruštati, kuntenat, – kuntentati, kušencija, kvistiun, lige – parti, maganatati, muzuvir, ožurnik, pasanog, na poštu, prokazatur, provižiun, rizik, sentencija, skandao, stabulo, stimati, suveniti, škapao, tastamenat, traditur, turma.* Uz ove većim dielom pravničke izraze, koji su stranom baš i preko nevolje upotrebljeni, imaju još za historiju naše kulture važne tudje rieči iz trgovine i prometa, kao: *tovernar, kvaderna, krdenča;* za tiem novci i mjera, kao: *libra, soldin, bolanač* i *beč*. Naše narodne *grivne*, koja se u glag. listinah spominje, neima u zakonih; ali u poljičkom statutu dolazi za mjeru dužine narodna rieč *rozga* (put opći veliki kroz župu ima biti širok jednu *rozgu*), a za težinu rieč: *naklajaj* (m. *nakladjaj*).

Ovi su zakoni pisani istiem narječjem, kao i glagolske listine, na ime starohrvatskom čakavštinom: tekst vinodolski i krčki pisan je glagolicom, a poljički statut bosansko-hrvatskom ćirilicom. U zakonu vinodolskom imali bismo primjer čakavštine 13. vieka, da nije onaj jediti rukopis na koži, u kojemu je ta starina do nas došla, valja da istom u 15., ili najranije u 14. vieku pisan, na što sluti karakter pisma: kurzivna glagolica, i pravopis: upotrebljuje slovo ⰐⰒ posve kao lat. *i*. a to je noviji način, isto kao što pravi razliku izmedju *ć* (ⱜ) i *šć* (ⱡⱜ). i što mjesto samoglasnoga *r* piše kadikad tudjinskom ortografijom *er*. Teže je reći, koliko je jezik ovoga zakona obnovljen; čini se, da nije znatnih promjena doživio, jer je svakojako još i sada ostalo u vinod. zakonu mnogo jezičnih starina, više nego li u statutu krčkom ili poljičkom i više nego li u starohrvatskoj, dukljanskoj, kronici. Po onome jeditom rukopisu, koji je sada u Zagrebu, izdan je zakon vinodolski od A. Mažuranića, g. 1843, u trećoj knjizi »Kola«, i to onoliko kritično, koliko se može uz transkripciju glagolskih slova u latinska; nekoje se ipak pogrješke podkradoše, koje trebat će da se u novu izdanju isprave (sr. takodjer moje »Primĕre«, str. 160). U Kukuljevićevoj knjižnici ima jedan noviji priepis vinod. zakona na papiru, latinicom pisan, koji reć bi da je potekao iz našega rukopisa, ali još onda, dok nije sadanja matica na prvom listu izderana bila: za to valja kod nova izdanja i taj priepis u pomoć uzeti. Iz sedamnaestoga vieka (od g. 1640) ima tako prozvani zakon *trsatski*, što nije van prenaredjeni tekst zakona vinodolskoga, kako se izriekom veli na početku samoga zakona u onome jeditom, do sada poznatom rukopisu, koji se nalazi u knjižnici Kukuljevićevoj (sr. Književnik, II. 571): dakle i taj tekst imat će se uvažiti, kada dodje do kritičkog izdavanja i pravničkog ocjenjivanja vinodolske starine.

Statut otoka Krka, kojega je najstarija čest od g. 1388, a noviji pripisi od g. 1470, 1483, 1526 i t. d., pisan je od više ruka (izdavatelj u

Arkivu pominje 3. ruke), i to valja da istom u 16. vieku. Na koncu se čita, da je nešto »s harti bombažine na hartu bergaminu« prepisano g. 1526; ali je pitanje, koje se nemože složiti s pameti ljudskom, kako je tko mogao pisati g. 1526 ono, što je tekar god. 1599 ustanovljeno! a tako bi bilo po onome, što se u Arkivu čita: dakle čitavo ovo pitanje ostaje još uviek neriešeno, jer je dosadašnji tekst u Arkivu (II., 277) sa sviem nepouzdan. Narječje otoka Krka još je i danas vrlo znamenito; pak i u statutu ima znatnieh oblika i starina. Po gdješto zanosi jezik već na slovenštinu, kao još većma u istranskom razvodu.

Najobilatiji jest statut poljički, pisan novijom čakavštinom, to će reći takvim jezikom hrvatskim (i statut zove ga *rvackim)*, ikavskog izgovora, koji se već mnogo približuje današnjoj štokavštini. Ovakim narječjem pisan je još život Aleksandra Velikoga, tekst rudnički i nekoje bosansko-hrvatske listine. Zna se iz historije, da su se Poljičani doselili iz Bosne u jedanaestom vieku. Gl. liepu raspravu »Poljica i Poljičani« od p. Mihovila Pavlinovića u »Narodnom koledaru« Matice dalm. za god. 1866. Tekst statuta poljičkoga izdan je kritički u 5. knjizi Arkiva od prof. M. Mesića i tiem je ispunjena želja, koju je davno prije izrekao pokojni Šafařik, kad je po prvi put učenome svietu objavio znamenitost statuta poljičkoga (češki sr. u 3. knjizi njegovieh sabranieh djela, srbski u Glasniku društva srb. slov. VIII.).

Naredbe *kaptola senjskoga* od g. 1380 i naredbe *biskupije modruške* od god. 1589 (tekst je štampan u drugoj knjizi Arkiva latinicom; matica bijaše za cielo glagolska), znatne su u toliko, što potvrdjuju već inače poznatu istinu, da je u tiem biskupijama ne samo u crkvi i na službi božjoj nego takodjer u svih poslovih izvan crkve vladao jezik narodni.* Slovjenština u crkvi senjskoj, modruškoj i krčkoj bieše nekoč i od svjetskih, državnih, vlasti poštovana, više nego li dan današnji; negda su isti kraljevi u svojih pismih na kaptole ili pojedine popove-glagoljaše upotrebljavali glagolicu. Od god. 1463 ima glagolska listina kralja ugarskoga Matije, kojom potvrdjuje neka Frankopanova darovanja, prikazana manastiru sv. Nikole u Gvozdu: ovu je listinu kaptol modruški god. 1471 »od slova do slova, ništar neumankuje spisao i kopijao.« A god. 1527 podieli opet kralj Ferdinand kaptolu senjskomu pravo birati kanonike *glagolskom* listinom, pod koju je kraljevski pečat prisnut u Ostrogonu!

2. *Tragovi srbskih književnih starina do Savinih vremena; stara srbska pisma, povelje, hrisovulje*

Obično se uzima kao početak prave starosrbske književnosti revno nastojanje velikog učitelja i prosvjetitelja naroda srbskoga, sv. Save (oko 1200). Istina je ciela, da je on prvi osnovao u iznova podignutoj

* I drugi kaptoli ili crkveni zborovi imadjahu svojih zakona i statuta. U acta cro-atica pominje se br. 121. zborni zakon redovnika i popova vrbničkih, pisan g. 1487 na kraju jednoga glagolskoga misala.

i ujedinjenoj državi oca svoga Nemanje stroži život hrišćanski i onu obrazovanost, koja se u srednjem vieku spajala s dobrim uredjenjem hierarhijskoga, a osobito manastirskoga života: po njemu se okrete srbski narod stalniem pravcem duševnim, hrišćansko-bizantinskim, toli u crkvenom koli u kulturnom životu, od kojega u napredak i neodusta više. Ali ako i jest tomu tako, mnogi nam ipak znaci nagovješćuju, da se je već pred Savino doba dosta pisalo srbski i da je srbski jezik već prije njega posvema priugotovljen bio za potrebe književne. Žalibog nam je još uviek slabo razbistrena prošlost našega naroda po Bosni, Srbiji i gornjoj Dalmaciji prije dobe Nemanjića te jedva štogod i naslućujemo, kakov bieše ovuda život. Slika, koju nacrtaše o zemlji i narodu putnici zapadne Evrope, kada su za krstonosnih ratova ovuda prolazili, veoma je grozna i za cielo puna pretjerivanja. Neki Raimundus de Agiles opisuje gornju Dalmaciju oko g. 1090 ovako: »Slovinska zemlja (Sclawonia) jest zemlja pusta, bez putova i brdovita; nevidjesmo u njoj preko tri nedjelje dana ni zvieri ni ptica. Stanovnici zemlje tako su prosti i divlji, da nam nehtjedoše niti trga otvorati niti puta pokazivati, već bježeći iz svojih sela i gradića, ubijahu matore babe, sirotinju i bolestnike, koji su od slabosti daleko za ostalom vojskom išli, kao marvu ... Malo ne četrdeset dana bijasmo u slovinskoj zemlji, te trpjesmo toli guste magle, da smo ih pipati mogli i kretanjem jedva nekoliko od sebe otiskivati ... Napokon kod *Skadra* dodjosmo *kralju slovinskomu* (Bodinu?) i s njim uglavismo prijateljstvo; ali i ovdje ubijahu Slovinjani naše ljude po običaju te otimahu neoružaniem, štogod mogahu.« Ništa bolje neumije pripoviedati sto godina kasnije Vilhelmus Tyrius (1188), van što nam s nekoliko rieči kaže i način života: »Dalmacija, kaže, naseljena je narodom divljim i na grabež naviklim, posve je zastrta gorami i šumami, velikimi riekami i pašami, koje se na dugo i široko pružaju, tako da se riedko gdje polje obradjuje, imajući stanovnici ovieh mjesta sve uzdanje života u stadu i marvi ... Narod je surov, bez stege, živi u gorah i šumah, nevješt poljodjelstvu, ali ima veliko mnoštvo stada i marve, te obiluje mliekom, sirom, maslom, mesom, medom i voskom.« – Da neke strane pojave ovog opisa svedemo u pravedne granice, valja nam se sjetiti starog slovjenskog načina života, po kojemu je narod naš od uviek najradije raspršan živio tako, da tudjinac, prolazeći zemljom, skoro nigdje i nedobija pred oči velikieh, skupnieh sela; dodaj k tomu još i to, da su seljaci imali jamačno puno razloga uklanjati se ispred nepozvanih i nemilih gosti te bježati u šume: odatle kriva misao zapadnoga kroniste, da narod živi u gorah i šumah.

Osim ovoga, što nam putnici pripoviedaju o vanjskom životu, znamo iz drugieh izvora i svjedočanstva još nešto, što spada većma na duševni život našega naroda ovieh krajeva. Znamo, da je već i sada bilo ovuda manastira, u kojih se njegovala crkvena slovjenština te se pod njezinim okriljem polagano razvijao i za književnu porabu upriličivao srbski jezik. Papa Aleksandar II. opominjaše god. 1067 nadbiskupa dukljanskoga Petra, da bi imao brigu za *slovjenske manastire*. U jednome od ovakieh manastira zapodjede se po mojem mišljenju prvi

osnov one slovjenske kronike, koju, kako napried rekosmo, bezimenović pop dukljanski u 12. vieku prevede sa slovjenskoga na latinski jezik. Znajući mi, gdje je ležao stari grad Duklja (blizu današnje Podgorice); znajući i to, što već jednom istakosmo, da je pred Nemanjino doba upravo po gornjoj Dalmaciji, uz jadransko primorje, najbudnijim životom živio narod srbski; imajući napokon pred očima samu sadržinu dukljanske kronike po latinskom prievodu, netrebamo ni za čas posumnjati, da se pod oniem slovjenskim jezikom razumieva jezik starosrbski. Ovu pomisao možemo s više strana potvrditi: evo umah jedne prilike. U manastiru Banji, blizu Kotora, ima još i danas stari petrahilj, izvezen na svili zlatom, srebrom i biserom, na kojemu se čita *najstariji do sada poznati srbski* napis od god. 1114. Taj je napis već po dva puta štampan: u četvrtoj knjizi Arkiva, str. 344 i u Miklošićevih Monum. serbica br. 1.; ali se po nesreći čitanje Miklošićevo neslaže sa starijim Sabljarovim, razlika je upravo u onome, što je za naše pitanje vrlo znatno. Jer ako i neima sumnje, da je predlog съ s lokalom prava srbska rieč mjesto starobugarske вѣ, ili da je вѣдет(ь) bar posrbljeno mjesto starobugarskoga вѣдеть, mi bismo ipak još svakojako trebali znati, da li je na pretrahilju izvezeno вѣдеть (sa ь) ili вѣдет (bez ь); isto tako da li вьлѣкто ili влѣкъ, i još nekoje razlike. Nu i ovako pripada tomu, inače neznatnomu napisu, bar za sada još, osobita čast, što je najstariji, ćirilicom zapisani trag srbskoga jezika, koji ako nije baš sam po sebi a ono je važan kao svjedočanstvo za ono, što je negda bilo i za što se sada više nezna.

Već je sprieda, koliko se moglo, kazano a ovdje je dovoljno tek riečju pripomenuti, da je i značenje bogomila u historiji naše kulture i književnosti veoma veliko; za razvitak jezika i njegovo uvedenje u književnost imamo se jamačno upravo njima mnogo zahvaliti. Bogomilstvo cvatijaše u naših zemljah osobito od 10. do 12. vieka. U životu sv. Symeona (Nemanje), koji pisa sin mu Stjepan prvovjenčani kralj srbski, pripovieda se, kako je Nemanja upravo oružanom silom ustao protiv bogomila, koji su se nalazili u njegovoj državi te jedne sažeže, druge raznimi kaznami pokori, treće progna iz svoje države te njihovo imanje podieli medju siromahe; a njihovu učitelju odreza jezik i *njegove nečastive knjige spali*. Ovom prigodom dakle propade sila književnih starina, koje bi se danas brojile u starosrbsku književnost.

Najznatniji ipak zadatak zapade već tada, dok je još u kolievci bio život našega naroda, gradu *Dubrovniku*. Svojim prirodnim položajem prezgodno postavljen onamo, gdje se razni krajevi hrvatsko-srbskoga naroda u jednu primorsku tačku sastaju, istače se on skorim iznad svieh dalmatinskih gradova ugledom, snagom i veličinom te posta u brzo ognjištem, iz kojega su iskre višega, kulturnoga života vrcale na široko i daleko, preko svieh pokrajina na jug i istok, preko Bosne, Srbije, Zahumlja, Duklje i t. d.; po svuda raznošahu Dubrovčani kulturu kao trgovci, rukotvorci i graditelji. Njihovi stari ljetopisi pripoviedaju mnogo o neprilikah, koje su susjedni Slovinjani zadavali gradu Dubrovniku; najradije se bave pričom o kralju Pavlimiru, kojega narodno kazivanje smatra upravo utemeljiteljem slovjenskoga grada: od ono doba, što je njegoviem doseljenjem grad povećan, kaže se da mu je nadjenuto i slovjensko ime *dubrovnik*. Bilo, nebilo u pripoviedanju o kralju Pavlimiru historijske istine, ono nam bar toliko svjedoči, da su već od početka stanovnici grada u neprekinutom, čas prijateljskom čas neprijateljskom, općenju stajali sa susjednimi plemeni hrv. srbskoga naroda. To znamo takodjer iz historije. Konstantin Porphyrogenit pripovieda, da su Dubrovčani nekakav godišnji danak plaćali knezovima: zahumskomu i travunjskomu, za vinograde, što su ih imali na njihovu zemljištu; pak već u devetom vieku, za cara Vasilja, prevažahu na svojih ladjah slovjenske čete u Napulj, da se osvoji grad Bar. I sa silovitimi Neretljani življahu po najviše i naradije kao prijatelji u miru. Dubrovački historici prisvajaju svojemu gradu još i tu čast, da je u njemu već odavna sjedio nadbiskup, kojemu da su podčinjeni bili istočni, bosanski i srbski krajevi. Kada to bi, u tom se današnji historici neslažu (sr. Književnik I, 202); Kukuljević pominje iz arkiva dubrovačkoga bulu pape Paskvala, kojom g. 1102 darova nadbiskupski plašt dubrovačkomu biskupu Dominiku, staviv pod njegovu crkvenu vlast županstvo zahumsko (regnum zachulmiae), srbsko (r. serviliae) i trebinjsko (r. tribuniae), a dubrovački historik prošloga vieka, Gj. Rastić (Resti), piše u poviesti grada Dubrovnika, kako je g. 1189 nadbiskup dubrovački Brnja „rukopoložio“ Radagosta biskupa bosanskoga i taj ga pripoznao za svoga poglavara i *porotio mu se jezikom slovjenskim*.

Evo dakle trostruke bijahu sveze, koje su slovjenski jug vezale na grad Dubrovnik: korist materijalna, općenje kulturno i odnošaji religiozni. Za bogatstvo prirodno, kojim su obilovale istočne i južne zemlje našega naroda, vraćahu im Dubrovčani utakmice plodovima kulture, upoznavahu ih s ugladjenijim načinom života, dozivahu ih ili kao bjegunce primahu u svoj grad, uvršćujući ih u redove svojih vlastela i nadarujući sjajnimi palačami. Kako li ugadja čovjeku, kada u sred nebrojenih jada i nevolja, koje nigda nijesu prestale narod naš tištiti, vidi ovakvu blagu i mirnu, ali neumornu radinost grada Dubrovnika! Po tome je lako dokučiti, za što su se vrlo rano razvila tiesna odnošenja izmedju Dubrovnika i obližnjih slovjenskih knezova: čas ugovarahu savez ili iz nova utvrdjivahu staro prijateljstvo, čas obnavljahu ugovore trgovačke, razjašnjujući ih ili popunjujući, a kadšto dodje baš i do riečanja i svadja. To su doduše stvari sa sviem obične u svietu, ali u našem slučaju postaju nenadano znatne tiem, što su povodom bile, da je *narodni srbski jezik vrlo rano ušao u porabu književnu* te se još do danas sačuvala liepa kita književnih starina, poznatih pod imenom *srbskih listina*, koje su tiem dragocjenije, čim su najstarija pače jedita svjedočanstva narodnoga srbskoga jezika u našoj najstarijoj književnosti.

Tko bi danas znao reći, kada se po prvi put desila zgoda ili potreba, da Dubrovčani ugovaraju sa svojimi susjedi, pak da *ugovor na pismo stavljaju!* Dubrovački ljetopisci pominju doista već pod g. 831 ugovor

mira i prijateljstva medju Dubrovnikom i nekakvim banom travunjskim, koji oni upravo *prvim* i najstarijim zovu. Rastić i Appendini (I. 241) umiju takodjer potanko kazati uvjete onoga mira. Ali kad bi već i bilo njihovo pripoviedanje istinito, književnog traga onomu ugovoru neima više; isto se tako ništa nezna ni za kakav tekst mnogieh drugieh ugovora, koje su Dubrovčani prije jedanaestoga vieka ugovorili s raznimi banovi i knezovi naroda srbskoga. Pripovieda se, da je god. 1023 velik požar grada Dubrovnika uništio veću čest starieh pisama: tko zna, koliko je tada starina našega jezika propalo! Medju tiem Kukuljević nadje u dubrovačkom arkivu (Arkiv, knj. 4. str. 326) listinu (da li izvornu?) od nekojega protospatara i stratiga srbskog i zahumskog, po imenu „Latovitta", od g. 1030–1040, i umah za njom listinu velikoga župana zahumskoga Hranka od g. 1044; za tiem opet dvie listine župana dukljanskoga i zahumskoga Deše od god. 1151 i dvie listine banova Slavogosta i Barića od g. 1152–1160 – ovimi se listinami daruju ili potvrdjuju nekoja imanja benediktinaca otoka Mljeta. Ovdje imamo dakle dvie listine iz prve polovice jedanaestoga vieka, i nekoliko ih iz 12. vieka, ali prije one od Kulin-bana: pisaše ih ljudi našega naroda. Današnji tekst ovieh listina jest doista latinski, ali nama nebi težko bilo i na tu se misao skloniti, da se je iz prva uz tekst latinski nalazio još i slovjenski (srbski). Ta i listina Kulina bana od g. 1189 nije pisana samo jezikom srbskim, već i latinskim. Nije li možda i ovdje bio stari običaj, da se bar nekoje isprave pišu u dva jezika? U listini bosanskoj od g. 1333 kaže se, da je bila pisana u četiri komada: „a tomuj su 4. povelje... dvie latinsci a dvi srpscie... dvie sta u gospodina bana Stefana, a dvie povelje u *Dubrovnici.*" Da nije već iz prva tako bivalo!

Ovo nesigurno nagadjanje dobiva sve to veću vjeru, kada se iz bliže promotre naše najstarije, ćirilicom pisane listine. To je listina Kulina bana od g. 1189, Nemanjina od g. 1199, prastara, ali bez godine, listina općine popovske, i još stariji imenik dubrovačkih ljudi, napokon dva podpisa kneza Miroslava od g. 1186 i 1190. Ove su starine nekako u isto doba pisane, ili bar skorim jedna za drugom, a izlaze s raznieh krajeva našega naroda: jednu pisa Radoje, dijak bana bosanskoga, drugu netko iz općine popovske (Popovo je u Hercegovini blizu Ljubinja), treću netko od družine srbskoga župana Nemanje, može biti na Sv. Gori; a ono ima ipak medju njima i u *jeziku,* što baš nije čudo, i u *pravopisu,* što je osobito znatno, tolika srodnost, pače jednakost, da nebismo mogli toga nikako pravo dokučiti, kad bismo se držali ovakova mišljenja, da je, recimo na priliku, listina Kulina bana od g. 1189 prvo i najstarije, što bi pisano ćirilicom a srbskim jezikom. Tu se vidi tolika sigurnost i okretnost u pisanju jezika srbskoga slovi ćirilskimi; tolika emancipacija, da upravo veća nego li u potonje doba, od upliva crkvene slovjenštine, da nije moguće vjerovati, da nebi bili u Bosni, Zahumlju, Diokleciji i t. d. već davna prije Kulina bana počeli pisati ćirilicom a narodniem jezikom srbskim. Osobito valja na um uzeti jedinstvo u pisanju onieh srbskih glasova, kojih bugarski jezik neima: to su naš ѣ i ѣ. Mjesto prvoga pišu svi naši najstariji spomenici к: тржьшюкѣ, помокѣ;

тиєшка listina Kulina bana, опькиие, кємо, мѣкиикєвикѣ listina popovske općine, помокию, ркакаю listina Nemanjina; a mjesto drugoga dolazi već posebito slovo ѣ (ѧ) i u Kulinovoj listini: ргаѣамѣ (izgovori: ргаѣам), i u Nemanjinoj: ѣѕ ркгєво. Listina općine popovske piše: дѕркдєкѣ (izgovori: ђурђев); njezin pisar nebijaše onako vješt, kao Kulinov dijak Radoje!

Listine ćirilske nijesu nam samo tiem zavriedile, što su najdavnije svjedočanstvo za književno upotrebljavanje srbskoga jezika, kako vidjesmo, čak prije vremena Savinih; nego po što je kasnije svakolika književnost srbska i duhom i jezikom prihvatila strogo-crkveni pravac, na koji je bješe naputio sv. Sava, ostaju nam od 12.–15. vieka još jedine listine, u kojih se očituje nešto više svjetskoga mišljenja i svjetskoga, t. j. prostonarodnoga jezika. Nijesu ipak sve listine u tom jednake.

Dopisivanje bosanskih banova s republikom Dubrovačkom, počam od Kulina u 12. vieku i Matije Stjepana Ninoslava u 13. vieku, koji bijahu poznati privrženici bogomila, pak do Tvrdka i njegovieh nasljednika na bosanskom kraljevstvu u 14.–15. vieku, vodi se ispravnim jezikom i razgovietnim narodnim slogom; vidi se, da pisara nije vezao običaj na svakojake prazne formule ili dugačke biblijske fraze, kojih se je držala duhovna kancelarija vladara srbskih: istom po što se Tvrdko kraljem proglasio (1376), počeše se i bosanski logofeti – do tada bijahu dijaci – jače nadimati i frazeologijom crkvene slovenštine razmetati. S bosanskimi se listinami slaže i ono nekoliko starih pisama 13. vieka, upravljenih na Dubrovnik od knezova humskih i nekoje druge gospode, kao od Andrije kneza humskoga 1240–1249, od Radoslava humskoga 1254, od Črnomira 1253, od kneza Gjure i t. d.; za tiem sva kasnija pisma 14.–15. vieka, koja pisaše republici dubrovačkoj u raznih trgovačkih i novčanih poslovih gospoda bosanska, hercegovačka, primorska i dalmatinska, kao knez Vojislav, Balša i Balšić, Gjuragj konavaoski, Hrvoje spljetski, Jablanići i Sankovići, Sandalj Hranić, Radoslav Pavlović i sin mu Ivaniš i t. d. Ovo bosansko dopisivanje, osim toga što se odlikuje liepim narodnim jezikom, kakova ćeš badava tražiti u strogo srbskih listinah, može se još uzeti kao neka naknada, koju nam daje Bosna za ono, što je inače u literaturi staroga doba zaostala; njezina prošlost, kolebanje medju istokom i zapadom i mienjanje mnogieh gospodara toli u državi koli u crkvi, nepružaše joj dovoljne dokolice, da bi uz mirno i kontemplativno življenje manastirsko zapodjenula onakovu radnju književnu, kakovom se zabavljahu manastiri srbski.

Stara pisma dvora srbskoga počimaju s Nemanjom i njegovom dinastijom. Najstarija je listina Nemanjina, kojom god. 1199 daruje manastir chilandarski.* Iz 13. i 14. vieka ima od svakoga kralja i cara

* Kako znamo, da je Nemanja prije svoga polazka na Sv. Goru mnogo hramova i manastira posagradio u domovini, to je jamačno i za njih pisao hrisovulje, koje su bile starije od listine chilandarske. To nam izriekom potvrdjuje sv. Sava u životopisu sv. Simeona, kada govoreći o manastiru studeničkom, koji je sagradio i bogato nadario Nemanja, navodi za svjedočanstvo „zlatopečatnu povelju" Nemanjinu kao i napis u crkvi na stieni.

srbskoga po više listina, počamši od Stjepana Prvovjenčanoga sve do cara Lazara; nekoje izmedju njih vrlo su obširne i radi bogate sadržine veoma znatne, kao n. pr. hrisovulja kralja Uroša III., kojom je god. 1330 osnovao manastir dečanski (sr. u 3. sv. 7. knjige ruskih peterb. izvješća) ili hrisovulja cara Dušana oko god. 1348, kojom je osnovao manastir sv. Mihajla i Gavrila u Prizrenu (štampana u Glasniku knj. 15.). I poslije propasti države srbske na Kosovu polju ima još dosta listina od srbskih despota sve do pod konac 15. vieka. Listine srbskih vladara ako i nijesu niti u historiji srbske književnosti niti za srbski jezik onako znatne i potrebite, kao što bosanske i ostale zapadne, a ono su tiem znatnije za poznavanje crkvenoga i državnoga života u samoj Srbiji, što sa zahvalnošću priznaje nauka historijska. U onih listinah, kojimi se osnivaju ili daruju nekoji manastiri na Svetoj Gori i po Srbiji, vlada naskroz crkveni, bogoslovni način pripoviedanja, koji je obilato prepleten reminiscencijami iz sv. pisma i mnogieh otaca crkvenih; isto im je tako jezik posve na blizu crkvenoj slovenštini. Nasuprotiv u dopisih na republiku dubrovačku, ako izuzmeš biblijski uvod, u ostalome je i jezik one iste naravi svjetske t. j. narodan, kao što predmet, o kojem se radi. Osobito se jasno vidi, kakova bješe nekoč razlika u Srbiji i u samom pisanju medju jezikom da tako rečem državnim iliti stilom kancelarijskim, koji je bio zajedno stil srbske crkve, i medju jezikom porabe privatne, kada se isporede po dva pisma od istoga vladara ali različitim svrham namienjena; a to se sada već može učiniti, po što imamo obilate zbirke srbskih listina u izdanju Miklošićevu i Pucićevu. U drugoj knjizi srbskih spomenika izdanja Pucićeva ima nekoliko sa sviem kratkih, ali originalnih pisama od srbskoga kralja Uroša II., Milutina II., Uroša III. i cara Dušana i t. d. na kneza i občinu dubrovačku, koje se posve privatnih stvari tiču, po najviše novaca, te su pisane bez logofeta državnih, dakle izvan državne kancelarije, pa za to i jest ondje i jezik narodan i pravopis puno jednostavniji (bez ы često izostavlja ь ili piše na narodnu а), nego li u drugih listinah i od istieh vladara izdanih.

Ovoj naravitoj prostoti u stilu i pravopisu, koji nalazimo u bosanskih i bar u nekojih srbskih listinah, posluži najvećma grad *Dubrovnik*. Dubrovčani, prosti od obzira nabožnih i drugih kojekakvih predrasuda, umješe već odavna svoj vlastiti dobitak mudro spajati s korišču tudjom: tako se zbude te su po čitavom slovjenskom istoku kao odlični susjedi veoma poštovani i svagdje s prevelikom voljom dočekivani bili. Ali i Dubrovnik omilje sviem južniem Slovinjanom uljudnim postupanjem i prijateljskim držanjem: banovi, knezovi i kraljevi srbski i bosanski otimahu se o taj osobiti znak naklonosti i odlikovanja, da ih Dubrovnik upiše u redove svojih vlastela te ugovarajući s Dubrovčanima mir i prijateljstvo nezaboraviše nigda isprositi si slobodno utočište u njihov grad, znajući da što oni jednom obreku, neće tako brzo poreći. Toga radi i bješe Dubrovnik vazda pun to sretnieh to nesretnieh susjeda: u nj sastajaše se upravo cviet hrvatskoga i srbskoga naroda; sve što ima plemenita po rodu i krvi, težaše ovamo, i samo tako može se protu-

mačiti neiscrpiva sila duševna i ono čudo umnieh ljudi, koje ovaj jediti grad rodi na sviet kroz mnogo viekova. Kao što su trgovci dubrovački obilazili čitav poluotok, onako bi opet stranci sa svieh krajeva srbskih i bosanskih dolazili u grad, braći svojoj, da podmire razne potrebe života; pa kad se desila zgoda, da banovi, knezovi i kraljevi s njimi ugovaraju, pošiljahu u grad svoje pouzdanike i dijake. Zaradi ovieh držaše vieće o državnom trošku ljude vješte jeziku srbskomu i ćirilskomu pismu, koji su donesene povelje prepisivali ili prevodili te ih vrstali u javne knjige, a na ime vieća odgovore sastavljali. Ovoj se razboritoj brizi dubrovačkoga vieća imamo i zahvaliti za najveću čest srbskih listina, toli onieh, koje vieće pisa na razne ljude u Bosnu i Srbiju, koli onieh, koje svana stigoše na vieće; jer da se nebude ono toliko staralo, da se originali i vjerni priepisi svieh ovieh starina sačuvaju u dubrovačkih arkivih, jedva bismo danas imali toliko mnoštvo ćirilskih listina, kao što ih zbilja imamo. Samo se kaže, da je kancelarija dubrovačka uz neprestano primanje srbskih dopisa, koji su mnogo puti i sastavljani u Dubrovniku, kamo bješe običaj bosanskih knezova da dijake ili logofete sa sobom povedu radi ugovora, i uz odvraćanje potrebitih odpisa, mnogo zabavljena bila našim jezikom i da je najviše prilike imala izvještiti se u valjanom kancelarijskom stilu; a kako ovdje nijesu smetali onakvi uplivi, kao u kancelariji srbskoj, to i jesu zbilja listine dubrovačke pisane jedniem, vrlo razgovietnim i pravilnim jezikom.

Po što se prava hrvatska književnost u Dubrovniku rodila istom pod konac 15. vieka„ valjalo bi da nam dubrovačke listine, kojih ima od 13.–15. vieka, posluže bar za ogled stare dubrovačke proze; ali kada jezik ovieh listina isporedimo s jezikom prvih dubrovačkih pjesnika, opazit ćemo dosta znatnu razliku, koja se po mojem mišljenju samo tako može protumačiti, ako uzmemo, da listine dubrovačke nijesu baš ni pisane narječjem grada Dubrovnika, koje bješe čakavsko a puno pomiešano s talijanštinom, nego narječjem onieh ljudi, s kojimi je Dubrovnik stajao u neprekinutoj svezi trgovačkoj te radi kojih i jesu one listine pisane. Držim dakle, da listine dubrovačke nijesu historijsko svjedočanstvo za narodni jezik, kojim bi u 14.–15. vieku govorio grad Dubrovnik, već za onaj jezik, kojim govoraše Bosna, Hercegovina i južni dielovi Dalmacije ispod Dubrovnika. To i jest, mislim, glavni razlog uz religioznu i političku razlikost, za što je republika dubrovačka svagda odjelito pominjala ljude i jezik „srbski“ od ljudi i jezika dubrovačkoga, koji su obično zvali „slovinskim“, redje „hrvatskim“ jezikom. Znamo osim toga, da su još i kasnije pjesnici dubrovački u Bosni i Hercegovini tražili čistiji i pravilniji govor našega jezika, nego li bješe njihov domaći dubrovački.

Kada su Turci počeli kršćane balkanskog poluotoka razbijati, razgoniti i vlast im otimati, prebježe, kako iz historije znamo, silan narod iz Bosne i Srbije u Dalmaciju, hrvatsko primorje i dalje nutar u kraljevinu hrvatsku sve do Save. Odatle ima nekoliko ćirilskih pisama čak iz današnje Hrvatske, ali dakako istom od 15. i 16. vieka, iz tako zvane uskočke dobe, osobito od familije Kegljevića. Pisana su jedrim jezikom

prostonarodnim te su štampana medju listinami glagolskimi u zbirci Kukuljevićevoj (bit će jih valja da i više). Ono doba bijaše jezik srbski čak jezikom diplomatskim turskoga, ugarskoga i rumunskoga dvora, kada su štogod s Dubrovnikom ili medju sobom ugovarali: to nam dokazuju njihova pisma, koja se nalaze u zbirci srbskih listina kod Miklošića, kao n. pr. pismo Amurata II. od g. 1430 i 1442 na republiku dubrovačku, pisma Mohameda II., Ali bega, Hamza bega, Bajazita II., Selima I., Sulejmana II.; pismo Matije kralja ugarskoga od god. 1465 na fratra Aleksandra Dubrovčanina, pisma Ivana Zapolje na Mehmed bega, pismo Aleksandra, vojevode moldavskoga na Dubrovnik i t. d.! I slavni junak onoga doba Gjuragj Kastriot Skenderbeg dopisivaše s Dubrovnikom na našem jeziku.

3. Nemanja i sv. Sava

U ono isto doba, kada starohrvatski ljetopisac govori o Hrvatih, da su podloženi od volje u nevolju i od slobodnih u rabotu, stupi narod srbski energijom velikoga župana Nemanje na novu snagu državnu, a sin mu sv. Sava utemelji na osnovu očine tečevine religiozno-kulturni i književni napredak srbskoga naroda. Nastojanje njihovo urodi toli sjajnim uspjehom, da se još i danas sav narod s ponosom sjeća svoje slavne prošlosti, koja bješe njihovo djelo. Već u staro doba priznavahu onako, kao mi danas što velimo, da je Nemanja, veliki župan srbski, nesložnu i raskomadanu domovinu naroda srbskoga i opet složio i ujedinio, te joj granice znatno razmaknuo prema istoku i zapadu. Oba njegova sina, prvovjenčani kralj Stefan i sv. Sava, pisaše život slavnoga roditelja i oba se slažu u toj pomisli, da je Nemanja »obnovio očinu djedinu i veće je utvrdio pomoćju božjom i svojom mudrošću« te je napokon »odasvuda mir i tišina« zavladala u njegovoj državi, jer je u istinu bio »divan i strašan« sviem svojim susjedom. Što domaća žića biblijskim glasom pripoviedaju, isto potvrdjuju i ostala historijska svjedočanstva, da je Nemanja silan i postojan vladalac bio, koji je pregao državu svoju dići iz dojakošnje neznatnosti do slave, ugleda i jakosti. Ova se njegova težnja dostoji to većega poštovanja, što nebi tiem zadovoljan, da uskrisi domovinu silom oružja i hrabrosti, već je htjede preporoditi gojenjem duhovnoga života.

U nekojih krajevih srbskoga naroda, osobito na istoku, koji Nemanji u mladosti dopade da njime upravlja, bijaše kršćanstvo još slabo i tek po imenu poznato; jošter nebiše izbrisani svi spomeni staroga poganskoga života a i herezija bogomilska brojaše mnoštvo sljedbenika. Tu se dakle otvori revnosti Nemanjinoj prostrano polje radnje. I zbilja već rano, dok je još kao mlad čovjek jedniem samo dielom srbske zemlje upravljao, poče se starati, kako bi narod utvrdio u vjeri hristovoj: uze dakle po običaju onoga vremena graditi crkve i manastire te umještati u njih zborove pobožnih kaludjera, koji će narod voditi po stazi kršćanskih krjeposti i u vjeri ga poučavati. Uz mnoge druge zadušbine Nemanjine

spominju srbska žića ovoga svetitelja: manastir sv. bogorodice u Toplici, na rieci Kosalnici; manastir sv. Nikole na rieci Banjskoj blizu Toplice; kasnije svladav sretno zavidnu svoju braću, sagradi u slavu pobjede hram sv. Gjurgja u Rasi, gdje je već od prije bila saborna crkva sv. Petra i Pavla, u kojoj je Nemanja po drugi put kršten obredom grčko-istočnim god. 1144; najslavnije ipak njegovo djelo, koje osnova malo prije odlazka na Sv. Goru, bješe crkva i manastir na rieci Studenici, u kojemu provede prve dvie godine svojega kaludjerskoga života. Sve ove zadušbine Nemanjine bjehu sjajno opravljene te obdarene ikonami, posvećenimi sudovi, *knjigami*, rizami i zavjesi: tako piše sv. Sava za Studenicu. Pače i preko granica svoje vlasti gradjaše Nemanja crkve te šiljaše bogate priloge u glasovita kršćanska mjesta, kao u Jerusolim, u Rim, Carigrad, Bar, Skoplje, Solun. A kako dozna g. 1188, da će car njemački Friderik kroz njegovu zemlju proći s krstonosnom vojskom na istok, odpravi preda nj poslanike u Jegar, da mu se poklone u njegovo ime pak da mu ponude ne samo slobodan prolaz kroz srbsku zemlju već i častan konak. Zapadne kroniste spominju to zbilja i hvale se, kako je Nemanja sjajno dočekao i ugostio cara, i kako je bogatimi darovi odlikovao njega i njegovu družinu: vinom, *medom* (medone) i stadom. (... gratanter egrediebantur obviam peregrinis, et maxime Imperatoris adventum, prout decebat, cum ingenti pompa et apparatu magnifico salutantes, hunc benignis stipant obsequiis. Singulis etiam principum boves, oves, vinum, frumentum et hordeum dividebant).

Ovakvi fakti Nemanjina vladanja, koji su i onako nekoč sa sviem drugojačije značenje imali nego li danas, potekoše za cielo iz te plemenite želje srbskoga vladaoca, da državu svoju trgne iz dosadanjega mraka te je upozna s ostalom kršćanskom Evropom.

Rječiti starosrbski književnik Domentijan sabra sve zasluge Nemanjine sa svojega religioznog gledišta u ovu kitu pohvala: »togda prělьstьnyi mrakъ idolьskyje lьsti mnogobožija otъ nasъ isčeze i molitvami prěpodobьnaago otьca našego (sc. Nemanje) po vьsemъ otьčьstvě jego zare blagověrija javiše se i kapišta (poganski oltari) razdrušiše se i crькъvi hristovy postaviše se i idoli sьkrušiše se i ikony svetyihъ javiše se, běsi proběgoše i vьsečьstьnyi krьstъ hristovъ vьsu zemlju osveti ... episkopi i sveštenici, popove i dijakoni, popečenijemъ prěpodobьnaago javiše se beskrьvьnuju žrtvu vьznosešte Hristu bogu i vьsь klirosъ svešteny ihъ ukrasi se i vъ velьlěpotu odějaše se svetyje crькъvi ... i monastirije staše po vьsemu otьčьstvu prěpodobьnaago, mužije i ženy, malii i velicii, ubozii i bogatii, vьsi ljudije otьčьstva isplьniše svetyje crькъvi hristovy« ...

Ovo prekomjerno iznošenje religiozne strane, kako nam je ovdje u jezgri izložio Domentijan, preote do mala sa sviem mah u mišljenju i ocjenjivanju svieh djela vladalačkih i drugieh, privatnih ili državnih dogodjaja, tako da o nutrnjem životu Nemanjinu i kraj obilatih životopisa jako malo znamo. Što su god Sava i kralj Stjepan o svome ocu pisali, što li poslije njih Domentijan, njima bijaše jednako više pred očima pobožni kaludjer Simeon, nego li slavni vladalac Nemanja. Tko

taj korak Nemanjin, što se pod svoju starost pokaludjerio, najznatnijim u njegovu životu smatra te s religioznim entuziazmom pripovieda o ascezah njegove starosti, kao što to čine naši starosrbski biografi, onome su dakako sva slavna svjetska djela ovoga vladaoca posve neznatna stvar: i za to nam kaže sv. Sava u žiću Simeonovu posve iskreno: »o vladyčьstvě jego i drьžavě neispisahomь po redu, jaže slyšahomь i viděhomь, umnoženija radi slovesь«!

Ako se i zna, da je Sava primjerom svojim potaknuo oca Nemanju, da se pokaludjeri te je pod imenom monaha Simeona najprije preko dvie godine proveo u svojoj zadušbini, manastiru Studenici, g. 1195–1197, a poslije otišao u Sv. Goru (življaše iz prva u vatopedskom, kasnije u hilandarskom manastiru, † 1200); ipak bi krivo bilo istom od sv. Save izvoditi ono čudno naginjanje srbskih vladalaca na strogost manastirsku, ono suvišno i sniženo podlaganje svega u životu pod forme religiozne. Taj se pojav opaža već kod Nemanje, što dovoljno svjedoče napried pomenuti znaci njegove pobožne odanosti prema crkvi i crkvenim institucijama. U tome stajaše Nemanja i čitav srbski narod istočne crkve pod silnim uplivom bizantinskoga pravca religioznoga, koji se već za rana zavezao u nenaravite stranputice, nastojeći, da bi kako vanjskim pretjerivanjem nadomjestio nestadak živa uvjerenja te nutrnju trulost zaličio spoljašnjom sjajnošću.

Neima sumnje, da su u tom duhu strogosti religiozne odgojeni također sinovi Nemanjini, ako i neznamo ništa pobliže. Domentijan kaže samo obćenito: »i rodi syny i dьšteri, i vьspita ih vь vьsakom blagovérii i čistotě, i vьsemu strahu božiju i prěvelikomu sъměreniju davidьsky prěmudrosti nauči je«, a za mladjahnoga Rastka (Savu), koji bješe mezimac i ljubimac roditelja, dodaje još i to: »i polaty na prěbyvanije jemu sъtvoreny byše ... roditelja že jego veliku ljubovь imušta na njemь, često prihoždaasta kь njemu, velika diva isplьnjajušta se o njemь ... i prěložista i na božiju volju, i *svetyimь knjigamь naučista i.*« Najbolje nas u tom utvrdjuje sam život Nemanjinih sinova. Stefan prvovjenčani kralj pisa, kako znamo, život oca svoga jezikom slovjenskosrbskim te nadje uza svoje vladarske poslove još i tomu dokolice, da sastavi *grčkim* jezikom trinaest liturgijskih pitanja na nadbiskupa bugarskoga Demetrija (nebi li to vriedno bilo bar iz poštovanja da se štampa?); mladjega pak sina Rastka (Save) kosnu se taj religiozni pravac još življe, tako da je, kako znamo, i preko volje svojih roditelja prezreo svaku sjajnost svjetsku te namienjenu mu čast državnu ostavio i pobjegao u Sv. Goru. To se dogodi u 17. godini njegova života, dakle god. 1186, po što se uzima, da se Rastko rodio god. 1169.

Sv. *Sava* nebijaše običan kaludjer, niti bi pravo bilo, da se tek njegovoj pobožnosti klanjamo, i njegovu religioznomu zanosu divimo. Istina pobožna osjećanja njegova nježna srca nemogoše odoljeti tihomu blaženstvu manastirskoga života, kako mu ga nahvali nekoji starac Svetogorac, rodom Rusin, a neće valjda biti pretjerano ni ono pripoviedanje o strogom životu na Sv. Gori, gdje je najvećim stradanjem tielo mučio »vьsegda suhь hlěbь jady, i togo po malu, i vь měru vodu pije, i vynu

(vazda) žedaje, vina i masla po malu vьkušaje«, kako Domentijan piše; ali osim ovieh svojstva, kojimi se doista puno razlikovao od obična kaludjera, pokazivahu se u njega već od početka i takove težnje, po kojih se vidi, da se je i kao monah u samotnoj ćeliji jednako opominjao svoga poriekla, znajući, da sin srbskoga vladaoca ima dužnosti ne samo prema bogu već i prema svojemu narodu, da mu valja gledati, da ličnu pobožnost posveti slavi božjoj tako, da će s tiem skopčan bit i napredak domovine: to su težnje, kojih običan monah i nepojima, težnje, za kojimi idu samo ljudi uznosita duha. Sv. Sava bješe doista uz veliku pobožnost, kojom je rasipno blago trošio na gradjenje i ukrasivanje svetogorskih hramova i manastira, takodjer svjestan Srbin, koji se staraše za sreću i slavu naroda svojega oniem putem, koji je sam sebi od početka života odabrao.

Treba li tomu dokaza? ima ih izobila u njegovu životu, koji je čitav podieljen medju bogomoljstvo i koristi srbskomu narodu iskazane. Eno u Sv. Gori, po što je oniem zlatom, koje mu šiljahu roditelji, bogato obdario razne manastire te mnogo crkvi i ćelija posagradio, pomisli i na domovinu (žića pripoviedaju, da ga je na tu misao doveo nekakav starac, ali to će biti samo tako izmišljeno), te umoli igumana, da mu »dâ jedno mjestance zapušteno, da sagradi ćelijicu u svoje ime, da oni koji bi prihodili iz zemlje njegova otačastva, imaju svoj dom.« Ele ova molba nebi povoljna igumanu: igumenu ne godě bystь to i ne stvori volje jego, rieči su Domentijanove. Tako naidje već tada pravedna želja Srbina na odpor tudjinski! Ipak se Nemanja i Sava nedadoše u svojem zahtjevu smesti niti odustaše od njega, dok im nijesu Grci najposlije zadovoljili, bojeći se da nebi tolika dva dobročinitelja ostavila Sv. Goru. Nemanja odabra Hilandar za srbsku lavru, jer mu je to mjesto, po što je čitavu Sv. Goru obašao, najvećma omiljelo. Kada je ovdje dojakošnja pustinja u raj pretvorena te velik manastir sagradjen i crkva krasno obnovljena, posla Nemanja sina svoga u Carigrad caru Aleksiju, neka bi mu ovo imanje potvrdio i još štogod priložio. Car im doda zbilja manastir Zig, a nekoje druge odkupiše od Grka za novce, tako da je sada do 14 manastira zajedno složeno i prozvano Hilandar. Taj u jedno sastavljeni prostrani manastir srbski predan bi zaštiti velikoga župana Stefana i njegoviem nasljednikom. (Sr. Domentijan u životu sv. Save, izd. Danič. str. 168.) Ovdje življaše starac Nemanja (Simeon) još osam mjeseci do svoje smrti, koja se dogodi g. 1200. U to doba brojaše manastir još jako malo kaludjera, kao što se na jednome mjestu sam Sava tuži, ali skorim pod upravom Savinom »ot nejavljenago i malago velelěpьno vьzraste, vь ravьnьstvo sь pročiimi.«

Darežljivošću starca Nemanje i sina mu Save posta Hilandar ne samo najbogatijim manastirom Sv. Gore, već upravo glavom svieh srbskih manastira. Mile uspomene na ovu dvojicu narodnieh svetitelja privlačiše sa svieh krajeva srbskoga naroda mnoštvo pobožnieh duša, da ondje i na onome mjestu bogu služe, gdje njihov otac Simeon i veliki učitelj sv. Sava. Kraljevi i carevi srbski neprestaše se opominjati Sv. Gore i srbske lavre hilandarske. U samom Hilandaru življaše jednako po više

stotina kaludjera, koji su se kraj duhovnieh vježbanja bavili pisanjem knjiga. *Hilandarski manastir* jest *najveća tvornica starosrbskih knjiga:* najljepše i najdragocjenije književne starine starosrbske literature više ovdje sastavljene ili prevedene, ovdje pisane ili prepisane, odavle rasturene i razvučene po svoj Evropi. Što se za našu Hercegovinu kaže: Hercegovina sav sviet naseli a sebe neraseli, isto bi se moglo reći i za srbski Hilandar: sve knjižnice evropske napuni, al sebe neisprazni. Najnoviji putnik svetogorski Dimitrijev Petkovič, nadje post tot discrimina rerum, ipak još preko 300 slov. rukopisa, po najviše srbske recenzije, u samom Hilandaru, u glavnoj knjižnici, a okolo 150 rukopisa u nekoj malenoj ćelijici, sa strane; a kad se dodadu tomu još i ostali svetogorski manastiri, tada će broj srbskih spomenika, što ih još i danas ima u Sv. Gori, narasti na više hiljada!

Da nije dakle sv. Sava ni što drugo učinio, nego što je ovako slavno i znamenito mjesto podigao, ostala bi mu ipak u nas uspomena neumrla; kamo li istom što znamo, da je upravo on i *prvi srbski književnik toga znamenitoga mjesta.*

Sava napisa za manastir hilandarski skorim poslije smrti očine znamenit i obširan *ustav* (типикъ), pod oviem naslovom: Исписание и оуказание житиа сѵщеѥ въ манастыри прѣсветиѥ богородице наставнице и прѣданое мною грѣшнимь и смѣренымь мнѵхомь Савою вамь о господѣ възлюблѥна чеда и братиѥ. Ovu dragocjenu starinu naše književnosti vidje Avraamović g. 1848 u Hilandaru te je opisuje, da je knjiga na koži u 8mini pisana, nestaje joj prvi list kao i listovi izmedju 36. i 38. glave; misli da je pisao po Savinu nalogu nekoji njegov učenik. Srećom ispisa Avraamović iz te knjige bar naslove svieh poglavlja, ima ih brojem 43; pa ako se i nemožemo ni u taj priepis sa sviem pouzdati, jer su nekoje pogrješke očevidne, to se ipak već iz kratkih odlomaka Avraamovićevih dovoljno razabira, koliko je izmienjen i pokvaren tekst istoga tipika u onom priepisu, koji je prošle godine štampan u Glasniku učenog društva, knjizi trećoj. Ovdje su žalibog izbrisane sve osobine starog srbskog pisanja, toli u pravopisu koli u gramatičkih oblicih; čitave rieči i rečenice tako su promienjene, da se mjesto starijega i boljega čita mladje i gore. Toga radi nevriedi tekst, koji je u Glasniku štampan, kao starina jezična, upravo ništa, te bi imala biti naša briga, koju ja preporučam učenomu društvu biogradskomu, da se iz nova postaramo za vjeran priepis onoga kimeliona lavre hilandarske i starosrbske književnosti. Kako svakojaki putnici navaljuju upravo u Hilandar, jer u njemu ima najviše slovjenskih, i to upravo srbskih starina, bojati se je, da nam nebi ta dragocjenost još kako i nestala ili bi je revnost kaludjerska od samoga straha i sumnje kamogod sakrila, gdje bi i propasti mogla. Za čudo mi je, što najnoviji putnik svetogorski, ruski Petkovič, nespominje našega tipika ni jednom riečju! a od Grigoroviceva priepisa nemojmo se mnogo nadati.

Sadržaj hilandarskog tipika dosta je zanimljiv. Najprije se pripovieda kratka historija onoga manastira; spominje se već i Nemanjina smrt, odakle znamo, da je tipik sastavljen istom poslije god. 1200; go-

voreći o tome, kako su Nemanja i Sava našli mjesto pusto te ga uljudili, manastir sagradili i crkvu ukrasili, dodaju se još i te znatne rieči: *priložihomь že knigy.* Za tiem dolaze potanke ustanove, kako treba da kaludjeri provedu pojedine časove svakoga dana; što da rade, od čega li da žive, kakovo im jelo i pilo; kako da se izabira iguman, kojemu netreba carske potvrde, kako li drugi službenici itd.

U 42. glavi tipika hilandarskoga pominje se *ustavьcь* karejski ili orahovički, koji je već god. 1199 sv. Sava izradio za sebe i nakon sebe za onoga jednog ili dvojicu kaludjera, koji bi htjeli u tom tihom mjestancu, u skrovnoj ćeliji, bogu služeći dneve provoditi. Taj je »ustavac« pisan na jednom komadu kože te se je uvijen dobro sačuvao, osim prva dva redka, koja su jako strta. Avraamović kaže, da je isti tekst takodjer više vrata od ćelije u kamen urezan s mnogo kratica. Ovaj je tipik po prvi put čitav štampan g. 1840 u drugoj knjizi Golubice, po priepisu L. Mušickoga ali posve iskvaren po novom ruskom čitanju. Ako se je to i moglo oprostiti još god. 1840, nemože se oprostiti dan današnji; a ono je ipak i pošljednji putnik svetogorski, napried spomenuti Petkovič, počinio istu ludu pogrješku, te je taj tipik prepisao barbarskim iskvarenjem i pravopisa i gramatičkih oblika po današnjem ruskom čitanju! Taj nagrdjeni priepis štampan je u Zapiskah car. peterb. akademije, tom 6, knj. 2. Daničić nastojaše u Književniku od g. 1866, da po nekom novijem, ali vjernom priepisu dotjera tekst prema izvornoj starini. Željeti bi bilo svakojako, da se i od toga spomenika još jedan put dobije što vjerniji priepis.

Već ovima djelima, i kada odustanemo ocjenjivati književno značenje, objavi Sava svoj organizatorski um, koji se je do skora puno znatnijim stvarima odlikovao. Jer po što je u Hilandaru o godišnjici smrti Nemanjine (dakle 1201) po želji skupljenieh otaca svetogorskih, napisao »kanone i stihiri i čudotvorenija« oca svojega, sada svetim proglašenoga Simeona (nemisli se, da bi današnja služba sv. Simeona bila ono prvo i izvorno djelo Savino); po što je postavljen za jereja i nakon kratka vremena za arhimandrita: ode po prilici početkom g. 1203 iz Sv. Gore u Srbiju, kamo bi pozvan od svoga starijega brata Stefana. On ponese sa sobom i tielo oca svoga Nemanje, da ga položi u hramu Studeničkom, koje je bila želja samoga oca.

Uzrok putovanja Savina bijaše koliko žalostan po domovinu, toliko častan po njega. Jer kada se Nemanja odrekao vladanja (1195), priedje velikožupanska vlast na najstarijega sina Stefana, kojemu je otac svečano predao pred sakupljenimi boljari i čitavim narodom; mladjemu pak sinu Vukanu (Vlьkanь zovu ga domaći ljetopisi), Stefanovu bratu, zapade Dioklecija i gornja Dalmacija s naslovom: velikoga kneza (велии кнезь). Ali braća neživljahu za dugo u slozi i ljubavi; pomoćju stranaca (to bijaše kralj ugarski i rimski papa) usta Vukan protiv starijega brata i bi, kako sam Stefan piše u životu oca Nemanje »priestupnik zapoviedi očinih: izvede bo inoplemenike na otačbinu svoju i prognav brata iz zemlje, pretvori je u pustoš ...« Nije naš zadatak, da se ovdje oko nesretnoga razdora izmedju rodjene braće zabavljamo; tek za dokaz,

da su već naši stari književnici (kralj Stefan, Sava i Domentijan) živo osjećali nesreću naroda svoga, koja poteče iz onog razdora, napominjemo rieči Domentijanove, koje se na taj dogodjaj protežu: »vь sicevomь vraždevanii i gonjenii meždu bratoma vь velicěj nuždi, jako vь těsnotě někojej zemlji odrьžimoj byvši i mnogymь plěnovanijemь i prolitijemь krьve zapustěvьši i neoranijemь glademь do konca pogybajušti, jako mnogymь po tuždej zemlji raziti se«, to će reći: radi takova razdora i gonjenja medju braćom bijaše srbska zemlja u velikoj nevolji, kao u nekakvoj tjeskobi, te radi mnogoga plienjenja i proljevanja krvi opustje a poradi neoranja pogibaše od gladi tako, da se je silan sviet u tudjinu razbjegao!

Sred ovakieh nevolja, koje pritiskoše zemlju srbsku, sjeti se Stefan brata svoga na sv. Gori te ga pozva, da dodje kući, da izmiri rodjenu braću i da melemom svojih krjeposti zalieči rane domovine. Tiem počima nov odsjek u životu i radnji Savinoj: to je doba njegova prebivanja medju braćom, kadno upravljaše manastirom studeničkim. Ako i bijaše Sava za sada samo arhimandrit studenički, blagi upliv njegova revnoga nastojanja rasprostiraše se ipak daleko izvan zidina manastirskih. On bo podupiraše iz svieh sila brata svoga u raznih poslovih državnih, obavljaše znamenite naloge političke te bijaše jednom rieči važnim posrednikom ne samo izmedju braće nego takodjer, gdje je trebalo Srbiju napram vanjskomu svietu zastupati; osobito pak nastajavaše, da postane u najodličnijem značenju *duhovnim učiteljem i prosvjetiteljem srbskoga naroda.* Obilazeći po narodu, poučavaše ga u vjeri kršćanskoj, gradjaše crkve i manastire, velike i male, kamene i drvene, i da se poslužimo riečima njegova učenika Domentijana: „vьsakyj obrazь Svetyje Gory prěnese vь svoje otьčьstvo". Već iz rana zamisli Sava i tu misao, da ustroji samostalnu, narodno-srbsku crkvu i hierarhiju. Toga radi poče uz pomoć brata Stefana graditi buduću stolicu srbske arhiepiskopije, sjajni manastir u *Žiči.* Ovamo bješe dozvao mnoštvo iskusnih graditelja iz grčke zemlje te im sam glavom nalagaše, kako će što uraditi i ukrasiti. A kad nadje, da je njegovo nastojanje u domovini dovoljno uspjelo, ostavi i preko volje brata svoga Srbiju te se povrati u sv. Goru, za cielo ne toga radi da bi u manastirskoj tišini mirovao a na domovinu nepomišljao, nego da veliko djelo svoje, duhovni prieporod naroda srbskoga, na konac dotjera. Do skora bo ode sa svete Gore u Niceju k svatu si, grčkomu caru Teodoru Laskaru te zamoli od njega, da dade srbskoj zemlji duhovnu glavu, arhiepiskopa, kojega bi po carskoj zapoviesti patrijarak carigradski posvetio. Car nadje samoga Savu najvrednijim tog visokog dostojanstva te zapovjedi patrijarku Germanu,* da ga posveti za arhiepiskopa srbskoga, što se i dogodi g. 1221. A da bi samostalnost srbske zemlje podpunija bila, isprosi podjedno Sava od grčkoga patrijarka, da u napredak arhiepiskopi srbski netrebaju dohoditi u Carigrad radi posvećenja, već da novoizabrani arhiepiskop skupi oko sebe zbor svojih episkopa i da ga ovi

* Filaret u djelu Святіе южныхъ славянъ I. str. 17. nota 23. svraća pozornost našu na hronologijske neprilike, koje se protive običnomu pripoviedanju. Car Teodor umrie g. 1221 a German posta patrijarkom tekar god. 1226!

izmedju sebe posvete. Ovako posta otačbina srbska, kako Domentijan veli, u crkvenom pogledu *samoosveštena,* kao što je od prije u političkom *samodržavna* bila.

Dok je još Sava arhimandritom i igumanom studeničkim bio (do 1215), staraše se za dobar ustav svoga manastira te sastavi za nj poseban *tipik,* naličan po svoj prilici na onaj od hilandarskoga manastira, o kojemu bješe napried govor. Taj tipik iliti *obrazьnikь svetaago Savy srьbьskaago* nije se u originalu sačuvao, već u priepisu iz 17. vieka (od g. 1619), koji je po svoj prilici sa samoga originala Savina sačinjen; rukopisni zbornik, u kojem se taj priepis nalazio, imadjaše nekoč Šafařík kod sebe, on ga i opisa u Jahrbuch der Literatur 1831, Bd. 53. Anz. Bl. 26 Nr. 71 (sr. u Gesch. der südsl. Liter. III. str. 203, br. 108.), al se danas više za nj nezna. Nije li može biti u Karlovcih? propao valjda nije, a vriedno bi bilo, da se i ta dragocjenost objelodani. Do sada štampan je samo malen odlomak u Šafaříkovoj knjizi: serb. Lesekörner. Nego u onom istom rukopisnom zborniku nadje se te je po njemu i štampano u Šafaříkovih: památky dřevního pisemn. Jihoslovanův, *žiće sv. Simeona,* pisano od *Save* na istomu mjestu, na ime u Studenici, dok je Sava ondje igumanom bio, s ovakim naslovom: »слово ꙗ· о наслѣдованіи свѣтаго монастира сего (sc. Studenice) прѣподобнымь отьцемь нашимь и ѯтиторомь, господиномь Гѹмеѡномь и о житіи его.« Evo imamo dakle dvojaki trag književnoj radnji igumana Save u Studenici: jedno je životopis oca Nemanje, kojemu je već odprije službu (officium) sastavio na sv. Gori, a drugo tipik za manastir Studenicu. Da li je povrh ove originalne radnje još štogod pisao kao iguman studenički, toga danas neznamo; ali to znamo, da kada se je kao arhiepiskop srbski preko sv. Gore i Soluna u domovinu vraćao, svrati se uz put k svome davnašnjemu prijatelju, mitropolitu solunskomu Kostadiju, te se posavjetova s njime mnogo o stvarih crkvenih, a boraveći ondje neko vrieme u manastiru Filokalu *„knigy mnogy prěpisa zakonьnyje o ispravljenii věrě, ihьže trěbovaaše sьborьnaja jemu crьkvi.«* Kakove su to knjige bile, nije nam izvjestno; ali svakako mislim, da se medju njima razumieva i *nomokanon* za novo uredjenu crkvu srbsku. Jer kada je već kao arhiepiskop svečano uljezao u domovinu, bijaše mu prva briga, da ustroji hierarhiju; s toga odabra izmedju svojih učenika dovoljan broj razumnih i častnih ljudi te ih posveti za episkope i „raspisavь strany otьčьstva svojego i posьla kogoždo ihь vь jenoriju svoju po dostojaniju, jakože kogo znajaše, naučivь ihь bogopodobьně i prědavь imь komuždo *knigy zakonьnyje.*" Tu nam se dakle i opet pokazuje Sava podjedno kao organizator srbske crkve i kao početnik srbske književnosti.

U arhiepiskopskom dostojanstvu, kojemu je za priestô odabrao sjajnu, sada već liepo prigotovljenu *Žiču,** neprestajaše Sava jednako služiti bogu i domovini. Da bi narod srbski bolje utvrdio u vjeri Hristovoj,

* U tom manastiru ima znamenit napis, kojim kralj Stefan i sin mu Radoslav daruju Žiči velike pravice, mnoga imanja i svakojake dragocjenosti, medju kojimi takodjer *sveta evangjelja i mnoge knjige.* Taj je napis štampan kod Šafařika i Miklošića; sr. takodjer Glasnik XI. str. 158.

sabra umah sabor crkveni „od velikih igumana i častnih monaha, od popova i dijakona i svega naroda“ te sam glavom u sjajnom arhijerejskom odielu propoviedaše sakupljenomu narodu evangjelje i tumačaše istine vjere hrišćanske; a svoje odabrane učenike razašiljaše kao propope na sve strane domovine, da „nedostatke ispunjuju“, da one koji su se bez crkvenoga blagoslova ženili, skupljaju u crkve, pak da ih vjenčaju i blagosilju: starce, sredovječne i mlade, muževe i žene, i djecu rodjenu u braku bez zakonitog blagoslova. Starajući se ovako s jedne strane, da u narodu vjeru i moralnost podigne, bijaše mu s druge strane i podpuna samostalnost državna na srcu. Ovoj se nemogaše nadati toliko iz Carigrada, koliko iz Rima. Toga radi obrati se na papu, s kojim je i brat mu Stefan nakon izmirenja s Vukanom u prijateljstvu živio. Nema razloga, za što da nevjerujemo Domentijanu, koji nam o tome tako pripovieda, da je Sava odpravio u Rim svoga episkopa Metodija pišući pismo na papu, u kojem ga „prosi jako da posьljetь jemu blagoslovenije otь svetyju apostolu i otь togo samogo blagoslovenyj věnьcь, jako da věnьčajetь brata svojego na kraljevьstvo *po prьvomu otьčьstvu kraljevьstva ihь, vь njemьže i otьcь ihь rodi se* po božьstьnomu sьmotreniju vь *městě rekoměmь Dioklitiji, ježe zovetь se veliko kraljevьstvo otь prьva.*“ Odavle se vidi, da se je Sava, moleći od pape za brata svoga kraljevsku krunu, pozivao na ono, što su već od prije pape rimske srbskim vladaocem priznali, naročito u 11. vieku papa Grgur VII. gospodaru dukljanskomu Mihailu, a ne davna papa Inocencij Vukanu, kojemu u listu od g. 1199 bješe podao naslov: *„regi Dalmatie et Dioclie.“* I zbilja s veoma mudrih razloga ispuni papa želju Savinu te godine 1222 krunjen bi Stefan vrlo svečano u Žiči za kralja srbskoga, odakle mu i osta naslov: *prvovjenčani* kralj.

Smijemo za cielo reći, da je rodoljubivo srce Savino oviem postiglo, što je po najvećma željelo: on vidje kraljevskom krunom potvrdjenu državnu samostalnost domovine a nezavisnom hierarhijom uredjenu srbsku crkvu, koja življaše u miru na lievo i desno te prijateljeva toli sa Carigradom koli s Rimom; on doživje tu veliku radost, da je svojima očima gledao liepe plodove svog neutrudivog nastojanja, koji su obilato uspievali na svakoj strani srbskoga kraljevstva. Na samrtnoj postelji zakaludjeri još brata svoga Stefana i dade mu ime *Simon;* njegovo tielo sahraniše iz prva u Studenici, kasnije ga prenesoše u Žiču. Po očinoj smrti krunisa sina mu Radoslava za srbskoga kralja, g. 1228, i skoro za tiem naveze se u Dalmaciji na more te ode put istoka, da obhodi sveta mjesta. Na tome putu bješe svuda dočekivan s najvećim poštovanjem i velikom svečanošću te se napokon preko sv. Gore, koju je i sada svu obašao, vrati u domovinu. Po treći put evo dodje on u svoju milu Srbiju, te posjeti odabrana mjesta: Studenicu i Žiču, na koja ga vezahu sladke uspomene od oca i brata; on proputova i opet razne dielove svoje domovine, a silan sviet sa svieh krajeva vrvljaše do njega, da se okriepi liepimi naukami svog velikog učitelja. On bijaše jednako i pod svoju starost učitelj naroda svoga, otac ubogieh, zaštitnik progonjenieh, prijatelj svega dobra a neprijatelj svega zla: često sabiraše oko

sebe zborove episkopa i blagorazumnieh otaca te s njimi zajedno popravljaše vjeru Hristovu, poučavajući ih u svakoj dobroti. Što je putujući istokom dobra našao u uredjenju crkvenom, to proučiv htjede i u svoju domovinu da presadi. Domentijan kaže o tome ovako: vьseljenьskoje prьvěje prijemь zakonopoloženije, i vyše paky dostigь ijerosalimьskaago ispravljenija, *i oboje dobrě sьloživь i otь oboju lučьšeje prěbiraje* utvrьždaaše ispravljaje crьkovьnoje utvrьždenije i zakonьnoje ispravljenije.“

Sava preživje nov prievrat državni u Srbiji, kadno se vlastela pobuniše protiv kralja Radoslava te morade uzmaći u Drač, a na kraljevski priestô sjede mladji mu brat Vladislav. Savi podje za rukom da utješi Radoslava te ga napokon i nagovori, da se zakaludjeri, primiv kaludjersko ime Jovana; poslije toga vjenča on sam po treći put na kraljevski priestô Vladislava, g. 1234. Ele napokon dotešča i njemu čast arhiepiskopska te je naumi povjeriti mladjim i snažnijim rukama. Našav za toliko dostojanstvo vriedna čovjeka, jeromonaha Arsenija, sazva u Žiču zbor crkveni i ovdje ga na svoje mjesto posveti za arhiepiskopa srbskoga, a sam se naveze po drugi put na more diokletijsko, te ode i opet da vidi sveta mjesta na istoku. Ovaj put obadje sav istok na daleko i široko, bi u Jerusolimu i svuda po Palestini, razgleda jerihonske krajeve i jordanske pustinje; vidje Aleksandriju, pustinju u Mareoti i Libiji, i Tebajidu, bi na gori sinajskoj te ode čak do Babilona. Ne samo kršćanske poglavice, nego i muhamedovski Sultani dočekivahu Savu s najvećom svečanošću: tako zapovjedi sultan babilonski, da mu se spremi za prebivanje posebna palača, u koju je sve potrebito iz sultanova dvora dobivao! Vraćajući se preko sirijskoga mora kući, spopade starca umorena od mnogieh putova još i morska bolest te se jedva dovezao do Carigrada. Probaviv ondje neko vrieme, gdje se je i sa carskimi majstori razgovarao, jamačno o nekojem novom djelu, koje bješe namienio svojoj miloj otačbini, svrati se uz put u bugarsku priestolnicu, Trnov grad, k bugarskomu caru Joanu Asenju. Ovdje ga iznova uhvati još žešća bolest, a on odpremiv sve svete stvari crkvene, koje je s istoka sa sobom nosio, kući u Srbiju, te poručiv pozdrav i blagoslov srodnikom svojim, stadu svome i cieloj otačbini, oprosti se srdačno od svojih učenika te izdahnu noću od subote na nedjelju, dne 14. januarija g. 1237.

Savino tielo pogreboše svečano u hramu svetieh 40 mučenika, pri rieci Jetri, u gradu Trnovu. Ali poslije nekoliko godina dodje kralj Vladislav sa sjajnom pratnjom te zaiska od tasta svoga, da mu preda sv. moći, da ih prenese u Srbiju. Car nehtjede umah na to pristati, jer mu je veoma žao bilo s tolikom se svetinjom rastati, dok ga, kako Domentijan pripovieda, neko strašno vidjenje noćno neskloni, da usliši molitvu Vladislavovu. Ovaj prenese tielo Savino svečano u Srbiju te ga položi u manastiru Mileševi, gdje je iz prva u grobu ležalo, a kasnije javno u crkvi izloženo, sve do god. 1595, kadno ga surovi Sinan Paša diže sa svog mjesta te spali na Vračaru pred Biogradom. I grčka i rimska crkva štuje Savu kao božjeg ugodnika te mu slavi spomen svake godine na dan 14. januarija.

Nemogosmo mimoići ovog kratkog pripoviedanja iz života sv. Save, jer se bez toga nemože nikako dokučiti njegovo veliko značenje u historiji kulture i književnosti srbskoga naroda. Sva Savina djela potekoše iz jedne glavne misli, da proslavi boga i svoj narod, koja misao odsieva iz čitava njegova života kao iz sjajna ogledala. Ako bi mu tkogod prigovarao, da su njegove težnje suviše na jednu, i to religioznu stranu naklonjene, to nije njegova osobna krivnja, već ako jest kakova, a ono je krivnja okolnosti i vremena, u kojem je živio, kadno je naročito u bizantinskom carstvu sav duhovni život nárôdâ ovakim pravcem pošao. Pače smije se reći, da je Sava u mnogom obziru čak iza sebe ostavio tiesne ideje svoga vremena; za to ga mnogi historici još ni danas nerazumiju. To se osobito tiče njegovieh odnošenja prema zapadu i rimskome papi, u čemu je Sava prostiji bio od predrasuda i nerazložnih antipatija, nego li mnogi današnji pravoslavni historik, koji se ili uklanja svemu onomu, što se na to pitanje proteže te niječe ono, što domaći izvori potvrdjuju, ili pak bi svom silom htio, da od Save načini nesnosna fanatika.

4. Općeniti karakter starosrbske književnosti

Uza Savin život napomenusmo i njegova *književna* djela. Radi njihove važnosti povratiti nam se je opet k njima. Kao god što je Sava položio čvrst osnov uredjenju crkvenom u Srbiji, na kojem mogahu potonji srbski vladaoci dalje graditi, isto je tako i u literaturi zasjekao stalan pravac, u kojem ga nasljedovahu svi potonji starosrbski književnici. Sava stoji u starosrbskoj literaturi na čelu čitave škole, koja življaše do propasti državne samostalnosti srbske da i preživje tu katastrofu sve do konca 15. vieka Njegoviem primjerom ponukan pisa brat mu Stefan, prvovjenčani kralj, život oca svoga Nemanje; u nj se ugledaše kao u svoga učitelja mnogobrojni učenici, koje već na sv. Gori skupljaše oko sebe te ih poticaše na marljivu radnju, a odabraniem izmedju njih povjeri kasnije i upravu srbskih episkopija. Tako odgaji on sam svojim uplivom i ugledom čitavu školu srbskih književnika, koja brojaše izmedju sebe i vladalačkih glava (Stefana, prvovjenčanoga kralja; Visokoga Stefana, despota Lazarevića) i velikieh crkvenih dostojanstvenika (arhiepiskopa Nikodima, Danila), a po najviše skromnih kaludjera. Što u njihovoj književnoj radnji neima toliko originalnosti, koliko mehaničke marljivosti, tomu nije uzrokom sam začetnik škole; ta njega je malo tko od njih i dostigao, kamo li nadvisio; već ono duhovno skrbništvo obrazovanosti bizantinske, od koje su svi starosrbski književnici baštinili i dobra i zla svojstva kao njezina duhovna djeca.

Svakolika književna radnja tog odsjeka dade se svesti na nekoliko glavnieh načela, u kojih se slažu pojedini pojavi i po formi i po sadržini, te se u tome i sastoji obći karakter starosrbske književnosti.

Jezik preuzeše srbski književnici, budući svi sveštenoga reda, iz crkve bugarske, od koje je donle srbski narod svoju hrišćansku obrazovanost

crpao. Da se je već mnogo prije Savina vremena srbskim jezikom pisalo, nastojasmo dokazati sprieda, na str. 142.; ele pravac Savin bi ipak i u tome pogledu odlučan. Njegoviem pisanjem uzakoni se u srbskoj crkvi tako zvana srbska slovjenština, to će reći narječje crkve bugarske, dotjerano prema glasovnim zakonom jezika srbskoga, u koje se tek iz nepomnje ili neznanja miešalo sad više sad manje narodnieh rieči i oblika. Rekoh napried, da smo još uviek u takovoj nezgodi te nemožemo doći do originalnog jezika sv. Save; jer sve, što je njegova do sada sviet ugledalo, ili je u jeziku pokvareno ili je po kasnu priepisu naštampano. Niti izdanje života sv. Simeona, koje pisa kralj Stefan, prem da je u Šafařikovoj knjizi izradjeno po rukopisu 13. do 14. stoljeća, koji je nekoč bio u Hilandaru a sada je u Parizu, nije ipak s filologijske strane sa sviem pouzdano. I tako književna djela ove dvojice najstarijih srbskih književnika nijesu još u onako vjernoj slici na sviet izdana, kako bismo željeli.

Da bi rodjeni Srbin uzmogao pisati narječjem crkvenim, trebaše mu nauke, koju su po najviše crpli iz marljiva čitanja crkveno-slovjenskih knjiga, manje iz ličnoga poučavanja. Kod manastira, osobito na sv. Gori, bijaše dosta zgode, da se u tome poslu vježbaju. Ali nije svakomu lako bilo ni prepisivati sa bugarskoga na srbsko narječje. Evo kako se u rukopisu 14. vieka (od god. 1374), u starosrbskom Triodu, koji je sada u Ruskoj, tuži prepisač Srbin: Sij triodь .. ispisa se u svetoj Sinai rukoju rabь božjihь ijeromonahь *ijakova* i grěšni *janikije* svetomu arhistratigu crьkve srьbskyje u jerusolimě; izvoda svetogorskoga pravoga, vse na redu, i sь tipikomь i sь ohtaikomь, ništa da ne lipsa; izvoda novoga nь istinь *bugarskoga jezyka*, terь bogь věstь, *velma ni je bilo usilno prěstavlěti ga na srьbsky jezykь* ... i kako smo vь izvodě nahodili, takoj smo pisali: ni odlagali, ni prilagali." (Uč. zapis. II. 102.) Osobito pak karakteriše ovako prepisivanje zapiska iz rukopisa 16. vieka u manastiru Hilandaru, gdje se kaže: „Vь lěto 7099 (1585) prěpisahь siju knjigu *Josipa prěmudrago* otь *ruskaga* izvoda, po nježe ne obrětaše se sija knjiga Josipь našimь srьbьskymь jezykomь ni vь Svetěj Gorě vь srьbьskyhь monastyrěhь, ni vь srьbьscěj zemlji; po nježe mnogo iskahь i ispitovahь; nevěmь ašte gdě jestь vь blьgarьskyhь zemljahь, nь ne uznahь, po nježe i tamo pitahь; nь prinesena bystь otь russkyje zemlje. *Velmi težьko bystь našemu srbьskomu jezyku na čtenije, jako mnozěmь ne znati, čьto čьlutъ, ruskyъ rěčej ne razumějušte.* Azъ že monastyrьskymь poslanijemь i vtoriceju byhь vь ruskyhь zemljahь .. i tako privikohь jeliko mi razuměti mnogyje ruskyje rěči vь sie knižě – i prěpisahь srьbskymi rěčьmi vь pirgu svetago Savy vь kareahь" (sr. Petkovič, obzor ath. drev. str. 57.). Što ovdje prepisač sa sviem iskreno pripovieda, da mu je posao težak bio, onako su radili za cielo i mnogi prepisači starijega doba, već onamo od Savinih vremena. Po vremenu uobičaji se taj službeni jezik u srbskoj književnosti te posta zakonom, da se njime piše i ono, što nebi trebalo da bude u tiesnoj svezi sa crkvom, kao n. pr. žića, ljetopisi i zakoni; dapače jezik najstarijih spomenika mnogo je još slobodniji, okretniji i narodniji, nego li u kasnijih

djelih. Iz svieh do sada štampanih književnih starina srbskih skupljeno je jezično blago u prekrasnom djelu *Gj. Daničića: Rječnik iz književnih starina srpskih*. Tri diela, u Biogradu 1862–1864. Ovim je rječnikom Daničić neizmjerno mnogo privriedio našoj naučnoj književnosti; njime je čvrst temelj položen historijskomu ispitivanju našega jezika.

Buduć da je nauke i vježbanja trebalo, dok bi se u starosrbsku književnost uveo jednoličan jezik crkveni, udešen prema glasovnim potrebam srbskoga jezika, to se jošter u 13. vieku nalazi dosta spomenika, koji su na pola bugarski a na pola srbski, gdje se kao za uspomenu sačuvao po koji ѧ m. є ili ѫ m. ѹ, ili ъ m. ь. Mjesto svieh napomenut ću za primjer samo evangjelje, koje pisa starac Simeon svojemu gospodinu „velijemu županu Vlьku u Peći, u gradě Rasě“ (oko 1200). U njemu se čita, po opisu tog rukopisa od Sreznjevskoga (Zapiski imp. ak. nauk, t. IX. knj. 1. str. 29), slovo ѫ pet puti, ѧ pet puti, ѧ i ѭ vrlo često, i to obično ondje, gdje bi po pravilu jezičnom trebalo da bude ѫ i ѭ, ali ъ m. ь posve riedko. Ovo su jasni znaci, da je starac Simeon svoj tekst prepisao sa originala bugarskog, i to iz takova rukopisa, u kojemu je već po običaju srednjobugarskih spomenika glas ѧ pomiešan sa ѫ. Kasnije (u 14. i 15. vieku) kada se je srbska književnost utvrdila a bugarska malaksala, dogodi se na protivno, da je upliv srbskoga jezika i pravopisa pomjerio nekoje spomenike bugarske.

Kako su u starosrbskoj književnosti velikom većinom nesamostalna djela, to nemože bit pravo ni govora o *načinu pisanja*. Što je prepisivano, ondje su tek nekoje rieči ili oblici izmienjeni, ali slog i skladanje sintaktičko osta nepromienjeno. U prievodih, koji su redovito sa grčkoga jezika učinjeni, vladaju ista načela robske sapetosti, koja su se već odavna udomaćila u bugarsko-slovjenskoj književnosti. Prievodi se drže upravo na rieč svojih grčkih originala, po čemu je srbski tekst dosta puti posvema nerazumljiv. Slobodnu kretanju jezika ili kakoviem zakonom, na koje bi se pazilo, neima skoro ni traga. A kraj tolikieh nedostataka, koji se pravom predbacuju većini starosrbskih prievoda, nije se čuditi, ako se i ona malina originalnih djela, što ih nalazimo u starosrbskoj književnosti, nemogaše oprostiti istieh pogrješaka. Da kad pravo uzmemo, u starosrbskoj književnosti niti neima originalnih djela, za što nije bilo nikakovieh originalnih misli. Svu originalnost mišljenja, koja bi se za cielo razvila bila u mladjahnog naroda srbskoga, zatre već u napredak matori i iznemogli pravac života bizantinskoga. Što tko htjede iz svoje glave pripoviedati – to bi bile stvari historijske – i to je tako zapleteno u pustu frazeologiju biblijsku, da ćeš čitajući riedko naići zasebice na nekolika redka prosta i razgovietna pripoviedanja o samoj stvari, a da se nezavrzeš u beskrajne periode, sastavljene iz raznih mjesta biblijskih ili bogoslovnih. Za to je čovjeku i muka, dok se kroz ono golemo more od najobćenijih fraza provere do koje jezgrovite rieči, u kojoj ima historijskog značenja. Od crtanja pojedinieh karaktera, slikanja situacija, istraživanja motiva i sveza uzročnih – nigdje ni slovca. Nigdje nećeš naći, da pisac sud drži nad vrednoćom kojega fakta ili kojega historijskoga lica; nigdje da prati dogodjaje s refleksijami

na stanje i okolnosti naroda svoga. Sve što se zbude dobro, volja je božja, koja se u onome licu ili dogadjaju objavila na sviet; a što se zbude zlo, pakost je djavolska. I za to se pojedini fakti nepripoviedaju radi njih samieh, već kao dokazi u jednu ruku milosrdja božjega, koje šalje na sviet dobro, u drugu zlobe paklene, kojom djavo ljude vara. Tomu za dokaz odabiru se samo oni fakti, koji se piscu dosta zgodni ili dosta važni čine, bez obzira na hronologiju ili na njihovu pravu svezu; njihova pak važnost mjeri se o to, tko je većma odan crkvi i njezinim vanjskim formam, naročito manastirskomu životu.

Odatle se vidi, kako su se pisci silno odalečili od zdravog umovanja naroda svoga; oni nepoznavahu njegova života, neshvaćahu njegove naravi, zazirahu od svakoga doticaja sa svietom te smatrahu kao jedini cilj svoga bivanja, da se u samotnoj tišini manastirskoj dan i noć bogu mole. Kada su starosrbski književnici takvi bili, koje čudo, ako jednaki karakter kaludjerske samoće i jednostrana shvaćanja svieh svjetskih tvari odsieva takodjer iz njihovieh djela, i to iz jednieh više, iz drugieh manje! U historijskom spisu sv. Save, to je život oca Nemanje, i u jednakom djelu kralja Stefana, napokon u djelima rječitoga Domentijana ima još po dosta historijskoga smisla, po dosta gradje za historiju, hronologiju itd.; to i jesu za cielo najzdraviji plodovi starosrbske književnosti. Potonji književnici izgubiše i ovo malo zdrava pogleda na život i ljude u svietu te se cjelovito zavezoše u misli teologijske. U stilu sv. Save i kralja Stefana upotrebljena su za argumentaciju, za nakit i prispodobe mnoga mjesta iz sv. pisma, osobito rieči Davida proroka ili mudroga Solomuna i apostola Pavla; ali Savin način pisanja nije još toli obilat, kao brata mu kralja Stefana, u kojega ima puno dugačkih prielaza, iskićenih retorijskimi figurami pitanja i usklika, što su kao u mozaiku sastavljene iz samieh kamenčića teologijskih. Ipak i njega daleko nadmašuje obilati Domentijan, kojega je rječitost vanredna i on bi se smio punim pravom prozvati srbskim Hrisostomom. Njegov je stil tim većega poštovanja vriedan, čim nije prost od neke osobite elegancije u izboru nakita retorijskih te se je umio ukloniti i prekomjernoj nadutosti i podlome hvalisanju, koje nam mnogo dosadjuje u velikom djelu arkiepiskopa Danila. Nego i u Danila i u svieh starosrbskih književnika, koji su štogod originalno pisali, ostaje nam bar jedno svojstvo, koje nekoliko vriedi da se prizna: to je *neumorna marljivost* u čitanju crkvenieh knjiga grčko-bizantinske literature. Njima se može za cielo to reći, da su bogatu teologijsku književnost bizantinsku onako strpljivo čitali i onako obsežno poznavali, kao rodjeni Carigradjani. Samo šteta, što nebi taj golemi trud u što koristnijega uložen! Potanjoj ocjeni pojedinieh spisatelja moramo ostaviti, da iznadje izvore za svakoga napose, odakle je crpao onoliku gradju biblijsku ili teologijsku. Po najviše bit će im u sastavljanju životopisa poslužio golemi zbornik grčki od Simeona Metafrasta, za tiem kojekakvi grčki prolozi, paterici itd. Vriedno je da se jednom dokaže i to, da li su mjesta iz sv. pisma, kojih toliko ima u svakome spisu, uvrštena u tekst po staroslovjenskom prievodu ili ih je svatko za sebe prevodio.

Spoljašnjemu obliku starosrbske književnosti prilikuje posvema i *izbor sadržine*, koji se je dakako opeta ravnao po ličnom karakteru pisaca. Čitava starosrbska književnost jest crkvenoga karaktera, za što su i njeni književnici sami sveštenici. I ono što bi pisano osim crkvenieh knjiga (sv. pisma, teologije i prava crkvenog), ima zahvaliti svoj postanak nekojoj crkvenoj misli; a ako se i nadje štogod suviška, koji po svjetskome zaudara, taj se samo krišom i nehotice unutar uvukao. Već je sprieda izrečeno, da Sava i kralj Stefan nijesu pisali život oca svoga kao velikog župana Nemanje, već kao kaludjera Simeona; ista misao vodjaše i Domentijana, ista i Danila i sve druge. Iz istog izvora, istog uvjerenja potekoše takodjer razni ljetopisi, koji po najviše i nedolaze u starosrbskoj književnosti kao samostalna djela za sebe, već kao prilozi uz koji drugi rukopis crkvenog sadržaja.

Što prozvasmo karakter starosrbske književnosti crkvenim, možda bi još bolje označen bio riečima: *kaludjerski* ili *manastirski*. Kaludjeri bijahu jedini književnici, pak i njihov književni rad sačinjavaše samo jednu stranu onoga duhovnoga vježbanja, kojemu bi posvećen život kaludjera u manastiru. Prema idejam, koje njih oduševljavahu, po kojih se nadahu dotjerati do najvećega i bogu najmilijega savršenstva, poštovahu oni najvećma i najradije čitahu književna djela velikieh uzora svoga manastirskoga života, glasovitijeh asketika iz reda kaludjerskoga. To i jest uzrok, za što su najvoljeli upravo asketičke knjige prevoditi, koje su svagda kod njih u najvećoj cieni bile. Poučan primjer, kolik se je trud u takve stvari ulagao, pruža nam pripoviest o Brankovićevoj *ljestvici* od Joana Klimaka. Već je kazano na str. 266. ove knjige, da prvi prievod Klimakove ljestvice spada medju književna djela starobugarske, Simeonove dobe; ali u 14. vieku nadje pobožni Gjuragj Branković, da taj prievod nije dostatan, i za to dade sa svieh strana dovući silu grčkih i slovjenskih rukopisa u Smederevo te dozva onamo kaludjera, stogodišnjih staraca, iz Hilandara, koji su pod nadgledanjem braničevskoga mitropolita Savatija sastavili nov, ispravljen i popunjen tekst ljestvice. Rukopisa ispravljenoga teksta ima ne samo u nas na jugu (u Krušedolu, Karlovcih), nego i u Rusa, u priepisih ruskoslovjenskih. Sr. Gorskij, op. 2. 2. 216. Punim se je pravom već nekoč Šafařík tužio, za što nije tolik trud kojoj znamenitijoj knjizi posvećen, nego li je Klimakova ljestvica; ele u tome se upravo vidi karakter raznieh vremena i ljudi. Branković i njegovo vrieme nepoznavaše nesrećom prečih potrebština za duhovno dobro srbskoga naroda, nego što su ljestvice!

Taj *asketički* pravac baštiniše naši književnici stranom od braće Bugara, iz njihove crkvene književnosti, a stranom ga i sami nastaviše u svojoj književnoj radnji. U četvrtoj glavi ove knjige, naročito na str. 256–263., bijaše rieč o književnih djelih starobugarske literature, koja su prevedena izmedju 9.–12. vieka, tako da je literatura srbska već gotov posao našla te je samo valjalo, da ono što joj treba prepiše iz rukopisa bugarskih u srbske. Ondje je za tiem kazano, da se većina starobugarskih knjiga zbilja i nalazi u srbskom priepisu; pače kadšto nije se ni sačuvao sam originalni prievod, već istom naš priepis. Ali mi

znamo i primjera, naličnih gori navedenoj pripoviesti o Brankovićevoj ljestvici, da su književnici srbski iz nova prevodili ili bar znatno ispravljali nešto, što se već od prije nalazilo medju starobugarskimi prievodi. Evo samo nekoliko dokaza takove dvojake radnje. Na str. 266. spomenusmo starobug. prievod *besjeda Gregorija nazianzenskoga:* po novijih rukopisih doznajemo, da je onaj prievod kasnije popravljen, tako da su tamnije misli obširnijim opisom izjasnjene, tumačenje je podpunije, a u jeziku ima mnogo srbizama. *Ispravljać bješe,* kako najpouzdanije dokazuje sam tekst, *rodjeni Srbin,* ali mu neznamo ni za ime ni za dobu. Rukopisa ispravljenoga teksta ima i u recenziji srbskoj (sr. Šaf. Gesch. der südsl. Lit. III. br. 124., Vostokov, rumj. muz. br. 85.), i u priepisih ruskoslovjenskih, koji nijesu prosti od upliva srbskoga (Gorskij, op. 2. 2. 96). Kao drug dokaz spomenut ću *kroniku Georgija hamartola.* Rekosmo (str. 262.), da se nezna pravo, kada je po prvi put prevedena na slovjenski jezik; nu kasniji tekstovi (iz 14.–15. vieka) diele se u dva roda: jednoga je roda tekst bugarski ili staroruski, drugoga tekst *srbski.* Jednoga se roda rukopisi razlikuju u tekstu od drugoga roda; *srbski tekst,* čini se, da je kasnije *preradjen.* Da nijesu naše književne starine toli slabo poznate, umjeli bismo i više takovieh primjera nabrojiti; ali s vremenom bit će i to pitanje jasnije.

Jošter je teže dokazati, koje su knjige istom srbski književnici *prvi put prevodili* na crkvenoslovjenski jezik. Gdje to nije izriekom spomenuto – a takovieh slučajeva ima vrlo malo – ostaje jedini kriterij u tekstu i jeziku. Ali ni taj kriterij nije svagdje dostatan; jer se može pomisliti, ili da su u starobug. prievodu kasnije izmienjene nekoje rieči i oblici, tako da prievod prilikuje srbskomu spisatelju, ili pak da se srbski prevoditelj toli izvještio u crkvenom jeziku te se njegov prievod teško razaznaje od pravoga starobugarskoga. K svemu tomu dolazi još i to, da smo se dosele malo bavili potanjim ispitivanjem pojedinih rukopisa i najviše ako ih znamo pobrojiti ili kazati, gdje koji leži. Ipak pored svieh nedostataka možemo već iz dojakošnjih naučnih ispitivanja smjelo izvoditi taj rezultat, da su stari srbski književnici znatno obogatili crkvenoslovjensku književnost, ne samo nebrojenim mnoštvom priepisa već i mnogimi novimi prievodi, kojih zadatak bješe, da se teologijska literatura popuni. Škola Savina zaslužuje u tom pogledu, da se poredi s vrstnimi starobugarskimi književnici zlatnoga doba Simeonova. Napomenut ću za dokaz nekoliko primjera. Srbski književnici nadjoše gotov prievod čitave biblije; oni dakle nastaviše prevoditi *tumačenja* svetoga pisma, koja još nebiše prevedena. Tako je uz šestodnev Joana eksarha preveden u 15. vieku *šestodnev Ivana zlatoustoga* (besjede Ivanove, koje tumače biblijske knjige od postanja). Taj je prievod djelo *dvojice srbskih kaludjera, Jakova i Benedikta,* od g. 1426 na *sv. Gori.* Jedan od njih pripisa svojemu prievodu ove rieči: »vъ lěto 6. 9. 3. 4 (6934 = 1426) vъ dni blagočьstivago i blagověrьnaga i bogomь věnьčanьnago gospodina vъseje srьbьskyje i pomorьskyje zemlje i mnogihь česti ugrьskyje i bosьnьskyje zemlje, mudrago i sladьčajšago i slavьnago despota Stefana, sije svetyje i božьstvьnyje knigy, šestodnevnykь sve-

tago ivana zlatousta *prěpisa popъ venediktъ vъ svetěj gorě odъ grьčьskago jezyka na srьbьsky.*« Godine 1655 odoše te knjige u Rusku; sr. Gorskij, op. 2, 1, br. 61.–62. God. 1412 prevede u Hilandaru pop *Gavril tumačenje knjige Joba od Olimpiodora* i još nekieh. I na tome se prievodu vidi, da je Gavril bio rodom Srbin. Sr. Gorskij, op. 2, 1, br. 63. Ovo su dva primjera tekar iz 15. vieka; kamo li istom da nam je znati za ono, što je u 13. i 14. vieku prevedeno, kadno su u Srbiji puno prijatnije okolnosti bile za radnju književnu; da nam je znati za više onakovieh rukopisa, kao što je *srbski nomokanon* od god. 1262, gdje se vidi po rukopisnoj bilježci, da je nastojanjem episkopa zetskoga Neofita kao osobita ljubitelja srbske književnosti, pisan za njegovu sabornu crkvu, u Ilovici (potъštanijemъ .. kyr Neofita, *isplьnjajuštago vse nedostatьčnoje svetyihъ pisanij*). Jednako se može dokazati, da su starosrbski književnici dogmatičku i moralno-teologijsku literaturu novimi prievodi popunjivali. Tako će biti srbsko djelo prievod *Isaka sirskoga;* jedan rukopis srbski iz 14. v. ima u Moskvi, jedan iz 15. v. u Beču (sr. Gorskij op. 2, 2, 156; Miklos. lex. comp. XI.); za tiem prievod *Gregorija Palame* i *Nila*, arhiepiskopa solunskih (sr. Gorskij op. br. 175.), a valjda takodjer prievod besjeda *Gregorija dialoga:* dva rukopisa bug. roda pominje Miklošić lex., a sr. Gorskij, op. 2, 2, 236. Može biti da se taj isti *dvojeslov* razumieva pod rukopisom srbskoga roda, koji god. 1423 pisa *Gerasim* »knjiga božьstvьnaja, glagoljemaja dialogъ«: taj rukopis vidje Petkovič na Sv. Gori (sr. zapis. VI. 2, 34). Vrlo su važni razlozi, s kojih se i prievod tako zvane *Damascenove gramatike i dialektike* odriče Ivanu eksarhu te po karakteru prievoda i jezika prisvaja nekojemu piscu našega naroda kao *starosrbski* prievod (sr. Gorskij, op 2, 2, 311 do 318). Već medju najranijimi starobugarskimi prievodi pominju se izabrana djela Ivana zlatoustoga (sr. str. 265.); sudeći po množini rukopisa, bješe on i u starosrbskoj književnosti vrlo štovan, i po tome je sva prilika, da nijesu sva njegova djela već u starobugarsko doba prevedena, nego da je nešto i srbskim književnikom preostalo. I zbilja Šafařik navodi bar jedan rukopis (u Gesch. der südsl. Lit. br. 135.), za koji se kaže, da je istom 1451 s grčkoga jezika preveden; a kakav je tekst ostalieh rukopisa (n. pr. onoga od g. 1286, o kojemu Hilferding govori u ruskoj ‚Besědi' 1858, I. 109), to se jošter nezna. Isto se tako nezna za djela nekieh drugih teologijskih pisaca, koji se pominju medju rukopisima srbskoga roda, gdje i kada su prvi put prevedena na slovjenski jezik, da li kod Bugara, *Srba* ili Rusa. Dakle i to pitanje, prem da je za karakter i vrednoću književnosti odlučne znamenitosti, spada ipak danas jošter medju ona, na koja se nemože van samo s nekoliko primjera od prilike odgovoriti.

A kakav se karakter ogleda u onome, što su starosrbski književnici-kaludjeri *originalno pisali?* Starosrbskih originala ima prema ostaloj književnoj radnji vrlo malo, pak i ono što mislimo da je originalna svojina starosrbske književnosti, nezna se, gdje kada i od koga je pisano. Mi samo znamo, da ako i u čem to je bio u originalnom pisanju sv. Sava uzorom svieh potonjih književnika. On pisa, kako vidjesmo, službu

svomu ocu Nemanji kao narodnomu svecu Simeonu; pisa njegov život, dakako i opet s gledišta crkvenoga, da mu pohvali zasluge za vjeru i crkvu kršćansku; pisa napokon pravila ili tipike za novo uredjene manastire. Evo oviem je gotovo iscrpena sva originalna radnja potonjih srbskih književnika. Oni podjoše za primjerom svoga učitelja te pisaše *živote i službe narodnieh svetaca,* to će reći onieh ljudi, koji su radi znatnih zasluga za pravoslavnu crkvu upisani iz zahvalnosti medju svece. Znajući, da je u ono doba crkva bila jedino staranje duhovnih i svjetskih ljudi, neće nam za čudo biti toliko upisivanje medju svece, ako ga samo na prosto shvatimo kao priznanje iskazano oniem ljudma na ime crkve i čitavoga naroda srbskoga, koja su dva faktora tiesno spojena bila u tako zvanoj »samostalnoj srbskoj crkvi«. Dakle životi i službe srbskih svetaca – to je u našoj staroj književnosti izraz narodnoga ponosa i narodne sviesti, izraz onakav, kakav se samo mogao naći u doba, koje je sav život pokrenulo jednostranim pravcem religioznim. Kojim su stilom pisani životi (žitija), kazasmo već gori, gdje smo obćenito govorili o načinu pripoviedanja u starosrbskoj književnosti; rekosmo da ono nijesu prave historijske biografije, već religiozni panegirici. I kod sastavljanja služaba odredjen bi piscu vanjski oblik već samim obredom crkvenim, a radi misli koje će izreći, mogaše se ugledati u obične službe grčke i starobugarske. Ipak ima jedno i drugo (žitija i službe) veće značenje od običnieh priepisa i prievoda, ako ni za što drugo a ono bar za dokaz, kolikom su vještinom umjeli domaći književnici štogod samostalno napisati; samo je šteta, što nam pri tome glavno nestaje: neznamo za imena svieh pisaca, koji su te živote i službe sastavljali.

Sudeći po onome, kako je sv. Sava skorim po što mu se otac Simeun posvetio, pozvan bio od zbora svetogorskih otaca, da za nj službu sastavi, lako nam je doći na tu misao, nijesu li možda i kasnije bilo arhiepiskopi bilo igumani onieh manastira, gdje je koji svetitelj sahranjen, sastavljali službe i pohvalne besjede, i to u brzo kako se tko posvetio, što od svoje volje što po nalogu svešteničkih zborova. Ova misao, koju je prvi Daničić izrekao (gl. njegovu liepu lekciju: »Službe svecima Srbima« u Vidovu danu god. 1862 br. 23.–25.), vrlo je prilična istini, ali teško ćemo je igda utvrditi historijskimi svjedočanstvi, za što se u službah nespominje ime pisca. Nu onaj, koji službu sastavljaše, doda po najviše i kratak život te se po tome može s vremenom koješta doznati. Blagodatna desnica srbskih svetitelja bješe osobito prema Svetoj Gori okrenuta, gdje su u manastirih naporedo živjeli: Bugari, Srbi i Rusi. Toga radi prelažahu službe i prolozi (kratka žitija) srbskih svetaca veoma lako iz rukopisa srbskih u bugarske i ruske, kao što ima i protivnieh primjera. Tako je najstariji do sada poznati tekst službe sv. Savi i Jevstatiju odkriven u mineju *bugarskoga* roda iz 13. vieka (rkp. je u Biogradu), a to kako je samo po sebi znatno, još je znatnije tiem, što se služba sv. Savi u tom rukopisu posve razlikuje od one, koja se čita u kasnijih srbljacih a o službi Jevstatijevoj nije se do skora ni znalo. Kada se prouče stariji mineji, kojih ima po sv. Gori i drugdje, naći će se za cielo i ostalim službam, pohvalnim besjedam i životom stariji izvori od onieh, koje

imamo danas, gdje se n. pr. služba prvovjenčanoga kralja Stefana, kaludjerskim imenom Simona, nemože potvrditi starijim svjedočanstvom, nego li je u rukopisu manastira rakovačkoga od g. 1714. Koliko je puta negdje ta služba pripisivana, a valjda i preinačivana prije nego je ruka kaludjera Maksima unesla u rukopis igumana Teofana! Nekojim službam imamo već sada potvrde u dosta znatnih rukopisih. Služba kralju Milutinu i Stefanu Dečanskomu čita se u rukopisu srb. roda 15. vieka, koji je u Biogradu (Glasnik, knjiga 11.), a zna se da je službu kralju Dečanskomu onaj isti Camblak pisao, koji mu sastavi i obširan životopis. Služba knezu Lazaru dolazi u rukopisu od g. 1692 i u još starijem rukopisu manastira Žitomišljića (nekoč u Sv. Gori), sr. Magaz. dalm. 1861 str. 69. Službu sv. Gjurgju Kratovcu sastavi ujedno sa životom pop Peja (Glasn., knj. 21.). Za nekoje živote i službe imamo još jednako najstarije svjedočanstvo u štampanih srbljacih: najobilatiji rukopisni zbornik jest kodeks Teofanov od g. 1714. Tu su službe oviem srbskim svecem: Simeunu, Savi, Stefanu prvovjenčanomu, Milutinu, Stefanu Dečanskomu, caru Urošu, knezu Lazaru, despotu Stefanu Gjorgjeviću, ženi njegovoj Angjelini, njihoviem sinovima: Maksimu vladici i Jovanu despotu, i Stefanu Štiljanoviću.

Ima takodjer samostalnieh života i pohvalnih besjeda, koje su odvojene od službe; njihov zadatak nebijaše, da se u crkvi čitaju, već su potekle iz pobožnoga nagnuća raznieh, poznatih i nepoznatih pisaca. Osim obširne kolekcije arhiepiskopa Danila i njegovieh nastavljača nalazi se takovieh spisa osobito u kasnije vrieme, koncem 14. i u 15. vieku, kada je rascviljeno srce pobožna Srbina ili Srbkinje u samotnom manastiru plakalo nad nesrećom domovine te jedinu utjehu tražilo u sladkom spomenu narodnieh mučenika, kakav bješe nesretni car Lazar. Za primjer takovieh djela da navedemo: pohvalu knezu Lazaru, iz rukopisa 14.–15. vieka (štampao je Daničić u Glasn. knj. 13.), ili: znameniti zapis na pokrovu kneza Lazara u Ravanici, koji je zlatom i srebrom na svilu izvezla kaludjerica *Jefimija;* ali to nije carica Milica, kako je nekoč Šafařik mislio, kad je taj zapis štampao, nego »kći ćesara Voihne, a nekoč despotica«, to će reći: žena despota Uglješe, brata Vukašinova (življaše koncem 14. vieka, sr. njezin drugi pokrov, poklonjen manastiru hilandarskomu sa zapisom, štampanim u Glasn. knj. 5 i kod Miklošića str. 245.). Taj zapis, u kojemu su osobitom vatrom izrečena bolna osjećanja čestite Srbkinje, našao se takodjer u rukopisu od god. 1692 poslije crkvenog pravila knezu Lazaru (Glasn. knj. 9.), a iz nekojih njegovih rieči izvede Daničić, što je vrlo prilično istini, da je taj zapis iz prva valjda bio posebna pohvala knezu Lazaru na čast pisana od Jefimije, koju je istom kasnije prepočela na onaj pokrov. Po tome dakako nije ova pohvala ni u pomenuti rukopis upisana sa pokrova, već s nekojega starijega rukopisa. O istom Lazaru ima još nekoliko, dosta obširnih ali u sebi veoma praznih životopisa: gl. u Glasniku knj. 11., knj. 21. i u Hilferdinga, Bosna itd. str. 273. Lazarevu sinu, visokomu Stefanu, koji se i sam bavio književnošću – nekoliko odlomaka njegove književne radnje odkrio nam Daničić u Glasn. knj. 11. – pisa dosta

obširan životopis neki Konstantin, po imenu Filosof. Ako je vjerovati riečim staroga ljetopisca (u Šafařika str. 63.) kao i razlaganju čuvenoga V. Grigoroviča (u izv. peterb. ak. VII. 3. 221), taj životopis ima znatnu stilističku i historijsku cienu; i za to bi valjalo da se što prije naštampa na korist nauke. Grigorovič pominje više recenzija toga životopisa, medju kojimi i najstariju srbsku, u rukopisu 15. vieka, za koji kaže da je u njega.

Nevalja misliti, da smo tiem pobrojili sve plodove originalne radnje starosrbskih književnika; ima toga i više, za što mi ov čas ni neznamo, a nešto baš i mukom mimoilazimo, jer je odveć neznatno, kao n. pr. *originalne srbske molitve,* kojih ima u srbskih trebnicih (sr. članak u Glasniku, knj. 20.). Ali već iz toga, što je do sada napomenuto, razabrat će svatko, da se zbilja starosrbska književnost vazda kretala u onome tiesnom krugu, koji joj već na početku sv. Sava radnjom svojom opisao. Sva ova djela, to već rekosmo, koliko su god štovanja vriedna kao originalni plodovi srbskoga duha, ipak kad se gleda na njihovu nutrnju vrednoću, nemogu se nikako porediti s vrstnimi temeljaci: Savom, Stefanom prvovjenčanim i Domentijanom. Da za uzrok tome čudnovatom pojavljenju zapitamo, kao što je i vriedno, odgovara nam sa sviem istinito Gj. Daničić u lekciji, štampanoj u Vidovu danu g. 1862, br. 18. oviem riečima: »Nemanja je sabravši ‚pogybьšeje česti otьčьstva svojego' zadahnuo srpski narod novim životom državnim. Taj je državni život jako pokrenuo i književnost. To se pokazalo u djelima književnim, koja sad imamo iz samoga početka toga novoga vremena, u književnim djelima Nemanjinih sinova. Ali odmah za sina Nemanjina, za prvoga kralja, već počeše nastajati stvari, koje biše na štetu i na smetnju onome započetom veselijem razvijanju državnoga života a preko njega i književnom napredku. Prva je od tih stvari buna kneza Vukana na brata prvoga kralja. Tako su se smetnje činile i poslije bez prestanka, smetnje koje nedadoše narodu ojačati u državnom životu. Opomenimo se prijegona izmegju Radoslava i Vladislava. Opomenimo se šta Uroš veliki nagje od sina Dragutina. Opomenimo se – može biti – zaslužene sljepoće Dečanskoga. Opomenimo se, kako nam prvi car dogje na prijesto. – Ti su potresi i prevrati činili te je državni život u samom narodu bez prestanka sve većma padao, pored svega što su se granice srpskoj državi jednako širile. One su se širile, jer je u narodu srpskom doista bilo snage za državu. Ali nije bilo drugoga, što osim fizičke snage treba državi, i od čega upravo i dolazi snaga, što snagu još većma razvija i čini još većom – a to je težnja pojedinih ljudi k jedinstvu narodnom; to je osjećanje u pojedinih ljudi, da su samo djelići jedne cjeline, cijeloga naroda, koju cjelinu svi za jedno sobom čine a osim koje ni jedan nije ništa, kao što ni nje biti nemože bez one sveze izmegju njih u njihovu osjećanju. Toga nije bilo; a što toga nije bilo, što se to neprestanim razdorima potiralo, što se unutrašnja, moralna sila, koja ragja fizičku, nije mogla razvijati; što je u nas tako bilo, što nije bilo težnje k jedinstvu i što je toj težnji smetalo svašta, što se god pomisliti može: s toga je i naš državni život bez prestanka padao pored svega

što se država širila. A to je uzrok te je i književnost naša bila slabija u vrijeme, u koje se čini da je država naša bila u najvećoj sili – slabija u to vrijeme nego što je bila u početku i njenom i svom; jer je u početku države naše bilo u narodu više života državnoga nego poslije. Kad kažem: slabija književnost, ne mislim broj knjiga, nego vrijednost njihovu. – Tako držim u historiji našoj da više vrijedi vrijeme Nemanjino nego Dušanovo; više vrijedi županstvo Nemanjino nego carstvo Dušanovo; više znači što se za Nemanje Srbi ujediniše, nego što za Dušana uzimaše Carigrad. Iz županstva Nemanjina izagje kraljevstvo; iza Dušanova carstva mahom se otvori propast.«

Starosrbska književnost po onome, kako joj ovdje izložismo obćeniti karakter, nije vjerno ogledalo duhovnoga života naroda srbskoga; u njoj ima tek jedno svjedočanstvo: o velikoj trudbi srbskih kaludjera, o marljivoj književnoj radnji u srbskih manastirih. Što je izvan toga kola – a to ja sav ostali narod – taj niti se u književnosti pominje niti on za nju znade, kamo li da bi iz nje kakove koristi crpao za svoj umni razvitak. Istina pobožni srbski vladaoci, knezovi i boljari, gradjahu rado sjajne zadušbine, crkve i manastire, kojim uz ostale dragocjenosti prilagahu takodjer *knjige*; ali ti prilozi smatrahu se, što su upravo i bili, kao ures crkvi, ni po što kao plod srbske književnosti. Tako življaše narod mnogo viekova posve odieljen od književnosti, svojim posebnim životom, na koji se nijesu tadašnji književni ljudi baš ni malo obazirali; čega radi i neima u njihovih djelih ništa narodna. Starosrbska književnost i srbski narod – to su dvije stihije, koje su se u svemu životu jako malo sastajale, i to samo u crkvi, gdje je narod preko svojih sveštenika prihvatao nekoje ideje, što su izražene u starosrbskoj književnosti, ideje kršćanske s tumačenjem bizantinskim; pak i u tome smetaše im po nešto jezik, koji je bio narodu, ako ne sa sviem, a ono bar na pola stran i nepoznat.

Nu i narod srbski imadjaše jednu veliku knjigu, u koju je sam svojim perom upisivao sve svoje zgode i nezgode, u koju je polagao plodove dugovječna iskustva, u kojoj je od naraštaja do naraštaja ostavljao tragove svog umnog razvitka –; ali nesrećom srbski književnici nijesu umjeli ništa iz te knjige čitati, ništa iz nje u svoju radnju presadjivati. Ona se samo ustmenim predavanjem nastavljala od oca na sina, od djeda na unuka; preinačivala se i izmjenjivala, pokraćivala i popunjala kroz mnogo viekova, dok se napokon prosviećeni devetnaesti viek na nju obazreo te naučio iz nje čitati svu onu krasotu, koja bješe predjašnjim viekovom skrivena. Tu su srbske *narodne pjesme, pripoviedke i poslovice*. Mi govorasmo o njih već sprieda u ovoj knjizi (sr. osobito str. 284–298.), u koliko mišljasmo, da im se može bar nekoliko pisanieh, stranieh izvora naći u starosrbskoj književnosti. Ali i ono, što je od druge gradje gradjeno, što nije svana uljezlo u narodno pjevanje i pripoviedanje nego je narod sam svojom historijom priugotovio – i to življaše u narodnom spominjanju, i o tome pjevaše narod negda kao danas što pjeva, da o nečemu za cielo još i više negda, nego li danas. Nama je prilično lako prežaliti, što neimamo više onakih historijskih svjedočanstva o našoj narodnoj poeziji, kao što je ono, što grčki historik Gregoras Nikephoros pripovieda da je slušao na svome putu u Srbiju g. 1326 (vociferabantur et tragicis cantibus celebrabant laudes veterum heroum); mi to bolje i pouzdanije znamo kako je bilo, iz samieh pjesama, u kojih se još i u onome novom obliku, kako ih je pokojni Vuk kod naroda zatekao, pominju narodni svetitelji i njihove krasne zadušbine iz davne dobe državne samostalnosti. Dakako danas je već posvem tamna uspomena narodna o tako davnih stvarih, kao što su dogadjaji vremena Nemanjina i njegove dinastije; ali ipak žica jošter zuji:* kamo li istom nekoč? Nekoč bijaše puno drugačije. I za to žalimo niti ćemo igda prežaliti, što nijesu naši stari književnici baš nikakova smisla imali za narodnu poeziju, nego su sa sviem mukom mimoišli ono, što su jamačno nebrojeno puta slušali i gledali, ali kao prosto i griešno – prezirali.

5. *Priegled književne radnje do preko konca 14. vieka*

Prozvavši karakter starosrbske književnosti manastirskim, izrekosmo ujedno, *gdje* su naše stare knjige postajale i *za koga* su pisane bile. Tomu netreba boljih ilustracija, nego što su opisi slovjenskih putnika, koji putovaše po naših južnih zemljah, osobito onih, koje su i danas pod gospodstvom turskim. Oni nam pripoviedaju, da su još u naše dane, poslije toliko burnieh viekova, vidjali čitave hrpe starosrbskih rukopisa, i to ne samo na Sv. Gori, čemu se manje čudimo, za što ondje manastirski život jednako traje, već i po srbskih manastirih, u Bosni, Staroj Srbiji i Hercegovini, koje je surovost turska nebrojeno puta poharala i popalila, te su danas većinom pusti i razvaljeni. Za slovjenske rukopise, što ih ima Sv. Gora, dozna učeni sviet slovjenski prvi put izbliže preko knjige *Grigorovičeve*: Očerk putešestvija po evropejskoj Turcii, u Kazanju 1848. Medju tiem već i prije V. Grigoroviča obilažaše one krajeve naš zemljak, pokojni *A. Mihanović*, koji je marljivo skupljao slovjenske rukopise, od kojih znatan broj dopade napokon sretno njegovoj domovini, jugoslavenskoj akademiji u Zagrebu. Ima još i drugi čovjek našega naroda, koji pisa o starinah Sv. Gore: to bješe *Dim. Avraamović*.

* U narodnoj pjesmi »Sveti Savo«, br. 23. u 2. knjizi Vukovoj, pjeva se, kako su zbor zborila gospoda hrišćanska kod biele crkve Gračanice, te se pitaju, jedan drugoga, kamo je silno blago car-Nemanje? Njima odgovara Nemanjiću Savo, da njegov roditelj nepotroši blaga na nadžake ni na buzdovane, ni na sablje ni na bojna koplja, ni dobrijem konjma na ratove;

Već je babo potrošio blago
Na tri slavna srpska manastira:
Jednu babo sagradio crkvu:
B'jel *Vilindar* nasred *gore svete*,
Krasnu slavnu *sebe* zadužbinu,
Vječnu kuću na onome sv'jetu,
Da se njemu poje leturgija
Onog sv'jeta, kao i ovoga;
Drugu babo sagradio crkvu:
Studenicu na *Vlahu starome*,
Krasnu slavnu *majci* zadužbinu,
Svojoj majci carici Jeleni;
Treću babo sagradio crkvu:
Milješevku na Hercegovini,
Krasnu slavnu *Savi* zadužbinu.

Obilatija je pjesma, koja u Vukovoj zbirci umah do ove sliedi, br. 24. Ondje je narodno spominjanje upravo sve znatnije srbske zadušbine iz zahvalnosti prisvojilo car-Nemanji!

Proputovav Sv. Goru kao umjetnik (slikar), napisa o njoj dvie knjige, koje su još i danas spomena vriedne: »Sveta Gora sa strane vere, hudožestva i povestnice« i »Opisanije drevnostij srbski u Svetoj Gori«, u Biogradu 1848. Iz novijega vremena ima o Sv. Gori nekoliko ruskih djela, ali meni je pri ruci samo: »obzor athonskih drevnostej« od Dimitrieva-Petkoviča, štampan u zapiskah peterb. ak. nauka, tom. 6., knj. 2. Tu se pobraja vrlo mnogo srbskih rukopisa, koji se nalaze u raznih manastirih Sv. Gore, ali je opis njihov sa sviem površan i nedostatan. – Poznati naučnik ruski Hilferding putovaše god. 1857 i 1858 zapadnimi krajevi turskoga carstva: Bosnom, Hercegovinom i Starom Srbijom te pripovieda na više mjesta svoje knjige, kako je nalazio gomile staro-srbskih rukopisa! Tako u slavnoj nekoč patrijaršiji srbskoj u Peći (str. 176), u manastiru Taslidži (str. 327), u manastiru Dovolji (331); a za ponosite Dečane kaže izriekom: U trapezi dečanske crkve stoji ogroman sanduk, koji po širini i visini nalikuje na velik orman. Tu se čuvaju stare knjige i rukopisi. Nesrećom ih ovaj sanduk nebrani od miševa. Starinskih liturgijskih rukopisa, na koži i artiji, pisanieh u Srbiji 13., 14. i 15. vieka, ima dosta mnogo, a mladjih još i više (str. 196). U manastiru Kolašinu, koji je već odavno pust, vidje Hilferding, kako je nekoliko rukopisa ležalo na trapezi, a mnoštvo ih se valjalo okolo oltara. Željno stadoh razmatrati, kaže putnik, te nesretne knjige, koje su radi vlage priličile masi čvrsto sliepljenih listova, i po onome: jus primi occupantis, odabirah, što mi se činilo znatnije; svega po nesreći nemogoh sobom ponieti već moradoh ostaviti za hranu miševa i pliesni ili pak budućemu putniku na dobitak čitav krug mineja i drugih liturgijskih knjiga. I u Prizrenu, u crkvi sv. Gjurgja, prikaza se njegoviem očima isti, pače još i gori, prizor. Ondje se, kaže, valjalo desetak-dva starieh rukopisa, zabačenih u nekakav tamni kut u gornjoj, ženskoj česti crkve, te pokrivenih polozima prašine. Rukopisi nijesu samo od prašine stradali; oni trunuše i od vlage te bijahu već odugo hranom miševa (str. 209).

Ovo pominjem samo primjera radi, neka se zna, da ima još mnogo književnih starina srbskih, o kojih bar za sada nemože biti govora u historiji književnosti. Nu koliko dragocjenih starina naše književnosti propade u onakovu stanju, kako ga ovdje Hilferding opisuje? koliko ih uništi zloba i pakost ili pak nevolja i glupost ljudska? O sudbini *studeničkih* rukopisa pripoviedaše pokojni Vuk Šafařiku, da kad su Turci nesrećne godine 1813 zauzeli Srbiju i zapalili Studenicu, neki kaludjer Sofronije, koji se u isposnici nalazio (to je jedan sahat hoda, zapadno od manastira uz rieku Studenicu, pećina, u kojoj je nekoč sv. Sava samovao), pobježe da glavu iznese, ali nemogući ponieti sa sobom rukopisa, koji su mu dani bili da ih čuva, a nehoteći ih ostaviti da padnu barbarom u ruke, nesmisli jadnik ništa bolje nego ih sve živoj vatri preda!

Ipak pored sve te nesreće i tegobe u istraživanju, probudjenoj sviesti slovjenskoj podje već za kratko vrieme od nekoliko dvadeset do trideset godina sretno za rukom, da iznese na svijet, što opisom što štampom,

znatan broj književnih starina srbskih, oko kojih se već i sada puno bavi naša historijska i filologijska nauka te pomoćju njihovom osvjetljuje tamnu prošlost i naroda i jezika.

Većina starosrbskih spomenika jest takova, da im neznamo ni za godinu, ni za mjesto gdje su pisani, ni za ime onoga koji pisa: tako zahtievaše čednost »mnogogrješnieh« pisaca. Jedva po nekoliko starina iz svakoga vieka zapisano je godinom postanja, mjestom i imenom. Ove bilježke, prem da su kratke, veoma su zanimljive: preko njih znamo bar za nekoja imena naših starih književnika, a znamo po prilici i za mjesta, gdje su živjeli i knjige pisali. Najveći broj starina dolazi sa Svete Gore; ali tomu bit će taj naravski uzrok, što ih se ondje najviše sačuvalo, za što ono mjesto nije jednako izloženo bilo zulumu turskomu, kao ostali manastiri po Srbiji. Čini se ipak, da su nove stvari zbilja i postajale većinom na Sv. Gori, jer je ondje najviše sredstva i zgode bilo za takav posao; po Srbiji zabavljahu se obično samimi priepisi.

a) *Viek trinaesti.* Najmanje ima spomenika iz 13. vieka, ako i jest 13. viek u starosrbskoj književnosti najviše uradio i najvrstnijih stvari iznesao na svijet. Ali što dužina vremena što potonje nezgode naroda srbskoga prouzročiše, te nam je danas jedva desetak starina poznat koje svakako spadaju u 13. viek. Uza sv. Savu i brata mu kralja Stefana, o kojih bješe dovoljan govor napried, najpoznatiji nam je u tom vieku vrli *Domentijan.* On življaše na Sv. Gori u manastiru hilandarskom te se i sam prozva »posljednjim« učenikom sv. Save; to će reći, on bijaše za cielo rodom Srbin, koji dodje u Sv. Goru kao jedan od najmladjih i posljednjih učenika Savinih, te je valjda samo kratko vrieme zajedno sa sv. Savom proživio, ali kao mladić sa sviem se ugledao u uzorit život svoga učitelja. Skorim poslije smrti sv. Save, »vъ dьni velikaago i blagověrьnaago kirь Stefana kralja Uroša, vьnuka svetaago Simeona« (dakle poslije 1241), odabra on ćelijicu Savinu u Karejah, da u njoj samotan živi po kanonu, koji je učitelj osnovao, i tu *napisa godine 1243 život* (žitije) *sv. Save.* Izvorom tog životopisa bijaše i ono, što je sam znao ili vidio, i ono, što su mu drugi za sv. Savu pripoviedali. Stoga kaže na jednome mjestu, govoreći o svom učitelju: »i otъ těhъ svetyihъ mužij *ostavьši* vъ svetěj Gorě rěše mi, iže *samovidьci byše prěslavьnyimъ dělomъ jego,* aњgela zemlьnaago i nebesьnaago člověka imenovahu i.« – Dvadeset godina kasnije bi Domentijan duhovnikom svega bratstva hilandarske lavre te njegoviem nastojanjem poče gramatik Teodor prepisivati starobugarski tekst Ivana eksarha (njegova djela: *šestodnev*) u redakciju srbsku; a tome poslu bijaše Domentijan ne samo praviem početnikom već i osobitiem zaštitnikom tako da bez njegove pomoći nebi bio Teodor nigda djela svojega dovršio: to je nov, krasan dokaz, kako se Domentijan starao za srbsku književnost, pak za to ga i zove Teodor da je „knjigoljubьcь". U isto doba, kada je taj *Teodor gramatik,* bez sumnje i on rodjeni Srbin, prepisivao eksarhov šestodnev (god. 1263), bješe sam Domentijan zabavljen *pisanjem života sv. Simeona, oca Savina.* Taj je život svršen god. 1264, dakle punu 21 godinu kasnije od onoga prvoga, i to ne u ćelijici karejskoj, već u manastiru

hilandarskom. Jedno i drugo djelo posla Domentijan, kako zapiske svjedoče, u Srbiju kralju Urošu. Jesu li to dvoje (žitije Savino i Simeonovo) jedina djela Domentijanova, to se nezna; moguće jest, da je još štogod sam pisao ili bar dao prepisivati ali danas neimamo ni o čem više historijskih viesti. I oba „žitija" Domentijanova sačuvaše se samo u poznijih priepisih, u mladjih rukopisih, i to kako se čini, život sv. Save bar u dvojakoj, ako nije i trojakoj redakciji; jedno se zna da je originalna radnja Domentijanova, a drugo je tekst Domentijanov preradjen od nekoga *Teodosija*. Po jedno „žitije" sv. Simeona i sv. Save, koje mislimo da je originalna radnja Domentijanova, jer je straga zapisano njegoviem imenom, štampao je Daničić g. 1865 u Biogradu: „Život svetoga Simeuna i svetoga Save, napisao Domentijan, na svijet izdao Gj. D.", str. XIX. i 345. Ovo je izdanje uredjeno po nekom novijem (iz 16. v.) rukopisu bečkom; nekoč govoraše Šafařík, da je njegov rukopis mnogo stariji; ali sudeći po komadu, štamp. u Lesekörner, rieč njegova nestoji. Hilferding ispisa u svojoj knjizi (str. 297) nekoliko rieči iz života sv. Simeona po rukopisu dečanskoga manastira; on nekaže žalibog ništa, iz kojeg je vieka taj dečanski rukopis, ali se tekst sa sviem slaže s oniem što je Daničić štampao. Reći bi dakle, da se je život Nemanjin (sv. Simeona) svuda u jednoj te istoj redakciji sačuvao, kako ga pisa sam Domentijan. Ali od života sv. Save imamo bar dvojaku redakciju, dva teksta: jer uz onaj tekst, što ga sprieda spomenusmo, štampan je još i drugi tekst trudom Gj. Daničića g. 1860 u Beogradu, str. VII. i 219. Za ovaj potonji valja nam izriekom spomenuti, da mu se u naslovu samo kaže: „žitije.. sъpisano prěpodobnymъ Domentijanomъ" i ništa više, te ga je po tome i sam Daničić iz prva držao za originalnu radnju Domentijanovu. Nu već u starih rukopisih dolazi ime nekakova *Teodosija*, koji je, kaže se, tekst Domentijanov prepisao, a valjda i preradio. Dimitriev-Petkovič nadje u biblioteci hilandarskoj na Sv. Gori rukopis na koži, pisan godine 1336, kao što svjedoči zapiska na rukopisu; piscu bijaše ime Teodul, a u naslovu se kaže, da je taj rukopis: „Žitije i podvizi ježe vъ pustynji sъ svojimъ otъcemъ i osobъ hoždenija, a otъ česti čudesъ ispovědanije iže vъ svetyhъ otъca našego Savy prьvaago arhiepiskopa i učitelja srьpskoga, *skazano prěpodobnymъ Domentijanomъ*, inokom i prezvyteromъ monastiri Hilandarъ naricajemago, *sъpisano že Theodosijemъ mnihomъ togo že monastiri.*" Odavle se vidi, da je Teodosije živio vrlo rano, svakojako još prije g. 1336; jer se čini, da taj svetogorski rukopis nije autograf Teodosijev, već priepis nekoga ondje spomenutoga Teodula. Nastaje samo pitanje, kakav je onaj tekst Domentijanova djela, u kojem se i Teodosije pominje? Da li je to isti tekst, koji je god. 1860 Daničić štampao? U naslovu bar slažu se sa sviem rukopisi svetogorski i onaj iz turske doneseni, po kojem je Daničić uredio izdanje od god. 1860, samo što je u tom posljednjem izostavljeno ime Teodosijevo. Nu ako je tekst Daničićev od god. 1860 zbilja radnja Teodosijeva, tada se ni po što neslažemo sa sudom Šafaříkovim o tom djelu; što Šafařík kori tekst Teodosijev, ono se nemože nikako reći o ovom djelu, koje je po mojem uvjerenju jednako

izvrstno kao i ono od god. 1865, pače u gdje čemu ima ono prvo još i više ljepota od ovoga drugoga. Ako je dakle Šafařík pravo imao, ako je tekst njegov zbilja tako rdjav, tad će ono biti nešto drugo, nego li je djelo, koje je Daničić izdao g. 1860. Svemu bi se tomu na kraj došlo, da nam tko prepiše bar jedan odlomak iz rukopisa hilandarskog od g. 1336; tada bismo vidjeli, podudara li se on s jedniem, i to s kojim od oba teksta Daničićeva. Vriedno bi bilo i to, da se još jednom razvidi onaj prekoreni tekst Šafaříkov, koji je u metropolitskoj knjižnici u Karlovcih. Mi se ponosimo djelima Domentijanovim, te kažemo, da je to najdragocjeniji do sada poznati plod originalne radnje u starosrbskoj književnosti; nebi li zar dostojno bilo, da se još nekoliko truda posveti njegovu imenu i preko onieh zasluga, koje si stekao Daničić dvojim krasnim izdanjem? Još ću spomenuti, da je Hilferding u svojoj knjizi naštampao nekoliko rieči iz života sv. Save od Domentijana (o Teodosiju neima ondje govora) po rukopisu od god. 1526, koji bi pisan u manastiru sopoćanskom, pak se taj odlomak posvema slaže s oniem, što je Daničić g. 1860 štampao!

Ima li 13. viek još kakovieh originalnih djela osim onoga, što pisaše Nemanjini sinovi i Domentijan, to se nezna pravo; samo se može slutiti ako ni šta drugo, to bar da je u to doba sastavljena gdjekoja služba s prologom za srbske svece onoga vieka. Nam treba da je vazda na pameti, kako je sve ono što znamo o književnoj prošlosti našega naroda, osobito čak onamo iz 13. vieka, samo vrlo malena čestica od cjeline. Eno n. pr. *kraljica Jelena*, mati kralja Milutina, življaše takodjer u 13. vieku, a za nju nam pripovieda Danilo (str. 68.), da se neprestano starala za crkve i manastire: „vьsa jaže na potrěbu svetyimъ crькъvamъ i monastiremъ neštedьno podavaaše, *knigy božьstvьnyje vъ domu svojemъ sъstavljajušti i izredьno pišušti.* (Sr. takodjer liepu pripoviest o toj čestitoj gospodji, kako je djecu poučavala u ženskih poslovih te ih kasnije udavala, u Danila str. 97.).

Medju prievodima najodličnije mjesto zauzima *srbski nomokanon*, koji pisa g. 1262 u *Ilovici* nekakav *Bogdan* i to na zapovied biskupa zetskoga kir *Neofita*. Ova dragocjena starina čuva se sada u zbirci Mihanovićevih rukopisa u Zagrebu; knjiga je pisana krupnim ustavom na koži, ima 398 listova ali to nijesu svi, jer je na više mjesta iz sredine po nekoliko ih istrgnuto. Na posljednjem listu čita se godina, mjesto i ime pisca. Budući dokazano (sr. Vostokov, op. rumj. muz. br. 232), da je god. 1270 despot bugarski Jakov Svętьslav poslao u Rusku, kijevskomu mitropolitu Kirilu III., jedan eksemplar slovjenskoga (starobugarskoga) nomokanona, koji su po zapoviedi despotovoj u 50 dana prepisala tri pisara (jedan se zvaše Dragoslav), a tekst i nutrnje uredjenje onoga nomokanona još se i u kasnom ruskom priepisu iz 16. vieka posvem slaže s tekstom našega nomokanona – to nam je dopušteno izvoditi, da je i Bogdan god. 1262 imao nekakav stariji original pred sobom, po kojemu je taj naš kodeks prepisan; samo je teško izreći, da li je Bogdanov original bio recenzije starobugarske, kao što Dragoslavov, ili pak recenzije srbske. Meni se čini prilično po onome, što nadjosmo već

kod sv. Save spomen o prepisivanju zakonih knjiga, da je Bogdan prepisivao iz starosrbskog rukopisa; ali to se opeta poreći nemože, da je nomokanonu srbskomu izvorom bio starobugarski tekst. Nekoliko bugarizama ima još i u Bogdanovu priepisu; n. pr. koji put ѧ ili ꙗ m. ѳ, ъ m. ь, i ѣ m. ѥ: сьнидоше сѧ pag. 1., сьвькоупи шꙗ сѧ pag. 3., в ъ лѣтъ pag. 5., оучителѣ pag. 6. itd.

Od knjiga, što su za crkvenu službu potrebite, znamo za *evangjelje starca Simeona*, koje pisa knezu Vukanu u gradu *Rasi*, i to čini se prije smrti Nemanjine, dakle prije god. 1200. Izdanje tog rukopisa, koji je sada u Ruskoj, obeća nam da će pripraviti I. Sreznjevski u Peterburgu; on ga je i opisao dosta na obširno u zapiskah peterb. ak. tom. 9., knj. 1. Ima još jedno veoma znamenito evangjelje srbskoga roda u manastiru hilandarskom na Sv. Gori, koje pisa, kako kažu, *dijak Gligorije knezu Miroslavu, sinu Zavidinu*. Petkovič nam je priobćio u svome »obzoru athonskih drevnostej« str. 58. ovaj zapis sa konca rukopisa: азъ грѣшныи Глиѳорие дїакъ недостоинъı нарещи се дїакъ заставихъ сиѥ евангелие златомь кнезоу великославномоу Мирославоу синоу Завидиноу.. Zavid bješe, kako ljetopisi kažu, brat Nemanjin, ali po srbskih i latinskih listinah bio bi i Miroslav brat Nemanjin, a ovdje se kaže, da je Miroslav *sin* Zavidin: kako da to protumačimo? pa kad je to evangjelje pisano? Ja nemogu na ova pitanja ništa odgovoriti, jer ni o samom spomeniku ništa više neznam do onoga, što je o njemu Petkovič napisao; a on, reć bi, da nije ni slutio, koliko je taj rukopis za nas važan. – Koncem trinaestoga vieka, god. 1273 pisa *сѣтьсь Kostandin* evangjelje u *Svrljigu* za popa Radoslava: gl. o njemu (sačuvaše se samo komadi) u Glasniku knj. 20.

Bez godine i bez zapisa, tek po paleografskih znacih, prisvajaju 13. vieku takodjer ova starosrbska evangjelja: evangjelje *pećsko*, koje nadje Hilferding u Peći, sa znamenitim prologom od nekakova filosofa Konstantina, za kojega mišljaše Hilferding, da je ono poznati naš apostol Solunjanin Konstantin; ali to će biti prije onaj drugi Konstantin bugarski, o kojem bješe govor na str. 259. U sinaksaru (koledaru) pećskoga evangjelja spominje se s osobito toplim osjećanjem smrt sv. Save i po tome drže nekoji, da je taj rukopis iz druge polovice 13. vieka; na suprotiv ima ih, koji ga ostavljaju tek 14. vieku. Gl. u ruskoj »Besědi« 1858, I. i izv. peterb. ak. VII. 2. Za tiem evangjelje *prizrensko*, koje tek u kratko Hilferding spominje na str 209. svoje knjige; na dalje nekoja evangjelja iz zbirke Mihanovićeve (bar jedno, ako ne dva do tri) i iz knjižnice narodne i učenoga društva u Biogradu. Ovi posljednji rukopisi nijesu još izbliže opisani. Evangjelje, što ga pominje Martinov da je u Parizu pod br. 25., sr. les Manuscrits slaves, p. 98. – nije roda srbskoga, već bugarskoga, i nije valjda van iz 14. vieka.

Od ostalieh liturgijskih knjiga 13. vieka pominjemo: *triod* iz zbirke Mihanovićeve, dva *prologa*: jedan norovski, opisan u kratko od Vostokova, uč. zap. 2. 2. 102; drugi rumjancovski, opisan u op. rum. muz. br. 319. Oba su ova prologa znatna s toga, što se u njima već i *ruski* sveci pominju, a od srbskih jedini sv. Simeon. To je dokaz, da su ovi

rukopisi potekli iz bugarskih originala, što se na rumj. prologu može već i po jeziku razabrati. Dok nije država bugarska oslabjela i propala, stajaše u puno tješnjem odnošaju na prama ruskome narodu, nego li Srbija: odatle ruski sveci u bugarske rukopise, a preko ovieh i u srbske. I u Mihanovićevoj zbirci ima jedan prolog, koji je svakako iz 13. vieka, i ondje se pominje od srbskih svetaca jedini sv. Simeon s kratkim »žitijem«. *Berberinski palimpsest* bit će takodjer iz 13. vieka; to je rukopis na koži, gdje je preko slovjenskoga i grčkoga teksta iz nova napisan grčki tekst nekojih komada staroga zavjeta. U koliko se može pročitati onaj spodnji slovjenski tekst, na pola je recenzije bugarske a na pola srbske: po sadržini bit će to *oktoich*. Sr. uč. zap. 2. 2. 91.

Iz bogoslovne književnosti već je kazano, da je god. 1263 u Hilandaru *gramatik Teodor* prepisivao sa bugarskoga na srbski jezik *šestodnev* Joana eksarha. Hilferding pominje nekakova *poučenija sv. Ivana zlatoustoga* od god. 1286, u ruskoj »Besědi« 1858, I., a u Mihanovićevoj zbirci nalazi se *zbornik homilija*, koji je po tome znatan, što ima u njemu stvari, koje su poznate već iz glagolskih starina Klozovih. Sr. str. 265. U onom rukopisu pariškom, gdje se nadje život sv. Simeuna, za koji vele da je već iz 13. vieka, ima takodjer mnogo *teologijske sadržine*, koja nam inače nije poznata te neznamo, da li su ono originalni prievodi srbskih kaludjera ili samo priepisi sa starijih bugarskih prievoda. Opis rukopisa gl. u Glasniku, knj. 6. str. 164. i Martinov les Manuscrits, str. 46.

Napokon pripominje Vostokov u priegledu rukopisa, koje je za svoj rječnik upotrebio, nekakav *srbski tipik* iz 13. vieka kao svojinu cars. peterb. biblioteke. Kakav je taj tipik, nije izbliže kazano.

b) *Viek četrnaesti.* U 14. vieku ukazaše se u državi srbskoj užasni plodovi onieh načela javnoga života, koja su već u predjašnjem vieku iz Bizancije presadjena bila u mladjahnu državu. Organizam njezin nebijaše kadar odoljeti sili združenih protivnika: zavidne Bizancije, nesložnoga feudalizma i – Turaka. Kada je država svana do najveće sjajnosti doprla te se njezin vladalac Dušan ponosito carem srbskim proglasio, bješe već iznutra podgrizen korien tog mladog stabla; i za to neprodje nego samo pô vieka a ona pade pod nožem turskim, koji joj primakoše stari protivnici: zavist Carigradjana i nesloga domaća, nesloga silovitih boljara srbskih.

Taj u svome početku vele slavni a na izmaku vele nesrećni viek četrnaesti rodi u književnosti starosrbskoj znatan broj spomenika; sudeći po onome, za što danas znamo, svakako mnogo više, nego li predjašnji 13. viek, samo što je književna radnja ovoga vieka sve bez iznimke odveć slabe ciene: to su plodovi, na kojih razgovietno razabiremo znakove bolestna vremena i iskvarena pravca u životu duhovnom. Taj upadak najbolje se opaža na ono nekoliko primjera originalne radnje, što nam ih to doba ostavi. Najznamenitiji plod starosrbske književnosti 14. vieka jest svakako djelo arhiepiskopa *Danila*, koji pisa *živote srbskih kraljeva i arhiepiskopa*, to će reći *pohvalne besjede* (хвалънаꙗ житиꙗ, kako ih sam na više mjesta naziva), u kojih se sa strogo crkvenoga gle-

dišta samo ono pripovieda, što je koji vladalac ili arhiepiskop crkvi dobra učinio; osobito se pak i to upravo s ushitom opisuje njihov privatni strogi život, koji ako je istina, što Danilo pripovieda, prilikovaše kadšto više kaludjeru nego li srbskomu vladaocu. N. pr. u životu kralja Dragutina neumije Danilo rieči naći, kojimi će iskititi njegovu veliku pobožnost, kako je vazda imao pokraj sebe iskopan grob u zemlji, kako je na kamenu, trnjem prostrtu, spavao itd. (Sr. izd. Daničićevo str. 39.) Tko je povrh toga još i sv. Goru nadarivao i nekoliko crkava sagradio, – a u tom nezna se, koji je vladalac bio darežljiviji; može se reći: u tome su si svi jednaki – onaj se u očima Danilovim posvetio, ma inače i najrazuzdaniji život vodio. Toga radi i jesu svi životi Danilovi vrlo nalični jedan na drugoga; svagdje se pripovieda jedno te isto: kako su srbski vladari pobožni, kako se dan i noć bogu mole, kako grade crkve i manastire itd. Znamo n. pr. iz historije, da je kralj Milutin svakako jedan od najvećih vladara srbskih: u njega se pokazuje više mudrosti državne, nego li i u koga, bud prije bud poslije njega; ali pobožnost i moralnost nijesu bile njemu poznate krjeposti, van pod krajnu starost. A ono ipak nezna Danilo ni kod Milutina ni o čem toliko i s tolikom vatrom pripoviedati, kao o njegovoj pobožnosti, o njegovih boguugodnih djelih za vjeru i crkvu. To hvalisanje ide čak tako daleko, da kaže na str. 127. (izd. Danič.): »mně grěšьnomu i nedostojnomu rabu Hrista mojego sьměrenomu Danilu potьštavьšu se *ispovědati veličija neispovědimyihь čudesь gospodina mojego sego* (sc. Milutina), pomyšljaju vь umě mojemь, otь kudu i sija glagolana mnoju, udobь bo strahomь odrьžimь jesmь hote mlьčati, ljuboviju že *bogougodьnyihь jego dějanij* ujazvljajemь drьzaju pohvaly jego prinesti siloju prěsvetaago duha oboštrenь« – a malo niže dodaje, da bi poimence izbrojiti sva njegova dobra djela značilo izbrojiti zviezde na nebu i piesak u moru! Ovako jednostrano shvaćaše Danilo svoj zadatak, mjereći vriednost srbskoga vladaoca, ne mjerilom zaslugâ za dobro srbskoga naroda već mjerilom bezuvjetne naklonosti prema manastirskomu životu! I za to ćete badava tražiti u takovu djelu, kao što je Danilovo, da vam se bar jedna rieč kaže o stanju srbskoga naroda, o odnošaju boljara naprama vladaocu, o nutrnjem, političkom ili sudstvenom uredjenju države! Na protivno neće on zaboraviti a da nepripovieda i onakvieh tajna bračnoga života, kao što je ono na str. 52. o kralju Dragutinu, tek ako ono biva pod vidom pobožnosti! Pravedan je dakle ukor, što ga izrekoše nad djelom Danilovim Šafařik (sr. Gesch. d. südsl. Lit. III. str. 240.) i Rački (Ocjena, str. 150.) kao kritički historici našega doba; ali mislim, da se onaj ukor neprotеže toliko lično na Danila, koliko obćenito na duh čitavoga vieka; po svoj prilici bio bi isto onako pisao svaki drugi književnik četrnaestoga vieka u Srbiji. Ja nebih rekao, da je Danilo navlaš izvraćao istinu; ta toga nije mu ni trebalo činiti, čim je u pohvalah već a priori isključeno sve ono, što se nemože hvaliti! Nasuprot držim, da se smije na preporuku njegove ljubavi prema istini spomenuti to, što nije o svakome kralju jednako na obširno pisao: ondje, gdje nije znao mnogo pripoviedati, obavi posao posvem u kratko, kao n. pr. do kralja

Uroša I. ono predjašnje tek što je s nekoliko rieči spomenuto; život kralja Uroša I., Dragutina i Jelene pripoviedan je nešto obširnije, ali opet najobširnije i kao jezgra čitavoga djela dolazi: život kralja Milutina i kralja Dečanskoga. Za izvore starijih vladalaca poziva se na ono: „jelika slyšahomь i razuměhomь ili někotorii otь drevьniihь mužij sьvěděteli byše dělomь ihь, jeliko sьtvoriše vь dьni žitija svojego, i ti ubo vьzvěstiše namь", str. 5.; u životu kralja Dragutina dolazi već i vlastito osvjedočenje: „imьže i my samovidьci byhomь", str. 23., isto tako kod kraljice Jelene: „jako vьzvěstiše mi prěžde mene suštei sьvěděteli žitija seje blaženyje Jeleny, jelikože i azь očima mojima viděhь, istinьno ispovědaju", str. 58.

Cjelokupna djela arhiepiskopa Danila štampao je Daničić g. 1866: „Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih, napisa arhiepiskop Danilo i drugi, na svijet izdao Gj. D.", u Zagrebu str. XV. 386. Imajući ovako trudom Daničićevim ispunjeno ono, što je već odavna namjeravao i obećavao pokojni Šafařík, lakše će se danas sutra riešiti pitanje, što ga takodjer već Šafařík stavio, na ime: koliko je u toj zbirci životopisa ruke Danilove, koliko li njegovieh nastavljača? Da nije sve, što u rukopisu pod njegoviem imenom zajedno dolazi, on sam pisao, tomu netreba dalje dokaza, čim znamo, da je Danilo živio do g. 1338, ovi pak životi idu kod kraljeva do cara Dušana (dakle medju 1336 i 1356, prem da život Dušanov nije podpun), a kod arhiepiskopa čak do god. 1376, tako da u toj zbirci ima i obširan život samoga našega pisca, arhiepiskopa Danila. Čini se dakle, da je bar život cara Dušana, za tiem život arhiepiskopa Danila i patrijaraka: Janićija, Save i Jefrema (ova tri vrlo u kratko) pisao netko kao nastavljač djela Danilova. Ali nije još ni tiem pitanje riešeno. Pita se, kada i gdje je Danilo pisao svoje djelo? Sudeći po okolnostih i antecedencijah srbske literature, držim svakako na Sv. Gori; ondje bijaše sjemenište srbskih književnika, i Danilo se zove na nekoliko mjesta gojencem i učenikom sv. Gore; a to, ja mislim, da je pisao prije onoga vremena, kada posta arhiepiskopom srbskim, prije god. 1325: sve pak što je poslije ove godine, nije po mojem mišljenju on sam pisao, već nekoji od njegovieh učenika. Po njegovu odlazku sa sv. Gore na visoko zvanje arhiepiskopa srbskoga, bi i njegova književna radnja prekinuta, jer su ga sada čekale druge, mnogo veće dužnosti u životu javnom, koji literarnoj radnji više smeta nego li što bi je podupirao. Ali njegovo djelo osta, kako ja mislim, u Hilandaru i ondje ga nastavljahu njegovi učenici, bilo jedan bilo ih više. Za ovu hipotezu ima dosta nutrnjih dokaza. Danilo govori u svojem djelu često puti sam o sebi, i to vazda prvom osobom, te neupotrebljava drugačijih izraza, nego „grěšьnyj" ili „sьměrenyj" Danilo (sr. str. 39., 58., 104., 319.), ili, kako se čita na str. 234.: „azь sьměrenyj i nedostojnyj narešti se Daniilь", sr. takodjer str. 292. A kako govori njegov biograf o sebi? On se u životu našega arhiepiskopa nezove nigda drugačije, nego li: „azь grěšьnyj i nedostojnyj rabь *jego* (sc. Danila)", a o Danilu govori vazda: „*gospodinь moj*, prěosveštenyj arhiepiskopь kirь Daniilь" (sr. str. 329.) te se na str. 330. izriekom prozvao „nedo-

stojnyimъ *učenikomъ* jego". Ako se dakle na ovom mjestu izriekom kaže, da je život Danilov pisao jedan njegov učenik (a mi znamo, da ih je imao više), koji Danila vazda zove *svojim gospodinom*, dodavajući k tomu podpuni arhiepiskopski naslov i sve druge pohvalne predikate – to mislim da neće biti daleko od istine, ako i za ostala mjesta ove pod Danilovim imenom sačuvane kolekcije ustanovimo to načelo, da ih nije pisao sam Danilo već da je od ruke njegova učenika sve ono, gdje pisac govori o Danilu kao o svome gospodinu te mu dodaje obilate pohvalne naslove, u obće gdje ga hvali, kako nebi Danilo nigda sam sebe hvalio. Takav način pripoviedanja nevlada samo u životu arhiepiskopa Danila, koji, to se već po sebi razumije, nije on sam o sebi pisao, niti samo u životu cara Dušana, gdje se n. pr. na str. 219. čita: „i gospodinъ moj, prěosveštenyj kirъ Daniilъ"; nego i život kralja Dečanskoga nepominje Danila nigda u prvoj osobi, nego se uviek govori o njemu ovako po prilici: „kъ *semu gospodinu mojemu* prěosvešteno-mu", str. 165., ili u kraće: „sъ *gospodinъ* moj", str. 166., 202., 203.; a gdje se pisac na toga svoga gospodina poziva, kao na str. 172., pripovieda o njemu oniem načinom, kojim nebi nigda Danilo sam o sebi pisao; n. pr. na str. 173.: „zělo bo hudogu i razumьnu mudrostь iměaše vъ srьdьci svojemь", sr. takodjer 204–206. Ja kažem dakle, i to prilično pouzdano, da ni život kralja Dečanskoga, bar onako kako je sada, nije Danilo pisao, već nekoji njegov učenik; neću reći da je to morao biti upravo onaj isti učenik, koji i Danilov život pisa, ali je lako moguće. Nu da još i dalje podjemo, niti predjašnji životi Danilovi nijesu prosti od tudjih interpolacija, kojim je na svu sreću vrlo lako u trag ući. Eno u životu kralja Milutina, gdje Danilo dosta sam o sebi govori, dolazi na jedan put pod konac, na str. 150., 155–158., takovim načinom govor o Danilu, da onoga nikako nije sam pisao, već je netko kasnije umetnuo. Isto je tako očevidna interpolacija u životu kralja Dragutina ono, što se govori o Danilu, počamši od str. 43., gdje mu se već i predikat arhiepiskopski daje „sъ prěosvešteni", prem da znamo, da je tada bio tek igumanom hilandarskim.

Već iz ovoga kratkoga izlaganja razabiremo, da književna radnja Danilova jošter nije na čistac dovedena i da bi nam na veliku korist bilo, da se kojom srećom nadju stariji rukopisi od ona tri, po kojih je Daničić djelo Danilovo štampao. Ov čas nezna se više ni za onaj rukopis hilandarski, iz kojega su učinjeni u prošlom vieku priepisi karlovački. Koliko vriedi onaj rukopis 16. vieka, koji nadje Hilferding u manastiru Dovolju (sr. Bosna, str. 302., op. 2.), nije nam poznato: ono nekoliko rieči, što ih je u svojoj knjizi naštampao, pokazuju recenziju srbsku, a rieči su teksta one iste, koje u starijem karlovačkom priepisu.

Da li je Danilo još štogod pisao? Nezna se, ali kao da jest; jer u životu kralja Dragutina, u onoj interpolaciji, koje kako rekoh nije sam Danilo pisao, pripovieda nepoznati pisac o Danilu, kako se boraveći na sv. Gori odreče starješinstva hilandarskoga te ode u Savinu ćelijicu u Karejah, i „na mnozě tu živuštu jemu boguugodьnaja myslь vъzide na umь jemu, *sъstavivъ pisanija dušepolьznyihъ glagolъ i sija vъslati kь .. kralju Stefanu;* i jeliko pomyslilь bě, tako i sъtvori: *vьsa sii sъvrьšivъ i sь vьšemь srьdьčьnyimь blagoslovenijemь i glagoly bogo-izbranyimi i pisanii čьstьnyimi vьsa sii sъstavivъ*", posla to preko starca Atanasija na dvor kraljevski u Dabrac. Iz tieh se rieči nemože pravo razabrati, da li je to puka poslanica na kralja bila, ili kakovo moralno-filosofsko djelo. Isto je tako obćenito kazano, da se nemože pravo znati, što biograf Danilov o njemu hvali, „knigy že mnogočislьnyje sъstavljaje i izobrětaje prěžde ne byvъšeje nikoliže" str. 367. Medju tiem, bilo kako mu drago, koliko mi danas poznajemo Danila iz njegova djela kao i iz biografije njegova učenika, dužni smo ga pribrojiti najznatnijim ljudima naroda srbskoga u 14. vieku, radi njegova revna nastojanja o kulturi i prosvjeti stare Srbije.

Već je uz Danila spomenut jedan od njegovieh *učenika* kao pisac onoga pohvalnoga „žitija" na svoga učitelja, koje je štampano medju djeli Danilovimi, u izdanju Daničićevu str. 328. do 377. Samo je šteta, što tome srbskom piscu neznamo za ime, jer je već po onom, kako pisa život učitelja svoga, svakoga štovanja vriedan; kamo li istom, ako je to jedan te isti čovjek s oniem, koji je u ostalih čestih djelo Danilovo nastavljao i popunjivao. Nu ja mislim, da učenik Danilov nije osim života učiteljeva ništa drugo pisao, nego život kralja Dečanskoga i cara Dušana; u ta se dva života vrlo mnogo govori o „njegovu gospodinu", arhiepiskopu Danilu te se sa sviem razumije motiv njegove radnje, na ime: štovanje prema svome učitelju. Nasuprot ostala tri života, što su još u zbirci Danilovoj, na ime o patrijarku Janićiju, Savi i Jefremu, kako su vrlo kratki i neznatni, a u načinu pripoviedanja od svega predjašnjega puno različiti – držim da ih je kasnije netko dodao u zbirku Danilovu, ali nijesu vriedni njegova učenika. Danilov učenik nebi bio za cielo onako prezirno pripoviedao o caru Dušanu i njegovoj promjeni crkvenoj, što je arhiepiskopa srbskoga podigao na čast samostalnog srbskog patrijarka, kao što čitamo u izd. Danič. na str. 381.–382.

Šafařík pominjaše (sr. Gesch. der südsl. Lit. III. 242.), a Daničić potvrdjuje, da se u starijem karlovačkom priepisu djela Danilova, ispod života Dušana, čita zapis, koji govori o nekojem obširnijem životu istoga cara, nego li je onaj u Danilovoj kolekciji, a taj tekst da se nekoč nahodio u Studenici: сего благочестивагw и прѣвысокагw крала Стефана обрѣтаетсѧ житие пространѣише во обители Стѣденичкои, а здѣ точию се написанно. Mi neznamo pravo, tko je prvi taj zapis pripisao; neznamo, da li se već u hilandarskom originalu čitao ili ga je tko kasnije pridodao. Toga radi i neznamo, tko je i kada je pisao onaj obširniji život cara Dušana? Nije li to možda onaj život, koji pisa o caru Dušanu i njegovu sinu Urošu arhiepiskop i patrijarak pećski Paisije neznamo, da li se već u hilandarskom originalu čitao ili ga je tko kasnije pridodao. Toga radi i neznamo, tko je i kada je pisao onaj obširniji život cara Dušana? Nije li to možda onaj život, koji pisa o caru Dušanu i njegovu sinu Urošu arhiepiskop i patrijarak pećski Paisije (življaše istom na početku 17. vieka)? ali opet zar da nije o životu toli slavnog cara nitko ništa pisao prije 17. vieka? To mi tiem manje vje-

rujemo, čim znamo, ako se i nemože poimence dokazati, da je u 14. vieku kao i na početku 15. vieka bilo u Srbiji vrlo mnogo biografa, tako da kod nekojih srbskih svetitelja znamo još i danas za više pohvalnih žitija; čemu po mojem mišljenju pripomože vrlo mnogo primjer toli ugledna čovjeka, kao što bješe arhiepiskop Danilo. Mi znamo n. pr. osim onoga, što Danilo pisa o Dragutinu i Milutinu, jošter u rukopisu 15. vieka, koji je u Biogradu, za „žitije i žiznь blagočьstivago kralja Stefana srěmьskago, monaha Theoktista" (to je kralj Dragutin) i za „pametь iže vъ svetyhь i vъ blagočьstiji velikaago i vъ milosti izeštьnago bogonosьnago Stefana, praveštago skyptri kraljevьstva vьseje srьbьskyje zemlje i pomorьskyje« (to je kralj Milutin). Tko je ova dva teksta prvi put sastavio i kada, to se nezna; može biti da su samo preradjeni po Danilovu djelu, jer umah za tiem dolazi u istom rukopisu i život kraljice Jelene, Milutinove majke, koji je upravo rieč po rieč izvadjen iz Danila (sr. Glasn. knji. 11.). Nu to još nije nikakav dokaz, za što u istom rukopisu imamo napokon i život kralja Dečanskoga: »žitije i žitelьstvo svetago velikomučenika vъ carehь Stefana srьbьskaago, iže vъ Děčahь«. Taj život nije puki priepis iz Danila, već ga pisa samostalno, sliedeći više izvora, čovjek znatan koliko u historiji književnosti srbske, toliko i još većma u historiji duhovne obrazovanosti naroda ruskoga, na ime *Grigorije Camblak.*

Grigorije rodi se negdje u Bugarskoj, ali bijaše neko vrijeme igumanom dečanskim i u to doba pisa pomenuto »žitije« kralja Dečanskoga (ujedno sa službom): izdano je po rukopisu srb. roda u knj. 11. Glasnika, a po iskvarenoj bugarskoj redakciji u knj. 4. Arkiva. God. 1379 (nezna se, da li prije ili poslije svoga igumanstva u Dečanih) sastade se u trnovskog patrijarka Evtimija s ruskim mitropolitom, rodom Srbinom, Kiprijanom, kad je taj na putu u Carigrad, pohodio i svoju otačbinu Srbiju. Bez sumnje upozna ovdje Kiprijan velike umne darove mladoga Grigorija te ga pozva, da dodje u Rusiju. Istom kasno, po što je prije razne časti obavljao u Srbiji i Moldavskoj, odazva se Grigorije pozivu svoga sunarodnjaka Kiprijana te ode zbilja u južnu Rusiju, ali nenadje više zaštitnika svoga medju živima (umro je Kiprijan g. 1406 u Kijevu). Od onoga časa, što je Camblak prešao u Rusiju, prestaje biti Srbinom te radi na korist naroda ruskoga. Kolikih si je on ondje zasluga stekao za duhovno obrazovanje naše sjeverne braće, o tom umiju liepih stvari pripoviedati ruski historici; sr. Filaret, obzor duhovnoj literatury u uč. zap. ak. nauka III. str. 90. i članak »o Grigorije Camblakě, mitropolitě kievskom« od episkopa Makarija u izv. peterb. ak. t. 6. str. 97. Ovaj potonji karakteriše našega Grigorija u kratko ovako: »Grigorije spada medju najznatnije naše spisatelje staroga perioda. Tečajem dvaju viekova, četrnaestoga i petnaestoga, kadno on življaše, nenadje se u Rusiji nijedan spisatelj-propovjednik, koji bi se mogao s našim porediti u rječitosti i nutrnjoj vriednosti svojih djela. Da i jače kažemo: tečajem prvieh pet viekova naše crkve, neglede ć na velik broj njezinih spisatelja, jedva smo kadri pokazati dva-tri duhovna besjednika koji bi jednako pravo imali s Grigorijem, da dobiju mjesta u historiji ruske

literature.« Ova pohvala o Srbinu 14. vieka nesluži samo narodu našemu na čast, nego se smije ujedno uzeti kao dokaz, koliko su još u 14. vieku Srbi i Bugari u duhovnoj obrazovanosti napredniji bili od Rusa, kada su Rusiji dali tako znamenite ljude, kao što bješe mitropolit Kiprijan (od 1376–1406) i Grigorije Camblak († 1419). – Danas se znade do 25 djela od Grigorija Camblaka, većinom duhovne propoviedi, koje su u Ruskoj u prkos nepovoljnome glasu, koji stiže njihova pisca, mnogo čitane i uvažavane bile; nekoje čini se da su svakako sastavljene, dok je još na jugu, medju svojim narodom živio. Nas zanima osim života kralja Dečanskoga, jošter: besjeda o prienosu sv. Petke u Srbiju (nije još nigda izdana); vele da je on preradio takodjer život sv. Petke, sastavljen patrijarhom Evtimijem (koji je štampan, neznam odakle, u Glasniku, knj. 8.); za tiem pohvala njegovu sunarodnjaku Kiprijanu i pohvala patrijarhu trnovskomu Evtimiju. Što se u Glasn. knj. 11., str. 37. i »žitije« sv. Romila našemu Grigoriju prisvaja, toga noviji biografi Camblakovi nepotvrdjuju, ali hronologija proračunana iz života Romilova, gdje se govori o despotu Uglješi, dopušta pomisliti, da bi onaj u žitiju napomenuti pisac Grigorije mogao biti naš Grigorije Camblak.

Grigorijeva srbska radnja spada upravo pod konac 14. vieka; on i jest posljednji iz 14. vieka, o kom nešto pobliže znamo: imena drugieh starosrbskih pisaca, razumije se takovieh, koji su pisali originalnih stvari, nijesu nam poznata. Neznamo na primjer, tko pisa ono nekoliko pohvala na kneza Lazara, o kojih bješe već napried govor; samo nam se sačuvalo ime Jefimije, koja sastavi poznati zapis na pokrovu Lazarova groba u Ravanici. Ali neima sumnje, da su i one druge pohvale o knezu Lazaru sastavljene svakako već pod konac 14. ili početkom 15. vieka.

Svakomu je poznato, da se junačkom smrću Lazarevom zaključuje jedno a otvara drugo doba u životu naroda srbskoga. Boj na Kosovu bijaše boj za samostalnost i cjelokupnost države srbske: ona propade ne od sile turske već od nesloge domaćieh knezova, od izdajstva feudalnih renegata. Odsele moradijaše Srbija služiti interesom, ne svojim već tudjim: strašna bijaše osveta sudbine, koja stiže sinove kneza Lazara i Vuka Brankovića, kad su morali narod svoj voditi u ratove za slavu gospodstva osmanlijskoga te proljevati krv srbsku, da tiem sebe i narod jačimi okovi sapnu. Ovu nesreću srbskoga naroda oplaka dostojnije sam narod u svojoj poeziji, nego li njegovi učevni ljudi u starosrbskoj književnosti, koji nijesu i u napredak prestali šutjeti o jadih i nevoljah svoga naroda a s velikim bombastom pohvaljivati pojedine primjere pobožnieh ljudi iz kneževskoga koljena. Takovu pohvalu zadobi Stefan Lazarević od svoga biografa, Konstantina filosofa; takovu kasnije despot Stefan Gjorgjević i žena mu Angjelina, takovu napokon i njihovi sinovi: Maksim arhiepiskop († 1516) i Ivan despot († 1503). Imena njihovieh biografa nijesu nam poznata. Tekstovi ovieh kasnijeh pohvala štampani su u srbljacih; život arhiepiskopa Maksima štampan je još posebice u Glasniku, knj. 11.

Dva su razloga, s kojih smo ova »žitija« i »pohvale« na prvom mjestu spominjali: jedan, što je to zbilja i najznatnija književna radnja čitavoga vieka; drugi, što je dokazano, da su ove biografije srbskih ljudi *izvorom i gradjom* bile za neku drugu radnju, koja je svakojako već u 14. vieku odpočela, pak se nastavljala u 15., a najvećma cvala u 16. i 17. vieku. To bijahu *srbski ljetopisi.*

Srbska hronografija, uzevši tu rieč u najširem značenju, razvi se sa sviem na osnovu grčkom; kao u svemu, tako bijahu i u tome plodovi književnosti srbske puka imitacija i vjerno ogledalo književnosti grčke. Oni isti ljudi, koji su prevodili ostale crkvene i teologijske knjige, sveštenici i kaludjeri, smatrahu i taj posao bogougodnom zabavom svojega manastirskoga života. Najstarija radnja u tome pogledu bijaše prevodjenje grčkih ljetopisaca. U to doba biše u grčkoj, a po tome i u slovjenskoj književnosti najvećma poštovana ova četiri grčka ljetopisca: *Joan Malala, Georgije hamartolus* (grješnik), *Joan Zonara i Konstantin Manasije.* O prvome bijaše rieč na str. 261.; za srbski tekst njegova prievoda nezna se danas da bi igdje bio. O drugome već smo govorili na str. 261. i 335. Sudeći po množini rukopisa, u kojih se još i danas nalazi slovjenski tekst Georgija hamartola, smijemo izvoditi, da su ga svi slovjenski književnici, a napose i naši starosrbski, vrlo mnogo i vrlo rado upotrebljavali. Kada je nekoji spisatelj, rodom Srbin, djelo Georgijevo budi iz nova preveo budi bar preradio dojakošnji prievod starobugarski, to se pravo nezna; ali rekao bih negdje u 14. vieku, za što su svi do sada poznati srbski rukopisi najranije iz 14. vieka. Jedan rukopis vidje Avraamović u manastiru sv. Pavla na Sv. Gori; taj je pisan medju g. 1376 i 1389 (sr. u njegovoj knjizi str. 118.); drugi rukopisi, nekoč hilandarski, danas u moskovskoj sinodalnoj knjižnici, pisan je g. 1386; treći rukopis, nekoč Šafařikov, danas u praškom muzeju, prisvajaju god. 1389; četvrti je rukopis bečki iz 14. vieka, a peti rukopis rumjancovskoga muzeja iz 15. vieka. Šteta, što nam nijesu ovi rukopisi iz bliže poznati; kaže se, da u Ruskoj pripravljaju izdanje slovjenskoga teksta, po što je Muralt izdao tekst grčki god. 1861. Ljetopisac Joan Zonara čini se da je prvi put originalno preveden na srbski jezik, i to valjda takodjer u 14. vieku; rukopis knjižnice karlovačke, u kojem se nalazi slovjenski tekst Joana Zonare, spada u 15. viek, ali je ono samo priepis iz starijega originala. Prievod ljetopisca Konstantina Manasija pripada bugarskoj književnosti; za srbsku redakciju neznamo ništa da je igda bila.

Ova četiri ljetopisca, od kojih kako vidjesmo jedan sa sviem a drugi bar na pola pripada starosrbskoj književnosti, znatna su ne toliko samiem sobom, koliko osobito tiem, što je iz njih crpena gradja za tako zvani *hronograf,* to će reći za *obćeniti ljetopis* o dogadjajih, crkvenih i svjetskih, iz historije: jevrejske, sirske, macedonske, grčke i rimske, uza što će se naći i nekojih dodataka iz historije slovjenske. Takovieh hronografa nalazi se u slovjenskoj književnosti vrlo mnogo, naročito u redakcijah ruskih iz 16. vieka. Prem da ima i u nas nekoliko hronografa (Šafařik pominje u svojoj knjizi: Gesch. d. südsl. Lit. III. 236–237, tri rukopisa; znatniji je onaj tekst srbskoga hronografa 15. vieka, koji je

negdje u Ruskoj a pominje ga Lazarevski u izv. peterb. akad. t. 8. str. 387.), ipak si neuze još nitko do sada truda, da bi ih potanko ispitao; samo na jedno pitanje, što ga nekoč stavi Šafařik, odgovara nam Lazarevski: da je hronograf srbski stariji od ruskoga, i da je ruski bar neke dielove svoje sadržine crpao iz srbskoga. N. pr. po istraživanju Lazarevskoga bio bi hronograf ruski uzajmio iz srbskoga svu gradju Joana Zonare, odlomke iz Josifa Flavija, iz stare bugarske i grčko-slovjenske historije itd., a može biti da je nekoč upravo čitav srbski hronograf presadjen u Rusiju. Ali kako i kada postaše srbski hronografi? da li su izvoran trud srbskih književnika ili već prije njih djelo bugarsko? i napokon da li se počeše u našoj staroj književnosti ranije baviti pisanjem hronografa nego li srbskih ljetopisa, što bi veoma prilično bilo vjerovati? To su sve pitanja na koja se ov čas nemože još sigurno odgovoriti.

Mi samo znamo, da se *srbski ljetopisi* u užem značenju sastoje svagda iz dvie polovice: jedna je polovica obći diel ljetopisa, koji negovori o domaćih stvarih; druga je polovica posebni diel, koji pripovieda stvari domaće, iz domaće srbske historije. Obći diel srbskih ljetopisa čini se da je crpen iz hronografa, kao što se pouzdano zna za posebni, domaći diel, da su mu izvorom bile po najviše domaće biografije, n. pr. djelo sv. Save, Domentijana, Danila, Camblaka i t. d. Nu po tome što mislimo da su srbski ljetopisi postali kao izvadci, pokupljeni iz hronografa i originalnih životopisa, valjalo bi nam reći, da je i doba njihova postajanja sliedila istom nakon onieh. Pa tako će i biti; nigdje se nepominje srbski ljetopis stariji nego li iz petnaestoga i šestnaestoga vieka, a dalje redom sve do postanka narodne književnosti koncem prošloga vieka. To se može donekle već i okolnostima vremena rastumačiti: istom u 15. vieku dodje narod srbski u takovo stanje, da je počeo mjesto nesretne sadanjosti živjeti u razmišljanju sretnije prošlosti; istom tada uzeše njegovi književnici uz pomoć obćih ljetopisaca i domaćih »žitija« sastavljati genealogijske prieglede o sudbini svoje gospode, svojih knezova. Pri tome smije se kao pravilo izreći, da čim je ljetopis stariji, tiem je obširnija njegova prva strana, nesrbski dio; tiem većma naliči na obći hronograf. Kasniji nastavljači, po što se je nakupilo više domaće gradje, počeše u prepisivanju prvi dio pokraćivati, ili ga čak sa sviem izostavljati. Za primjer obširna nesrbskog diela stavlja se ljetopis biogradski, koji je štampao Vukomanović u Glasn. knj. 10., s naslovom: повѣсть отъ бытиѩ и w цѣсарьствиихъ всѣхъ родовъ. Ovdje već i naslov pokazuje, da piscu nije bilo do same srbske historije, nego je to zbilja pravi hronograf, samo što je u prvom dielu nešto pokraćen a u drugom dotjeran do novijih vremena (1517). Držim da bismo se o tome podpunoma uvjerili, da nam je moguće prvu stranu ove »povĕsti« sravniti s kojim drugim, starijim hronografom, ili n. pr. s onom »povĕsti« rimskih i grčkih careva od Pompeja do Konstantina (1028), koju Šafařik pominje po rukopisu krušedolskom iz 15. vieka, i koja nije nego jedan odlomak iz hronografa (sr. Gesch. der südsl. Lit. III. str. 215.).

Ni prvi (obćeniti) ni drugi (srbski) dio srbskih ljetopisa neodlikuje se baš nikakovimi vrlinami; pripoviedanje niti je razložito niti podpuno, neide preko nizanja golieh imena u redove genealogijske, samo je uza

svakoga znatnijega čovjeka – to su članovi vladalačke kuće po redu nasljedstva – još po koji dogadjaj iskazan, koji se dogodio njemu ili bar pod njim. Tiem načinom neizlazi dakako država ili narod nigda u svojoj organskoj cielosti na vidjelo. Kao god što su jednostranim pravcem pisana srbska »žitija«, upravo onako i njihove kopije, srbski ljetopisi, samo što se ovdje našao pisac po pojmovih sredovječne hronografije još u toj golemoj neprilici, kako će u svoju historijsku gradju uvesti red genealogijski: to je ona okuč, u kojoj morade njihovo znanje zapeti. Što se u srbskom narodu zbivalo prije Nemanje, o tom neznaju ljetopisi ništa pripoviedati; pače niti genealogije Nemanjine neumiju u red dovesti, nego ga zovu praunukom cara Konstantina! Bijaše već i pitanje, koji je tomu uzrok, da naši ljetopisi neznaju za ono, što je dalje od Nemanje; a ja držim, da netrebamo s Hilferdingom strogoga pravoslavlja, koje bi tobože zaziralo od vremenâ prije Nemanje, ondje u pomoć pozivati, gdje je dovoljan razlog već i to, što znamo, kako su se kasno počeli u nas pisati ljetopisi: ta oni su plodovi kasnijih vremena, kada je već znatno spala kultura i obrazovanost 13. i 14. vieka; a po što nemogosmo baš mnogo hvaliti ni starijih djela, kamo istom da se čudimo mladjim, što nevriede mnogo: što će znati pripoviedati o davnoj prošlosti srbskoga naroda ove mladje kompilacije, kad neima ništa o tome ni u onih starijih izvorih, koji su ipak bliži bili 9., 10., 11. i 12. vieku!

Do sada se našlo do dvadeset i pet raznieh rukopisa, u kojih ima što kraćih što dužih srbskih ljetopisa. Najstariji bit će, od konca 14. ili početka 15. vieka, tako zvani *koprivnički* ljetopis, koji je Šafařik našao u rukopisu krušedolskom od g. 1453; onamo je upisan za cielo iz nekojega starijega rukopisa, a vriedno je spomenuti, da se ljetopis svršuje smrću kralja Vukašina, god. 1371. Ovomu je vrlo naličan ljetopis *pećski*, koji Hilferding nadje u Peći, u nekojem rukopisu 15. vieka; taj dopire nešto malko dalje, t. j. do god. 1391 (sr. Hilf. Bosna, 271). Svi ostali dopiru preko konca 14. vieka, pače ako izuzmemo ljetopis *sečenički*, koji se našao u menologu od god. 1501, neima nijednoga, koji nebi išao čak do šestnaestoga ili sedamnaestoga vieka, da nekoji su nastavljeni i do osamnaestoga vieka. Nebi pak pravo bilo, kada bismo mislili da ni u jednom novijem ljetopisu neima o starijoj dobi (do konca 14. vieka) obširnijih viesti, nego li je ono, što se nalazi u ljetopisih starijih. Više puti sačuvaše upravo mladji ljetopisi o gdje kojem dogadjaju starijega vremena veoma znamenitih viesti, kojih bismo badava tražili u starijih, istome dogadjaju po vremenu puno bližih izvorih: to nam je dokaz, da su nekoji inače posve mladi ljetopisi za starije viekove srbske prošlosti crpli svoje viesti iz izvora (valjda opet ljetopisa), kojim neima danas ni traga ni glasa. Tako spada po konačnoj redakciji medju najmladje plodove starosrbske književnosti ljetopis *tronoški* (štampan je u 5. knj. Glasnika): god. 1791 prepisa ga u manastiru Tronoši nekakav jeromonah Josip tronošac. Original toga priepisa bi takodjer u 18. vieku pisan, jer pisac pominje nekoje zgode svoga vremena, koje se dogodiše o polovici 18. vieka. Ali kada se pomnije gleda, nije teško razabrati, da je taj ljetopis u 18. vieku samo od nekoga preradjen i popunjen, a starija njegova

redakcija dopiraše samo do prve polovice 16. vieka, naročito do g. 1526. Hilferding nadje još u dva rukopisa tekst upravo takova ljetopisa u *Peći* (i Dečanih): i njegov je jedan tekst istom iz 18. vieka, a drugi nešto stariji (sr. Hilf. Bosna, 264). Taj tronoški, ili po Hilferdingovoj redakciji, pećski ljetopis pripovieda neke stvari (n. pr. o Kosovskoj bitci) iz starijih vremena toli liepo i obširno, da ih onako razložito pripoviedanih neima ni u kojem starijem ljetopisu. Odakle njemu tolika vrlina? Piscu bijahu za cielo pri ruci takovi stariji izvori, o kojih mi danas ništa neznamo.

Većina do sada poznatieh ljetopisa već je štampana. Šafařik u svojih »památkah«, naročito u onoj česti, gdje su »okázky občanského písemnictvi« (U Pragu 1851), sastavi deset ljetopisa u jedan tekst pod naslovom: »сказаніе о сръбскыхъ господахъ« i »лѣтописьць господь сръбскыихъ«; u prvoj polovici spojeno je u jedno obširnije kazivanje dvaju ljetopisa: *koprivničkoga* i *karlovačkoga*, u drugoj dolazi kronologijskim redom kompilacija kraćih viesti iz ostalieh osam ljetopisa. Načelu Šafaříkova izdanja neima se šta prigovarati, dapače samo oniem se načinom i može istaknuti historijska vriednost srbskih ljetopisa; ali god. 1851 nebijaše jošter poznat ili bar nauci pristupan dovoljan broj rukopisa, da bi bio mogao Šafařík od njih stvoriti tekst kritičan i ispravan. Za dokaz tomu možemo se pozvati na ispravke Vukomanovićeve u Glasn. knj. 11. str. 158, na mnoge ispravke u Daničićevu rječniku, i na ono, što sam ja po Kukuljevićevu rukopisu popravljao u Književniku III. str. 122. Medju tiem od god. 1851 znatno je narastao broj štampanieh ljetopisa te bi se danas mogao s većim uspjehom upotrebiti Šafaříkov način izdanja srbskih ljetopisa. U Glasn. knj. 5. štampan je ljetopis tronoški (sr. k tomu Hilferding Bosna, 264), u knj. 10. gori pomenuti hronograf (повѣсть отъ бытиѥ), u knj. 11. Vukomanovićev лѣтописъ царемъ сръбскыимъ, u knj. 20. ljetopis ravanički, u knj. 21. родословіе сербскіи царей; u knjizi »Dečanski spomenici« od S. Ristića (u Biogradu 1864): ljetopis dečanski (bez kritike), u Arkivu knj. 3. latinski prievod Brankovićeva ljetopisa, u Književ. III. 122. obširan izvadak Kukuljevićeva ljetopisa itd. Još o nekojih željeli bismo, da budu ako ne čitavi naštampani, a ono bar poredjeni s najsličnijimi si od onieh, koji već jesu štampani, da bi se tako mogle medjusobnim poredjivanjem ispravljati pogrješke i tamna mjesta izjašnjivati: to se osobito tiče onoga Hilferdingova ljetopisa, koji se nadje u rukopisu pećskom, sr. u njegovoj knjizi str. 271. I u manastiru Žitomišljiću ima, kako piše Mag. Dalm. 1861, nekakav *carostavnik*, koji bi pisan g. 1634 u Hopovu; da li je ono srbski ljetopis ili hronograf, neznam.

U ono isto doba, kada su ovaki ljetopisi postajali, biše pripadom zapisane još i nekoje druge sitnice, historijskoga sadržaja, kojim se čas u ovom čas u onom rukopisu u trag ulazi. Tako je *»inok Isaija«* uza svoj prievod Dionisija Areopagitskoga pripisao pripoviedčicu o smrti kralja Vukašina (god. 1371); tekst se našao u nekom mladom rukopisu bugarskog roda, a čini se, da je i sam Isaija bio rodom Bugarin (sr. Mikl. homil in ramos palm. str. 69.).

U 14. vieku pisa patrijarak trnovski Jeftimije život sv. Joana rilskoga; taj rukopis nije sam po sebi znamenit a i nespada pravo u književnost srbsku već u književnost bugarsku. Ali uz ovo djelo Jeftimijevo dolazi u rukopisih obično i dodatak o tome, kako bišе mošti Joana rilskoga prenesene iz Trnova natrag u manastir rilski. Taj dodatak bi pisan »po slědьnjimь vь diačěhь *Vladislavomь gramatikomь*.« Budući da je ono prenošenje bilo g. 1469, to znamo, da Vladislav nije mogao živjeti prije druge polovice 15. vieka; ali nije ni kasnije, jer je on tako pisao da bi se teško moglo vjerovati, da nije prenošenje sam gledao. Osim toga bit će na str. 360. ove knjige spomenut panegirik rilski, koji pisa naš Vladislav g. 1479 te se još i po tome vidi, u koje je doba živio. Daničić je u jednoj lekciji, štampanoj u Vidovu danu god. 1863 br. 11.–12. podpuno ocienio djelo Vladislavovo te dokazao, da je Vladislav bio razuman i učen čovjek, a njegovo pripoviedanje sadržaje mnogo važnih historijskih stvari iz najbližega onome dogodjaju vremena. Videći iz kratkog izvoda Daničićeva, koliko krasnih stvari ima u pripoviedanju gramatika Vladislava, željeli bismo, da to djelo izadje u dostojnom obliku na sviet. Osim biogradskog rukopisa ima, što ja znam, i na Sv. Gori jedan, sr. Petkovič, obzor str. 61.

U rukopisu od g. 1619, u kojem se nadje Savin život sv. Simeona, ima kratko kazivanje o Carigradu, kako ga sagradio Konstantin a g. 1453 zauzeli Turci: nije još izdano. U Glasniku knj. 11. štampao je Daničić kao prilog k historiji srbske crkve: сказаніе о архіепископѣхъ сербьскыхъ иже въ пеки бывшихъ. S vremenom naći će se još mnogo takovieh stvari, koje koliko i mogu ili nemogu izjasniti historiju našega naroda, ipak se samo tako može podpunoma dokučiti karakter i vriednost staro-srbske književnosti, kada se sve te malenkosti pokupe te iz njih sastavi jedna cjelina kao ogledalo duhovnog života starosrbskih književnika.

Ovo spominjanje srbskih ljetopisa odvede nas daleko preko granica 14. vieka, a to s toga, što su oni u potonjih viekovih starosrbske književnosti zamjenici predjašnjih ‚žitija', a nekošnja žitija nastavljahu se docnije u formi srbskih ljetopisa. Da sad priedjemo k ostaloj književnoj radnji 14. vieka.

Medju knjigami porabe crkvene pominjemo na prvome mjestu *tipik sv. Save jerusolimskoga*, koji prevede s grčkoga na srbski jezik arhiepiskop *Nikodim*. Još kao iguman hilandarski dodje on jednom u Carigrad, gdje boravljaše upravo on čas patrijarak antiohijski i jerusolimski, i tu vidje njihov ustav; poslije uzvišen na arhiepiskopsku stolicu poželi i svojoj otačbini takav tipik te posla u Carigrad po grčki tekst i kaže »prěložihь vь našь jezykь otь pismenь grьčьskaago jezyka«: to bi g. 1319. Taj je spomenik naše književnosti, kako valja, ocienio Gj. Daničić u Glasn. knj. 11. Nu iz 14. vieka pominje se još nekoliko tipika, ako se i nezna, koliko se slažu s Nikodimovim; tako bijaše u Šafařika srbski tipik, pisan m. 1357–1367, sada svojina praškoga muzeja; nekakav tipik hilandarski iz 14. vieka bijaše nekoč »u selo Brodarь u Bosně«, poslije svojina Vukova (sr. Miklošić lex. XX.), a u Ruskoj u novojerusolimskom manastiru ima takodjer srbski tipik, pisan na koži u 14. vieku; ondje

dolazi i zapis: »си типикъ іеромонаха аѳанасиа кратовца радоника попа и матере іего«, sr. izv. VIII. 4. 272. – Po zapoviesti upravo pomenutoga arhiepiskopa Nikodima pisa g. 1324 crnorizac *Damijan* poznati rukopis *apostola šišatovačkoga u Peći* u gradu *Ždrielu:* taj je dragocjeni spomenik štampao Miklošić god. 1853 u Beču; istomu se vremenu, ako nije starije, prisvaja *evangjelje šišatovačko.* Veoma je znatno *evangjelje nikoljsko,* što ga je Daničić štampao g. 1864 u Biogradu (misli se da je priepis s glagolskoga teksta); na Sv. Gori pominje se *evangjelje karejsko* od god. 1316 i evangjelje *Pavlova manastira* od g. 1329 (o njima govore Grigorovič i Avraamović); za tiem nekoliko (najmanje četiri) evangjelja *hilandarska:* jedno je pisano g. 1337 »povelěnijemь i popečenijemь prěpodobьnaago otьca našego igumena kyrь Arsenija, vь dni blagočьstivago i prьvago cara Srьbljemь kyrь Stefana«, drugo g. 1356 (sr. Petkovič, obzor, 58.). Neki Athanasije priloži god. 1365 *apostol hilandarski* (Petkovič, 57.), a od g. 1372 ima *evangjelje bečko* (odlomak je štampan u Kopitarovoj knjizi: glagolita Clozianus). Iz 14. vieka, ali bez godine, bit će još 2 ili 3 evangjelja zbirke Mihanovićeve u Zagrebu, a isto toliko ima ih knjižnica narodna u Biogradu; i ondje i ovdje čuva se takodjer po jedan *apostol* na koži iz 14. vieka.

Prema tolikom broju rukopisâ s tekstom novoga zavjeta vrlo je siromašna starosrbska književnost na tekstu *staroga zavjeta;* ja i neznam, da se je do sada našao koji takav rukopis srbskoga roda a da bude stariji od 15. vieka! Za to se može davnijemu tekstu staroga zavjeta, bar za pojedine dijelove, primjera naći u starinah glagolskih, nego li u starinah ćirilskih. Istom iz 15. vieka znatan je rukopis *krušedolski,* u kojem ima pet knjiga Mojsijevih, knjiga Isusa Navina (Jozua), o sudijah i o carevih. U Mihanovićevoj zbirci nalazi se jedan rukopis staroga zavjeta (pet knjiga Mojsijevih i još nekoji dielovi), ali na papiru, pisan istom pod konac 15. ili 16. vieku. Godine 1544 kažu da je pisan srbski stari zavjet, što je sada u Grigoroviča; taj rukopis, po onome kako ga često pominju ruski književnici, čini mi se da je vrlo znamenit. Hoće li igda izaći na sviet? Po što već imamo naštampan priličan broj tekstova *evangjelja* (ostromirovo, assemanovo, nikoljsko), a štampan je i jedan *apostol* (šišatovački): bilo bi vrijeme, da se napokon nauka lati izdanja tekstova *staroga zavjeta.*

Izmedju ostalieh liturgijskih knjiga 14. vieka odabiremo samo najznatnije, osobito gdje se baš za godinu ili ime pisca znade: *oktoih norovski* pisa grješnik *Metodije*, za kralja Uroša; razumieva se po svoj prilici kralj Milutin, 1275–1321. sr. uč. zap. 2. 2. 101. O *triodu sinajskom,* koji je pisan g. 1374, bijaše rieč na str. 331., gdje je naštampan zapis iz tog rukopisa; god. 1359 pisan je *triod karejski* »rukoju mnogogrěšьnaago Makarija mniha«, a pisa ga »carьstvujuštu Stefanu Urošu, blagoslovenijemь igumena hilanьdarьskago kyr Dorothea i povelěnijemь starьca Mihaila karejska.« Ovaj rukopis bješe namienjen ćelijici Savinoj, kako se dalje čita u zapisu, kod Petkoviča, str. 6. U Biogradu ima u narodnoj knjižnici *oktoih* na koži i komadi *postnoga trioda* (sr. Novaković, istor. srp. knjiž. str. 37.). Vostokov opisuje u rumjanc. muzeju br. 400.

srbski rukopis: „*ustavь* božьstvьnyje *služьby*“, koji bi pisan na Sv. Gori, valjda g. 1386, a Hilferding spominje u svojoj knjizi, na str. 168., dva rukopisa, što ih je vidio u nekoj crkvi blizu Peći, te ima u njih liturgijskih stvari. Medju prolozima četrnaestoga vieka znatan je *prolog biogradski*, koji je opisao Daničić u Glasn. knj. 10.; u zbirci Mihanovićevoj ima *radoslavov prolog* od g. 1370 sa zapisom: »mnogogrěšni *dijakь Radoslavь Skopčićь* (скопчикъ)«; još se pominje u Mikloš. rječniku *prolog vukov*, sada je u Berlinu. Vrlo je obširno opisan *sinaksar Stanislavov* od g. 1330, u knjizi Lamanskoga: »o slavjanskih rukopisih«, u zap. peterb. akad. tom 6. knj. 1. sr. takodjer Glasn. knj. 16. Istina, po recenziji taj rukopis pripada rodu bugarskomu, samo prvieh 70 listova pisano je srbski; ali isti Stanislav pisa god. 1332, dakle dvie godine za tiem, *minej srbski*, po zapoviesti vojevode Olivera, odakle ga i zovu: *oliverski* minej. Po tome dakle imamo od istoga čovjeka i na istome mjestu dva rukopisa, svaki svojom recenzijom: Stanislavov sinaksar pripada rodu bugarskomu, Stanislavov minej rodu srbskomu. To je spomena vriedan slučaj te pokazuje, kako je upravo u 14. vieku, kadno je srbska država težila k jugu, medju krajeve bugarske i grčke, literatura srbska u tiesnoj svezi stajala s literaturom bugarskom. I oba zapisa, bugarski u sinaksaru a srbski u mineju, vrlo su zanimljiva, kada se porede jedan s drugim. Sr. u Lamanskoga str. 19. i 165. – Znamo još nekoliko mineja i paterika iz 14.–15. vieka: tako se u Mikl. rječn. navodi *paterik bečki* 14. vieka, koji je nekoč u zografskom manastiru bio; u Vrdniku ima znatan *paterik* iz 14.–15. vieka, a nalazi ih se mnogo i po drugih manastirih sriemskih; Hilferding nadje u *Prizrenu minej* za mjesec Decembar, pisan za kneza Lazara (dakle do 1389); sr. str. 209. njegove knjige i zapis, ondje štampan, poredi sa zapisom *mineja pariškoga* (u Glasn. knj. 6., str. 162.) te ćeš se uvjeriti, da su prizrenski minej i pariški minej, nekoč od istoga čovjeka, na ime župana Sime, poklonjeni manastiru sv. Nikole. Obširniji opis pariškoga mineja naći ćeš u Martinova, les Manuscrits slaves, p. 89. Za mjesec August ima *minej na koži* u narodnoj knjižnici biogradskoj (Novaković, ist. srp. knj. 37.).

Iz 15. vieka, i to od g. 1479, zna se za *minej* ili panegirik *rilski:* to je zbirka života od bugarskih i srbskih svetaca, koju pisa *gramatik Vladislav*, naš vriedni pisac 15. vieka. Po njegovu tekstu štampan je život sv. Ćirila u knjizi Šafařikovoj. Iz 16.–17. vieka ima još mnogo više mineja kojekuda po knjižnicah i manastirih. Za nas je osobito važna njihova slovjenska čest, to su životi slovjenskih svetaca. Šafařík je, kako rekoh, pomoćju mineja štampao život sv. Ćirila; Sreznjevski je ove godine u zapisk. peterb. akad. t. 11. knj. 1. po dva rukopisa 14. vieka (jedan je *bugarski*, drugi ruski) naštampao pohvalu sv. Ćirilu od episkopa Klimenta; i tako će se s vremenom moći još mnoge do sada nepoznate stvari iz takovieh knjiga iznieti na vidjelo.

U bogoslovnoj književnosti pominjemo biogradski rukopis Efraema Sirskoga od g. 1337, koji je obširno opisao Lamanski u zap. peterb. ak. tom 6. knj. 1.; istoga je vieka i drugi rukopis Efraema Sirskoga u zbirci Mihanovićevoj; god. 1344 kažu, da su pisane na Sv. Gori nekoje besjede

Ivana zlatoustoga. Tomu vieku pripadaju za tiem srbski priepisi: antiohovih pandekta (sada u Beču), Damascenove teologije (u Krušedolu), djelo Isaaka sirskoga, o kojem smo sprieda govorili, na str. 336.; na dalje velik zbornik homilija, koji sada ima knjižnica bečka, itd. A kao što su to po najviše samo priepisi, tako ima od nekojih bogoslovskih pisaca priepisa istom iz 15. vieka, gdje za starije srbske tekstove neznamo niti su nam poznata imena prevoditelja. Medju takova djela brojimo dioptru Philipovu (srb. rukopis 15. vieka jedan u Ljubljani, jedan u Šišatovcu), prievod knjige Andrije ludoga: „o mytarьstvě“ (srb. rukopis 15. vieka u Ljubljani), djela Leontijeva (srb. rukopis 15. vieka u Ljubljani) i t. d.

Još su većma voljeli naši stari kaludjeri iz raznieh pisaca sastavljati kompilacije u jedan rukopis, tako da si u njemu mogao naći svega i svačesa: to bijahu enciklopedije njihova vremena i njihova načina. Takovieh zbornika ima za čudo mnogo, te ćeš koji put upravo ovdje odkriti najzanimljivijih stvari: medju raspravami iz teologije i filosofije naći ćeš srbskih ljetopisa, srbskih listina, po koju pripoviedku, odlomaka iz fiziologije, medicine, astrologije itd. To je baš sa sviem način bizantinski: da se iz stotinu knjiga i najrazličitijih stvari sastavi jedina cjelina, ali to nije organska cjelina, već najčudnovatija mješavina.

Kako su rano počeli starosrbski književnici sastavljati ovake zbornike, vidimo odatle, što ih ima već iz 14. i 15. vieka. U knjižnici karlovačkoj nalazi se rukopis 14. vieka, pisan na pamučnoj artiji, u kojem dolaze ovi članci: a) pravilnik Matije Vlastara (taj Vlastar iliti Blastares življaše u 14. vieku te sastavi g. 1335 grčkim jezikom: σύνταγμα, zbirku zakona i pravila crkvenih, koja bi skorim iza toga prevedena na starosrbski jezik); b) arhiepiskopa Dominika iz Mljetaka poslanica na Petra patrijarka antiohijskoga; c) odgovor na istu poslanicu; d) Mihaila sincela jerusolimskoga o pravoj vjeri; e) poslanica patrijarka carigradskoga Mihaila na patrijarka antiohijskoga Petra; f) pape Grgura ispoviedanje vjere latinske, pisano patrijarku carigradskomu; g) patrijarka carigradskoga Germana odgovor; h) patrijarka antiohijskoga Anastasija i Ćirila aleksandrijskoga razlaganja o vjeri hrišćanskoj u pitanjih i odgovorih; i) Mihaila sincela jerusolimskoga razlaganje na simbolum fidei; k) tumačenje nekojih crkvenih pjesni; l) tumačenje simbolum fidei; m) razlaganje očenaša po Ivanu zlatoustom; n) iz trebnika o primanju jeretika u crkvu; o) razgovor arhiepiskopa aleksandrijskoga Ćirila s jeretikom Nestorijem. Ovaj se zbornik, kako mu članci svjedoče, najviše bavi dogmatikom, imajući pri tome na umu razliku medju istočnom i zapadnom crkvom. Drugačijega je karaktera zbornik, koji bivši nekoč u Šafařikovim rukama (sr. Gesch. der südsl. Lit. III. 221, br. 162.), dodje poslije njegove smrti s ostalom ostavštinom u knjižnicu nar. muzeja u Prag. Taj zbornik po računu Šafařikovu bi pisan medju g. 1390 do 1408, a ima u njemu 21 članak! Evo ih: a) izvod iz Vlastarova pravilnika; b) pravila Joana jejunatora; c) nekoji zakoni Justinijanovi; d) zakonik cara Dušana; e) zakoni i pravila sedam crkvenieh sabora i crkv. otaca; f) historijsko kazivanje o sedam obćih sabora; g)

razlaganje stiha: gospodi bože naš, pomiluj nas; h) služba sv. pričesti; i) tumačenje azbuke; j) pjesni u strofah; k) horoskop poroda preko pojedinieh mjeseci, za dječake i djevojke; l) o temperamentih; m) domaći ljekar; n) zbirka molitava; o) o budućih stvarih rieči Lava mudroga; p) nagovieštanje budućnosti iz trzanja udova; r) paralelizam izmedju znakova zodiaka i udova čovječjega tiela; s) proricanje po grmljavini; t) proricanje po danu poroda; u) krug mjesečni od g. 1399–1408; v) molitve večerne.

Zbornika, kao što su ova dva ovdje za primjer navedena, ima u našoj književnosti od 15.–17. vieka vrlo mnogo, sr. u Šafaříkovoj knjizi: Gesch. der südsl. Lit. III. rukopise pod brojevima: 95., 102., 105., 130., 147., 159., 161., 163., 164., 168. i 194.; za tiem rukopise, što bijahu nekoč Šafaříkova svojina a sada su u Pragu (catalogus librorum etc.), osobito pod br. 15.: zbornik šišatovački od g. 1541 i pod br. 19.: zbornik 15. vieka, napokon zbornik knjižnice Kukuljevićeve, koji se opisuje u Književniku III., str. 121.; a koliko ih ima, do kojih jošter nedodje ruka čovjeka od nauke! U tih zbornicih naći ćete traga svemu, što igda bijaše kod starosrbskih književnika predmetom čitanja, pisanja i izučanja; ni u čem se nevidi tako razgovietno karakter starosrbske književnosti, kao kad se takav rukopis, takova enciklopedija, u ruke uzme. Pored članaka iz *teologije*, pored tumačenja *liturgijskih*, pored *duhovnieh besjeda i panegirika* s pripoviedanjem o čudesih raznieh svetaca, osobito se ističe *crkveno i svjetsko pravo* (sr. rukopise pod br. 159., 160., 161., 163., 164., 168. i u Šaf. catalog. 15.), za tiem *historija biblijska i obćenita*, n. pr. o kralju Assi i o Nimrodu u br. 95., pitanja i odgovori iz biblijske historije u br. 105.; odlomci iz biblijske i rimske historije, isto ondje; biblijska historija i historija rimskih i grčkih careva od Pompeja do Konstantina VIII. u br. 147.; na dalje *srbski ljetopisi i tekst Dušanova zakona;* pojedince dolaze kojekakve *apokrifne pričice* (sr. u br. 95., 147., i u Šaf. cat. 19), rasprave o *koledaru i hronologiji* (sr. u br. 105. i 159.), po nešto o *astrologiji* (n. pr. *gromovnik* u br. 102. i 105., jedan rukopis u Beču) i o *medicini* (n. pr. domaći ljekar u br. 162.), nešto iz *filosofije* (n. pr. rieči grčkih filosofa u br. 95.) i iz *gramatike*, n. pr. u br. 95. *oksijar*, t. j. o akcentuaciji i abrevijaciji slov. rieči; to je isto možda i u rukopisu kod Šaf. catal. br. 19. Zna se, da je nešto gramatičkoga pisao u 15. vieku *Konstantin filosof*, što je Grigorovič naštampao u knjizi: Статьи касающіяся Славянскаго языка, god. 1852 u Kazanju. Žalibog ja neznam o tome ništa više kazati, jer Grigorovičeve knjige u nas neima. St. Novaković pripovieda, da ima u nekojem rukopisu srb. učenog društva takodjer: *grčko-slovjenski rječnik!*

Već je sprieda na jednom mjestu ove knjige (na str. 276.) istaknuta važnost ovieh književnih pabiraka radi onoga, što ima u njih svakojakih biblijskih i grčko-istočnih priča, i apokrifnih članaka, u koje se, kako ondje rekosmo, najlakše uvukao po koji elemenat narodnoga vjerovanja i pričanja: a sada nam je ovdje reći još i to, da je upravo iz tieh zbornika crpao Šafařík ono, što i jest u njih za našu prošlost najvažnije, na ime *tekst zakona Dušanova.* Da nije marljiva ruka Šafaříkova sve

te rukopise premetnula, nebismo još ni danas imali kritična izdanja tog dragocjenog svjedoka o državnom razvitku srbskoga naroda u 14. vieku. Istina niti Šafaříkovo izdanje nije onakvo, kako bi ga on sam želio bio, jer se žalibog još jednako badava čeka da nadjemo podpun tekst Dušanova zakona u onoj formi, u kojoj mislimo da je to djelo izašlo prvi put iz kancelarije državne. Svi dojakošnji tekstovi kako sam Šafařík pripovieda, biše odkriveni u zbornicih rukopisnih, o kojih smo upravo govorili; onamo ih upisa ruka kaludjerska naporedo s pravilnikom Vlastarovim, ulomcima nomokanona i kojekakvimi raspravami crkvenohistorijskoga, teologijskoga i liturgijskoga sadržaja. Prepisačem nebijaše, kako se iz svega vidi, do toga, da čitav zakon prepišu, već kako je komu koja čest trebala, ono prepisa a drugo ostavi. Toga radi i jesu tekstovi tog spomenika vrlo različiti; Šafařík ih podieli u dva razreda: medju *kraće i duže;* u starijih je rukopisih kraći, u mladjih duži tekst. Ali niti stilizacija pojedinieh paragrafa nije svagdje jednaka, nego u jednih kraća i jezgrovitija (u starijih), u drugih raširena i obnovljena (u mladjih). Proučiv ovako Šafařík narav tekstova (imao je pri ruci do deset priepisa), odabra za temelj svog izdanja onaj rukopis, kojeg smo sadržinu napried spomenuli, jer je najstariji, t. j. od konca 14. vieka m. g. 1390–1408; a gdje njegov tekst prekida, nadostavi ga rukopisom rakovačkim od god. 1700. Šafaříkovo izdanje osniva se u istinu samo na dva rukopisa: na onom kraćem ali starijem iz 14. vieka, i na dužem ali mladjem od god. 1700. Žalimo, što Šafařík nenaštampa iz drugieh rukopisa bar varijante pod odabrani tekst svog izdanja; tiem bi puno veću vriednost zadobilo. Dao Bog te bi nam se ta želja skorim ispunila. Izdanja starija, nego li je Šafaříkovo, imadu tek historijsko značenje; ali g. 1859. preštampan je u srb. ljetopisu još jednom onaj test, koji bijaše nekoč Raiću pri ruci, samo vjernije. Ondje su štampani takodjer odlomci iz zakona cara Konstantina i Justinijana, koji u rukopisu dolaze pred zakonom Dušanovim. A ja mislim, da nebi bilo još ni sada suvišno, da se naštampaju svi ostali tekstovi Dušanova zakona, do kojih se može doći; neka bi filologija sa svoje strane što obilatiju gradju pružila nauci slovjenskoga prava, kojemu će kada u ispitivanju dalje postupi, trebati prije svega kritičnih tekstova.

Da govorimo o velikom značenju Dušanova zakona, bile bi suvišno trošene rieči. Čim smo glasniju žaobu podizali, što u starosrbskoj književnosti nenadjosmo vjerna izraza narodnog duha i mišljenja, tiem nam je dragocjeniji taj svjedok, koji umije mnogo pripoviedati o tadašnjem društvenom, državnom i religioznom, gradjanskom i vojenom stanju srbskoga naroda. Koliko može zakon Dušanov historiju srbskoga naroda i koliko mladu jošter nauku slovjenskog prava pomoći i osvietliti, dokazuju nam ona novija djela, u kojih je već taj spomenik dostojno uvažen, kao u historiji srbskoga naroda od Majkova, u historiji slovjenskoga prava od Maciejowskoga, u knjizi Jirečkovoj o pravu zemlje Češke; za tiem posebni članci o tom zakonu od Palackoga i od Krstića (u Glasniku). S gledišta historije literarne priznati nam je ipak, da taj spomenik neima jednaka značenja za literaturu kao za historiju

i pravo; pače za literaturu nije ni onoliko znatan, koliko napried pomenuti statuti dalmatinsko-hrvatskih občina. Istina jezik Dušanova zakona većma je narodan, nego li obične starosrbske knjige: može se reći, da su rieči skrozimice narodne, samo se oblici miešaju narodni sa crkveno-slovjenskimi; ali stil i način pisanja neima onieh vrlina narodnog pripoviedanja, koje pohvalismo u listinah i u hrvatskih statutih (n. pr. u poljičkom). Tomu je za cielo taj uzrok, što je zakon Dušanov s višega mjesta gradjen te mu je stilizacija udešena sa sviem na način grčki; car Dušan ugledao se kao u svemu tako i u gradjenju zakona u primjer careva grčkih. Naslov mu glasi: „sь že zakonьnikъ postavljajemь otъ pravoslavьnago sьbora našego sь prěosveštenymь patriarhomь kyr Joanikiemь i vьsemi arhierei i crьkovniky, malymi i velikymi, i mnoju blagověrnymь Stefanomь i vьsemi vlasteli carьstva mi, malymi že i velikymi"; odatle se vidi, koji su državni faktori utjecali u sastavljanje, koje nebijaše sa sviem novo, jer se već iz samog teksta nekojih paragrafa (n. pr. §. 130.) može razabrati a i posve je naravito, da je Dušan po najvećma samo stare običaje zakonom utvrdio ili pak ponovio zakone svojih predhodnika, koji su već od prije poznati bili. Stariji tekstovi Dušanova zakona dopiru samo do §. 130., u novijih ima paragrafa 205; nije još za sigurno dokazano, da li je sve to zbilja Dušanov zakon. Nu da i uzmemo da su svi paragrafi današnjega teksta upravo od Dušana potekli, nije ipak ni tiem iscrpeno sve što treba; ovo su sve jednako tek odlomci, uz koje življahu mnogi pravni običaji srbskoga naroda u podpunoj krjeposti ali ih zakon nespominjaše, jer su se kao sami od sebe razumievali. Kako je fragmentarna čitava zbirka, možemo već po tome suditi, što je u dva maha sastavljana: g. 1349 i 1354.

I.

KNJIŽEVNIK III.

1866.

Starine i njihovo znamenovanje

»Kao upravitelj muzeja napisao je Jagić u Književniku III (1866) pod naslovom *Starine i njihovo znamenovanje s obzirom na ono, što je u Zagrebačkom muzeju* članak o važnosti starina i o tome, kako ih valja čuvati i odrediti im točno nalazište. U taj članak upleo je i svoje misli o odnosu između lingvistike i prehistorije. Važnost toga dijela njegova rada udara u oči naročito onda, kad se isporedi sa Schraderovom knjigom *Sprachvergleichung und Urgeschichte*, koje je izašlo 20 godina poslije Jagićeve studije u Književniku. Schrader u svojoj knjizi obrađuje isti predmet koji i Jagić. Bogišić je ispravno uočio važnost toga članka rekavši, da je napisan »briljantnom učenosti«. U tom članku već tada traži, da se izradi arheologijska karta Hrvatske. Taj postulat arheologijske nauke nije ni danas još u cijelosti ostvaren« (Skok, *Jagić u Hrvatskoj*. Rad 278, str. 15).

Adrianskoga mora sirena

Na Jagićevu se raspravu obazire Krsto Pavletić u svojim dosta opsežnim jezičnim razmatranjima *Pabirci po »Zrinijadi« Petra Zrinskoga* (Nastavni vjesnik VII/1899., str. 112–120, 209–220, 305–314). Tu veli: »Sadržaj je i estetsku vrijednost djela [t. j. »Sirene«] pa etimologijsku, morfologijsku i leksikalnu stranu jezika banova također vrlo pomno i lijepo pretresao Vatroslav Jagić u »Književniku« g. 1866. (god. 3.) na str. 336. i d., kad se slavila tristogodišnjica slavne smrti sigetskoga junaka Nikole starijega Zrinskoga. Tu on dosta točno, za onda još i vješto razlučuje i označuje elemente narječja, u kojima je epos sastavljen. No ne poznajući jošte tada kao rođeni kajkavac na tanje čakavskoga dijalekta nepravedno prekorava pjesnika s mnoge pogrješke, koju bi mu sada nakon 32 godine sigurno oprostio, gdje

su već hrvatski dijalekti bolje proučeni nego onda. Ali je čudno, što nijesu Jagića na to upozorili pok. Veber i Kurelac, koji su čakavski dijalekat morali dobro poznavati, jer je prvi bio roden Bakranin, a drugi učitelj na Rijeci, i obadva bijahu filolozi hrvatski. Ja bar ne nađoh nigdje, da su mu prigovorili, što je znak, da, kao i danas, filolozi slabo čitaju radnje jedan drugoga. Budući da se nije nitko na to osvrnuo, a sada ima vrsni slavista drugoga važnijega posla, naumio sam u ovoj prigodi, namjerivši se na tu lijepu raspravu, kao rodeni čakavac, ispraviti neke netočnosti Jagićeva raspravljanja, što smjera na čakavski dijalekat. To sam odlučio već i poradi pijeteta prema slavnomu banu Petru i poradi poštovanja prema čuvenomu slavisti Jagiću, da ne bi njegov auktoritet i nehotice zaveo mlađega koga na tom polju radnika, nevješta čakavskomu narječju. A napokon se s ovim čednim prilogom odazivljem, koliko mogu, Jagićevu pozivu u »Oglasu filozofsko-historijskog razreda bečke akademije (Nr. XI.)«, gdje raspreda o »zadaći istraživanja naših dijalekata«. (Nast. Vjesnik VII/1899., str. 213–214). – Iza toga na oko 16 strana časopisa prikazuje čakavizme u djelu Petra Zrinjskoga i kod toga upozorava na neke neispravnosti u Jagićevim objašnjenjima.

Pišući svoju raspravu *Madžarska i hrvatska Zrinijada*, A. Pisarević ističe ovo: »Ni ovdje [= kod »Zrinijade«] se ne može onako na brzu ruku, bez dubljega proučavanja i poređenja i madžarske i hrvatske Zrinijade odrediti, da li je djelo Petra Zrinjskoga prijevod ili prijepjev ili preradba. Ovim su se pitanjem specijalno bavili u hrvatskoj književnosti dr. Franjo *Ivekovič* u »Književniku« III. (1866.) str. 319–335. i Vatroslav *Jagić* u istom časopisu str. 336–407. Ali ni jedan ni drugi nije to pitanje iscrpao i svestrano proučio pa iznio konačne pozitivne resultate. Kao što sam spomenuo, to se može postići tek tačnim poređenjem madžarske i hrvatske Zrinijade. Nastojao sam, da sâm to učinim, te sam isporedivši što točnije oba epa došao do nešto drukčijih resultata nego *Ivekovič* ... Velika je šteta, što *Jagić* nije razumio madžarski; jamačno bi on još onda, g. 1866., to pitanje dosta zgodno obradio i došao do nešto drukčijih resultata u svojoj opsežnoj raspravi. On je naime u spomenutoj raspravi samo ocijenio sadržaj i oblik hrvatske preradbe madžarskoga epa.« (Nast. Vjesnik X/1902., str. 573.).

U Nastavnom Vjesniku XV/1907 ima još jedan članak o Zrinijadi pod naslovom *Estetička vrijednost Zrinijade* od Martina Hajnala, ali on ne govori o Jagiću, nego samo pobija Ivekovićevu tvrdnju, da je (madžarska) Zrinijada »loše djelo«, pa veli, »da je Zrinijada u svoje doba bilo djelo estetički najsavršenije u madžarskoj književnosti, ali joj apsolutna estetička vrijednost nije tako velika, da bismo mogli još i danas govoriti o njoj kao o »*naj*izvrsnijem«, »*naj*savršenijem« i t. d. djelu.« (o. c., p. 669).

Svoje mišljenje o Jagićevoj raspravi izrazio je akademik Petar Skok ovako: »Jagićeva analiza Sirene Petra Zrinskoga izišla je u Književniku III (1866) str. 336–407. Pobudu za nju dala je proslava pogibije hrvatskih mučenika. Pošto je Iveković izveo poredbu hrvatske Zrinijade s madžarskim originalom, iz koje slijedi, da Petar Zrinski nije dao pusti prijevod, nego da je mnogo umetao, osobito osjećajne momente [*Hrvatska Zrinijada prama madžarskoj*. Nap. dr. Franjo Iveković. Knji. III/1866, 319–335. Nap. ur.], dao je Jagić dobro napisanu analizu sadržaja ovoga eposa i uporedio ga ne samo s Tassovim i Virgilovim eposom, koji su služili kao uzor mađarskoj Zrinijadi, nego i s Gundulićevim, i dolazi do zaključka, da je s obzirom na epsku koncepciju epos Zrinskoga bolji od Gundulićeva, a Gundulićev da ga nadvisuje kud i kamo u jeziku i stilu.

Iza toga daje metričku i jezičnu analizu Sirene. U svojim dvanaestercima s dvostrukom rimom izlazi Zrinski kao nevješt versifikator. U jeziku miješa čakavštinu, koja pretiče, s kajkavštinom i štokavštinom, naročito u leksikalnom pogledu. Kajkavski elemenat u Sireni tumači boravkom Zrinskoga u Međumurju.

Analiza metra, fonetike i oblika važan je prinos poznavanju čakavskog govora, isto tako i analiza leksikona.

Ova mladenačka Jagićeva analiza, lingvistička i literarna u isto doba, jednoga hrvatskoga pisca iz 17. vijeka, mora se označiti kao uzorna.« (Skok, *Jagić u Hrvatskoj*. Rad 278, p. 56).

II.

HISTORIJA KNJIŽEVNOSTI NARODA HRVATSKOGA I SRBSKOGA

1867.

Zapisnik sjednice razreda historičko-filologičkoga 5. lipnja 1867. ima pod točkom 2. zapisano ovo: »Pravi član V. Jagić čita raspravu »o paralelah i izvorih naših narodnih pjesama i pripovjedaka«, javivši da je to izvadak iz njegove historije književnosti hrvatskoga i srbskoga naroda, koja se sada tiska.« (Rad 1, str. 268).

U zapisniku istoga razreda od 10. srpnja 1867. čitamo: »Pravi član V. Jagić predloži da akademija djelo njegovo »historija književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga«, ako za dostojno nalazi, sama na sviet izda a njemu nagradu dade, ili da izdanje podpomogne tako da knjiga ostane njegovo imanje. Budući da je još prije toga predloga ne samo znatan izvadak iz toga djela čitan u javnoj razrednoj sjednici, nego su i više tiskanih araka pročitali predstojnik razredni dr. Fr. Rački i član Gj. Daničić, za to razred primi njihov sud da je to djelo dostojno svake pomoći koju akademija može dati, i odluči predložiti u skupnoj sjednici da akademija uzme na se tiskarski trošak za spomenuto djelo, a mjesto nagrade piscu da knjiga ostane njegovo imanje.« (Rad 1, str. 271).

Konačnu odluku o tome donijela je skupna sjednica 14. srpnja 1867., kako nam kaže 7. točka zapisnika: »Odluka istoga razreda [sc. historičko-filologičkoga] o tiskanju historije književnosti pravoga člana V. Jagića (vidi sjednicu istoga razreda od 10 srp.) bi odobrena.« (Rad 1, str. 273).

Kako je poznato, na naslovnom listu knjige, koja je štampana kod Dragutina Albrechta 1867., piše »Pomoćju jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti«.

U vezi sa svojim prvim predavanjem u Akademiji, kao i sa štampanjem »Historije književnosti«, piše Jagić u »Spomenima« ovo:

»... Tada sam ja držao *prvo javno čitanje*. Kad se navršilo 50 godina toga fakta, nije se u Zagrebu ni živa duša setila, da mi čestita, što sam još živ, kao da je današnjoj generaciji krivo što jošte živim.

Moje čitanje predstavljalo je odlomak iz moje *Istorije literature*, koju sam zamišljao u velikom planu, tako da je prva knjiga bila tek uvod u nešto čega nije bilo. Trošak za štampu ove knjige preuze Akademija po predlogu razreda od 10 jula 1867-e, a mesto honorara osta celo izdanje knjige mojom imovinom. Od toga sam imao dosta veliku štetu. Jer kad sam ostavljao Zagreb (godine 1871-e u oktobru), ne položi knjižara *Albrecht-Fidler* računa meni, već Akademiji, a kancelarija, da tačnije kažem, sam predsednik zaboravi (?) u računima sumu unesenu od prodaje moje knjige prenesti na moje ime, tako da od prodaje knjige ne dobih gotovo ništa, t. j. samo onoliko, koliko sam od knjižare dobio u knjigama, naručenim preko nje. Da, i o tom trebalo mi je voditi dugu prepisku sa knjižarom. Naš veliki istoričar *Rački* imao je uz druge velike kreposti jednu pogrešku, koja nije toliko smetala Akademiji, koliko njemu samomu, t. j. on je bio suviše skup (škrtica), u svojoj skuposti oštetio je preko volje mene, a sebi nije umeo ili hteo pomoći i vezama ličnim sa stranim svetom podići svoj ugled i svoje značenje. Dok je uza *Štrosmajera* putovao u Italiju, padala je na nj sena slave velikoga vladike; ali od kada je postao zagrebačkim kanonikom, mogao je i na svoju ruku putovati po slovenskom svetu i po Germaniji, Francuskoj i t. d. Koliko ja znam, bio je u Beogradu i u Rusiji ... Da je u mene bio zamišljan veliki plan istorije srpsko-hrvatske literature, dokazao sam već time, što sam uz dosta neznatnu pomoć od 200 for. godine 1868 čitav mesec dana proveo u Dubrovniku. To je na žalost bila moja prva i poslednja poseta posestrimi Hrvatske Dalmaciji i Dubrovniku ... Cilj moga putovanja bio je proučavanje dubrovačke literature po bogatomu rukopisnomu blagu franjevačke biblioteke, uz to prikupljanje građe za izdanje Menčetića-Držića i Vetranića, koji su nakon Marulića bili prvi na redu. U pogledu točnosti izdanja tekstova mislim još i danas, da se mojoj radnji ne može mnogo prigovoriti. Neke bih stvari danas valjda uredio drugačije, ja bih na pr. od najglavnijih rukopisa na ogled po nekoliko stranica priložio u originalnoj ortografiji. Tada bi i poznata knjiga *Maretićeva* ispala savršenije. A što se tiče prave istorije literature ja tada još nisam poznavao francuskih uzora ili engleskih, već samo nemačke (kao na pr. Gervinusa) i nada sve ruskog kritičara Bjelinskoga ...« (*Spomeni* I, 78–79).

REGISTAR OSOBNIH IMENA

A

Aberdar (Kujundžijć) 175, 176
Accurti J. 203
Adam Parisiensis 302
Albrecht-Fidler 368
Aleksandar Dubrovčanin 320
Aleksandar Moldavski 320
Aleksandar, papa 128, 244
Aleksandar Veliki 280
Alfieri 183
Ali beg 320
Amurat II, car 320
Anastasije, biz. ljetopisac 235, 262
Andrejević Jovan 175, 183
Andrić Al. 185
Andrić Milan 176
Andrija, knez humski 317
Angjelarij 238, 257
Antioh, monah 266
Appendini 316
Arenstajn 164
Arijan 260
Ariosto 183
Aristotel 260, 261
Arneth J. 35, 37
Atanasije Aleksandrinski 126
Athanasije Aleksandrijski 260, 359
Athanasijev 292, 293
Avraamović Dim. 324, 325, 341, 359

B

Babić Ferdo 175, 177
Babukić V. 201
Baer K. M. 27
Bajazit II, car 320
Balša-Balšić 317
Balzac H. 183
Ban Matija 178, 179
Bartenštajn J. H. 166, 193, 194, 195, 196
Bartulić J. 203
Bauer Eus. 202, 203
Baumüller-Schuster 155
Begović Nikola 177
Belić Aleksandar 9
Belloguet Roger de 139
Belostenec 100, 104, 105, 108, 110, 111
Benedikt, kaluđer srp. 335
Benfey 289–294
Benischek (Benišek) *P. M.* 200, 202
Béranger 177, 182
Berčić J. 166, 254, 256, 302, 303
Bielenstein 23
Bjelinski 368
Blagoević S. 201
Bleiweis Janez 7
Blumenhagen 184
Bogdan, srp. 345
Bogić A. V. 167
Bogišić Valtazar 16, 171, 365
Bogomil 268
Bogović Mirko 7, 174, 175, 180
Bonte 140, 143
Boris, car bug. 126, 127, 236, 239, 257, 260, 267
Bošković St. 185
Bošković 163
Bozulić (Buzolić?) *S.* 177, 183
Bradaška Fr. 162, 202
Branimir, knez 238, 239
Branković Đurađ 334, 335

Branković Vuk 353
Brčić Ante 130, 172
Broca P. 132, 134, 136, 138, 140, 141, 143
Brodnik A. 200
Brunner J. 201
Buckle 168
Bučić Mihajlo 144
Bulwer E. Lytton 183

C

Camblak Grigorije 338, 352, 355
Candolle de 140
Carrara 35
Cededa, pop 242, 243
Cenić Gj. 164
Chavée 130
Chocholaušek 183
Corneille 178
Crnčić I. 128, 203
Curti G. 163
Czörnig 213

Č

Čačić J. 157, 164
Čajkovski 183
Čarnović Aleksije 165
Črnomir 317
Čurlić A. 165

Ć

Ćirić Izidor 176
Ćiril Jerusolimski 265
Ćiril (Konstantin) *i Metod* 125, 234–240, 244–248, 251–254, 256, 258, 259, 263

D

Damijan, crnorizac 359
Damjanović M. 165
Daničić Đuro 7, 9, 130, 159, 163, 165, 191, 252, 273, 323, 325, 332, 337–339, 344, 345, 350, 351, 357–360, 367
Danilo, arh. 330, 333, 338, 345, 347–352, 355
Dečanski 339, 349, 350
Demelić Fedor 167
Demeter D. 175
Denton 168
Despotović 157, 184
Deželić Gj. Stj. 151, 177, 183
Dežman I. 174
Dickens Charles 183
Dieſenbach 124
Dietrich 36
Dimić 203
Dimitricv-Petkovič 342, 344
Dimitrović Spiro 184
Dobner Gelazij 248, 249
Dobroplodni Sava Ilić 201
Dobrovský 248, 249
Domentijan 321, 323, 326–329, 333, 339, 342, 343–345, 355
Dominik, arhiep. 361
Doron 38
Došen Vid 158, 172
Dragašević 164
Dragoslav iz Dobrinja 128
Dragutin, srp. 339, 350, 352
Družinin A. V. 182
Držić Gj. 368
Dugalić L. 173
Dukljanin pop 125, 127
Dušan, car 318, 340, 349, 350, 351, 363, 364
Dümler 219, 232

E

Efraem Sirski 266
Estorff 27

F

Fessler 162
Feuillet Octave 183
Féval P. 183
Filaret 326
Filip, senjski biskup 125, 301
Filipović Ivan 156
Filipović Jovan 164
Fischer Th. 22
Folprecht F. 203
Fotije 254
Franks 22
Fromel E. 185

G

Gaisberger Jos. 33, 36, 37, 38
Gaj Ljudevit 144, 281, 282
Gaj Velimir 170, 174, 175, 184
Gargan, načelnik splitski 304
Gavril, pop 336
Gavrilović A. 162
Geibel 184
Georgije Hamartolus 127, 354
Gerasim 336
Geršić G. 168, 173, 179
Gervinus 178, 368
Giorgije, pop u Iverskom manastiru 127
Gjorgjević Vladan 163, 181, 186
Gjuragj, konavoski 317
Gjurić M. 168
Gjuro, knez 317
Gligorije dijak 346
Glogić F. N. 180
Goethe 173, 178, 184
Gogolj 182
Goleš 157
Gorazd 239, 246, 253, 256, 258
Gorskij 334, 336
Graffenried Em. 14, 29, 38, 41
Grčić Jovan 176, 184
Gregorij Palama 336
Grgur VII, papa 328
Grgur Ninski 241
Gribojedov 181
Grigorij, pop 258, 261, 268, 276, 281
Grigorije Nazijanzin 128, 266
Grigorovič 129, 130, 265, 272, 275, 276, 277, 324, 339, 341, 359, 362
Grimm J. 16, 20
Grimm W. 293
Grote 22
Grubišić 248
Gržetić Krasanin J. 174, 177
Grujić Andr. 184
Grün Anastasius 184
Gundulić Ivan 45, 82, 83, 84, 87, 108

H

Habdelić J. 212
Hadžić J. 184
Hahn 210, 213
Hajnal Martin 366
Hálek V. 183
Halloy Omalius d' 138, 139
Hamartol Georgije 127, 354
Hammer 49
Hamza beg 320
Hanka 252
Hartman Lav. 155, 157
Hegedüs Gyula 29
Heine H. 184
Hepp 156
Herder 189
Herodot 31
Hesiod 20
Hettner 178
Heufler 162
Hicela, majka Krešimirova 241
Hilferding 125, 129, 209, 210, 213, 219, 248, 336, 338, 342, 344, 346, 347, 350, 356, 357, 360
Hofman P. 156, 157
Homer 22, 82, 180
Horvatić Ch. 201
Hrabar, crnorizac 125, 226, 250, 258, 263
Hranić Sandalj 317
Hristić dr. 160
Hugo Victor 183, 184
Hrvoje, spljet. 317
Hünefeld 32

I

Ignjatović Jakov 181, 186
Inocencij, papa 125
Inocencije IV, papa 301, 328
Isaija, inok 357
Isak Sirski 336
Istvánfi 50, 61, 63, 64
Ivan II Asenj, bug. 208
Ivan VIII, papa 238, 239, 240
Ivan X, papa 240
Ivan Cimishija, car bug. 127
Ivan, egzarh bug. v. Joan eksarh
Ivan Kaliman Asenj, knez bug. 130
Ivan Kardinal 243
Ivan (Joan) Zlatousti 259, 261, 263, 265, 276, 335
Ivanišević 91
Iveković Franjo 43, 366

J

Jablanić 317
Jagić Vatroslav 5–9, 172, 201, 365–368
Jakić A. 157
Jakov, kaluder srp. 335
Jakšić Gj. 178, 179
Jefimija 338
Jeftimije, patrij. 358
Jeremija, pop bug. 271, 272, 273, 275
Jireček 363
Joan Antiohijski Malala 261, 276, 354
Joan, eksarh bug. 125, 253, 258, 260, 264, 268, 335, 343, 347
Joan Zonara 354, 355
Jókai M. 185
Josić D. 156
Josimović E. 156, 164
Jovanović D. 164
Jovanović G. 183
Jovanović Jovan 175, 176, 177, 180, 182, 184, 185
Jovanović Mil. 158, 164, 179
Juranić A. 169
Jurković J. 183, 186, 201
Justi 19

K

Kačić Miošić Andrija 156, 158, 172
Kačanski Vladislav 176
Kaletić 298
Kampe 156
Kanitz 168
Kanižlić A. 158

Karadžić Vuk St. 85, 156, 159, 171, 224, 273, 276, 277, 279, 282, 284, 286, 290, 292, 293, 294, 341, 342, 358
Karlo Veliki 235
Karnarutić B. 172
Kastriot Gjuragj Skenderbeg 320
Katančić M. P. 36
Kazali A. 163, 173
Kegljević 319
Keller 30
Kenner 34
Kiprijan, mitrop. 353
Kiril III. mitrop. 345
Kiril Jerusolimski 129
Kirin, sin Dragonjin 128
Kirin, žakan 303
Kiseljak Iv. Ev. 200
Kiseljak J. 157
Klaić Fr. 160
Klaić V. 156
Klarić Gjuro 177
Klemm 27
Klimakos (Ljestvičnik) *Joan* 131, 266, 344
Kliment (ep.) 126, 237–239, 245, 248, 249, 250, 253, 256, 258, 263, 267, 360
Kloz, grof 265, 347
Kner 30, 31
Knežić J. 29
Kocelj 237, 239, 245
Kolbasin 182
Konstandin 346
Konstantin, filozof 339, 353, 362
Konstantin Manasije 354
Konstantin Porfirogenet 210, 219, 222, 223, 225, 227, 238, 240
Konstantin, prezviter i ep. bug. 126, 258, 260, 263, 346
Konstantin (sv. Ćiril); v. i Ćiril i Metod 124, 125, 260
Kopitar J. 249, 359
Kořinek F. B. 162, 202
Kostić J. 201, 202
Kostić Laza 69, 173, 174, 176, 178, 179, 183
Kovačević Gj. 177
Kovačević St. 156, 174
Kovačević T. 166
Kozma 268, 269
Kraljević Benedikt 167
Kraljević Miroslav 157
Kraljević o. 163
Krčelić Baltazar 145
Krstić 162, 167, 363
Kršnjavi 203
Krum 235
Křižek W. 202
Kukoljnik N. 182
Kukuljević Ivan 6, 7, 36, 112, 113, 114, 127, 130, 144, 167, 172, 256, 276, 300, 303, 311, 315, 316, 357, 362
Kulin ban 129, 271, 316, 317
Kurcijus 139
Kurelac Fran 5, 200, 366

L

Lacković J. 202
Lamanski 360
Lanza 35
Lassen 139
Lav VI, papa 230
Lav Mudri 225
Lazarević Svetolik 177
Lazarevski 355
Lazić St. 201
Lejean 210, 211, 213
Leontije 361
Leopardi 183
Lermontov 182
Lessing 184
Levičnik 185
Lisch 22, 24, 26, 28
Lobmajer 157
Lopašić St. Lj. 177
Lorenz J. 203
Lorković Blaž 186
Lottner 23
Loun J. 203
Lovrinac 238
Lyell Charles 25

LJ

Ljestvičnik v. Klimakos Joan
Ljubić Šime 7, 162, 202, 297, 305
Ljubiša St. 173
Ljudevit Posavski 229

M

Macaulay 185
Maciejowski 363
Macun I. 177, 200
Mahlman 184
Mahnić L. 201
Majkov 363
Majnard, papin legat 242
Makarije, mnih 359
Maksim, kaluđer 338
Maletić Gj. 178, 179
Manasije 282
Maretić T. 368
Marić J. 174
Marivaux 178
Marjanović Luka 169
Marković Fr. 174
Marnavić Ivan Tomko 172
Martin dr. 162
Martinov 346, 347, 360
Martin, opat 229
Marulić M. 368
Mařik Ljubica 184
Mařik Uj. Zaboj 156
Mathon Fr. 203
Matić dr. 160, 165
Matija Stj. Ninoslav 317
Matković P. 162, 202, 203
Matković Rem. 200
Mattić Th. 201
Matunci M. 203
Mauricij 225,226
Mazek A. 201
Mažuranić Antun 7, 201, 202
Mažuranić Ivan 6, 7, 151
Medović A. 165
Mehmed beg 320
Meixner Fr. 202
Menčetić Šiško 368
Menyei Sk. 200
Mesić Matija 7, 49, 52, 58, 67, 68, 162, 166, 202, 312
Metodije, grješnik 359
Metodije (sv.); v. Ćiril i Metod
Mihail, duklj., zahum. 240, 244, 328
Mihailo, mitropolit 165
Mihailović V. 203
Mihajlo, car biz. 236
Mihanović A. 129, 281, 286, 341, 346, 347, 359, 360
Mijatović Čed. 168, 185
Mijatović L. El. 158, 183
Miklošić Fr. 114, 115, 122, 128, 129, 130, 235, 249, 253, 255, 257, 265, 314, 320, 327, 336, 357, 358, 360
Mikloušić Tomo 145
Milićević M. Gj. 150, 163, 166, 168, 171, 186
Milovanović J. 163
Milovuk Katarina 158
Milutin II., kralj 318, 348, 349, 350, 352
Milutinović Sime 172
Minuci 168
Miroslav, župan 129
Miroslav, vel. župan hrv. 231
Mišković Gj. 162, 164
Močnik 164
Modec Lj. 155
Molière 178, 180
Mommsen Theodor 20, 22, 33, 34, 35, 37, 139
Monašević 158
Montesquieu 166
Montfaucon 262
Morlot A. 41
Muha V. 200, 202
Muhić Pavao 7
Muralt 354
Mussafia 294
Mušicki L. 325
Mutimir, knez hrv. 232, 240
Mühlbach Luiza 181, 185
Müller J. 201
Müller Max 19, 20, 25, 32

N

Nagel M. 200
Natošević dr. 160, 167
Novotni St. 157
Naum 238, 256, 263
Nedeljković T. 172
Nemanja 317, 320–323, 325, 330, 333, 334, 337, 339, 340
Nenadović Mladen 164
Neofit, zetski 336, 345
Němcová Božena 183
Nikanor 165
Nikephoros Gregoras 341
Nikodim, arhiepiskop 330, 358, 359
Nikola I (papa) 125
Nikola II (papa) 128
Nikola Rapski, pop 125, 303
Nikolajević K. 166
Nikolić Vladimir 177
Nil, arhiepiskop 336
Norov A. S. 131
Novak, knez krbavski 303
Novaković Stojan 166, 172, 174, 175, 177, 182, 359, 360, 362
Nović Joksim 170, 173

O

Oborknežić, prof 168
Ognjanović J. 185
Okrugić Ilija 177, 180
Omčikus Jovo 41
Orseolo II., dužd 241

P

Pacel V. 163
Paisije, patrij. 351
Palacký F. 363
Palmotić 172
Pančić dr. 164
Papalić Dmine 297
Paris Gaston 9
Paulić P. 200
Pavić 37
Pavletić K. 365
Pavlinović Mihovil 174, 177, 312
Pavlović Damjan 156, 184
Pavlović Josip 185
Pellico Silvio 183

Pergošić Ivan 144, 148, 212
Pernar Augustin 145
Petar, nadbiskup spljet. 231
Petar Krešimir, kralj hrvatski 208, 230, 233, 240, 241, 242
Petkovič 324, 336, 346, 359
Petračić Fr. 163, 201
Petranović T. 170
Petretić Petar 99, 110, 145–148, 212
Petrović Il. 158
Petrović J. 163
Petrovič M. 173
Petrovski Memnon Petrović 9
Petter 35
Pictet 139
Pisarević A. 366
Pogodin 131
Pokorny A. 163
Popović Aca 175
Popović A. U. 184
Popović Gj. 182, 185
Popović Mita 175
Popović St. 173
Popović Sime 175, 176, 185
Popović Šapčanin Milorad 176, 177, 184, 185
Porfirije, arhimandrit 127, 130
Posilović, fratar 189
Potep, opat 242, 243
Preradović Petar 7, 151, 177
Presjam, bug. 235
Prešeren Fr. 86
Pretner 185
Prokopij 225
Pruner-Bey 139, 140
Pseudo-Daret 282
Pseudo-Diktys 282
Pucić M. 174, 307
Puškin 182
Pütz 162
Pypin A. N. 168, 187–192, 287

R

Rabačević Veljko (v. A. Šenoa) 177, 184
Racine 178, 183
Rački Franjo 5, 7, 8, 125, 166, 219, 232, 236, 249, 252, 295, 367, 368
Radetić I. 201
Radoje, dijak 316, 317
Radoslav, humski 317
Radoslav (i Ivaniš) Pavlović 317
Radoslav, pop 346
Radoslav, srp. 328, 329, 339
Radovanović Marinko 158, 164
Raimundus de Agiles 313
Rajković Dj. 170
Rakovec A. 36
Ranjina Dinko 204
Ranke 166
Rastic (Rastislav) knez moravski 236, 239
Rastić (Resti) *Gj.* 315, 316
Raškovič 173
Regnard 178
Relković M. A. 158
Rieck 160
Riesel M. 200, 201, 202
Rigollot 25
Ristić J. 171, 186
Ristić, prof. 202
Ristić S. 357
Ristitsch M. Ch. 200
Rossignol J. P. 32
Rozen dr. 158
Ručić Ivan 43
Ruvarac Kosta 185
Rybnikov 294

S

Sabljak St. 202
Sabljar 36, 37, 40, 41, 314
Sacken 14, 15, 22, 24, 31, 34, 36, 37, 39, 40
Saint-Hilaire Isidore Geoffroy 140
Sandić A. 166, 168, 193
Sandwit 183
Sanković 317
Sarpi 168
Sava, sveti 130, 256, 320–326, 328–331, 333, 337, 339, 343, 355
Schaffhausen 26
Schaller J. 202
Schnitzer Fr. 202
Schiefner 18
Schiller Friedrich 154, 176, 178, 184
Schlegel 181
Schleicher 15, 20
Schlosser Josip 7
Schötter 33
Schrader 365
Schreiber 22, 39
Schuster 155
Schwandtner 302
Schwarz A. 201
Schwegler 165
Scott Walter 181
Seeberger C. 201, 203
Seidl 34, 35, 36, 37
Seneković D. 201
Seneković M. 202
Senkovski Brambeus 182
Seth Simeon 280
Sevastjanov 127
Shakespeare W. 178, 181, 183, 184
Simeun, car bugarski 123, 126, 208, 239, 246, 257–262, 264, 267, 268, 277, 281
Simeon, kaluđer 334
Simeon Metafrast 333
Simeon, starac 346
Skok Petar 9, 365, 366, 367
Skopčić Radoslav 360
Sladović Im. 200, 201
Smičiklas Tadija 8
Sofoklo 204
Sofronije, kaluđer 342
Spasović U. D. 187
Srećković P. 162, 166, 168
Sretenović 163
Sreznjevski J. 123–131, 166, 168, 253, 262, 263, 266, 332
Stanislav, bug. 360
Stanojević Stanoje 9
Stefan Lazarević, knez 130, 330
Stefan Prvovjenčani 130, 318, 320, 322, 326, 330, 333, 334, 338, 339, 343
Stefan Uisoki 330
Stefanović L. 158
Steinebach Fr. 185
Stjepan VII, papa 240
Stjepan Dušan 208
Stjepan Nemanja 130, 131, 208
Stjepan Nemanjić 113
Stojadinović Sv. 180
Stojanović Mijat 157, 170
Stojković Mita 176
Stokan N. 170, 172, 182
Stokić Milan 182
Streer Ed. 200
Strossmayer J. J. 5, 7, 8, 368
Subbotić Jovan 7, 175, 178, 179, 180, 293
Sundečić Jovan 157, 174, 177, 183
Svatopluk 239
Svinimir (Zvonimir) 233, 240
Svjatoslav, knez ruski 127
Svjatoslav Jaroslavič 262, 263

Š

Šach J. 203
Šafařik P. J. 112–115, 121, 126, 129, 130, 131, 145, 187, 210, 213, 214, 219, 248 do 250, 253, 256, 258, 273, 276, 278, 287, 312, 327, 331, 335, 336, 339, 342, 344, 345, 348, 351, 354–357, 360–363
Šenoa August (Rabačević Veljko) 151, 154, 172, 174, 175, 180, 183, 186
Ševyrev 263
Šiaković O. 200
Šic Fr. 165
Šišić Ferdo 7
Škrinjarić Blaž 145
Šmid Krištof 156
Špaček 203
Španić 163
Špitaler F. 202
Špun N. 177
Štibohar A. 200
Šubert 155
Šugar Šime 173
Šuhaj Mirko 7
Šulek Bogoslav 164

T

Tadić, svećenik 155
Tasso Torquato 45, 58, 71, 78, 79, 82, 84, 367
Telečki Laza 180
Teodor, gramatik 343
Teodor, nadbiskup splitski 125, 126, 255
Teodosije, biskup 238, 239, 240, 344, 345
Teodul 344
Teofan, bizant. ljetopisac 235
Teofan, iguman 338
Theodor, bug. 258
Thomsen 18, 22
Tkalčić I. K. 155, 185
Tkalec J. Fr. 203
Todorović T. 156
Toldy 83
Tolstoj A. K. 182
Toma, arhiđakon splj. 128, 302
Tomaj E. 177
Tomek 34
Tomić Janko 157
Tomić J. E. 177, 180
Tomislav, kralj hrv. 240, 241
Torbar Josip 7, 163
Trnski Ivan 151, 174, 175, 177, 182, 186
Troyon 22
Trpimir, knez hrv. 231
Truheljka 156, 157
Tudor, crnorizac 126, 259
Turgenjev 182
Tvrtko, bos. 318

U

Ulf (Vuk) 242, 243
Undoljski 126, 258
Unger 31
Upir Lihi, pop 128, 254, 265
Uroš I 349
Uroš II 318
Uroš III. 318
Uroš Veliki 339
Užarević J. 162, 183

V

Valenta dr. 158
Valožić 183, 185
Valjavec M. 201
Vaniček Fr. 200, 202, 203

Vasić Ignjat 177
Vasić Vladimir 177
Vasilj, biz. 238, 243
Vasilj, bug. 268
Vasilj, cesarijski 276
Vasilj Petrović 260
Vasiljević A. 179
Veber-Tkalčević Adolfo (A. T.) 5, 6, 7, 177, 182, 186, 200, 201, 366
Veljković St. 164
Vernak 29
Vetranić M. 368
Vežić V. 174, 183
Vidović Anka 174, 177
Vilhelmus Tyrius 313
Vinković J. 203
Virchow 160
Virgilije 82, 367
Vladislav, gramatik 358, 360
Vladislav, srp. 329, 339
Vlastar Matija 112, 361
Vlastimir, srp. 235
Vogt C. 15, 24, 25, 27, 31
Vojislav, knez 317
Volčić 89
Voretzsch Carl 9
Voss 180
Vostokov 131, 252, 263, 266, 335, 345, 347, 359
Vramec Antun 144, 145, 146, 147, 148, 212
Vraz Stanko 86, 172
Vuk v. Karadžić
Vukasović Živko 7, 163, 203
Vukan 328, 339
Vukićević N. 156, 158, 159, 165, 167
Vukomanović 355, 357
Vukotinović Ljudevit 7
Vulić A. 163

W

Waitz 15, 22, 24, 26, 27, 31
Waldher Dragoila 163
Weinhold 26, 27, 40
Wenzig 292
Wieseman 185
Wocel 14, 21, 22, 23, 32, 39
Worsaae 14, 18, 22
Wratschek 201

Z

Zadravec J. 202
Zaharijašević J. 183
Zapolja Ivan 320
Zdeslav, knez hrv. 238, 239
Zdravković Sv. 166, 185
Zečević M. 184
Zeithammer A. 202
Zima L. 201
Zoričić Petar 162
Zorić Josip 185, 200, 202
Zorić P. 173
Zrinski Nikola 43, 44, 82, 83
Zrinski Petar 43, 44, 45, 84–87, 91, 94, 96, 97, 109

Ž

Žepić Seb. 201
Žitko J. 203
Žulić P. 32, 164

SADRŽAJ

Oko »Književnika« i Akademije 5

I.

ČLANCI IZ »KNJIŽEVNIKA« III. 1866.

Razprave

Starine i njihovo znamenovanje s obzirom na ono, što je u zagrebačkom muzeju 13
Adrianskoga mora Sirena iliti Obsida Sigetska 43

Kratke književne viesti

Cirilski zbornik XVI.–XVII. stoljeća u biblioteci Kukuljevićevoj . . 112
Stari spomenici pisma i jezika jugo-zapadnih Slovjena od IX.–X. vieka od I. Sreznjevskoga 123
Odnošaj medju lingvistikom i antropologijom 132
O porieklu Indoevropejaca 138
Štampana hrvatska knjiga XVI. vieka, kojoj se je iznova u trag ušlo 144
Kratak priegled hrvatsko-srbske književnosti od posljednje dvie-tri godine 149

Kritike

Обзоръ исторіи славянскихъ литературъ. Napisao ga А. Н. Пыпинъ i (poljsku literaturu) В. Д. Спасовичъ. С. Петербургъ. 1865. 187
Јована Христофора Бартенштајна кратак извештај о стању расејанога многобројнога илирскога народа . . .; превео Александар Сандић. У Бечу 1866. 192
Znanstvene radnje dosadanjih gimnazijalnih programa u Hrvatskoj i Slavoniji 195

II.

HISTORIJA KNJIŽEVNOSTI NARODA HRVATSKOGA I SRPSKOGA

Staro doba

Od sedmoga do konca četrnaestoga vieka

Uvod 207
I. Ime i obseg naroda 209
II. Broj naroda 213
Staro doba. Od sedmoga do konca četrnaestoga vieka 219
I. Narodni život Hrvata i Srba u najstarije doba 219
II. Pokrštenje i pre sukobice s grčko-rimskim svietom 228
III. Ćiril i Metod; borba za slovjenštinu 234
IV. Književna radnja u Bugarskoj 244
1. Jezik 244
2. Slova 247
3. Knjiga slov. apostola Ćirila i Metoda 251
4. Nastavak radnje u Bugarskoj 256
5. Nekoji bezimeni spomenici starobugarske književnosti 264
V. Bogomili, lažne knjige i narodno pričanje 268
1. Bogomili 269
2. Jeremija pop bugarski i tako zvane lažne knjige 271
3. Grčko-istočne priče, stranom kao izvor narodnieh pripoviedaka 279
4. Paralele i izvori naših narodnieh priča 288
VI. Kulturno stanje Hrvata i Srba od dvanaestoga vieka napried . 298
1. Propast državne samostalnosti dalmatinsko-hrvatske; posljedci toga u kulturi i književnosti 298
2. Tragovi srbskih književnih starina do Savinih vremena; stara srbska pisma, povelje, hrisovulje 312
3. Nemanja i sv. Sava 320
4. Općeniti karakter starosrbske književnosti 330
5. Priegled književne radnje do preko konca 14. vieka 341

Napomene 365
Kazalo osobnih imena 369
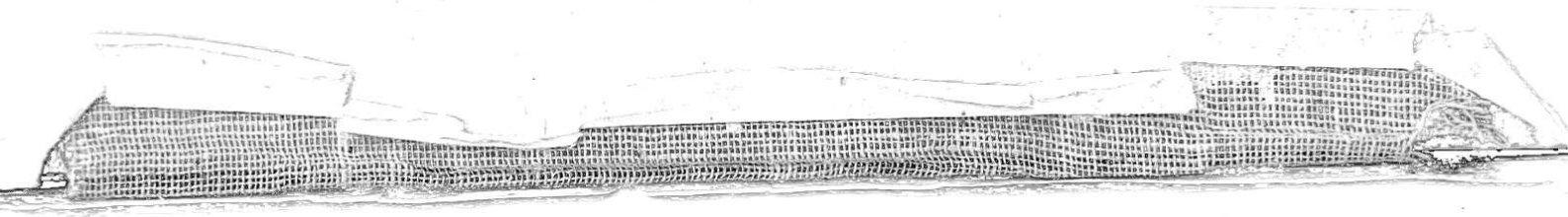
Tehnička redakcija i grafička oprema
RADOSLAV N. HORVAT
Korekturu izvršio dr. V. FRANULIĆ
Štampano u tiskari
Izdavačkog zavoda Jugoslavenske akademije
Strojni slog
FRANJO REGEL, LEO SMREKAR i FRANJO MESAROŠ
Prijelom
MILAN GLOGOVŠEK
Štampao MARIJAN MOLINARI
Uvezano u knjigovežnici
Izdavačkog zavoda Jugoslavenske akademije